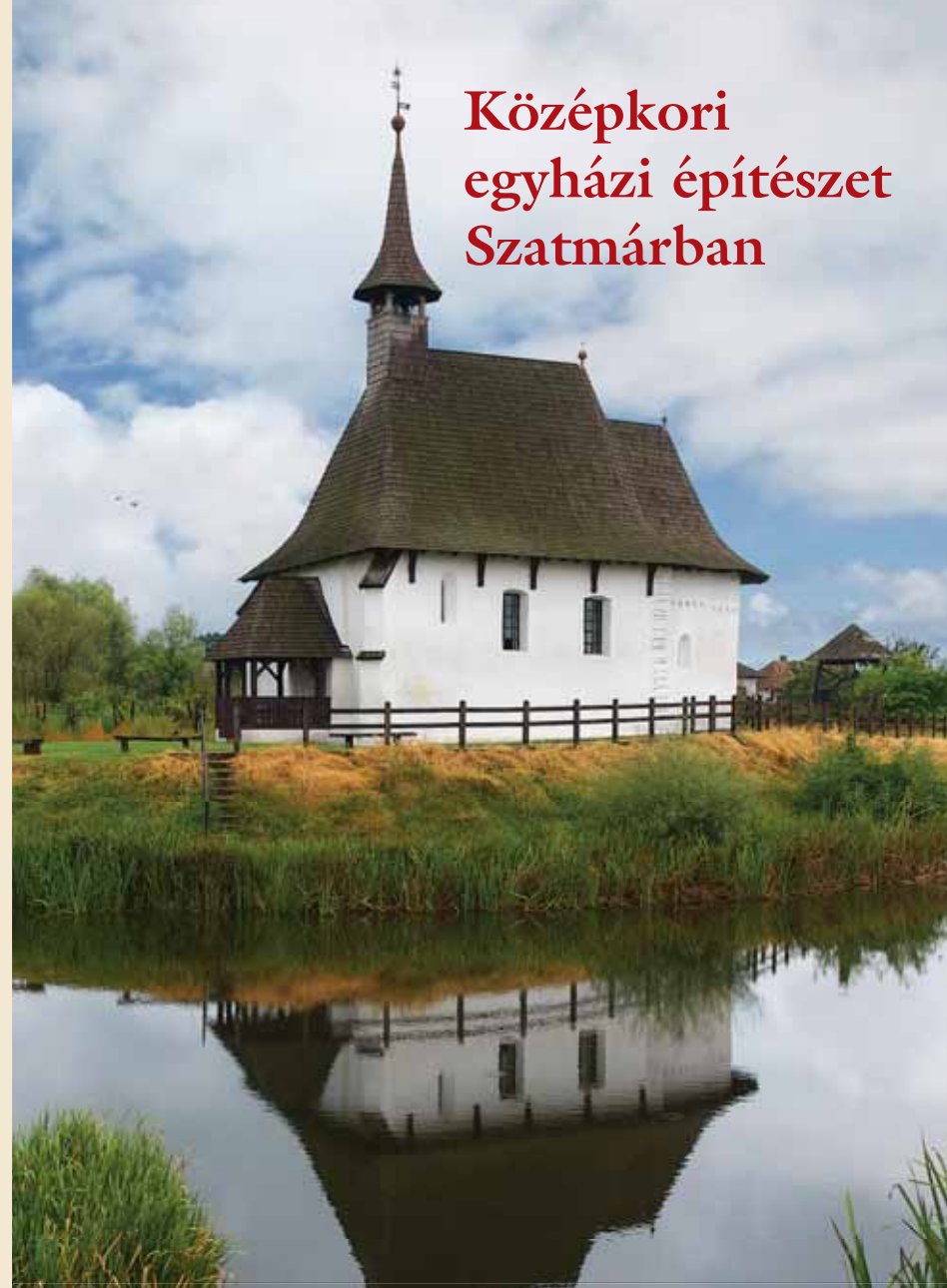

Középkori egyházi építészet Szatmárban

Középkori
egyházi építészet
Szatmárban

Két ország, egy cél, közös siker!

Magyarország-Románia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Középkori egyházi építészet Szatmárban

Középkori templomok útja
Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben

Két ország, egy cél, közös siker!

Magyarország-Románia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Középkori egyházi építészet Szatmárban

Középkori templomok útja
Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben

Szerkesztette:
KOLLÁR TIBOR

A szerkesztő munkatársai:
ÁMENT GELLÉRT
BARDOLY ISTVÁN
SZÓCS PÉTER LEVENTE

Fényképezte:
MUDRÁK ATTILA

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat
Nyíregyháza

2011

A tanulmánykötet finanszírozásának forrása: Magyarország-Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013,
2. prioritása: Társadalmi és gazdasági kohézió erősítése a határmenti térségben, 2.1. beavatkozási területe: Határon átnyúló
üzleti együttműködés támogatása és 2.1.3 tevékenységi területe: Turizmusfejlesztés, projekt kódja HURO/0801/064

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.
www.huro-cbc.eu • www.hungary-romania-cbc.eu

A kötet tudományos előkészítését támogatta:

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELMI HIVATAL

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti

Lektorálta:
LÓVEI PÁL

A kötetet tervezte:
LENGYEL JÁNOS

Nyomdai előkészítés:
W-PRESS KFT. – WILHELEM ZSOLT

Képfeldolgozás:
ÁMENT GELLÉRT

Angol fordítás:
LARA STRONG

Köszönetnyilvánítás:

PÍRCÁLAB, OANA DANA – igazgató, Területfejlesztési Igazgatóság, Szatmár Megyei Tanács
JANKÓ SZÉP ISTVÁN TAMÁS – osztályvezető, Területfejlesztési Igazgatóság, Szatmár Megyei Tanács
KINÁL MÁRTA – projekt koordinátor, Területfejlesztési Igazgatóság, Szatmár Megyei Tanács
MAJORNÉ LÁSZLÓ BRIGITTA – projektmenedzser, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat
KÓSA TÍMEA – igazgató, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
OLÁH ISTVÁN – igazgató, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
FILEPNÉ DR. NAGY ÉVA – igazgató helyettes, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
DEÁK ATTILA – szakmai koordinátor, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.

BAKÓ ZSUZSANNA, BARTOS GYÖRGY
POP, DAN
STANOJEV, NEBOJŠA, WEISZ ATTILA

© Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat
Felelős kiadó:
SESZTÁK OSZKÁR elnök

ISBN 978 963 081279 5

Nyomás, kötés:
COLOR PACK NYOMDAIPARI ÉS CSOMAGOLÓANYAG GYÁRTÓ ZRT.
Nyíregyháza

A belső címlappal szemben: Szatmár várának 1565. évi ostroma Natale Angelini ábrázolásán
(Bécs, Österreichische Nationalbibliothek). Részlet Szatmár és Németi plébániatemplomaival és a domonkos kolostorral

Tartalom

CSEHI ÁRPÁD SZABOLCS–SESZTÁK OSZKÁR: Előszó	7
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Az Árpád-kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok	8
HAVASI KRISZTINA: Sárvármonostor XI. századi kőfaragványainak katalógusa elé	26
SZŐCS PÉTER LEVENTE: Az ákosi református templom régészeti kutatása	60
EMŐDI TAMÁS: A középkori ákosi templom és Schulek-féle helyreállítása	66
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Ákos, református templom. Művészettörténeti elemzés	86
HAVASI KRISZTINA: Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott középkori templomából	92
JUAN CABELLO–NÉMETH PÉTER: Szakoly, református templom	114
PAPP SZILÁRD: Bevezető a középkori Szatmár megye gótikus egyházi építészetébe ...	118
JUAN CABELLO–SIMON ZOLTÁN: A Gutkeled nemzetség két templomának kutatása a szatmári Erdőháton. Gacsály és Zajta	142
CSIKÓS VERONIKA–EMŐDI TAMÁS–PAPP SZILÁRD: A történeti Észak-Szatmár egyházi építésze	180
Kaplony, római katolikus templom – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT	238
Bere, református templom – EMŐDI TAMÁS–KISS LÓRÁND	249
Csengersima, református templom – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT	256
Gyügye, református templom – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT	261
Csomaköz, református templom – EMŐDI TAMÁS	264
Szamosatárfalva, református templom – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT	267
Csenger, református templom – PAPP SZILÁRD	272
Csegöld, görög katolikus templom – PAPP SZILÁRD	279
Vetés, református templom – PAPP SZILÁRD	285
Szamosújlak, református templom – PAPP SZILÁRD	294
Fehérgyarmat, református templom – PAPP SZILÁRD	297
Tiszakóród, református templom – PAPP SZILÁRD	299
Halmi, református templom – PAPP SZILÁRD	301

Sárkőzújlak, református templom – PAPP SZILÁRD	305
Tasnád, református templom – EMÓDI TAMÁS	311
Erdőd, római katolikus templom – KISS LÓRÁND–PAPP SZILÁRD	320
Szamosbecs, református templom – PAPP SZILÁRD	330
Jánkmajtis, római katolikus templom – PAPP SZILÁRD	334
Kölcse, református templom – PAPP SZILÁRD	338
Vámosoroszi, református templom – PAPP SZILÁRD	342
Túrlicse, református templom – PAPP SZILÁRD	346
Nagyszekeres, református templom – PAPP SZILÁRD	348
Kisszekeres, református templom – PAPP SZILÁRD	356
Sonkád, református templom – PAPP SZILÁRD	359
Nagyéc, volt református templom – NÉMETH PÉTER–PAPP SZILÁRD	361
Krasznabéltek, római katolikus templom – PAPP SZILÁRD	366
Túristvándi, református templom – PAPP SZILÁRD	372
Egri, református templom – PAPP SZILÁRD	376
Nagyar, református templom – JÉKELY ZSOMBOR	380
Avaslekence fátemploma, Avasfelsőfalu – Skanzen – TERDIK SZILVESZTER	383
Szilágykorond, ortodox templom – TERDIK SZILVESZTER	386
Bikszád, ortodox templom – TERDIK SZILVESZTER	392
 Bibliográfia	 395
Angol nyelvű összefoglaló	407

Előszó

A középkori templomok kedvelt turisztikai célpontnak számítanak. Kulturális útvonalba rendezésük több országban megtörtént, ezzel egy-egy régióra összpontosítva az örökségturizmus résztvevőinek figyelmét.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat és a Szatmár Megyei Tanács nyertes Európai Unió pályázata arra irányul, hogy tematikus templomút alakuljon ki, bevonva a határ két oldalán lévő települések középkori templomait.

Az idegenforgalmi projektet megelőzte egy tudományos előkészítő munka, amelynek eredményét ezen tanulmánykötet formájában veheti kezébe az olvasó.

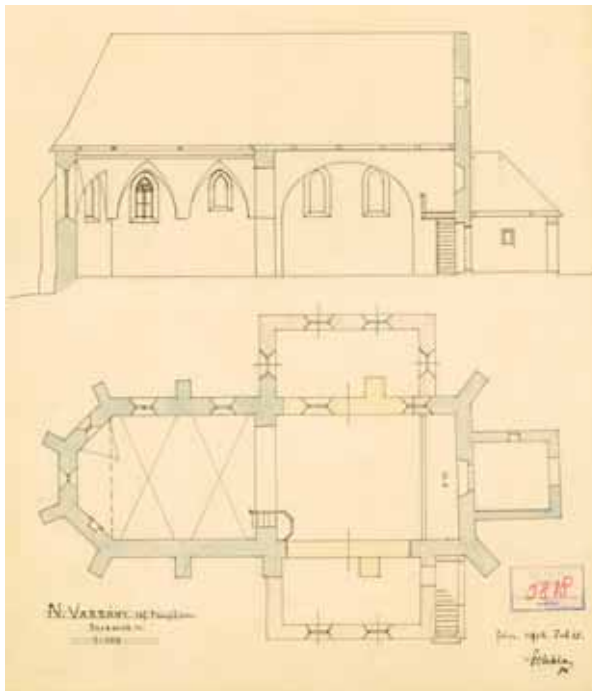
A templomok kiválasztása a görög katolikus, az ortodox, a református és a római katolikus egyház bevonásával történt. A magyarországi oldalon a történeti Szatmár megye templomai kerültek a templomútba, a romániai oldalon a mai Szatmár megye egyházi épületeiből választottunk.

A tanulmánykötet két részre tagolódik. Az elsőben nagyobb lélegzetű kutatási beszámolók, régészeti dolgozatok és átfogó tanulmányok olvashatók. Tárgyalásra kerülnek az egykor Szatmár megyéhez tartozó, ma a megye területén kívül eső fontosabb egyházi épületek.

A tanulmánykötet írói támaszkodtak a kutatás eddigi eredményeire, a Magyarország Műemléki Topográfiája Entz Géza által fémjelzett szabolcs-szatmári köteteire, Németh Péter munkásságára, a romániai oldalon a Szatmár Megyei Múzeum intenzív tevékenységére.

A kötet második része templombemutatókat tartalmaz, megpróbáltuk kronológiai sorba rendezni az épületeket, kezdve Kaplonnyal, befejezve a későbbi stíluskorszakba illeszkedő fatemplomokkal.

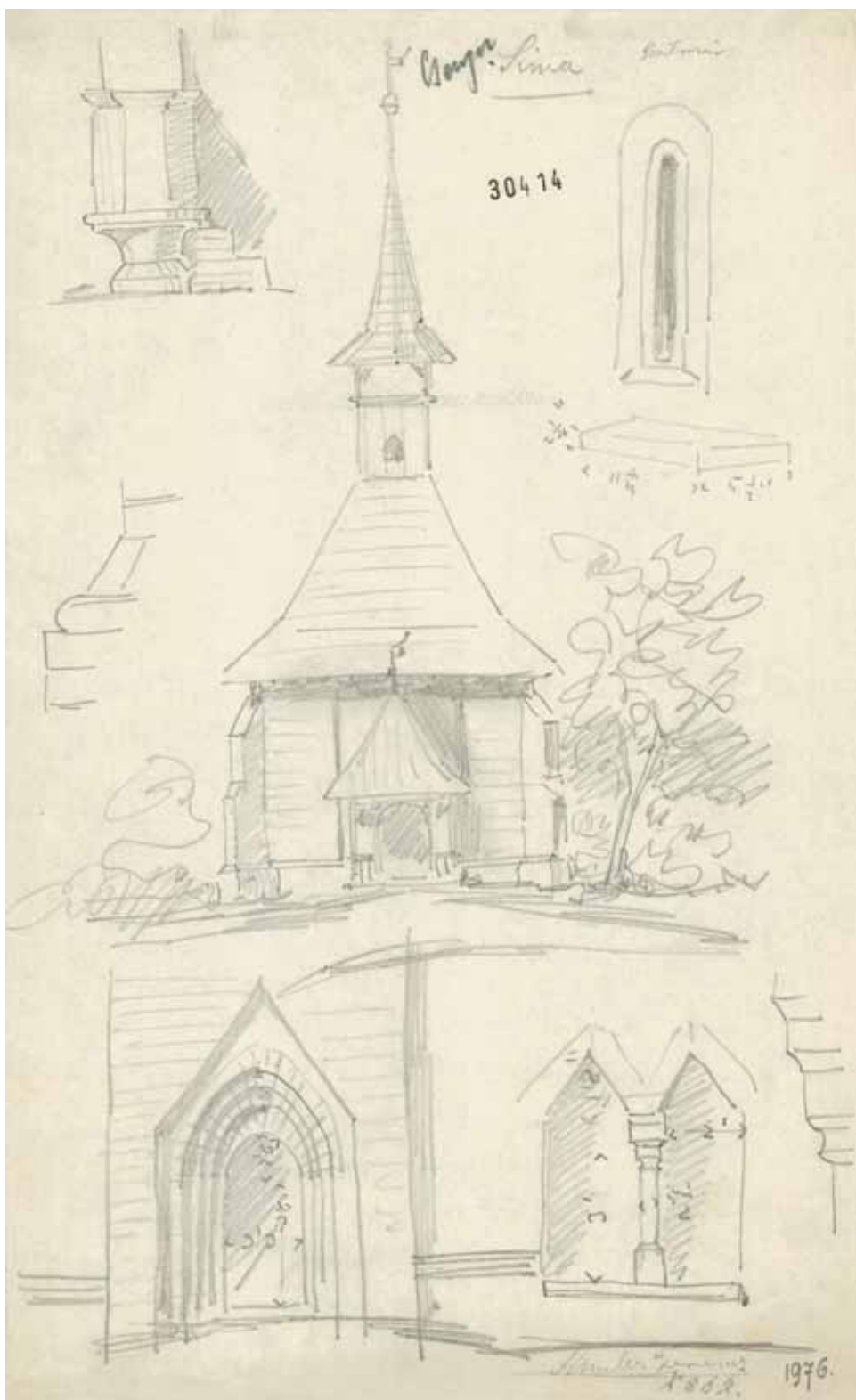
A tanulmánykötet a honlappal (www.temple-tour.eu) és a további tájékoztató anyagokkal együtt reményeink szerint hozzájárul ahhoz, hogy a határ két oldalán található templomok a templomút elemeiként népszerű idegenforgalmi célponttá váljanak.

Nagyvarsány, a református templom alaprajza és felmérése, Sztehlo Ottó, 1912

*Csehi Árpád Szabolcs
elnök
Szatmár Megyei Tanács*

*Seszták Oszkár
elnök
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés*

1. Csengersima, református templom. Schulcz Ferenc rajza 1864-ből

Az Árpád-kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok

A történeti Szatmár megye az Alföld legészakkeletibb megyéje. Ettől keletre már csak Ugocsa és Máramaros fekszik a középkori országhatárig, ahol számottevő Árpád-kori emléanyagot nem találunk. A megye északi részén egyházi joghatóságot gyakorló sásvári esperességről 1264-ben kijelentették, hogy „Magyarország szélén terül el, ahonnan kezdődően Tatárországig már emberi települések sincsenek.”¹ Szatmár tehát földrajzi értelemben is joggal nevezhető az Árpád-kori építészet határvidékének. Az utóbbi évek művészettörténeti irodalmában azonban ennél fontosabbnak bizonyult az emléanyag kronológiai helyzete. Ennek kulcsemlékeit a szomszédos Bereg megye ma Szabolccsal és Szatmárral egyesített részén, a beregi Tiszaháton találjuk: Csaroda esetében százéves datálási kilengésekkel találkozhatunk, míg Márokpapit ugyanúgy keltezték a XIII. század elejére, mint 1400 tájára. Ezeket az egyenes záródású templomokat hagyományosan összefüggésbe hozták a szatmári emléanyaggal is (pl. Gyügye), és hasonló építészeti megoldásokat találunk Szabolcs határos vidékein is; nem véletlenül kapcsolták össze a szatmári Csengersima félköríves szentélyét egyes szabolcsi templomok apszisaival, még akkor is, ha azok közt akad, ami időközben XVIII. századnak bizonyult. Az emléanyag kronológiája tehát jelenleg mozgásban van a XIII. és a XIV. század, vagyis az Árpád- és az Anjou-kor határán, és ebben a kérdésben csak az Alföld egész északkeleti területének figyelembe vételével juthatunk eredményre; a szatmári falusi templomok csak a szomszédos emlékekkel együtt értelmezhetők, de azok talányait sem lehet megfejteni a szatmári épületek beható vizsgálata nélkül.

A régió belül a szatmárinak tartott Árpád-kori templomok száma első ránézésre meglepően szerény. Szatmáriné Mihucz Ildikó reprezentatív áttekintése Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középkori templomairól közel kétszer annyi szabolcsi templomot mutat be (49), mint szatmárit (28).² Ez utóbbiak közül is csak Csengersima, Gyügye és Szamostatárfalva tárgyalható Árpád-kori összefüggések között, néhány töredéket (mint a nagygyéci hajót) nem számítva. Szatmár Romániába eső részén még rosszabb a helyzet: a történelmi megyehatárokon belül

jól azonosíthatóan Árpád-kori épület egyáltalán nem áll. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a megyehatárok eltolódását: így a középkori Szatmárhoz tartozott több, ma már szabolcsiként számon tartott helység (pl. Nyírderzs, Ópályi, Őr, Papos, Piricse, Szakoly). Az újabb feltárások Nyírkátán, Gacsályon és Zajtán is figyelemre méltó, Árpád-kori jellegű részleteket hoztak napvilágra, és egy-két építészeti sajátosság arra mutat, hogy a romániai emlékek közt is volna keresnivalónk (pl. Bere [Berea], Csomaköz [Ciumești], Krasznacégény [Țeghea], Piskolt [Pișcolt]). Így összesen 17-re emelkedik a többé-kevésbé álló, Árpád-kori jellegzetességeket mutató falusi templomok szatmári száma, s ezek közé nem is vettük fel a jócskán XIV. századi, de egyes elemeiben szintén a romanika stílusvonásait hordozó csengeri és csegöldi templomot. Szabolcsban mintegy 17 templom sorolható ebbe a kategóriába (beleértve a középkorban szabolcsi, de ma már Hajdú-Biharhoz tartozó nyíracádi templomot és nagygyúti romot is), a beregi Tiszaháton csak négy: vagyis a szatmári terület korántsem annyira szegény emlékekben, mint hinnénk.

Érthető tehát, ha a régióra viszonylag hamar felfigyelt a kutatás. Ismeretes, hogy 1864-ben Haas Mihály püspök, a magyar művészettörténet-írás hőskorának egyik elfeledett szereplője vendégszeretetét élvezve kereste fel a szatmári egyházmegye középkori templomait Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schulcz Ferenc társaságában.³ Az utazásról szóló beszámolójában Henszlmann úgy nyilatkozott, hogy „azon román maradványok legnagyobb többsége, melyet magunk láthattunk, úgy tetszik, a tatárjárás után keletkezett, a XIII. század második felében.”⁴ Szatmár megyéből átmeneti korúnak mondta Csengersimát, Nagygyéc nyugati részét és az akkor még álló kispeslekei rotundát. Ezzel lényegében kijelölte azt az ösvényt, amelyen a későbbi kutatás is járt, s amelyről alkalmanként, különféle irányokban óvatos kitérőket tett.

Dacára Henszlmannék utazásának és a terület ennek köszönhető szakirodalmi jelenlétének, az emléanyag nem vált integráns részévé a román kor kutatásának. Gerevich Tibor máig meg nem haladott, 1938-as nagyívű áttekintésében szinte teljesen fehér foltként éktelenkedik

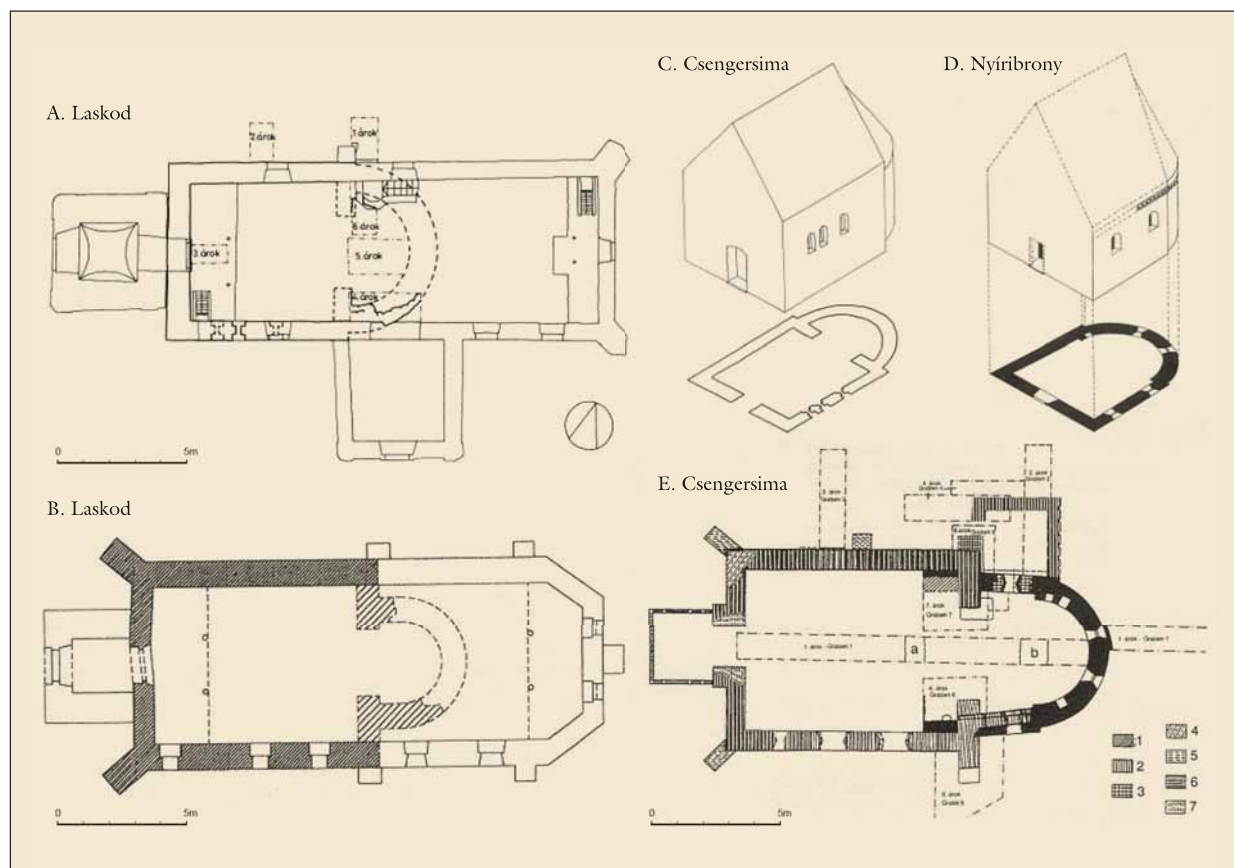
a terület: Szatmárból a lebontott Kaplony (Čapleni) kivételével egyetlen templom sem szerepel benne, Szabolcsból sincs semmi, és Beregből is csak Csaroda.⁵ Talán e hiányt is ellensúlyozandó szervezett a Műemlékek Országos Bizottsága 1938 nyarán egy újabb kirándulást az Alföld északkeleti részére, bár ezúttal inkább Szabolcs és Bereg állt az érdeklődés előterében. Erről Lux Géza számolt be 1940-ben. Írásában csak a beregi templomokat (Csarodát, Lónyát és Vámosatyát) tartotta egyértelműen XIII. századiaknak, míg a szabolcsi csoportot (Napkor, Ajak, Székely, Fényeslitke) csak némi óvatossággal sorolta a románikához.⁶

Az emléktanyag behatóbb vizsgálatára még két évtizedet kellett várni. Koroknay Gyula elsősorban az egyenes szentélyzáródású templomokat mutatta be Szabolcs-Szatmár megyében, de röviden kitért a többi szentélyformára is. Bár itt is érezhető, hogy a félköríves szentélyű templomok kronológiai elsőbbséget kaptak, Nyírmihálydi és Csengersima esetében a XIII. századi datálást tartotta elfogadhatónak, „mert ezek a román stílus kései hajtásai”.⁷ Az egyenes szentélyzáródás megjelenését ezzel részben párhuzamos jelenségnek tartotta, és a legkorábbiakat

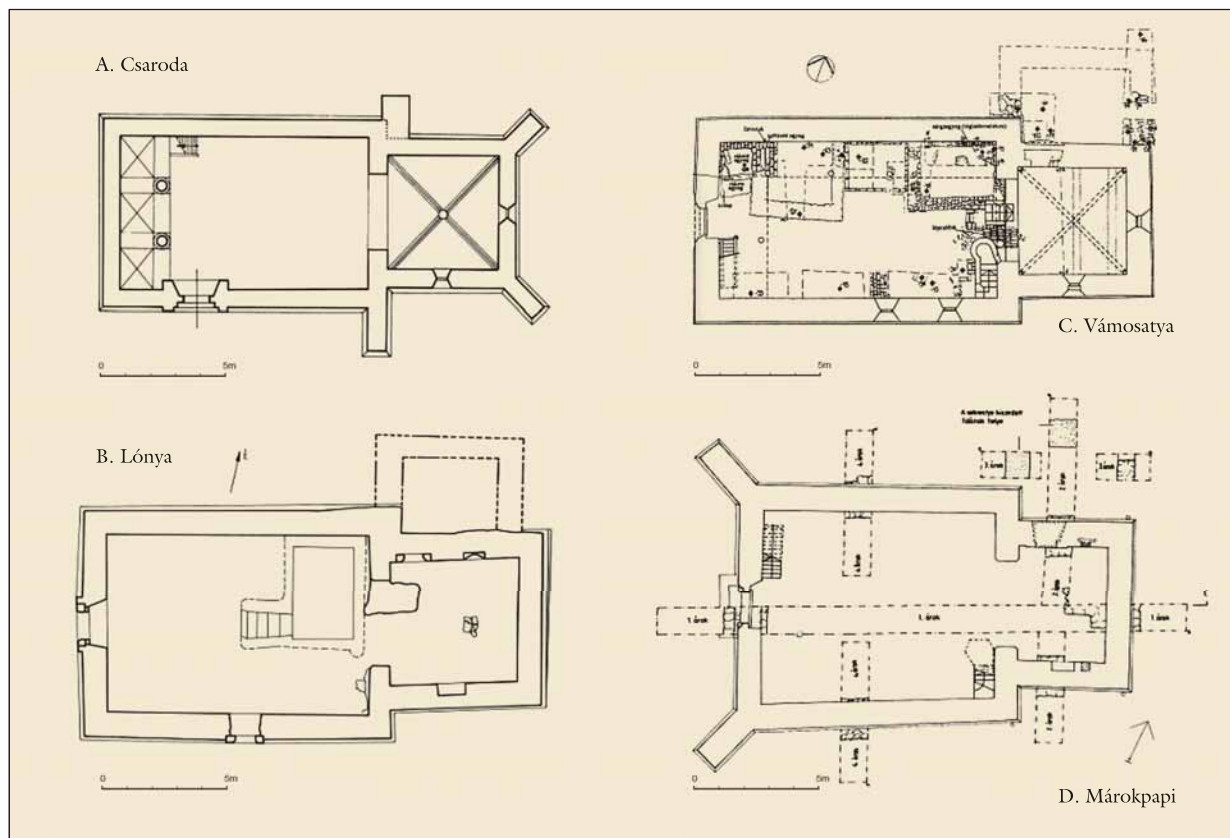
a XII–XIII. század fordulójára tette. Arról nem nyilatkozott, hogy a típus meddig virágzott, mivel ehhez a sokszög-záródású templomok vizsgálatát tartotta szükségesnek.

Időközben a műemlékes munkálatok is egyre nagyobb lendülettel folytak, és ezek eredményei utat találtak a megye 1986–1987-ben megjelent műemléki topográfiájába. Ennek művészetörténeti bevezetésében Entz Géza ismét a félköríves apszisú emlékeket helyezte a sor elejére, megengedve, hogy ezek sorozata a XIII. század második felében is folytatódott. A nagy áttörést azonban a tatárjárás utáni időszakban látta, amelynek magyarázatát részben a pusztítás utáni betelepítésben, részben a romlékony anyagból készült templomok téglalapúletekkel való pótlásában kereste. Ezzel tulajdonképpen visszatért Henszlmann kronológiai kiindulópontjához. Az emléktanyag kifutását a XIV. század első felére tett vámosatyai templommal jelképezte. Mérvadónak tartotta a napkori Szent György-templom 1272-es említését: „ez az adat a többi hasonló elrendezésű épület időmeghatározásának biztos támpontja.”⁸

Éppen ez az emlék volt az, amely másfél évtizeddel később lehetőséget adott Németh Péternek ennek a kro-

2. Félköríves szentélyzáródású templomok Szatmárban

3. Beregi középkori templomok alaprajzai

nológiaiak koncentrált anyagnak a széthúzására. A félköríves szentélyűek többségét ő is korainak, a XII–XIII. század fordulójáról valónak tartotta, de Nyírtét esetében (az egyetlen álló falusi templom, amelyet Entz a tatárjárás elé tett) a XIII. század végét valószínűsítette, s ezzel a típus tartós népszerűségére utalt. Még tágabban vonta meg az egyenes szentélyzáródásúak időhatárait: Napkor esetében a XII. század első felét, Csaroda és a többi beregi példa keletkezésében a XIII. század elejét részesítette előnyben. A sort Ópályival zárta, ahol a fatemplom 1327. évi említése a mai téglapületeket szükségképpen ez utánra keltezi. Ezen a széles időhatáron belül a fő periódust ő is a XIII. század második felében és a következő első harmadában látta.⁹

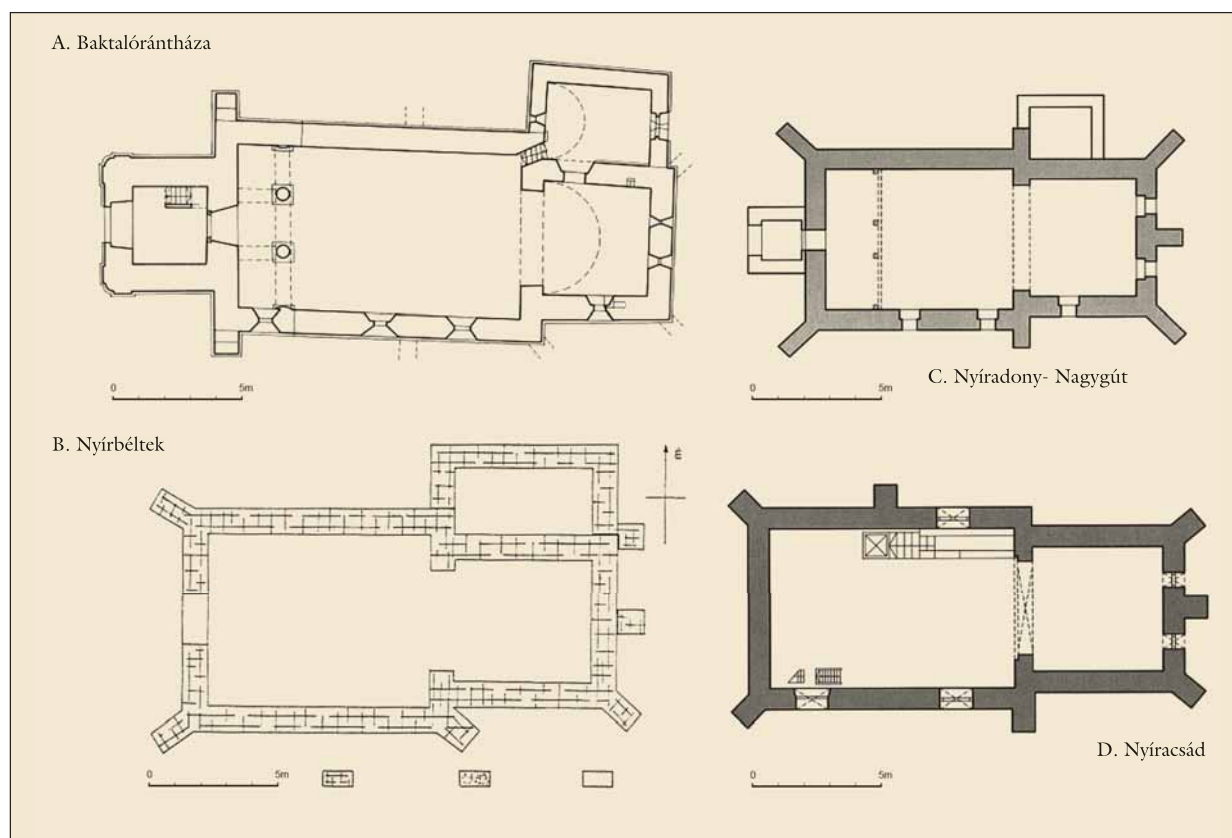
Németh Péter a beregi csoportot elsősorban történeti adatok segítségével tette a szokásosnál korábbi időre. Ezzel szemben falképek vizsgálata az emlékanyagot az ellenkező irányba mozdította ki. Az a megfigyelés, hogy a korai, lineáris stílusú kifestés Csarodán és Lónyán az első, közvetlenül a felépítés utáni belső díszítéshez tartozott, a festmények átdatálását követően építészettörténeti következményekkel járt. Csarodán hosszú ideig ezen

falképeket az Árpád-kor végére tette a kutatás, de a lónyai feltárások megerősítették azt a vélekedést, hogy ez sem stiláris, sem ikonográfiai okokból nem tartható. Marosi Ernő az Alföld északkeleti falfestészeti emlékeiről írva e csoport számára is a cserkúti kifestés 1332-es évszámát tartotta irányadónak.¹⁰ A beregi emlékek gyakran szolgálták támpontul a környéken épült, hasonló kialakítású templomok datálásához, így a szatmári Gyügye egyik legjobb párhuzamának a vámosatyai templomot tekintették.¹¹ Ezáltal ez az új datálás azzal a következménnyel járhat, hogy ez a jelentős emlékanyag teljesen kiszorul az Árpád-korból, és a XIV. századi építészet önálló, alkalmanként román jellegű formákkal felruházott vonulata jön létre belőle. Általánosabban fogalmazva, Marosi Ernő szavaival: „A művészettörténeti probléma [...] a korstílus-fogalmak határkérdéseire vonatkozik: ez esetben arra, hogy regionális környezetben nem a bevett kronológiai skéma szerint zajlott le a stílusváltás.”¹²

Ez az azokkal a módszertani problémákkal szembesít bennünket, amelyekkel az egyes emlékek vizsgálata során olyan gyakran találkoztak a kutatók. Koroknay hangsúlyozta, hogy ezeket a templomokat formai alapon igen

nehéz datálni, s velük kapcsolatban bevezette a „falusi stílus” fogalmát, amely „az általános stílusfejlődéstől lemaradt, és a saját szűk formakeretei közt élt tovább.”¹³ Juan Cabello és Lukács Zsuzsa a vámosatyai templom bemutatása során alkalmat talált egy olyan kitekintésre is, amelynek konklúziója az, hogy „a falusi templomokkal foglalkozván [...] szinte lehetetlennek tűnik sok esetben pontos kormeghatározásuk.”¹⁴ Cabello két évtizeddel később, immár Nyírkáta datálása kapcsán még határozottabban fogalmazott: „az kétségtelen, hogy a hagyományos művészettörténeti stíluskritika alkalmazása ebben az esetben jótájt sem visz minket közelebb a dolog megoldásához.”¹⁵ Mindehhez Marosi Ernő 1975-ös, a magyar falusi templomokról írt áttekintése szolgált háttérül, melyben kijelentette, hogy „a falusi templomok építészettörténeti feldolgozásában, rendszerezésében sokszor a legnagyobb problémát az okozza, hogy szinte lehetetlen hozzájuk férni a hagyományos művészettörténeti módszerekkel [...] egy-egy típusuk hosszú ideig érvényben maradhat, sokkal tovább, mint az építészet magasabb, stílári változásoknak, de egyúttal a többértékű funkció eltérő értelmezéseinek, eltolódásainak is erőteljesebben alávetett régiókban.”¹⁶

Ebből a helyzetből valóban nem könnyű továbblépni. Jogos az a Cabello által is hangsúlyozott követelmény, hogy a régészeti kutatásnak a lehető legteljesebbnek kell lennie, beleértve a kapcsolódó temető- és falufeltárást.¹⁷ Másfelől az a forrásfeltáró munka, amelyet elsősorban Németh Péter végzett mintaszerűen az elmúlt évtizedekben, szintén eredményezhet fogódzópontokat. De a művészettörténész legfőbb eszköze továbbra is a formák elemzése lesz. Folytatva a fenti Marosi-idézetet: „ez a sajátossága a falusi építészetnek csak egyik oldala. A hagyományos méretű és típusú épületek keretei között a falusi építészet virágkoraiban gyakran egymást gyors ütemben váltó, friss művészi impulzusok, a fejlődéssel lépést tartó kezdeményezések tűnnek fel.”¹⁸ Célszerű tehát az összes, mégoly apró jellegzetességet is figyelembe venni, az alaprajzi típuson túl a diadalívek, párkányok, nyílások és falülkék kialakítását. Mindez azonban csak akkor vezethet eredményre, ha tisztában vagyunk az épület egyes részleteinek egymáshoz való viszonyával. Ezért csak épület-régészeti jól megkutatott (és tegyük hozzá: dokumentált, sőt publikált) templomokról lehet érdemi megállapításokat tenni. Régész és művészettörténész ebben a munkában egymásra utalt, és az így közösen kialakított

4. Átlós támpilléres szentélyű templomok alaprajzai

5. Nyíradony. A nagyúti templomrom délnyugatról

álláspontot érdemes a történeti adatokkal konfrontálni. Ha egy ilyen komplex módszert követünk, akkor talán mégsem lesz reménytelen szóra bírni falusi építészetünk e mégoly lakonikus csoportját.

*

Az emlékcsoport tárgyalása hagyományosan a szentélyformák szerint tagolódik. Ehhez hosszú ideig az az alapelképzelés társult, hogy ez egyfajta kronológiai sorrendet is kiad. Az egyenes szentélyzáródás késői voltát már Gerevich Tibor is hangsúlyozta, kifejezetten ciszterci hatásnak tartva azt, és a XII. század végétől számolt vele. Kozák Károly továbbfejlesztette ezt az elképzelést, és alkalmazta a Balaton-felvidéken sűrűn előforduló példákra.¹⁹ Nézete szerint a ciszterciektől eredő elrendezést a hazai bencések (Pannonhalma és Tihany) terjesztették a Közép-Dunántúlon, mindenekelőtt saját birtokaikon. Kisapáti Szent Kereszt-templomának Bogvay Tamás által felvetett, 1245-ös adata alapján valamennyi emléket a XIII. század közepére és második felére keltezte. Az észak-alföldi régióra nézve már Lux Géza tagadta a ciszterciek ilyen befolyását,²⁰ viszont Koroknay Gyula a cisztercieknek tulajdonította az egyszerűbb elrendezés meghonosítását.²¹ A kérdésben Szabó János Győző gyön-

győspatai feltárása hozott fordulatot, aki a Várhegyen a Szent Péter-templom első, egyenes záródású periódusát a XI. század elejére tette, egyszersmind példákat sorakoztatva fel a korai keltezés lehetősége mellett.²²

Az egyenes szentélyzáródás kétségkívül ismert Közép-Európában a Karoling korszak óta,²³ alkalmazták a különben igen változatos, korai morva építészetben is.²⁴ Újabban Szlovákia területén a ma is álló kopcsányi (Kopčany) templom kutatása során jutottak arra a gondolatra, hogy annak építése a morva idősakra eshet.²⁵ Az egyenes szentélyzáródást a Dunántúlon biztosan alkalmazták a XI. században, amihez a tihanyi altemplom a legszilárdabb támpont. Nem sokkal későbbi lehet a visegrádi ún. esperesi templom második fázisa, melyhez palmettás kőfaragványok kapcsolódnak. Ugyanakkor a falusi templomok igen nagy csoportját keltezik a XIII. századra, néha éppen szabályos négyzetes szentélyük miatt. Az elrendezés legsűrűbben a Balaton-felvidéken fordul elő, de ott is a félköríves szentélyűekkel vegyesen. Ennek alapján tehát ismét le kell szögeznünk, hogy pusztán a szentélyforma nem datáló tényező, és az egyenes záródás a XI–XIII. században bármikor, bármilyen környezetben elképzelhető. A szőcei és a balatonszőlősi templom XIV. századi keltezése pedig már a Dunántúlon is felvetette a

templomtípusnak az Árpád-kor utáni továbbélését is.²⁶ Nem különbözik ez a félköríves szentélyek alkalmazásától, amely szintén nem szilárd érv az Árpád-kori datálás mellett: a XV–XVI. században a sokszögű záródás mellett erre is akadnak példák (így Óriszentpéter, az Alföldön Csomorkány²⁷).

A szentélyformák vizsgálatát nem is ilyen nagy léptékben érdemes végezni, hanem a részletek figyelembe vételével; éppen ott kell elkezdenni a munkát, ahol a nagyívű tipológiai áttekintések abbahagyják.

Szatmárban egyetlen álló, félköríves szentélyű templom ismert, az is átépítve. A *csengersimai* templom félköríves apszisához szentélynégyyszög közvetítésével kapcsolódik a hajó, de ez utóbbi későbbi bővítés eredménye. Eredetileg egy nagyon kis méretű, közel négyzet alaprajzú hajóhoz járult a viszonylag kis beugrású, félköríves apszis. Ennek arányai leginkább a *laskodiakhoz* hasonlóak, bár ott a szentélyt csak feltárásból ismerjük. Az álló szabolcsi épületek közül három félköríves szentélyűt szo-

6. Balkány, református templom. Délnyugati nézet a bemutatott középkori részletekkel

kás említeni: a nyírtétit, a nyírmihálydit és a székelyit. A *nyírtéti* apszis keskeny és diadalívvel kapcsolódik a hajóhoz, a *nyírmihálydi* szélesebb és diadalív nélküli, a *székelyi* pedig azonos szélességű a hajóval. Közös viszont bennük, hogy mindhárom nyújtott formájú (szemben a simaival), és ablakaik nem keletre, hanem átlósan: észak- és délkeletre néznek. Ez a ritka megoldás (a Dunántúlról egyetlen hasonló példát sem ismerek) kétségtávol helyi sajátosságnak tűnik. Nem lehetetlen, hogy azzal az igény-nel függ össze, hogy az oltárra ne szemből, hanem két oldalról essen a fény, esetleg már egy oltárra helyezett retábulum árnyékvetését is elkerülendő; ez mindenesetre az elgondolás késői keltezése mellett szólna. A másik lehetőség, hogy a keleti tengelyt egy ide helyezett támpillér

számára kívánták fenntartani, ahogy ez bizonyos egyenes szentélyzáródású épületeknél is előfordul,²⁸ de ez csak Nyírtéten és Nyírmihálydin érvényes. A nyírtéti templomot Entz Géza a legkorábbinak (tatárjárás előttinek), Németh Péter a legkésőbbinek (a XIII. század végéről való) tartotta közülük. A másik hármat viszont Entz a tatárjárást követő időszakra, Németh 1200 tájára helyezte.²⁹ Ráadásul a székelyi szentélyről Juan Cabello és Németh Péter 2007-es kutatása megállapította, hogy a XVIII. századból származik.³⁰ Mivel azonban elég jól illeszkedik a helyi hagyományba, alighanem egy korábbi hasonló megoldást újítottak meg, mert aligha valószínű, hogy a református hívek egy ilyen katolikus jellegzetességet teljesen újonnan vezettek volna be a XVIII. században. A szentély félköríves formája alapján tehát aligha lehet pontos datáláshoz jutni, de a simai templom a támpillér hiánya és régiesebb arányai miatt a legkorábbinak tűnik a csoportban, amelyet leginkább is a XIII. század második felére tehetünk.

A másik korai szatmári falusi templom nyoma *Gyügyén* került elő. A jelenlegi református templom szentélye és hajója alatt olyan alapozások nyomai váltak ismertté, amelyek egy kisméretű, egyenes szentélyzáródású templomra utaltak. Bár ennek méretei nem voltak pontosan meghatározhatók, területe nagyjából megfeleltethető a simaiénak.³¹ Itt az előzményhez való másfajta viszonyulást tapasztalunk, mint Simán: ott a korábbi templomot szentélyként megtartva új hajót építettek, Gyügyén viszont az előző épületből legfeljebb az északi és keleti fal alapozását használhatták fel, de ugyanolyan típusú templomot emeltek. Az így létrejött építmény a régió négyzetes szentélyű templomainak klasszikus példája, bár legközelebbi rokonait nem Szatmárban, hanem a szomszédos Szabolcsban és Beregben kereste a kutatás. A feltáró Gere László megállapítása szerint a gyügyei templom egyik legjobb párhuzama a vámosatyai, másik fő vonatkoztatási pontul pedig a bakta-(lórántháza)i templomot vette fel. Ezért megkerülhetetlen, hogy röviden érintsük a hozzájuk kapcsolódó problémákat is.

Mint láttuk, a régió legvitatottabb emlékei éppen a *beregi csoportból* kerülnek ki. Az ellentmondás abból fakad, hogy míg összképük és számos építészeti elemük román jellegű, addig a szentélyükben következetesen egyszer hornyolt, egyenes orrtagú bordával képzett keresztboltozatot alkalmaztak, néha más gótikus vonásokkal együtt. Mivel ez a két sajátosság nem tűnt összeegyeztethetőnek, már Lux Géza 1940-es cikke azzal oldotta meg a problémát, hogy a XIII. századi templomok XV. századi átépítését feltételezte.³² E klasszikus megoldás élt tovább töretlenül az összefoglaló irodalomban, s még Németh Péter véleményét is ez határozta meg

7. Krasznacégény, református templom. Déli homlokzat a középkori ablakokkal

2000-ben, amikor e templomokat a XIII. század elejére tette, XIV. századi boltozással.³³

Közben azonban sűrűsödtek annak jelei, hogy ez a magyarázat nem tartható. Először a csarodai templom 1971–1975 közötti kutatása során derült ki, hogy az egész templom egységes építkezés eredménye, csak a sekrestye utólagos, de azt is a kezdettől tervezhették. A szentély boltozata is egyértelműen ehhez a fázishoz köthető. Bár felvetődött, hogy a román és gótikus elemek ellentmondásban állnak egymással, a datálás megmaradt a XIII. század második felénél.³⁴ Nem sokkal később, 1978-ban folyt a vámosatyai templom kutatása, melynek során itt is az egyperiódusos építkezésre derült fény. Ennek értékelésénél Juan Cabello és Lukács Zsuzsa már szembesült azzal, hogy a (Csarodán található nál is több) gótikus részletforma nem egyeztethető össze a XIII. századdal, és (figyelembe véve az írott forrásokat is) 1341 előtti datálást javasolt.³⁵ Lónya 2000–2002 között folytatott vizsgálatánál Bartos György és Fülöp András a falképek miatt nem kutathatta, hogy a boltozat egykorú-e a falakkal, s a hagyományoknak megfelelően a XIII.

századi templom 1400 körüli felújítását feltételezte.³⁶ Ezzel szemben teljesen egyértelműen fogalmazott Simon Zoltán, amikor Márok(papi) templomának 2000-ben Bartos Györggyel közösen folytatott kutatásáról számolt be: mind a szemöldökgyámos nyugati kapu, mint a szentély boltozata teljesen egykorúnak bizonyult a templom falzatával, s ezért az egész épületet 1400 tájára tette.³⁷ Mivel a mároki szentélyboltozat a legszorosabban kapcsolódik a csarodai és lónyai megoldásokhoz (és valamivel lazábban a vámosatyaiakhoz is), ez a késői datálás az egész csoport (s a hozzájuk kötött Gyügye) keltezését drasztikusan befolyásolhatja.

A korábbi datálások részben írott forrásokra is támaszkodhattak. Csaroda, Vámosatya, Márok és talán Lónya³⁸ is szerepel a pápai tizedjegyzékekben, sőt, Atyán a papot már 1321-ben említik. Csarodánál a tulajdonváltásokat (1216, 1261) hozták összefüggésbe az építkezéssel. Ha ezeket el is vitathatjuk az általunk ismert épületektől, azt a vámosatyai adatot, mely 1341-ben említi a kőből készült Szent György-templomot, aligha függetleníthetjük a ma ismert emléktől. Még erősebb érv

a templomok kifestése. Ahogy a kutatási helyzet ismertetése során már láttuk, Csarodán és Lónyán a falképek közvetlenül az építkezés befejezését követően elkészülhettek. Ha ezek nem Árpád-koriak, akkor a falak is későbbiek – szolt a fenti gondolatmenet. Most azonban ezt az érvet fordítva is alkalmazhatjuk: aligha lehet ugyanis ezeket a falképeket 1400 tájára eltolni. Tehát Csaroda, Lónya (és a forrás miatt Vámosatya) a XIV. század első harmadánál nem helyezhető későbbre; ami azt is jelenti, hogy a pápai tizedjegyzékek mégis ezekre az épületekre vonatkoznak. Talán ezért maradt meg a falképekre összpontosító leírásaiban Jékely Zsombor és Lángi József nemcsak Lónyán, de Márokon (és említés szintjén a másik két épület esetében) is a XIII. századi datálásnál és az 1400 körüli újjáépítésnél,³⁹ – ami azonban a falkutatások miatt aligha tartható.

Ha ilyen szemmel nézzük meg újra az alaprajzokat, talán a csoport korábbi egységessége is megbomlik. Nem kétséges, hogy Csaroda, Lónya és Atya igen közel áll egymáshoz (pusztán Csaroda tornya és támpillérei ütnek el, amelyek alapozás-szinten a nyugati sarkokon is megjelentek). Márok temploma ettől a modelltől jobban eltér: a szentély nem annyira szabályos négyzet, és a hajó is szélesebb, de rövidebb a megszokottnál. A bordaprofil és a konzolok azonban továbbra is szorosan kötik a többi emlékhöz; ennek akár az is lehet a megoldása, hogy egy korábbi templom bordáit használták fel újra (hiszen a tizedjegyzék miatt mindenképpen fel kell tételeznünk valamilyen előzményt). Ha tehát az újabb mároki megfigyelések ezt az emléket ki is emelik a sorból, a másik három esetében legalábbis egy XIV. század eleji keltezés továbbra is elfogadhatónak tűnik.

A másik analógia, amely Gyügyével kapcsolatban felmerült, egy nehezebben körvonalazható csoporthoz tartozik. A *baktalórántháza*i templom szembetűnő jellegzetessége, hogy a négyzetes szentély keleti falán két ablak nyílik. Ezen az alapon szokás olyan más szabolcsi templomokkal összekapcsolni, mint *Ajak* és az 1928-ban elbontott szentélyű *Oros*. Mindegyik szentélye dongaboltozattal készült (ez ma már csak Baktán van meg), de a támpillérek elhelyezése nem egyforma. Az orosi, átépített templom archív fotójáról arra következtetett Koroknay Gyula, hogy három pár átlós támpillére volt;⁴⁰ ezt a kijelentést valószínűleg úgy kell érteni, hogy a hajó négy sarkán és a szentély két keleti sarkán lehetett egy-egy támpillér. Az ajaki templom szentélyét mindkét oldalon „valamivel a sarok előtt” elhelyezett, merőleges támpillér támasztja, bár ezek egykorúsága további vizsgálatot igényel.⁴¹ Baktán a támpilléreket lefaragták, de a nyers téglafelületen nyomuk jól kivehető. Ezek szerint a szentélynek nemcsak a sarkain helyezkedtek el támpillérek, hanem a két keleti ablak közt is volt egy.⁴² A szentély tám-

pilléreinek ez a ritmusa visszaköszön egy dél-szabolcsi csoporton is, melynek tagjai *Nyírbélteken* és (a ma már Hajdú-Biharba eső) *Nyíracsádon* ma is állnak,⁴³ továbbá a közeli Nyíradony határában található *nagygyúti* templomrom is ide sorolható.⁴⁴ Béltek és Acsád alaprajza, dongaboltozatos szentélye, támpillérei,⁴⁵ sőt XV. századi falképei miatt szinte ikertestvéreknek tűnnek (amire csak mind jobban ráerősítenek a mindkét helyen végzett műemlékes beavatkozások). Nagygyút esetében viszont a feketére égetett téglák mintás falazata fokozza a rokonság érzetét Baktával.

Sajnos ezt a csoportot sem könnyű datálni: itt azonban nem annyira a részletformák ellentmondása, mint inkább hiánya okozza a gondot. Béltek legendás, 1779-ben feljegyzett 1222-es évszáma⁴⁶ aligha jelent valós támpontot, még ha Nagygyúttal kapcsolatban ettől függetlenül merült is fel az 1220 körüli datálás.⁴⁷ Az átlósan elhelyezett, lépcsőzött támpillérek, Bakta igényes, idomtégglából készült lábazati párkánya ennél jóval későbbi, legalább XIII. század végi időpontot valószínűsítene. A *napkori* templom 1965-ös falkutatása során az egyenes záródású szentély keleti falában szintén támpillérrel elválasztott két ablak nyomára leltek,⁴⁸ tehát ez a templom is csoportunkhoz tartozhat. Ez azért jelentős, mert Németh Péter – a templom Szent István király patrocíniuma alapján – egészen korai időre, a XII. század elejére tette.⁴⁹ Ezt építészeti nyomok nem igazolják (bár egy alapos kutatás itt is szükséges volna), sőt, a szentély déli falában kibontott, csúcsíves ülőfülke és falfülke inkább arra ösztönöz, hogy a csoport többi tagjával együtt a XIII. század második felére tegyük. Bár nem bizonyos, hogy a falu templomának 1271-es említése⁵⁰ már erre az épületre vonatkozik, ez nem is zárható ki, s ebben az esetben a csoport egyik legkorábbi tagja lehet. Ha tehát követjük Gere Lászlót abban, hogy Gyügyét Bakta rokonsága és a beregi csoport közé tesszük, akkor elég pontosan az 1300 körüli időszakot kapjuk – amit a részletformák vizsgálata is megerősíthet.

A Szatmár nyugati részén található másik három, egyenes záródású templom még nehezebben megragadható. Közülük *Piricse* maradt meg a legépebben, részleteit az 1980-as években folyt restaurálás hozta elő. Nyújtott szentélyét dongaboltozattal fedték, ettől félköríves diadalívvel különül el a szabálytalan alaprajzú hajó. A pápai tizedjegyzékekben már szereplő templom román kori (fűrészfogas párkány, rézsús ablakok) és gótikus (csúcsíves kapu) jellegzetességei elfogadhatóvá teszik datálását a XIII. század második felére.⁵¹ Ugyancsak meglepően szabálytalan a *nyírkátai* (egykori nevén: gebei) templom alaprajza, melyet Juan Cabello kutatása nyomán ismerünk.⁵² Az átlós támpillérekkel ellátott hajó alaprajza balra dőlő paralelogramma alakú, az 1910-ben lebontott szentélyé kelet felé táguló trapéz, az egykori dongaboltozatos sek-

restyéc szabálytalan négyszög. A hajó déli falán két nagyobb és két kisebb, félköríves záródású ablakot tártak fel. Birtoklástörténeti adatok alapján a falu telepítése az 1280-as évekre tehető, papja a pápai tizedjegyzékekben már szerepel. *Ópályi* ezekhez képest nemcsak szabályosabb, de tágasabb is; széles hajójához félköríves diadalívvel nyílik

8. Piskolt, református templom. Ablakok a hajó déli falán

dongaboltozatos, négyzet alaprajzú szentélye. A műemléki kutatásban soha nem részesített templom Lángi József véleménye szerint Nyírbéltekhez és Nyírcsádhoz áll közel, és a XIII. századra tehető.⁵³ Németh Péter azonban a térség legkésőbbi egyenes záródású templomának tartja, mivel a faluban 1327-ben említene egy Szent Miklósnak szentelt fatemplomot: „a ma is álló templom tehát csak ezután épülhetett”.⁵⁴ A déli diadalíven feltárt, XIV. századi falkép alatt korábbi, fehér alapon vörössel festett díszítés rejtőzik, amelyek nyomai a szentélyben is előkerültek:⁵⁵ nem lehetetlen, hogy itt is egy korai, a laszodi és csarodai kifestéssel egykorú, a XIV. század közepe előtt készült réteg vár feltárássra. Ennek alapján a templom legvalószínűbben a XIV. század második negyedében épülhetett, de biztosabbat csak alapos műemléki kutatás után lehetne róla mondani.

Két további, Szatmár keleti részén újabban kutatott templomot érdemes még bevonni a vizsgálatba. A *zajtai* templom nagyrészt áll, és az újabb vizsgálatok szerint tornya, hajója és egyenes záródású, egykor keresztboltozatos szentélye azonos periódusból származik. Mindennek még nagyobb szabású változata lehetett a *gacsályi* templom, ahol az egyenes szentélyzáródás nyoma ugyan csak ásatással került elő, de a torony épebben őrzi eredeti formáit (köztük a toronyalj keresztboltozatát). Kutatói, Juan Cabello és Simon Zoltán meggyőzően érveltek amellett, hogy a pápai tizedjegyzékek adata már erre a

templomra vonatkoztatható, vagyis az a XIV. század első harmadában keletkezhetett. Bár a források hallgatnak róla, ugyanez a dátum illik a stílusban szorosan kapcsolódó zajtai templomhoz is.

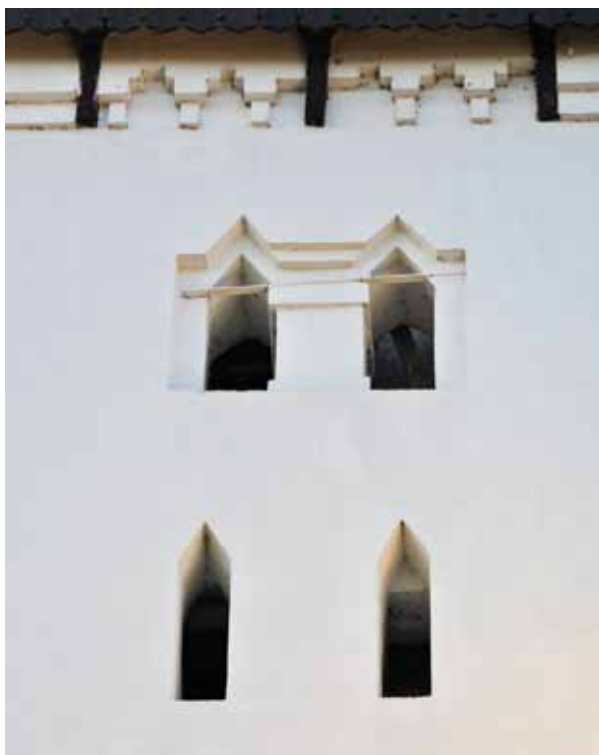
Ennek alapján tehát úgy tűnik, a szatmári részeken az egyenes szentélyzáródás nem mutatható ki a XIII. század közepe előtt, és virágkorát a század végén és a következő elején élte; a legkésőbbi valóban Ópályi lehet, de azt is a XIV. század közepe elé kell helyezni. Így azoknak adhatunk igazat, akik (mind a félköríves, mind az egyenes szentélyzáródású templomok esetében) egy koncentráltabb, a tatárjárás után kezdődő és a pápai tizedjegyzékek időszakára nagyrészt lezáruló építkezési hullámot feltételeztek.

Ebbe a periódusba ékelődik bele a sokszögzáródású templomok építésének kezdete. Tudjuk, hogy ez a szentélyforma udvari környezetben már a XIII. század elején megjelenhetett (pl. Esztergom, Szent István-kápolna), és újabban a bakonyszentlászlói templom értelmezése során az is felmerült, hogy ugyanekkor falusi környezetben is előfordult.⁵⁶ Szatmárban Németh Péter szerint pontosan

9. Nyírkáta, református templom.
A hajó déli falának részlete feltárással

meghatározható ennek a típusnak a felbukkanása, és ezt a *csengeri* templomban 1335–1350 közti építkezésében látta.⁵⁷ Tudjuk, hogy itt 1322-ben kapnak engedélyt fakápolna építésére.⁵⁸ A mai templomban feltárt, tengelysarkos záródású szentély nyilván ez után épült, s ezt követte a ma is álló, szokványosabb kialakítású épület, melyet Papp Szilárd (figyelembe véve a román kori részletformákat is) az 1330-as évekre tett.⁵⁹ Ennél korábbinak tűnik *Szamosatárfalva* temploma, egyszerűbb részletformái és a román jellegű nyílások következetesebb alkalmazása

10. Fényeslitke, református templom. Ablakok a torony déli falán

miatt, de összeköti őket a polikróm téglahasználat. Vélhetően ideköthető még Szatmár romániai részéből a *csomaközi* református templom, amelynek mindenekelőtt nyugati kapuja és félköríves diadalíve kölcsönöz régies jelleget.⁶⁰ A sokszögzáródású szentély furcsaságai (merőleges támpillérei, az élek szabálytalan találkozása) talán egy újkori felújítással⁶¹ magyarázhatóak. Hasonló bélietes kapu maradt meg a *szakolyi* sokszögzáródású templomból is a mai toronyaljban, és a toronyemeleten az is látszik, hogy olyan lépcsősen záródó kapuépítménye volt, mint Zajtának; ennek alapján talán az egész lebonlott, sokszögzáródású templom a XIV. század elejére tehető. Idevonhatjuk a *paposi* volt római katolikus templomot is, ahol főleg a rekonstruált kapu kőfaragványai teszik elfogadhatóvá a korábbi (1317 előtti) datálást – legalábbis a templom valamely korszakára vonatkozóan.⁶² Bár különösen az utóbbiak esetében könnyelmű volna anélkül nyilatkozni, hogy részletes kutatási eredmények birtokában volnánk, úgy tűnik, hogy Szatmár korai sokszögzáródású szentélyei a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben épülhettek. Ez ugyan az országos viszonyokat tekintve nem számít korainak, de a szomszédos területekről még ebből a korból sem ismerünk hasonló megoldást. Ez a kronológiai megfigyelés mindenesetre

arra vall, hogy Szatmárban a különféle szentélymegoldások lényegében egyszerre voltak forgalomban, és az építkezések egy viszonylag szűk időszakaszban sűrűsödnek.

A *berei* templom első fázisa ismeretlen szentélyformájú, de nemcsak ezért nehéz kötni az eddig tárgyalt emlékekhez. Az egykori Szentlélek-templomból a rövid, közel négyzet alaprajzú hajó maradt meg, a déli kapu nyomai-val. Az északi falon feltárt falképek közül a Színeváltozásokompozíció a legkorábbi, vélhetőleg még Árpád-kori. Ettől nyugatra egy félig a falba süllyesztett lépcső nyoma került elő, mely a nyugati karzatra vezetett. A karzat bekötése a déli oldalon arra vall, hogy a karzatalj déli, keskeny szakasza dongaboltozatos volt; nem zárható ki, hogy a karzattpillérekre torony is támaszkodott, ahogy az Csarodán ma is áll. A nyugati rész tornyos-karzatos megoldása Szatmárban ritka, és a gacsályi és zajtai példák más kialakításúak. A berei templom nyugati része ezeknél korábbi, még XIII. századi lehet, és fülkés lépcsőmegoldása inkább déli, Közép-Szolnok és Bihar megyei emléket idéz.⁶³

Mindezek a kelte�ések azonban meglehetősen képlékenyek, és koncentráltságuk talán éppen abból adódik, hogy bizonyos összetartozónak tűnő épületeket hajlamosak vagyunk ösztönszerűen egymás közelébe datálni. Mivel az alaprajzi formák, bármely kimerítően szemléljük is őket, önmagukban általában nem alkalmasak a finom keltezésre, a kép árnyalása végett célszerű a részletformákat is bevonni a vizsgálatba.

Bár az alaprajzi formákhoz képest kevesebb változatosságot tapasztalunk a diadalívek kialakításánál, az összkép árnyalásához ezt is érdemes figyelembe venni. Mint a felépítmény megoldásai általában, ez is sérülékeny, s a feltárások sokszor csak egykori meglétükről tájékoztathatnak (pl. Nyírkáta, Gacsály, Laskod, Nyíribrony, Nagyút). Még megőrzött szentélyek esetében sem mindig találkozunk vele (pl. Ajak, archív fotón Oros), sokszor azért, mert visszabontották (pl. Bere, Csengersima II, Gyügye, Nyírbétek, Nyírmihálydi, Pócspetri). Ahol megvan, ott az épület régiesebb elemeihez tartozik. A gyügyei templom mai, második periódusán félköríves formában rekonstruálták.⁶⁴ Ópályin, amely a dongaboltozatos szentélytípus egyik legkésőbbi, 1327 utáni képviselője, a tágas diadalív szintén félköríves lezárású. Teljesen szabályos félkörívet alkalmaztak a sokszögzáródású szatmári templomok során: Szamostatárfalván, Csomaközön, Csengeren (de Paposon csúcsíveset). A piricei diadalív kissé szabálytalan formában, de szintén félköríves. Ezenél meredekebb ívelésű, bár záradékában lekerekített a zajtai és a krasznacégényi templom diadalíve. Ez utóbbiakhoz hasonló, de csúcsívben záródó a csarodai templomé is, míg a beregi csoport többi tagja szabályosabb, gótikus kialakítású. Ezzel szemben

Szabolcsban (ahol jóval kevesebb diadalív maradt meg) a félkörív jellemzi a baktai és a nyíracsádi templomot, de a napkori mai félköríves lezárás helyén a középkorban csúcsíves lehetett.⁶⁵ Ennek alapján a szatmári anyag ebből a szempontból a bereginél régiesebb, mivel Szabolcs-hoz hasonlóan itt gyakrabban alkalmazták a félköríves megoldást, még akkor is, ha a templomnak más elemeihez gótikus formákat választottak.

A felépitmény egyik leglátványosabb díszítőeleme a párkány, amely különösen téglapületeknél szokott gaz-

is alkalmaztak ívsoros párkányt 1200 táján a székesegyház újjáépítésekor.

Az általában is ritkább farkasfog motívuma Szatmárban eddig nem került elő, de Szabolcsban a nyíribronyi templom kutatása során Németh Péter a hajón két sorban is megtalálta.⁶⁸ Összehasonlításképpen megemlíthető, hogy a Dunántúlról is csak hat példája ismert, ebből három Somogyban, kettő Baranyában van.⁶⁹

Ennél lényegesen elterjedtebb a fűrészfogas díszítés. A piricsei templom hajóját és szentélyét teljesen körülöleli. Ennél is gazdagabb lehetett a gyügyei párkány, mely a szentély keleti falán két sorban maradt meg (ebből ma csak egy látszik). Két sorban alkalmazták Nyírmihálydi déli falán is, míg az északira csak egy jutott – ahogy az ibrányi déli falra is. A csegöldi templomról készült régi rajzok tanúsága szerint a torony első emeletét kétsoros fűrészfogdíszes párkány zárta.⁷⁰ Szintén a toronyemelek között tapasztaljuk Gacsályon, ami például az egregyi torony megoldására emlékeztet (bár ott közvetlenül az ablakok alá került a motívum). A csomaközi nyugati kapu fölött a külső tatarozásakor is fűrészfog-motívum volt megfigyelhető.⁷¹ Egészen szokatlan formában alkalmazták az őri templomon, ahol a hajó északi fala és a nyugati fal északi része teljes felületén fűrészfogas díszet kapott: ha a jelenség valóban középkori, akkor itt egy általánosan ismert motívum sajátos helyi átértelmezéséről lehet szó, melynek célja a falfelület tagolása. A másutt, például a dunántúli téglapületeszetben gyakran alkalmazott lizénás faltagolás ellenben szinte teljesen hiányzik, csak a szabolcsi Balkány nyugati homlokzatán utal ilyenek meglétére a mai rekonstrukció.⁷²

Összefoglalóan elmondható, hogy bár a csarodai templom párkányformái a régióban a legváltozatosabbak,

11. Krasznacégény, református templom.
Fülke a szentély déli falában

dag formákat öltetni – amit az Alföld északi részén, a vidék jellemző építőanyaga miatt el is várhatunk. Ennek szinte teljes eszközkészletét felvonultatja a csarodai templom, melynek tornyán félköríves párkányt, szentélyén fűrészfogas díszet, a hajón ez utóbbit és alatta farkasfog-motívumot alkalmaztak.⁶⁶

A félköríves párkány ilyen klasszikus formában Szatmárban nem ismert. Különleges esete azonban a csengersimai templomon alkalmazott párkány, amely valószínűleg diadalív-alakú, félköríves idomtéglaívból áll: ez önmagában még megfelel az ismert megoldásoknak,⁶⁷ de itt az általában kiugró elemeket a falsíkba süllyesztve alkalmazták, így a téglafélköríves közepe lyukszerűen mélyed be a falba. Olyan, mintha egy előkelőbb megoldás félreértéséről, helytelen alkalmazásáról lenne szó. A félköríves párkánynak a csarodai templomon kívül (amely Sima első periódusakor valószínűleg még nem is állt) létezhetett más példája is a környéken, legalábbis az ákosi (Acîș) monostor, ahol ez az egyetlen párkányforma (bár ott a motívum nem egy idomtéglaívból áll); továbbá mindkét érintett püspöki székhelyen, Egerben és Gyulafehérvárt

12. Nyírkáta, református templom. Fülke a hajó déli falában

össességében a szatmári emlékeken gazdagabb a díszítés, mint a szomszédos területeken. A hat idevonható szatmári templom mellé csak három szabolcsi és egy beregi állítható. Ezek a párkányformák eredetüket tekintve a romanika sajátosságai, és a XIII. századi Magyarország téglalapítségében általánosan elterjedtek. Szatmári előfordulásaik az itteni templomok datálását általában a korai irányba mozdítják el, ugyanakkor el kell fogadnunk, hogy a XIII. század közepétől a XIV. század első harmadáig kedvelték voltak. Ez azt is jelenti, hogy az országos átlaghoz képest jelentkezésük itt megkésett volt, viszont dekorativitásuk jóval tovább, mélyen a gótika korába nyúlóan is vonzó maradt; talán ezzel is magyarázható a szokatlan megoldások felbukkanása.

A kőfaragványok alkalmazása Szatmárban ebben a korban igen ritka. Kapun csak a paposi templomon találkozunk vele, az újabb restaurálás során készült összeállításban. A szárkő és a csúcsíves archivolt sarkán hengertag fut körbe. Amennyire a töredékes bal oldali darabon meg lehet ítélni, a hengertag egy fordított kockafejezet-szerű lábazatba fut bele – ez jellemzően XIII. századi forma, ami nem összeegyeztethetetlen a templom XIV. század eleji datálásával.⁷³ Hengertagról ezen kívül csak a nagygyéci, mára elpusztult nyugati kapun tudunk, Rómer Flóris rajzának jóvoltából.⁷⁴ Eszerint a kétlépcsős kapu sarkaiiban hengertagok futottak körbe, úgy tűnik, fejezet nélkül; ezek azonban téglából készülhettek. Az archivolt félköríves volt, melyet háromszögű oromzattal zárt kapuépítménybe foglaltak. Hasonló, csúcsán kereszttel díszített kapuépítményt tártak fel a balkányi templom déli oldalán, s ennek párja az épebb (bár kiegészített keresztű) csarodai. Ez utóbbi kétlépcsős, fejezet és lábazat nélküli, félköríves bélletét is megőrizte. Lehet, hogy a balkányi déli kapu is ilyen volt, de ennek nem maradtak fent ezek a rétegei, viszont ugyanott a befalazott nyugati kapu lépcsőzött, félköríves. Ehhez hasonló lehetett a restaurált gyügyei templom nyugati kapuja, amelynek közeli rokona háromlépcsős változatban Csomaközben található. Ennek csúcsíves változata a csengersimai templom második periódusában emelt nyugati kapuja, melyet Rómer Flóris és Schulcz Ferenc 1864-es rajzairól,⁷⁵ valamint újabb rekonstrukcióból ismerünk. Ehhez hasonló a gacsályi nyugati kapu is. Az újabb kutatás alapján tudjuk, hogy a vele rokon zajtai templom kapui is lépcsőzöttek voltak: a nyugati valószínűleg félköríves, a déli csúcsíves. Mindkettő olyan kapuépítménybe mélyedt, melynek háromszögű lezárása lépcsősen kiugró téglasorral történt (ezt egy 1789-es rajz is érzékelteti). A nyugati kapuépítményben fülkék nyomai is előkerültek.⁷⁶ A lépcsősen emelkedő peremet alkalmazták a szakolyi templom kapuépítményén is (ennek maradványa ma a torony első emeletéről tanulmányozható). A lebontott templom egyedül

megmaradt nyugati falában ma is látható a kétlépcsős, félköríves lezárású eredeti kapu.

A lépcsőzött, csúcsíves kapu Szatmáron kívül Szabolcsban is megtalálható (pl. rekonstruált formában Nyíracsadón és az említett Balkányban), és a felsorolt példákhoz közel áll a székelyi kapu is. Ennek kapuépítménye emeletes, felül csúcsíves fülkével.⁷⁷ Ez azonban az újabb kutatás szerint már a XV. században épült, ahogy ezt a típust képviseli a szegedi alsóvárosi templom déli kapuja a XVI. század elején is, bár némileg más arányokkal. Erősen kiugró kapuépítménye van a piricsei templomnak, egyenes lezárással, benne (hitelesen rekonstruált) csúcsíves kapuval. Koroknay ennek párját a vámosatyai templom déli kapujában látta,⁷⁸ de annak kiülése csekélyebb, és a kapu formája sokkal „modernebb”, szemöldökgyámos kialakítású. A templom másik, nyugati kapuja háromszögű lezárású kapuépítménnyel rendelkezik, de a kapu formája átalakított.

Ennek alapján úgy tűnik, a kapuk kialakításában is a szatmári anyag a leggazdagabb, de az alkalmazott formák általában egyszerűek. A leggyakoribb a lépcsős, fejezet nélküli típus, melynek a félköríves és csúcsíves változata közt nincs kronológiai különbség: valamennyi a XIV. század első évtizedeiben sűrűsödik (viszont Szabolcsban a székelyi kapu ezt még a XV. században is képviseli).

Láttuk, a kapuk jelenlegi formája is gyakran sokszoros átalakítás eredménye. Még fokozottabb elővigyázatosságot igényel az ablakok vizsgálata: ezek számtalanszor bővített vagy szűkített, részben vagy egészben módosított formában maradtak ránk, s még akár a vakolás során is módosulhat az alapforma: a félköríves vagy csúcsíves záródás. Ezért erre nem célszerű messzemenő következtetéseket alapozni, annál kevésbé, mivel a félköríves záródású, részsűs ablakok önmagukban nem datálók tényezők: a Vas megyei Szőcén a XV. századi falban másodlagosan felhasznált ablakok is egy XIV. századi, korábbi templomból származnak.⁷⁹

Szatmárban a leginkább régies formákat a csengersimai szentélyen találjuk. A félköríves záródású, részsűs ablakok viszonylag tömzsi arányúak,⁸⁰ viszont a bővítéskor épült hajó karzatablaka ennél nyúlánkb, s nyílása is keskenyebb. A gyügyei templom félköríves ablakai magasabbak, kiegyensúlyozottabb arányúak. Ezekhez hasonló arányúak a szamostatárfavi szentélyablakok, ahol a nyílást idomtéglaikkal keretelték. Ez a hajó ablakain már nincs meg, de a részsűk ott is váltakozóan vízszintesen rakott és élükre állított téglából készültek. Arányaiban nagyrészt hasonlóak a krasznacégényi templom ablakai is. Ezek a legújabb kutatás során eredetieknek bizonyultak;⁸¹ bár a hajóablakok kissé homorú lezárása nem Árpád-kori jellegű, de lehet, hogy ez csak a vakolásból ered. A szamostatárfalvihoz hasonlóan falazták a részsűt Nagygyécen

is, ahol a román kori hajószakasz déli falán a két szélső, eredeti ablak közti megnagyobbított ablak keleti rézsűje még ép. Az itteni ablakok arányai az előbbieknél kissé nyújtottabbak. Piskolton a hajó déli falának nyugati részén egymáshoz nagyon közel tártak fel két rézsűs, félköríves ablakot, melyek (ma befalazott) nyílása nagyon keskeny. Nagyjából ezeket az arányokat hozzák a piricsei hajóablakok is. A szentély két déli ablaka a restaurálás során készült, de a keleti, nyújtott arányaival és alig összetartó rézsűivel már azelőtt is a mai formát mutatta. Szintén nyújtott, de klasszikusabb rézsűjűek a paposi szentély félköríves záródású ablakai (részben ezek is restauráltak). A zajtai templom szentélyének keleti falán egymáshoz közel két erősen megnyújtott, félköríves lezárású, rézsűs ablak nyomai bukkantak elő. Nyírkátán is a kutatás tárta fel a hajó két nagyobb és két kisebb, a karzatot megvilágító résablakát. Ilyen kis résablakot a gacsályi tornyon is láthatunk, mely különben is valóságos gyűjteménye a különféle ablaktípusoknak; az köti össze őket, hogy (a negyedik szint kivételével) mindegyik nyílása háromszögben záródik. Az első emelet két-két résablaka fölött egy félköríves, rézsűs ablak található, ezt követi egy nagyobb, szemöldökgyámos ablak, majd az utolsó szinten két-két képcsőzött keretű, háromszögben záródó ablak következik.

Látjuk tehát, a legtöbb esetben félköríves záródású, rézsűs ablakot alkalmaztak, nyomottabb vagy nyújtottabb arányokkal. Úgy tűnik, az arányok a tömzsibbtől (pl. Csengersima) a nyújtottabbig (pl. Zajta) valamelyest a templom kronológiai helyzetét is jelzik. Kifejezetten csúcsíves ablakot ebben az emléktanyagban nem találunk. Az egyetlen jellegzetesebb forma, a lépcsőzött keret viszont Gacsályon kívül nem ismert Szatmárból, viszont találunk rá analógiákat a szomszédos területeken. Lépcsőzött szerkezetűek a csarodai templom toronyablakai is, és kettősen lépcsőzött ugyanott a nyugati hajóablak (a hajó déli ablakai viszont félkörívesek, a szentélyé pedig csúcsívesek). Az egylépcsős változat megjelenik a laskodi hajó déli homlokzatán.⁸² Mindezek azonban félkörívesek, míg a gacsályi toronyablakok háromszögben záródnak. Ehhez leginkább a fényeslitkei torony ablakait lehetne párhuzamul említeni, ahol azonban a kettős és hármas ikerablakok közt hasáb alakú osztópillér áll, lépcsőzött lábazzal és fejezettel.

Ez a forma Szatmárban egy másik funkcióban, a csengersimai ülfülke kialakításánál játszott szerepet. A háromszögben zárt kettős ülfülke osztópillére a fényeslitkei ablakokéhoz hasonló, lábazzal és fejezete háromlépcsős. Ez az ülfülke a simai templom második periódusából származik; falfülkéi részben az első, részben a másodikban keletkeztek. Ezek hasonló kialakításúak: záradékukat egymásnak döntött téglák határolta háromszög alkotja,

amelyet a vakolattal valamelyest csúcsívesítettek (a szakirodalomban erre a formára az álcúcsív kifejezést is alkalmazták). Ilyen, kissé szabálytalan ülfülke ismert a krasznacégényi templom szentélyének északi falában, és ennek párja újabban előkerült a déli falon is (itt a szabályos téglafelületeket nem módosítja malteros formaalakítás).

Ez a fülketípus rendkívül elterjedt a térségben. A nyírkátai (gebei) templom hajójának északi és déli falában is előkerült egy-egy belőle közvetlenül a diadalív előtt, bizonyára mellékoltárokhoz tartoztak. Gyügyén is van a szentély északi és déli oldalán egy-egy hasonló ülfülke; a déli oldalon ezt félköríves lezárású ülfülke egészíti ki. Félköríves kialakítású a szamostatárfalvi szentély déli oldalába mélyedő ülfülke is, de a mellette lévő ülfülke négyzetes, ahogy az északkeleti oldal nagyobb méretű szentélyfülkéje is. Ezek a négyzetes formák találhatók meg Csarodán és Lónyán a szentély keleti falának északi részén is; az utóbbi helyen, a déli falon álcúcsíves ülfülke is van. Szabolcsban a négyzetes ülfülke nem jellemző, megvan azonban a háromszögű záródású: így a nyírkátaihoz hasonló pozícióban, egy Szent Ilonát ábrázoló falkép mellett), a nyírmihálydi szentély északi falában és a baktai szentély északi oldalán (de itt nem ferdén rakott téglák zárják, ahogy a déli oldal félköríves fülkéjét is a téglák sarkának levésével alakították ki). A gyügyei és szamostatárfalvi ülfülke-falfülke pároshoz hasonló került elő a napkori templom szentélyének déli falában is, de ezek csúcsíves lezárásúak. A régió leglátványosabb szentélyfülkéje a korszakból Vámosatyán maradt fent, amely szintén csúcsíves, de bélletét három hengertag díszíti.

Csúcsíves ülfülke Szatmárból is ismert, de más funkcióban. Egyedülálló a térségben a zajtai templom hajójában újabban feltárt fülkesor: az északi oldalon hét csúcsíves ülfülke található, míg a déli oldalon a kaputól nyugatra négy (ezek közül kettő inkább félköríves), az ötödik a kaputól keletre (ez pedig háromszögben végződik). Ez a fülkés faltagolás ritka az Alföld északi részén, annál gyakoribb azonban a Dunántúlon, és akad rá példa Biharban is. Szatmár kivétel, mert Zajtán kívül a gacsályi templom egyedül megmaradt nyugati falában is van rá példa, de ezek a csúcsíves fülkék a karzatszínt jelentkeznek. Nyírderszen, ahol a román kori templomnak szintén csak nyugati fala van meg, a kaputól északra keskeny, félköríves lezárású ülfülke található; ennek déli párjának szintén megvan az indítása. Ilyen keskeny, félköríves ülfülke került elő Berén az északi falban is, de ott azt a karzatra vezető lépcső indításához kötik a kutatók.

A tégláépítészetben gyakori fülkés megoldások tehát az Alföld északi részén csak korlátozottan érvényesültek, és ennek is Szatmárban sűrűsödnek a példái. A liturgikus funkciójú, oltárhoz tartozó fülkék és ülfülkék állománya

is itt a leggazdagabb, formájuk a legváltozatosabb, hiszen minden megoldás (félköríves, csúcsíves, álcúcsíves és négyszögletes) előfordul. Ezek közül az utóbbi inkább későinek tűnik (erre utal beregi jelenléte is), míg a félköríves és a csúcsíves nem bizonyult korhatározó jelentőségűnek; a háromszögű kialakítás pedig a legállandóbb, megtalálható a legkorábbi (Csengersima) és a legkésőbbi (Lónya) példákban is.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a román kori téglaeépítészetre általánosan jellemző formák az Alföld északi részén előfordulnak, de kevésbé gyakoriak. Így például a másutt annyira jellemző lizénás faltagolás itt szinte teljesen hiányzik (kivételt képez a szabolcsi Balkány). Ugyanakkor a kutatások során mind több rangos részlet kerül napvilágra, ami arra vall, hogy a jelenlegi szigorú külső részben későbbi, a reformáció óta bekövetkezett átalakításokkal hozható összefüggésbe.

Szatmár a régió belül kitűnik a részletformák gazdagságával. A párkányok, a kapuk és a fülkék vizsgálatakor azt tapasztaltuk, hogy itt maradt meg a legtöbb és legváltozatosabb emlékműanyag, néha egészen egyedi kiadásban. Másrészt ez a terület hasonlítható össze leginkább a téglaeépítészet más vidékeivel, mint a Dunántúllal, de főleg a bihari térséggel egyes megoldások (például a fülkék és lépcsők) tekintetében; ezek az Alföld északi részén különben ritkaságszámba mennek.

Ez az itt tárgyalt eszközkészlet jellegzetesen Árpád-kori, melyet másutt főleg a XIII. századra szoktunk tenni. Itt ezek egyértelműen csak a század második felében kezdődnek, és átnyúlnak a következő évszázadba, amit leginkább a beregi csoport, főleg Csaroda hajója bizonyít. Ezen belül nehéz pontosítani, mivel az egyik legkorábbi templom, az 1271 előtt felépült napkori két fülkéje és diadalívének eredeti záródása csúcsíves, míg az 1321 utáni ópályi templomban a diadalív félköríves, ahogy a szatmári sokszögzáródású templomok többségében is. A Szatmárban viszonylag gyakori lépcsős bélletű kapuk félköríves vagy csúcsíves lezárását sem kronológiai helyzetük határozta meg. Ezek a megoldások tehát éppúgy párhuzamos jelenségek, ahogy a szentélyformák kialakításánál is azt tapasztaltuk, hogy azok időben nem válnak el egymástól. A szatmári falusi templomépítészettől nem függetlenül, két-három emberöltő alatt változatos emlékműanyagot hozott létre, amelyen belül a régiesebb és modernebb formák egymás alternatíváiként jelennek meg, de jellegükben egységesen az Árpád-kori építészet világát képviselik.

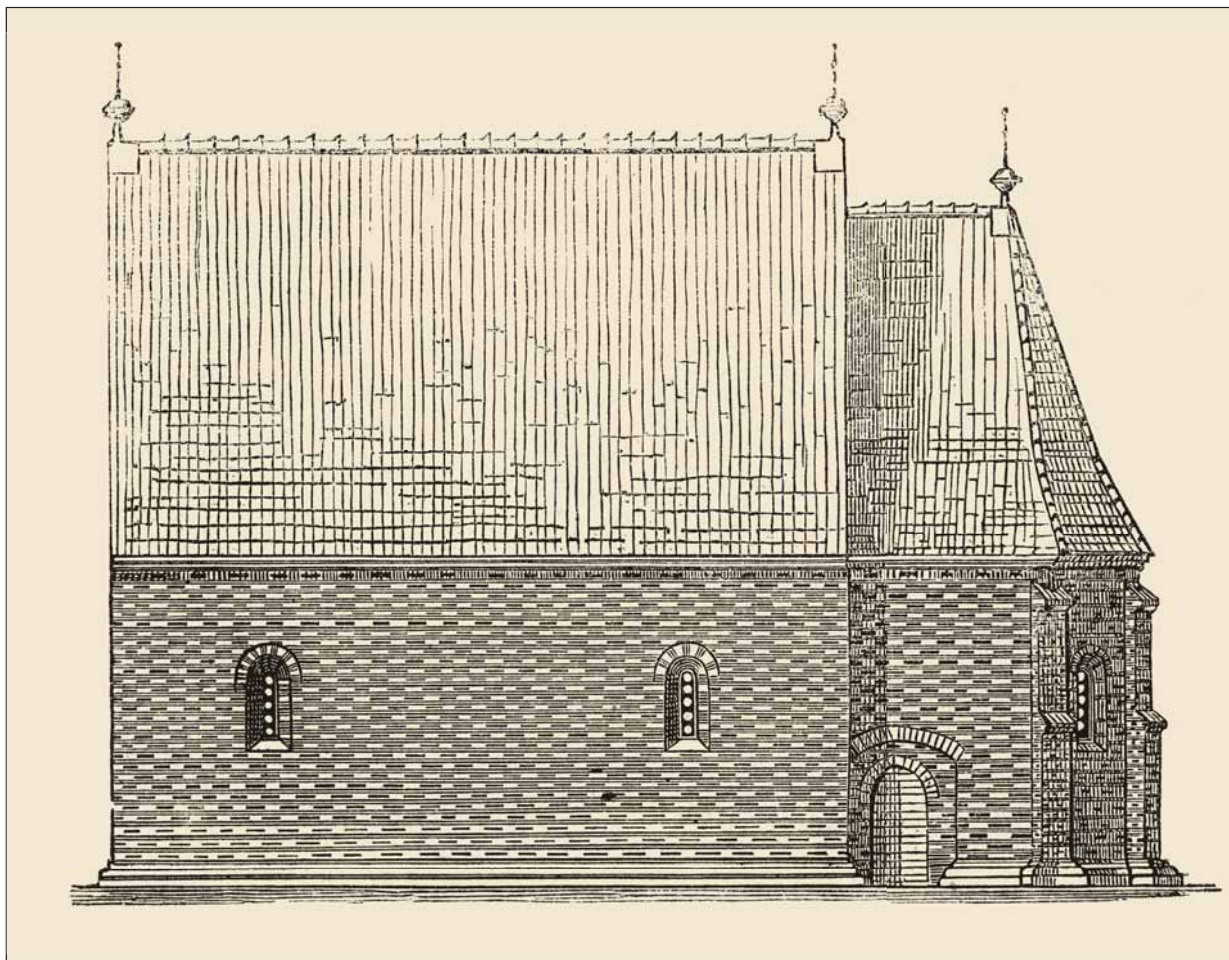
Ez a kronológiai megállapítás nincs ellentmondásban az írott forrásokkal sem. Természetesen egy falu papjának említése vagy a pápai tizedjegyzékben való szereplés korántsem feltétlenül vonatkozik a szemünk előtt álló épületre, ahogy erre számos példát tudunk a gótikus emlék-

anyagból. Láttuk, a mároki papot is feltüntetik már a pápai tizedjegyzékben, a mai épületet mégis 1400 tájára teszik a kutatók.

A XIV. század előtti korból meglehetősen kevés adatunk van. 1220-ban említik a balkányi papot, és a ma ismert részletformák nem zárnak ki egy ilyen korai datálást, de a keresztrózsás déli kapuépítmény és a lépcsős bélletű nyugati kapu Csarodára emlékeztet, ezért valószínűbb, hogy ez a templom is később, a XIII. század második felében épült. Viszonylag nagy mérete, lizénás faltagolása és két bejárata igényes építettségűt sejtet, ami talán nem független attól, hogy a balkányi pap 1299-ben a szabolcsi esperesi tiszteletet is betölti. Valamivel korábban, 1289-ben osztoztak meg a Gutkeled nembeliek a falun; ez nagyjából megfelelhet a templom építési idejének.⁸³ A napkori templom 1271-es említése összhangban áll az épülettel, és Nyírtass 1299-es adata is elfogadható a mai templomra.

A többi forrás már mind XIV. századi. Meglehetősen sok adatunk van papok említésére már a pápai tizedjegyzékek előtt (pl. Fényeslitke 1317, Nyíribrony 1322 körül, Oros 1328, Pócspetri 1318, Papos 1317 körül – az utóbbi helyen már a helynévadás is egyházi személyre utal). Az itt tárgyalt, Árpád-kori jellemvonásokat mutató templomok közül egyetlen egy sincs, amely szerepelne a tizedjegyzékekben, de ennél későbbre kellene datálnunk. Ugyan nem zárhatjuk ki, hogy az adat egy korábbi templomra vonatkozna; de ennek inkább az ellenkező eseteit ismerjük. Nem szerepel a listán Gyügye vagy Csengersima, ahol legalábbis a mait megelőző templom biztosan állt már a tizedjegyzék korára (de talán már a mai épület is). Nyírderszen, ahol egy paticsafalú korábbi templom nyomait Németh Péter feltárta, bizonyára elkészült a téglalából épült új templom is a XIV. század elejére, de még ez is hiányzik a tizedjegyzékből (viszont az ugyanott szereplő bölkényi papról megemlítik, hogy korábban Derszen szolgált). Ópályi, ahol a fatemplomot 1327 után váltják fel téglaeépülettel, szintén kimaradt a tizedjegyzékekből. Hacsak nem véletlenül van szó, ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a fatemplomok valószínűleg nem érték el a plébániai szintet, és még téglából épült utódjuk is egy darabig kápolna rangban maradt.

A történeti adatok elemzésénél természetesen nemcsak a templom vagy a pap említésére kell figyelemmel lennünk. A településtörténetben bekövetkező fordulatok sokszor szintén tájékozási pontként szolgálhatnak. Joggal vetődött fel például, hogy a laskodi birtokot V. Istvántól elnyerő Bagdai Illés ispán lehet a falu templomának építtetője: jelenlétét az új birtokos ezzel is nyomatékosíthatta.⁸⁴ Nem lehetetlen, hogy a csomaközi templom építése összefügg a Kaplony nemzetség itteni birtokszerzésével (1298).⁸⁵ Hasonló gondolat merült fel

13. Szamostatárfalva, a református templom déli homlokzata a Schulcz Ferenc rajza alapján készült metszeten (közzölve: Rómer 1869)

Gacsállyal kapcsolatban is, ahol logikus feltételezni, hogy a Gutkeled nemzetség Gacsályi családját megalapozó Ellős (ismert 1310–1341 közt) a birtokosztások során neki jutott központban egy rangos új templommal kívánt reprezentálni.⁸⁶ A zajtai templom építése hasonlóképpen az 1314-es birtokosztással bekövetkező változásokkal függhet össze.⁸⁷ Ezzel szemben Csengersimán a templom gyökeres újjáépítésére talán azért került sor, mert 1336-ban új tulajdonos jelenik meg a faluban, s a régiek ősi birtokukhoz való jogukat az építkezéssel kívánták még szemléletesebbé tenni.⁸⁸

Egy-egy tulajdonosváltás önmagában persze nem jelent biztos kiindulópontot: amikor Ibrányt 1322-ben megszerzi a Péc nemzetség, a falu már egyházas hely, mint azt neve is elárulja.⁸⁹ A napkori templom 1271-es említésére éppen egy birtokosztással kapcsolatban kerül sor, tehát ez előtt épült.⁹⁰ Németh Péter a beregi csoportot azért tette a XIII. század elejére, mert az 1216-ból

ismert Káta nembeli Rafaelt tartotta a legnagyobb birtokszerzőnek, akihez a csarodai és mároki templomok építése is méltó.⁹¹ Jékely Zsombor viszont a mároki feltevését éppen azzal utasította el, hogy egy építetű „aligha emeltetett volna két templomot egymáshoz ennyire közel.”⁹² Ha azonban elfogadjuk a falkutatások tanulságait, akkor mindkét templomot az adott dátumoknál lényegesen későbbre kell helyeznünk.

Ettől függetlenül feltűnő, hogy írott forrásaink a XIII. század végén és a XIV. század elején hirtelen megsokasodnak: ez nyilván azzal függ össze, hogy a nemzetségek egyes ágai és családjai egyre inkább felosztják egymás közt a korábban közösen bírt javakat. Ez pontosan egybeesik azzal az időszakkal, amelyet művészettörténeti alapon a legvalószínűbbnek tartottunk a térség legkorábbi, Árpád-kori jellegű templomai építési idejének. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak a tatárjárás pusztításai okozták a váltást, vagy az az igény, hogy a romlékony állagú

templomokat tartós épülettel váltsák fel, ahogy Entz Géza gondolta, hanem valójában a nemzetségek birtokigazgatási szokásaiban bekövetkező változás idézte elő ezt a templomépítési hullámot.

Ez azt is jelenti, hogy Szatmár valósággal az Árpád-kori építészet határvidéke: azok a román kori jellegzetességek, amelyek erre az emlékcsoportra jellemzőek, töretlenül élnek tovább a XIV. század első évtizedeiben is. Nincs ezen mit csodálkozni: ahogy Györffy György Árpád-kori történeti földrajza a pápai tizedjegyzéket tekintő határnak, úgy művészettörténészek körében is kimondva-kimondatlanul jelen van a gondolat, hogy az Árpád-kori művészet valójában csak az 1330-as években zárul le.⁹³ A szatmári templomok a szomszédos megyék, Szabolcs és Bereg emlékeivel együtt ezt a tézist kiválóan példázzák.

Ami azonban kitünteteti a szatmári emlékanyagot, az a változatossága, egyéni kombinációi és reprezentációs

igényei. Ahhoz azonban, hogy ezt a gazdagságot megtapasztalhassuk, az előző évtizedek műemlékes feltárásaira volt szükség, és még ma is számos emlék vár felfedezésre. Szatmár, mint az Alföld egyik északi megyéje, jobban védve volt a török támadásoktól, mint a délebbi területek, ahol az Árpád-kori építészetnek alig maradt hírmondója; ezért az itteni emlékanyag jobb megismerése azt az ígéretet hordozza magában, hogy általa egy elveszett világba nyerhetünk betekintést.

A fényképeket Kollár Tibor készítette, az alaprajzok forrása: Laskod (Cabello–Simon 1995., Szökrön Péter rajza), Csengersima (Cabello 2001., Szökrön Péter rajza), Nyírbony (Németh Péter 1997.), Nyírmihálydi (Cabello–Lukács 1975–77.), Nyírtét (MMT X.), Székely (Simon 2010.), Csaroda (MMT X.), Lónya (Bartos–Fülöp 2004.), Vámosatya (Cabello–Lukács 1981.), Márokpapi (Simon 2010.), Baktalórántháza (MMT X.), Nyíradony–Nagygut (Módy 1989.), Nyírbétek, Nyíracád (Kollár 2009.).

JEGYZETEK

- ¹ EO I.: 207–208.: No 244. – ld. még: SZATMÁRINÉ 2000. 6. (Németh Péter bevezetője).
- ² SZATMÁRINÉ 2000.
- ³ Vö.: SZENTESI 1992. 68–76. – az 1864-es úttal kapcsolatban röviden: TERDIK 2007a. 177–178.
- ⁴ HENSZLMANN 1864. 136.
- ⁵ GEREVICH T. 1938a. 277., térkép.
- ⁶ LUX G. 1940. 234–238., 242–245., különösen: 234–237., illetve: GENTHON–LUX–SZENTIVÁNYI 1939. – az út előzményeiről röviden: BOGNÁR 2004. 52–53.
- ⁷ KOROKNAY 1960. 99.
- ⁸ MMT X. 184–185. – az idézet: 185.
- ⁹ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter).
- ¹⁰ JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 11. (Marosi Ernő).
- ¹¹ GERE 2000. 183.
- ¹² JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 11. (Marosi Ernő).
- ¹³ KOROKNAY 1960. 125.
- ¹⁴ CABELLO–LUKÁCS 1981. 134.
- ¹⁵ CABELLO 2004. 82.
- ¹⁶ MAROSI 1979. 16. – idézi: CABELLO–LUKÁCS 1981. 134. is.
- ¹⁷ CABELLO–LUKÁCS 1981. 135.
- ¹⁸ MAROSI 1979. 16.
- ¹⁹ KOZÁK K. 1966b. 111–133. – ld. még: KOZÁK K. 1965a. 223–257.; KOZÁK K. 1965b. 133–156.
- ²⁰ Csarodáról írja: „Mivel az egyenes szentélyzáródás ciszterci építő sajátosság, könnyen azt a tévhitet keltheti, hogy az egyenes szentély záródásában közvetve vagy közvetlenül a ciszterciták befolyására gondoljunk. Ez azonban tévedés lenne, mert az egyenes záródás nem más, mint egyszerű és legkönnyebben végrehajtható építészeti megoldás, amelyet a vidék szerényebb képességű mesterei olcsón végre tudtak hajtani.” LUX 1940. 235.
- ²¹ KOROKNAY 1960. 123.
- ²² SZABÓ J. GY. 1985. 5–76.
- ²³ Pl.: Karnburg Karintiában, 888 körül: GBKÖ I.: 225. (Rudolf Koch).
- ²⁴ Mikulčice II., VIII., X., Modrá. BAŠO 1991. 9–11.; *Romanik in Böhmen* 1977. 22–23.

- ²⁵ BAXA–FERUS–GLASER–OPITZOVÁ–KATKINOVÁ 2006. 66–68.
- ²⁶ LAHU 6.: 435–454.; VALTER 2004. 185–187. (mindkettő P. Hajmási Erika); LÁSZLÓ 1980. 113–124.
- ²⁷ BÉRES 2000. 193–217.
- ²⁸ Erre utal: CABELLO–LUKÁCS 1983a. 83.
- ²⁹ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter).
- ³⁰ SIMON 2010. 293., 4. ábra. Korábban már Lux Géza felfigyelt arra, hogy a szentély azonos szélességű a hajóval, és Őriszentpéterre hivatkozott (azóta kiderült, joggal, mivel annak szentélye sem eredeti), LUX G. 1940. 237. Entz Géza is felvetette, hogy későbbi bővítés lehet, ld.: MMT X.: 186.
- ³¹ A gyűgyei I. templom valamivel hosszabb lehetett, de keskenyebb. Az ilyen kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom meglehetősen ritka, de talán összevethető a balmazai (egykor Szabolcs, ma Hajdú-Bihar megye) feltárt templommal; bár annak meglehetősen összetett nyugati része volt, de erről Gyűgyén amúgy sem tudunk semmit. Ld.: NÉMETH 1997. 31., MÓDY 1989. 42. Békéscsából a kisebb egyeneszáródású templomok közül említendő Apácaegyháza, Bánkút, Györke I. és Kardoskút–Hatablak I. Ld.: SZATMÁRI 2005. 1., 2., 14., 22. kép.
- ³² LUX G. 1940. 235–236.
- ³³ KOROKNAY 1960., MAROSI 1979.; SZATMÁRINÉ 2000. 8–9. (Németh Péter).
- ³⁴ BODOR 1981. 85–101.; KOMJÁTHY–BÉCSI–PINTÉR 1984. 279., 281. Az egységes építést elfogadta Entz Géza is, de a keltezésen nem változtatott, ld.: MMT X.: 337–338., 342.; ENTZ 1984. és ENTZ 1980.
- ³⁵ CABELLO–LUKÁCS 1981. – különösen: 133–134.
- ³⁶ BARTOS–FÜLÖP 2004. 341–348. – különösen: 342., 344.
- ³⁷ SIMON 2010. 293., 301.
- ³⁸ Györffy nem a Bereg megyei Lónyával azonosította a tizedjegyzék adatát, de BARTOS–FÜLÖP 2004. 342. és 6. jegyzet ehhez köti.
- ³⁹ JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 184., 244. – Jékely Zsombor (457.) hivatkozik Bartos–Simon 2000-ben készült márokpapi dokumentációjára is, anélkül, hogy az egységes építésmenet által felvetett problémára reflektálna.
- ⁴⁰ KOROKNAY 1960. 108. – ezt ismétli MMT XI.: 249. és SZATMÁRINÉ 2000. 48. is.

- ⁴¹ Elhelyezéstüket Koroknay is szokatlannak tartotta, ugyanakkor az egykori oromfal létre éppen ezekből következett, ld.: KOROKNAY 1960. 100.
- ⁴² Ez utóbbit sajnos nem jelzi a MMT alaprajza, X.: 278.
- ⁴³ Alaprajzaikat ld.: NÉMETH 1997. 18., 37.
- ⁴⁴ MÓDY 1989. 45.; MÓDY 1988. 66. Németh Péter szerint ez a kiscsüti templom, ld.: NÉMETH 1997. 81–82.
- ⁴⁵ Koroknay szerint a bérteki támpillérek utólagosak, ld.: KOROKNAY 1960. 107.
- ⁴⁶ Id.: KOROKNAY 1960. 107. – azóta az irodalom automatikusan átveszi: SZATMÁRINÉ 2000. 36.; THALER–KERNY 2008. 24.
- ⁴⁷ MÓDY 1989. 45.
- ⁴⁸ MMT XI.: 130.
- ⁴⁹ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter)
- ⁵⁰ FEJÉR V/1.: 105., 161.; NÉMETH 1997. 141–142.
- ⁵¹ MMT XI.: 271.; SZATMÁRINÉ 2000. 52.; NÉMETH 2008. 232.
- ⁵² CABELLO 2004.
- ⁵³ JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 334. (Lángi József).
- ⁵⁴ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter).
- ⁵⁵ JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 334., 335. (Lángi József).
- ⁵⁶ KOPPÁNY–LÁSZLÓ–P. SAMU–RÁCZ 2010. 84. Ez a datálás a kőfaragványokon alapul, de a templomtípus inkább a század közepe utáni keltezésre ösztönöz.
- ⁵⁷ SZATMÁRINÉ 2000. 10. (Németh Péter).
- ⁵⁸ FEJÉR VIII/2.: 370–371.; EO II.: 172.: No 443.
- ⁵⁹ Ld.: Papp Szilárd: Csenger, református templom c. írását a jelen kötetben!
- ⁶⁰ Vö.: papját 1349-ben említik, FEJÉR IX/6.: 47.; KÁROLYI OKL. I.: 183. Emődi Tamás további Árpád-kori jellegű részleteket vett észre a templom 1991–1995 közti felújításakor.
- ⁶¹ VÁRADY J. 2004. 400.: 1785-ös renoválásról tud. Ekkor egy 1510-es évszámú téglát is találtak, amely talán egy késő középkori átalakításra utal. Vö.: NÉMETH 2008. 53.: római katolikus temploma „kőből, az emberek emlékezete szerint elpusztult” (Acta Cassac Parochorum alapján).
- ⁶² 1317 körül papját említik, ami a templom fennállását jelzi (DL 97773. – idézi: NÉMETH 2008. 218.). SZATMÁRINÉ 2000. 51. a XIV. század első harmadára teszi, de felmerült XV. század végi datálás is, uo.: 11. (Németh Péter). Lukács Zsuzsa és Németh Péter kutatása az előbbi véleményt erősíti meg.
- ⁶³ Emődi Tamás „Tasnád és Bere középkori templomainak kutatása” című, a Szatmárnémetiben 2011. január 28-án „Középkori egyházi építészet Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben – kutatások és értelmezések” címmel rendezett tudományos konferencián tartott előadásában Siter (Șisterea), Vedresábrány (Abrămuș), Albis (Albiș), Érábrány (Abram) és Érszöllös (Vișoara) templomára utalt.
- ⁶⁴ KOROKNAY 1960. 122. eredetileg csúcsívesnek véli.
- ⁶⁵ Lángi József arra is felhívja a figyelmet, hogy „a feltárás során az is kiderült, hogy a középkorban csúcsíves diadalív nem közvetlenül a függőleges pillérről indult, hanem azt egy visszaugratott váll beiktatásával falázták.” JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 266.
- ⁶⁶ Az egyes párkányformák terminológiájában némi zűrzavar mutatkozik, az alábbiakban a *Művészettörténeti ABC* 1961. 131., 146. meghatározásaihoz tartjuk magunkat.
- ⁶⁷ Hasonló forma kőből: Kána, a falu templomának párkánya a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán. Vö.: Szeged, a vártemplom kövei közül, ENTZ 1965. 13., 22., No 12.; TÓTH F. 2000. 508.: 8. ábra.
- ⁶⁸ Ld.: JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 304–305.
- ⁶⁹ Somogyban Lengyeltóti, Buzsák, Gyurgy; Baranyában Kővágószőlős, Málom; Mosonban Kimle.
- ⁷⁰ Schulcz Ferenc rajza, 1864. KÖH Tervtár, ltsz.: 30415.: a nyugati és a déli homlokzaton is. Ua. kidolgozott formában: MTA Régi Akadémiai Levéltár, ltsz.: K 1219/31. – közli: TERDIK 2007a. címlap és NÉMETH 2008. 2. kép. A motívumot külön is lerajzolta: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 123. Ez valószínűleg látszódot az időközben átalakított torony legújabb bevakolása előtt, de az erről közreadott fotón (SZATMÁRINÉ 2000. 67.) ez inkább csak sejthető.
- ⁷¹ Emődi Tamás megfigyelése, akinek ezúton köszönöm szíves tájékoztatását.
- ⁷² Említi a lefaragott lizénákat: MMT X.: 288.
- ⁷³ Ld. Németh Péter írását Paposról a jelen kötetben!
- ⁷⁴ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 126–127. – vö. HENSZLMANN 1864. 146. – ld. még: Németh Péter és Papp Szilárd írását a jelen kötetben!
- ⁷⁵ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 125. és KÖH Tervtár, ltsz.: 30415. – vö.: HENSZLMANN 1864. 134. és 152.
- ⁷⁶ Ld.: Juan Cabello és Simon Zoltán írását Zajtáról a jelen kötetben!
- ⁷⁷ Entz Géza szerint ez esetleg homlokzati toronyra utalhat, MMT X.: 186.
- ⁷⁸ KOROKNAY 1960. 109.
- ⁷⁹ P. Hajmási E. kutatása, ld.: a 26. jegyzetet.
- ⁸⁰ Ezek sem egyformák: a délkeleti nyílása háromszögben záródik, az északkeletié tágas félkörívben.
- ⁸¹ Kiss Lóránd „Falképkutatások Szatmár megye középkori templomaiban” című előadása a Szatmárnémetiben 2011. január 28-án „Középkori egyházi építészet Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben – kutatások és értelmezések” címmel rendezett tudományos konferencián.
- ⁸² Itt a középső eredeti, a két melléte levőt rekonstruálták.
- ⁸³ A forrásokhoz: NÉMETH 1997. 30–31.
- ⁸⁴ 1283-as említés: FEJÉR V/3.: 194. – ld. még: NÉMETH 1997. 119.; Laskod: JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 136. (Jékely Zsombor).
- ⁸⁵ 1298-ban a Gutkeled nembeli Endus itteni birtokai felé átengedi a Kaplony nembeli Simon fiainak. CSÁNKI 1889. 92. – idézi: NÉMETH 2008. 52.
- ⁸⁶ Ld.: Juan Cabello – Simon Zoltán tanulmányát Gacsályról a jelen kötetben! Vö.: KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 86–87. – KARÁCSONYI 1995. 537–538.
- ⁸⁷ Ld.: Juan Cabello – Simon Zoltán a zajtai templomról szóló írását e kötetben.
- ⁸⁸ Vö.: CABELLO 2001. 406.
- ⁸⁹ 1322-ben Károly Róbert a Péc nembeli Lukácsnak és Gergelynek adományozza *Egyházas Ibran* néven, FEJÉR VIII/2.: 324. – ld.: NÉMETH 1997. 96.
- ⁹⁰ FEJÉR V/1.: 105., 161., NÉMETH 1997. 141–142.
- ⁹¹ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter).
- ⁹² Márokpapi: JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 244. (Jékely Zsombor).
- ⁹³ Lővei Pál szíves közlése szerint Tóth Sándor 1975 őszén egy teljes fél éves szemináriumát ennek a kérdésnek szentelte, hasonló végeredménnyel.

1. Sárovarmonostor, kölemez töredéke (*Kat. 9.*) palmettákkal és állatalak részletével

Sárvármonostor

XI. századi kőfaragványainak katalógusa elé

A Gutkeled nemzetség hajdani, Szent Péternek szentelt sárvári monostora a Nyírségben, az Ecsedi-láp egyik – a Kraszna folyó mai medrétől keletre eső – dombhátán emelkedett. A nevében is megerősített helyre utaló Sárváron, mely az Árpád-kor korai századaiban az ország közepe felől kelet (Kijev) és Erdély felé vezető kulcsfontosságú útvonal egyik lápi átkelőhelyénél állott, Anonymus 1200 táján lejegyzett sorai honfoglalás korabelinek vélt, Tas vezér által – *infra plaudes* – építtetett földvárról tudósítanak.¹ Ennek nyomai a XIX. századi térképeken még felfedezhetők, de a terület kora Árpád-kori és azt megelőző lakottságát X–XI. századi régészeti leletanyag is jelzi.²

A feltehetően bencés monostornak és Szent Péter titulusának első írásos említése 1217-ből, a Váradi Regestrumban maradt fenn.³ 1250-ben arról értesülünk, hogy a Gutkeled nembeli kegyurak a monostor délvidéki, Bács megyében fekvő Futak nevű birtokát a tatárok által (1241-ben) feldúlt sárvári monostor helyreállítására érdekében – *generali subversione Tartarorum [...] ex ruinis edificorum [...] monasterii [...] adeo perisset* – 30 ezüstmárkáért eladták.⁴ A XIII–XIV. századi források tükrében a monostor megújítására minden bizonnyal sor került, azonban az Ecsedi-lápban fekvő épületegyüttes a XIV. század végére, a XV. század elejére fokozatosan jelentőségét veszítette, környező birtokaival együtt lassan elnéptelenedett – Sárvárt magát 1400 körül pusztaként említik –, később már a források is hallgatnak róla. Maradványait a késő középkorra elnyelte a láp.⁵ Az 1790-es évek végén a lápból újra előbukkanó – felszíni és felszín alatti – maradványait a következő század folyamán kincskeresők dúlták, illetve (tégla és kő) falait, „faragott kő oszlopfejeit” a környékbeli építőanyagoknak hordták szét. A lelőhely pusztítása egészen az 1970-es évekig tartott,⁶ csak ezek után kerülhetett sor a Nagyecsedtől délre fekvő objektum régészeti feltárására. A monostor maradványait és kőfaragványait (*Kat. 1–33.*) Magyar Kálmán vezetésével folyt ásatások hozták felszínre 1975–1977 között.⁷

Az ásatások során előkerültek egy keleti végén három félköríves apszissal zárt, téglából emelt templom maradvá-

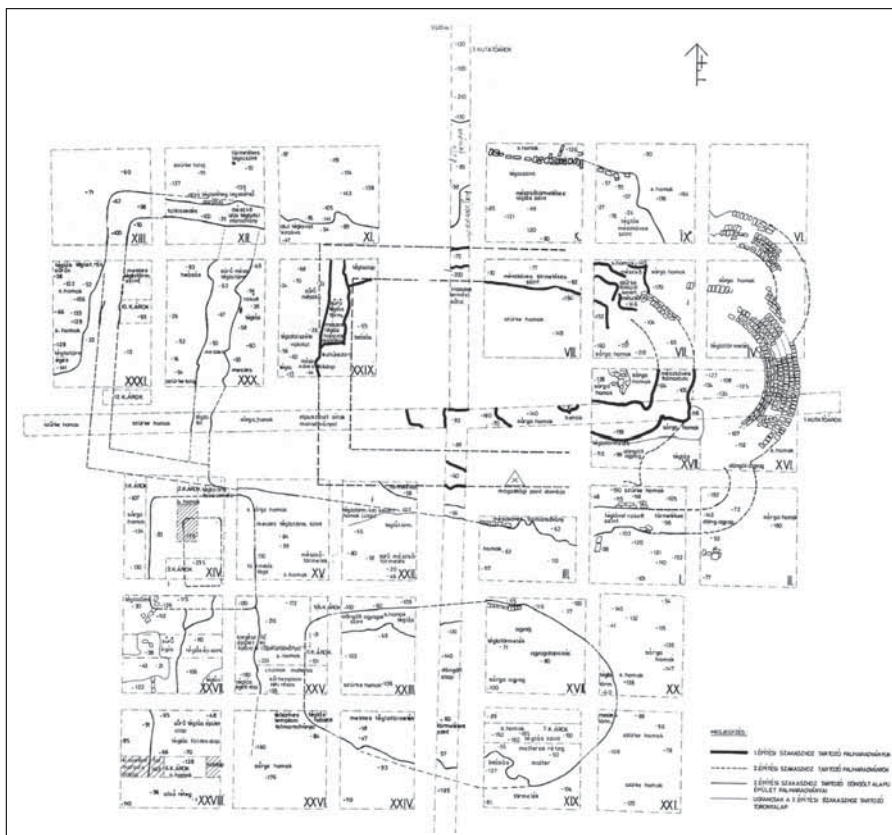
nyai és ennek hosszházán belül, vele nagyjából párhuzamos tengellyel egy kisebb, egyhajós, félköríves apszissal záródó kőből falazott templom alapfalai (*2. kép*). Megítélésüket nehezíti, hogy összesítő ásatási alaprajzoknak kétféle, egymástól eltérő, jelentős különbségeket mutató változata jelent meg (*2–3. kép*), ami komoly kételyeket ébreszt a dokumentáció pontossága és az egyes részletek hitelessége tekintetében.⁸ Az értelmezést segítő, az erősen pusztult épületmaradványok és a terep komplikált jelenségeit, valamint kulcsfontosságú részleteit alaposan rögzítő – és az ásató megállapításait alátámasztó – metszetrajz viszont alig került közlésre.⁹ A téglából épült nagyobb templom az alaprajz szerint 32 m hosszú lehetett, melyhez még 5 m hosszúságú nyugati rész csatlakozott, hajójának szélessége 19,3 m, a szentélyfeje 17 m körüli volt. A kisebb kőtemplom 20,8 m hosszú és 10 m széles volt. A két templom alapozásának mélysége és jellege eltérő: az egyhajós kőtemplom habarcsba rakott mészkőalapozása jóval mélyebbre nyúlik, mint a nagyobb, háromhajós téglamentemplom döngölt agyagalapozása.¹⁰

A nagyobb templom szentélyfejének kialakítása nyomán egykor vélhetően háromhajós, hosszanti elrendezésű templom alaprajzára csekély maradványokból lehet csupán következtetni: falainak többségét falkiszédések és döngölt agyagalapozások – nem mindenütt összefüggő s egyértelmű sávjai – jelzik. Összefüggő, döngölt agyagba rakott, téglából falazott részletek a szentélyfejnél, valamint a déli és északi falak keleti részén, az alapozás szintjén voltak megfoghatók. Az apszisokat – a középső alaprajza szerint (*2. kép*) nem sokkal tűnik nagyobbaknak, mint az oldalsók¹¹ – téglány alaprajzú szentélyszakasz vezette be, s a szentély közel 2 m-rel keskenyebb lehetett, mint a hosszház; legalábbis erre utalnak a hosszház keleti végén a déli és az északi szentélyfalnak az alapozás szintjén 1–1 m mélyen visszalépő síkjai.

A főapszis a legépebb (*2–5. kép*), itt a több sorban – lapjukkal, egymás felett eltérő (rövidebb, illetve hosszabb) tengelyük mentén kötésben – fektetett téglák az egykori 2 m-hez közeli falvastagságot is kirajzolják. A teljesebb alaprajz szerint (*1. kép*) a főapszis külső íve 4 m körüli sugárral volt kijelölve, míg a belső 2 m körüli lehe-

2. Sárvarmonostor. Összesítő alaprajz Magyar Kálmán 1975–1977 között folytatott ásatásai nyomán. Periodizáció a szerzőtől: vörössel a XI. század utolsó harmadára, sárgával a XIII. század második felére tehető maradványok vannak jelezve, a türkiz a kőfaragványok (ásató által közölt) lelőhelyeit jelzi

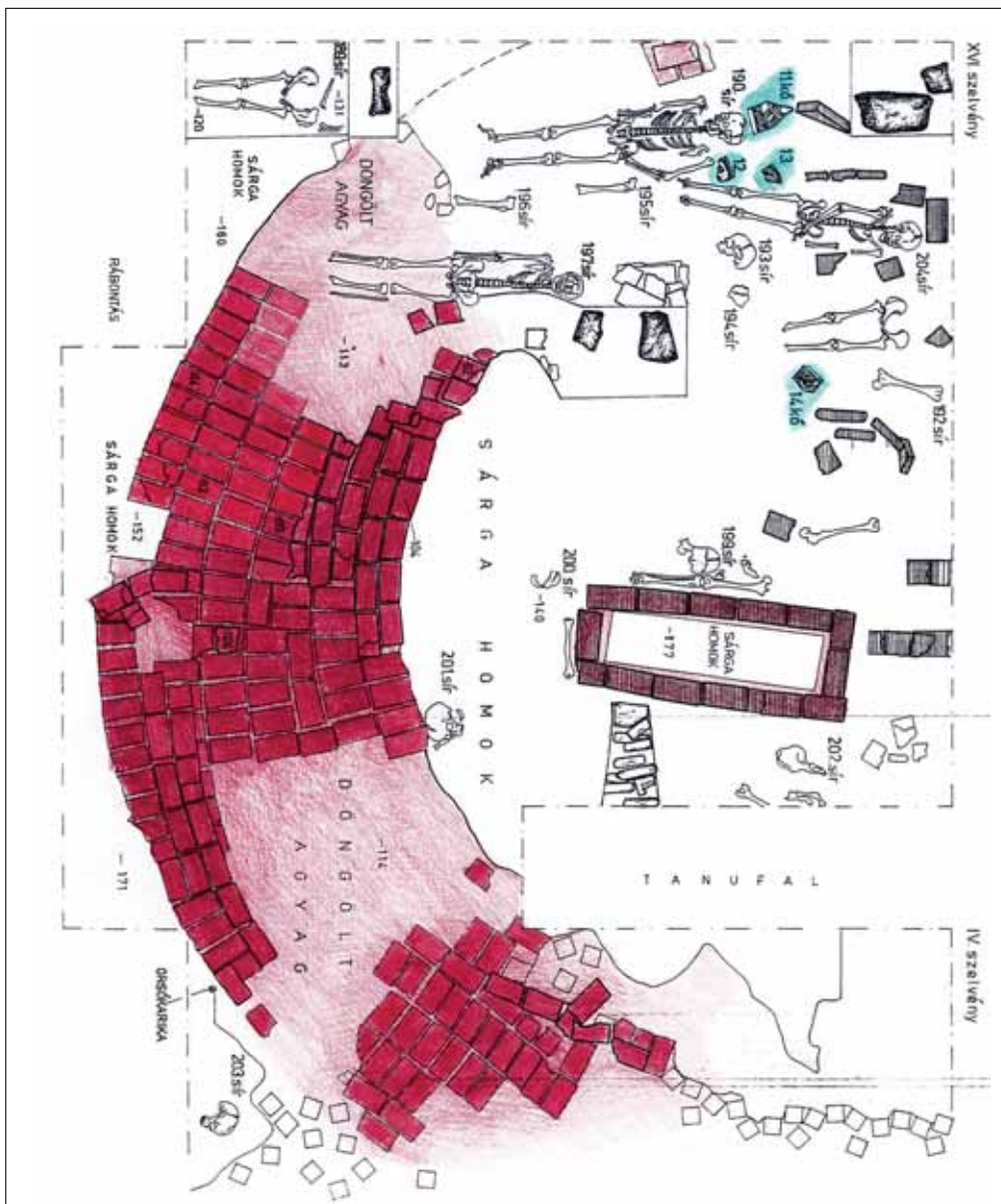

3. Sárvarmonostor. A feltárt maradványok összesítő alaprajza Magyar Kálmán 1975–1976 között folytatott ásatásai szerint

tett. A mellékszentélyek alaprajza, mérete jóval bizonytalanabban ítéltető meg. Egyrészt, mivel alapozásuk külső szélé teljesen elpusztult, csupán belső ívük vonalát jelzi néhol a döngölt agyaglapozás egy-egy részlete, illetve helyenként csekély téglamaradványok (2. kép), másrészt mivel a területről készült másik összesítő alaprajzon (3. kép) elrendezésük és a főapszishoz való viszonyuk, méreteik is kissé eltérőek. A teljesebb alaprajz (2. kép) szerint a melléksapszis-maradványok a főapszishoz alig valamivel kisebbek, 1,8 m körüli sugárra vallanak. A másik ásatási alaprajzon (3. kép) a főapszis íve, s a főszentély is na-

gyobbnak tűnik az oldalsókhöz képest. A főapszis külső ívének sugara 5 m körüli, falvastagsága 1,8 m-es. Belső (3 m körüli sugárral kijelölt) ívének alapvonala 6 m-es lehetett, míg a melléksapszisok esetében 2,5–3 m körüli tehető.¹² Mire lehet ezek után az épületmaradványok megítélésénél alapozni?

Padló és járósíntek, illetve a szentélyen és templomon belüli tagolásra (pillér, alapozás) utaló maradványok már nem voltak megfoghatók, bizonytalanul köthető e téglabazilikához egy vöröses, márványszerű mészkőlap,¹³ melyhez hasonló anyagot az innen előkerült kőfaragvá-

4. Sárvarmonostor. A XI. század végén épült templom főapszisének alaprajza Magyar Kálmán 1975–1977 között folytatott feltárása nyomán, a *Kat.* 6., 7., 8(?), 23. sz. kőfaragványok lelőhelyével (Periodizáció tekintetében: vö.: 2. kép)

5. Sárvármonostor. A XI. század végi templom főapszisa feltárás után kelet felől, tengelyében a kitüntetett helyzetű sírral. 1975–1977 között (MMT XI.: 116. kép nyomán)

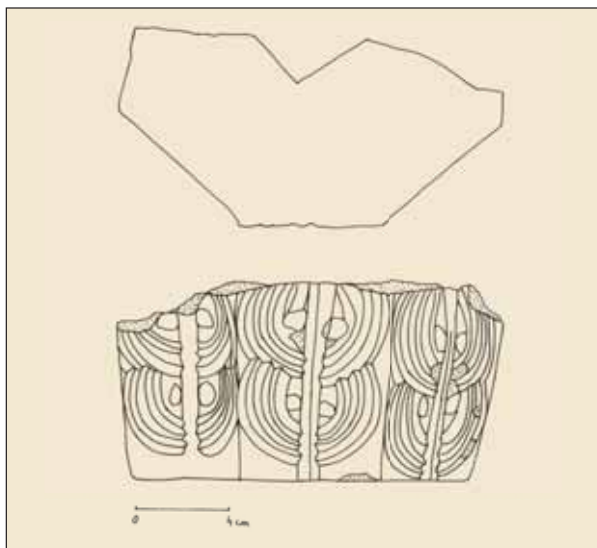
nyok között (*Kat. 19.*) is találunk. A főapszisban, annak s egyúttal az egész templomnak a központjában, az apszis falától alig több mint 1 m-re a templom területén és annak környékén feltárt téglasíroktól eltérő, feltűnően igényes alakítású (kő?) sírláda¹⁴ került elő (*4-5. kép*). A szentélyen belül elfoglalt oltárhoz közeli helye, valamint kialakítása kitüntetett temetkezést sejtet, amely rétegvizsgálatai szerint a háromhajós templom belüli temetkezések korai csoportjához tartozhatott.¹⁵

Az északi és déli hajófalakra, valamint a nyugati részre döngölt agyagalapozások és falkiszedések megmaradt részletei nyomán következtethetünk (*2. kép*). A nyugati homlokzat elé körülbelül 5 m-rel – ha a templom háromhajós voltát feltételezzük, az északi mellékhajó és a főhajó találkozásának vonalában – dél felé derékszögben beforduló falú építmény lépett.¹⁶ Megmaradt északi oldalának alaprajza falkiszedés nyomán rekonstruálható, a többi feltételezés, mivel déli részéből a jelek szerint semmi sem maradt (*2. kép*). Bizonytalan, hogy a főhajó szélességében a nyugati homlokzat elé lépő, téglány alaprajzú toronyféleséggel számolhatunk-e, miként azt az alaprajzi rekonstrukció sugallja, vagy a másik alaprajzon (*3. kép*) megjelent, dél felé folytatódó bővítménnyel? A nyugati homlokzat elé lépő építménynek régészetileg tisztázatlan

a viszonya a háromhajós téglatemplom délnyugati oldala mellett feltárt, azzal enyhe hegyesszöget bezáró, hosszanti elrendezésű, közel 5 m széles, észak–déli tengelyű építménnyel. Ennek építéstechnikája, döngölt agyagalapozásának a téglatemploméval való azonossága (valamint alapozásának a bazilikához közeli, 1,8 m körüli szélessége) egykorúságukra (vagy egymáshoz közeli időszakra) vallana, és leginkább kolostorfélre utalhatna, ha régészeti feltárásának dokumentumai nem tartalmaznának egymásnak ellentmondó információkat és más bizonytalanságokat. A korábbi alaprajz (*3. kép*) a bazilika délnyugati fala melletti építményt alapozásában is elválnak s négyzetes alaprajzúnak jelöli, melyhez dél felől további alapozásmaradványok csatlakoznak.¹⁷ A teljesebb rajzon (*2. kép*) pedig egy dél felé húzódó, hosszanti elrendezésű, osztatlan téglány alaprajzú építmény mutatkozik, melynek északi vége csak a belső oldalon jelentkezett, és a bazilika délnyugati falához való viszonya nem volt

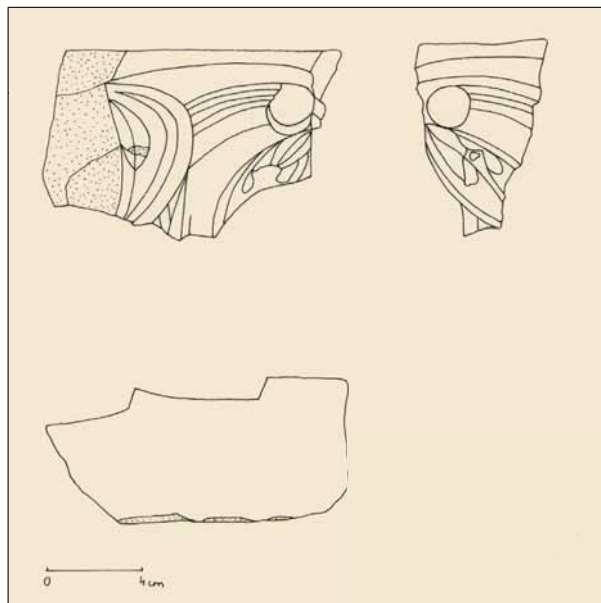
6a. Sárvármonostor. Nyolcszögletű törpepillér fejezete (*Kat. 1.*)

6b. Sárvármonostor. Nyolcszögletű törpepillér fejezetének (*Kat. 1.*) felmérési rajza

7a. Sárovarmonostor. Fejezettöredék (Kat. 2.)

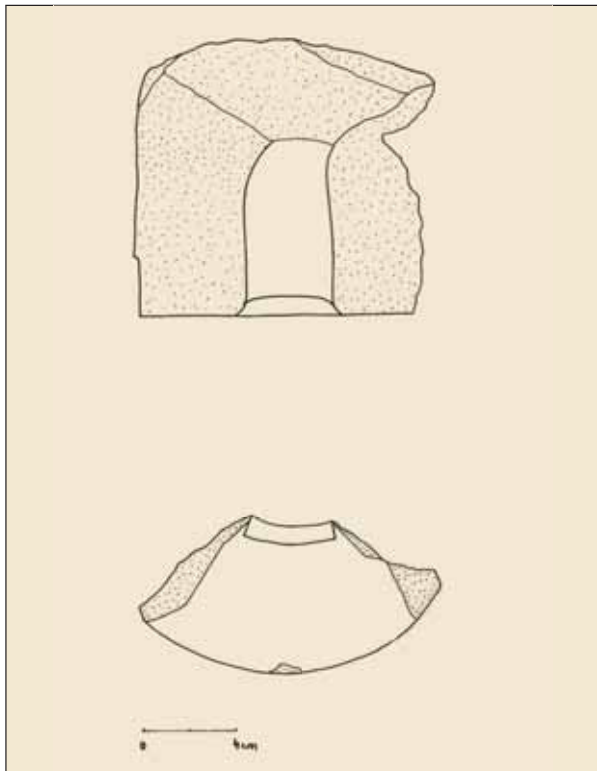

7b. Sárovarmonostor. Fejezettöredék (Kat. 2.) felmérési rajza

megfogható.¹⁸ Az első variáns különálló, toronyszerű képződményt sejtet, mely a közzétett régészeti „dokumentumokon” keresztül visszahatott az együttes művészettörténeti értékelésére is.¹⁹ Ezen délnyugati építménytől keletre, a bazilika déli oldala mellett, attól körülbelül 3 m-re, további építményre utaló, döngölt agyagra, téglából épített maradványok nyomai bukkantak elő, azonban ezek értelmezése – a fotón közzétett félköríves falszakasz részlete s annak az „alaprajzon” teljesen másféle feltüntetése – még az előbbieknél is problémásabb.²⁰ Mindezekből így csak annyi állapítható meg, hogy a háromhajós téglatemplom déli és délnyugati oldala mellett vele egykorú – vélhetően egykor részben kolostori funkciókat ellátó – építészeti maradványokkal is számolhatunk, melyek az egykori kolostor templomán túl talán

annak (korai!) együtteséről is nyújthattak volna némi tájékoztatást.

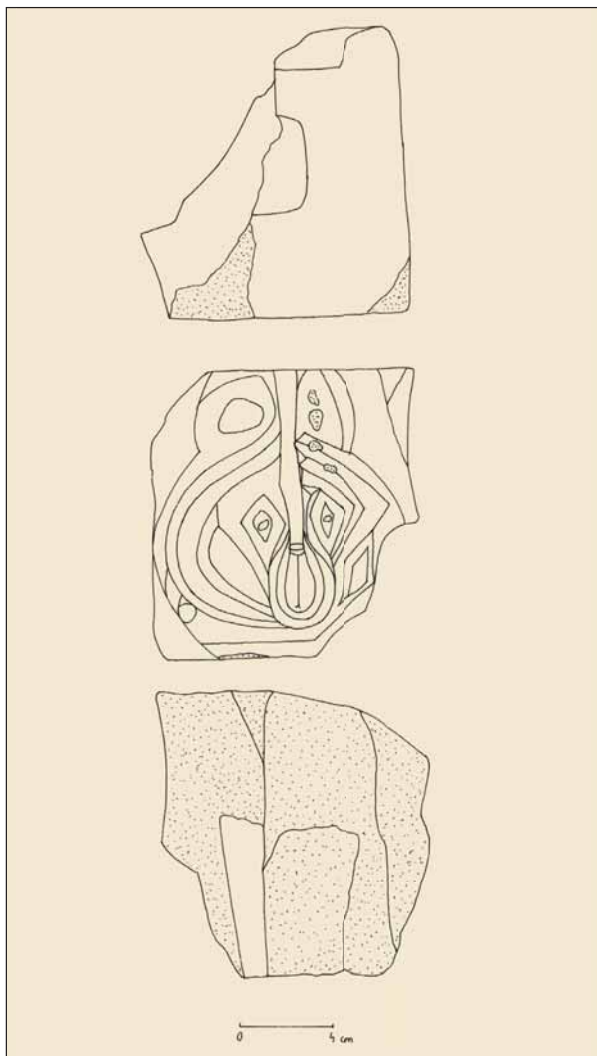
A háromhajós téglatemplom korának meghatározásához közelebb vihetnek azok a korai temetkezések, melyekben mellékletként S-végű hajkarika volt található, így például az északi mellékszentély sarkánál, „az északi falalaphoz” igazodó, bolygatatlan sírban (2. kép).²¹ Az egyhajós kőtemplom kapcsán, amelynek maradványai a háromhajós temploménál magasabb szinten, helyenként 1 m-es magasságban is megvoltak,²² ilyen datáló értékkel bíró lelet nem vált ismertté. A háromhajós téglatemplom pusztulását jelzi, hogy szentélyrészének visszabontott falmaradványai felett Árpád-kori temetkezések kerültek elő (2., 4–5. kép). A nyugati rész s a délnyugati építmény pusztulásának mikéntjét égési réteg jelezheti, a pusztulás terminus ante quem-jét pedig a (kései) XIII. századra helyezhető arany melléklettel ellátott sír jelezheti.²³ Az égési réteget ez esetben valószínűleg joggal lehet a tatárjárással és Sárovarmonostor okleveles adatból ismert, 1241-es pusztításával összefüggésbe hozni.²⁴ Az egyhajós kőtemplom datálásához alapvető, hogy azok a temetkezések, melyek a téglatemplom falainak pusztulási rétege felett létesültek, ezt az egyhajós templomot veszik körül.²⁵ A XI. századi kőfaragványok töredékei, amelyeknél ismert a pontos lelőhely (Kat. 6., 7., 8(?), 23. – vö.:

8. Sárovarmonostor. Oszloptörzs-töredék felmérési rajza (Kat. 5.)

9. Sárovarmonostor. Fejezet, vagy párkány lezárásának töredéke (Kat. 6.)

4. kép), szintén a háromhajós téglatemplom szentélyéből, annak pusztulási rétegével összefüggésben kerültek elő. Ez valószínűvé teszi, hogy a kőfaragványok valaha tartoztak, minden bizonnyal a téglatemplommal lehetett kapcsolatos. További kőfaragványok szórványos előkerülése a nyugati részhez (Kat. 18.) és a délnyugati építményhez (pusztulási rétege kapcsán nyolc töredék feltárását említi az ásató), a templomtól délre eső területre (ezek többsége publikált dokumentumok híján sajnos nem azonosítható), valamint az északi mellékhajóhoz köthető (Kat. 15., Kat. 1–2.).²⁶

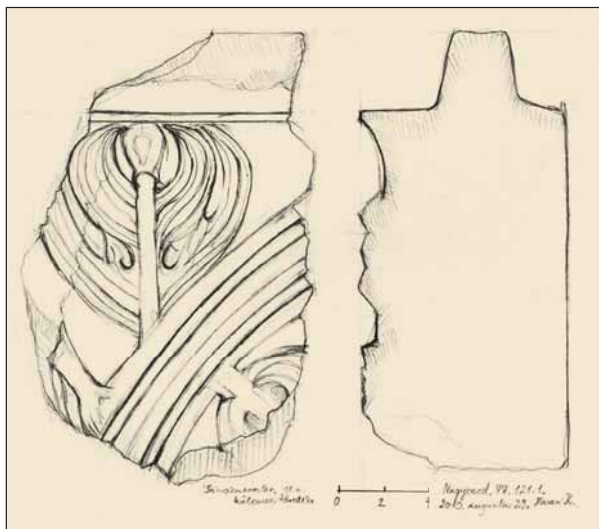
Az épületek pusztulása kapcsán észlelhető régészeti jelenségek relatív kronológiája arra vall, hogy a nagy, háromhajós téglatemplom épülhetett korábban, építési korát régészetileg a hozzá igazodó, S-végű hajkarikákat tartalmazó temetkezések, művészettörténetileg pedig a hozzá köthető kőfaragványok stílusának elemzése s a magyarországi emléken belüli stílusösszefüggései kör-

10. Sárovarmonostor. Fejezet, vagy párkány lezárásának töredéke (Kat. 7.)

11. Sárovarmonostor. Töredék állatalakkal (Kat. 8.)

12. Sárovarmonostor, a Kat. 9. kőlemez felmérési rajza

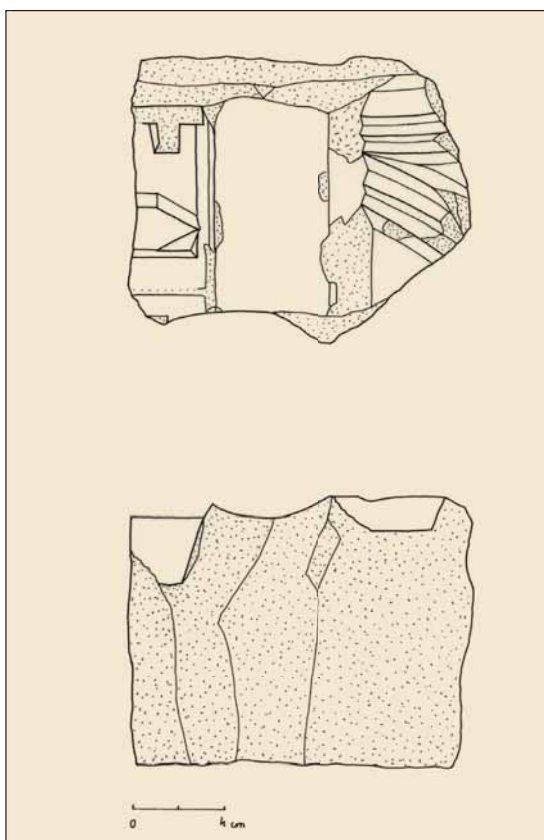
vonalazzák. Az előbbiek tágabban a XI–XII. századra, az utóbbiak a XI. század utolsó évtizedeire vallanak. A téglatemplom pusztulása után kerülhetett sor a korábbi hosszházon belül a kőtemplom építésére, melynek oldalfalai talán a korábbi templom feltehető főhajójának vonalára estek, továbbá apszisa a korábbi téglatemplom főapsziséhoz méretéhez látszik igazodni. A téglatemplom feltehetően a tatárjárással, tűzvészsel összefüggésbe hoz-

13. Sárovarmonostor. Kőlemez töredéke íves keret részletével (Kat. 10.)

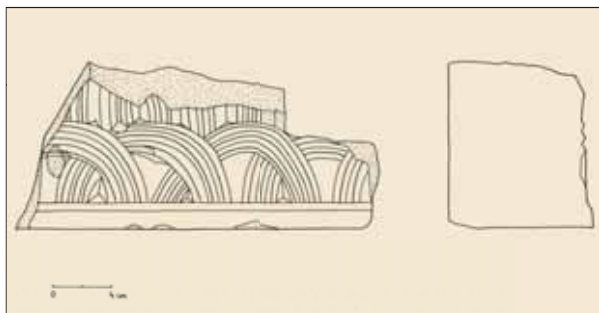
14a. Sárovarmonostor. Kőlap töredéke (Kat. 12.)

14b. Sárovarmonostor. Kőlap töredék (Kat. 12.) felmérési rajza

15a. Sárovarmonostor. Félkörívsorral díszített kőlap (Kat. 13.)

15b. Sárovarmonostor. Félkörívsorral díszített kőlap (Kat. 13.) felmérési rajza

ható sérülései oly mértékűnek mutatkozhattak, hogy helyreállításával már nem próbálkoztak, hanem egy új, kisebb templomot építettek. A kisebb méret a monostor javadalmainak s a hozzá tartozó népek számának csökkenésére s az építető(k) anyagi lehetőségére egyaránt rávilágíthat. Ezt a kisebbet ellenben kőből emelték, amely a téglából építkező vidéken kevésbé elterjedt, nehezebben hozzáférhető építőanyag volt. Ha minden igaz, ez az építkezés az 1250 nyarán kelt oklevéllel hozható összefüggésbe: a Bács vármegye és a Szerémség határán, jövedelmező dunai átkelőhelynél fekvő futaki birtok eladásából származó 30 ezüstmárka – vagy ami abból megmaradt – a jelek szerint az XIII. század közepi Magyarországon egy ilyen méretű, egyszerű, egyhajós kőtemplom emelésére volt elegendő.

*

Ami a templomépületek és a kőfaragványok régészeti és művészettörténeti értékelését, datálását illeti, arról a feltárásuk óta eltelt három évtizedben változatos és néha gyökeresen eltérő vélemények jelentek meg a szakirodalomban. A feltáró régész a kisméretű, egyhajós, félköríves apszissal zárt kőtemplomot tartotta korábbinak, előbb a XI. század első felére, az 1040-es évekre, utóbb

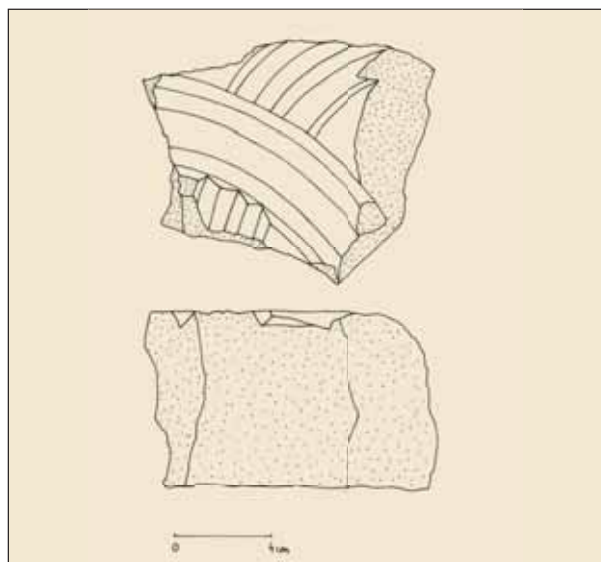
a XI. század közepére, második felére helyezte.²⁷ A nagyobb méretű, háromhajós téglatemplom datálása is ennek fényében módosult a XI. század második feléről a XII. század első felére.²⁸ Eszerint a XI. századi viszonyok között páratlan gyorsasággal, egymást egy évszázadon belül követően, két igényes – ám méreteiben drasztikusan különböző – templom épült volna fel ugyanazon a helyen. A két épület relatív kronológiáját – a kisebb kőből épült lenne a korábbi, a háromhajós téglából épült pedig a későbbi – alapozásuk mélységére hivatkozva állította fel az ásató, mellyel szemben joggal figyelmeztetett Tóth Sándor arra, hogy az egyhajós templom „mély alapozása [...] nem régebbi korra, hanem szilárdabb konstrukcióra vall [...] anyaga pedig – kő és mészhabarc – éppenséggel a nagyobb temploménál fejlettebb építőtechnika kelléke”.²⁹ Ehhez hozzátehető, hogy a kis templom alapfalai magasabb szinten helyezkedtek el, mint a nagyobb téglatemplomé, falaiból is több felmenő maradt, ami nehezen képzelhető el a nagyobb téglatemplom fennállása mellett. A téglatemplom leromlott, visszabontott falai felett – különösen a keleti részen – pedig egy másik, nála kisebb templom fennállását feltételező temetkezések jelentek meg.³⁰ A kisebb méret és az egyszerűbb forma önmagában nem feltétlenül vall koraiságára. Kizárólag a döngölt agyagalapozások – tehát a téglatemplom –, valamint az ornamentális kőfaragványok(!) kapcsán³¹ észlelt égési ré-

16. Sárovarmonostor. Kőlemez töredéke (Kat. 14.)

17a. Sárovarmonostor. Kőlemez töredéke (Kat. 15.)

17b. Sárovarmonostor. Kőlemez töredék (Kat. 15.) felmérési rajza

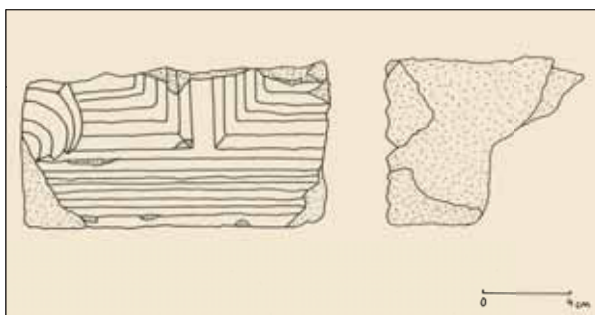
teg, illetve talán az új épület számára egy „szilárdabb”, „tűzállóbb” építőanyag választása is másféle lehetőségre figyelmeztet. A kisebb templom egyúttal az épített(k) anyagi lehetőségeit (vagy inkább korlátait), a javadalmak csökkenését, a monostoráról gondoskodó nemzetségi ágakra bomlását s vagyonának ezzel párhuzamos felaprózódását is tükrözheti.³² Ezzel szemben a nagyobb, reprezentatívabb épület sokkal inkább megfelelhet az alapítás korának. Az egyhajós kőtemplomnak a kutatási beszámolóban prekonceptióként végighúzó³³ korai, XI. századi datálása mellett érveket az ásató számára a templomalaprajz, valamint az általa az egyhajós templom tartozékainak tartott kőfaragványok szolgáltatnak (Kat. 1–30.). Az alaprajz tekintetében ehhez az alapot az egyhajós,

félköríves lezárású templomok koraiságáról képviselt, már a maga idején is vitatott és cáfolt, Kozák Károly által kidolgozott nézet, illetve ezen keresztül a Szent István (1000–1038) által alapított székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom feltételezett korai állapotára való hivatkozás jelentette.³⁴

A kőfaragványokat Magyar Kálmán „a 11. század első felében épült első kőtemplom kisméretű, többnyire belső díszítményeiként” határozta meg.³⁵ Ezek vonatkozásában pedig a „királyi építkezések hagyományait ismerő mesterekhez” köthető székesfehérvári, tihanyi és esztergomi „11. század elejéről származó palmettás kőfaragványokkal” felfedezni vélt párhuzam, valamint „délvidéki és zalavári kőemlékekkel mutatkozó szoros kapcsolat” feltételezése szolgált a korai, 1040 körüli időszakra való datálás melletti érvekkel.³⁶ Ehhez a sárovarmonostori kövek kapcsán a legtöbb ismert XI. századi – vagy annak tartott – emléket valamiképp érintő kusza képhez azonban az is hozzáteendő, hogy az 1970-es években a magyar művészettörténet-írásban is némileg más hangsúlyok uralkodtak a XI. századi kőornamentika időrendjét és stílusviszonyait illetően. A stílusorientáció terén a „bizánci” eredet, illetve a honfoglalás kori örökség problémáját taglaló kérdések kerültek inkább előtérben, igaz új szelek is fújtak már.³⁷

18a. Sárovarmonostor. Kőlap töredéke négyszögfonatos díszrel (Kat. 16.)

18b. Sárovarmonostor. Kőlap töredéke négyszögfonatos díszrel (Kat. 16.) Felmérési rajz

19. Sárvármonostor. Kőlap töredéke (Kat. 17.)

20. Sárvármonostor. Kőlap töredéke (Kat. 18.)

Németh Péter a műemléki topográfiában megjelent, összefoglaló történeti tanulmányában úgy vélekedett, hogy Sárvármonostor a XI. század második harmadában épült volna fel királyi birtokon – kőfaragványai is ekkorra helyezhetők –, a királyi udvarban dolgozó mesterek közreműködésével. A kőből épült templom királyi udvarhely tartozéka lett volna, s azt még László építette volna hercegségének évei alatt (vagyis 1077 előtt). Majd utóbb ez a monostor királyi adományként került volna Kisvárdával együtt – ahol a feltételezések szerint a „kunok felett 1085-ben aratott győzelem emlékére I. László király (1077–1095) Szent Péternek és Pálnak szentelt egyházat alapított”³⁸ – a Gutkeled nemzetséghez. S ez után, a XII. század elején a nemzetség építette volna át, ekkor emelték volna téglából a nagyobb, toronypáros [!], háromhajós templomot.³⁹ Entz Géza ezzel egy időben a háromhajós, három apszissal zárt, nyugati tornyos [!] téglatemplomot „alaprajzi rendszerének” Somogyváron, Dombón (Раковац) felfedezhető analógiái nyomán a „11. század végére mutató”, 1100 körüli, a nemzetség által építtetett alkotásnak tekintette, s ő volt az, aki stílu-

suk nyomán elsőként ehhez az építkezéshez utalta a kőfaragványokat is. A kisebb kőtemplomot a régészeti publikációk nyomán Entz Géza is a XI. század korábbi időszakából eredeztette.

Tóth Sándor a XI–XII. századi, magyarországi Szent Benedek-rendi templomok emlékanyagát áttekintő tanulmányában és a hozzá tartozó katalógusban új alapokra helyezte az együttes értékelését, rámutatott a közzétett ásatási dokumentumok értelmezésének ellentmondásaira, s ezek nyomán a régészeti összefüggésekből a két templom relatív kronológiáját alapjaiban érintő, másféle olvasat lehetőségére hívta fel a figyelmet.⁴⁰ E szerint a kőtemplom későbbi, a téglából épült háromhajós templom a korábbi, illetve a nagyobb templomnak a pusztulása összefüggésbe hozható a tatárjárással. A kőfaragványok „belsőépítészeti részekből eredhetnek”, és „minden bizonnyal a monostor korai állapotához tartoztak”.⁴¹ Sárvármonostor templomának háromhajós, három közös

21. Sárvármonostor. Kőlap töredéke (Kat. 19.)

22. Sárvármonostor. Kőlap töredéke (Kat. 20.)

alapvonalról indított apszissal zárt alaprajzát az I. Géza király (1074–1077) által alapított Garamszentbenedek (1075), illetve az öccse, László király által alapított Somogyvár (1091), valamint Dombó bencés apátsági templomai mellé helyezve párhuzamosan elemezte, s az Árpád-kori bencés építészet fő fordulatát, egy új templomtípus – melynek legállandóbb jellemzője a közös alapvonalról indított háromapszisos szentélylezárás – bevezetését szemléltette ezen emlékekkel.⁴²

A kőfaragványoknak a magyarországi művészet történetében való elhelyezésére – közel negyedszázadnyi különbséggel – két nagy kiállítás, az 1978-ban rendezett Árpád-kori kőfaragványokat áttekintő székesfehérvári, valamint a középkori bencés monostorok emlékanyagát feldolgozó, 2001-es pannonthalmi – vállalkozott. Ezek vázolták fel a faragványokról ma alkotható művészettörténeti képünk fő vonásait. Székesfehérváron az akkoriban friss leletnek számító sárvármonostori kövek közül négy szerepelt (*Kat. 1., 2., 6., 23.*).⁴³ A katalógusban Tóth Melinda a korábbiaknál határozottabban világított rá a faragványok dombói összefüggéseire, melynek fényében a XI. század első feléből a század második felére helyezte a sárvári töredékeket. Feltételezte, hogy a szerémségi stíluskapcsolat az építető nemzetség délvidéki birtokaival magyarázható, s onnan a Tisza vízi útjának közvetítésével terjedhetett az ország északkeleti vidéke felé.⁴⁴ Később Entz Géza az esztergomi, tihanyi és veszprémi, valamint dombói emlékekkel rokonította a faragványokat, melyeket „a királyi központok kezdeményezésének vidékiesebb változatának” tekintett, s a kőfaragványok dombói kapcsolatai nyomán – miként korábban Tóth Melinda is – szerémségi mesterek közreműködését tételezte fel velük kapcsolatban.⁴⁵

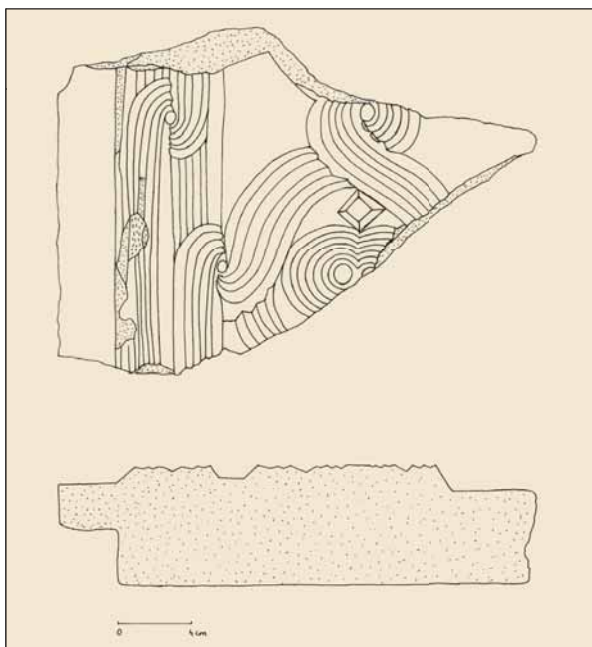
A 2001-es bencés kiállításon Sárvármonostort öt töredéke képviselte (*Kat. 1., 9., 15., 17., 23.*).⁴⁶ Itt datálásukat feldolgozójuk, Tóth Sándor az 1080–1100 körüli időszakra szűkítette. Ezen időszak alsó határát számára – vélhetően – általánosságban a korai székesfehérvári emlékanyag datálási kérdései és a sárvármonostori darabok többek között e felé utaló közvetett vonatkozásainak felismerése jelentette. Ez a „székesfehérvári szarkofág és köre” cím alatt korábban összegzett problémakör az ún. Szent István-szarkofág stíluskritikai alapon 1083 körülre való áthelyezése mellett a szarkofág stílusösszefüggéseinek keresztül a XI. századi kőfaragás kulcsemlékeinek (például Zalavár) időbeli átrendeződését is maga után vonta.⁴⁷ A felső, 1100 körüli határt Dombó emlékanyaga jelzi, amelyet, annak a sárvármonostori anyaggal való összefüggéseivel együtt, a szerző a korábbiaknál mélyebben elemzett.⁴⁸ A nyolcszögletű törpepillér (*Kat. 1.*) fejezete kapcsán rámutatott annak dombói rokonaira, azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a motivikus kapcsolatok

23a. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos-palmettás dísszel (*Kat. 23.*)

23b. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos-palmettás dísszel (*Kat. 23.*)

23c. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos-palmettás dísszel (*Kat. 23.*). Felmérési rajz

Dombóval „nem jelentenek függést az ottani stílusoktól”.⁴⁹ Ezt mutatja az is, hogy a dombói anyagot későbbre – a sárváriak számára megadott felső határra –, 1100 tájára helyezte. Igaz, ez a faragványok helyzetére vonatkozó, az elemzésben, valamint a dombói és sárvári kövek datálásában megmutatkozó korábbiaktól eltérő (a szerémségi s a tiszántúli emlék viszonyát, s kapcsolatának irányát megkérdőjelező) árnyalat csupán a kőfaragványok katalógusának szerkezetében tükröződik, a katalógus egyes épületeket bemutató részében Dombó megelőzi Sárvármonostort. Az 1978-as kiállítás katalógusában – ahol a dombói emléktárgy fizikailag nem jelent, nem jelenhetett meg, csupán a tanulmányokban olvashatunk róla – Sárvármonostor Feldebrő, Kaposszentjakab (Zselicszentjakab) mögött, Visegrád és Aracs (Арач) előtt kapott helyet.

*

Sárvármonostor területéről jelenleg több mint harminc értékelhető, többségében ornamentális kőfaragvány ismeretes (*Kat. 1–33.*), amelyeket a nyíregyházi Jós András Múzeum, valamint a nagyecsedői Berey József Helytörténeti Gyűjtemény őriz. Nyíregyházán fél tucat faragvány az állandó kiállításon látható (*Kat. 7–8., 12–13., 31–32.*), Nagyecsedén pedig a lelőhelyet és a régészeti leleteket bemutató kiállítás keretében tekinthetők meg a kiválasztott darabok (*Kat. 1–2., 6., 15., 17–19., 23., 27–28.*), közöttük az anyag korábbi kiállításokon is szereplő, reprezentáns példányai.

24. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos díszel (*Kat. 24.*)

A ma ismert faragványok közül összesen három tétel hozható valamelyest összefüggésbe az egykori épülettel (*Kat. 31–33.*), vagy legalábbis kialakításuk, formájuk nyomán sejthető róluk, hogy a hajdani „nagyarchitektúr-

ra” emlékét képviselhetik. A korai, vélhetően egykor háromhajós, keleti részén három félköríves apszissal zárt monostortemplom téglából épült, építőanyaga a szatmári térségre nemcsak az Árpád-korban olyannyira jellemző téglaeépítészeti egyik legkorábbi emlékévé is teszi. A feltárások során a szentély, különösen a főapszis (*4–5. kép*) döngölt agyagalapra rakott téglafalazatának, a falazástechnika megfigyelésére is alkalmat adó csekély maradványai mellett szórványosan több, nagyméretű falazótégla is előkerült.⁵⁰ Ezek közül említendő a lőtárkonyvbe „idomtéglaaként” bejegyzett törött s a falazótéglákkal közel azonos szélességű darab (*Kat. 31.*), melynek rövidebb oldala félköríves kialakítású (*30. kép*). Ez a 10 cm-es kiülést mutató oldal felülete faragottnak, laposvésővel megmunkáltnak tűnik, egyik felén finoman elsimított meszes habarcs (vakolat)maradványaival. Mindez látható felületre utal, a közel 15 cm-es alapvonalra írt félköríves forma pedig a téglatemplom faltagolásának problémájára irányítja a figyelmet. A támaszmaradványok ismeretlenek, a csekély alapozásmaradványokból a falak további tagolására sem lehet következtetni. A téglalapján ugyanakkor karcsúbb faltagoló hengertag(ok) jelenlétére lehetne gondolni akár az egykori külsőn, akár a belsőben. A vakolatmaradvánnyal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kisépítészeti együttes egyes töredékein is észlelhetők olyan meszes habarcsfoszlányok (*Kat. 4., 14., 20., 24., 25.*), melyek nem biztos, hogy minden esetben pusztulásuk, felszámolásuk utáni sorsukkal függhetnek össze. E részletek sokkal inkább az együttes fennállása alatt a templombelsőben bekövetkezett megújítással (vakolás, meszelés) lehetnek kapcsolatosak, ami az ornamentális kőfaragványokból (*Kat. 1–30.*) kirajzolódó, XI. század végi együttes hosszabb fennállására, huzamosabb ideig való használatára is felhívhatja a figyelmet.

További két faragvány (*Kat. 32–33.*) azonos, sötét-szürkés színű porózusabb kőanyagból (tufából, homokkőből?) készült. Az egyik faragványnak (*Kat. 33.*) és egy raktárban fellelhető társának profilozása⁵¹ azonos, szélüket lapos, széles homorlattal tagolja, elhelyezésüket tekintve félkörívvel kijelölt részlethez, annak külső, illetve belső oldalához tartozó kövek lehetnek, egyszerű profiljuk az Árpád-kor végén és az azt követő században egyaránt elképzelhető. A *Kat. 32.* faragvány rézsűs ki-képzésű homlokfelületén nagyoltabb kivitelű, éles metszésű, tető-cserépfedést imitáló ornáments mutatkozik (*31. kép*), felfekvésű felületének enyhe íve szerint párkányként egykor egy körívvel kijelölt alaprajzú építmény (apszis?) külső oldalát koronázhatta. Hasonló, cseréppel fedett tetőket megidéző, faragott díszítmények motivikus átvételei az antik római művészet nyomdokain a korai középkor s a romanika folyamán is közkeletűek voltak.⁵² Ornamentikája szinte kortalan, így további összefüggések

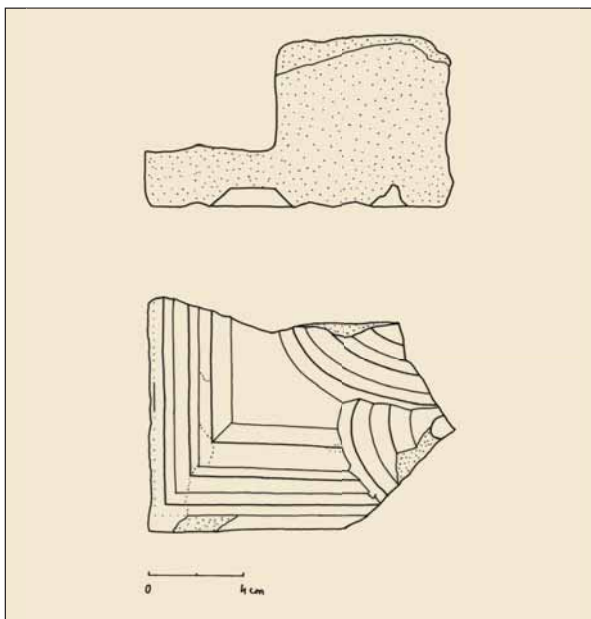
ismerete nélkül elég tág teret hagy a datálásra, s annak eldöntésére, hogy a faragvány a XI. század végi templomhoz vagy a későbbihez tartozhatott-e. A párkány kivehető alaprajzi összefüggései sem visznek ez esetben közelebb a megoldáshoz, hisz az egyhajós templom lezárása a korai főapszis méreteit ismétli. Azonban a párkányt nagyvonalúbb felületkezelése és anyaga elválasztja a finomabb belső faragványoktól. A kőanyagnak és a felület megmunkálásának a tagozott íves darabokkal mutatkozó rokonsága talán inkább egy későbbi építkezéshez utalja, mely talán a monostor 1250 táján zajlott „helyreállításával” lehetett azonos.⁵³

A katalógus gerincét alkotó harminc tétel (*Kat. 1–30.*) szorosan összetartozik. Ez a faragványcsoport kölemez-töredékeivel, nyolcszögletű törpepillér(ek)re utaló fejezeteivel a háromhajós, három apszissal záruló templom egykori belsőépítészeti kialakításáról, elsősorban a szentéllyel összefüggő kisépítészeti alkotás(ok)ról (szentélyrekesztő, oltár) tájékoztat(nak). Az egykori szerkezeti összefüggésekre a négyzetes kölemezek töredékei világítanak rá. Ezek között vannak olyanok (*Kat. 9, 23, 24; 1., 12., 23–24. kép*), ahol a hát és a homloksík felől derékszögben visszaléptetett oldalakat precízen kifaragott illesztési nyúlványok kísérik, valamint olyanok, amelyeknél az elvékonyított, ornamentális homlokoldal s a hát kiképzése arra utal, hogy derékszögű felülethez igazították őket, vélhetően – a kölemezek lábazati részéből valóként – arra feküdhettek fel (*Kat. 16., 25.; 18., 25. kép*). Az előbbi kölemezek rögzítésének módja pedig dísztelen törpepillér hátoldalából fennmaradt töredékről (*Kat. 30.; 29. kép*) olvasható le. Ez – a hasáb alakú töredék megmaradt részletei nyomán nagyjából 16 cm mélységűre, 28 cm szélességűre kiegészíthető – egyenes szakasz mentén fogta össze az egymás mellé helyezett vékony, ornamentális mellvédlapokat. A fennmaradt kölemez-töredékek lapvastagsága 8 és 12,5 cm között mozog, az egymáshoz közeli vagy azonos méretek közelebbi belső összefüggésekre utalhatnak. Az e tekintetben ép töredékekre 12,5–11 cm-es (*Kat. 12., 17.; 14., 19. kép*), 9,5–10 cm-es (*Kat. 9–10.; 1., 12., 13. kép*), 8 cm-es (*Kat. 15., 26.; 17., 26. kép*), illetve 6,4 cm-es (*Kat. 23–24.; 23., 24. kép*) lapvastagságok a jellemzők. Hátuk precízen megdolgozott, illetve sima, ami nyitott elhelyezésre/szerkezetre vallana, ugyanakkor vannak olyanok is, ahol nagyolt illesztési felület mutatkozik, ami – ha nem másodlagos felhasználás nyoma – arra utalhat, hogy falazott részek elé helyezték vagy más módon takart hátú lapokkal is számolhatunk.

Fejezettöredékek közül három ismeretes (*Kat. 1–3.*). A nyolcszögletes törpepillérfejtöredék (*Kat. 1.; 6. kép*), az erős rögzítésre valló, négyzetes csaplyukkal tagolt felfekvésű felülete szerint egykor 15–16 cm átmérőjű törzset koronázhatott. E fejeztípus a *Kat. 2.* töredék (*7. kép*)

25a. Sárovarmonostor. Kőlemez töredéke körfonatos díszel (*Kat. 25.*)

25b. Sárovarmonostor. Kőlemez töredéke körfonatos díszel (*Kat. 25.*) Felmérési rajz

szerint 22–24 cm széles oldalú, négyzetes lezárást kaphatott. A helyzetet bonyolítja, hogy a nyolcszögletes pillérformára valló töredékek mellett kerek oszloptörzsek töredékei is ismertek, azonos, 16–17 cm körüli átmérőre utaló méretrenddel (*Kat. 4–5.; 8. kép*). Vannak kevésbé egyértelműen megítélhető töredékek, felül enyhén kihajló rézsús peremmel (s vízszintes illesztési felülettel) zárt, motringfonattal, illetve állatfigurával díszített töredékek (*Kat. 7–8.; 10., 11. kép*), kialakításuk szerint éppúgy tarthatottak kölemez lezárásához (például a *Kat. 8.* esetében,

ahol a felső illesztési felület kialakítása is erre utalhat, vö.: *Kat.* 9.), mint a párhuzamok ismeretében törpepillér-fejezet felső részéhez (*Kat.* 7. – vö.: 34. kép). Továbbá a harmadik hasonló kiképzésű, palmettával díszített darab (*Kat.* 6.; 9. kép) tetején a mély, négyzetes, függőleges elem rögzítését szolgáló csaplyuk arra vall, hogy esetleg párkányokkal, további vékonyabb (itt max. ~13 cm széles), függőleges elemeket indító vízszintes lezárásokkal is számolhatunk. Az egységek és egyes szakaszok (pillér, kölemez) magassági, illetve szélességi méretei ismeretlenek, így a szerkezeti összefüggéseik bővebb rekonstrukciója nem lehetséges. A kölemezeket összefogó, fennmaradt törpepillér-töredék (*Kat.* 30.; 29. kép) méretei keskenyebbek annál, mint ami az oszloptörzsek s a nyolcszögletes törpepillér-fő átmérője nyomán (az oszlopok, vala-

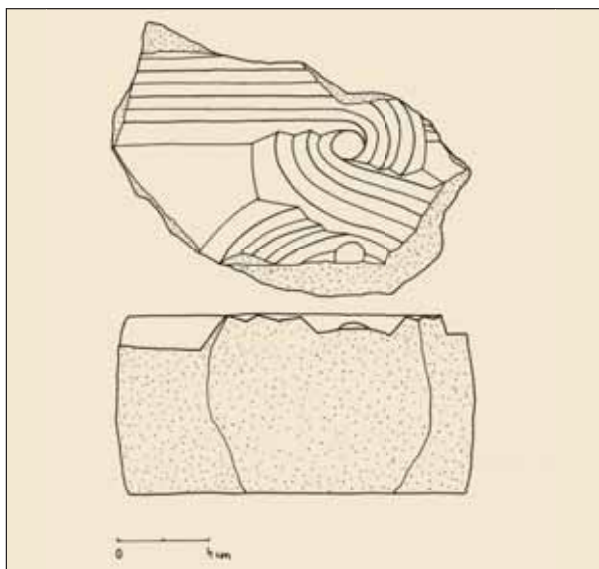
mint a korabeli példák szerint vélhetően kissé sudarasodónak elképzelhető nyolcszögletű törpepillér lábazatát hozzávéve) azok indításainak megfelelhettek. Mindez természetesen a fennmaradt emlékanyag töredékességének számlájára is írható lenne, de figyelmeztet arra is, hogy az oszloptörzsek és a nyolcszögletes törpepillér kapcsán a mellvédlapokkal tagolt rekesztő architektúra keretein túl is tekintsünk, s olyan, azzal részben összefüggő, ám független belsőépítészeti elemekre, mint például cibórium vagy akár a belső egy-egy áttört nyílása (kisebb árkád, ablak) is gondoljunk. A kölemezek egymás mellé helyezett mellvédlapokkal s hasábforma törpepillérekkel tagolt rekesztők, nagy valószínűséggel szentélyrekesztő maradványaiként értelmezhetők. A töredékesség ilyen mértéke mellett az egyes darabok pontos meghatározása s építészeti összefüggéseik hiteles rekonstruálása ezen a ponton túl lehetetlen.

Ami a fennmaradt sárvármonostori töredékek díszítményét, azok kompozícióját és stílusát illeti, azok tovább árnyalhatják a XI. század utolsó évtizedeinek kőornamentikájáról alkotható művészettörténeti kép egyes részleteit.

Az ornamentika legkarakteresebb elemei – az azonos szélességű, ékmetszéses tagokból álló bordázott szalagokból alkotott – fonatos és geometrikus mustrák, a szalagokhoz hasonlóan bordázott ujjú palmetták, melyekhez helyenként figurális (állatalakos) részletek vegyülnek. A kölemezeket, a *Kat.* 9. darab kivételével, keretbe írt körfonat variánsai, illetve egy esetben négyszögfonat díszíti. Ezek a töredékeken észlelhető formák, kezdeményei szerint, kitöltést kaphattak. A *Kat.* 23. kölemez esetében – ahol a keret párhuzamosan futó, egymással hurkolódó bordázott szalagpárjával sajátos, a hazai anyagból eddig máshonnan ismeretlen megoldást mutat – a medaliont apró palmetta tölti ki (23. kép). A gerinctag nélküli palmetta aprólékosan bordázott, szépen ívelt, furat mentén kétfelé visszahajló ujjakból áll, középrészét pedig plasztikus megfogalmazású, éles metszésű deltoidforma ékesíti. Ez a dekoratív motívum leginkább a gerinctagos vagy kétfelé hajló palmetták középrészét koronázó díszítmények (ld. pl.: 34. kép)⁵⁴ származéka lehetne (vö.: *Kat.* 2–3., 9.). A sárvárihoz hasonlóképp bukkan fel – eltérő kompozícióban és más stílusösszefüggésben – a pélmónostori (Beli Manastir) mellvédlap zalavári, székesfehérvári és zselicszentjakabi sarokkitöltő palmettáinak motívus követőjeként a hurkolódó körfonatok közébe ékelt palmettáján.⁵⁵ Különálló díszítményként a sárvári anyagban a *Kat.* 12. kőlapon az egyik mező keretének belső oldala mentén tűnik fel (14. kép). Ebben a kontextusban lehetne utalni akár a korai pilisi töredékek között feltűnő gyöngysoros darabkára, akár a pécsváradi törpepillérek töredékeire,⁵⁶ vagy a székesfehérvári szarkofágfedél

26a. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos díszrel (*Kat.* 26.)

26b. Sárvármonostor. Kőlemez töredéke körfonatos díszrel (*Kat.* 26.). Felmérési rajz

27. Sárvarmonostor. Kőlemez töredéke hurkolódó fonatos díszszel (Kat. 27.)

asztrgalosz-díszére.⁵⁷ A Kat. 23. kőlemez (23. kép) medallionjának kompozíciója a keretezett, körfonatos díszítmények között a legközkeletűbb variánsok egyike. A motívum a század középső évtizedeinek emlékéanyagából a szekszárdi bencés apátság fejezetéről, illetve egy székesfehérvári kőlaptöredékről idézhető.⁵⁸ Stílusban azonban ezekről független, helyét a korabeli emlékek között leginkább egy dombói vállkő oldalán felbukkanó, négyszögletes keretbe hurkolódó körfonat s annak palmettája világíthatja meg, amely egyúttal a dombói és a sárvarmonostori faragványok közötti viszony illusztrálására is alkalmas.⁵⁹ A precízebb kivitelű, finom metszésű, letisztultabb komponálású sárvarmonostori mellvédplaphoz képest a vállkőre alkalmazott dombói kompozíció lazábbnak, nagyobbulbb kivitelűnek tűnik. A négyszögfonatos kőlap (Kat. 16.; 18. kép) díszítményének típusa, kompozíciója ismét dombói anyag segítségével értelmezhető, ott a hasonlóképp bordázott szalaggal övezett négyzetek állatalakos részletekkel – négy lábúval és zsákmányára lecsapó sassal – vannak kitöltve.⁶⁰

Figurális részletek Sárvarmonostoron vélhetően kőlemezekkel összefüggésben bukkannak fel (Kat. 8–9.; 1., 11–12. kép). Töredékességük miatt meghatározhatatlan négy lábú lények, melyek bordázott, íves keret külső oldalán lépdelnek (Kat. 9.), illetve a faragvány lezárása alatt plasztikusan metszett indával összefüggésben mutatkoznak (Kat. 8.). Plasztikusan metszett, legömbölyített formákról van szó. Hasonló alakítású apró állatalakok feltűnnek egy, a székesfehérvári Szűz Mária-prépostságból származó kőlaptöredéken⁶¹ és a már említett dombóin is, de részletek hiányában a sárvarmonostoriak stílusa ezekkel csupán felületesen vethető össze. Kérdéses, hogy a sárvarmonostori kövek bizonyos motívumainak Dombóval mutatkozó rokonsága közös mintakép, közös

forrás feldolgozásának eltérő módzataira mutat-e, vagy arra, hogy a dombói anyagban ötvöződő, összefonódó XI. századi rétegek között olyan komponensekkel is számolhatunk, melyek a sárvari monostor díszítése során szintén meghatározóak lehettek?

A Kat. 27. kőlaptöredéken látható (27. kép), négyfelől hurkolódó-fonatos részlet – mely talán éppen körfonatok csatlakozási pontjának megoldásáról árulkodik – középrészét plasztikusan metszett gömbforma tölti ki, melyet törpepillérfejezeteknél (Kat. 2–3.; 7. kép) a lezárás alatt, a levéldísz kíséretében is alkalmaztak.⁶² A töredékek a fejezet négyszögletes lezárásáról, valamint a díszítmény felső részéről tájékoztatnak. Ezek szerint a nyolcszögletes törpepillérű oldalait egy sorba rendezve nyúlánk, a fejezet lezárásáig felnyúló, gerincének végén cseppformával ékes palmetták díszítették. A fejlemez sarka alatt megállított, átlós helyzetű palmetták felső, hegyes végű, hajlatos ujjai a csúcsos lezárásnak megfelelően a középrészt érintették. Az oldalakon láthatók felső része terebélyesebb volt, a Kat. 2. fejezet esetében a fejlemez sarkai alá voluta-szerűen felkunkorodó végű növényi formák nyúltak (7. kép). E fejezettöredék palmettájával azonos forma a Kat. 6. töredéken (9. kép) ismétlődik, a Kat. 9. kőlemez bal felső részén látható pedig ezek lerövidített variánsa (1., 12. kép). Az utóbbi kőlemez lezárásából fennmaradt töredéken az ívesen futó bordázott szalagot – mely nagyobb méretű, 50–56 cm átmérőjű medalliont éppúgy alkothatott, mint félköríves lezárást – külső s belső oldalán álló palmetták kísérik. A felső a hajlatok mentén felfelé hajló, bordázott, sarlós ujjakból álló, az alsó pedig zömökebb, elhegyesedő végű, a tő felé visszahajló ujjú forma. E palmetták morfológiai összefüggéseit a nyolcszögletes törpepillér fejezeten (Kat. 1.; 6. kép) láthatókkal együtt a hazai emlékéanyagban Tóth Sándor vizsgál-

29. Sárvármonostor. Töredék (*Kat. 30.*) kölemezek rögzítésére szolgáló illesztékekkel

ta.⁶³ A fejezet aljából fennmaradt töredéken feltűnő a palmetták bordázott szalagok módjára formált ujjainak egynemű kezelése, amely a geometrizáló, dekoratív mintákkal díszített faragványok felfogásmódjával rokonítja (*Kat. 13–14., 17–22.*). A kifaragott díszbe az ujjak hajlatánál elhelyezett furatlyukak arra utalnak, hogy a fűró használata nem teljesen a rendeltetésnek megfelelően, a dísz kijelölésére, hajlatok kiemelésére szolgált, miként az egy székesfehérvári fonatdíszes kőlapon,⁶⁴ vagy a sárvármonostori kövek között például a *Kat. 16. és 23.* töredékeken látható, hanem pusztán dekoratív hatást keltő eszközként utólag, a már kifaragott díszítmény kisebb roncsolásával került alkalmazásra. A nyolcszögletes törpepillér típusának párhuzamai a szerémségi emlékanyagból, Bánmonostorról (Банюштор), Dombórról, illetve Bartos György és Mentényi Klára kutatásának köszönhetően másodlagos beépítésből Székesfehérvárról⁶⁵ is idézhetők. A Bánmonostoron szintén másodlagos beépítésből előkerült törpepillért, amelyet a korábbi kutatás a II. Géza (1141–1162) alatt tisztséget viselő Belus bán (1146–1163) által alapított Bánmonostorral kapcsolt össze, így e stílus kör (Aracs, Titel [Тител], Dombó, Sárvármonostor) időbeli elterjedésének felső határát is jelző,

legkésőbbi emlékének tartottak, azonban az újabb munkák egyre határozottabban dombóiként szerepeltetik.⁶⁶ E fejezetek a törzzsel egybefaragottak, attól vasos pálcaforma nyakgyűrű választja el őket (*32–34. kép*), míg a nyakgyűrű nélküli sárvármonostori darabot, aljának kiképzése szerint, külön illesztették egykori törzséhez, amely megoldás például a törzzsel egybefaragottakat is felvonultató dombói anyagban sem ritka.⁶⁷ A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomának belsejében a XI. század folyamán több kitüntetett építménnyel, így a főhajóba nyúló kanonoki kórossal, az annak délnyugati oldala előtt megjelenő, pilléres kisépítészeti alkotással, valamint az 1083-ban szentté avatott István királynak a főhajó közepén és Imre hercegnek a déli pillérsor vonalában megjelenő sírjával is számolhatunk.⁶⁸ A korai kőlap-töredékek leginkább talán ezekkel lehetnek kapcsolatosak.⁶⁹ Szent István sírjának és a kórus délnyugati része előtti kisépítészeti alkotásnak a környezete fehér, illetve szürke színű márványból és téglából kirakott díszpadlóval volt ékes.⁷⁰ Az utóbbi építménnyel összefüggésben két kisebb, halványszürke márványból finoman metszett, meredek megállítású, homorú élszedéssel tagolt töredék is napvilágra került, melyek leginkább a kisarchitektúra sarokelemeiként, illetve élszedett (nyolcszögletes?) törpepillér(ek) törzstöredéke(i)ként értelmezhető(k).⁷¹ Az újonnan előkerült, nyolcszögletes törpepillér fő kapcsolata a királyi bazilikával jóval bizonytalanabb, korban, stílusában a XI. század későbbi fejleményeihez utalható. Azonban ez a fehérvári példa s annak dombói lecsapódása (*32–33. kép*) Sárvármonostor tekintetében a Tisza vízi útja mentén a Szerémség felől érkező impulzusokkal szemben másfajta irányok lehetőségeire is felhívja a figyelmet.

A *Kat. 9.* kölemezen feltűnő (*1., 12. kép*), plasztikus alakítású, bordázott szalagként megjelenő, nagyobb (~25–28 cm-es sugárral kijelölt) íves keretrészlet akár a többi kölemezen láthatóknál jóval nagyobb, növényi és állati részletekkel benépesített medalion jelenlétére is utalhatna, bár körfonatos kompozícióra (vö.: *Kat. 23–26.*) a megmaradt részlet alapján ebben az esetben nem lehet következtetni. A *Kat. 9.* kölemezen a bordázott szalag által keretezett mező és palmettadíszé sík alapra felfekvő. Egy, e bordázott szalag ívével egyező sugarú keretrészlet a *Kat. 10.* töredéken tűnik fel (*13. kép*), ahol a sima hátú kölemez finoman megmunkált homlokoldalán a plasztikus, élesen metszett, finoman tagozott keret homorúan alakított háterű mezőt vesz körbe; ebben az esetben vélhetően egykor félköríves lezárású, domborműves mezőre lehet gondolni. Félköríves vakárkádba foglalt domborműves mezők, elsősorban figurális, emberalakos ábrázolásokkal, a hazai emlékek közül kvalitásában is kiemelkedő, fehér márványból faragott, pécsvá-

radi Madonna-domborművön⁷² és Dombó belsőépítészeti alkotáshoz utalható töredékein bukkannak fel.⁷³ A kialakítása szerint egykor keretműbe foglalt s falazat elé illeszkedő pécsvárad dombormű – jóllehet a kutatás kitűnő kvalitásai révén import voltát is mérlegelte –, antikos kompozíciót idéző, kantharoszból kihajtó szőlőfürtökkel s azt csipegető madarakkal benépesített indadíszének stílusával a székesfehérvári szarkofág köréhez is köthető.⁷⁴ Pécsváradról halvány vöröses színű, kemény mészkőből faragott, gyöngysorral díszített törpepillérek töredékei,⁷⁵ valamint nagyolt, kimélyített felületet záró egyenes keretrész felett kis, félköríves mezőbe foglalt rozettás-leveles díszítménnyel bíró fragmentum is ismert. A törpepillérek közül az épebb derékszögben csatlakozó kölemezék rögzítésére szolgált, mellvédes rekesztőre vall. A rozettadíszes töredék szerepe nehezebben meghatározható, itt mindenesetre nemcsak a félkörívbe írt díszítmény, a rozettához kétfelől járuló levelek kompozíciója és furatos levélformái antikosak, hanem a faragvány elrendezésében is – egyenes mezőt lezáró félköríves forma – a római szarkofágok akrotérionjából átvett idézetnek tűnik.⁷⁶ A stílusában és színvonalában ettől távolabb eső, dombói alakos töredékeken kizárólag figurális és architektikus részletek tűnnek fel. A kivitelében és tagolásában a dombóiaknál finomabb sárvármonostori töredékeken, a keret két oldalán csupán a sima felületek csekély maradványait szemlélhetjük.

Sárvármonostoron a mellvédlapszerűen alkalmazott, szalagfonatos díszű kölemezék mellett azoknál kevésbé vastagabb kőlapok is találhatók (*Kat. 12., 17.*). Ezek a dekoratív geometrikus ornemens mellett plasztikusan alakított, vízszintes és függőleges (s a talán ide sorolható *Kat. 10.* darabon félköríves) keretrészekkel határolt, mélyebb mezők tűnnek fel, melyek kitöltésében további plasztikus, élesen metszett formák is szerepet kaptak.

30. Sárvármonostor. Félköríves oldalú téglá (*Kat. 31.*)

31. Sárvármonostor. Párkánykő (*Kat. 32.*)

A *Kat. 17.* töredéken a mélyen hátralépő mező alatt keretbe foglalt, fonatos díszítmény látható (*19. kép*). Az ékmetszéses, háromerű bordázott szalagokból szőtt, sűrű rombuszmintát eredményező dísz több töredéken (*Kat. 18–22.; 20–22. kép*) is felbukkan. Egyes darabokon a bordák számának (5–6–7) s ezáltal a rombuszok arányának és méretének növelésével tették változatossá a mintát (vö.: *Kat. 17–20.; 19–22. kép*). A minta – amely a fonatdíszes, furatos bizánci és kora középkori mellvédlapokon előfordulóknak⁷⁷ távoli (és furatlyukakat mellőző), XI. századi remineszcenciája lehet – a magyarországi kőfaragás ismert XI. századi, 1100 körüli emlékei között egyedi megoldás, csak közvetve idézhető hozzá az újlaki (Ilok) pillér kicsiny oszlopfein (*35. kép*) és még távolabbról egy vértesszentkeresztű töredéken feltűnő minták.⁷⁸

A *Kat. 12.* töredéket széles, szépen metszett ívű homorlat osztja vízszintesen két, eltérő kitöltésű mezőre. Az egyik oldalon íves, bordázott szalagok indulnak, melyek talán a *Kat. 13–14.* töredékeken láthatókhoz hasonló, egymást átható félkörívek sorából alkotott díszítményre vallanak. A másik oldalon a *Kat. 17.* töredékhez hasonlóan kialakított, mély mező tűnik fel, melyet ez esetben függőleges, plasztikus tagozat oszt ketté; a mélyebb bal oldali részből semmi sem maradt fenn, míg a jobb oldalon a függőleges kerethez éles rombusz igazodik, a vízszintes keretrész felső szegélyén pedig szépen metszett, tagolatlan felületű, egyenlő szárú kereszt ül. Az előbbi, a sárvármonostori anyagban más összefüggésben is felbukkanó dísz (vö.: *Kat. 23.*) kapcsán leginkább talán a székesfehérvári szarkofág fedelén feltűnő asztargaloszmintára lehetne utalni.⁷⁹ Az egyenlő szárú kereszt növényi és figurális motívumok, valamint alakos kompozíciók közé ékelve a XI. század végi szerémségi emlékanyagban változatos összefüggésben és színvonalon többször elő-

32. Székesfehérvár. Nyolcszögletes törpepillér fejezete

fordul, így a bodrogonostorszezi kövön, valamint titeli és dombói faragványokon.⁸⁰ Az egymást átható bordázott szalagokból alkotott dísz – jóllehet a széles körben elterjedt szalagfonatos ornamentika Karoling, illetve kora középkori repertoárjában megtalálható⁸¹ – a rombuszfonatos mustrához hasonlóan ismeretlen a XI. századi, 1100 körüli magyarországi emlékek körében.⁸²

Nehezen megítélhető, hogy a sárvármonostori faragványok között a technikai eszköztár használatának apróbb egyenetlenségei összefügghetnek-e a faragványok között tapasztalható kisebb kvalitáskülönbségekkel, vala-

mint a faragói stíluson belül kitapintható árnyalatokkal, úgymint a sekélyebb, aprólékosabb, illetve a plasztikusabb alakítású, kontrasztosabb, ám mindkét esetben éles metszésű formálás- és faragásmóddal. Továbbá kérdéses, hogy a faragásmód, a kvalitás árnyalatnyi különbségei összefügghetnek-e az anyaghasználattal. A sárvármonostori kőfaragványok anyaga nagyjából egységes, nem mindig a legjobb minőségű, keményebb (édesvízi?) mészkő. Feltűnnek közöttük kissé porózusabb (megégett felületű?) mészkőből (például: *Kat.* 6., 21.; 9. kép), illetve keményebb, tömör, rózsaszínes „márványszerű” kőből (*Kat.*

19.; 21. kép) faragott darabok. Míg ez utóbbinál a sekélyebb metszésű részletek a keményebb kőanyag megmunkálási nehézségeiből adódhatnak, addig az előbbiek esetében kérdés, hogy a nagyobb, durvább formák magyarázhatók-e az anyagválasztással. A kőfaragványok anyagának pontos meghatározása, bányahelyének lokalizálása fontos kérdésekre – például hogy e kőben szegény, téglából építkező vidékre közelebből vagy távolabbról szállított anyagról van-e szó⁸³ – hozhat választ, illetve további szempontokra – műhelykérdésekre, az építetők lehetőségeire – világíthatna rá.

*

A sárvármonostori faragványcsoport töredékessége mellett is a XI. századi Magyarország területéről fennmaradt, hasonló jellegű, mellvédes belsőépítészeti együttesekre (szentélyrekesztőkre, oltárookra) utaló fragmentumok (többek között Zalavár, Székesfehérvár, Pécsvárad, Dombó, Pélmonostor)⁸⁴ között „nagyobb számú töredéke” nyomán a viszonylag „jobban” megismerhetők közé tartozik. Ezen emlékek ilyen szempontok szerinti összehasonlító elemzése további tanulmány tárgya lehetne. Sárvármonostoron ennek az építménynek a helyét s formáját a három apszissal zárt, téglából emelt templom belül meghatározni már nemigen lehet, mivel az épület felmenőivel együtt a belső tagolására, oltáira utaló alapozásmaradványok, padlószintek is elpusztultak. Csupán valószínűsíthető, hogy a (fő)szentélyt a (fő)hajótól elválasztó részen számolhatunk ilyesmivel, de hogy a főhajó s a főszentély szélességében kialakított, illetve az elé nyúló kórust körülölelő, vagy esetleg a szentélyt a hosszaházról teljes szélességében leválasztó építménnyel lehet-e számolni, az megválaszolhatatlan. A fennmaradt kisépítészeti fragmentumok és a korabeli építészeti elrendezés összefüggése másutt is nehezen megfogható.⁸⁵ A XI. században a főhajó terébe nyúló, téglány alaprajzú kórusa volt a székesfehérvári Szűz Mária-templomnak, és részben derékszögű résszel bíró alaprajzra vall a pécsvárad-i törpepillér-töredéke is. Dombón a megemelt szintű, altemplommal bíró főszentély s annak nyugati homlokfal is számításba veendő.⁸⁶ Az alaprajzi elrendezésében és korában Sárvármonostorral rokonítható bencés templomok közül az 1091-ben alapított Somogyváron néhány fokkal megemelt szintű főszentéllyel és a pillérformákból ítélhetően tagolásában is kitüntetett keleti szakasszal számolhatunk.⁸⁷ Itt a belsőépítészeti töredékek – árkados mezőkbe foglalt, (sok)alakos kompozíciókat mutató, ornamentális sávokkal kísért domborműves fehér márvány kőlapok⁸⁸ – melyek lokalizálása a templom belül bizonytalan –, közel fél évszázadnyival későbbiek az alapítás koránál, és az óbudai Szent Péter-prépostág ilyen típusú faragványaival együtt mind a stílus, mind a rekesztő

33. Dombó. Nyolcszögletes törpepillér fejezete

típusát illetően a XII. század újabb fejleményeire irányítják a figyelmet.⁸⁹

A XI. század, illetve az 1100 körüli időszak fennmaradt emlékanyagában egyelőre a mellvédes konstrukciók jelenléte körvonalazható. Noha több helyről ismeretesek nyolcszögletes törpepillérek és kisméretű oszlopok fragmentumai (Székesfehérvár, Sárvármonostor, Dombó), azonban olyan faragvány, amely a kölemezeket (mellvédlapokat) összefogó, hasáb alakú törpepillér, s egy esetlegesen arról indított, felette állott nyolcszögletes törpepillér vagy oszlop indításáról, a kettő összefüggéséről tanúskodna – miként azt a dombói Szent György-monostor szentélyrekesztőjének rekonstrukciója sugallja –, eddig nem ismeretes.

Sárvármonostoron a Szent Péternek szentelt főoltárt magába foglaló szentély – melyhez a kisépítészeti együttes is tartozhatott – összefüggésében érdemes visszautalni a főapszis középtengelyében, előkelő helyen fekvő, igényes alakítású sírládjára (4–5. kép),⁹⁰ mely joggal lenne összefüggésbe hozható a monostor alapítójának, építtetőjének („kegyurának”) sírjával.⁹¹ Annak az intézménynek, melyet a történettudomány az újabban vitatott pontosságú „nemzetségi monostor” néven foglal össze, alapításának legfontosabb oka a közös temetkezési hely létesítése, s azon keresztül az alapító és nemzetsége lelki üdvéről, emlékeztetének fenntartásáról való gondoskodás.⁹² A Gutkeled nem-

34. Bánmonostor, törpepillér

zetség sárvári monostorának a korai XI. század vége felé létesült háromhajós temploma főszentélyében feltárt korai temetkezés, ezen intézmény egyik legfontosabb funkciójának emlékét képviselheti, s annak mikéntjébe nyújthat bepillantást.⁹³ Ebből a szempontból meglete azért is fontos lehet, mert a „nemzetségi monostor” e kritériumának (alapító „közös ős” sírhelyének) régészeti megfogható emléke az intézmény korai, XI. század második felében zajló történetéből sem a zselicszentjakabi, sem a százdi (Tiszakeszi) monostor esetében nem került napvilágra.⁹⁴ Mindazonáltal a sárvári monostor létrejöttének történeti háttere az előbbieknél jóval bizonytalanabb. Alapításának ideje, körülményei s alapítójának személye ismeretlen. A XIII. századi források Gutkeled nembeli kegyurakról tájékoztatnak. Ha ezek nyomán elfogadjuk, hogy a monostor alapítása a Gutkeled nemzetség itteni ágának valamely őseivel hozható összefüggésbe, akkor figyelembe véve az ország előljáróinak, így Győr nembeli Ottó somogyi ispánnak, illetve Aba nembeli Péter ispánnak királyi mintát kö-

vető, forrásokkal adatolt magánalapításait Zselicszentjakabon (1061) és Százdon (1067), akkor az 1060-as éveknel korábbi időszak nemigen jöhet számításba.⁹⁵ Tekintettel a XI. századi jövevények között számon tartott nemzetségnek Sárvármonostorral együtt a dukátus területén fekvő birtokállományára,⁹⁶ valamint a Gutkeledék Salamon király (1063–1074, †1087), valamint Géza és László hercegek viszályában a krónikás hagyomány nyomán valószínűsített szerepére,⁹⁷ az 1070-es évek közepe utánra lehetne gondolni. A történetírás a Salamon oldalán harcoló és a mogyoródi csatában (1074) elesett felbujtó, (Gutkeled nembeli?) Vid bácsi ispán birtokainak a hercegek „hívei” között való felosztásában keresi a Gutkeledék Sárvármonostort is alapító ága délvidéki, bácsi és szerémségi birtokállományának megalapozását.⁹⁸ A Szerémséget pedig alig néhány évvel korábban (1071) Salamon és Géza még közös erővel foglalta el az ország számára.⁹⁹ Gut és Keled nevű ispánok László uralkodásának vége felé s Kálmán király (1095–1116) alatt, az 1093–1113/1116 közötti években fordulnak elő oklevelekben.¹⁰⁰

35. Újlaki törpepillér részlete

Sárvármonostor faragványainak stílusát és ornamenseit illetően a XI. század második felében, a század vége felé szélesebb körben elterjedt motívumok mellett egyéni vonásaival (félkörívsorok, rombuszos fonatminta) tűnik ki. A néhol figurális részletekkel vegyülő szalagfonatos-palmettás és geometrizáló-fonatos ornamensével, plasztikusan keretezett (valaha nyilván plasztikus formákkal kitöltött) mély mezőivel – elsősorban a délvidéki emlékek felé/felől – tűnik fontos láncszemnek a korszak emlékananyagában. A hatások ötvöződésének megismeréséhez, a stíluskapcsolatok feltáráshoz is leginkább ezek a szerémségi emlékek vihetnek majd közelebb. Azonban a sárvármonostori töredékek azoktól eltérő komponensei, sajátos

árnyalatai és kvalitásai szerteágazóbbak annál, hogy onnan lennének kizárólag megmagyarázhatók, levezethetők. Sárvármonostor és a délvidéki emlékek között sokkal inkább megragadhatók a motívusok átvételei, közülük is inkább azok, melyek a stílus szélesebb körű elterjedésének (Dombó), nem pedig előzményeinek emlékei. A kapcsolatok lehetséges irányára s arra, hogy a stílus e rétegei és előfeltételei a XI. század második felében, utolsó harmadában másutt is, így az ország közepének emlékananyagában is jelen lehetnek, többek között a fehértvári példák (36., 40. kép) hívják fel a figyelmet. A stílus onnan ugyanúgy eljuthatott az ország északkeleti térségébe, mint az 1070-es évek elején birtokba vett Szerémségbe.

KATALÓGUS

Rövidítések, jelölések a katalógusban

A faragványtöredék meghatározása és leírása.

A: Kormeghatározás.

B: Kőanyag.

C: Jellemző méretek centiméterben (cm): h.: hosszúság; m.: magasság; sz.: szélesség; mé.: mélység; v.: vastagság; lv.: lapvastagság; á.: átmérő; r.: sugár.

D: Leleghely, lelőköörülmények, feltárás időpontja és a feltáró neve.

E: Archív fényképfelvételek, egyéb dokumentumok.

F: Jelenlegi őrzési hely (illetve nagyobb kiállításokon való szereplés).

G: Leltári szám, és/vagy faragványon feltüntetett szám.

H: Megjegyzések / Leltárkönyvi adatok.

I: Irodalom.

(Az adatfelvételre 2010. augusztus–november között került sor.)

KISÉPÍTÉSZETI EGYÜTTES TÖREDÉKEI SÁRVÁRMONOSTOR XI. SZÁZADI TEMPLOMÁBÓL

FEJEZETTÖREDÉKEK, OSZLOPTÖRZSEK

1. Nyolcszögletes törpepillér fejezetének töredéke (6. kép)

A pillérfejezetből, melynek teteje és egyik oldala csaplyuk mentén törött, alaprajzilag három ép oldala a jobb felől egy negyedik oldal részlete maradt fenn. Az oldalak 7 cm körüli szélességűek, nagyon enyhén homorú kiképzésűek. A fejezet felfekvési felülete szemcsézett illesztési sík, közepén négyzetes keresztmetszetű, egykor kb. 3,5–4 × 3,4–4 cm nagyságú, függőleges csaplyuk maradványával, mely a fejezet megmaradt 9 cm-es magasságánál egykor mélyebb volt. A felfekvési felülete alapján egykor erősen, mélyen rögzített törpepillérfejez 15–16 cm körüli átmérőjű törzset koronázhatott. A fejezetet az alj felől vékony, a minta aljáig nyúló sík határolja. Az oldalakat azonos minta díszíti: mindegyiken egy-egy domború, illetve a középső és jobb szélső esetében ékmetszéses gerinccel tagolt palmetta látható, a gerinctagok hol lenyúlnak a fejezet aljáig, hol a peremen belül maradnak. A palmettákat egymás fölött két-két felfelé hajló, bordázott ujj tagolja. A levélhajlatokat egy-egy furatlyuk emeli ki, melyeket a gerinctag és az ujjak sérülései szerint utólag, már a minta kifaragása után hoztak létre. A formákra sekély plaszticitás jellemző, a leveleket egyöntetű, ékmetszéses ujjak tagolják. A fejezet lezárása bizonytalan (vö.: *Paradisum plantavit* 2001. 412.: No V.6), leginkább a *Kat.* 2–3. fejezettöredékek nyo-

mán képzelhető el. A palmetták formája különösen a *Kat.* 6., valamint a *Kat.* 9. töredékeken láthatók típusának dekoratív, a fejezet arányaiból és a dombói párhözamok nyomán feltehetően háromtagú variánsa lehetett.

A: XI. század utolsó harmada.

B: Mészke.

C: sz.: 17 cm, mé.: 9,2 cm, m.: 8,2 cm, négyzetes csaplyuk keresztmetszete: 3,5–4 × 3,5–4 cm, mélysége (a meglévő töredéknél) 9 cm-nél nagyobb volt.

D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; „az északi mellékfal külső falának közelében” (*MAGYAR* 1977a. 6.); „a háromhajós templom északi homlokzati fala közelében” (*Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 95.: No 21.).

E: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Fotótár, neg. ltsz.: 21.061.

F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán (kiállítva: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978.; *Paradisum plantavit* 2001.).

G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.1.

H: Leltárkönyvben: „Oszlopféjezet tör. XI. század első fele”.

I: *MAGYAR* 1977a. 5–6., 6. kép.; *MAGYAR* 1977b. 71., 9. ábra; *MAGYAR* 1978a. 44. (kép); *MAGYAR* 1978b. 32–33., 3. kép.; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 32., 34.; 77. (Veszprém) és 90. (Szeged), 94–96.: No 21. (Tóth Melinda, Magyar Kálmán); *MAGYAR* 1982. 14., 7. kép; *MAGYAR* 1984. 165–166., 12/1. kép; *MMT* X.: 122., 59. kép (Német Péter); *TÓTH* S. 1995. 231., 18. jegyzet; *Paradisum plantavit* 2001. 370., 412.: No V.6 (Tóth Sándor); *TÓTH* S. 2010b. 26–27., 30–31., 64. kép.

2. Fejezettöredék (7. kép)

Kisméretű fejezet felső részének töredéke. Egyszerű forma. Négyzetes fejlemezzel zárt, két oldala egymásra merőleges, a sarokrésze homorú kialakítású, a palmettával díszített homorú oldal még a fejlemez alatt ér véget, így a fejezet felső része sarkos kialakítású. A fejlemez teteje szemcsézett illesztési felület, a homlokoldal mögött 3,5 cm-re, kb. 3,5 cm széles, négyzetes csaplyuk részlete maradt meg. A fejezet felső része enyhén kihajolva kapcsolódik a felső lezárást adó keskeny peremhez, díszét tűskés végű, a középrész felé hajló ujjú palmetta alkotta. E mellett mindkét oldalon vékony, bordázott, a fejlemez sarka felé nyúló, a sarok alatt kacsszerűen kunkorodó motívum látható. A megmaradt palmetta-

ujjat és a sarok alá kihajló formát két erű, ék alakú vájat tagolja. A fejezet homorú oldalán domború gerinccel tagolt, cseppmotívummal koronázott, tüskés végű levélke maradványa látható. A fejezetforma, sarokrészének kiképzése alapján, vélhetően nyolcszögletű törpepillérfő (*Kat. 1.*) lezárásából való.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészkö.
 C: sz.: 18 cm × 6 cm, m.: 8,9 cm, csaplyuk sz.: kb. 3,5 cm.
 D: Sárovarmonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; „Az északi mellékajó külső falának közelében két góikus bordára emlékeztető, későromán faragott mészkö-törödéék [sic] társaságában” (MAGYAR 1977a. 6.).
 E: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Fotótár, neg. ltsz.: 21.060.
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán (kiállítva: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978.).
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.31.3.
 H: Leltárkönyvben: „Oszlopféjezet tör. XI. század első fele”.
 I: MAGYAR 1977a. 5–6., 7. kép; MAGYAR 1978a. 74. (kép); MAGYAR 1978b. 32–33., 4. kép; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 34., 77., 90., 94–95.: No 20/a. (Tóth Melinda); MAGYAR 1982. 14., 8. kép; MAGYAR 1984. 165–166., 12/2. kép; MAGYAR 1993. 148., XII. ábra.

3. Fejezettörödéék

Fejezet sarkának felső részéből megmaradt törödéék. A fejezetet négyzetes alaprajzú, 1,4 cm magas függőleges oldalú fejlemez zárta. Teteje szemcsézett síkfelület, melyen 7,5 cm-re a peremtől csaplyuk nyoma észlelhető. (A csaplyuk alapján felső részén körülbelül 17 cm széles oszlopfő rekonstruálható.) A fejlemez alatt a díszített felület irányába rézsús visszametszés látható. A fejezet sarokrészét a *Kat. 2.* fejezethez hasonlóan homorú alakítású, csúcsos lezárású forma tagolja, melyre a fejlemezig nyúló palmetta volt faragva. A palmetta középrészét ékmetszéses bordával keretezett, csepp alakú motívum díszíti, lezárásából két tüskés végű, a középrész felé hajló ujj marad meg. A sarkot kitöltő palmetta két oldalán plasztikusan metszett kör alakú díszítmény, illetve az oszlopfő középrészéből íves forma lenyomata észlelhető.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény mészkö.
 C: sz.: 8,2 × 9,2 cm, m.: 8 cm.
 D: Nagyecsed–Sárovarmonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: : Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz. 77.115.1. (a faragványon feketével festve: 14).
 I: MAGYAR 1978b. 32–33., 2. (alsó sor jobbról második) és 5. kép.

4. Oszloptörzs törödéke

Csaplyuk mentén eltörött, ép hosszúságú oszloptörzs maradványa. Mindkét végén aprólékosan szemcsézett megmunkálású illesztési felület, 0,7–0,8 cm vastag szegélyfaragással. A négyzetes csaplyuk a törzs teljes hosszában futott. A csaplyuk jelenléte egyúttal arra is utal, hogy a darab a *Kat. 5.* faragványhoz hasonlóan egykor teljes, kör keresztmetszetű, ~16–17 cm átmérőjű törzs lehetett. Felülete apróbb fejjű vésővel finoman megmunkált (csiszolatlan), helyenként habarcsnyomok észlelhetők rajta, valamikor talán vakolva lehetett.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkö.
 C: h: 8,7 cm, mé.: 7,5 cm, sz.: 9,3 cm, törzs r.: 8 cm körüli.
 D: Nagyecsed–Sárovarmonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: ltsz. 77.106.1. (a faragványon késsel festve: 6, esetleg 8?).

5. Oszloptörzs törödéke (8. kép)

Oszloptörzs csaplyuk mentén törött darabja, a törzs felületéből és egyik végéből maradt fenn kisebb részlet. Az alj közepét jelölő csaplyukból ítéhetően egykor teljes, kör keresztmetszetű oszlop volt, a *Kat. 4.* darabhoz hasonlóan, mellyel 16–17 cm körüli átmérője is megegyezik. A csaplyuk vastosabb (3–3,5 cm körüli) vagy annál kissé nagyobb átmérőjű, 6,8–7 cm mély), négyzetes keresztmetszetű. Aprólékosan megmunkált darab: a törzs finoman szemcsézett, az alj hasonlóképp, fogas fejjű szerszámmal megmunkált illesztési felület, 0,5–1 cm széles szegélyfaragással.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkö.
 C: h.: 12 cm, sz.: 13,5 cm, mé.: 7,5 cm; törzs r.: 8,5 cm; a csaplyuk mélysége 6–7 cm, szélessége ~3,2 cm.
 D: Nagyecsed–Sárovarmonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.31.19.
 H: Leltárkönyvben: „Faragott törödéék. Árpád-kori, 1976”.

6. Párkány vagy fejezet törödéke (9. kép)

Oldalai, alja és háta töröttek, csupán egyik alaprajzilag egyenes oldala és vízszintes felső síkja marad fenn. A megmaradt oldal enyhén rézsús kialakítású, lezárását kissé kihajló, vékony perem alkotja. A homlokoldal maradványát sekély metszésű palmetta tölti ki, a közepét tagoló, domború gerincet – a *Kat. 3.* és 9. törödékeken láthatókhöz hasonló – ékmetszésű vájjal keretezett, csepp alakú motívum koronázza. A palmetta ujjak bordázottak, a középrész felé hajló végük hegyes alakítású. Az ujjak hajlatait a gerinc mentén egy-egy furatlyuk hangsúlyozza. A palmetta valószínűleg a *Kat. 2.* faragványon láthatóhoz hasonlóan fejezetrész lezárásából való, részletalakításban is az ott láthatónak felel meg, s a kettő együtt azon palmetta típus lezárásáról tájékoztat, melynek alsó részei a *Kat. 1.* törpepillérfő alján maradtak fenn. Mindazonáltal a megmaradt részlet alapján nem zárható ki, hogy a fejezetekkel azonos díszítményt felvonultató párkánytörödékről van szó. Teteje szemcsézett megmunkálású illesztési felület. Ezen nagyobb, mély, négyzetes alakú csaplyuk látható, vagyis a darab további függőleges elem indítására szolgált, s a csaplyuk mérete masszív konstrukcióra utal.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészkö (anyaga kissé porózusabb emiatt kivitele durvábbnak, nagyoltabbnak tűnik).
 C: sz.: 11,8 cm, mé.: 13,5 cm, ma.: 13,5 cm, a csaplyuk kb. 4 cm széles és 6 cm mély.
 D: Sárovarmonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; „a háromhajós templom középső apszisának közelében” (*Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 95.) – vö.: „14. kő” (MAGYAR 1977b. 3. kép: a közölt rajz a főapszison belül, annak délnyugati részén jelzi).
 E: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Fotótár, neg. ltsz.: 21.059.
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán (kiállítva: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978.).
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.31.2.
 H: Leltárkönyvben: „Oszlopféjezet tör. XI. század közepe”.

I: MAGYAR 1977a. 6., 9. kép; MAGYAR 1978a. 115. (kép); MAGYAR 1978b. 33., 6. kép; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 34., 77., 90., 94–95.: No 20b. (Tóth Melinda, Magyar Kálmán); MAGYAR 1984. 165–167., 12/3 kép.

7. Töredék motringfonattal (10. kép)

Vékony, homorúan alámetszett, rézsús peremmel zárt töredék, oldalai, háta törötték, teteje nagyolt illesztési felület. A perem kis szakasza ép, alaprajzilag enyhén íveltnek tűnik (ilyen kis részlet esetében azonban ez csalóka is lehet), ami arra utalhat, hogy a töredék esetleg fejezet vagy íves szakaszhoz tartozó párkány vagy kölemez részlete lehetett. A lezáró perem hasonló kiképzése figyelhető meg a *Kat.* 2., 6., 8. töredékeken, valamint az épebb *Kat.* 9. kölemezen is. A perem alatt vízszintesen húzódó motringfonat töredéke. A fonat hajlatait egy-egy fűrőlyuk jelöli ki, a szalag három, azonos szélességű, ékmetszéses bordából áll.

A: XI. század utolsó harmada.

B: Kemény édesvízi mészkő.

C: sz.: 12,5 cm, mé.: 6,5 cm, m.: 7,5 cm.

D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977; vö.: „13. kő” (MAGYAR 1977/b. 4., 3. kép – e rajz szerint a főpazsis délnyugati részén, annak elbontott maradványai felett került elő).

F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, állandó kiállítás.

G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.8.

H: Leltárkönyvben: „Szalagfonatos kőtör. XI. század”.

I: MAGYAR 1977a. 4., 3. kép, 6. és 11. kép; MAGYAR 1984. 166–166., 13/4 kép; MAGYAR 1993. 148., XII. ábra.

8. Töredék állatalakkal (11. kép)

A *Kat.* 7. motringfonatos darabhoz hasonlóan vékony, homorúan alámetszett rézsús peremmel zárt töredék. A perem alatti, enyhén homorú kiképzésű felületen plasztikusan fogalmazott állatalak hátsó része és lába, mellette pedig húsos fogalmazású inda részlete látható. Az állatalak meghatározása, megmaradt csekély részletei alapján nemigen lehetséges (sem oroszlánként, sem lóként, vö.: MAGYAR 1984. 167., 176.). A figura részletképzése közel áll a *Kat.* 9. kölemezen megfigyelhetőkhöz. A töredék lezárása a fejezeteken és az épebb *Kat.* 9. kölemezen megfigyelhetőkhöz hasonló. Szerkezeti összefüggéseiről tetejének kiképzése árulkodik: ennek nagy része ugyan törött, ám a peremszéltől 2,8–3 cm széles sávban finoman megmunkált illesztési felület található, mely mögött egy apró, derékszögben felkapó részlet érzékelhető. Ez a megoldás, amely párkányok, további elemeket kapcsoló vízszintes faragványok esetében – jóllehet ilyenek összefüggéseikben nem ismertek a megmaradt töredékanyagban – sem zárható ki teljesen, leginkább a kölemezekkel (vö.: *Kat.* 9.) rokonítja, és a hasonló töredékeknél (pl.: *Kat.* 7.) is felveti ezen értelmezési lehetőséget.

A: XI. század utolsó harmada.

B: Kemény (édesvízi?) mészkő.

C: sz.: 9,4 cm, mé.: 8,3 cm, m.: 7,3 cm.

D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; a főpazsis délnyugati részén? (vö.: MAGYAR 1977a. 2. kép: „12. kő”, talán ezzel a darabbal azonos).

F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, állandó kiállítás.

G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.9.

H: Leltárkönyvben: „Alakos kőtöredék /16/”.

I: MAGYAR 1978a. 128. (kép); MAGYAR 1984. 167., 176., 14/2. kép; MAGYAR 1993. 148., XII. ábra.

KÖLEMEZEK, KÓLAPOK

9. Kölemez töredéke palmettákkal és állatalak részletével (1., 12. kép)

Homlokoldala díszített, felső része egyenes lezárású, a díszített felület ebbe az irányba enyhén ívvel kifelé hajlik, s vékony perem zárja le. Alatta az alapból erősen kiemelkedő, bordázott szalag fut átólson, enyhén íves vonalban, ez valaha körülbelül 28 cm körüli (25–30 cm) sugár mentén kijelölt, a kölemez peremét érintő (félkör?) ívet keretezhetett. A szalag jobb oldalán palmetta vasokos szára indul átólson lefelé, az elhagyessedő levélvégek egykor a szár felé hajlottak vissza. A magasan kidolgozott szalag másik oldalán balra lépdelő, karmos állatfigura bal hátsó lábának részlete, valamint az előtt egy további letörött forma szegélye látható (talán az állat másik hátsó lába). A szalag külső oldaláról egy további palmetta nő függőlegesen felfelé. Ez másféle fogalmazású, mint a szalagon belüli, terebélyes, egészen a peremig felnyúló forma. Középrészén domború gerinctag látható, melyet cseppforma motívum zár. A két-két elhagyessedő ujj a perem alatt a palmetta középrészére felé hajlik vissza, a bordázott, ékmetszéses tagolású ujjak sekély faragásúak, hajlataikat két-két furat, illetve cseppforma vájat emeli ki. A három bordával tagolt szalag és a palmetta-ujjak élekkel elválasztott, ékmetszésű formákból épülnek fel. A szalag hátáról induló terebélyes palmetta jóval sekélyebb, cizelláltabb kidolgozású, sokkal inkább kötődik az alapfelülethez, mint a szalag külső oldalán lépdelő állatfigura, a jóval plasztikusabb megfogalmazású szalag maga és a belső palmetta. A kölemez oldalai és alja törötték, háta vésővel egyenletesen síkra dolgozott felület. Tetejének középrészén a lemez hosszában egy nála keskenyebb s a perem felett derékszögben visszaugró (3 cm vastag és 3–3,5 cm kiülésű) illesztőnyúlvány húzódik. A felületek itt hegyes vésővel aprólékosra dolgoztak, szemcsézettek, a perem felől mintha vékony szegély-faragás lenne. A díszítmény kompozíciója, a homlokoldal enyhén ívelt kialakítása és peremmel való lezárása arra enged következtetni, hogy a kölemez felső részéből ránk maradt töredékről van szó, mely további vízszintes lezárást, foglalatot kaphatott. Hasonlóan plasztikus alakítású, ívelt vezetéssel bordázott szalag tűnik fel a *Kat.* 10. faragványon, az állatfigura kapcsán pedig a *Kat.* 8. faragvánnyal vethető össze.

A: XI. század utolsó harmada.

B: Mészkő (világos).

C: m.: 19, 6 cm, sz.: 13, 3 cm, lv.: 9,5 cm.

D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, „1977-ben a nyugati kőfal ÉNy-i sarkának közelében” (MAGYAR 1978b. 33.; MAGYAR 1984. 167.).

F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény, kiállítás (kiállítva: *Paradisum plantavit* 2001.).

G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.121.1. (a faragványon késsel festve: 6).

H: Leltárkönyvben: „Faragott kő. Nagyecsed Sárvár, Árpád-kor”.

I: MAGYAR 1978a. 88. (kép); MAGYAR 1978b. 32–33., 2. és 7. kép; MAGYAR 1982. 13–14., 9. kép; MAGYAR 1984. 167., 165.: 12/4 kép; MAGYAR 1993. 148., XII. ábra; *Paradisum plantavit* 2001. 370., 412–413.: No V.7 (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 26–27., 57. kép.

10. Kölemez töredéke íves keret részletével (13. kép)

Körös-körül törött töredék, háta simára dolgozott sík. Előoldalán határozott metszésű, plasztikus alakítású, köríves keret részlete. A keretet alkotó lépcsőzött (~4 cm széles) lemeztagot a külső oldal felől enyhén domborodó, a belső oldal felől sima rézsús határolja. A kerettagozat sekélyen visszalépő belső szélét a külsőtől vékony vájat választja el. Az íves keret mindkét oldalán aprólékosan

megmunkált felület mutatkozik. A kereten kívüli rész sík, a belső enyhe ívvel, fülkeszerűen mélyülő mező. A laposvéssővel finoman megmunkált felületek (a keretezett mezőn belül) díszített felületre engednek következtetni. Hasonló, ám háromerű bordázott szalag képében megjelenő íves keretrészlet látható a *Kat. 9.* kölemezen is, mellyel az is közös, hogy a keret (belső) sugara ez esetben is 28 cm körüli volt.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
 C: 10×9 cm, v.: 8 cm (ebből 1 cm a keretmű kiülése) belső r.: ~28 cm.
 D: Nagyecsed-Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum ltsz.: 77.107.1. (a faragványon késsel festve: 4).
 H: Leltárkönyvben: „Faragott kőtöredék, 1977.”
 I: MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a kép bal alsó szélén látható faragvány)

11. Kölemez töredéke keret részletével

Felülete kopott, sérült. Egyik ép oldalán enyhén ívelt, domború alakítású peremféle látható, melyhez a jelek szerint egy másik forma csatlakozott. A keretezett mező a kerettagozathoz képest 0,7–0,8 cm mélységben kidolgozott felület volt. Belső oldalán láthatók a felület-megmunkálásra utaló nyomok. A peremen kívüli rész erősen kopott, ám sima lehetett. Háta egyenletesen nagyolt sík. A keretmegoldás, a plasztikus kerettel övezett mező alkalmazása a *Kat. 9.*, *10.* kölemezek, valamint a *Kat. 12.*, *17.* töredékek mellé helyezi.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
 C: sz.: $14,1 \times 15$ cm, v.: 7,5 cm (peremmel együtt 8,5 cm).
 D: Nagyecsed-Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.87.1.

12. Kőlap szalagfonatos dísszel és kereszttel

Körös-körül törött, elő- és hátoldalából maradt fenn valamennyi. A hát vésővel nagyolt sík, illesztési felület. A homlokoldalt élesen metszett, széles, lapos ívű (a díszített mezők felé rézsűs kiképzésű) homorlat (szélessége 5 cm, mélysége: 0,8 cm) osztja ketté. Egyik oldalán erre merőleges, vaskos, mélyen kidolgozott, domború tagozat indul, mely két, mélyen kidolgozott mezőt (a bal oldali 2,8 cm mély) választott el egymástól. A kerettagozat belső oldalán éles metszésű, álló rombusz-forma, mellette pedig egyenlő szárú kereszt ($1,5 \times 1,5$ cm) tűnik fel. A kerettagozat, valamint a mély, keretezett mező tekintetében vö.: *Kat. 17.* A kőlapot vízszintes kettéosztó homorlat másik oldalán két eltérő ívű – a *Kat. 13.* faragványon és társain láthatókhoz hasonló tagolású s azok motívumára is emlékeztető, 1,5 cm mélyen kifaragott –, hárombordás szalag indul. A kisebb ívű szalag által közrezárt mező ritkán szemcsézett felülete arra is utalhat, hogy esetleg más anyagú és színű (pl. paszta) kitöltéssel is számolhatunk. A formák felfekvését és kifaragásának síkját a homorlat rézsűs oldalán karc jelöli ki.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
 C: 15×14 cm, v.: 12, 5 cm.
 D: Nagyecsed-Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, állandó kiállítás.

- G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.111.1. (a faragványon festve: 15).
 H: Leltárkönyvben: „Faragott kő, 1977.”
 I: MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a képen fent középen látható).

13. Kőlap töredéke félkörívssal (15. kép)

Két oldala és teteje törött, alja teljesen sima felfekvési felület, háta fogasvéssővel precízen megmunkált illesztési felület. A homlokoldal alját 2 cm magas, vízszintes perem kíséri, mely a díszített mező felé rézsűs kialakítású (homloka 1,3 cm magas), a képsík 0,6 cm mély. A perem fölött bordázott szalagokból szőtt sajátos mustra: alul öt egymást átható (többé-kevésbé meglévő) félköríves forma sorakozik. Ezek hátáról további szalagok indulnak, de ezek íve nagyobb, és sűrűbben is helyezkednek el (a három félkörív felett hat szalag indítása számolható), a törés miatt azonban ez a minta már nem rekonstruálható. A szalagok egyenlő szélességű, ékmetszéses bordákra oszlanak. Hasonló, egymást átható félkörívekből álló motívum töredékei figyelhetők meg a *Kat. 14.* és talán a *Kat. 15.* töredékeken is.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény édesvízi mészkő.
 C: sz.: $24,5$ cm, v.: 9,5 cm, m.: 12 cm.
 D: Nagyecsed-Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, állandó kiállítás.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.113.1.
 I: MAGYAR 1978a. 9. (kép); MAGYAR 1984. 165–167., 13/2 kép; MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a képen a felső sorban jobbról az első faragvány); *Paradisum plantavit* 2001. 414. (No V.10 tételnél utal rá Tóth Sándor).

14. Kölemez töredéke bordázott szalagdísszel (16. kép)

Kőlemez töredékes darabja a díszített homlokoldal sarokrészével. Az ornamentális mezőt 2, illetve 2,5 cm széles, belső oldalán rézsűs alakítású, lapos perem övezi. A sekély faragású ornemens két egymást keresztező, bordázott, félköríves szalagot mutat. A motívum azonos lehetett a *Kat. 13.* darabon megfigyelhetővel. A szalag itt is háromerű, ékmetszéses bordákból áll. Kopott, helyenként töredékes felületén habarcsfoszlányok. A keskenyebb perem felőli oldal 3 cm mély, sík, sima, fűrészelt felület. A szélesebb oldal szegélyfaragott, itt derékszögű illesztési nyúlvány nagyolt nyers felületének maradványa vehető ki.

- A: XI. század második fele.
 B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
 C: sz.: $8,8 \times 7$ cm, v.: $3,9/4$ cm.
 D: Nagyecsed-Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.110.1. (a faragványon késsel festve: 10).

15. Kölemez töredéke bordázott szalagdísszel (17. kép)

Körös-körül törött, háta nagyolt. Homlokoldalán két egymást keresztező, ívelt vonalban futó, plasztikusan kidolgozott (e tekintetben vö.: *Kat. 9.*) bordázott szalag részlete, közöttük sima alapfelület mutatkozik. A szalagokat tagoló középső borda szélesebb, a bordák valaha ékmetszésűek lehettek, miként ez a két szalag csatlakozásánál, a bújtatott példányon látható, ám a nyomok szerint felületük utólagosan, talán járástól(?) majdnem síkra kopott. A két szalag arányai és elrendezése az egymást átható, bordázott félkörívek sorával díszített kőlapokra emlékeztetnek (*Kat. 13.*).

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészke (világos).
 C: 12,5 × 11 cm; v.: 8 cm.
 D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; „közvetlenül az északi mellékszentély előtt, már a hajó belsejében” (MAGYAR 1977a. 6.).
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán (kiállítva: *Paradisum plantavit* 2001.).
 G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.7.
 H: Leltárkönyvben: „Szalagfonatos kőtörödé, XI. század”.
 I: MAGYAR 1977a. 6., 5.: 5. kép; MAGYAR 1978b. 32., 2 kép; MAGYAR 1984. 168., 13/3. kép.; MAGYAR 1993. 148., XII. ábra; *Paradisum plantavit* 2001. 414., No V.10 (Tóth Sándor).

16. Kőlemez töredéke négyszögfonattal (18. kép)

Homlokoldalát bordázott szalagból képzett négyszögfonat díszítette. A megmaradt egyenes oldalt bordázott szalag keretezi, ennek belső oldalához szorosan (csupán egy ék alakú vájjal elválasztva) két eredetileg feltehetően négyzetes mező széle simul. A bal oldalon megmaradt részlet szerint ezek egykor hurokkal kapcsolódtak a kerethez. A hurok közepét furatlyuk hangsúlyozza. E részlet alapján a kőlemez homlokán egymástól alig 1 cm távolságra 13–13,5 cm széles, négyzetes mezők rekonstruálhatók. A bordázott szalag három-három ékmetszéses bordából áll, ám ezek sokkal vékonyabbak, mint más faragványon (itt a teljes szalag sz.: 2,5 cm, másutt majdnem 4 cm). Alját a díszítmény felől rézsűs kiképzésű, vékony, egyenes perem keretezi. Oldala 5–5,5 cm mélységben hátranyúló, finoman szemcsézett, sík felfekvésű felület, amelyet hátulról derékszögben visszaugró, nagytolabb megmunkálású, a díszített homlokokkal párhuzamos illesztési vájat kísér. Mindez arra vall, hogy a lemez maga nem törpepillérek közé befoglalva lehetett, mint más kőlemezek (vö. pl.: *Kat.* 9., 23., 24.), hanem maga is felfeküdt valamire, ami előtt vagy függőlegesen, vagy vízszintesen rögzítve volt, és amit díszített homlokával elfedett, beburkolt. E tekintetben vö.: *Kat.* 25.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény mészkő.
 C: m.: 6,5 cm; mé.: 9,5 cm (ebből 5,5 cm); sz.: 14, 3 cm.
 D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.114.1. (a faragványon késsel festve: 3).
 I: MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a képen az alsó sorban balról harmadikként látható); TÓTH S. 1995. 229., 231.: 15. jegyzet (?).

17. Kőlap töredéke rombuszmintával (19. kép)

Háta nagyolt, durván levéselt sík. A faragvány homlokoldalán derékszögű mezőben egymást keresztező, hárombordás szalagokból szőtt, háromszöges-rombuszos minta. A bordák azonos méretűek, finom faragásúak, ékmetszésűek. Aprólékos munka. A homlokoldal díszített mezejét fent és balról vékony, derékszögű perem övezi. Ennek tetején szegélyfaragott, mélyen hátranyúló, enyhén domborodó rézsűs keret, melyet láthatólag egy másik díszített, a homloksíkkal párhuzamos, csak annál mélyebben ülő mező követett, amelynek jobb oldalán plasztikus forma töredéke látható. Oldalai, alja töröttek. Ornamentek tekintetében vö.: *Kat.* 18–22.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészke.
 C: sz.: 16 cm, v.: 11 cm, m.: 9,7 cm.
 D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976.
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán

(kiállítva: *Paradisum plantavit* 2001.)

- G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.11.
 H: Leltárkönyvben: „Szalagdíszes kőtörödé. XI. század. 1976.”
 I: *Paradisum plantavit* 2001. 370., 413–414.: No V.9 (Tóth Sándor).

18. Kőlap töredéke rombuszmintával (20. kép)

Körös-körül törött darab, homlokoldalán egymást keresztező, hatbordás szalagokból szőtt rombuszos mintával. A formák részletképzése – az aprólékos ékmetszéses bordákkal – olyan, mint a *Kat.* 17. domborműves mezőt kísérő részleté, csak itt a mustra mérete s a bordák száma pontosan a kétszeresére nőtt. Míg a *Kat.* 17. darabnál egy rombusz hossza 4,5 cm és szélessége 3 cm, ennél 9 cm és 5,5 cm körüli. A törésvonal mentén megmaradt egy egyenes, a mustrát egykor keretező (a *Kat.* 17. kövön is meglévő) szegélyre utaló, kicsiny részlet.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészke.
 C: 14,7 × 13 cm, v.: 7,2 cm.
 D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; bazilikai(?) „ÉNy-i falsarok kiszedett falárkából” (MAGYAR 1977a. 6.).
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán.
 G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.14. (a faragványon festve: 4).
 H: Leltárkönyvben: „Szalagfonatos töredék. Árpád-kori”.
 I: MAGYAR 1977a. 5–7., 8. kép; MAGYAR 1982. 15., 12. kép.

19. Kőlap töredéke rombuszmintával (21. kép)

Homlokoldalán egymást keresztező, hétbordás szalagokból font rombusz-minta indul. A szalagok bordái ugyanúgy ékmetszésesek, mint a többi hasonló díszítésű töredéknél (vö.: *Kat.* 17–18., 20–22.), ám a formák alakítása kissé laposabb, sekélyebb, mint a *Kat.* 17–18. esetében. Ez egyrészt fakadhat az előbbiektől elérő, keményebbnek tűnő kőanyag megmunkálási adottságaiból, másrészt itt nyúlánkbak is a rombuszok, a rekonstruálható magasság 18 cm (szélesség: 6–6,5 cm). A faragvány oldalai töröttek, egyik, a homlokoldalra merőleges oldala (egykor alja?) nagyolt illesztési sík. Ezen oldal felől a díszített mezőt vékony, 1,5 cm széles perem keretezi.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Mészke (tömött mészkő [?]: rózsaszínes, halvány vörös árnyalatot mutató, keményebb, márványszerű anyag).
 C: 14,5 × 19 cm, v./mé.: 7,2 cm.
 D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977.
 F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán.
 G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.10.
 H: Leltárkönyvben: „Ékalakú, mint. kőtörödé. XI. század”.
 I: MAGYAR 1977a. 7., 14. kép; MAGYAR 1978a. 57. (kép); MAGYAR 1978b. 32., 2 kép; MAGYAR 1984. 167., 14/1. kép.

20. Kőlap (?) töredéke rombuszmintával (22. kép)

A faragvány díszített homlok- és egy rá merőleges, síkra dolgozott felületéből maradt fenn részlet. (Ez utóbbi finom megmunkálása nyomán nehezen eldönthető, hogy illesztési vagy láttatásra szánt felületről van-e szó.) Többi oldala törött. A homlokoldal szélén sérült felületű, kb. 2 cm széles lapos perem. A homlokoldalon bordázott szalagok kereszteződéséből szőtt rombuszos (a szélén háromszögekkel induló) minta. A szegély felett 2 háromszögű indítás és ezek közéiből három töredékes rombusz indítása maradt

meg. A rombuszok 6–6,5 cm szélesek, 5–6 – lapos vésővel finoman megmunkált – ékmetszéses vájat tagolja őket, hasonlóan az e minta közepes méretrendű variánsát bemutató *Kat. 18.* töredékhez. A rombuszos minta különböző léptékű variánsaival díszített többi kőlaphoz (*Kat. 17–19., 21–22.*) hasonlóan e darabot is sekély metszésű, aprólékos formák jellemzik (az ékmetszés mélysége 0,2 cm). A bal oldali háromszög felületén vakolatmaradvány, itt viszont ténylegesen érzékelhető, hogy az ékmetszéses vájatokban ül a habarcs, s az elsimított finom felület alapján úgy tűnik, valaha vakolt lehetett. Háta, teteje, oldalai töröttek, díszítményéből ítéltetően a *Kat. 17–18.* darabokhoz hasonlóan kőlemez töredéke lehetett.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
C: sz.: 18, 5 cm, mé.: 20,5 cm, v.: 9,8 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt.sz.: 77.119.1. (a faragványon feketével festve: 16).

21. Kőlap (?) töredéke rombuszmintával

Két egymásra merőleges felület részlete. Az egyik oldal kissé kopott, szegélyfaragott, szemcsézett illesztés sík, a másik díszített. A díszített oldalt az illesztési felülettel 3 cm széles perem választja el, mellette bordázott szalagból szőtt rombuszminta maradványa, melyből egy teljes s a perem felől két töredékes rombusz látszik. A megmaradt ép rombusz hossza 7 cm, ékmetszéses bordái 1–1,3 cm szélesek. Ennek tengelyéből ítéltetően a töredék megmaradt kerete talán függőleges helyzetű lehetett, a díszítmény faragása a sekélyebb fajtából való (vö.: *Kat. 17–20., 22.*).

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Mészkő.
C: sz.: 9,5 cm, mé.: 9,3 cm, m.: 12 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976.
F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt.sz.: 77.31.13.(?).

22. Díszített töredék rombuszmintával

Egyetlen megmaradt felülete – mely erősen sérült – síknak tűnik. Rajta nagytalabb kivitelű, szélesebb bordából álló keret, ezen belül pedig ékbordás szalagokból fűzött rombusz minta foszlányai. Éles metszésű részletek, ám sekély, lapos faragásmód jellemzi. Díszítménye a *Kat. 18–21.* faragványokhoz köti, ám azokat meghaladó mélysége arra figyelmeztet, hogy e körben a kőlemezekétől, kőlapokétól esetleg eltérő funkciójú, mélyebb felfekvésű darabok is számolhatunk.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény mészkő.
C: sz.: 15 cm, v.: 9 cm, mé.: 18 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976.
F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt.sz.: 77.31.12.

23. Kőlemez töredéke körfonattal (23. kép)

Díszített homlokoldalából, bal oldalából és hátából maradt meg ép részlet. A hát vésővel nagytal, síkfelület. Bal oldalt a kőlemez rögzítésére szolgáló, 3,5 cm magas és 2,5 cm széles illesztési nyúlvány, mely a hát felől derékszögben mélyen visszametszett, a díszített előoldalától csak rézsúvval elválasztott, sekélyen visszaléptetett felü-

let. Az illesztési nyúlványt a háttól finomabb megmunkálási, szemcsézett felület határolja. A homlokoldal díszét keretbe foglalt körfonat alkotja. A körfonat három-három, azonos szélességű ékmetszéses bordával tagolt szalagból áll. A függőleges keretet két egymással párhuzamosan futó és egymással hurkolódó szalag alkotja, ennek belső tagjához kapcsolódik a körfonat, amelyhez a törésvonal egy szakaszának széle alapján (legalább) egy hasonló méretű kör kapcsolódott. A megmaradt medalliont palmetta tölti ki, kettéváló, furat mentén alul visszahajló, háromvájatú ujjakkal, középtűt sík metszésű, deltoidforma díszítménnyel, melynek apróbb változata a *Kat. 12.* faragványon látható. A hurkok közepét, akárcsak a palmettaujjakat egy-egy fűrőlyuk jelöli ki. A faragvány illesztési felületének kialakítása (több más sárvármonostori töredékhez (pl.: *Kat. 24.*) hasonlóan függőleges szerkezetbe (mellvédlapként) ékelt kőlemezre vall, így vitatható az azokétól eltérő, vélhetően előhe-lyére alapozott interpretáció, mely szerint „Árpád-kori sírfedő-lap töredéke lehetett” (MAGYAR 1977a. 7.; lelőhelyhez: MAGYAR 1977a. 4., 2. kép).

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Mészkő.
C: sz.: 26, 5 cm, m.: 19 cm, lv.: 6,4 cm.
D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977; MAGYAR 1977a. 4., 2. képen közölt rajz szerint a háromhajós templom főapszísának belső déli részén, alapozás fölötti (bontási) rétegben, 190. sz. sír koponyája mögött került elő („11. kő”). Másutt: „a háromhajós templom középső apszísának közelében” (*Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 96.: No 22.).
E: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Fotótár, neg. lt.sz.: 21.062.
F: Nagyecsed, Berey József Helytörténeti Gyűjtemény kiállítása (kiállítva: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978.; *Paradisum plantavit* 2001.).
G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt.sz.: 77.31.4.
H: Leltárkönyvben: „Szalagdíszes kőtör. XI. század közepe. Esetleg sírkő? Inkább párkánykő.”
I: MAGYAR 1977a. 6–7., 12–13. kép és 4.: 2. kép (11. kő); MAGYAR 1978a. 34. (kép); MAGYAR 1978b. 4., 2. kép (11. kő); *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 34., 94., 96.: No 22. (Tóth Melinda, Magyar Kálmán); MAGYAR 1984. 15., 10. kép; MAGYAR 1984. 165–166., 13/1. kép.; *Paradisum plantavit* 2001. 370., 413.: No V.8 (Tóth Sándor).

24. Kőlemez töredéke körfonattal (24. kép)

Hegyes vésővel eldolgolt háta törött. Egyenes oldala mentén az ornemens keretével párhuzamos, a díszített síkhoz képest 7 cm mélyen derékszögben visszahajló, 3,5 cm vastag, vésővel precízen megmunkált illesztési nyúlvány, homlokoldalán vékony (0,5–0,7 cm széles) szegélyfaragással. A homlokoldalon a díszített mezőt a dísz felől rézsús kiképzésű (1,5 cm széles) perem határolja, ehhez simul a keretet alkotó, bordázott szalag, melyhez a furattal hangsúlyozott középi hurok körmotívumot kapcsol. A szalagokat három, egyenlő nagyságú, ékmetszéses borda tagolja. Precíz részletalakítás, élesen metszett formák (vö.: *Kat. 26.*), magasabb kiülésű, erőteljesebb plaszticitású (az alapsíkhoz képest 1,3 cm magas kiülésű) dísz jellemzi. Az alapsík lapos vésővel finoman megmunkált felület. A faragott felületen helyenként meszes habarcsnyomok figyelhetők meg, az egyenes szalagon teljesen kitöltve a bordák között.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
C: sz.: 12 cm, h.: 13, 5 cm, v.: 6,4 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.

- F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.118.1.
(a faragványon késsel festve: 9).

25. Kőlemez töredéke körfonatos dísszel (25. kép)

Szélét keskeny peremen belül szélesebb, a derékszögű sarkon kissé egyenetlenül vezetett, bordázott szalag keretezi. A szalagok három-három ékmetszéses bordából állnak, az általuk keretezett díszített mező alapsíkja 1,1 cm mély. A plasztikus, éles metszésű keret belső oldala laposvésővel finoman megmunkált. A keret egyik oldalához hurok közbeiktatásával körfonat kezdeménye csatlakozik. A hurok közepét furatlyuk jelöli, mely 12 cm-re esik a saroktól, így a kőlemez egy – körfonattal kitöltött – szakasza 24 cm széles lehetett. A keretdísz felületén habarcsfoszlányok. A kőlemez oldala szemcsézett illesztési felület, melyet a hátoldalon mély (5,3 cm), derékszögben visszaugró illesztési felület követ, mely a perem felől szegélyfaragott, illetve finomabb megmunkálást mutat. Ezen a részen a kőlemez igen vékony, alig 3 cm a díszített homlok lapvastagsága. A kőlemez kiképzéséből valószínű – a rokon megoldást mutató *Kat. 16.* darabhoz hasonlóan –, hogy inkább vízszintes felfekvésre szánták, s nem törpepillérek közé függőlegesen ékelte kőlemezhez tartozhatott.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény mészkő.
C: sz.: 13 × 9,7 cm, mé: 7,7 cm, v.: az illesztéseknél: 4,5–4,8 cm, illetve 3–3,5 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.112.1. (a faragványon késsel festve: 2).
H: MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a kép bal szélén, alulról a második faragvány); MAGYAR 1982. 15., 11. kép.

26. Kőlemez töredéke körfonatos dísszel (26. kép)

Körös-körül törött. Vélhetően egykor szabadon álló háta teljesen sima, síkfelület. Homlokoldalán körfonatos dísz töredéke, a bordázott szalagból az egykori kerettel párhuzamos szakasza, valamint ahhoz hurkolódva kapcsolódó kör részlete maradt meg. A magasan (1,5 cm) kidolgozott, éles metszésű szalagokat három-három ékmetszéses borda tagolja, melyhez hasonló a palmettákkal és állatfigurával díszített lemez (*Kat. 9.*) íves kereténél fordul elő. A hurkot furat jelöli ki, a medallion belsejében apró, finoman faragott íves forma utal az egykori kitöltésre. A megmaradt részlet íve alapján rekonstruálható medallion átmérője nagyobbak tűnik, mint pl. *Kat. 23.* vagy *Kat. 25.* esetében.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény (édesvízi?) mészkő.
C: h.: 16,3 cm, sz.: 12,8 cm, v: 8 cm (ebből a díszítmény kiülése 1,5 cm).
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
F: Nyíregyháza Jósza András Múzeum, régészeti raktár.
G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.117.1. (a faragványon késsel festve: 7).
H: Leltárkönyvben: „Faragott töredék. Árpád kori, 1977”.
I: MAGYAR 1978a. 25. (alsó kép); MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a kép középrészén a *Kat. 25.* faragványtól jobbra).

27. Kőlemez (?) töredéke szalagdísszel (27. kép)

Csupán homlokoldalából maradt meg ép részlet, háromrészes, bordázott szalagból szőtt mintával. Az egyenletes szélességű, ékmetszés-

es bordákkal tagolt, finoman megmunkált szalag egy apró négyzetbe írt kerek, gömbölyded formát fon körül, kereszt irányban egy-egy hurkot vetve. Ezek közül épebben kettő maradt csak meg, mindkettőnél egy-egy további forma csatlakozása észlelhető. A szalagok sekély kiülések, az alapfelületen a hegyes vésős megmunkálás nyomai látszódnak.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Mészkő (világos).
C: 11 × 8,5 cm; v.: 5,2 cm.
D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977.
F: Nagyecsed, Berei József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán.
G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.5.
H: Leltárkönyvben: „Szalagdísszel kötöttrédek, XI. század”.
I: MAGYAR 1977a. 6., 10. kép; MAGYAR 1978a. 25. (felső kép); MMT XI.: 94., 117. kép.

28. Kőlemez (?) töredéke domborművű dísszel

Csupán homlokoldalából maradt fenn ép felület. Kőlemez szélétől való lehet, mivel a díszített felület egyik oldalát sima, lapos keret határolja. Ez piciny részsíval csatlakozik az ornamentális mezőhöz, amelynek díszé sekély kidolgozású, színvonala a többi darabhoz képest kissé gyengébbnek tűnik. A díszítményt két háromrészes, vékony ékmetszésű bordákkal tagolt, ívelt vonalú, egymást keresztező, szalagnak tűnő forma alkotja. A hosszabban megmaradt szalagnak a kerettel érintkező része elkeskenyedik, s végénél sérült motívum lenyomata látható, így itt bizonytalan, hogy esetleg nővényi forma ujjával (vö.: *Kat. 2., 29.*), vagy csupán egy esetlenebbül mintázott szalag hajlatával van dolgunk. A keret pereménél, valamint az ékmetszéses bordáknál jól megfigyelhetők a laposvésős megmunkálás nyomai.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Mészkő (sötétzürkés színű).
C: 11,2 × 15 cm; v.: 4 cm.
D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977.
F: Nagyecsed, Berei József Helytörténeti Gyűjtemény kiállításán.
G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.6.
H: Leltárkönyvben: „Szalagdísszel kötöttrédek, XI. század”.

29. Töredék levélvéggel (28. kép)

Háta és oldalai töröttek. Bal oldalából s tetejéből maradt meg valamennyi, ezek alapján derékszögű sarokrészből származhat. Teteje laposvésővel finoman megmunkált, szegélyfaragott illesztési felület, melyet vékony, lapos és a díszített felülethez enyhe homorlattal kapcsolódó, 1,5 cm magasságú, sérült felületű perem zár. A perem kialakításának ez a módja kőlemezek (pl.: *Kat. 9.*) és fejezettöredékek esetében figyelhető meg (*Kat. 2–3., 6.,* illetve épp a lezárás miatt bizonytalanabban meghatározható *Kat. 7–8.*). A bal oldal egyenes kialakítása és a sarkon, a bal szélén folytatódni látszó, sérült felületű perem alapján valószínű, hogy talán ez esetben kőlemez sarkáról vagy talán párkány széléről van szó. A homlokoldalon nagyobb, bal felé ívesen hajló levélvég látható, melynek elkeskenyedő vége egy az erősen sérült felület ellenére kivehető furatlyuk mentén felkunkorodott. A levélvéget négy, éles, ékmetszésű borda tagolja, és jöllehet a levélvég az alaptól határozottan elválik, a bordákra sekélyebb faragásmód, kevésbé differenciált alakítás jellemző.

- A: XI. század utolsó harmada.
B: Kemény mészkő.
C: sz.: 8,8 cm, mé.: 6 cm, m.: 8,5 cm.
D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.

- F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.109.1. (a faragványon feketével festve: 11).
 I: MAGYAR 1978b. 32., 2. kép (a képen az alsó sorban jobbról az első faragvány).

KÖLEMEZEKET RÖGZÍTŐ TÖRPEPILLÉR

30. Faragvány kölemezék rögzítésére szolgáló illesztéssel (29. kép)
 A faragvány a kisépítészeti együttes fontos szerkezeti, és felépítésbeli részleteiről tájékoztat. Két vége és egyik nagyobb oldala letörtött. Két, illesztési vágattal tagolt oldalából s egyik – síkfelületű – homlokoldalából maradtak meg részletek, azonban ezek is sérültek. Két, egymással párhuzamos, függőleges oldalán 4,5 cm széles és 3,5 cm mély, derékszögben alakított, mély, hasáb alakú vajatok húzódnak. A megmaradt felületek finoman szemcsézettek, fogas fejű szerszámmal aprólékosan megmunkáltak. A vajatok alja kissé durvább kiképzésű. A sík homlokfelületen a peremtől 1,7 cm távolságra 5 × 4 cm nagyságú, 1,5 cm mély, téglány alakú csaplyuk látható. Az ép részlet alapján a sík oldal felől a függőleges illesztési vajatokat 6 cm széles perem választotta el. A hasáb alakú illesztési vajatok felső szélükön 3–3,5 cm méretűek, az alj irányába kissé kiszélesednek. A két függőleges vajat háta egymástól 19 cm-re húzódik. Ezek a függőleges kialakítású, párhuzamosan futó, egymásnak háttal álló mély vajatok kölemezék befoglalására, rögzítésére szolgáltak. Ezeknek megfelelő illesztési „nyúlványok” láthatók több díszített kölemez töredékén is (vö.: *Kat. 9., 23–24.*), kialakítása alapján e darab ilyesféle kölemezeket kapcsolhatott egymáshoz egy vonalban, tehát alaprajzilag egyenes szakaszhoz tartozott. Mivel a kölemezeket összefogó törpepillérek kialakításáról Sárvármonostoron semmilyen más információval nem rendelkezünk, azt már nehéz megítélni, hogy a sima homlokoldal ezen mellvédlapokkal tagolt szerkezetben vajon az elő- vagy éppen a hátfelülethez tartozhatott-e. A csaplyuk – ha nem másodlagos ezen a helyen –, illetve az aprólékos, de az illesztési vajatokkal azonos minőségű, szemcsézett felület megmunkálás inkább a hátoldal kialakításáról, annak is olyan részletéről tájékozathat, melyhez a szerkezet további részletei csatlakoztak.

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Kemény édesvízi mészkő.
 C: sz.: 26 cm, v.: 12 cm, m.: 16 cm.
 D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1977.
 F: Nyíregyháza Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.85.1.
 H: Leltárkönyvben: „Ajtókeretkő. Árpád-kori. 1977”.

ÉPÍTÉSZETI TÖREDÉKEK SÁRVÁRMONOSTORRÓL

31. Félköríves oldalú téglá töredéke (30. kép)
 Nagyméretű, egyik végén törött, másik oldalán félköríves kialakítású téglá töredéke. Méretrendje a kora Árpád-kori, háromhajós templom szentélye táján in situ fennmaradt falazótégláéval egyezik. Félköríves oldalának kiülése 10 cm. (A téglatípushoz lásd még: MAGYAR 1984. 11/1. kép) Félköríves alakítású oldalán habarcsfoszlányok, s egyik oldalán néhány mm vastag, finoman elsimított, meszelt (?) vakolatréteg látható, ami az épület külsején vagy a belsőben látható helyen való egykori alkalmazásra utal. Kérdéses, hogy szokatlan, félköríves lezárású formája a korai, háromhajós templom faltagolásának részletéről tájékozathat-e bennünket?

- A: XI. század utolsó harmada.
 B: Égetett agyag.
 C: sz.: 14,3 cm; v: 5 cm, mé: 12 cm, de törött.
 D: Nagyecsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1975–1977.
 F: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, állandó kiállítás.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz. 77.98.1.
 H: Leltárkönyvben: „Idomtégla”.
 I: MAGYAR 1984. 164–165., 11/4. kép (felső darab).

32. Párkánykő (31. kép)

Alja, vélhetően a kő egykori felfekvési felülete hegyes vésővel gyolt sík. Rézsűs homlokoldalát három sorba rendezett, egyszerű, domborművű, geometrikus dísz borítja: felül félkörívek, alattuk pedig ezek, illetve egymás közébe ékelődő rombusz- és háromszögformák sora. A leginkább cseréppel fedett tetőre emlékeztető díszítmény egyszerű, sommás fogalmazású, a formák laposak, sima perem övezi őket. Az alj a díszített felülettel hegyes-, a háttal pedig tompaszöveget zár be, tehát a kő valaha rézsűs kiképzésű felületre fektethetett fel. A hát a díszített elődallal nagyjából párhuzamosan futó, gyolt s enyhén íves felület. Teteje törött. Az egész faragványt nagyjából kivétel nélkül, nem az a fajta finomság, amely a belsőhöz utalható, kemény mészkőből faragott, szalagfonatospalmettás töredékeken megfigyelhető. Anyaga is durvább, porózusabb azokénál. Méretei inkább „nagyarchitektúrához” utalják. A felfekvési felületen s a homlokoldal felületén is észlelhető, hogy a darab enyhén íves. Az alj kopása miatt ez az ív pontosan nem mérhető, mindenesetre a felfekvési felület íves alaprajza alapján a tetőfedést imitáló párkánykő a templom külsején, vélhetően valamelyik apszisán kapott helyet – mivel a korai templom főapszisének s a későbbi egyhajós templom apszisének méretei az alapozás szintjén nemigen különböznek, a felfekvési felület alapján nehezen eldönthető, hogy melyikhez tartozhatott. Ugyanezen kőanyagból további építészeti töredék is ismert (*Kat. 33.*), melynek tagozatfűzése inkább a későbbi időszakra vall.

- A: XIII. század második fele (?).
 B: Puha mészkő (homokkő?).
 C: mé: 22,5 cm, ma.: 20 cm, szé.: 31,5 cm.
 D: Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976; „a domb tetején, a háromszögletű ponttól délkeletre románkori faragott párkánykő került felszínre. A tábor közelében a felszínen hevert, fagy, moha erősen kikezdte.” (MAGYAR KÁLMÁN: *Nagyecsed–Sárvár. Ásatási napló*, 1975. 13.)
 F: Nyíregyháza Jósa András Múzeum, régészeti raktár.
 G: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, ltsz.: 77.31.15.
 H: Leltárkönyvben: „Párkánytöredék. Az ásatás területén került elő a felszínen. A másik a tsz. major/központ kútjából”.

33. Tagozott töredék

Lapos faragvány, két rövidebb oldala sík illesztési felület. Egyik oldalán széles, lapos ívű homorlat, amely a hozzá csatlakozó síkkal együtt finomabb vésős megmunkálást kapott. A tagozat és a felfekvési felület enyhén ívelt alaprajzot mutat, e szerint ~1,9–2 m alapvonalú, íves alaprajzú forma belső oldalán (esetleg homlokívánál) alkalmazott párkány lehetett. Profilja, kialakítása alapján összetartozhat a nyíregyházi múzeum raktárában őrzött 77.21.18. ltsz. párkánykővel, amely viszont hasonló méretű, íves alaprajzú forma külső oldalához utalható. Ennél azonban a felület megmunkálása kissé eltérő: a hornyot lezáró függőleges perem, valamint a felfekvési felületvésővel durvábban gyolt.

- A: XIII. század második fele (?).
 B: Puha mészkő (homokkő?).
 C: h.: 28,3 cm, sz.: 22 cm, v: 7,3 cm, r.: ~98 cm.
 D: Nagycsed–Sárvármonostor, Magyar Kálmán ásatásából, 1976/1977.
 F: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, állandó kiállítás.
 G: Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.31.20.
 H: Leltárkönyvben: „Faragott töredék. Gótikus borda, élszedett, hornyolt. Árpád-kori”.

JEGYZETEK

- ¹ SRH I.: 62–63. (Anonymus: *Gesta Hungarorum*, 21. De Zobolsu.).
² MAGYAR 1978a. 30.; MAGYAR 1982. 10–12.; MAGYAR 1984. 147–151., 176. (A monostor a földvár nyugati részén épült fel. A földvárhoz: 1. kép, a 10–11. századi kerámia leletanyaghoz: 5., 7. kép, a szerző további vonatkozó publikációival). Továbbá: BOROVSKY 1894. 123.; NÉMETH 1968b. 91.; MMT X.: 119., 127. (Németh Péter); MMT X.: 182. (Entz Géza); KMTL 1994. 595–596. (Magyar Kálmán); *Paradisum plantavit* 2001. 368. (Tóth Sándor).
³ REG. VAR. 1903. 216.; KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 56. – KARÁCSONYI 1995. 507.; MMT XI.: 92 (Magyar Kálmán); MEZŐ 2003. 376.; *Paradisum plantavit* 2001. 535. (Hervay F. Levente).
⁴ FEJÉR IV/2. 67., valamint: REG. ARP. I.: 268.: No 931. (1250. augusztus 11.); KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 56. – KARÁCSONYI 1995. 507.; MMT X.: 125–127. (Németh Péter); MMT XI.: 92. (Magyar Kálmán).
⁵ BOROVSKY 1894. 123–124.; MAKSAJ 1940. 205–206.; MEZŐ 2003. 376.; MAGYAR 1984. 154–160.
⁶ MAKSAJ 1940. 205–206.; MAGYAR 1977b. 64.; MAGYAR 1982. 11.; MAGYAR 1984. 154–160.; MMT XI.: 92. (Magyar Kálmán). A helytörténetírás 1905/1906-ban folyt „régészeti kutatásról” is tud, ld.: BERÉY 1937. 10.; BERÉY 1988. 10–12. Mindez egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a környékbeli falvak XIX. század folyamán, a XX. század első felében emelt építményeiből bármikor számolhatunk sárvármonostori faragványok előkerülésével.
⁷ A régészeti feltárásokhoz és a leletanyaghoz: MAGYAR 1977a. 4–7.; MAGYAR 1977b. 61–75.; MAGYAR 1978a. 30–33.; MAGYAR 1978b. 32–35.; MAGYAR 1982. 9–16.; MAGYAR 1984. 147–184.; *Paradisum plantavit* 2001. 368–370. (Tóth Sándor).
⁸ Az itt is felhasznált alaprajz (2. kép), illetve ennek szelvényenkénti bontásban készült részlete (MAGYAR 1977a. 2. kép; MAGYAR 1984. 6. kép) tűnik teljesebbnek (az eltérő változat ismeretében kérdéses, hogy vajon egyben hiteles is e?). A másik változat (3. kép), amely korábban, még az ásatások befejezése előtt készülhetett (ld.: MAGYAR 1982. 11., 3. kép és MMT XI.: 93., 114. kép), a mellékapszisek alaprajzában és diszpozíciójában, a kőtemplomnak a nagyobb templomhoz való viszonyában (hossztengely irányba) a templom nyugati végének kialakításában, valamint a templomtól délre elhelyezkedő maradványok terén is mást mutat. (Ez a műemlékvédelmi folyóiratban és műemléki topográfiában felhasznált, 1975–1976-ra keltezett alaprajz található meg a KÖH Tervtárában is, ltsz.: 37830.) Az összesítő alaprajz két változata közötti különbségek az egyes jelenségek észlelése/felismerése, szelvényenkénti pontos bemérése, illetve a jelenségek egymáshoz való viszonyának meghatározása és rajzi felmérése, dokumentálása terén problémákról árulkodik. Mindez a közzétett anyag egyes részleteinek hitelességét, pontosságát, valamint az alaprajzokból levonható következtetések alapját kérdőjelezi meg. A monostor és környezetének esetleges jövőbeli régészeti kutatása során (előtt) a pontos megismerés érdekében a templomok bizonyos pontjain hitelesítő ásatásokra lenne szükség.

KÉPEK FORRÁSA

1. , 6a., 7a., 9., 10., 11., 13., 14a., 15a., 16., 17a., 18a., 19., 20., 21., 22., 23a., 23b., 24., 25a., 26a., 27., 28., 29., 31., 32., 34., 35. kép: Mudrák Attila felvétele; 6b., 7b., 8., 14b., 15b., 17b., 18b., 23c., 25b., 26b. kép: Vincze Alíz rajza; 2. kép: MAGYAR 1984, 6. kép nyomán; 3. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 37830. nyomán (Az alaprajz megjelent: MAGYAR 1982, 3. kép és MMT XI.: 114. kép); 4. kép: MAGYAR 1977b. 2. kép. nyomán; 5. kép: MMT XI.: 116. kép nyomán; 12.; 33–34. kép: Nebojša Stanojev

- ⁹ MAGYAR 1984. 162., 9. kép.
¹⁰ MAGYAR 1977a. 5.; MAGYAR 1977b. 69.; MAGYAR 1978a. 30–31.; MAGYAR 1982. 11–13.; MAGYAR 1984. 160–164.; MMT XI.: 92–94. – vö.: *Paradisum plantavit* 2001. 369. (Tóth Sándor).
¹¹ Azonban vö.: 8. jegyzet és az 1. és 2. kép!
¹² Vö. 8.: jegyzet, valamint: MAGYAR 1982. 13. E szerint – ha eltekintünk az északi mellékszentély külső ívének főapsziséhez való csatlakozását rekonstruáló (légből kapott) szagatott vonaltól – inkább 1:2:1-hez közeli arány adódna. Másrészt az északi mellékszentély lezárása (főapsziséhez való viszony) kapcsán észlelhető jelenségekre vonatkozó kérdés, hogy azok a dokumentációra, bemérési problémákra (különösen a IV. és VI. szelvényben) vezethetők-e vissza, avagy tényleges – az építéstörténet szempontjából sem elhanyagolható – anomáliákra utalhattak-e. Mindezt talán egy hitelesítő ásatás tisztázhatja, de az első feltárás során érintett és szükségképp elpusztult, kapcsolódó régészeti rétegeket és jelenségeket semmi sem hozhatja vissza.
¹³ MAGYAR 1984. 164., 165., 44., 50. jegyzet.
¹⁴ MAGYAR KÁLMÁN: *Nagycsed–Sárvár. Ásatási napló*. 1975. 4–5. lap. „17 cm vastag falú” „köládásir” [!] előkerüléséről tudósít a főapszisében. Ez megfelelné a publikált ásatási felvételeken (MAGYAR 1977b. 5/a–b. ábra; MAGYAR 1984. 7/3–4. kép; MMT XI.: 115–116. kép – itt ld.: 5. kép) láthatóknak. Ezeken ugyanis a főapsziséban a templom területén feltárt, téglából rakott síroktól (vö. pl.: MAGYAR 1977b. 4. ábra, vagy MAGYAR 1984. 8/8., 10/3., 16. képek) eltérőnek látszó, mind belső oldalán, mind peremén sima, összefüggő felületet mutató sírláda látható, ami alapján valóban köldára lehetne gondolni. A publikációkban viszont kizárólag csak téglasírokról olvashatunk, s ez tükröződik a maradványokról (később) készült (alap)rajzokon is (vö.: MAGYAR 1977a. 5–6., 2. kép.; MAGYAR 1982. 12–13., 4–5. kép; MAGYAR 1984. 170., 172., 6., 7/1–2., 15/1. kép). Melyiknek hihetünk? Ha a köldára mégsem az lenne, aminek a fényképeken s a feltáró elsődleges megfigyelése alapján látszik/látszott, akkor is további, a sír igényes kialakításának a többiétől eltérő okát és módját vizsgáló kérdések merülhetnének fel. Például számolhatunk-e esetleg olyan, téglából falazott sírláddal, melynek belső, „látható” oldalait habarccsal elsimították, finom vakolták, amire megint csak nem utal semmi a közleményekben. Vagy csupán a sírláda lefedése, felső pereme lett volna téglából? S ha kőből volt, akkor anyaga, megmunkálása milyen összefüggést mutat a templom területéről előkerült kőfaragványokéval? Sajnálatos, hogy erről (a további fontos kérdésekhez vezető) sírládáról és régészeti kontextusáról nem született alaposabb dokumentáció s részletesebb közlés, pedig ezt már csak a templomon belüli kitüntetett helyzeténél fogva is megérdemelte volna. A kérdés tisztázása egy majdani hitelesítő feltárára vár.
¹⁵ A sárga homokba ázott sír (199. sz.) ki volt fosztva, környéke bolygatott volt. A sírláda déli oldalán került elő az oda eltemetett személy csonthai közül néhány. Megjegyzendő, hogy a főapszisé területén, igaz szintén szórványként, a szakirodalomban korainak (XI. század) mondott, aranyból készült, S-végű hajkarika került elő.

- vö.: MAGYAR 1984. 170., 172., 7/1–2., 15. kép; MMT XI.: 94., 116. kép.
- ¹⁶ Kérdéses, hogy a nyugati építmény északi falának vonalában a hosszházon belül folytatódni látszó, kelet-nyugati irányú falkiszédes (1–2. kép) vajon a mellékahajó s a főhajó egykori építészeti elhatárolására utalhat-e?
- ¹⁷ MAGYAR 1982. 11–12., 3. kép. – „A XI. század végén épülhetett a nagyobb (36 × 18 m) háromhajós, ugyancsak félköríves szentélyű téglabazilika, amely DNy-végén toronnyal és kiegészítő épületekkel rendelkezett”; MMT XI.: 92–93., 114. kép – „hajójának délnyugati végéhez torony csatlakozott.”
- ¹⁸ A korábbihoz képest árnyaltabb értékelését lásd: MAGYAR 1984. 164., 172. leletanyagához, uo.: 20–21. kép. A (mindenkori) szerző véleményének változása természetes a megismerés folyamata során, az annál kevésbé, hogy ez kivétel a jelenségeket objektíven (hitelesen) megörökíteni hivatott rajzi dokumentációra, s így egyfajta manipuláció eredménye szolgál az érvelés alátámasztására.
- ¹⁹ Vö.: MMT X.: 182. „a vastagfalú torony a bazilika délnyugati sarkához dél felől csatlakozik, a pécsi székesegyház megoldásához hasonlóan”. (Entz Géza).
- ²⁰ Fényképfelvételt lásd: MAGYAR 1982. 13., 6. kép („kőtemplom északkeleti téglaszegélye”) értékelését (korábbi irodalommal) MAGYAR 1984. 164., 177. – alaprajz, uo.: 6. kép). A jelenség értelmezésének kritikájához: *Paradisum plantavit* 2001. 368. (Tóth Sándor).
- ²¹ S-végű hajkarikák előkerüléséhez és datálásához. MAGYAR 1977a. 5.; MAGYAR 1982. 13. és 17. jegyzet; MAGYAR 1984. 170–172., 16., 17. kép; *Paradisum plantavit* 2001. 368. (Tóth Sándor). Szórványként a főapszisból került elő egy S-végű hajkarika aranyból, ezen kívül a téglamentom templom északnyugati, nyugati része előtti temetkezéseknél, valamint a déli oldalon. Úgy tűnik itt késői, XII–XIII. századi példányokkal is találkozhatunk.
- ²² MAGYAR 1984. 181.
- ²³ MAGYAR 1984. 170–173. A déli építmény nyugati része fölötti temetkezéshez és aranylemez-leletéhez: MAGYAR 1984. 164., 173. és 16/8. [177. és 178. sz. sír]; 18/3. kép (felirata összekeveredett a 18/2. és 18/4. képével); MAGYAR 1977b. 69–70., 7–8. ábra; MAGYAR 1977a. 6. és 4. kép – „a tatárjáráskor elpusztult torony alapjára temetett sír arany melléklete [...] korát a faszenek mellett előkerült XIII. századi kerámia határozza meg”. Megjegyzendő, hogy a szomszédos, szintén az épület pusztulása után létesített (178. sz.) sírban nagyméretű, visszahajlított végű, bronz hajkarika került elő, melyet a feltáró későbbinek vélt, s a XII–XIII. századra keltezett. MAGYAR 1984. 172., 16/8., 17. kép; *Paradisum plantavit* 2001. 369. (Tóth Sándor).
- ²⁴ MAGYAR 1977a. 5.; MAGYAR 1982. 13.; *Paradisum plantavit* 2001. 369. (Tóth Sándor).
- ²⁵ *Paradisum plantavit* 2001. 368–370. (Tóth Sándor); a kőtemplom apszisának belső oldalához a metszeteken olyan meszes réteg kapcsolódik, mint amilyen a téglamentom visszabontott északi falmaradványai fölött (pusztulásáról valló rétegek felett?) húzódik, ld.: MAGYAR 1984. 9. kép, 2–4. metszet.
- ²⁶ MAGYAR 1977a. 6., 2. kép; MAGYAR 1977b. 71.; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 94. (Magyar Kálmán); MAGYAR 1982. 13. „többnyire a kőtemplom feltárt alapfalain kívül maradtak meg”; MAGYAR 1984. 166–167.; *Paradisum plantavit* 2001. 368–370. (Tóth Sándor).
- ²⁷ XI. század első fele, 1040 körül: MAGYAR 1977a. 7.; MAGYAR 1977b. 71–72.; MAGYAR 1978b. 32.; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 94. („1040 után épült – félköríves, egyhajós [...] kőtemplom és egy XI. század végi háromhajós, ugyancsak félköríves szentélyű, tornyos bazilika került elő”); MAGYAR 1982. 12. („kőtemplom alapfalai a XI. század első feléből. A XI. század végén épülhetett a nagyobb háromhajós, ugyancsak félköríves szentélyű téglabazilika, amely DNy-végén toronnyal és kiegészítő épületekkel rendelkezett”); MMT XI.: 92. („a kisebbik épület a XI. század első, a nagyobbik a század második feléből való”). XI. század második fele, vége: MAGYAR 1984. 176–177. („XI. század közepén illetőleg második felében”).
- ²⁸ XI. század második fele, XI. század vége (illetve néhol ehhez jön még a XII. század eleje): MAGYAR 1977a. 7.; MAGYAR 1977b. 71.; MAGYAR 1978b. 32.; MAGYAR 1982. 12.; MMT XI.: 92. (vö.: előző jegyzet); XII. század első fele: MAGYAR 1984. 177. o. („a korai kőtemplom lebontása után a XII. század első felében épült fel a nemzetség [...] háromhajós téglabazilikája a DNy-ról hozzá kapcsolódó kolostorral, vagy világi lakóhellyel”).
- ²⁹ MAGYAR 1984. 160–181. – különösen: 160–164. és *Paradisum plantavit* 2001. 369–370. (Tóth Sándor).
- ³⁰ MAGYAR 1984. 160–181.; *Paradisum plantavit* 2001. 369. (Tóth Sándor).
- ³¹ Pl.: MAGYAR 1978b. 33.
- ³² Részben ezzel szemben ld.: MAGYAR 1982. 13. („Az először épült kisméretű kőegyházat a Gutkeled nemzetség rangban és gazdagságban megerősödő ágai a XI. század végén, a XII. század elején ’kinőtték’. Ebben az időszakban számolhatunk a – tatárjáráskor több helyütt az alapokig elpusztult – háromhajós nagyméretű [...] tornyos téglabazilika felépítésével. Ez a bazilika a Magyarországon eddig ismert legnagyobb nemzetségi monostorok XI. századi alaprajzával szinte megegyezik.”)
- ³³ Az a közlés (vagy inkább hipotézis), mely szerint „a kőtemplom szentélyének a kőfal északi szakaszát [sic] is felhasználták a bazilika téglapilléreinek építéséhez statikai bázisul”. (MAGYAR 1982. 13.), a publikált dokumentumokban nem jelentkezik, ellenben a templomok késő középkori, újkori pusztulásával összefüggő téglatörmelékcs réteg igen. Vö.: MAGYAR 1984. 160–164., 9. kép.
- ³⁴ MAGYAR 1977a. 7. („az is biztos, hogy a kőfaragványok többnyire az első kőtemplom díszítményei voltak; s ez a kőtemplom korban és alaptípusban a székesfehérvári első bazilikával, a pécsváradi, tarnaszentmáriai, illetőleg a nyírségi zámmonostori félköríves, egyhajós, a XI. század első feléből származó templomok típusával egyezik. Éppen ezért helyezhetjük a sárvári kőtemplom építési idejét teljes biztonsággal a 11. század első felére.”); MAGYAR 1982. 13. „korban és alaptípusban a székesfehérvári ún. első bazilikával, illetőleg a zámmonostori félköríves, egyhajós, XI. század első feléből származó templomokkal egyezik meg”, ld. uo.: 72., 10. ábra; KOZÁK K. 1967. 141–155. (Székesfehérvár vonatkozásában Kozák teóriáját a régészeti kutatások megcáfolták, ehhez ld.: Kralovánszky Alán és Biczó Piroska vonatkozó publikációit.) Továbbá: KOZÁK K. 1966a. 51–55.; KOZÁK K. 1973. 177–204. Zámmonostorhoz még: NÉMETH 1968b. 96., 98. és 13. kép.
- ³⁵ *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 94. (Magyar Kálmán) – vö. uo.: stílusösszefüggések révén a faragványok XI. század második felére való datálását Tóth Melindától: 94–96.: No 20–22., illetve: 32., 34.
- ³⁶ MAGYAR 1977a. 6–7.; MAGYAR 1977b. 71.; MAGYAR 1978a. 31–32. („Legkorábbi kőfaragványaink.”); MAGYAR 1978b. 32–35.; MAGYAR 1982. 13–14.; MAGYAR 1984. 165–167., 170. Itt, illetve MAGYAR 1978a. 32–34. esetében a párhuzamok repertoárja az 1978-as fehérvári kiállítás tanulságaival is bővült (Veszprém, Tihany, Dombó, Szeged), Tóth Melindára (s az újabb veszprémi kutatásokra) való hivatkozás nélkül. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 32., 34., 76–80., 90. (Tóth Melinda), valamint, uo.: 94–96.: No 20–22.; MMT XI.: 94.; MAGYAR 1987b. 32., a délvideki anyagot (datálás tekintetében általa az „1061-alapítással” jellemzett) szekszárdi műhelyhez kötötte.
- ³⁷ Az 1970-es évekbeli helyzetképhez többek között ld.: MoMT 1964. 9–32. (Dercsényi Dezső); MoMT 1970. 15–36. (Dercsényi Dezső), DERCSENYI 1972. 5–9. – előzményekhez: DERCSENYI 1947. 84–91.; TÖRÖK 1970. 96–154.; KOVÁCS É. 1973. 13–39. – különösen: „A honfoglalás-kori művészeti örökség hatása” c. rész; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 29–36. (Tóth Melinda) és uo.:

- 17–18. (Marosi Ernő), illetve összességében a székesfehérvári kiállítás katalógusában a XI. századi emléktárgyak értékelését, valamint a kiállítás alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadások anyagát: *Forschungsfragen* 1979. A honfoglalás kori ötvösség ornamentikájának továbbélésére, valamint a bizánci hatásokra vonatkozó kérdések legutóbbi tudománytörténeti áttekintését (reflexiókkal) ld.: MAROSI 2007. 80–84.; TÓTH S. 2010b. 35–36.
- ³⁸ MMT X.: 121. (Németh Péter); Kisvárdai Szent Péter és Pál temploma esetében ez talán XVIII. századi hagyományra vezethető vissza. Az 1779-es canonica visitatio adata tájékoztat arról, hogy az egyház Szent László alapítása volna („miután 1082-ben Bökénynél megverte a tatárokat”), ld.: MMT XI.: 22.; NÉMETH 1997. 200–201.; MEZŐ 2003. 384.
- ³⁹ MMT X.: 122., 127. Németh Péter az együttes korát illetően történeti oldalról részben megcáfolta az ásató XI. századra vonatkozó hipotéziseit. Ennek hatása a későbbi publikációban (a kőfaragványok művészettörténeti értékelésétől sem függetlenül) vö.: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 94–96.: No 20–22.) a téglatemplom megengedőbb, XII. század első felére való datálásában követhető nyomon, pl.: MAGYAR 1984. 177. A királyi udvarházakkal összefüggő monostoralapítások elképzeléséhez: GYÖRFFY 1977. 554.; GYÖRFFY 2000. 325–327.
- ⁴⁰ *Paradisum plantavit* 2001. 236–241., 368–370. (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010a. 728., 34. kép. Észrevételeit, miként a fentiekből kitűnhetett, további érvek látszanak támogatni.
- ⁴¹ *Paradisum plantavit* 2001. 370. (Tóth Sándor).
- ⁴² *Paradisum plantavit* 2001. 236–239. (Tóth Sándor). A „bencés” templom típus magyarországi művészettörténetben befutott karrierjének, tudománytörténeti elemzéséhez továbbá: SZAKÁCS 2004a. 25–37. – Sárvárhoz: különösen 34., és összehasonlító ábráson keretében: 6. kép.
- ⁴³ *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 94–96.: No 20–22. (Tóth Melinda), valamint a kiállításon készült felvételek: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Fotótár, neg. ltsz.: 21059–21062.
- ⁴⁴ *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 34. (Tóth Melinda), hatáshoz vö.: MMT X.: 182. (Entz Géza).
- ⁴⁵ MMT X.: 182. (Entz Géza), ld. még: ENTZ 1978. 5–7.; Sárvármonostor kőfaragványainak „királyi műhelyből” való származtatása a korai értékelésekben (vö. pl.: MAGYAR 1977a. 4–7.) alapvetően a Dercsényi Dezső és Entz Géza munkásságával, s a korai „palmattás-szalagfonatos” kőfaragványoknak kapcsán az 1940-es, 1950-es évek folyamán kidolgozott, királyi építkezésekhez kapcsolódó, „központi” műhely rekonstrukciójával függ össze. – vö.: 35. jegyzet, továbbá: DERCSENYI 1943. 257–293.; ENTZ 1959b. 32–33., 84.; ENTZ 1966. 216–217. – tudománytörténeti előzményekhez ld. többek között: GEREVICH T. 1938b. 83–110.
- ⁴⁶ *Paradisum plantavit* 2001. 370., 412–414.: No V.6–10 (Tóth Sándor).
- ⁴⁷ *Pannonia regia* 1994. 54–62., 82–86. (Tóth Sándor); *Europas Mitte* 2000. III.: 625–627. és *Európa közepe* 2000. 391–392. (Marosi Ernő).
- ⁴⁸ *Paradisum plantavit* 2001. 236–241., 370. (Tóth Sándor); Dombóhoz és a délvidéki emlékek stílusviszonyaihoz többek között még: MAROSI 1984. 16–18., 287–288.; MAROSI–WEHLI 1997. 22–24.; TÓTH S. 1995. 227–232.; TÓTH S. 2000a. 429–447.; *Pannonia regia* 2001. 359–367. (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 11–35., 39–42.
- ⁴⁹ Különösen: *Pannonia regia* 2001. 240–241., 370. (Tóth Sándor).
- ⁵⁰ MAGYAR 1984. 164–165., 11. kép.
- ⁵¹ Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 77.21.18.
- ⁵² Az (esetenként pikkelyesnek is nevezett ornamentikára) idézhető számtalan példa közül: oszloptörzs, valamint szarkofágfedél dekorációjaként: Canterbury környékéről a XII. század elejéről: KAHN 1991. 67–68., 103–104. kép; Toulouse és Moissac korai
- plasztikájában: DURLIAT 1990. 104–107., 156–157.; Zalavárról egy elveszett márványtöredék félköríves lezárásának keretdíszeként: *Paradisum plantavit* 2001. 326., 3. kép (Ritoók Ágnes). A festészetben lásd pl. II. Henrik sacramentáriumának trónoló uralkodót ábrázoló miniatúráján (1002 körül) a baldachin sokszínű cserépfedését: *Kaiser Heinrich II.* 2002. 58–59., 31. kép (Gude Suckale-Redlefsen).
- ⁵³ Közelebb vihetné, s jobban megvilágíthatná a kérdést, ha a kisebb templom építésénél használt kőanyagok (és bányahelyük) meghatározására, valamint az vizsgált töredékek azokkal való összevetésére sor kerülne. A kis templom építőanyagairól: MAGYAR 1984. 165. „kőtemplomhoz tartozó zúzott, formálás nélküli fémhémészko és pirosas színű, vulkánikus eredetű tufák mellett a szabályos méretű mészkőkvaderek is szerepeltek”.
- ⁵⁴ A bánmonostori törpepillér fejezetén kívül ld. pl. egy székesfehérvári fejezeten: *Pannonia regia* 1994. 69–70.: No I-8. (Tóth Sándor).
- ⁵⁵ RADÍC 2010. 528–532., No 1., 3–4. kép.
- ⁵⁶ Ezekhez: *Paradisum plantavit* 2001. 331., 7–8. kép, és 411–412.: No V.5 (Takács Imre).
- ⁵⁷ *Pannonia regia* 1994. 87.: No I-25. (Tóth Sándor).
- ⁵⁸ *Paradisum plantavit* 2001. 413.: No V.8 (további példákkal); *Pannonia regia* 1994. 68–69.: No I-4., I-5. (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 15–16., 15., 17., 13. kép.
- ⁵⁹ Az idézett dombói vállkő képét ld.: NAGY 1974. 57. kép; STANOJEV 2010. 666., 54. kép.
- ⁶⁰ TÓTH S. 2000a. 439., 22. kép; távolabbról, közvetve az aranci kő bal oldallapján látható díszszel vethető össze, uo.: 433., 7. kép; a díszítménytípushoz, Dombó és Aracs stílusviszonyához, uo.: 442–443., valamint: TÓTH S. 2010b. 39. Aracsához ld. még: CSEMEGI 1958. 175–176., 1–2. kép.
- ⁶¹ *Pannonia regia* 1994. 69.: No I-6. (Tóth Sándor).
- ⁶² E díszítmény tekintetében vö. a dombói domborműves kőlapok vakarkádjait díszítő oszlopfővel. *Paradisum plantavit* 2001. 416–417.: No V.14.
- ⁶³ *Paradisum plantavit* 2001. 412–413.: No V.7 (Tóth Sándor), és különösen: TÓTH S. 2010b. 26–31. A levéltípus dombói párhuzamaihoz: NAGY 1974. 54–55. kép
- ⁶⁴ *Pannonia regia* 1994. 59.: No I-10.
- ⁶⁵ BARTOS GYÖRGY–MENTÉNYI KLÁRA: *Székesfehérvár, Sörházi malom. Tudományos dokumentáció.* Budapest, 2005. KÖH Tervtár, ltsz.: 42009. A faragvány ismeretét, vizsgálatának lehetőségét, valamint a vele kapcsolatos adatokat ez úton is köszönöm Mentényi Klárának és Bartos Györgynek. A nyolcszögletes törzsszel egybefaragott fejezet méretei a négyzetes fejlemeznel: 36 × 33,5 cm, m.: 32 cm, törzsméret.: ~26 cm.
- ⁶⁶ Bánmonostori ház pincéből, másodlagos beépítésből került elő: STANOJEV 2010. 659. Bánmonostorhoz kötötte: HORVAT 1959. 258., 262–263., I. t.: 2. kép; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 18. (Marosi Ernő); MAROSI–WEHLI 1997. 22. A pillérrel kapcsolatos többrétű bizonytalansági probléma megjelenik: TÓTH S. 1995. 230. („gondolhatnánk arra is, hogy a bánmonostori fejezetedísz szokatlanul elkésett stílusjelenség, vagy akár arra, hogy a pillér mégsem Belus bán monostorának volt a tartozéka”); Dombói eredetének lehetőségét felveti: *Paradisum plantavit* 2001. 241., 365. – különösen: 367.: 40. jegyzet; újabban dombóiként tárgyalta: STANOJEV 2010. 659–660.: No 8., Belus bánhoz: ZSOLDOS 2011. 16., 288.
- ⁶⁷ Példaként ld.: NAGY 1974. 54–55. kép.; TÓTH S. 1995. 82., 83. kép; STANOJEV 2010. 660–661.: No 9.
- ⁶⁸ Régészeti összefüggéseikhez és értékelésükhöz: *Europas Mitte* 2000. III.: 621–624. (Biczó Piroska); *Európa közepe* 2000. 388–390. (Biczó Piroska – Tóth Melinda) – valamint: BICZÓ 2001. 283–295.
- ⁶⁹ *Pannonia regia* 1994. 68–69.: No I-5., I-6., és 88–89.: No I-27. (Tóth Sándor).

- ⁷⁰ KRALOVÁNSZKY 1988. 166–172.; KRALOVÁNSZKY 1989. 155–173.; *Europas Mitte* 2000. III.: 621–624. (Biczó Piroska); *Európa közepe* 2000. 388–390. (Biczó Piroska – Tóth Melinda).
- ⁷¹ Kralovánszky Alán ásatása során az „ambó”-nak is nevezett építmény környékéről kerültek elő (1970, I., XXXIII. szelvény). Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, ltsz.: 86.1.27. Az egyik töredék a múzeum állandó kiállításán vitrinben látható, a másik a régészeti raktárban. Tanulmányozásához nyújtott segítséget Biczó Piroskának köszönöm. Szürkés ezretű szürkésfehér márvány: 6,8 × 4,7 cm, h.: 12,2 cm.
- ⁷² A pécsvárad Madonna-domborműhöz: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 118–119.: No 43. (Tóth Melinda); *Pannonia regia* 1994. 89.: No I-28. (Marosi Ernő); *Paradisum plantavit* 2001. 410–411.: No V.4 (Takács Imre) – magyarországi stílusösszefüggéseiről továbbá: *Paradisum plantavit* 2001. 236., 240. (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 24–25., 44. Az alakos rész drapériastílusához: GRABAR 1976. 9., 35–36., Ia. t.; BELTING 2000. 195–196., 108–109. kép; Pécsvárad XI–XII. századi építészeti maradványaihoz legutóbb: *Paradisum plantavit* 2001. 231., 328–334. (Tóth Sándor) – régészeti kutatások fényében: BODÓ 2004. 21–33.; BODÓ 2010. I.: 349–366.
- ⁷³ NAGY 1974. 62–63. kép; *Paradisum plantavit* 2001. 364–365., 416–418.: No V.14–15 (Tóth Sándor).
- ⁷⁴ TÓTH S. 2010b. 24., valamint 72. jegyzetben i. m. Az antik eredetű kantharos/vázamotívum elterjedéséhez XI. század végi kőemlékeken: A székesfehérvári szarkofág fedele [SZAKÁL–ENTZ 1969. 1–3., 13–14. kép; *Pannonia regia* 1994. 85.: No I-25. (Tóth Sándor)]. Dombói fülöszlopfein közvetlen antik másolatban (*Paradisum plantavit* 2001. 363., 10–11. kép) s vázaféle lehet, az is, amiből a pélmonostori kő – ismét egy mellvédlap – körfonatba szőtt madarai csipegetnek (RADIĆ 2010. 528–532., No 1., 3–4. kép).
- ⁷⁵ A törpepillérekhez: *Paradisum plantavit* 2001. 331., 7–8. kép és 411–412.: No V.5 (Takács Imre). A rozettadíszes töredékhez és stíluskapcsolataihoz: *Pannonia regia* 1994. 89–90.: No I-29. (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 25., 46. kép. A törpepillérek és a rozettadíszes kőanyaga azonos: a halvány vöröses, rózsaszínes kemény édesvízi mészkő polírozás (kopás) révén fényes, mélyvörös árnyalatot öltő („márványszerű”) anyag az ún. altemplom építőkövei között (így pl. középpillér) is felfedezhető, így minden bizonnyal helyi eredetű lehet. A Madonna-dombormű fehér márvány anyagának pontos meghatározása talán egy lépéssel közelebb vihetne az „importmű-kérdés” tisztázásához. Bár a kőanyag önmagában is lehet import, és minként a közeli pécsi székesegyház példája figyelmeztet, e vidéken akár római kori szállítmányból is eredhetne. TÓTH M. 1994. 5–12.
- ⁷⁶ A sarokrészt, kisebb íves mezőt vagy oromzatot kitöltő kétleveles rozettadíszhez a számos példa közül: ERDÉLYI 1974. 14. kép – az akrotérionhoz kapcsolódóan szarkofágfedélen pl.: uo., 71–73. kép. Vö. a székesfehérvári szarkofág szintén rómaiából átfaragott fedelének vonatkozó részletével. Kép róla: *Pannonia regia* 1994. 82–83., No I-22. kép (Tóth Sándor).
- ⁷⁷ Többek között: Róma, a San Clemente II. Paszkál pápa alatt (1099–1118) megújított templomának szentélyrekesztőjébe beépített, VI. század eleji, II. János pápa korához (533–534) köthető, a főszentély előtt alkalmazott mellvédlapokon. Ld.: CLAUSSEN 2006. 298., 1. kép. A szóban forgó mellvédlapokról közelebbi felvétel: KARAMAN 1930. 98. kép.
- ⁷⁸ Ezekhez ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 370., 22. jegyzet, valamint: 413–414.: No V.9. Az újlaki pillérhez még: HORVAT 1959. 256., 263., 1. t.: 1., 1a. kép; HORVAT 1978. 127., 9. kép; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000. 481–482., 9–10. kép.; Stotinu kamenčica 2007. 96., No 84. A vértesszentkereszti töredékhez, mely a vizsgált kőnél későbbi: KOZÁK É. 1993. No 15.
- ⁷⁹ *Pannonia regia* 1994. 87.: No I-25. (Tóth Sándor) a kapcsolódó emlékekhez vö.: 58. jegyzettel, a *Kat.* 23. palmettája kapcsán írtakat.
- ⁸⁰ A bodrogmonostorszegi kő; TÓTH S. 2000a. 436., 14. kép; *Paradisum plantavit* 2001. 240., 21. kép (Tóth Sándor); TÓTH S. 2010b. 22–23. (Titel, Dombó: 40–41. kép)
- ⁸¹ Bordázott szalagból alkotott, egymást átható félkörívek sorához példaként: a Milánó melletti VIII. századra helyezett Sta. Maria d’Aurona templomból való párkánytöredék, ld.: QUINTAVALLE 2006. 425–426.: No 4.
- ⁸² A motívum XII. századi felbukkanásai (Kács, Kisdisznód [Cisnădioara]) korban jóval későbbiek, kompozícióban és stílusban pedig teljesen más képbe illeszkednek. Kisdisznód, a portál oszlopfein: DERCSÉNYI 1972. 194., 97. kép, illetve kácsi faragványon: HAVASI KRISZTINA: *A kácsi bencés apátság román kori kőfaragványai*. Kézirat. Budapest, 2010.
- ⁸³ Magyar Kálmán egy helyütt nagybányai mészkőről ír: MAGYAR 1982. 13. A kőanyagokhoz ld. még: MAGYAR 1984. 165. Megjegyzendő, hogy a mészkő minősége a legtöbb esetben eltérőnek tűnik az ország középső területeinek előforduló kemény édesvízi mészkövekétől.
- ⁸⁴ A kérdéshez ld. többek között: *Europas Mitte* 2000. II.: 615–616. és *Európa közepe* 2000. 391–392. (Marosi Ernő); *Paradisum plantavit* 2001. 240–241., 370. Zalavárhoz többek között: BOGYAY 1941. 88–93.; ENTZ 1964. 17–46., 109–124.; TÓTH S. 1990. 147–151.; BOGYAY 1992. 169–177.; *Paradisum plantavit* 2001. 231–232. (Tóth Sándor); *Paradisum plantavit* 2001. 23–29. (Szőke Béla Miklós); SZŐKE B. M. 2009. 395–416.; *Paradisum plantavit* 2001. 322–327. (Ritoók Ágnes); RITOÓK Á. 2010. 333–347. Pécsváradhoz 69. jegyzetben i. m.; Székesfehérvárhoz: *Europas Mitte* 2000. III.: 621–624. (Biczó Piroska); *Európa közepe* 2000. 388–399. (Biczó Piroska – Tóth Melinda); Dombóhoz: STANOJEV 2000. 383–428.; *Paradisum plantavit* 2001. 359–367. (Tóth Sándor); Pélmonostorhoz: RADIĆ 2010. 528–532.: No 1., 3–4. kép.
- ⁸⁵ A fennmaradt emlékek töredékessége miatt reménytelen vizsgálni például olyan kérdéseket, hogy a szentélyrekesztő elrendezésben, formájában, templomon belüli elhelyezkedésében már ebben az időszakban is tükröződhetettek-e, illetve miként a szerzetesi, illetve a székesegyházi/káptalani liturgia közötti különbségek.
- ⁸⁶ Vö.: STANOJEV 2000. 383–428. és *Paradisum plantavit* 2001. 364–365. (Tóth Sándor).
- ⁸⁷ TÓTH M. 1992. 222., 225.; *Paradisum plantavit* 2001. 350–352. (Papp Szilárd).
- ⁸⁸ *Pannonia regia* 1994. 111–115.: No I-57., I-58. (Tóth Sándor); *Paradisum plantavit* 2001. 419–424.: No V.18–22 (Tóth Melinda).
- ⁸⁹ LEVÁRDY 1969. 31–43., 161–168.; MAROSI 1980. 210–212.; TÓTH S. 1995. 229–230.; TÓTH S. 2000a. 443–444.; TÓTH S. 2010b. 85–91.; Somogyvárhoz vö. előző jegyzet. Óbudához még: *Pannonia regia* 1994. 108–111.: No I-53–56. (Tóth Sándor).
- ⁹⁰ Ehhez vö.: 14. jegyzet.
- ⁹¹ MMT X.: 182. „a főszentély tengelyében kiépített kegýúri sírhely került napvilágra”. (Entz Géza); A főapszis sírjához ld.: MAGYAR 1977a. 5–6., 2. kép.; MAGYAR 1977b. 5/a–b. ábra; MAGYAR 1982. 12–13., 4–5. kép; MAGYAR 1984. 170., 172., 7/1–2., 15. kép; MMT XI.: 94., 116. kép, valamint 14. jegyzet. Nem kizárható, csupán valószínűsíthető, hogy apát sírjával (hacsak nem azonos az építető, alapító személyével) aligha számolhatnánk ilyen „hivalkodó”, kitüntetett szentek ereklyéit, s különösen a magánalapítású egyházakban rendszerint az alapítót, építetőt illető, főoltárhoz közeli helyen. A főszentélyben előkerült S-végű arany hajkarika – bár közel sem biztos, hogy e temetkezés mellékletéből került ki – is inkább világi komponensre utal.
- ⁹² KUMOROVITZ 1964. 71–81.; FÜGEDI 1991. 35–59.

⁹³ Szem előtt tartva azt, hogy ez a bepillantás is igen töredékes, hisz a pusztulás miatt a főhajó s a szentély előtti rész kiképzésről egyáltalán nem alkotható fogalom, figyelemre méltó, hogy itt egy olyan kora középkori eredetű és a X–XI. században is divó temetkezésmód nyoma ragadható meg, amikor az alapító vagy a kitüntetett személy a főszentélyben vélhetően közvetlenül az egykori főoltár elé/mögé lett eltemetve. Később ezt váltja fel a szentély, a kórus nyugati vége elé (vagy az ott álló oltár elé/alá) való temetkezés, melynek emlékei ugyanebben a korszakban már megragadhatók. Ez utóbbihoz kapcsolható Magyarországon Feldebrő és feltehetően Pécs altéplomok nyugati részével és a Szent Kereszt-oltárral is szorosan összefüggő sírkamrái, illetve Székesfehérváron (László király alatt) István szentté avatása (1083) kapcsán a főhajó tengelyében a kórus nyugati oldala előtt *in medio domus* kialakított sírkamrája. Ld.: OSWALD 1969. 313–326.; BORGOLTE 1985. 27–38.; TÓTH M. 1987. 81–108.; Pécshez és Feldebrőhöz újabban: SZAKÁCS 2010. 694–696., és 699–704.; KRALOVÁNSZKY 1988. 166–172. és KRALOVÁNSZKY 1989. 155–173.; *Europas Mitte* 2000. II.: 625–627. és *Európa közepe* 2000. 391–392. (Marosi Ernő); „Nemzeti monostorból” kegyúri temetkezéssel, illetve az alapító emlékezetével is összefüggő építészeti alkotások a XIII. századból Jákról (Ják nembeli Nagy Márton) és Felsőörsről (Miske ispán, †1235 u.) idézhetők, s feltűnő, hogy ezek a templom nyugati részével kapcsolatosak. A jáki bencés apátsági templomban erre elsősorban a délnyugati toronyalj kifestésének ikonográfiai programjából (erről a legutóbbi összefoglalás korábbi szakirodalommal: *Paradisum plantavit* 2001. 153–155. – Jékely Zsombor): következtethetünk az alapító emlékezetének ápolására (Építéstörténeti vonatkozásban: D. MEZEY-SZENTESI 1999. 191–224.; A felsőörsi prépostság templomában a torony funkciójára, komplex épületikonológiai

elgondolás keretében a toronyalj (arcosolium-szerű) fülkesírja utal. TÓTH S. 1980. 22–26.; TÓTH S. 2000c. 53–71.

⁹⁴ Zselicszentjakab régészeti kutatásához: NAGY E. 1973. 335–339.; Százdhoz: SZABÓ F. 1936. 8–9.; GYÖRFFY 1963. 804–805.

⁹⁵ Zselicszentjakabhoz: KUMOROVITZ 1964. 43–81.; Százdhoz: GYÖRFFY 1963. 804–805. o.; KMTL 1994. 620. (Draskóczy István). Továbbá mindkettőhöz, és a magánalapítású monostorok kérdéséhez: FÜGEDI 1991. 35–67.; *Paradisum plantavit* 2001. 527–528., 546. (Hervay F. Levente). A korai magánalapítású monostorok művészettörténetéhez összefoglalóan lásd még: *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 18. (Marosi Ernő).

⁹⁶ GYÖRFFY 1963. 219–220.; MMT X.: 119–120., 125. (Németh Péter). A dukátus területének László királysága (1077–1095) alatti jelentőségét többek között a szabolcsi zsinat (1092), vagy a váradi egyházmegye és székesegyház alapítása jelzik. Szent László korának egyházi viszonyaihoz: GYÖRFFY 1977. 547–555.

⁹⁷ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 19–21. – KARÁCSONYI 1995. 470–472. A Gutkeled nemzetség eredetének kérdéséhez újabban: PÉNZES 2007. 135–153.

⁹⁸ Vid bácsi ispánhoz: SRH I.: 298–299.; WERTNER 1897. 442.; Karácsonyi 1900/1902. II.: 19–21. – KARÁCSONYI 1995. 470–472.; KMTL 1994. 729. (Makk Ferenc); ZSOLDOS 2011. 125. – korszakhoz és eseményeihez vö.: 100. jegyzet.

⁹⁹ E kérdésekhez, továbbá a korszak történeti, egyháztörténeti hátteréhez többek között: KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 19–21. – KARÁCSONYI 1995. 470–472.; KRISTÓ 1974. 60–107.; GYÖRFFY 1977. 533–564.; FÜGEDI 1986. 11–45.; KRISTÓ 1998. 123–137.; KOSZTA 2000. 41–80.; ZSOLDOS 2010. 13–15.

¹⁰⁰ WERTNER 1897. 442.; KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 21. – KARÁCSONYI 1995. 472.; WERTNER 1909. 378–379.; ZSOLDOS 2011. 41., 125.

1. Ákos, református templom. Nyugati homlokzat a restaurálás előtt, Möller István, 1889

Az ákosi református templom régészeti kutatása

Az ákosi (Acâș) református műemléktemplom régészeti kutatása 1998-ban kezdődött és – az anyagi lehetőségek függvényében – hosszabb-rövidebb megszakításokkal 2005-ig folyt.¹ A feltárások a templom részleges helyreállítását megelőző régészeti kutatásokból, valamint az elvégzett munkákhoz közvetlenül kapcsolódó leletmentésből és régészeti felügyeletből álltak. A templom folyamatos használatban van, ezért, illetve a részleges helyreállítás jellegéből adódóan, az eddigi régészeti feltárás nem lehetett kimerítő és teljes körű, inkább a műemléki kutatás első, azt megalapozó szakaszának tekinthető. Az ásatások nyomán így csak néhány általánosabb megállapítás tehető, illetve néhány részletkérdés tisztázható a jobban kutatott területeken tett megfigyelések alapján.

A megnyitott szelvények többsége a templom északi sarka körül csoportosul, ez a terület csaknem teljesen kutatottnak mondható. Egy-egy szelvényt nyitottunk a templom déli (délnyugati) és nyugati oldalán, három szelvényt az északi oldal nyugati részén, kettőt a templomtól távolabb a keleti oldalon, valamint egyet a templom belsejében (2. kép).² E területeken azonban további régészeti kutatás szükséges.

A templom és Ákos település a Kraszna folyó bal partján, egy alacsonyabb, de árízmentes háton húzódik. A közvetlen környék legkorábbi térképi ábrázolása valószínűleg az első katonai felmérés során készült.³ A Kraszna folyó itt ér ki a Szilágyság dombjai közül az Alföldre és Ákostól nem messze, északnyugatra, a szomszédos Királydaróc (Craidorolț) határában torkollott be az egykori Ecsedi-ládba. A középkor folyamán itt ágazott el a Kraszna és az Ér mentén Tasnád (Tășnad) és Szalacs (Sălacea) irányába tartó út északra, Béltek (Beltiug), Erdőd (Ardud) és Szatmár (Satu Mare) felé. Ez az előnyös földrajzi helyzet többszörösen is erősítette az itt kialakuló település központi jellegét. Az első katonai felmérés vonatkozó szelvényén már a modern település szerkezete figyelhető meg: a templom Ákos falu közepén, két párhuzamos utca közé fogott telken látható. A közvetlen környéken végzett terepbejárások és régészeti kutatások⁴ arra utalnak, hogy az Árpád-korban a település nem a monostortemplom körül, hanem attól távo-

labb, délre, ugyancsak a Kraszna bal partján, egy kiemelkedő háton húzódott. Ákos mai központjában előkerült leletek alapján úgy tűnik, a település csak a késő középkorban költözött a templom közelébe.

A régészeti leletek, valamint a templom építészeti jellemzői Ákos település és a monostor Árpád-kori eredetére utalnak. Ezzel szemben a rájuk vonatkozó legkorábbi írott forrás viszonylag késői: csak 1342-ből származik.⁵ Ekkor a település neve, *Akusmonostura* utal az itteni monostorra. Az egyetlen további adat 1421-ből származik, ekkor az *oppidum*-nak nevezett Ákos Szűz Mária monostorának kegyuraságát osztatlanul, közös birtoklásban hagyja a Csáky család két tagja.⁶ A XV. század végétől a település kisnemesi családok birtokába került, ekkortól a monostor is eltűnik az írott forrásokból.⁷ Közvetlen források híján a monostor és a templom története a patrónus családok történetével, valamint a település birtoktörténetének adataival kerekíthető ki. A gyér írott források miatt megnövekedett szerepe van tehát az épület művészettörténeti elemzésének és a régészeti kutatásnak.

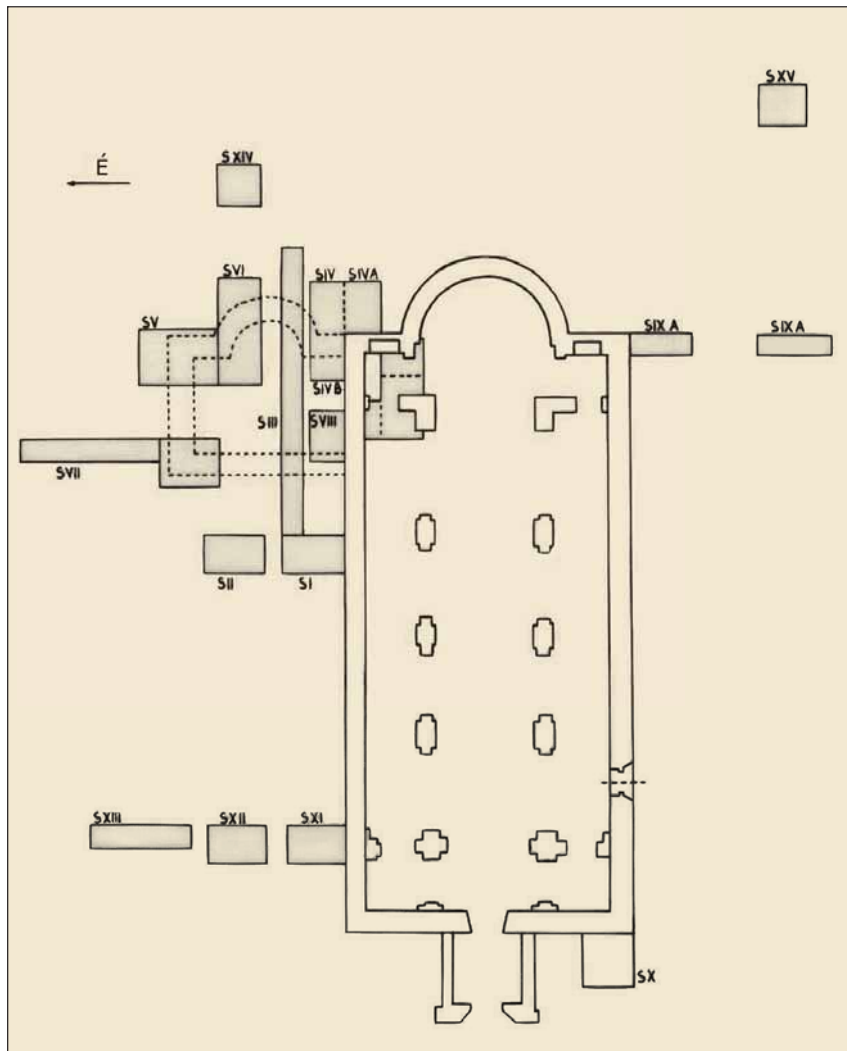
A templomfal külső felületén az eredeti Árpád-kori falazattól jól elkülöníthető a Schulek-féle helyreállítás során megújított falazat. Az elkülönítés alapja a téglák eltérő mérete, színe és állaga, valamint az alkalmazott habarcs eltérő jellege. A Schulek-féle téglák mérete 29 × 14 × 7 cm, színük világos, élénkvörös. A habarcs színe szürkés, erős. Az „eredeti” fázisban keskenyebb, 26 × 15 × 5,5 cm-es, sötétebb vörös téglát használtak, a habarcs pedig fehérebb, morzsolhatóbb. A templom falazatán e két fázis különíthető el, az ásatás megfigyeléseinek többsége ezt hasznosítja.

A templomfal külső felületét a Schulek-féle helyreállítás során változó, a mai járószinttől számítva –40 és –80 cm közötti mélységig, valószínűleg a korábbi falazat megtartásának függvényében újították meg. A helyreállítás ilyen sajátosságai miatt a templom eredeti fázisának alapozása csak kb. –40 cm-es magasságig maradt meg. Az alapozás alja –190 és –208 cm között ingadozik, mindegyik sárga, kompakt, agyagos-homokos altalajba ásták bele. Az alapozás alsó részét –90/–100 cm-ig bő habarcs-

ágyba rakott nagyméretű terméskövek alkotják, amelyek között kisebb kövekkel és téglatöredékekkel tömték ki, ugyanezekkel egyenlítették ki a kőtömbösorok szintjét. Az alapozás e részén használt habarcs igen morzsolható, kevés meszet tartalmazó homokból áll. Az alapozás –90 cm és –60 cm közötti része szabályos sorokban rakott téglából áll. Itt már jobb minőségű, fehérebb színű habarcsot alkalmaztak. E rész felett következik egy sor nagyméretű, négyszögű, simára faragott felületű kőtömb (kb. –40 cm-ig). Az alapozás e három része között nem figyelhető meg padka. A templombelsőben, valamint a templomhoz kapcsolódó kápolna alapozásának jellemzői hasonlóak. A helyreállítás során az eredeti falazatot többnyire az alapozás téglasorokból álló részéig bontották vissza, néhol azonban (pl. az elfalazott északi bejáratnál) megtartották a négyszögű kőtömböket. A megújítás so-

rán mintegy 20 cm széles padkát képeztek, a visszabontott falkoronára vastag habarcságyat helyeztek, és erre az új, szabályos sorokban rakott téglákat.

A templombelsőben az északkeleti pillér keleti és északi oldalán egy kisebb szelvény nyitására adódott lehetőség (3. kép). A pillér keleti oldalán a szelvény elérte a szentélyindítást, az északi oldalon az északi hajófalat. Öt, eddig ismeretlen alapozás került elő. Az 1. számú alapozás észak–déli irányú, 1,30 m vastag, terméskőből rakott. Iránya enyhén eltér a pillér szárának irányától. A pillér egyébként ráépül erre a falra, de láthatóan egy későbbi fázisban. A szelvény déli részén az 1. számú alapozás kelet felé fordul és egy vállat képez. Legkézenfekvőbb feltételezés az lenne, hogy egy korábbi templomperiódus alapozásáról van szó, amely nyugatabbra volt, mint a mai szentély. Ellentmond ennek a magyarázatnak, hogy az

2. Ákos, a régészeti kutatások összesítő alaprajza

északi templomfal alapozásával egybeépült (ezen egyébként a külső oldalon sem figyelhetők meg külön építési szakaszra utaló eltérések). Az 1. számú alapozás aljának mélységét a helyszűke miatt nem lehetett megállapítani, ugyanígy a kutatások kiterjesztéséig nem pontosítható a szerepe sem.

A 2. számú alapozás kelet–nyugati irányú, téglából készült, 60 cm vastag. Hozzáépült mind az álló pillérek eredeti, Árpád-kori alapozásához, mind pedig a szentély alapozásához. Ugyanakkor a pillér falzatának Schulek-féle megújítása ráépült a 2. alapozásra. Az alapozás aljának mélysége helyszűke miatt nem volt megállapítható. Ez a fal a mellékhajó legkeletibb szakaszát a főszentélytől egykor elválasztó fal alapozása lehetett, vagy egy később, talán statikai megfontolásból kialakított, utólagos sáv-alapozás.

A 3. alapozás ugyancsak kelet–nyugat irányú és téglából készült ($28 \times 15,5 \times 5$ cm). Eredeti szélessége nem volt megállapítható, mivel északi szélét elbontotta egy újabb beásás (talán a 2. alapozás készítésekor ásott gödör). Megmaradt szélessége 20 és 40 cm között változik. Az alapozás alja észak felé lejt: a déli oldalon -35 cm (három sor tégl), az északi oldalon -55 cm (öt sor tégl). Feltételezhető, hogy ez az objektum egy lépcső alapozása lehetett; a téglaméretek alapján az első, Árpád-kori fázishoz tartozik.

A 4. és 5. alapozás kelet–nyugati irányú, a pillér nyugati oldalán figyelhető meg, ennek meghosszabbításában. Az 5. alapozás kőből készült, és a hajó pillérei alatt végigfutó sávalapozás része lehet. A 4. alapozás három sor téglából áll, méretei: $28 \times 16 \times 6$ cm. Valószínűleg a pillérek közötti sávalapozás (5. sz.) egy későbbi kiegészítése lehet.

A templombelsőben tett stratigrafiai megfigyelések alapján több korábbi padló, járószint, valamint építkezésekhez köthető réteg azonosítható. A mai padló alatt vastag, laza sóderréteg található kevés habarcsszemcsével. Ez alatt egy vékony, tömör habarcsfelszín található, amelynek alja mindenütt megegyezik a falazaton megfigyelhető Schulek-féle felújítás alsó határával (mind a pillérnél, mind pedig az északi falnál és a szentélyfalnál). Ez a felszín szolgálhatott tehát a Schulek-féle munkák járószintjének és valószínűleg a helyreállítás előtti padlószintnek felelhet meg. E szint alatt különféle feltöltések és gödrök, illetve kisebb felületen megmaradt padlómaradványok figyelhetők meg. A szelvény nyugati részén a különféle beásások miatt a bolygatatlan talaj -80 és -100 cm között jelentkezik. A szelvény keleti részén, a főszentélyben a helyzet ennél szerencsésebb. A bolygatatlan talaj már a mai padlószinttől -30 cm-re jelentkezik. Itt a bolygatatlan szint felett vékony habarccsík jelzi az egykori járószintet. E habarcsréteg egyébként megfelel a 3. réteg

3. Ákos, az északkeleti mellékszentélyben nyitott szelvény összesítő rajza

(lépcső) szentély felőli oldalán található téglasor alsó szélének és a szentélyfal alapozási padkájának. Valószínű tehát, hogy ez a réteg a főszentély egy korai járószintjét jelenti.

A templomon kívül középkori járószint nem volt megfigyelhető. A stratigrafia alapján feltételezhető azonban, hogy a középkori járószint igen közel volt a maihoz. A különbség a mai szinthez viszonyítva körülbelül -20 cm lehetett. Erre utal a templom és az északi mellékhajó alapozásának felső részén megőrződött kőtömbösor, amely alatt nem valószínű járószint (e szint felett azonban igen).

A modernkori beavatkozásokhoz (Schulek-féle restaurálás és az azt követő munkák) köthető rétegek alatt, korábbi – köztük középkori – feltöltések (sírbeültetések) vannak, illetve több helyen, néhol a mai járószinthez igen közel, a bolygatatlan altalaj fekete agyagos felső rétege jelentkezik. A középkorban keletkezett rétegsorok közül – a temetkezések mellett –, a legfontosabb a monostortemplom együttesét körítő árok és annak betöltése. A V alakú árok északon a templomfaltól mintegy 10 – 13 m-re jelentkezik, délen pedig 7 m-re. Az árok felső széléit az újkori sírok miatt nem lehetett beazonosítani, legnagyobb szélessége $1,90$ m, míg az árok mélysége

ge a mai járószinthez képest –2,78 m. A betöltés magját feketével kevert sárga agyag alkotja, amely nagyméretű tégl- és kődarabokat tartalmaz. A középkori temetkezések csak az árkon belül találhatóak (az újkoriak viszont az árkok vonalán, illetve azon kívül is). A megfigyelt részletekből a templom középkori cintermét körítő, meglehetősen széles (kb. 3 m) és mély (legalább 2,5 m) árok léte következtethető ki, amely a templom korai periódusához köthető. Betöltésére is viszonylag korán, még a középkor folyamán sor kerülhetett, mégpedig egy nagyobb kő- és téglalapú elbontásakor.

A templom északi mellékhajójának legkeletibb szakaszához (tulajdonképpen az északi mellékszentélyhez) egy kisméretű kápolna csatlakozott (4. kép). A ma már nem álló melléképületre az északi oldal külső falazatán teljes magasságig megújított falazat utal, de a XIX. század végén a kápolna alapjait Möller István is feltárta a templom restaurálásának előkészítése során. Az általa készített felméréseken jelzi a kápolna alapozását, valamint egy ma már elfalazott (és a falazatban nem megfigyelhető) nyílást is – feltételezhetően a templom és a kápolna közötti ajtó helyét.⁸ A Schulek-féle helyreállítás során a templomfalat itt teljes magasságáig megújították, amely arra utalhat, hogy az egykor álló kápolna felmenőfala azonos (vagy egy kissé alacsonyabb) magasságú lehetett a mellékhajó falával. A kápolna közel négyzet alakú épületéhez kelet felől kisméretű, félköríves záródású szentélyrész csatlakozik. Az épület déli falát a templom északi fala adja. A belső szélessége 7,20 m, hossza – az íves záródással együtt – 6,70 m. Az alapozás szélessége 1–1,20 m között változik (5/A. kép). Az alapozás teljesen összeszött a templom alapozásával és technikai jellemzői is azonosak, így biztosra vehető, hogy egyszerre építették a templommal. A középkori temetkezések közül csak egy volt a kápolna belsejére eső feltárt területen: egy háromévesnél fiatalabb gyermek melléklet nélküli, téglakeretes sírja. Két további újkori sír, valamint egy – talán a Schulek-féle

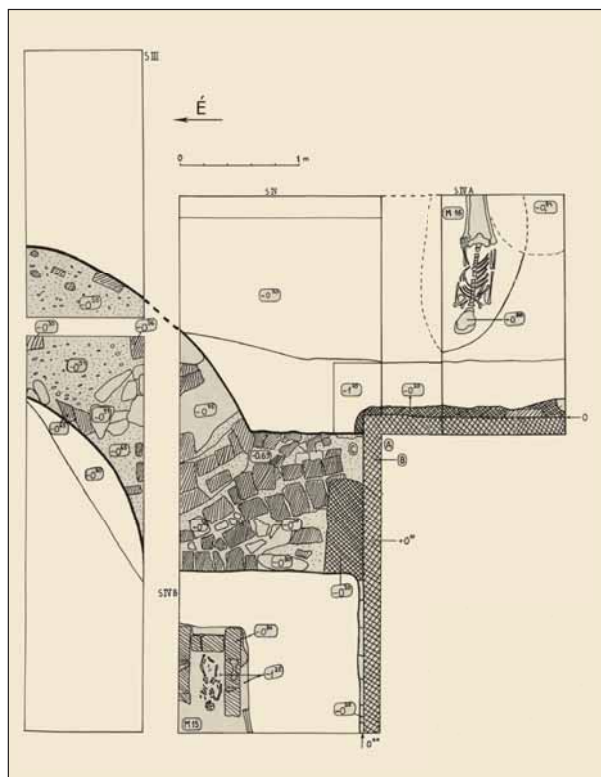
helyreállításhoz köthető – meszesgödör bolygatta a kápolna belsejét. A betöltések jellege arra utal, hogy a kápolnát még a középkorban elbontották, de pontos keltező értékkel bíró leletek híján ennek időpontja nem határozható meg közelebből.

A templom körül végzett régészeti kutatások során 76 sír került elő. Mindegyikük nyújtott vázas és tájolásuk a templom hosszanti tengelyéhez igazodik, azaz nagyjából keletelt. A sírgödörök mélysége, betöltése, valamint a mellékletek alapján két temetkezési periódus különíthető el: a sírok mintegy egyharmada középkori (XIII–XV. század), a többi újkori (XVIII–XIX. század). A középkori temetkezések a templom déli és nyugati oldalán nagyobb számban kerültek elő, a kápolna keleti részén, valamint a körítőárkon kívül viszont egyáltalán nem. A templom belsejében, illetve a kápolnában egy-egy, ehhez a horizonthoz tartozó sír van (M 40 és M 15). Ezek a temetkezések a mai járószinttől –60 cm, illetve –1 m mélységben találhatók. Betöltésük fekete föld, téglatöredékekkel és habarcsszemcsékkel, sok másodlagos helyzetű embercsonttal. E horizont sírjai többnyire melléklet nélküliek. Két sír viszont – mindkettő fiatal, három év alatti gyermeké – sajátosabb: téglakerettel készült. Míg a kápolna belsejében feltárt M 15. sír nem tartalmazott mellékletet, az északi elfalazott bejárat előtti, egyébként erősen bolygatott sírban (M 3.) a téglakeret maradványain kívül, a váz nyaki részén egy kis ezüst kereszt, egy sárga zománcos bronzkereszt (5/B. kép), valamint egy gyöngysor is előkerült. Egy további, az M 18. sír betöltéséből (másodlagos pozícióban, nem a vázhoz köthetően) egy, 1170 és kb. 1200 között vert friesachi dénár is előkerült.⁹ Az előkerült leletek alapján e horizont temetkezései a XIII–XV. századra keltezhetők. A középkori templom körüli temetők szokványos zsúfoltsága itt nem figyelhető meg; ez, valamint a gazdagabb mellékleteket tartalmazó sírok jelenléte arra utal, hogy kiváltságos helyzetű közösség tagjai temetkeztek ide, minden bizonnyal a kegyúri család tagjai. A település Árpád-kori köznépi temetőjét valahol máshol kell keresnünk.

Az újkori temetkezések a templom északi oldalán találhatók, a templomfaltól távolabb kezdődnek (4–5 m-re) és a mai kerítésig tartanak (lehetséges, hogy néhány a szomszéd telkeken is van). Mindegyikük –2,50 és –2,80 m mélységig, a bolygatatlan sárga agyagig mélyül, emiatt betöltésük is nagy sárga agyagrögöket tartalmaz. A sírok mintegy felében melléklet is előkerült. Ezek többnyire az öltözet darabjaiból származnak: hajtűk, gombok, vagy a koporsó veretei, szegei, néhol a koporsó elkorhadott maradványa is megfigyelhető. Több sírban textilmaradványok is megőrződtek. Egy férfi sírjában (M 57.) egy posztós-üveg maradáka, míg az M 75. sír koponyája körül fémszállal kivarrt virágmintás pártá került elő. A mellékletek alap-

4. Ákos, a feltárt kápolna alapozás és a templom észak-keleti sarka

5/A. Ákos, a kápolna alapozásának feltárt részlete

ján a temetkezések ideje a XVIII–XIX. századra is kiterjeszthető, és a templom református gyülekezetében szolgáló lelkipásztorok és családjuk temetkezéseihez köthető. A helybélielk beszámolója alapján a fejfák még a XX. század derekán is láthatók voltak.

Az árokkal körített, temetkezőhelyként működő, mellékkápolnával is ellátott templom Árpád-kori együttese talán nélkülözte a további monostor épületeket, vagy ezek fából, paticsból készülhettek, és maradványaik nem figyelhetők meg régészetileg. A gyér írott források ellenére is megállapítható, hogy az Árpád-korban az Ákos nemzetség egyik központja, rezidenciája itt lehetett, a nemzetség nevét fenntartó településen, ehhez kapcsolódott az itt működő monostor is. Ákos település birtoka a nemzetség fokozatosan elszegényedő ágaira maradt. Talán a nemzetség leszármazottai lehetnek a XV. század második felében, a csak a településen birtokos, kisnemesi rendű Ákosi família tagjai. Így a monostor előbb kikerül tulajdonukból, majd felszámolódott, a templom viszont – bizonyára a plébánia funkciókat átvéve – fennmaradt.

A rajzok a Szatmár Megyei Múzeum dokumentációs tárából származnak, a fényképet a szerző készítette, 1. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: K 881.

JEGYZETEK

¹ A régészeti ásatásokat a Szatmár Megyei Múzeum (Muzeul Județean Satu Mare), a Királyhágómelléki Református Egyházkerületen keresztül a Teleki László Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium, valamint a Közép Európai Egyetem, Budapest (CEU) Középkor Tanszéke finanszírozta.

² SI 3 × 2 m, az északi elfalazott ajtó mellett; SII 3 × 2 m, az SI meghosszabbításában észak felé; SIII 14 × 1 m, a templom északi oldalán, 2 m távolságban, párhuzamosan a templomfallal; SIV 2 × 1,70 m a templom északkeleti sarkán, később egyesítve az SIVA-val és SIVB-vel; SIVA 2 × 1,5 m, a templom északi mellékhajójának keleti meghosszabbításában; SIVB 2 × 1,70 m, a templom északi oldalán; SV 2 × 4 m, a templom északi oldalán, a kápolna északkeleti vállán; SVI 2,50 × 5 m, a kápolna központi részén; SVII 2,50 × 3 m, a templom északi oldalán, a kápolna északnyugati sarkán, kiegészítve észak felé egy 1 × 7 m-es bővítménnyel; SVIII 2,50 × 1,70 m a templom északi oldalán, a kápolna csatlakozásánál az északi hajófalhoz; SIXA 1 × 10 m, a templom déli oldalán a délkeleti saroknál, közepén a járda alatt egy 3 m-es rész feltáratlan; SX 3 × 3 m, a templom nyugati oldalán, a délnyugati saroknál; SXI 2 × 3 m, a templom északi oldalán, a torony és a hajófal találkozásánál; SXII 2 × 3 m, az SXI északi meghosszabbítása; SXIII 1 × 4 m, az SXII északi meghosszabbításában; SXIV 2 × 2 m a templomtól észak-keletre; SXV 2 × 2 m a templomtól délkeletre; CI 2,70 × 4,70, a templom belsejében, az északkeleti mellékhajó keleti végében.

³ *Az Erdélyi Nagyfejedelemség első katonai felmérése (1763–1787)*, Col. XXVII., Sect. 4., Zone 15.

⁴ 1998-ban a település központjában, a főút mellett, valamint 2000-ben a település déli szélén, a Kraszna bal partján végzett a Szatmár Megyei Múzeum kisebb léptékű régészeti leletmentést, ugyanekkor került sor több terepbejárásra is.

⁵ ZICHY OKM. II.: 15. – DL 76663.

⁶ CSÁKY OKL. I/1.: 312–313. – DL 71453.

⁷ PETRI 1901/1904. III.: 18–34.; CSÁNKI I. 549.; ENTZ 1994. 70.

⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 4917. (K 876.), az elfalazott kisméretű ajtót a Schulek-féle rajzokon is feltüntetették, sőt méretét is megadták: magassága 2,06 m; szélessége 0,86 m, uo., ltsz.: 4915. (K 899.).

⁹ CNA I.: Ca 9. Az érmét dr. Tóth Csaba (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára) határozta meg, szívességet ezúttal is köszönöm.

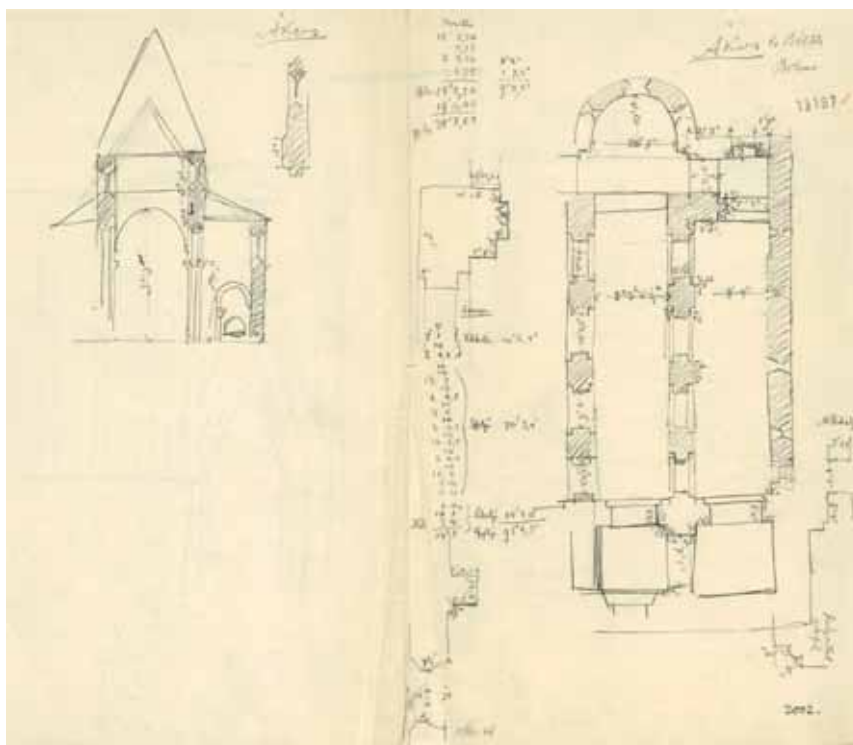
5/B. Ákos, az M 3. sírból előkerült kereszt

A középkori ákosi templom és Schulek-féle helyreállítása

Ákos (Acâș) templomának nem túl bő újabb kori irodalma, ha rendszerezettebben is helyezte kontextusba vizsgálata tárgyát, keveset tudott hozzátenni ahhoz, amit Bogyay Tamás majdnem hét évtizeddel ezelőtt rövid tanulmányában megfogalmazott.¹ Nyilvánvaló, hogy az épületbelső is érintő, alaposabb régészeti és épületkutatások nélkül erre nem is lehet sikeresen vállalkozni. A következőkben egy ismert, de kevésbé részletezett témára, az épület átfogó, 1896–1901 közti helyreállításának lefolyására és eredményeire, a középkori állapot módosító beavatkozásokra igyekszünk rávilágítani, kiegészítve mondandónkat a korábbi állapotot rögzítő ábrázolások és a külső falszövegek elemzésével, megkockáztatva néhány építészettörténeti szempontból hasznosítható értelmezési lehetőség megfogalmazását is.

Schulcz Ferenc pár perc alatt papírra rótt, impresszionisztikus, de a nyugati, keleti, déli homlokzatok és egy részleges alaprajz mellett ablakbélletek metszeteit, egy oszlopot és tégláívet, vagyis a lényegi elemeket megragadó, füzetlapnyi két vázlata² nyitja a templom ismert ábrázolásainak sorát (6–7. kép). Ekkor még állt a két portikusz, melynek a későbbiekben csak lenyomatait említik, a déli mellékhajó legkeletibb ablaka pedig be volt falazva.

Schulcz rajzait leszámítva két, több lapra terjedő rajzsorozat őrzi Ákos átépítés előtti állapotának képét. Az egyik Nagy Virgil 1886-os, illusztratív célú felmérése,³ a másik Möller István 1889-ben felvett rajzsorozata, mely a tervezett helyreállítás előkészítése kapcsán született. Nagy Virgil látványos rajzai első látásra pontosan adják vissza az épület küllemét, hisz olyan részleteket is

6. Ákos, alaprajz és keresztmetszet, Schulcz Ferenc, 1864

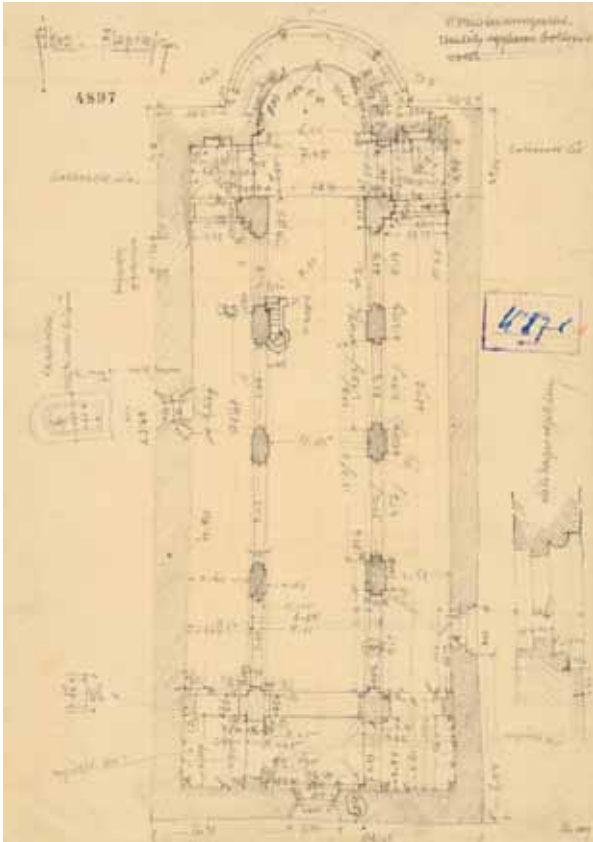
7. Ákos, nyugati, keleti és déli homlokzat és részletek, Schulcz Ferenc, 1864

feltüntetnek, melyek nem kínálóznak feltétlenül egy átlagos igényeket kielégítő illusztrációs anyaghoz, ám tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy több hibásan ábrázolt eleme is van a rajzoknak.

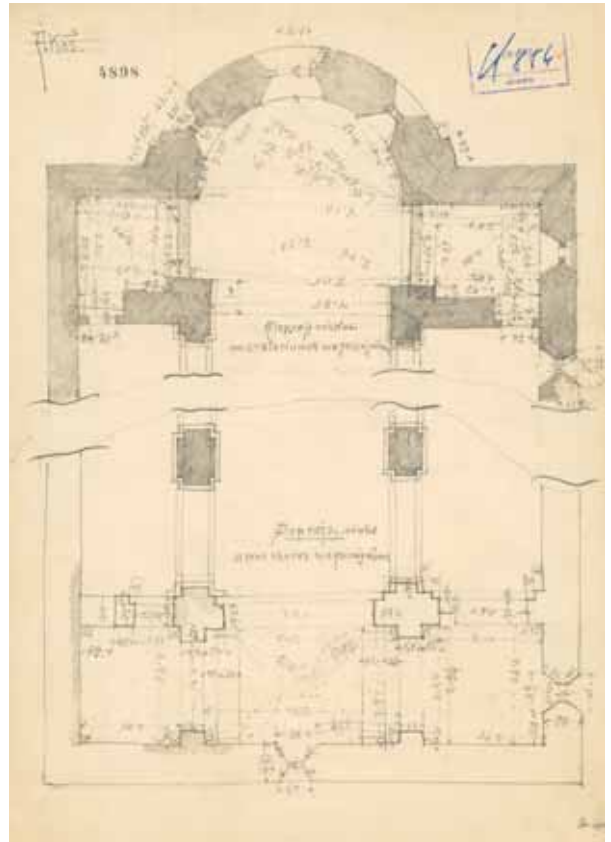
A Möller-féle felmérések a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) 1880-as években megélénkült műemléki állapotfelmérő tevékenysége során készültek,⁴ a 10 helyszíni vázlatot és 3 befejezetlen felmérést, valamint egy hozzávetőleges költségvetést 1895. november 4-én adta át szerzőjük.⁵ Ebből látszik, hogy Möller 1889 után érdemben nem foglalkozott a templommal – leszámítva az 1892-ben készített költségvetését –, s az ákosi kiszállásról csak ez a manuálésorozat született és

maradt fenn,⁶ melynek értékét alaposságán kívül az adja, hogy olyan részleteket és állapotokat is rögzített, amelyek máshonnan nem ismertek (8–13. kép).

Mindenekelőtt kiderül alaprajzi vázlatából, hogy a karzatalj két szélső tere nem volt beboltozva, sarkaikban gerendaoszlopok álltak – az északi tér két keleti sarkából alighanem tévedésből hiányoznak, csakúgy, mint a karzatszint déli szakaszából –, melyek egyrészt magát a farkazatot tartották, másrészt rájuk terheltek a toronybelsőben egészen a sisakokig felnyúló faszerkezetek. A karzat falpilléreinek és két pillérjének sarkaiból mindegyik hiányoznak azok a lépcsősen kiugró tagozatok, melyek jelenleg a boltsüvegek hevedereit támasztják,

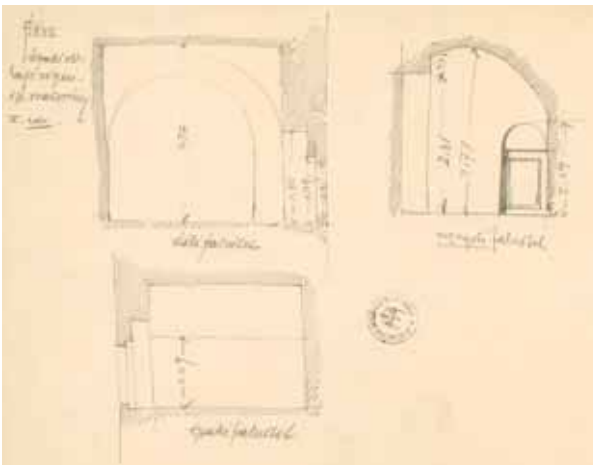

8. Ákos, kótázott alaprajz a restaurálás előtt, Möller István, 1889

9. Ákos, a keleti és nyugati részek emeleti alaprajza, Möller István, 1889

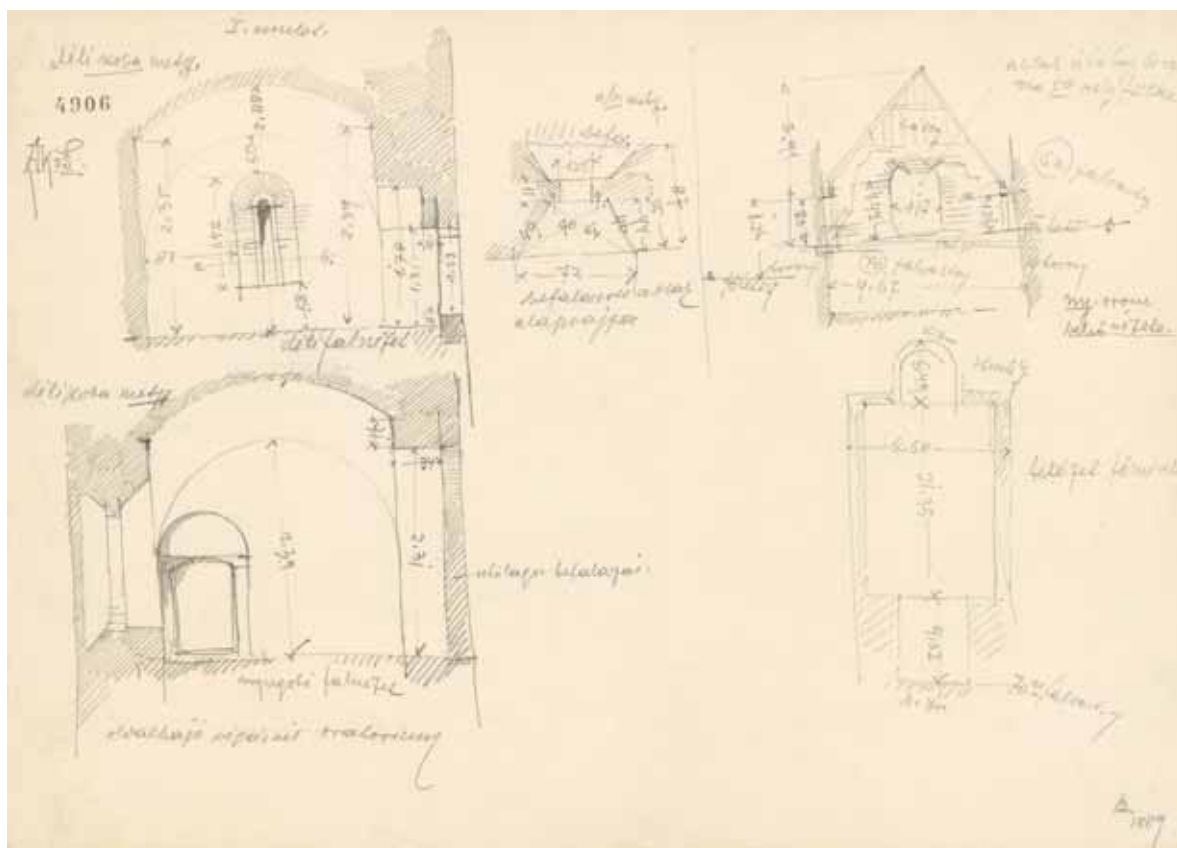
csupán a csehsüveg boltozású középső szakasz nyugati falának sarkaiban vannak ilyenek, az ottani heveder támaszául. E fölött, a karzat emeletét szintén – magasan elhelyezett – csehsüveg fedí, ami a két rövid oldalon hevederekre terhel.

10. Ákos, emeleti tér a déli mellékszentély fölött, Möller István, 1889

A felsőbb szintek ikerablakainak vállkövel ellátott kőoszlopai közül a rajzok tanúsága szerint eredeti helyén állt a déli torony negyedik emeletének déli (itt a keleti oldalon faoszlopot jelez), valamint az ötödik emelet déli és nyugati oszlopa (az északi toronyról nem készült vázlat).⁷ A nyugati kapu egyszerű, egyenes szemöldökű tokozatát a mindkét oldalon rézsűsen keskenyedő, szegmensívvel záródó nyílás közepére, a falazat tengelyébe helyezték el. Möller pontosan jelzi annak a 93 cm széles, befalazott sekrestyekapnak a helyét, melyet azóta eltüntetett a restaurálás.

Ívsoros párkány csak a főhajón volt, a tornyoknak nem volt főpárkánya. A szentély körablaka a maival egyezően tűnik fel, az északi mellékhajó egyetlen ablaka mellé pedig Möller azt írta, hogy „esetleg később kitörve”, ami szintén figyelemreméltó, mert az ablak széleinek és bélletének tégláit jórészt utóbb kicserélték, így az átalakítás előtti állapotnak ő az egyetlen „beszédes” szemtanúja. Csupán Möller felvételén szerepel a szentélyfalban egymással szemben, az apszis belső vállvonalától 1,30 m-re elhelyezkedő két egyforma fülké, keskeny nyílásokkal a falvastagságban kiszélesedő üregekkel. A szentély sík-

11. Ákos, emeleti tér az északi mellékszentély fölött, ablakbéllet, nyugati oromfal és tetőalaprajz, Möller István, 1889

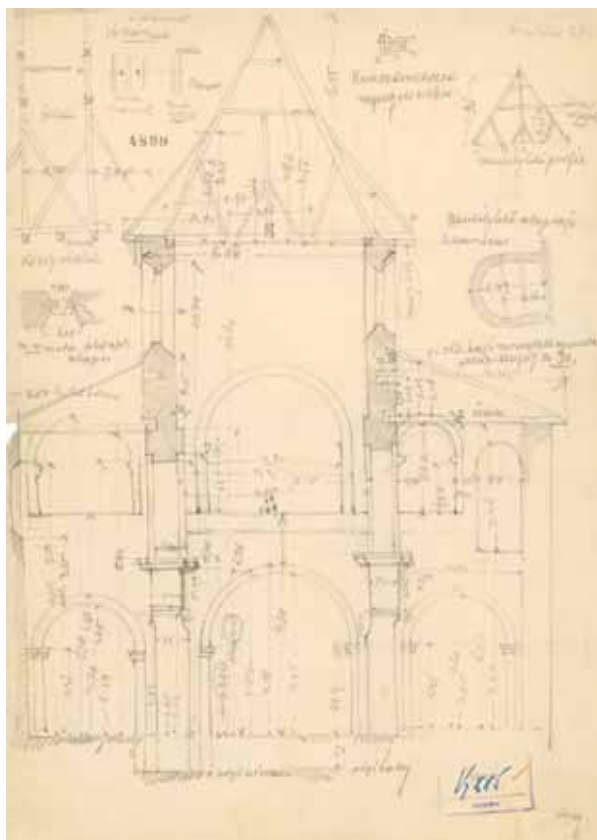
mennyezetes, de odaírja, hogy „egykoron boltozott volt”. Mögöttük a mellékhajók keleti végeinek földszinti szakaszaiba élkereszt-boltozatokat, az emeleti oratóriumok fölött pedig délen cséhsüveg-boltozatot, északon aszimmetrikus, a szentélytér felé emelkedő dongát tüntet fel, a déli sarkokban csegelyekkel.

A nyugati oromfal utóbb teljesen átrakott falazatának belső nézetéről is maradt vázlat, mely egy befalazott ablak maradványát örökíti meg. További fontos részletek olvashatók le a metszetekről: a mellékhajók mennyezetgerendáinak fészke fölött 1,48 m-rel egy sor, a falba 60 cm-nyire mélyülő gerendafészket jelzett. A rajzsorozat megőrizte számunkra a főhajó Schulek által később elbontott, 16 szaruállásból álló fedélszékének szerkezetét is. Ezekből kiderül, hogy egyrészt a járószint a mainál magasabban volt, másrészt a felmérést megelőzően azonosították a középkori járószintet és a templomtól északra található kápolnát.⁸ Egyetlen kicsiny vázlat van a rajzsorozatban,⁹ mely a helyreállításra vonatkozó elképzelést rögzíti: a toronyok sisakjának vázlata.

A Möller által felügyelt vagy vezetett munkákat 1895 végén többnyire Schulek Frigyes vette át, Ákossal is ez

történt.¹⁰ Schulek 1896. július 27–30. között utazott le Ákosra, és augusztus 12-én terjesztette be a MOB-hoz jelentését,¹¹ melyben kérte, hogy a kivitelezés irányítására küldjék ki Blacho Vilmos kőművespallért, aki addig a budai Nagyboldogasszony-templom munkálatainál volt alkalmazva. Ekkor már kidolgozott formában a MOB elé terjesztette a toronysisak általa ajánlott falazott megoldását, és javasolta egy szélfogó szerepű, zárt portikusz felépítését a déli vagy nyugati kapu elé. A munka komplexitásáról vallott nézetét tükrözi, hogy egyrészt fölöslegesnek tartotta külön előzetes terv és becsült költségvetés elkészítését, másrészt minden kivitelezési munkát elvégeztethetőnek tartott helyi erővel, Blacho művezetésével.

A MOB-hoz került rajzanyagból azok a skiccpauszra készült vázlatok születhettek a kiszállás alkalmával vagy azt követően, melyeken a toronysisak és a portikusz nyugati homlokzatának különböző változatai, illetve ezek díszítőelemei: csúcsdíszek, bádogkakas, csillag és hold szerepelnek, illetve egy léptékkal ellátott nyugati homlokzatrajz.¹² Ez alkalommal készülhetett az a fényképsorozat, mely a templomot különböző távoli nézőpontok

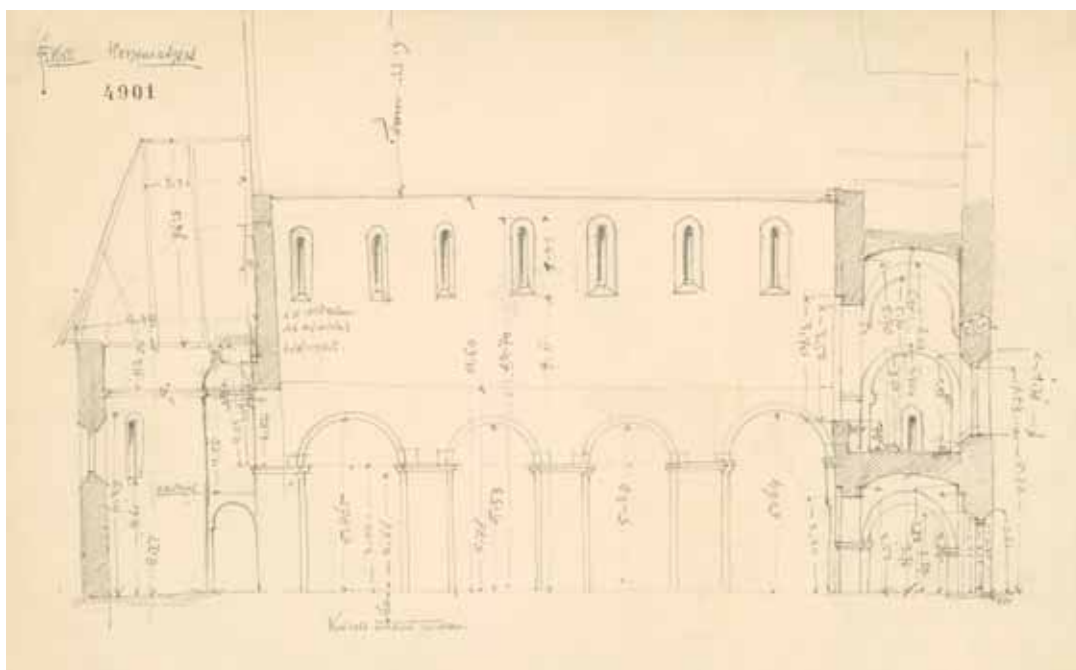

12. Ákos, keresztmetszet nyugat felé, Möller István, 1889

ból, a rossz állapotú zsindelyfedésű barokk toronysisakkal ábrázolja (14–18. kép).¹³

Blacho, Schulek utasításaival és tervrajzaival¹⁴ felvértve 1896. szeptember 2-án utazott Ákosra, ahol megkezdte a munkálatok irányítását, rendszeres jelentéseket küldve megbízójának. Szeptember 7-én Schulek levelében bővebb utasításokkal látja el, programpontokba szedve a kivitelezési feladatokat.¹⁵ Ezúttal a toronysisak anyagát fából is elképzelhetőnek tartja, amennyiben a falazott szerkezet túl súlyosnak bizonyulna. A részletek tekintetében az eredeti formák követendők: a toronyablakok új oszlopaikat és a legfelső szint téglai ívsorát is szigorúan a meglévők mintájára készítteti el, de megtartandónak ítéli a sérült oszlopokat is, melyeket a tervezett előcsarnokban állítana ki. A csonka nyugati oromzat kiegészítendő, ide ikerablakot javasol. A levélben megjegyzi, hogy utasításaihoz négy rajzot mellékel, hármát a portikuszról, egyet a toronysisakról.¹⁶

Rövid időn belül kiderült azonban, hogy az épület állapota helyenként a korábban felmértnél sokkal rosszabb, és a beavatkozások mértékét tágítani kell, elsősorban a falazat-kiegészítéseket és köpenyezéseket, ami miatt szeptember 18–20. között Schulek ismét leutazott a helyszínre.¹⁷ A munkamenet jól rekonstruálható a Blacho által vezetett Építési napló, a Schulek és Blacho közötti levelezés, valamint Schulek 1897. május 6-i jelentése alapján.¹⁸ Szeptember folyamán lebontották a tornyok belsejében a födémeket tartó keményfaserkezeteket¹⁹ és

13. Ákos, hosszmetset dél felé, Möller István, 1889

14. Ákos, a templom északkelet felől a restaurálás előtt

15. Ákos, a templom nyugat felől a restaurálás előtt

a két toronysisakot, elkezdték az új, nyugati portikusz alapozását, elkészítették a karzat északi szakaszának boltozottartó hevedereit, részben újjarakták a mellékhajó felé nyíló árkádot, kiviteleztek az északi torony alsó falazatónáinak külső és belső javítását.

Októberben kiváltották a nyugati kaput, és újat készítettek helyére, kijavították, illetve átfalazták a déli torony alapozásának és alsó részeinek külső rétegét. A munkák zöme az északi toronyra irányult: itt párhuzamosan dolgoztak a torony belsejében, illetve az ötödik emelet bontásán. Bent először a karzat emeletének keletre néző árkádját és a karzatszfajláró nyílását rakták részben át, majd a déli hevedert, végül az ezekre terhelő csehsüveg-boltozatot készítették el. 18-án érkeztek meg Baumann pallérral a tornyok ikerablakaiba szánt kőoszlopok (16 darab), illetve egy nyerskő szállítmány, melyből alighanem a párkányköveket tervezték kifaragni²⁰ – ettől kezdve két vagy három kőfaragó dolgozott folyamatosan megmunkáláson és elhelyezésükön. A falazatokba négy szinten vonóvasakat – „falkötő vaskapcsokat” – ültettek. Lebontották a karzat alatti boltozatot és az ismeretlen formájú ablakkal áttört nyugati oromfalat is, Blacho szerint nem lehetett megtartani.²¹

A hónap végére elkezdték a felső szintek visszaépítését, a portikusz falazását és az északi mellékhajó alsó falazatrészeinek újraköpenyezését.

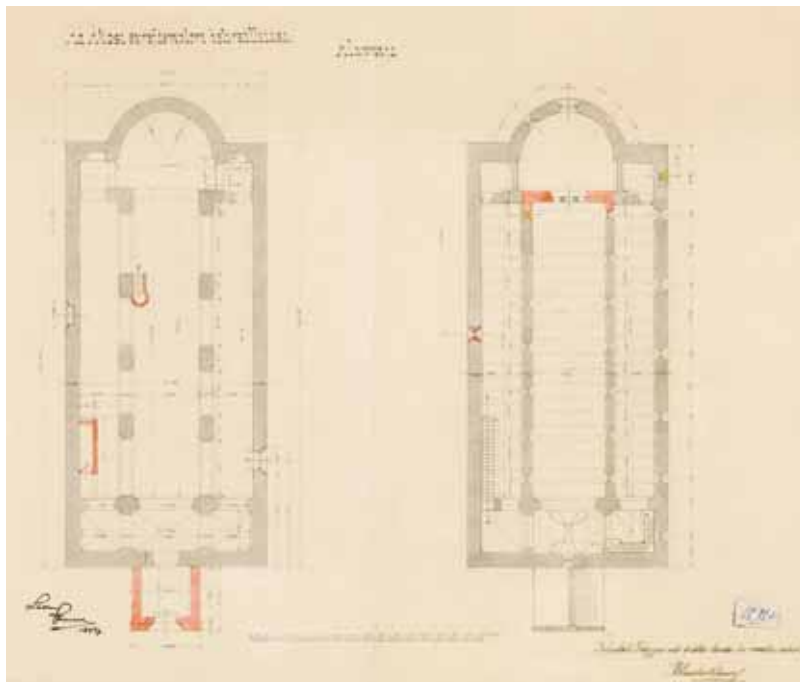
16. Ákos, a templom északnyugat felől a restaurálás előtt

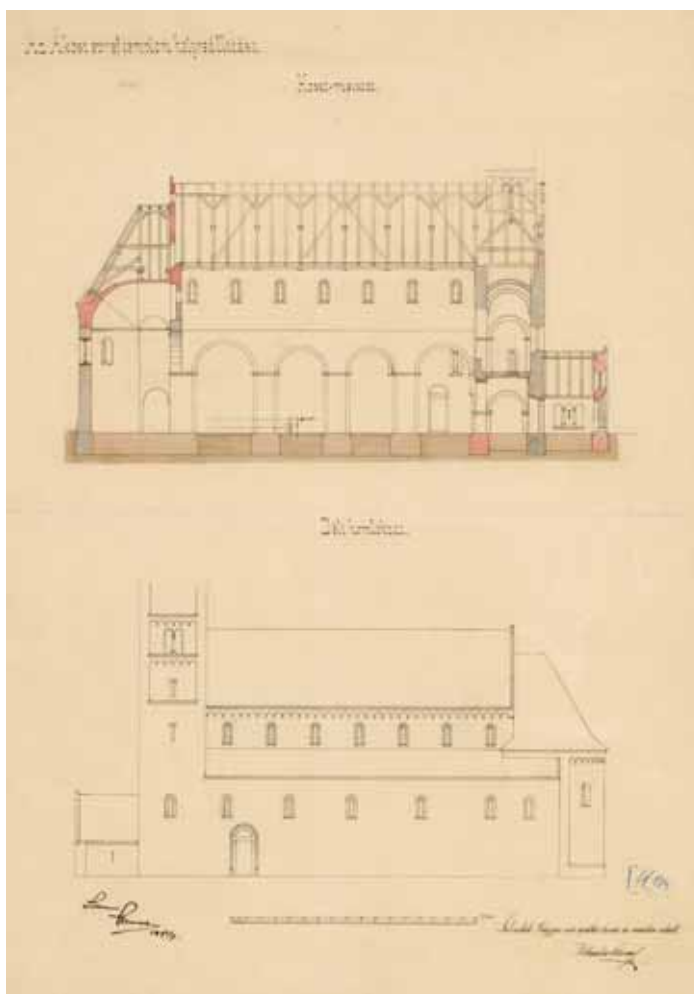
17. Ákos, a templom kelet felől a restaurálás előtt

18. Ákos, belső nyugat felé restaurálás közben, 1896

19. Ákos, alaprajz és emeleti alaprajz. Restaurálási terv, Blacho Vilmos, 1896

20. Ákos, déli homlokzat és hosszmetszet. Restaurálási terv, Blachó Vilmos, 1896

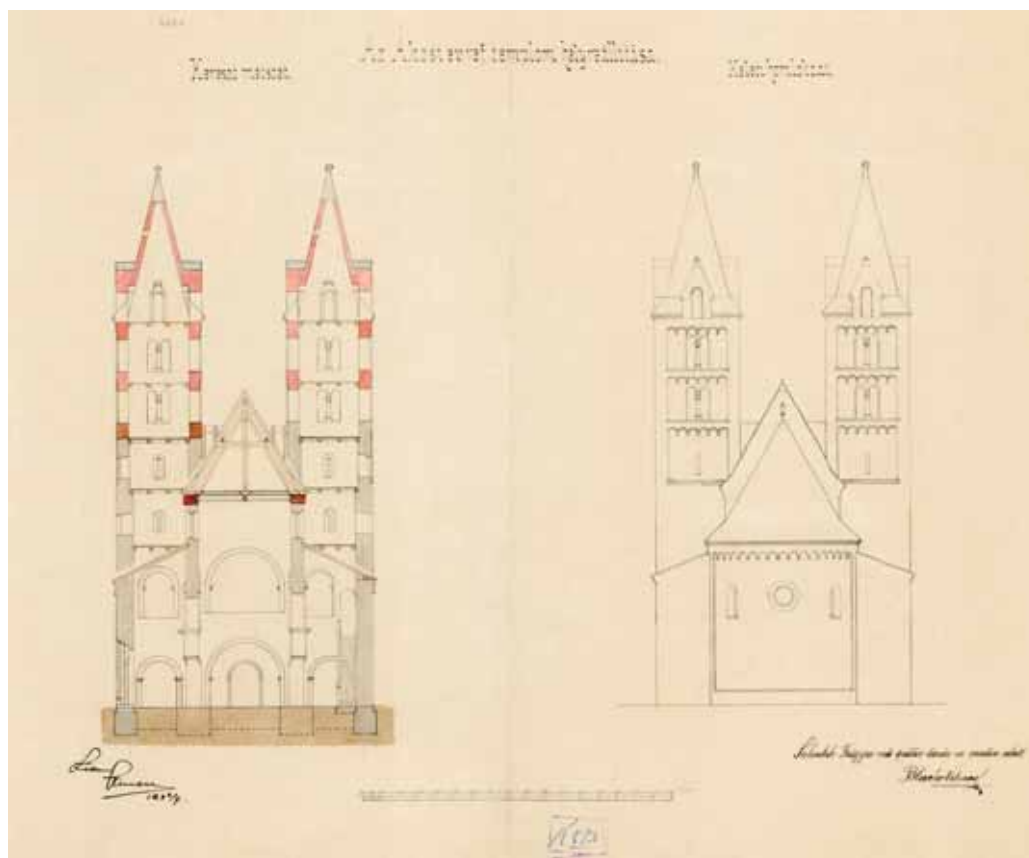
Az esős és fagyos időjárás miatt november hónap folyamán lassúbb ütemben folyt a kivitelezés: befejezték és cseréphéjazattal látták el a portikuszt, az északi torony visszaépítését és tetejére a kőpárkány felrakását, a déli toronyalj falazatának és alapozásának kijavítását, pillérjének, hevedereinek és árkádjainak újrafalazását, továbbá a karzat középső árkádníálásának kidúcolását. Mindkét tornyot ideiglenesen lapos tetővel fedték be télre. Ezt az 1901 nyaráig fennálló állapotot örökíti meg Cserna Károly rajza,²² melyen a déli kapunál lábazat és fejezetzőna is megjelenik, aligha valós állapotot tükrözve.

Az őszi munkálatok alatt készültek Blachó azon beméretezett ceruzavázlatai, melyek a kiváltott vagy megjavított falazatokat, szerkezeti elemeket, vonóvasak beépítésének helyeit tüntetik fel – részben az anyagmennyiségek elszámolására –, illetve egy fedélszék keresztmetszet.²³ A külső homlokzatok alsó részeit eszerint 32–48

cm vastagságban, azaz a falvastagság harmadát–felét kőpenyezték újra, a déli kaputól kezdve körbe a tornyok alján át egészen az északi kapuig. Itt utoljára örökítették meg az öt év múlva történt falazatcserék során eltüntetett, 0,85 m széles, 2,06 m magas, félköríves záródású egykori kápolnakaput.²⁴

Azok a fényképek, amelyeken a templombelső a helyreállítás előtti, pontosabban a nemrég elkezdett állapotában látható, (25 jegyz. KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 33570.) valamikor november közepén készülhettek.

Schulek bontásokat és újrafalazásokat eredményező beavatkozásainak motivációi közt kétségtelenül komoly súllyal esett latba a falazatok alsó téglasorainak lepusztult állapota mind belül, mind kívül. Az egyházközség jegyzőkönyvének emlékiratában megemlíti, hogy „az 1834 szeptember 15-i földrengés a templomon öt helyen hasadékot csinált”, ezeket 1896 előtt csak felületesen töm-

21. Ákos, keleti homlokzat és keresztmetszet a tornyokon keresztül, Blacho Vilmos, 1896

kódhatték be habarccsal. Nem világos, hogy mi indokolta a hevederek és a karzat alatti boltozat újjáépítését. Ha valóban későbbi csehsüveg-boltozat volt, gyanakodhatnánk arra, hogy a beültetett újkori bolthéj és a középkori falazat közti illeszkedést meggyengítette az 1834. évi földrengés. A restaurálási terv részletrajzain a falazat összeszövésének formája több helyütt a hevederek megnyílásának orvosolását érzékelteti. Annyi biztos még, hogy a karzat emeletének boltozata, nyilván a fölötté levő nyeregterelő és a tornyok közti vápa vízelvezetési problémái meg a rossz állapotú zsindelezés miatt, át volt ázva.²⁶ Repedést emleget még Blacho belül, a déli torony délnyugati sarkában, Schulek pedig a nyugati homlokzat oromfal alatti középső részén.²⁷

Wlassics miniszter kérésére az év végén Schulek előzetes jelentést készített, előrevetítve, hogy részletes számolójához időt kér. Az öt hónappal később kelt pénzügyi elszámolást kiegészítő, 1897. május 6-án kelt műszaki jelentéshez²⁸ Schulek 11 vázlatrajzot csatolt, az 1897-re tervezett munkákhoz pedig 6 rajzlapot és tételes költségvetést. Előbbiek a Blacho-féle vázlatos felmérések lehetnek, utóbbiakat pedig azokkal a szintén általa szignált

rajzok egy részével azonosíthatjuk, melyekre a „Schulek Frigyes műépítész tanár úr vezetése alatt, 1896/7” szöveget vezették rá,²⁹ és ide tartozik még néhány léptékes rajz.³⁰ Ugyanazon rajzok némelyikének van korábbi, illetve átrajzolt, javított változata is.

A metszetek színezett tusrajzok, melyeken szürkével a meglévő falazatot, pirossal a kiépítendő, késsel pedig a köelemeket jelezték. Nyomon követhetők rajtuk egyrészt a karzatot érintő beavatkozások (22. kép) – a még megépítésre váró öt élkeresztboltozat (az emeletiek laposabbak), három heveder, a két külső földszinti fal köpenyezése, a karzat csehsüveg-boltozata fölött az északi torony déli falának köpenyezése –, másrészt a két torony felső részeinek tervezett újjáépítése és belső födémrendszere (21. kép) meg a nyugati homlokzat falazatkiegészítései (K 870.=11756/7.). Mindezen, az épület nyugati részein 1896 végéig elvégzett és még befejezésre váró munkák mellett a további módosítások és kiegészítések is vörössel jelölve kerültek fel a rajzokra: a negyedgömb süvegű szentélyboltozat és az előtte lévő, hevederek által közrefogott dongás szakasz rekonstrukciója, a diadalív oromfalának átépítése a beleültetett hármaskörművel és

a hajó padlásterének keleti zárófalával együtt, továbbá két ablak kibontása (19–20. kép). Ehhez járult még a falazott karzatszféljáró és az új szószték.

Vannak a rajzok közt kiérleltlen változatok is, a tornyok között magasabb keresztirányú nyeregtetővel, a mellékhajók fölött ekkor még nyitottnak elképzelt félnyeregtetővel, eredeti formájában meghagyott, áttörtetlen diadalív-homlokfallal, a szentély tengelyében a körablak helyett a két szélső formáit átvevő ablaknyílással, felmagasított, ívsordíszes szentéllyel és ehhez nyugatról csatlakozó, körablakkal áttört gádorfalakkal, illetve egységes gerincű nyeregtetővel (K 509., K 871., 11766.) – jelezve a kísérletezgetés fázisait. Két további, precízen kidolgozott rajzról nem tudjuk eldönteni, hogy ekkor, vagy már az 1901 nyári munkák alkalmával készültek-e.³¹

A következő években szünetelt a munka, majd 1899 augusztusában Petri Mór, Szilágy vármegye tanfelügyelője, a vármegye monográfusa s egyúttal a Wesselényi Egyetelnöke kéri sürgető hangú levélben Forster Gyulát, a MOB alelnökét, hogy járjon közbe a templom helyreállítási munkáinak folytatása ügyében, mert annak állaga az abbamaradt beavatkozások hiányában tovább romlik.³²

Úgy tűnik, az elnyúló fennakadásnak – 1900-ban sem történik előrelépés – a pénzügyi háttér időben történő biztosításának hiányán kívül Schulek túlterheltsége is oka lehetett. A párhuzamosan több nagyarányú építőtelenen – Vajdahunad (Hunedoara) váránál, a jáki templomnál, a pozsonyi (Bratislava) klarisszák és ferencesek templomainak tornyainál és a dómnál, az eperjesi (Prešov) és pécsi plébániatemplomoknál, és nem utolsósorban a Halászbástya építkezésén – szerepet vállaló építész már nehezen birkózik meg a rábízott feladatokkal, és 1901-ben már hiába áll rendelkezésre a befejezésre előirányzott összeg, egyre késik a műszaki és pénzügyi terv.

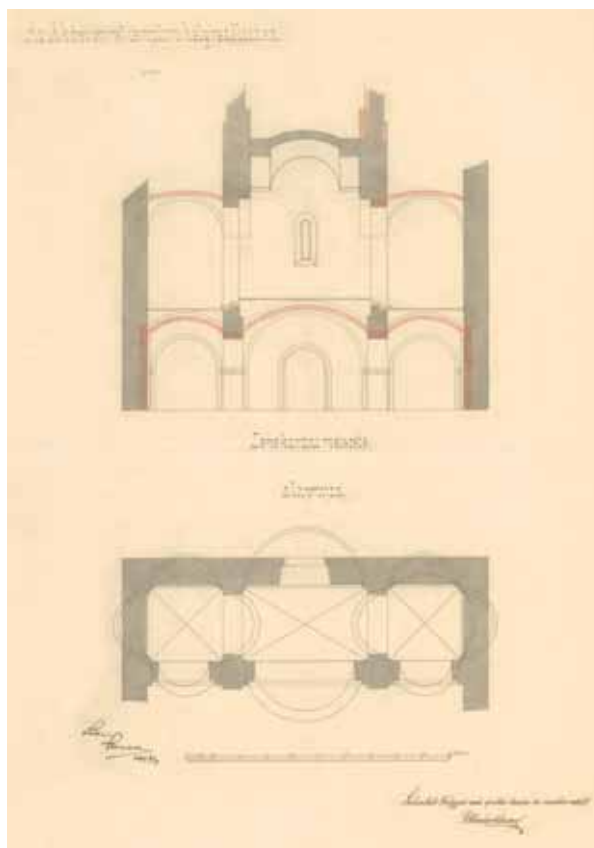
Végül hosszas huzavona után megszületik a jelentés, amelyből kiderül, hogy noha a tervekben az 1897-es változathoz képest komolyabb változtatás nem történt, a költségvetés jelentősen módosult, ugyanis míg korábban Blacho művezetése mellett helyi erővel történt a kivitelezés, ennek jelenleg megfelelő irányítás hiányában már nincs realitása, és egy vállalkozó bevonása, előre megállapított egységekkel, jóval tetemesebb költséget von maga után.³³

Az 1901. őszi munkálatokról nem maradtak az 1896. évihez hasonló részletességű források, mibenlétük azonban nyomon követhető a viszonylag gazdag tervtári dokumentáció dátumaiból, illetve Schulek 1897. május 6-i jelentéséből, melyben akkor a hátralevő feladatokat sorolta föl. Ezek a következők voltak: tereprendezés a járószintek leszállításával, falazat kiegészítések a mellékhajók és a szentély alsó téglasorainál, karzatlépcső és a karzataljak boltozatainak megépítése, a déli torony külső és belső

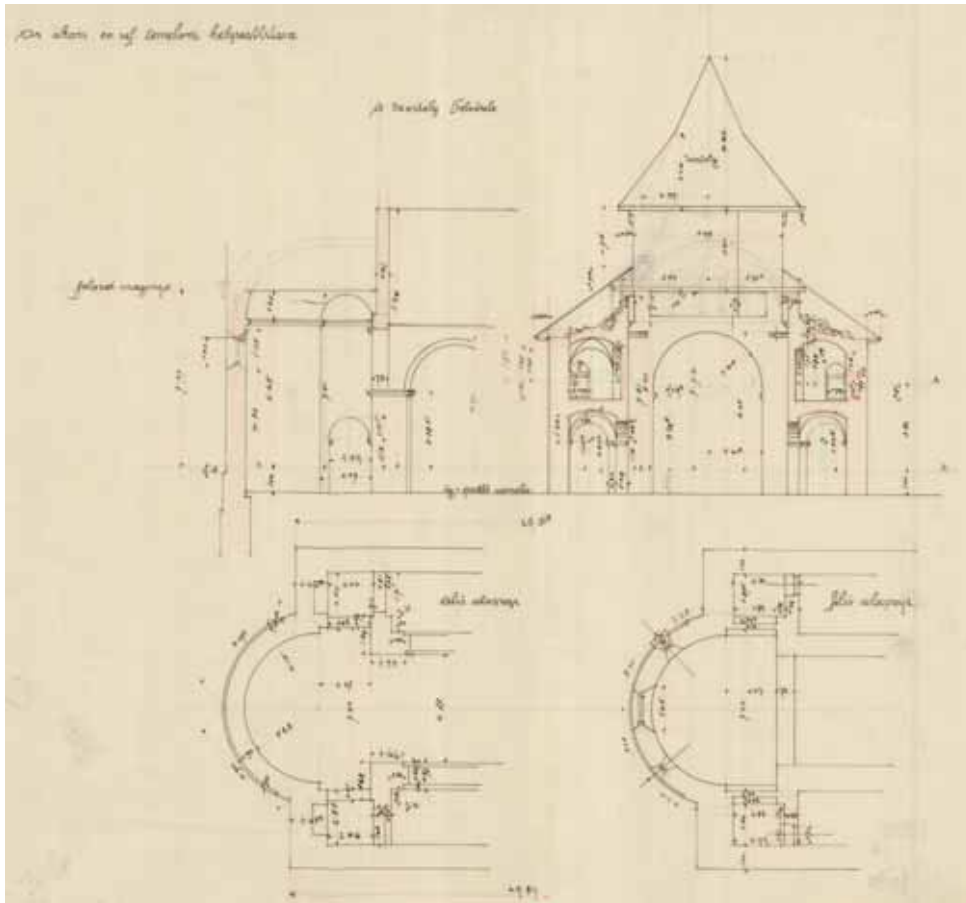
falazatainak javítása, valamint a felső emelet újjáépítése, a nyugati oromfal és a szentélyboltozat elkészítése, teljesen új fedélszékek és mennyezetek kialakítása, toronysisakok felfalazása, kőfaragómunkák, teljes belső vakolás, a tornyok belső közlekedésrendszerének kialakítása, ajtók asztalosmunkái, hajópadló elkészítése, ablaküvegezések, lakatos- és bádigos munkák, a tetők cseréphéjazatának feltétele.

Júliusban a déli torony emeleteivel és az északi toronysisak kiépítésével, belül pedig a karzat boltozataival kezdhették a munkát,³⁴ ezeknek még 1897-ből rendelkezésre állt a részletes dokumentációja. Schulek Frigyes a helyszínen ekkor már fia, János helyettesíthette. Július 17-e és augusztus eleje között készültek el a nyugati oromfal, a benne nyíló ablak, a mögötte levő fedélszék, a sisakcsúcsok, a vízköpők meg a szentély kőlabazatának rajzai,³⁵ és biztosan egykorú a szentély kiegészítendő részei, falkötő vasalatai, illetve a hajó keresztmetszetét ábrázoló négy színezett tusrajz.³⁶ Utóbbit egészíti ki a szintén színezett hosszmetset és az alaprajz.³⁷

Ezt követte a szentély keresztmetszeti felmérése SK (Steinveisz Károly) által és egy Schulek-rajz a hajó fedél-

22. Ákos, a nyugati karzat alaprajza és keresztmetszete nyugat felé, Blacho Vilmos, 1896

23. Ákos, a templom keleti részének földszinti és emeleti alaprajza, kereszt- és hosszmetszete a restaurálás előtt, Steinveisz Károly, 1901

székének keresztmetszetéről (23. kép).³⁸ A mellékhajók legkeletibb, mindkét szinten boltozott szakaszán át nyugat felé készült keresztmetszeten, az emeleti bolthátak fölött látható sematikus ábrázolt falcsomkok alkalmatlanok arra, hogy belőlük korábbi felépítményre vonatkozó ítéletet lehessen megfogalmazni. Lényegeseek viszont a szentély felőli emeleti falak vastagságait – 60 cm délen és 75 cm északon – rögzítő adatok. Boltozat megerősítésekhez vagy a mellékhajók fedélszékeihez készült Steinveisz emeleti alaprajza, melyeknél a keleti boltszakaszok fölött „hát falazat” felirat szerepel.³⁹

A kőszükségletek, illetve a két élszedett osztopillér rajzának dátuma alapján,⁴⁰ október második felében helyezhették el a diadalív fölé a hármastáblát. Jelentős alapozásmegerősítő munkálatokat igényeltek a főhajó pillérei. Steinveisz Károly építészvezető rajzainak⁴¹ megfelelően egy-, illetve kétfélegyenes vastagságban cserélték ki körben a pillérek sérült vagy hiányos külső héját, fogas csorbázatú kötésben. Október végén született a karzatról

a déli toronyba felvezető lépcső rajza,⁴² Schulek János ajtóterve a nyugati bejáratához⁴³ és az ablakok üvegezési tervvariánsai, átlós négyzethálós, fehérrel sárgával (hajóablakok) vagy vörössel (a szentély körablaka) kombináló szemekkel, illetve körök és karéjokkal megtört négyzet kombinációjával.⁴⁴ Novemberre már csak a karzatszűkítő⁴⁵ és a déli meg a nyugati bejárati ajtó vasalatainak elkészítése maradt hátra.⁴⁶

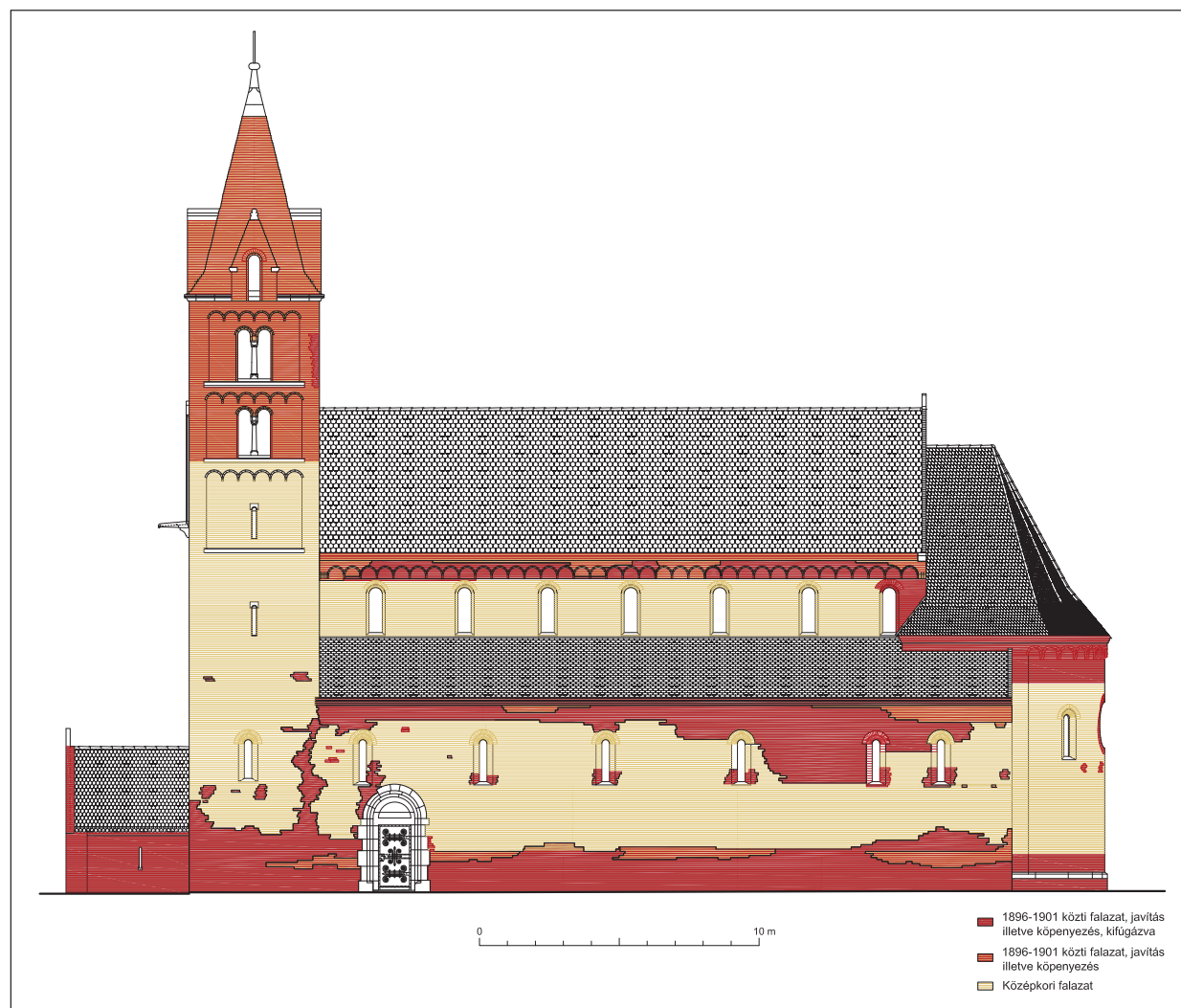
Schulek János november 26-án már arról számolt be, hogy decemberben átadható és használatba vehető lesz a templom, és a következő évre már csak kisebb tereprendezési munkákra lehet számítani.⁴⁷

1902 áprilisában a Kereskedelmi Minisztérium a Szilágymegyei Államépítészeti Hivatalt bízta meg az elkészült épület műszaki felülvizsgálatával, melyre a MOB Schuleket, illetve – nyilván betegségére való tekintettel⁴⁸ – képviselőjében fiát, Jánost delegálta.⁴⁹ A restaurálás befejezése után készült Gerecze Péter tizennégy fotója, melyeket 1903-ban számol el a MOB-nak.⁵⁰

A KÜLSŐ FALSZÖVET

Schulek látható tégl architektúra melletti opciójának köszönhetően az épület homlokzatain jelenleg is jól leolvasható a falszövet, annak minden utólagos módosításával. Mindjárt az elején előrebocsáthatjuk, hogy az 1896 és 1901. évi beavatkozásokon kívül más, korábbi javítás, cezúra vagy egyéb diszkontinuitás a falszövetben nem tapasztalható, az eredeti felületek téglasorai gondosan, szabályosan rakottak, a téglák méretei egységesen $27,5-28,5 \times 16 \times 5-5,5$ cm-esek. Azokat a rossz állapotba jutott, mállott anyagú, XVIII–XIX. századi átfalazásokat, melyeket Schulek említ a falazatok alsó részein, teljes egészében kiváltották, így ma az alsó 1,10 m-es magasság alatt nem található középkori felület, és a régészeti szelvényekben látható volt, hogy egészen a vegyes falazatú alapozásig ugyanez a helyzet.

Legépebb a déli homlokzat, ahol 1896 őszén a déli kaputól nyugatra 32–48 cm mélységben 1,9–2,3 m-ig, tőle keletre pedig 1901. július és szeptember közt átlagban 1,6 m magasságig rakták újra a falazatot (24. kép). Új a falazat a mellékhajó párkánya alatt 80–90 cm magasságban, az ablakok könyöklőjénél és alsó téglasorainál, valamint a keletről számított második és harmadik ablak közt szinte a teljes felületen. A mellékhajó és a toronyalj között egy függőleges irányú repedést igyekeztek összeszőni. A nyugati homlokzat alsó részén 1,6 m-től 2,8 m-ig húzódik az új köpeny, majd feljebb néhány apróbb folton kívül a déli torony második ablaka mellett, az északonál az első ívsor környezetében javítottak és egy felfelé szélesedő nagyobb felületen, a karzatablaktól az oromzatig, míg utóbbi teljes egészében új (25. kép). Az északi tornyot a második ívsor fölött indulva, a délit az alsó ikerab-

24. Ákos, déli homlokzat a restaurálás eredményeivel

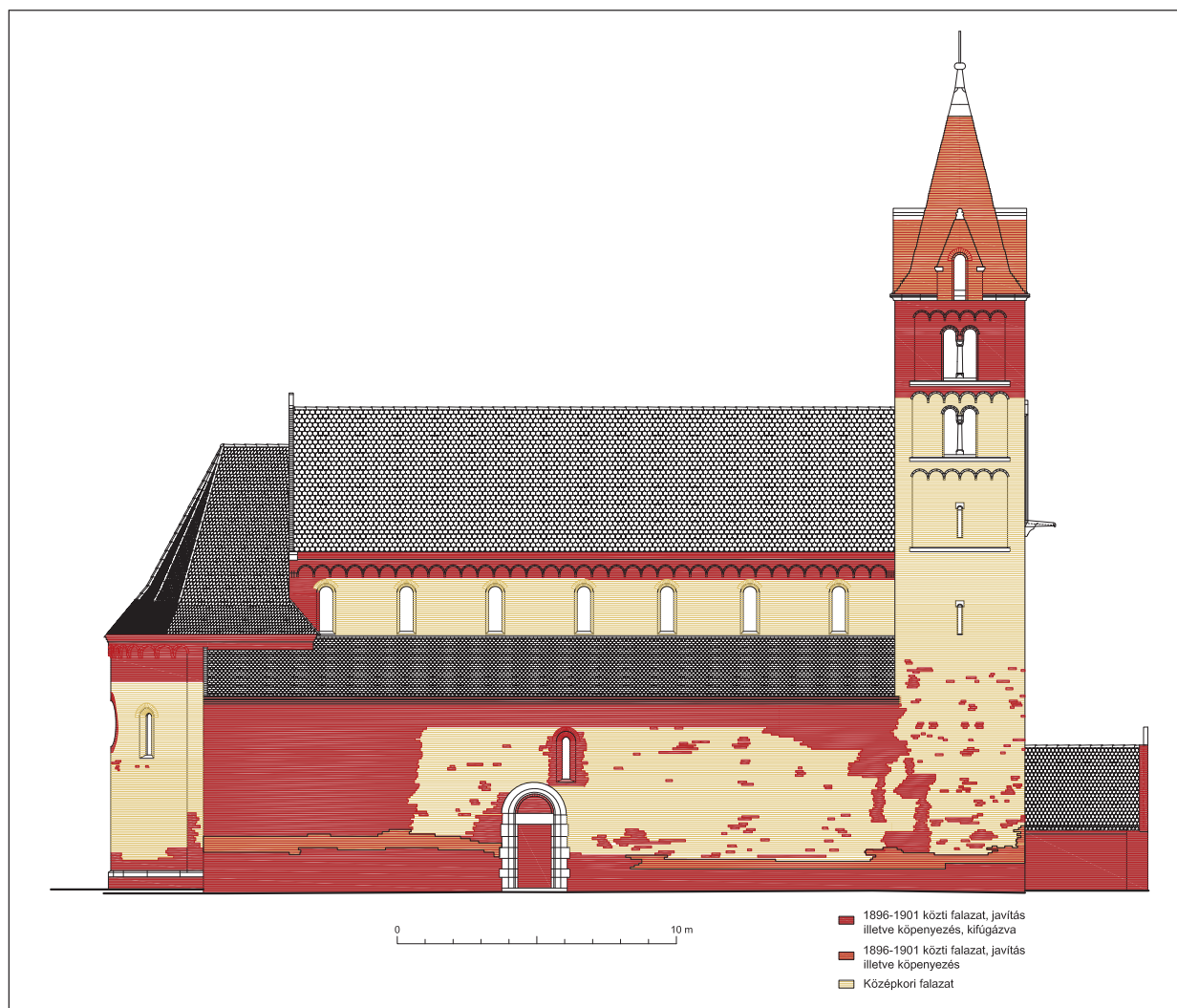
25. Ákos, nyugati homlokzat a restaurálás eredményeivel

lak könyöklőjének szintjétől kezdve építették újjá. Az északi oldalon a homlokzatot a kapuig 1896-ban köpennyezték átlag 1,4 m magasságig, tőle keletre, öt évre rá, 2 m magasságig, feljebb csak nyomokban (26. kép). A fal keleti negyede, mintegy 7,8 m hosszon és a keleti oldalra befordulva is egy méternyi szakaszon teljes egészében új, ennek esett áldozatul az egykori kápolnakapu is. Nem tudjuk, hogy miért volt szükség erre az átfogó beavatkozásra a lebontott kápolna egész hosszában, és miért nem javították csak a bekötő falak csorbázatainak helyét, mindenestre a lenyomat alapján feltételezhetjük, hogy a kápolna emeletes volt, és legalább a mellékhajó párkányáig ért. Itt is új a párkány alatti 1,1 m-nyi sáv és a kapu fölötti ablak béléte és környezete, valamint a déli oldal tükörképeként a toronyalj és a mellékhajó találkozásánál itt is függőleges repedéseket (kettőt?) szőttek össze.

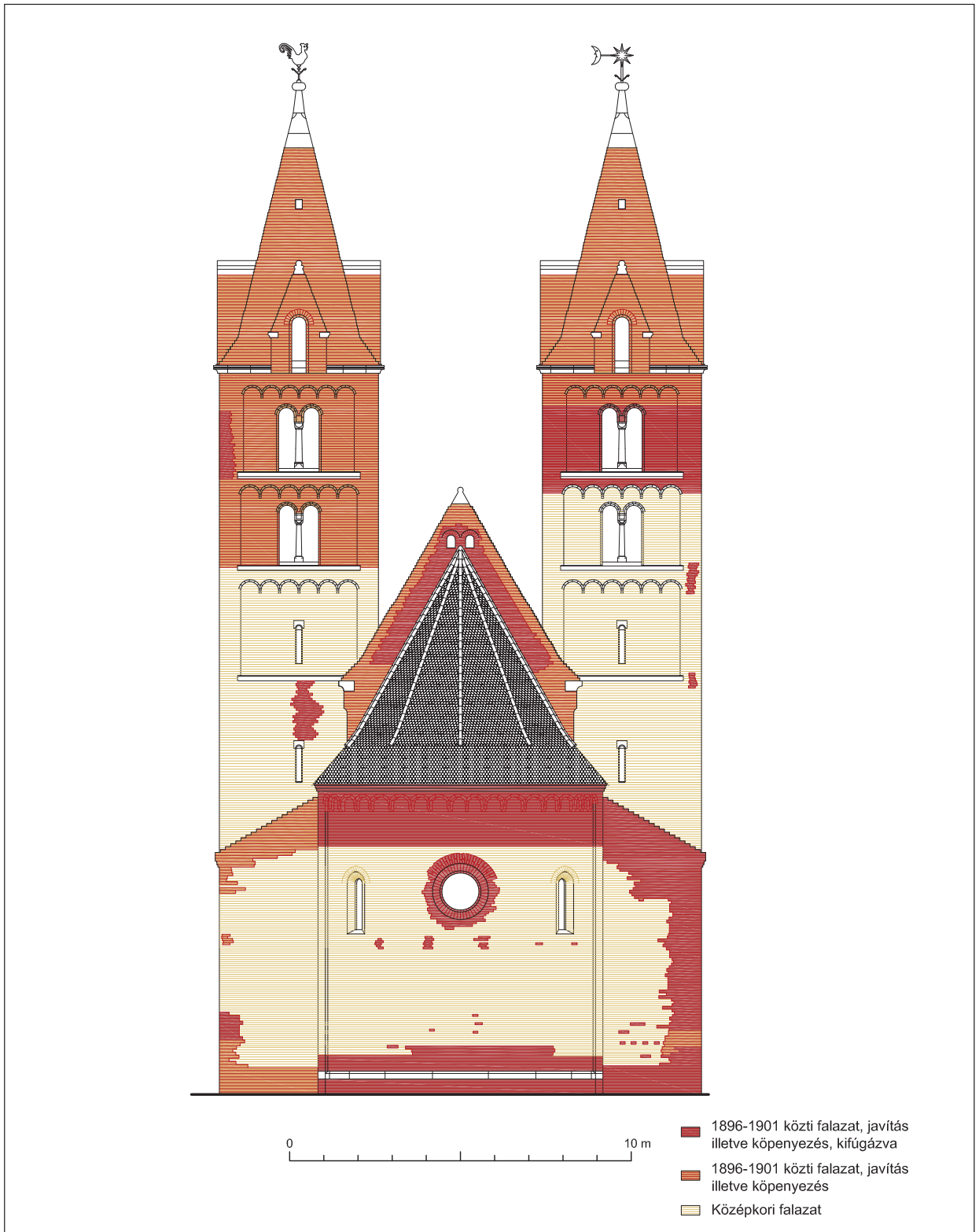
A főhajó szinte teljesen ép gádorfalainak mindkét oldalán csak a legfelső 12 téglasorát rakták újra az íves vakárkádsorral, illetve a keleti sarkokat az ottani ablakok fél rézsűjével. A keleti oldalon alul 80–85 cm, az apszisnál 1,15–1,4 m magasságú a restaurált fal, utóbbiban az élszedett lábazati kőpárkányt is egészen kicserélték. Az apszis tetejének 22 téglasorát (1,8 m) az ívsorral együtt, a mellékhajók keleti bütüfálának felső részét, valamint a körablak rézsűjét szintén újonnan rakták.

*

A templombelső átfogó falszövet vizsgálata híján néhány általános megfigyeléssel, illetve az apróbb szondázásos kutatások során tett észrevétellel egészítenénk ki az épületről alkotható képet.⁵¹

26. Ákos, északi homlokzat a restaurálás eredményeivel

27. Ákos, keleti homlokzat a restaurálás eredményeivel

AZ ORATÓRIUM-KARZATOK

A mellékhajók keleti végeinek emeleti helyiségei jelenleg zártak, csupán a nyugati falak eredetileg félköríves záródású nyílásainak leszűkítéseibe elhelyezett ajtókon keresztül lehet megközelíteni őket, ám a 2000 augusztusában végzett falkutatásunk kimutatta, hogy eredetileg mindkettő nyitott volt a szentélynégyyszög felé, a belülről most is érzékelhető árkádívek teljes szélességében és 2,3 m magasságban – legfeljebb egy, az elfalazásnál keskenyebb mellvédjük lehetett. A feljutást a mellékhajók külső falához simuló faszerkezetű lépcsők biztosíthatták. Az elrendezés pontosan olyan, mint a boldvai, az északinál egy falvisszaugrás talán a boldvai déli karzathoz hasonló külső konzolos pihenő támaszkodási szintjét jelzi, mely alatt egykor a kápolnaajtó nyílt. A két boltozat különböző: a déli ismeretlen korú élkeresztboltozat, az északi háromnegyed donga, mely a szentélynégyyszögre néző árkád fölé támaszkodik 2,63 m magasán úgy, hogy a déli sarkaiban kis csegelek is vannak. Ezek között nyílás lehetett a boltozatban, mely a következő szintre biztosított feljutást – ma el van falazva. A donga téglái nem különböznek a középkori falazat tégláitól.

ÚJRAFALAZOTT NYÍLÁSOK

A szentély körablaka kissé furcsának hat a két mellette levő, keskeny, félkörívesen záródó rézsús bélletű ablak közt, ilyen megoldások a barokk kori átépítéseknel fordulnak elő. A körablak környezetét a Schulek-féle restaurálás során új téglából teljesen újrarakták, ezért az eredeti állapotot már lehetetlen rekonstruálni (27. kép). Az biztos, hogy amennyiben az újkorban a két szomszédoshoz hasonló keskeny ablakot alakítottak is át, annak könyöklőszintje legalább 20 cm-rel magasabban volt azokénál. Möller felmérése volna perdöntő az eredetiség eldöntésében, ő azonban nem fűzött megjegyzést hozzá, mint tette azt az északi ablakkal kapcsolatban, valószínűleg azért, mert azt – mint az a fényképeken is látható – vakolat fedte.

Hasonló a helyzet a nyugati kapu esetében, az eredeti állapotról itt is csak nagyon szűk korlátok közt lehet nyilatkozni. Az újkorban rézsús kiképzett ajtónyílás külső szélessége 1,84 m volt, ugyanannyi, mint az északi kapué és csak 10 cm-rel keskenyebb, mint a délié, viszont magassága csak 2,6 m, míg amazoké 3,57 m. Ha helyére egy középkori nyílást próbálunk illeszteni, és azt a valószínűtlen lehetőséget elvetjük, hogy az újkorban egyszerűen leszűkítettek és alacsonyítottak egy román kori kaput, akkor is csupán egy falusi temploméhoz mérhető arányú bejáratot tudnánk rekonstruálni a homlokzat fő tengelyébe, amelynek a valószínűsége nem túl nagy.

A VAKOLATLAN TÉGLAFALAZAT ÉS
A KŐELEMÉK

„A fal felületen azonban a téгла színét meg kell óvni, nehogy az épületnek ódon színezete elpusztuljon”⁵² – írja Schulek utasításában, de ez inkább a historizáló építész értékítélete, mint a restaurátoré. Arra, hogy szinte magától értetődően választotta a külső homlokzatok bevakolása helyett a nyersen hagyott falazatmegjelenítést (az átnevezett dokumentációs anyagokban máshol nem történik utalás ennek tematizálására), a téглаarchitektúrát a historizáló építészetben széles körben elterjesztő Wiener Bauhütte és vezető mestere, Friedrich Schmidt munkái lehettek döntő hatással.⁵³ Az ákosi főhomlokzatot tekintve nem nehéz ráismerni arra a látványra, amelyet a Schulek által 1880 és 1883 közt tervezett, historizáló, szegedi Kálvin téri református templom vakolatlan téglafalazata és nyers fehér mészkő elemeinek (párkányok, kőoszlopok, ikerablakok, sisakzáró kőelem, vízközpök) együttes hatása kelt. Az ákosi nyugati portikusz oromzatának előképeként a szegedi épületen a főhomlokzat oromzatába illesztett vakárkádok ívei hasonlóan halmozódnak egymásra, s a középsőben itt is ablak nyílik.

Ákos templomán kevés a művészettörténeti megítélés számára releváns módon hasznosítható műrészlet. Ilyenek elsősorban a kőből faragottak: a toronyablakok oszlopai és vállkövei, a két kapuzat meg a pilléreket lezáró, illetve a belső faltagoló párkányok. Utóbbiak anyaga a falkutatás során derült ki, mely során bebizonyosodott, hogy noha sok lehet a hiány és a téglapótlás, de eredetileg kőből voltak,⁵⁴ és kőből készültek a mellékhajók keleti falaiba mélyülő oltárfülkék félköríves, profilálatlan záradécai is,⁵⁵ valamint a mellékhajók keleti falainak belső sarkai. Möller felmérésével összevetve megállapítható, hogy az ikerablakok oszlopaikat pontosan másoltatták le, ami legalább kárpótolt az eredetiek elvesztéséért. Mindkét kapuzat szürke mészkőből faragott felső része helyén levő, eredeti szerkezet, a kapuszáraknál viszont az alsó négy rétegkő mindenütt pótlás, és talán e fölött is néhány elem. Ezeket gyengébb megtartású, sárgásbarna színű mészkőből faragták (ilyen színű kő van az eredetiek közt is), a lábazati résznél mállásnak is indultak. Nincs támpontunk az eredeti lábazatok megformálására, Möller nem ad részletrajzot; a déli kapunál a hengertag kúpszerű lábazatra metsződése szinte biztosan Schulek útmutatása alapján készült. Az apszis egyszerű élszedéssel profilozott, faragott kő lábazata Möller felmérésén is megjelenik, és említi Bunyitay is,⁵⁶ ennek köveit egytől egyig kicserélték (9. kép).⁵⁷ Semmiféle utalás nincs rá, és a felméréseken sem jelölik,⁵⁸ mégis úgy tűnik a helyreállítás előtti fényképeken,⁵⁹ hogy a tornyok mélyített falmezőinek alján volt valamiféle kőpárkány. Formáját Schuleknek nem volt oka

módosítani, állapota viszont indokolhatta a teljes cserét. Ami a faragott kőelemek anyagát illeti, kétféle követ használtak: a kiváló minőségű, kemény, fehér mészkövet, amelyből az ikerablakok oszlopai és vállkövei, a toronysíkok csúcsdíszei és az ablakai fölötti oromzatok vállkövei készültek; ezeket a süttöi bányából hozták előre kifaragva;⁶⁰ a portikusz csúcsa, a torony mélyített falmezőinek alsó párkányai, a főpárkányok, illetve a sisakok világítóablakai fölötti taréjelemek pedig sokkal rosszabb megtartású, középső-miocénkori mészkőből készültek.⁶¹ Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy voltak-e lábazatai a hajó pilléreinek. A kérdés azért sem indokolatlan, mert tudjuk, hogy nem csupán az 1896 előtti, de a mai járószint is a középkori fölött van. Ha kőből lettek volna, annak bizonyíték maradt volna nyoma, nem úgy a téglaprofilosnak. A téglasorok az alsó falazatzónákban mindennél oly erős lepusztulást mutattak, hogy a restaurálás nyomán talán sehol nem maradt köpenyezetlen eredeti falmag, ráadásul az 1901. novemberi munkálatok során a pillérek körül leásva, azok külső rétegeit is újraköpenyezték.⁶² Az apszis fala mentén belül egy 30 cm széles és 65 cm magas (ülő)padka fut végig. Ennek szerepére nincs magyarázatunk: egyetlen felmérési rajzon vagy tervrajzon sem ábrázolják, és régészeti kutatás nélkül csak találgathatjuk, hogy esetleg egy alapozási kiugrást falaztak fel a mai magasságára.

A MELLÉKHAJÓK LEFEDÉSE

A Möller által a hajó gádorfalainak külső oldalain, a mellékhajók padlasterében megfigyelt, eredetinek tűnő, mély gerendafészek sora egy olyan lefedési megoldást tesz elképzelhetővé, melyben a mellékhajók félig nyitott fedélszékekének szaruzatát a sárgerenda és a gádorfalba illesztett hosszanti gerenda mellett egy a falba rögzített, vízszintes gerenda merevítette a szaruhossz háromnegyedénél, közbülső támaszként, és így módon a karzat mellékhajóba nyíló árkádjai nem kerültek a tető takarásába. Schulek nem ezt rekonstruálta, ehelyett a gádor vállán futó talpgerendára állított oszlopos, ferde támaszos szerkezetet alakított ki, amelynek belülről nézve nyitott nyeregű hatása van.

A NYUGATI RÉSZ BOLTOZATAI

A helyreállítás és az eredeti térszerkezet viszonyának talán legfontosabb kérdése a karzat aljának, illetve emeletének eredeti födémrendszere és ezen belül annak középső szakaszában a Schulek által lebontott boltozat formája és kora. Az 1896 előtti boltozatokra nézve az egyházközség

jegyzőkönyve nyújt egyetlen csekély támpontot, miszerint „a déli tornyot újították 1732-ben, midőn már a templom földel nélkül maradt, csak a kőkarzat alá járván istentiszteletre”.⁶³ Ez talán impliciten annyit megenged, hogy a karzatalj teljes szélességére vonatkoztathassuk, illetve, hogy a körülményekből ítélve, nem csak az egyházközség siralmasként leírt közállapotai miatt, hanem a XVIII. század első felének a reformátusokat érintő építkezési korlátozásai okán is, ez a „kőkarzat” nem a XVIII. században készült, hanem ezt megelőzően. Ugyanezen megfontolások alapján feltételezzük, hogy az emelet középső szakaszának csehüveg-boltozata – melyet nem érintett a restaurálás – a XVIII. század vége utáni. A két szélső szakaszba Möller nem rajzolt boltozatot, ott – mint már említettük – a tornyok teljes magasságát átfogó faszerkezetek állhattak, de a Schulek-féle dokumentációkban sincs arra vonatkozó utalás, hogy az ide tervezett boltozatok korábbiak helyére, azok rekonstrukcióiként születtek volna.

A karzatalj középső boltszakaszáról két ábrázolás maradt: Möller ide a restaurálás előtt csehüveget rajzolt, mely a nyugati oldalon hevederre támaszkodik (8. kép),⁶⁴ Schuleknél pedig a kivitelezés munkaközi rajzai közül az északi és a középső szakaszt ábrázoló metszeteken a sarkokban élkeresztboltozatok indító rétegei szerepelnek, visszabontott vagy épp kiépítés alatt állók, az északi falhoz tapadva meg egy ép heveder.⁶⁵ Az első értelmezési lehetőséget, miszerint a rajzokat az északi torony alatti tér szempontjából a belső faszerkezet szétszedése utáni, de még a boltozat kiépítésének megkezdése előtti állapotot hűen visszaadóként értelmezzük,⁶⁶ feltételezve, hogy a heveder és a boltindítások középkori maradványok lennének, melyeket Möller az őket takaró faoszlopok miatt nem láthatott, azért vethetjük el, mert a középső szakaszban már egyik rajzon sincs ott a boltozat. Ezt pedig az Építési napló szerint október 15-én bontották le, viszont az északi szakaszban „az alsó boltozathoz szükséges 4 bolt fészek falazását, a nyug. és ész. falív beboltozását” már szeptember 28-án és az azt követő napokban elvégezték.⁶⁷ A rajzok tehát csak október 15-e után készülhettek, valószínűleg az új falazatok mennyiségének elszámolása céljából; ezt erősíti meg az a tény is, hogy olyan beavatkozások szerepelnek rajtuk vörössel jelölve – a nyugati kapu, a karzattfeljáró-nyílás, a szabadon álló pillér és mindkét szinten a reá támaszkodó hevederek, valamint a fölöttük levő falazatok kijavítása, részleges átrakása –, melyeket a közbeeső időszakban végeztek el.

Ez azt jelenti, hogy Möller alaprajzain kívül más rajzi forrás nem maradt a karzat új boltozatainak elkészülte előtti állapotról, sőt elhanyagolható a valószínűsége annak is, hogy az átépítések értelmezhető nyomokat hagytak volna, hiszen az új hevederek és boltozatok beül-

tesésének fészkei mélyen belevágnak a falazatba. Ami a középső boltszakaszt illeti, Möller felméréseit megvizsgálva kiderül, hogy Schulek nagyjából az elbontott boltozat helyére építette vissza az élkeresztboltozatot (a boltozat teteje 13 cm-rel alacsonyabbra került). A fölötté levő padló – és ennek megfelelően a mellvéd is – két lépcsőfoknyival magasabbra került, mint a két szélső szakaszé, de ez a karzatsfeljáró küszöbéhez mért minimális szintkülönbség meg kellett legyen, bármilyen korábbi boltozat állt is itt. Azt a lehetőséget, hogy a karzatnak az említett küszöbvel egyező szinten elhelyezett síkfödém lett volna, már csak a nyugati fal esetleges boltozat mögötti gerendafészkei vagy eredeti falazott mellvédjének lenyomata bizonyíthatnák, de a kiviteli rajzokról is leolvasható köpenyezések miatt alighanem ezeknek sem maradt nyoma.

Schuleknek a pillérek újraköpenyezésével kivitelezhetővé vált invenciója volt a pillérek és falpillérek sarkaiba beillesztett, lépcsősen kiugró keskeny tagozat, mintegy a boltsüvegek élének támasztékaul, melyeken viszont a vállpárkányok nem törnek meg. A boltozatoknak a külső falak mentén kialakított hevedereihez a mintát a középső szakaszból vette, ahol a nyugati falhoz rakott heveder az egyetlen helyén maradt eleme a boltozatnak, de inspiráló lehetett a jáki karzatalj is.

A KELETI TORONYPÁR KÉRDÉSE ÉS AZ ÉPÍTÉSMENET

Az Ákosról szóló irodalomban konstans elem a keleti toronypáros korábbi építési fázis vagy legalábbis tervvariáns gondolata. Ennek alapja a mellékhajók keleti végein a földszinten árkádokkal, az emeleten pedig falakkal leválasztott, a diadalív vonalától keletre eső terek elkülönülése a hosszaházról, illetve a keleti zárófalak feltűnő vastagsága.

Anélkül, hogy a kérdés mindegyik vetületét megvizsgálánánk, két tényezőre hívnánk fel a figyelmet. Az egyik az SK (Steinveisz Károly) szignatúrájú metszetrajz (23. kép).⁶⁸ Ez feltűnteti a mellékhajók végeiben álló, a szentély előtti haránt irányú teret közrefogó helyiségeknek a padlástér alá eső belső falait, kívül mindkettőnél függőleges, ép falsíkot ábrázolva. Mivel ekkor még nem került visszaépítésre a szentélyboltozat, közvetlenül megmérhették mindkét fal vastagságát: az északi 75 cm, a déli 60 cm vastag volt a hevederek fölötti részen. Erre a szélességre esik még a boltozat téglányi vastagsága, fölötté tehát a falazat ennél vékonyabb, a délinél 45–48 cm körülnek jönne ki. Egy tudatosan tervezett toronykialakítás esetén teljesen indokolatlan volna egy ilyen mértékű fa-

lazatleszűkítés úgy, hogy az alatta levő szint falkoronái 75 és 140 cm közötti szélességűek, a kérdéses fal folytatásában pedig a szentélyfal is 105 cm vastag. Ha ez a megfigyelés nem is vetheti el egyértelműen a keleti toronyok gondolatát, sokkal inkább szól ellene.⁶⁹

A másik tényező az építésmenettel kapcsolatos. A templom térszerkezetének alakulását, a (feltételezett) keleti és nyugati toronypár tervét és kiépülését nem csak az alaprajzból nem lehet levezetni – ahol a tagolatlan homlokzatú falak a mellékhajók keleti végeit leszámítva a földszinten gyakorlatilag állandó vastagságúak, ráadásul az alapozás a régészeti ásatások alapján a nyugati toronyok alatt, illetve a keleti végeknél is ugyanolyan mély, mint a hajónál –, de a külső, látható falszövetben sem lehetett cezúrákat vagy építési szakaszolásra utaló jeleket megfogni, és a közlekedési rendszernek sincsenek szerkezeti maradványai. Sem a szentély, sem a karzatspillérek nem igazodnak a hajó szélességéhez, ami mindenképpen több építési, vagy legalábbis kitűzési fázisra utal, ha ezek közt nem is volt nagy az időkülönbség. Ennek oka véleményünk szerint egy korábbi, bővítendő vagy elbontásra szánt, de még használt épület meglelte lehet a templom két vége között, amit részben igazolt az amúgy igen kis felületű, belső régészeti feltárás is, s talán ez lehet az oka a szabálytalan pillérkiosztásnak is (a két középső árkádpár keskenyebb, mint a szélsők). A karzatos nyugati szakaszt még ehhez a létező épülethez igazították, s akár vele párhuzamosan is kitűzésre kerülhetett a szentély, esetleg egy korábbi apszis körülépítési szándékával. A kettőt összekötő, cezúramentes külső falak már folyamatos (körül)építésről tanúskodnak, végül a pillérek kelet felől indított pozicionálása lehetett a tervezés utolsó momentum, s ebben a jelek szerint, korábbi (sáv)alapozások is közrejátszhattak. A főhajó falvisszaugrás fölötti részének építése már biztosan egyszerre történt a toronypáros főhomlokzatával, mert a gádorfalak téglái kötésben vannak a toronyok keleti falaival.

A térképzés művészettörténeti vonatkozásait is érintő kulcskérdés, hogy a szentély előtti keskeny térrész két hosszanti fala egybeépült-e a keleti, L alaprajzú pillérekkel, mert ha igen, akkor az oratóriumos keleti térkialakítás későbbi, mint a nyugati karzat.

SCHULEK HELYREÁLLÍTÁSÁNAK MÉRLEGE

A MOB-hoz került, csak elhanyagolható mértékben selejtezett dokumentációkból jól rekonstruálható az 1896 és 1901 évi restaurálások menete és mibenléte. Schulek részben párhuzamosan végzett pozsonyi, eperjesi, löcsei (Levoča), kisszebeni (Sabinov), csütörtökhelyi (Spišský Štvrtok), valamint a nagyléptékű jáki és budavári munkái

árnyékában az ákosi helyreállítás nem kísértett látványos megoldásokkal. Amit a nyugat felől közeledő látogatónak szcenírozni lehetett a „ledűléssel rémisztgető faalkotmány”, a két barokk hagymasisak lecserélése után, azt megtette az akadozva finanszírozott munka első felvonásában. Persze nagyon könnyedén lépte át a hitelesség követelményének határát a praktikusság és az explicite ki nem mondott reprezentativitás ürügyével, és tette hozzá a homlokzathoz a három leghangsúlyosabb historizáló látványi elemet: a két falazott sisakot és az előcsarnokot.

Az építész ezt követően szerény munkaerővel, de akkurátusan és helyenként a mai műemléki gyakorlatot is megszegyenítve kijavíttatta és újrászövette a falakat, levertette a külső és belső vakolatrétegeket, eltüntetett egy sekrestyekaput, kitalált egy hármablakot, szalonképebbé fésülte az oromzatot, megállította a déli kapu lepusztult profilját, és logikusan következtetve (viszsa)állította a nyugati rész élkeresztboltozatait. Helyreállítási koncepciójában – mely a gyakorlati szempontoknak éppúgy engedelmeskedett, mint a stílszerűségbe vetett hitnek – éppúgy keveredik a purista szemlélet a konzervá-

lás igényével, mint kortársainak többségénél, s bár kétségtelenül a Schmidt-iskola egyik legmarkánsabb képviselőjeként Ákoson is a megkésett stíluszisztaság jegyében próbált hozzájárulni viszonylag egyszerű feladatához, a lakonikus monumentalitású műemlék építészeti adottságai eleve nem nyújtottak kedvező terepet kreativitása kibontakoztatásához. Lényeges beavatkozásai additívak, „hozzájárulások”, ott pedig, ahol visszabontások árán fejezte ki az óhajtott vagy vélt stílusegységesítési gesztust – a nyugati oromzatnál vagy a diadalív fölötti, hármablakkal áttört oromfalnál –, a létező szerkezetek szubsztanciájában okozott kár jóval kisebb és művészettörténeti megítélése szemszögéből is kevésbé problematikus, mint ahogy az, az ugyanezekben az években keze alá került más emlékeknél tapasztalható.

Az archív rajzokat és fényképeket a KÖH őrzi, 6. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 13197, 7.: 13198, 8: K 878, 9: K 884, 10: K 879r, 11: K 879v, 12: K 885, 13: K 886, 14: KÖH Fotótár, neg. ltsz.: N 128.246, 15: N 128.255, 16: N 128.257, 17: N 128.259, 18: N 128.136, 19: K 890, 20: K 874, 21: K 873, 22: K 868, 23: 11792. 24–27. ábrák: Emődi Tamás–Orbán József felmérései, 2010.

JEGYZETEK

- ¹ BOGYAY 1944. 67–70.; VĂTĂȘIANU 1959. 33.; ENTZ 1968. 9.; ENTZ 1994. 28.; KISS-TÓTH G-I. 1996.; *Paradisum plantavit* 2001. 255. (Tóth Sándor); SZŐCS 2003. 155–180.; SZAKÁCS 2004b. 71–98.
- ² KÖH Tervtár, ltsz.: 13197., 13198.
- ³ KÖH Tervtár, ltsz.: K 902–905. (déli és nyugati homlokzat, alaprajz és keresztmetszet kelet felé). A rajzok mindegyike léptékkel ellátott, keltezett és szignált.
- ⁴ A felmérés keletkezésének körülményeire ld.: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1889/19., 40., 85., 112., 141.; 1890/138.; 1891/100., 128.; 1892/7.; 1895/153., 157.
- ⁵ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1895/186. Sztchlo Ottó által aláírt átvételi jegyzőkönyv. A 3085 forintból szóló költségvetés 1892. február 16-án kelt, amint az Schulek leveléből kiderül: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125.
- ⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 875–882., 884–887.
- ⁷ Mivel ma már egyetlen eredeti darabot sem ismerünk, különösen fontos, hogy Möller részletesen felmérte a déli toronyablakok kőoszlopait, melyeken apró különbség észlelhető: az ötödik emeletinek a vállköve 6 cm-el magasabb, mint az alatta levőnek, a többi elemük egyforma.
- ⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: K 876., 885., 886. – rajtuk a Möller által „régí talaj”, illetve „kiásott régi niveau”-ként jelzett szintekkel.
- ⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: K 877. (háttoldal).
- ¹⁰ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1895/204.; 1896/48., 114., 125.
- ¹¹ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/32., illetve: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125. A helyszíni szemlén részt vett Schulek János is.
- ¹² KÖH Tervtár, ltsz.: K 513–522. és egy leltározatlan rajz.
- ¹³ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 11247., 11250., 11253., 65710.
- ¹⁴ Erre a periódusra datálhatók a következő rajzok: KÖH Tervtár, ltsz.: 11759., 11760., 11763., 11779.

- ¹⁵ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/17.
- ¹⁶ Ekkor készülhettek a következő rajzok: KÖH Tervtár, ltsz.: 11784., 11785., 11805., K 511., 11758., 11763., 11805.
- ¹⁷ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/235. Schulek Frigyes 1896. december 30-i jelentése a MOB-nak, illetve KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/33. Építési napló, 1896. szeptember 3. – november 20.
- ¹⁸ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/33. (Építési napló, 1896.), illetve: 700/27. (1897. május 7-i jelentés), továbbá a Blacho–Schulek levelezés.
- ¹⁹ Nem maradt felmérés róla, de Schulek leírja, hogy a tornyok belsejében „végig felnyúló” önálló faszervezetek voltak, ezek felső részéhez erősítették a toronysisakokat, „oly célzattal, hogy ne a torony fala, hanem ezek tartsák a süvegeket”: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125.
- ²⁰ Semmiféle utalás nincs rá, és a felméréseken sem jelölik, mégis úgy tűnik a helyreállítás előtti fényképeken, hogy a tornyok mélyített falmezőinek alján volt valamiféle kőpárkány.
- ²¹ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/22. Blacho október 25-i levele Schulekhez.
- ²² OMM XX.: 125.
- ²³ KÖH Tervtár, ltsz.: K 891–900.
- ²⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 899.
- ²⁵ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 33570.
- ²⁶ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/19.
- ²⁷ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/27. 1897. május 6-i jelentés.
- ²⁸ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/29.
- ²⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: – korábbiak illetve javítatlanok: K 509. (K 873. korábbi, javítatlan változata), K 510. (K 874.), K 512., K 871., K 881., K 889. (K 890.), K 901., K 906., K 908. A végleges változatok: K 868., K 870. (11756–11757.), K 873., K 874., K 890.

- ³⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 11766., K 508. (= K 889.), K 511., K 881., K 901.
- ³¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11761., 11762.
- ³² KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1899/252.
- ³³ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/287., illetve: KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/1.
- ³⁴ Talán ekkori egy keltezetlen rajz: KÖH Tervtár, ltsz.: 11789.
- ³⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 11765., 11776., 11777., 11781., 11801. (ekkoraiak lehetnek a bádóg csillag, hold és kakas csúcsdíszek rajzai is: 11772., 11773., 11775.)
- ³⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 11790., 11791., 11798., K 506.
- ³⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: K 505., K 507. (ceruza, 1:100 léptékben).
- ³⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 11792. (1901. augusztus 20.), 11799. (1901. augusztus 27.).
- ³⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11802. (1901. szeptember 5.).
- ⁴⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: K 504. (1901. október 16.), 11782.
- ⁴¹ KÖH Tervtár, ltsz.: K 907. (1901. október 25.).
- ⁴² KÖH Tervtár, ltsz.: 11788. (1901. október 31.).
- ⁴³ KÖH Tervtár, ltsz.: 11771. (1901. október 19.), 11787. (1901. október 27.).
- ⁴⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 11783. (1901. október 30.), 11805. (1901. november 11.).
- ⁴⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 11778. (1901. november 7.).
- ⁴⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 11770., 11767., 11768., 11769. (1901. november 13.).
- ⁴⁷ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/481.
- ⁴⁸ Schulek 1901 novemberétől majdnem egy éven át betegszabadságát töltötte nikotinmérgezés miatt. SCHULEK 1991.
- ⁴⁹ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1902/168.
- ⁵⁰ BAKÓ 1993. 29.
- ⁵¹ 2000 nyarán Emődi Tamás, 2010 őszén Kiss Lóránd falképre Restaurátor végzett kisebb mértékű falkutatást az elérhető magasságokban.
- ⁵² KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/19.
- ⁵³ A korszak helyreállításainak ideológiai és történeti háttéréről részletesebben: MAROSI 1983. 32–37.; SISA 2002. 170–187.
- ⁵⁴ A szentély és a mellékhajók közti két árkád keleti válla jelenlegi formájában a restauráláskor vakolatból kialakított, negyedhenger tagból álló vállpárkányokról indul, de Möller rajzain látható, hogy ilyenek korábban is voltak, ha nem is kőből.
- ⁵⁵ Az épületbelsőben Kiss Lóránd végzett restaurátori kutatást 2010 őszén, néhány fálshondát nyitva.
- ⁵⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 884. – hátoldal: K 887.; BUNYITAY 1887. 10.
- ⁵⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 11801. „A szentély lábázatának kömegrendelése”.
- ⁵⁸ Möller toronymetszet rajzán – KÖH Tervtár, ltsz.: K 883. – sem szerepel, csak a falazat keskeny padkájának ferde kialakítása.
- ⁵⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11250., 11252. – illetve: BAKÓ 1993. No 4.
- ⁶⁰ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/29. Schulek 1897. május 6-i költségvetése két köbméter süttői nyers kőről, illetve 700/37. (Építési napló, 1896.). Ezek a kőelemek ma is tökéletes állapotban vannak.
- ⁶¹ Az utóbbi egy évszázad alatti sorozatos kifagyások hatására ezek a kőelemek mállásnak indultak, jelenleg sürgős cserére szorulnak. Tudjuk, hogy beszállítójuk színérváraljai (Seini) volt (KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/37. Építési napló, 1896.), azonban a település környékén kizárólag faragásra alkalmas piroxénandezitet bányásznak. Ákoshoz legközelebb Zsibó (Jibou) vidékéről, vagy a Lápos-hegységéből szállíthattak mészkövet (Wanek Ferenc geológus szíves közlése), ezt támasztaná alá Schulek egy leltárszám nélküli vázlatára írt feljegyzés: „Benedekfalvai kő?”
- ⁶² KÖH Tervtár, ltsz.: K 907.
- ⁶³ Idézi: RÓMER 1864. 158.
- ⁶⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 878. – az alaprajzon a levetített falívek szerepelnek, átlós élek azonban nem, bár ilyeneket a mellékhajók keleti végébe se rajzol; K 886 – hosszmetset.
- ⁶⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: K 897., 898. Schulek több rajzán is csehsüvegként jelenik meg, de ezek mind a helyreállított boltozatot jelzik tévesen, a boltsüvegek élei nélkül.
- ⁶⁶ Látszólag támogatná ezt a feltételezést az, hogy a középső szakasz északkeleti sarkában, a szabadon álló pillér törzsén nem mutatja a lépcsős kiugrást, mint ahogy az Möller említett alaprajzán sem szerepel.
- ⁶⁷ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/35. (Építési napló).
- ⁶⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.
- ⁶⁹ Sajnos a hajó gádorfalainak keleti sarkait kívül mindkét oldalon átfalazták a restauráláskor az első ablakokig, ezért a feltételezett keleti tornyok nyugati falai bekötéseinek esetleges csorbázatait már nem lehet sem cáfolni, sem igazolni.

Ákos, református templom Művészettörténeti elemzés

A történeti Szatmár megye határán, az egykori Közép-Szolnok (majd Szilágy) megyében álló ákosi (Acâș) templom (az 1896–1902-es restaurálás ellenére is) az Árpád-kori Magyarország egyik legépebben megőrződött monostortemploma (28. kép).

A templom építőanyaga jórészt téglá, de szerkezeti funkciókban követ is használtak: így a kapuk bélletei, a mellékszentélyek oltárfülkéinek kerete és a pillérek párkányai készültek faragott kőből (de ornamentális dísz nélkül). A templom háromhajós, kereszthajó nélküli, bazilikális rendszerű (19. kép). Főszentélye a homlokzat vonalából kiugró félköríves apszisból és az ehhez a térhez közvetlenül kapcsolódó rövid szentélynégyzetögből áll,

melynek mélysége megegyezik a mellékszentélyekével. A szentélyt ma a restauráláskor készült boltozat fedi, mely negyedpálcából és lemezből álló párkányról indul. A restaurálás előtt a szentély tere síklefedésű volt (13. kép),¹ de Möller István megjegyzése szerint „egykoron boltozva volt” (8. kép),² véleményét a meglévő párkány és a még kivehető boltozatindítás indokolta (23. kép).³ Az apszist keletről egy nagyméretű körablak, északkeletről és délkeletről egy-egy félköríves záródású, rézsűs ablak világítja meg (7. kép).⁴ A főapszis külső homlokzatát rézsűs lábazat, kétoldalról lizéna, felülről ívsoros párkány kereteli.⁵ A főszentély lényegesen szélesebb a főhajónál, amelytől félköríves záródású diadalív választja el. A dia-

28. Ákos, a templom délkeletről

29. Ákos, a főszentély és a déli mellékszentély

dalív fölötti fal hármaskerablaka a restauráláskor készült, ezt megelőzően a fal tömör lehetett, de a szentély felől volt egy beugrása (6., 13. és 23. kép).⁶

A mellékszentélyek négyzet alaprajzúak, kívül-belül egyenes záródásúak. Keleti falukba 65 cm mély, 138 cm széles, félköríves oltárfülke mélyed (29. kép), melyet kőszegéllyel láttak el (33. kép). Az északi fülke belső oldalán Kiss Lóránd festett vakolat töredékeit figyelte meg. A mellékszentélyek kívülről lépcsőzött diadalívvel kapcsolódnak a mellékhajókhoz. Mivel a mellékszentélyek külső fala egybeesik a mellékhajókéval, a főhajó pedig keskenyebb a főszentélynél, a mellékhajók szükségképpen szélesebbek a mellékszentélyeknél, és a tengelyük is eltérő. Annak érdekében, hogy ezt a tengelyeltolódást korrigálják, az oltárfülkéket a keleti falon aszimmetrikusan, a főszentély felé eltolva helyezték el (19. kép). A mellékszentélyeket eredetinek tűnő boltozat fedi.

A mellékszentélyek fölött egy-egy négyzet alaprajzú helyiség található (11. és 23. kép). Ezeket kisméretű (70 × 110 cm) ajtónyílásokon keresztül lehet megközelíteni a mellékhajók felől (29. kép). A feljárat eredeti módja nem világos, ma ez nem biztosított, csak az ajtók tanulmányozhatók a mellékhajók felől. A helyiségek szintén boltozottak, teljes belmagasságuk 277 cm. Csak a délit világítja meg egy félköríves záródású, rézsús ablak,⁷ az északi jelenleg nem kap természetes fényt. A főhajó légtérétől mindkét helyiséget vékony fal választja el, mely félköríves fülkét tölt ki. Már Möller 1889-es rajza is jelezte, hogy ezek a falak utólagosak (9. kép).⁸ Újabbban a déli helyiségben kutatóablakkal is igazolták, hogy a helyiség keleti fala a hozzá csatlakozó északi fallal nincs kötésben.⁹ Ezek szerint a helyiségek eredetileg 185 cm széles, félköríves nyílással néztek a főszentélyre. Ez a nyílás a szent-

télynégyyszög két oldalán található, hosszúkás fülkék falát törte át, amelyek a földszinten a mellékhajók felé is ívesen nyitottak voltak, és amelyekben keresztül a főapszis parkánya is áthalad; a fülkék félköríves lezárása erről a parkányról indul (29. kép).

A hosszúhajóit kelet-nyugat irányban pilaszterrel bővített hasáb alakú pillérek választják el egymástól. A pilléreket a templomban szokásos negyedpálcából és lemezből álló parkány zárja, melyet ma vastag vakolat és meszelés takar, de ezalatt megvan kőből ugyanez a forma (32. kép). A pilléreket összekötő ívek lépcsőzöttek, ezek belső rétegét veszik fel a pilaszterek.¹⁰ A pillérek távolsága nem egyenletes, a keleti és a nyugati szélesebb, a középsők keskenyebbek (19. kép),¹¹ ebből következően az őket összekötő félköríves árkádívek közül az előbbiek magasabb, az utóbbiak alacsonyabb záródékúak (21. kép).¹² Az árkádívek fölött a falsík kb. 10 cm-t beugrik. A gádorfalon hét ablak nyílik mindkét oldalon (13. és 20. kép).¹³ A két szélső ablak elég közel van a főhajó két végéhez, s bár az ablakközök viszonylag egyenletesek (kb. 230 cm),

30. Ákos, a nyugati karzat és az északi gádorfal nyugati bekötése

31. Ákos, déli kapu

a hét ablak tengelye természetesen nem igazodhat a négy árkádívhez harmonikusan. Függőleges irányú tagolást egyáltalán nem is alkalmaztak, így a vízszintes falvisszaugrás, mint az egyedüli tagolóelem, a kelet–nyugati irányt hangsúlyozza. A nagy belmagasságú (11,5 m) főhajó boltozatlan, és nincs is nyoma korábbi boltozásnak. A restaurálás óta gerendázatra fektetett síkmennyezete van, előtte kazettás mennyezettel rendelkezett. Szélessége (4,8 m) a főszentélynél (7,05 m) lényegesen keskenyebb, de a gádorfal bekötése a nyugati oldalon is szabálytalanságról árulkodik (30. kép). A nyugati torony pillérpárjának keleti falpillérei kb. 2,5 m magasságban megtörnek, és az oldalfalak felé széthúzódnak: vagyis ezen a ponton eredetileg a megvalósultnál keskenyebb főhajóval számoltak. A főhajó külső fala egyszerű, szakaszolatlan; lezárását olyan félköríves párkány zárja, mint az apszisfalat (28. kép).

A mellékhajók szélességükhöz (2,6 m) képest szintén magasak (kb. 8 m) és boltozatlanok; lefedésük ma nyitott fedélszékes. Keletről a mellékszentélyekbe, nyugatról a to-

ronyaljba futnak bele, mindkét tértől lépcsőzött árkádív választja el őket (29–30. kép). Az északi mellékhajónak csak egy ablaka van (ez a keletről számított második szakaszba esik), a délinek öt. Ezek ritmusa sem a pillérekkel, sem a főhajó ablakaival nem harmonizál, de a déli homlokzaton ezt a sorozatot folytatja a nyugati karzat és a keleti emeleti tér egy-egy ablaka (az utóbbi esetben a szokásosnál szűkebb ablakközzel). Mindkét mellékhajófalon kapu található. A déli a díszesebb, ma ez a főbejárat (31. kép); a déli mellékhajó nyugati szakaszába nyílik, de elhelyezése sem a pillérközhöz, sem a mellékhajó ablakainak közéhez nem igazodik. A kőből faragott, kétlépcsős szerkezetű, félköríves béléttű kapu külső szögletében megszakítás nélküli hengertag fut körbe. A timpanon helyén csekély visszaugrás található, díszítésnek nincs nyoma.¹⁴ A kapunak a restaurálást megelőzően faszervezetű előtere volt (7. kép).¹⁵ A ma befalazott északi kapu a keletről számított második szakaszba vezetett, de ennek sem a közepébe; még furcsább, hogy az egyetlen északi mellékhajóablak szinte érinti kőkeretét.¹⁶ A szintén kétlépcsős, béléttű kapu hengertag nélküli, de a belső farsarkot vájatolták. Sem fejezete, sem lábzata nincs. Az északi oldalon Möller István alaprajza egy befalazott kaput jelöl, amelyet sekrestyeajtónak nevez. Ez a keleti szakaszból nyílt, 93 cm széles volt (8. kép),¹⁷ és valójában egy olyan egyterű kápolnába vezetett, melynek négyzet alaprajzú hajójához félköríves szentély csatlakozott. Ez ma már nem látható, de Möller István Bogay Tamás által is közölt alaprajzán szerepel, és alapfalait Szócs Péter Levente feltárta (2. kép).¹⁸ Az ajtónak ma már nincs nyoma, mert a mellékhajó északi falának a keleti részét a restaurálás során teljesen újraköpenyezték.

A templom nyugati részét toronypár zárja. A toronyok földszintje nyitott toronyaljjal készült, amelyeket így a mellékhajóktól és a karzataljtól csak hevederívek választanak el (22. kép). A toronyok belső, keleti sarka tehát szabadon álló pilléren nyugszik, mely összetett alaprajzú: minden irányban pilaszterekkel bővített, amelyek a hevederíveket veszik fel. Párkányuk negyedpálcából és lemezből áll, ezt a falpilléreken is alkalmazták. Az emeletre az északi mellékhajóban elhelyezett lépcső vezet fel (30. kép). Az első toronyemelet egységes teret alkot a nyugati karzattal. Mindhárom tér félköríves, lépcsőzött árkádívval nyílik a hosszázra (18. kép). Mind a földszinti, mind az emeleti terek eredetileg is boltozottak voltak, a boltozatokat a restaurálás során megújították.¹⁹ A karzat déli oldalán alacsonyan elhelyezett, rézsús ablak nyílik, ennél magasabban találjuk a nyugati karzat hasonló formájú ablakát. A karzat fölött a tornyoknak még négy emeletük áll. Az alsó kettőt három oldalról résablakok világítják meg,²⁰ a felső kettőt ikerablakok. Ez utóbbiak osztóoszlopait kőből faragták, és kockafejzettel rendelkeznek.

A restauráláskor készültek, de a felvételek szerint formájuk hiteles (7. kép).²¹ A tornyok három felső emeletét lizénákkal és ívsoros párkánnyal keretezett faltükrök tagolják, az alsó szintek tagolatlanok. A legfelső szint párkánya és a toronysisakok a restauráláskor készültek, ezek XVIII. századi hagymasisakokat váltottak fel (1., 7., 15. kép). Ugyanekkor építették újjá a tornyok legfelső, az északi 5. és a déli 4. és 5. emeleteit is. 1896 előtt a karzatköz a főhajónál alacsonyabban záródott, és tetőzete is elvált: ezáltal önállóbb épületegységet képezett. A restaurálás során oromzatát megemelték, és egy újonnan tervezett ikerablakkal látták el. A nyugati kapu, mely a restaurálás előtt is megvolt, Bogay Tamás szerint a barokk korban keletkezett,²² ám ezt semmi nem bizonyítja. Előtte a restaurálás előtt a déli kapuéhoz hasonlított (7. kép),²³ ennek helyére Schulek Frigyes tervezte a mai neoromán előcsarnokot.

Ez az áttekintés meggyőzhet bennünket arról, hogy a ma ismert épület lényegében megfelel az eredeti állapotnak. Az épület tervei azonban valószínűleg már építés közben módosultak. Különös, hogy a főszentély és a mellékszentély aránya lényegesen eltér a főhajó-mellékhajók arányától, de a gádorfal nyugati bekötése is tervmódosításra vall. Ugyanakkor az a korábbi kutatás által felvetett elképzelés, hogy az eredeti terv keleti toronypárral számolt, nem nyert bizonyítást. Szócs Péter Levente ugyan feltárt különböző alapozásokat az északi mellékszentély hevederívei alatt, de ezek nem alkottak egységes, tervszerűen lefektetett toronyalapozásokat. A falszöveget is annyira egységes, hogy menet közbeni hosszabb leállás valószínűtlen. A keleti elrendezés tehát vélhetően az eredeti terv szerint épült fel.

E terv azt a templomtípust képviseli, amely a háromhajós hosszsházhoz három szentélyt kapcsol, de ez itt nem a legelterjedtebb, háromapszisos formában valósult meg. Ez az ún. bencés templomtípus Kelet-Magyarországon a XI. század végén Sárvármonostoron már megje-

lent, és a XIII. század elején Kaplonyban (Căpleni) is ezt használták.²⁴ A XII. század folyamán az Alföldön a legváltozatosabb formákban élt tovább (egyeses; kívül egyes, belül félköríves vagy patkóíves szentélymegoldásokkal). Ákoson ennek látszólag a legegyszerűbb változata jött létre, mivel a félköríves főapszist két egyenes záródású mellékszentély kíséri. A mellékhajók egyenes záródása (félköríves főszentéllyel párosítva) az Ákoson is illetékes erdélyi püspökség központjában, Gyulafehérvárott (Alba Iulia) 1100 körül épült első székesegyházra is jellemző volt. Az Alföldön a XII. század folyamán Csoltmonostor is ezt követte.²⁵ Ákoson azonban a mellékszentélyek határozottan elkülönülnek a mellékhajóktól. Ez viszont inkább a szomszédos egri püspökség székesegyházára lehetett jellemző, ahol a mellékhajó keleti szakaszhatárát pilaszterek jelzik – ezek nyilván hevederíveket tartottak. Nem lehetetlen, hogy az észak–dél felé megnyújtott keleti pillérpár Somogyvárott is diadalívet hordozott, mely a szentélyzónát határolta le. Ákoson viszont a mellékszentély oltárának nem készült félköríves apszis, mint az előbbi esetekben, hanem a kívül egyenes falba süllyesztettek egy oltárfülkét – ez annál is szerényebb megoldás, mintha a falba egy félköríves apszisfülke mélyedne (pl. Esztergom, Harina [Herina], Bátmonostor, Kemecsemonostor [Kemenche], Herpály).

Mindezen részleteknél fontosabb, hogy a mellékszentélyek fölött a főszentélyre nyitott helyiségeket alakítottak ki. Ez a megoldás legépebben Boldván maradt fent, ahol a keleti toronypár első emeletét alakították ki hasonlóan; ott azonban a mellékhajók nem a toronyalján, hanem ennek nyugati fala előtt kaptak helyet. Ákoson, ha minden igaz, nem volt soha keleti toronypár, de ez nem is szükséges velejárója az emeletes mellékszentélyeknek. Tóth Sándor meggyőzően cáfolta, hogy Harinán keleti tornyokat terveztek volna,²⁶ a mellékapszisok boltozata fölött azonban önálló, keletről saját ablakkal megvilágított terek helyezkednek el, amelyek emlékeztetnek az

32. Ákos, a délkeleti pillér párkánya kutatás közben, 2010

33. Ákos, kőkeretelés az északi mellékszentély oltárfülkéjén, 2010

ákosi megoldásra. Jelenleg a kaplonyi főszentély két oldalán is csigalépcsővel megközelíthető emeleti oratóriumterek találhatók, amelyeknek lehettek középkori előzményei.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy itt egy Kelet-Magyarországon jellemző szentélyelrendezést valósítottak meg. Ugyanígy helyi hagyománynak tekinthető a szélességéhez képest magas belső terű, boltozatlan hajók alkalmazása, amely Harinán és Boldván is hasonló térélményt nyújt.

Más a helyzet a nyugati térelrendezéssel. A nyitott toronyaljas nyugati toronypár Magyarországon a XII. század közepétől fogva mutatható ki, korai példáit Esztergomban és Nagykapornakon tudjuk megragadni, tehát a Dunántúlon. Ákos ezek szerint Kelet-Magyarországon (legalábbis a megmaradt emlékek közt) elsőként vette át ezt a típust, s ezzel eltért a Boldván alkalmazott keleti toronypáros megoldástól; de még Csoltmonostor harmadik temploma sem rendelkezett teljesen nyitott toronyaljjal (a mellékhajókkal egybenyitott tereket a karzataljtól falak választották el). Ákost követően viszont Harina már ezt a típust követte, és ilyen valósult meg Kisdisznódon (Cisnădioara), Kaplonyban, Ábrányban (Abram), Pankótán (Pâncota) és talán Bátmonostoron is.²⁸ A típus a Dunántúlon is tovább élt a XIII. század folyamán, többé vagy kevésbé összetett emeleti terekkel párosulva. Ákos egyszerű formáját, melyet egységes és a hajókra nyitott emeleti karzat jellemez, a XIII. századból ott Lébény (és

egyhajós kivitelben Mórchida) képviseli. Erdélyben ismét Harina kínálkozik párhuzamul, ahol a karzat megközelítése is hasonló.²⁹ Ákoson mindenképpen kiemelendő, hogy a karzat szakasza a külsőben is önálló téregységként jelent meg egészen a restaurálásig. Ez az épületrész tehát nemcsak az impozáns tornyok miatt volt fontos eleme a templomnak, még akkor is, ha ennek konkrét liturgikus használatát egyelőre nem tudjuk felidézni.³⁰

Az ákosi templom díszítése rendkívül visszafogott. A téglarchitektúra szokásos díszítőelemei közül csak az ívsoros párkány jelenik meg, és a főapszis és a tornyok felső emeletén a lizénákkal kísért faltükör. Lépcsős béléltű kapui is egyszerű formákat mutatnak, fejezet és lábazat nélküliek, de a hengertag, illetve a vájatolás a Szatmárban szokásos kapuformánál igényesebb. Párkánya a XII. században a romanika széles körben használt eszköze, ugyanúgy, ahogy a tornyoknál alkalmazott kockaoszlopfej is hazánkban e korban jellemző. E részletek és a templom szerkezeti kialakítása miatt a szakirodalomban elterjedt XII. századi datálás elfogadható,³¹ de annak leginkább a végén képzelhető el.

A 28–31. és 34. képeket Mudrák Attila, a 32–33. képeket Kollár Tibor készítette.

34. Ákos, templombelső a szentély felé

JEGYZETEK

- ¹ Möller István hosszsmetszete, 1889. KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.
- ² Möller István megjegyzése az alaprajzon. KÖH Tervtár, ltsz.: K 878.
- ³ Ezek jól látszanak Möller hosszsmetszetén (K 886.) és Steinweis Károly 1901-es restaurálási rajzán, KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.
- ⁴ A restaurálás előtt is ez volt a helyzet, ld.: Schulcz Ferenc rajzát, 1864. KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.
- ⁵ A mai párkány teljesen újonnan falazott, a restaurálás előtt készült fényképen ilyennek nincs nyoma. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 128.259. (17. kép)
- ⁶ Ld.: Möller (KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.) és Steinweis hosszsmetszetét (KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.); az utóbbi lapon a szentély keresztmetszete is rajta van kelet felé felvéve, amelyen látszik, hogy a beugrás szélessége azonos volt a diadalívvel. Hasonló beugrás figyelhető meg ma is a harinai templom diadalíve fölött a főhajó felől. Ákoson Schulcz 1864-es rajzán (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) a fal nyugati oldalán is feltűnik egy vonal nagyjából ebben a magasságban, mely a hajó teljes szélességében húzódik; ilyen beugrást itt a későbbi hosszsmetszetek nem jeleznek, tehát lehet, hogy másról van szó.
- ⁷ Ez a restaurálás előtt be volt falazva, ld. Möller emeleti alaprajza, KÖH Tervtár, ltsz.: K 884.; Blacho Vilmos emeleti alaprajza, 1896. KÖH Tervtár, ltsz.: K 890. – közölve: *Paradisum plantavit* 2001. 255., 52.. kép Ezért nem látható Schulcz 1864-es déli nézetén (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) és Gerecze restaurálás közbeni délnyugati fotóján (KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 145060. ld.: BAKÓ 1993. No 5), valamint Cserna Károly hasonló korú rajzán sem: OMM XX. 125.
- ⁸ Möller emeleti alaprajza, 1889. KÖH Tervtár, ltsz.: K 884.
- ⁹ Ez ma is megfigyelhető.
- ¹⁰ TÓTH S. 1998. 58.
- ¹¹ Keletről haladva: 403, 328, 309, 371 cm. Ld.: Blacho Vilmos kótázott alaprajza, KÖH Tervtár, ltsz.: K 890. Möller mérései kissé eltérőek: 405, 328, 305, 364 cm. KÖH Tervtár, ltsz.: K 878.
- ¹² Blacho Vilmos 1:100 készült hosszsmetszete, 1896. (KÖH Tervtár, ltsz.: K 873.) alapján, keletről haladva: 620, 585, 580, 600 cm. Möller méretezése szerint magasságuk: 586, 553, 538, 564 cm, de ő 60 cm feltöltést is jelez (KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.).
- ¹³ Ezek közül az északi oldal keleti ablaka a restaurálás előtt be volt falazva, ld. Möller megjegyzését a hosszsmetszetén, KÖH Tervtár, ltsz.: K 886. Nem látszik ez az ablak a restaurálás előtti fotón sem, KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 128.257.
- ¹⁴ Felmérése: KÖH Tervtár, ltsz.: K 892.
- ¹⁵ Ld.: Schulcz rajza, KÖH Tervtár, ltsz.: 13198. Az előtér háromszögű lenyomata az archív fotókon is látszik, pl. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 145060. (BAKÓ 1993. No 5.).
- ¹⁶ Felmérését ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 899.
- ¹⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: K 878. Ld. még: KÖH Tervtár, ltsz.: K 876.
- ¹⁸ Möller István: KÖH Tervtár, ltsz.: K 876. – BOGYAY 1944. 70.; SZÖCS 2003. 155–180., és írását a jelen kötetben.
- ¹⁹ BOGYAY 1944. 68.
- ²⁰ Egymás felé itt nem nyílik ablak, mivel felér idáig a főhajó oromfala. A déli torony harmadik szintjén a keleti résablak a középtengelytől dél felé tolódik (a gádorfal bekötése miatt azonban ez így szimmetrikus), míg az északi torony megfelelő ablaka a felette levővel azonos tengelyű.
- ²¹ A Schulcz 1864-es rajzán (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) látható forma megfelel a mainak. A restaurálás előtt az északi torony északi oldalán a 4. emeleten és a déli torony nyugati oldalának 5., keleti oldalának 4. és déli oldalának mindkét szintjén fejezetes oszlop áll. Téglapillér helyettesítette ezeket az északi torony 5. emeletén és a 4. emelet nyugati és keleti oldalán, valamint a déli torony 4. emeletének nyugati és 5. emeletének keleti oldalán. A maradék három, egymás felé néző ablakról nem találtam használható felvételt. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 28.255–28.259. Schulek az eredeti oszlopokat meg kívánta őrizni, hogy beépítse őket az előcsarnokba. KÖH Tudományos Irrattár, Schulek-hagyaték, 700/19., 2.
- ²² BOGYAY 1944. 70. Schulek úgy érzékelte, hogy a nyugati kaput utólag törték be a falszövetbe, KÖH Tudományos Irrattár, 700/19., 5-6.
- ²³ Ld.: Schulcz Ferenc rajzát, KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.
- ²⁴ Vö.: SZAKÁCS 2004a. 25–37. – ld. még: a kaplonyi templomról szóló írást a jelen kötetben!
- ²⁵ Tóth Sándor Ákoshoz legközelebb Csoltmonostort érezte, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 255.
- ²⁶ TÓTH S. 2000b. 121–154.
- ²⁷ Ld. c kötetben a Kaplonyról szóló leírást!
- ²⁸ SZAKÁCS 2007b. 7–36.
- ²⁹ SZAKÁCS 2004b. 71–98.
- ³⁰ Ehhez: TOMASZEWSKI 1974.; ENTZ 1980. 133–141.; TÓTH S. 1980. 22–26.
- ³¹ RÓMER 1864. 158.: XII. század vége – XIII. század eleje; GEREVICH 1938a. 30.: XIII. század első fele, BOGYAY 1944. 70.: XII. század dereka; MoMT 1975. 69.: XII. század vége (Dercsényi Dezső); ENTZ 1968. 9.; ENTZ 1994. 28.: XII. század közepe; VÁTÁSIANU 1959. 33.: XIII. század második negyede; *Paradisum plantavit* 2001. 255.: 1200 felé (Tóth Sándor).

1. Szakoly. A középkori eredetű református templom bontás közben kelet felől. Gerecze Péter felvétele 1898 májusában

Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott középkori templomából

*Jegyzetek a XII. századi magyarországi épületplasztika
néhány geometrikus díszítményéhez*

1898 májusában a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából Gerecze Péter Szabolcs vármegyébe, többek között Szakoly községbe utazott, hogy ott a bontás alatt álló református templomot szemrevételezze. A középkori eredetű templom lebontásáról a Bizottságot Jósza András nyíregyházi főorvos, a Szabolcsvármegyei Régészeti Egylet és a Szabolcsvármegyei Múzeum alapítója,¹ egyúttal a környék régészeti, művészeti emlékeinek tudós kutatója értesítette,² aki úgyszintén a helyszínen próbálta menteni a még menthető. Ekkor készült Gerecze kétoldalas jelentése az épületről (a Szakolyra vonatkozó rész a jelen tanulmány Függelékében olvasható), melyet egy helyszínen felvett alaprajz és több fényképfelvétel kísérték (1–2., 4–5. kép).³ A felvételek a középkori eredetű templom maradványai mellett figyelemre méltó „régí kőfaragványokat” – valójában ornamentális téglákat – is megörökítettek, melyek a falusi emlékek körében méltán kaphatnak helyt az Árpád-kori művészet történetének sokszínű képében.⁴

Amikor 1898. május elején Jósza András értesült és értesítést küldött a templom sorsáról, valamint Gereczével a helyszínre érkeztek, a bontási munkálatok már oly mértékben előrehaladtak, hogy a középkori templomból csupán nyugati tornya és északi falának csekély felmenői állottak, az épület többi része törmelékhalomok, téglakupacok formájában látható a fényképeken (1., 4. kép).

Az alaprajzi felmérés egyhajós templomot mutat (5. kép), kelet felé a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel, nyugat felől a homlokzat elé lépő toronnyal. A hajó nyújtott téglány alaprajzú volt, nyugati homlokzatának sarkait átlós helyzetű támpillérek erősítették. Gerecze rajza a hajó északi és déli falának középrészén is jelez határozott körvonallal, vonalkázással egy-egy (kissé sekélyebb) kiülési támpillért. A fennmaradt forrásokból nem derül ki, hogy ez az eltérő, halványabb jelölés későbbi(nek vélt) toldalékot, vagy addigra már szinte teljesen eltüntetett, a csekély nyomokból csak sejthető maradványokat takart-e. Az előbbi esetben későbbi (új-kori?) megerősítésre, az utóbbi esetben a hajó kétboltszakszós, késő középkori lefedésére lehetne gondolni. A polygonális lezárású szentély a hajónál valamivel keske-

nyebb. A négyzetes alaprajzú szentélyszakaszt a hajótól a falvastagsággal egyező, mélyen benyúló, hasábforma diadalívpillérek választották el, melyek északi tagja látható még a bontást ábrázoló egyik felvételen (1. kép). A szentély északi falán az alaprajzi felvétel szintjén keskenyebb, a belső felé részsísen enyhén szűkülő kávájú, a hajó oldalsó támpilléreihez hasonlóan vonalkázva jelölt (elfalazott?) ajtónyílás látható. Ha ez a középkori állapot maradványa, akkor a szentély északi oldalához csatlakozó sekrestyével is lehet számolni. A polygonális szentélyzáradékot kívülről szintén támpillérek erősítették. Közülük az északit csupán szaggatott vonal jelzi; itt egyrészt arról lehet szó, hogy a kérdéses részlet nyomát – a fényképek szerint az északkeleti oldal ekkor már a föld színével volt egyenlő – nem igen lehetett már látni, legfeljebb csak következtetni lehetett rá. Másrészt viszont, ha a középkorban esetleg sekrestye is csatlakozott a szentély északi oldalához, akkor a külső támasz szerepét is kiváltó oldal-építmény indokolhatná a támpillér (az alaprajzi jelölésből sejthető) hiányát és a szentély északi falán lévő ajtónyílást is. E kérdéseket a XIX. század végén teljesen újjáépült templom szentélye körüli kisebb régészeti feltárás könnyen tisztázhatná.

A lebontott templom nyugati homlokzatát középtűt négyzetes alaprajzú torony bővítette, melynek sarkait átlós helyzetű támpillérek erősítették. A toronyalj nyugati homlokzatán szélesebb nyílást jelöl az alaprajz, ezen keresztül lehetett megközelíteni a templom egyedüli, a hajó nyugati falának középtengelyében kialakított portálját. Az előtérként is szolgáló toronyalj oldalfalainak belső síkját – az alaprajz szerint – egy-egy falfülke tagolhatta. Az alaprajzon a toronyalj keleti falán egy-egy faltagoló lizéna vagy sekélyebb sarokfalfillér tűnik fel, nem világos, hogy ezek a faltagolás részeit képezték-e, avagy az egyszerű nyugati portál külső bélletretegére, keretarchitektúrájára utalnak-e. A tornyot nyugatról, délnyugatról, valamint kelet felől megörökítő 1898-as fényképfelvételeken a tagolás további részletei figyelhetők meg.⁵ A lépcsőzött támpillérek a torony alsó két szintjének magasságáig emelkedtek. A nyugati homlokzat alsó szintjét

2. A szakolyi református templom bontása során előkerült ornamentális téglák és freskótöredékek. Gerecze Péter felvétele 1898 májusában

3. Szakoly. A két meglévő, XIII. századi ornamentális téglá. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum

széles, félköríves lezárású, sekély mélységű vakárkád foglalta el (4. kép). Ez a támpillérek közé ékelt homlokzatszakasz csaknem teljes szélességét kitöltötte. Középrészén az enyhén csúcsosodó ívvel zárt ajtónyílás körül egyenes lezárású, faszerkezetű, a vakárkád ívéhez képest újabb kori kapuszerkezet vehető ki. A széles, félköríves lezárású falfülkéként megörökített képződmény – Gerecze alaprajza (5. kép) is ezt jelöli a fal teljes vastagságában a toronyalj nyugati részén – középkori formájában leginkább

a toronyaljat nyugat felé megnyitó árkádvétként képzelhető el. Ez falkutatással tisztázható lehetne, ahogy az is, hogy a félköríves árkádív s a nyitott toronyalj befalazása és egy kisebb portál kialakítása a középkor egy későbbi szakaszára, avagy a templom újkori, XVII–XVIII. századi használatára vezethető-e vissza. A nyugati homlokzaton a bejárat felett egy kisebb, szintén félköríves lezárású falfülke mutatkozik. E fölött a homlokzat tengelyében keskeny résablak látható, melynek megfelelője (azonos

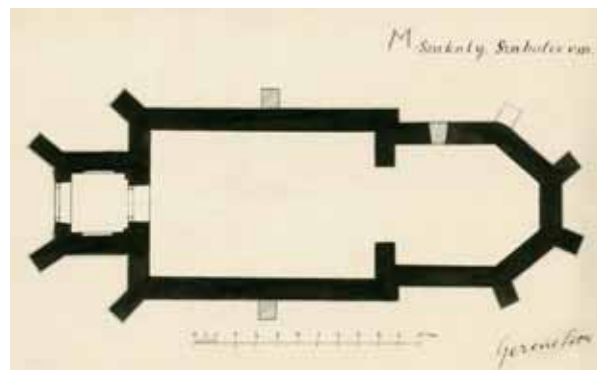
szintben) a déli oldalon is látható. Mindkettő íves lezárásúnak tűnik.⁶ Míg a toronybejárat felett emelkedő, annak szélességével egyező falfülke akár újkori eredetű is lehetne, addig a torony nyugati és déli homlokzatán jelentkező két résablak bizonyosan középkori, a toronytesttel egykorú lehet, s a gótikus építmény második emeleti szintjének kiképzésére utal.⁷ Az épület nyugati részét kelet felől mutató képen megfigyelhető még a templom nyugati falának belső oldala (1. kép). Eszerint a templom nyugati részét – a gerendanyomokból ítélhetően – a XIX. század végén faszerkezetes karzat foglalta el, s a meszelés arról tanúskodik, hogy a templomhajó ekkor (legalábbis ezen a részen) síkmennyezettel volt lefedve.⁸ Amikor 1898 májusában – valamikor 6-a és 10-e között –, Gerecze lefénnyképezte az épületet, annak déli oldala már szinte teljesen eltűnt. Az északi oldalon a hajófal még állott, a falkoronáján folyt a bontás, a szentély azonban már nagyjából megsemmisült. Az ezt ábrázoló fotón a belső vakolt, meszelt voltán és a diadalíven kívül egyéb

4. Szakoly, a református templom megkímélt középkori tornya nyugat felől. Gerecze Péter felvétele 1898 májusából

részlet, faltagolás nyoma nem vehető ki (1. kép). A bontáskor, melyet az épület állapota egyáltalán nem indokolt volna, a középkori templomból egyedülként a tornyot tartották meg, melyet utóbb – támpilléreinek visszabontásával – befoglaltak a még ugyanezen évben felépült, új református templomba.⁹

A forrásokban a XIII. század végétől felbukkanó Szakoly a XVI. század vége felé romlásnak indult, lassan elnéptelenedett, s a XVII. század derekán kelt források többször pusztaként is említik. Temploma sérülhetett, azonban továbbra is állott; a helység s a környék legalábbis gyér lakottságára utal, hogy egyes adatok szerint a XVII. század folyamán (valószínűleg 1615 és 1655 között) a középkori templomot reformátusok használhatták. A település maga a XVIII. század második felében kezdett újjáéledni, újjáépülni.¹⁰ Ekkortájt, 1782-ben kelt a nagykállói plébános, Eszterházy Károly egri püspöknek (1761/1762–1799) írott jelentése (a térség ekkoriban a középkori állapotoknak megfelelően az egri egyházmé-

5. Szakoly, a középkori templom alaprajza 1898-ból Gerecze Pétertől

gyéhez tartozott), melyben a következőket olvashatjuk: „Szakoly, mely régente népes falu, majd évszázadokon keresztül néptelen pusztá volt, most kezd újránépesülni. Temploma majdnem épen, de használaton kívül, elhagyottan áll, megvan még kőből épült szentélye, hajója, magas tornya, csak a tető és a boltozat szakadt be, kis költséggel helyreállítható volna. Szebb a napkori templomnál, olyan, mint a nagykállói. De sem itt, sem a környékbeli falvakban nincs számottevő katolikus hívő, távolabbról senki sem járna ide misére, legfeljebb a debreceni vásárosok térhetnének be.”¹¹ Ezzel a XVIII. század végi híradással összhangban áll Gerecze, nyilván helyszíni forrásból merített közlése, mely szerint a templom, beomlott fedélszékétől eltekintve, a XVIII. század végén még középkori formájában állott. Az átalakításokra, befedésére, felújításra tehát valószínűleg ez után, a település felélénkülésével, XVIII. század végén, 1800 táján kerülhetett sor.

A XIX. század végén a templom lebontását Jós András a benne fellelhető középkori falképekre hivatkozva próbálta megakadályozni, azonban amikor Gerecze a helyszínre ért, a szentély s a hajó jelentős része már nem állott, így kiterjedtebb vizsgálatokra nem nyílt mód. A Jós András által leválasztott kisebb vakolatföredékeket, melyeket a jelentés is említ, ott láthatjuk a templomból előkerült faragványokat megőrkítő fényképein (1. kép).¹² Ezeken világosabb alapon sötéttel lendületesen festett növényi (inda?)dísz látható, amelyeket a meszelés alól előbukkanó további csekély maradványokkal együtt Gerecze Péter a XIV. századra helyezett.¹³

*

A szakolyi templom bontása során a templom diadalívének („a szentélyt a hajótól elválasztó ívet”) falazatából három díszített tégl is előkerült,¹⁴ melyek másodlagos beépítéséből Gerecze joggal következtetett arra, hogy azok egy régebbi templom maradványai lehettek. Feltéve, hogy kizárjuk a templombelső, a diadalívet esetlegesen érintő, XVIII. századi átalakítások (pl. falköpenyezés) lehetőségét, ez fontos építéstörténeti adalék lehet a középkori templom szempontjából.

A fényképeken három (1. kép) töredékes faragvány tűnik fel, közülük kettőnek a díszítménye hasonló. Ezeket – a képen a két szélsőt – medalionba foglalt rozetták, a harmadikat pedig, mely a fotón középpontban látható, zezugos sávok díszítik. Két darab díszített tégl – az egyik rozettás és a zezugmintás – Jós András közreműködésével a Szabolcsvármegyei Múzeumba került, ezeket napjainkban is a róla elnevezett múzeum őrzi Nyíregyházán, egy általa írott cédula kíséretében (3. kép).¹⁵ A másik rozettadíszes darabot – az archív felvételen (2. kép) jobboldalt láthatót – Gerecze a Nemzeti Múzeum számára „szerezte meg”, azonban úgy tűnik, hogy valamiért mégsem került a gyűjteménybe.¹⁶ Nyíregyházán az archív felvételtől ismert darabok mellett két további, kisebb méretű, töredékes falazótégla található, melyek fontos adalékot nyújtanak az egykori épület külső megjelenéséhez: egyik, rövidebb oldalukat ugyanis mély, sötétzöld színű máz borítja.¹⁷ Ez a középkori templom külső téglaburkolatának polikrómiájára enged következtetni, amely megoldás a régióban a XIII. század folyamán, a XIII. század második felétől volt különösen népszerű. Többek között olyan, a késő Árpád-korban épült emlékeken figyelhető meg, mint például Szamostatárfalva vagy Baktalórántháza.¹⁸

Az archív fényképek s a meglévő két töredék¹⁹ szerint (2–3. kép) a téglák azonos szélességűek (15,5 cm) voltak, és az egyik rövidebb vége mindnek törött, eredeti hosszuk így ismeretlen (a legnagyobb mérhető hosszúság 30 cm-hez közelít). Hátuk sima, oldalaik a homloksíkkal és

a háttal derékszöget zárnak be. Egyenletesen átégett, jó megtartású agyagból készültek, viszont homlokfelületi díszítményeik élei így is mállanak. A két hasonló díszítésű darabot két-két keretbe írt, hatszirmú rozetta díszíti: az elkallódott darabon két egymás fölötti körmedalion, a nyíregyházi kör- és hatszögletű forma alkotja a rozetták foglalatát. Ezek átmérője ugyanakkora. A formák ékmetszéses alakításúak, a szirmokat él választja ketté. Az azonos formák alkalmazása és a részletalakítás hasonlósága mellett apróbb különbségek is megfigyelhetők. Míg az elkallódott darabon a rozetták közepén jól látható pont egyértelműen arra vall, hogy keretüket egykor körzőzéssel jelölték ki, addig a meglévő példányon ilyen nyomok nem találhatók. Ott, alul az egymással szemközt szirmok élei szinte közös tengelyt alkotva keresztezik a kimélyített középrészt, illetve (a felső rozetta esetében) csúcsban futnak össze. A medalionok közé ékelődő, háromszögű részek kiképzése az elveszett darabon precízebb, az ékmetszéses mélyedések diszkrétan simulnak a medalion pereméhez. A meglévő darabon ezeket háromszögű bekarcolás hangsúlyozza, mely részben a rozetták keretébe nyúlik, s a medalionokhoz hasonlóan vékony, lapos sáv szegélyezi őket.²⁰

A harmadik darabon három azonos szélességű, függőleges sáv látható – ezeket egymástól bekarcolt vonalak választják el –, melyeket zezugos minta tölt ki. A motívum háromszögű formái szintén bekarcolt (néhol kissé esetlenül vezetett/megrajzolt) cikcakk vonal mentén, lapos belső peremmel, ékmetszéssel vannak kialakítva.

A téglák és díszítményük technikai, műfaji meghatározása – a MOB Fényképtárából tévesen hagyományozott, valószínűleg másodkézből származó „faragott kövek/régi kőfaragványok” megnevezésen kívül is²¹ – a rájuk vonatkozó szakirodalomban változatos. Gerecze „domborműves tégláról”, a díszítményt illetően pedig „domborművű nyomatról”,²² Entz Géza pedig „faragott téglák díszítésekről”, illetve idomtéglaokról (is) ír.²³ Valóban nehéz szabatos meghatározást adni, hisz egyelőre az sem tisztázott, hogy a gazdag mintát esetleg még kiegészítő „vésték” bele a képlékenyebb anyagba, vagy eleve – miként az idomtégla esetében leggyakrabban – sablonnal dolgozhattak. Az ismétlődő motívumok – különösen a Nemzeti Múzeumnak szánt, elkallódott darabon egyezők a részletek – a sokszorosító eljárás mellett szólnának, azonban a felületalakítás, a hasonló egységek, motívumok és részletek apró eltérései az egyedi megmunkálást sem zárják ki. Ennek fényében kérdéses az is, hogy a motívumokat övező karcok vajon azok befoglaló formáinak kijelölésére, vagy a szegélyek utólagos kiemelésére szolgáltak-e.

Az a fajta ékmetszéses faragás, amellyel a téglák ornamentikáját létrehozták, mind a fa-, mind a kőfa-

ragás egyszerűbb és legközelebbi fogásai közé tartozott. Így a díszített téglák közvetve a fafaragással, fagemunkálással is kapcsolatosak, akár sablon alkalmazásáról volt szó, akár a díszítmény előállítására szolgáló (azonos jellegű) szerszámok használatáról. (A vésett megmunkálás is lehet tipizáló, és a sablon is lehet változatosan faragott.) A megmaradt két töredék kevés ahhoz, hogy mindezekre pontosan következtetni lehessen. Ebből a szempontból (megmunkálás és előállítás) az sem mellékes, hogy vajon csak néhány ornamentális téglát alkalmaztak-e a kis templom valamely kitüntetett részének ékesítésére, avagy nagyobb mennyiségű téglalelemmel és ezáltal „szériagyártással”, illetve erre specializálódott műhellyel számolhatunk? Ezen (csupán feltételes módon írható) kérdés eldöntéséhez problémás és gyenge érv lehetne az, hogy a környék – amúgy téglára specializálódott – XIII. századi építészetében, a megőrz(őd)ött templomok körében a műfaj további, azonos típusú emlékei nem maradtak ránk. Ezen keresztül azonban az ornamentális téglák funkcióját, eredeti rendeltetését érintő kérdésekhez is eljutunk: vajon a ránk maradt, azonos szélességű és mélységű, vízszintes és függőleges sáv(ok)ba egyaránt rendezhető, dekoratív téglalelemek az épület mely részén kerültek alkalmazásra, mit tüntettek ki ezzel a díszítménnyel? Kiseb nyílást, például portált vagy ablakot, netán árkádot keretezhetek? Esetleg az épület nagyobb összefüggő részének, például külső vagy belső (korona)párkányának a díszét alkották?

A középkori épület, valamint az előkerült díszített építészeti részletek datálásához kevésbé visznek közelebb a gyéren ránk maradt írott források. A Nyírség délkeleti részén fekvő Szakoly Szent Lőrincnek szentelt plébánia-temploma – akárcsak az Árpád-kor sok más egyházas helye – csak a XIV. század első harmadában, a pápai tizedjegyzékekben bukkan fel először. Szakoly egyházának (*Sancti Laurentii*) és papjainak (előbb *Nicolaus*, utóbb *Petrus sacerdos*) említésével 1329-ben, valamint 1332–1335 között kelt jegyzékekben találkozunk.²⁴ A helység legelső, írott forrásokban ránk maradt említései sem sokkal korábbiak: IV. László (1272–1290) uralkodásának végéről és az 1290-es évek legelejéről valók. Ekkoriban a Tomaj, a Balog-Semjén és a Káta nembeliek bírtak itt területet, majd 1291-ben Gutkeled nembeli Hodos ispán szerezte meg, fiai a következő század elején már Zokolynak nevezték magukat.²⁵

Ami a templom építéstörténetének felvázolását, relatív kronológiáját illeti, abban a díszített téglák – lelőhelyük és fellelési körülményeik folytán – központi szerepet játszanak. Mivel a téglák nagy valószínűséggel a középkori templom diadalív-pilléreiből, másodlagos beépítésből kerültek elő, feltehető egy korábbi templom vagy épület(rész), amelyhez tartoztak.

Gerecze Péter, aki jelentésében a szakolyi templomot még átépítés előtti maradványai alapján értékelhette, nyílásainak félköríves lezárása és a szűk toronyablakok alapján, a poligon záródás ellenére a XIII. század második feléből valónak tartotta azt, amelyet a XIV. században kifestettek. A díszített téglákat pedig, lelőhelyükből ítélve, egy ennél korábbi templomból valónak gondolta. A műemléki topográfia arról ír, hogy a templom a XIV. század első felében már bizonyosan állott,²⁶ Entz Géza pedig a téglák díszítése alapján tatárjárás előttinek tartotta az épületet.²⁷

A szakolyi középkori templomot jellemző alaprajzi elrendezés, amely Gerecze Péter leírása és rajza nyomán megismerhető, a kései Árpád-kortól fogva a XIV–XV. századon át közkeletű volt a falusi templomok körében (is). Egyhajós, a hajónál szűkebb, poligonális lezárású szentéllyel bíró falusi plébánia-templomok a szabolcsi térségben ismeretesebbek már a XIII. század második felétől, végétől. A típus korai eredetű emlékei közül többek között (a torony nélküli) Szamostatárfalvára utalhatunk.²⁸

A XIX. század végi felvételeken jól látszik, ami a jelenétsből is kitűnik, hogy a templom falait a környék meghatározó építőanyagából – téglából – emelték. A falvas tagság, mely 1 m körüli volt, az alaprajzon egyenletesnek, egységesnek tűnik. Így csupán az alaprajzból olyasfajta építéstörténeti váltás, mint amilyenre a diadalívben másodlagosan felhasznált, ornamentális téglák utalhatnának (korábbi templom), nem olvasható le. Kérdés az is, hogy a Gerecze által megfigyelt falazástechnikai különbségek, például a támpillérek esetében (öntött falmag – téglaburkolat), mire vezethetők vissza? A rendeltetéséből és ennek függvényében az összetett/vegyes falazásmód egyidejű alkalmazásából adódhattak, vagy az építésmenetben bekövetkezett váltásról, építési periódusokról tanúskodhattak? Az ornamentális téglákkal együtt megőrzött mász töredéket Gerecze nem említi, ezért bizonytalan, hogy Jós András céduláján feltüntetett lelőhely ezekre is vonatkozhat-e? Azok a lebontott templomhoz, vagy az

6. Sötétzöld mázzal díszített téglák Szakolyból, a középkori templom bontásából (1898). Nyíregyháza, Jós András Múzeum

ornamentális téglákhoz hasonlóan annak előzményéhez tartozhattak? Mindenesetre a fennálló maradványok kapcsán vörös téglából gondosan rakott falakról hallunk, amihez hozzá kell tenni azt is, hogy a látható falfelületek többsége, a képek tanúsága szerint, a bontáskor vakolva lehetett, így bizonytalan, hogy ebbe a megfigyelésbe a téglafal külső textúrája is beleérthető-e.

Ha elfogadjuk, hogy a mázas és díszített téglák lelőhelye közös volt, akkor feltehető, hogy a korai templom külső képében, miként a régió más (késő) Árpád-kori templomainál (Szamostatárfalván, Baktalórántházán) is, meghatározó lehetett a fényes sötétzöld, feketés és a mázatlan vörösre égetett téglák váltakozásából alkotott polikróm falazat.²⁹

*

A szakolyi téglák (s rajtuk keresztül a templom) korának közelebbi meghatározásához a téglák motivikus és stílári vizsgálat, művészettörténeti helyük és összefüggéseik megismerése vihet közelebb. Az emlék művészettörténeti kapcsolatainak alapvető felismerése és vázlata Entz Gézának köszönhető. Ő Szakolyt a „háromszögsor és a rozettadísz” alapján a Gyulafehérvár (Alba Iulia) közelében, tőle északkeletre fekvő Marosszentimrével (Sintimbru), valamint közvetve, Marosszentimrén keresztül

7. Marosszentimre. A református templom délnyugat felől.
Hollenzer László felvétele, 1902

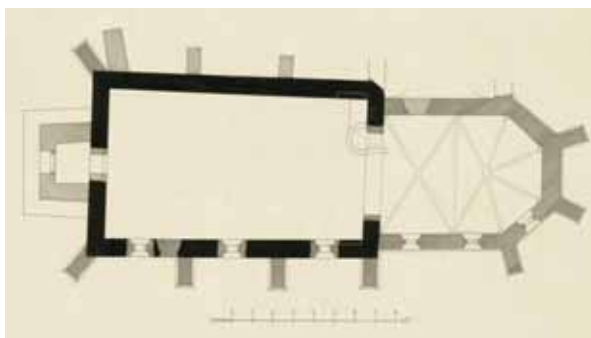

8. Marosszentimre. A templom déli kapuja

a „kettős zezzugvonal” nyomán az Eger melletti Szomolya román kori kapuzatával hozta összefüggésbe (8., 10–11., 20–26. kép).³⁰

Marosszentimre román kori kapuja ma is in situ látható (7–11. kép), a XV. század első felében, gótikus stílusban átépített templom déli falába foglalva.³¹ A XV. században a plébániatemplomot a hajónál keskenyebb, kétszakaszos és poligonális lezárású szentéllyel bővítették, ugyanekkor a hajót is támpillérekkel erősítették. A téglány alaprajzú hajó, miként ezt Möller István helyszíni vizsgálatai kimutatták, „Árpád-kori emlék a 13. század elejéről”,³² amelyre a vizsgált portálon kívül a felette látható korábbi ablak maradványa is utal. Az egyszerű, félköríves lezárású, román kori portál a hajó déli falának nyugati részén (a gótikus hajó nyugatról első szakaszában) helyezkedik el (7–9. kép). A falsíkba illeszkedő, egyrétegű, kőből faragott portált a középkor későbbi szakaszában befalazták, körülötte is téglaköpenyezés található, jobb oldali szárkövét részben gótikus támpillér takarja; egységének megbontására vall továbbá az is, hogy a szárkő lezárása s az ívbéltetők

válla között utólagos téglakifalazás látható. A hasáb alakú szárkővek sarkát apró kockafejezettel zárt (s a tömb síkjába foglalt, valamennyivel a szárkő lezárása alatt megállított) oszlop tagolja, melynek megfelelő hengeres tagozat, hasonló kockafejezetes indítással az ívbélleten is körbefut (10–11. kép). A kapu dekoratív díszének meghatározó eleme az ékmetszéssel alakított, zegzugmintás („cikkcakk-díszes”) mustra. A kapu díszére sekély, egyöntetű faragás (plaszticitásnak nincs helye), ám éles, határozott metszésű formák jellemzőek. Vékony zegzugos sáv keretezi a két szárkő széles homlokoldalán egymás felett megjelenő három-három rozettát, s ilyen rajzolja ki a szárkővek felső részén nagyobb körbe (s a rozettáktól kijebb eső tengelyre) írt – Entz Géza által joggal felszentelési kereszttekhez hasonlított –, összetett formájú (egyenlő szárú?) keresztet is. Ez utóbbiaknak megfelelő (kitöltés nélküli?), félköríves forma jelent meg egykor a bal oldali szárkő alján.³³ A szárkő külső szélét a két végét elfoglaló, nagy medalionok között kettős cikkcakk díszes sáv kíséri, melynek alja és teteje – mintegy a sarokoszlopok kockafejezeteinek síkba metszett megfelelőjeként – félköríves pajzzsal záródik. A szárkővek homlokoldalát díszítő rozetták közül az alsók és a felsők azonosak, élesen metszett hatszirmú példányok, ezek a körbe írt szakolyiaknak pontosan megfelelő kiképzésűek. A középső rozetták összetettebbek, az

9. Maroszentimre. A középkori templom alaprajza 1914-ből, Möller Istvántól

ékmetszésű szirmok vége – egy-egy háromszögmotívum által – visszahajlani látszik. Az ívbélletkövek vállát a kávaoldalon zegzugmintás, ékmetszéses sáv (mely a jobb oldalon a homlokoldalra is átfordul) felett öt-öt nyers megfogalmazású, V alakban vájatolt levélke díszíti (10. kép).

Entz Géza a maroszentimrei portált stíluskritikai alapon 1200 tájára helyezte, ugyanő mutatta ki az erdélyi püspökség székesegyházára utaló vonásokat a kapu díszében. Mindez a szakolyi téglák datálására is visszahatott – ahol ennek igénye egyáltalán felmerült –, oly módon, hogy azokat a maroszentimrei párhuzamra hivatkozva

10. Maroszentimre. Déli kapu, a jobb oldali ívbéllet válla

11. Marosszentimre. A déli kapu jobb oldali szárköve

XIII. századiként, tatárjárás előttként tárgyalták. Mindazonáltal a marosszentimrei és különösen a szomolyai kapu együttes vizsgálata és művészettörténeti kontextusának megismerése talán árnyaltabb képhez vezethet nemcsak Szakoly, hanem az egész, falusi emlékeken keresztül kibontakozó kérdéskör tekintetében is.

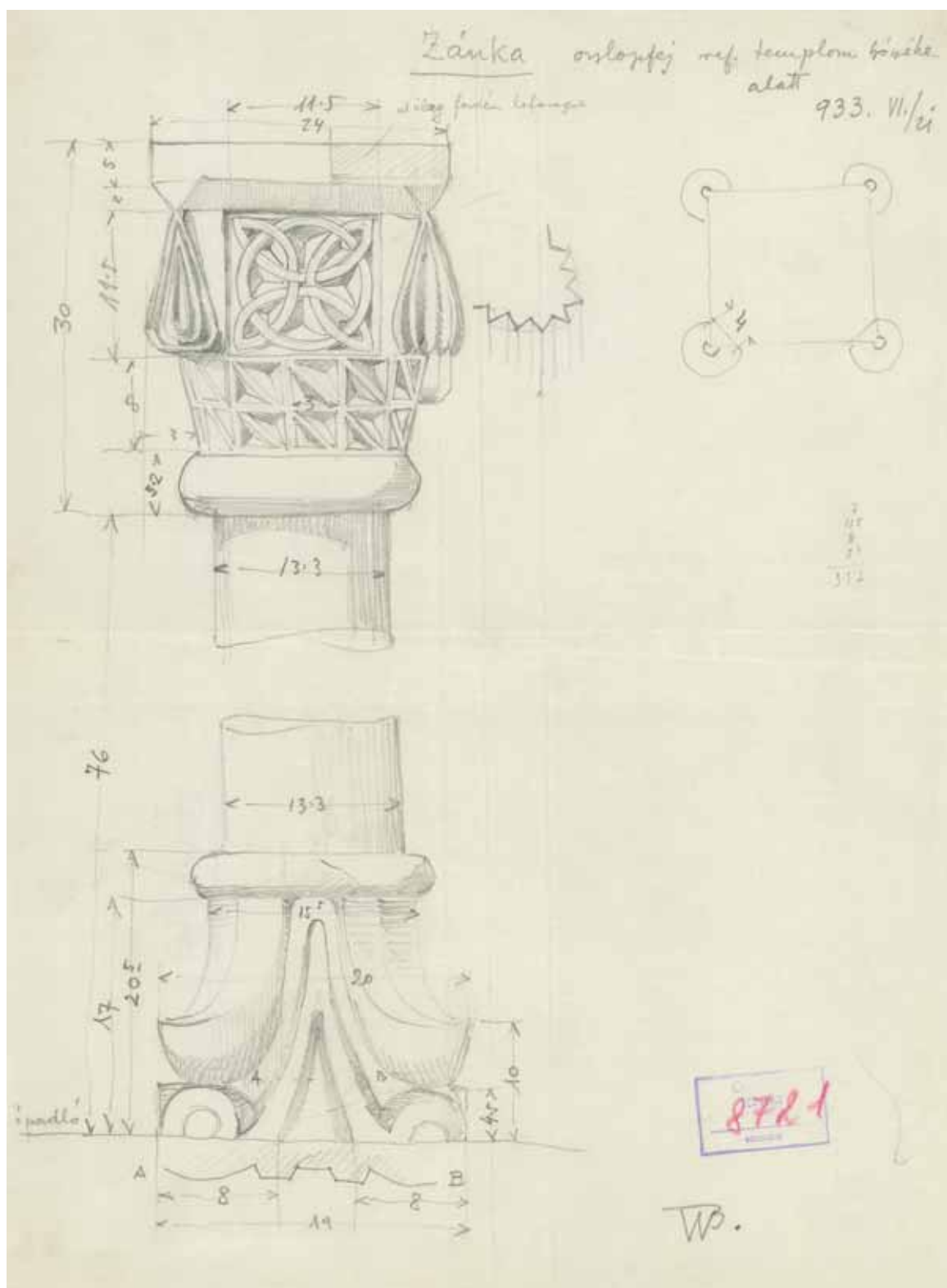
A marosszentimrei és a szakolyi ékmetszéses faragású, zezzugos sávokkal és rozettákkal kapcsolatban valószínűleg jogos a népművészet időtlen motívumaira, valamint a fafaragásra való hivatkozás.³⁴ Jóllehet az újabb korokból számos, hasonló motívumot alkalmazó, fából faragott emlék lenne idézhető, azonban sajnos Magyarországon azok a középkori példák hiányoznak, amelyekre a technikák, műfajok és anyagok (a fa és kő) kölcsönhatása kapcsán megnyugtatóan hivatkozni lehetne, ami Kárpát-medencei viszonylatban nem jelenti azt, hogy egykori létükben feltétlenül kételkedni kellene. Bár épp a szakolyi tégláknak és kőből faragott rokonainak esete önmagában is hasonló „átjárás” lehetőségére figyelmeztet. A fából faragott sírkerecskék megjelenítésének igénye is nyomon kö-

vethető kőből faragott sírlapokon egyes provinciálisabb, XIII–XIV. századi emlékek esetében; tehát a múlandóbb fa gyakorolhatott hatást a maradandóbb kőre.³⁵ Hasonló jelenségre lehetne hivatkozni például a textilművesség és a festészet esetében is, olyan élvonalbeli alkotásokra utalva, ahol a keleti, bizánci luxustextíliák motívumai a miniatúrafestészetben (például Theophanu császárné házasságlevele 972-ből), vagy a falképfestészetben (például az esztergomi palotakápolna szentélyének XII. század végi, 1200 körüli oroszlános falképe) kerültek átültetésre, kreatív átvételre.³⁶

Jóllehet a marosszentimreiekhez és a szakolyiakhoz hasonló rozetták a román kori kőfaragásban a korabeli „nagyművészet” élvonalbeli emlékein – így például 1100 körül Speyerben³⁷ (14. kép) – is előjönnek, azonban mindez a vizsgált erdélyi és egri egyházmegyei emlékek szempontjából stíluskapcsolatot legkevésbé sem jelez, hisz több korszakon és kultúrkörön átívelő, számos műfajban és összefüggésben felbukkanó, időtlen motívumról van szó. S az ilyen szempontú, a történeti és művészeti összefüggésekből kiragadott morfológiai vizsgálatok könnyen a parttalanra váló „zeitlose Vergleichung” módszertani csapdájába vezethetnek. Ráadásul az ékmetszéses, zezzugmotívumos, gyémántmetszéses megoldásokkal kapcsolatban a legegyszerűbb faragástechnikai

12. Zánka. Oszloptöredékek a középkori plébániatemplomból (archív felvétel)

13. Zánka. Oszlopfő felmérési rajza (Weszelowsky Béla, 1933. június 21.)

14. Speyer. Oszlopfeje a dóm főapszisének törpegalériájáról

fogásokról, díszítésmódról van szó,³⁸ melyek a helyi, falusi kőfaragó gyakorlatban (tehát a provincializmus szintjén leginkább) a középkor folyamán tartósan jelen lehettek, és visszatérően felbukkanhattak. Erre figyelmeztet (többek között) a Pest megyei Isaszeg plébániatemplomának pálcatagos, csúcsíves lezárású, késő gótikus kapuja, melyet zegzugmotívum keretez,³⁹ s amely ebben a kontextusban valószínűleg nehezen idézné fel bárkiben is a „normann ornamentika” hatását. A Balaton-felvidéki Zánkán fellelhető, bimbós párdarabja alapján a XII. század végére, XIII. század első felére helyezhető oszlopfeje (12–13. kép) s egy ugyanonnan előkerült ornamentális törzs⁴⁰ pedig arra is felhívja a figyelmet, hogy mindezen megoldások, motívumok egyazon időben, az ország különböző területein egymástól függetlenül is felbukkanhattak, tehát stílusösszefüggések tekintetében különösen óvatosan kezelendők. Azonban annál többet mondhatunk el egy adott korban egy-egy adott térség művészetéről, az egykor azt átjáró impulzusokról, a hatását ott kifejítő központ(ok)ról és ezek sokféle felszívódásáról, ha a belső összefüggésekre figyelünk.

Marosszentimrén az archivolt vállánál megjelenő levélsor formái sommás fogalmazásúak, a levelek felületét egyszerű V alakú vájatok tagolják, s bontják hurkás ujjakra. A vaskos levelek szélei az alapsíkra merőlegeseek, és szorosan kötődnek is ahhoz, mivel kidolgozásuk elma-

15. Gyulafehérvár. Fejezet a székesegyházból

16. Gyulafehérvár. Ívmező Maiestas Domini ábrázolással a „fejedelmi kapu” belső oldalán

radt – a formák tömörségét is ez adja. E levelek és kiképzésük a gyulafehérvári székesegyház 1100 tájára helyezhető fejezetein felbukkanó formákat követ. Ilyen kialakítású levelek két egymás feletti sora tagolja azt a homorúan ívelt oldalú pillérfőt (15. kép),⁴¹ melynek fejlemezét – a déli, „fejedelmi” kapu belső oldalán másodlagosan elhelyezett Maiestas Domini timpanon (16. kép) vállán láthatóval megegyező – bordázott motringfonat díszíti.⁴² Különbség azonban Marosszentimréhez képest, hogy a gyulafehérvári pillérfő tömör megfogalmazású leveleit domború gerinc hangsúlyozza – ehhez hasonló levélforma (gerinc nélkül) egy áttört faragású, emberfővel díszített, székesegyházi pillérfő alsó levélsorában is előjön (17. kép). A féloszlopfoot vele egybefaragott, hangsúlyos és díszített homlokú fejlemez koronázza, rajta a kissé érdeesebb alapfelület síkjában kezelt, laposan faragott hullámindadísszel, melyről széles, visszahajló ujjú félpalmetták válnak le. Ezen gyulafehérvári fejlemez díszé kapcsán már Csemegi József és Entz Géza is felhívta a figyelmet az építészeti elrendezése és provinciális vonásoktól egyáltalán nem mentes ornamentikája nyomán gyakran különleges esetként kezelt, Egertől északnyugatra fekvő Tarnaszentmáriára és az erdélyi Harinára (Herina). Az előb-

bi helyen a szentélyt bevezető lépcsőfok, illetve a belső padka előoldalának díszítménye mutat rokonságot a gyulafehérvári fejlemezrel, az utóbbinál pedig egy díszített pajzsú kockaoszlopfoot és fonatdíszes töredék kíséretében Harináról származtatott, sík metszésű hullámindával díszített párkánykő.⁴³ Mindezen gyulafehérvári fejezetek a korai székesegyházból fennmaradt, a XI. század végére, 1100 körülre helyezett Maiestas Domini timpanon köré rendezhetők, stílusösszefüggéseik, datálásuk szempontjából is ez tekinthető a viszonyítási alapnak.⁴⁴ Azt, hogy a korai gyulafehérvári székesegyház faragványain felbukkanó levéldísz az erdélyi püspöki központ szűkebb körzetén kívül huzamosabb ideig is hatott, mutatja a Szamos-vidékről Entz Géza által idézett bonchidai (Bonțida) példa, valamint a Nagyvárad (Oradea) mellett fekvő Váradleshez (Leș) kötött, román kori portál fejezetznőja.⁴⁵ A váradlesi bélletes portál töredékeinek datálásáról két nézet körvonalazódott a kutatásban. Stílusvonásai alapján egyrészt a XII. századra, annak is első harmadára, másrészt a XIII. század elejére helyezik.⁴⁶ A XII. század végi, kora XIII. századi datálás mellett az oszlopbéletes tagolás és az azt követő, folyamatosan vezetett fejezetznőna alsó részének bimbós fejezeteket megidéző, nehéz-

17. Gyulafehérvár. Fejezet a székesegyházból

kesen alakított dísze, a XII. század korábbi időszaka mellett pedig az attikai tagolású, meredek tórusszal alakított, kezdetleges sarokgumókkal díszített lábatzóna szólna. Rokon tagolású lábazatok akár a közeli váradi, akár (ez inkább a korszak meghatározásához támpont) az egri székesegyházból is idézhetők, ott bizonyosan kora XII. századi építkezéssel állnak összefüggésben, de e típus felbukkanása provinciális keretek között az architek-

18. Gyulafehérvár. Kockaoszlopő a székesegyházból

19. Gyulafehérvár. Kockaoszlopő a székesegyházból

tonikus forma félreértésével, esetlen faragásával és egyes fogások korszakon belüli tartós továbbélésével is magyarázható.⁴⁷

A marosszentimrei portál ívbélletének hengeres tagját indító, fordított kockaoszlopőket koncentrikus vágatok, s azon belül egy-egy apró kereszt díszíti. Ezek miniatűr változatai azoknak a gyulafehérvári székesegyházból fennmaradt, korai kockaoszlopőeknek, melyek között félkör-

ívben futó, koncentrikus vájatokkal, illetve azok mentén komponált fonattal és indával dekorált példány is található. A német területen a kései Ottó korban (a XI. század első negyedében) felbukkanó, gyakran Bernward hildesheimi püspök (†1022) invenciójának tekintett fejezettípus különféle változatai – az érett romanika térnyerésével párhuzamosan – a következő másfél évszázadban széles körben elterjedtek.⁴⁸ A magyarországi emléanyagban jól körülhatárolható, a XII. század legelejére helyezhető megjelenésük Kálmán király (1095–1116) korához, a zárai Szűz Mária-templom tornyához, valamint az Álmos herceg kezdeményezésre építtetett dömösi prépostság kriptájának emléanyagához köthető.⁴⁹ A gyulafehérvári kockaoszlopfők, miként arra a székesegyházi emléanyagban belüli stílusviszonyaik (fonat- és indadísz, valamint további példák, így a Brukenthal Múzeum harinai eredetű faragványai) utalnak, szintén korainak tarthatók, a XII. század elejére, első felére helyezhetők.⁵⁰

Az Egertől északkeletre, a Bükk lábánál fekvő Szomolya középkori eredetű plébániatemploma, különösen annak piciny, akkoriban még in situ tanulmányozható déli portálja (20–26. kép) az 1860-as, 1870-es évek folyamán vonta magára a hazai „monumentalis archaeológia” művelőinek figyelmét. Ipolyi Arnoldnak köszönhetően került be a szakmai köztudatba, aki a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1868-as, Egerben megrendezett vándorgyűlésén a megye középkori műemlékeit figyelemreméltó művészetföldrajzi szempontok szerint vizsgáló tanulmányában – az egri középkori székesegyház néhány évvel korábbi monográfiájában részben már megelőlegezett tételét ismételten kifejtve –, a XII. századi

20. A szomolyai kapu részben összeállított töredékei az egri Érseki Múzeum egykori Lapidáriumában az 1930-as évek elején

21. A szomolyai kapu két ívbéltétköve az egri Érseki Múzeum egykori Lapidáriumában (archív felvétel az 1920-as évek végéről, 1930-as évek elejéről)

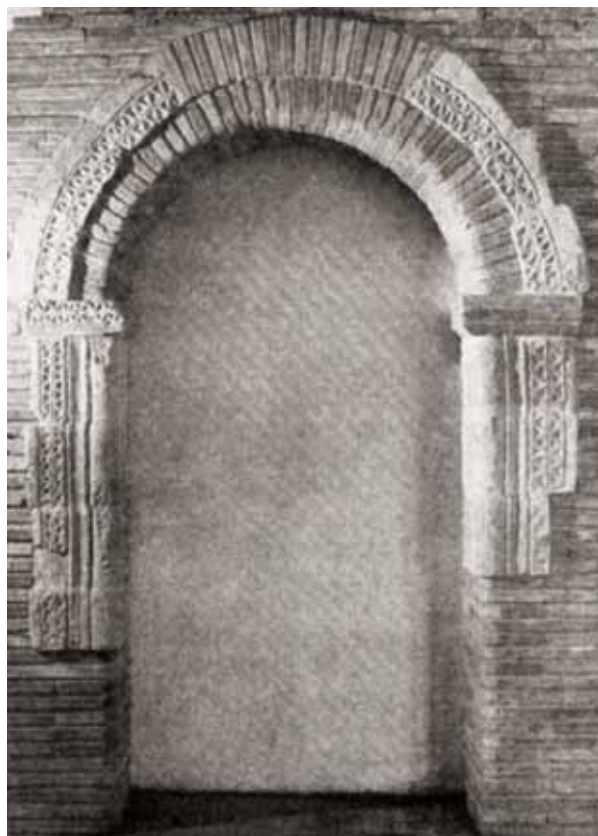
22. A szomolyai kapu két bélétköve az egri Érseki Múzeum egykori Lapidáriumában (archív felvétel az 1920-as évek végéről, 1930-as évek elejéről)

szekesegyház, ezen belül az ottani „normann iskola kisu-gárzásának” tekintette a közeli falu templomának portál-ját.⁵¹ Ugyanebben az időszakban Henszlmann Imre is készített róla vázlatrajzot (mely elkallódott, vagy lap-pang), és szerepeltette is az emléket 1876-os összefogla-ló művében.⁵²

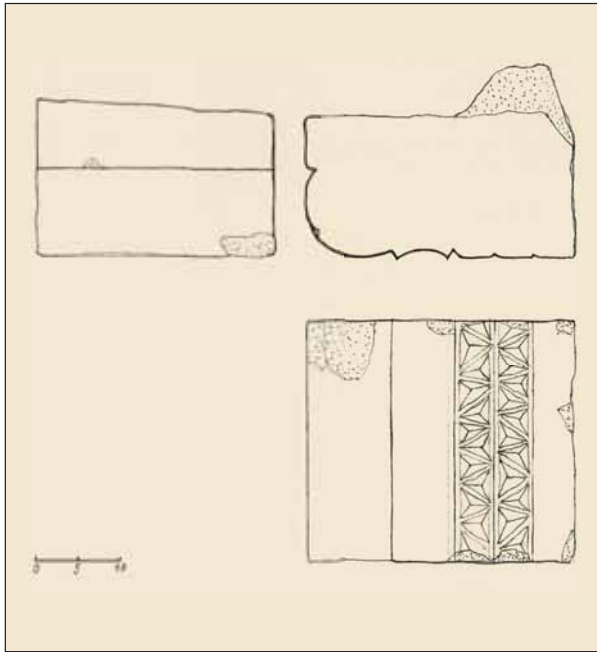
Az „átmeneti stílus”-nek minősített, „csinos” kapuzat-tal bíró templomot 1877-ben átalakították. Hajóját, amelyet Gerecze jegyzéke később csúcsíves korinak írt le,⁵³ lebontották, román korinak meghatározott szenté-lyét ekkor még kápolnaként megtartották. 1897–1898-ban azonban a fennmaradt rész sorsa is megpecsételődött, állapota miatt végleg lebontották, köveit az őt kö-rülvevő temető kerítésfalának javítására, építésére hasz-nálták fel. Innen kerültek be az egykori portál töredékei az 1920-as években Szmracsányi Miklós kezdeményezé-sére az egri Érseki Múzeum Kőgyűjteménybe, majd 1932-től a Liceumban, a Lapidárium kiállításán nyertek elhelyezést (20–22. kép).⁵⁴ Napjainkban a helyszínen (il-letve a felszínen) a középkori maradványokra, faragvá-nyokra semmi sem utal. Ha az 1860-as évekből ránk maradt adatokat és leírást jól értelmezzük, akkor a portál kövei az Árpád-kori „szentélyből” (amely talán a gótiká-ban megtartott s nyugat felé kibővített templom kis-méretű hajója lehetett) kerültek ki, ez magyarázná, hogy „a kápolnaként megtartott szentély” déli oldalán nyílt a kis román kapu.

Az egri káptalan területén fekvő, a későbbi középkor folyamán a sári monostorhoz is tartozó Szomolya első említése 1269-ből ismeretes, egy birtokvita kapcsán a káptalan által kiállított és átírt oklevélből.⁵⁵ Ekkor Bél nem-beli Szilveszter özvegye (Pál mester lánya) visszakapta Egyházasszomolya (*Ighazaszumula*) földjét, melyet anyja

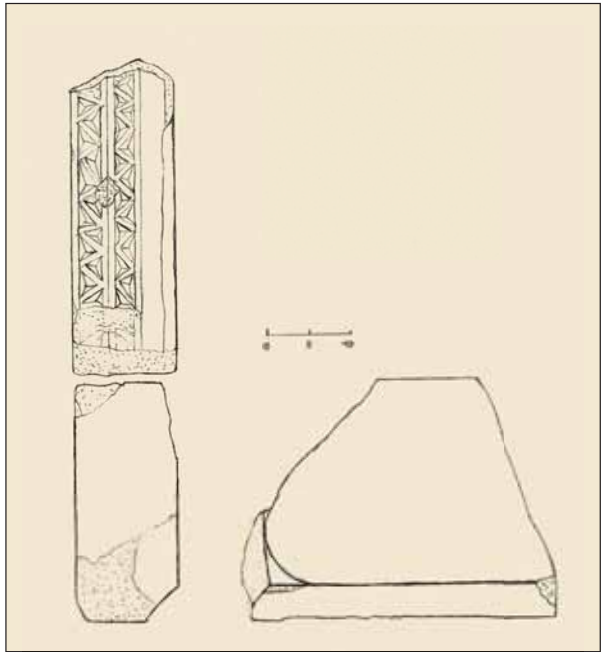
leánynegyede révén, annak halála után már a tatárjárás előtt is bírt.⁵⁶ Ám mint lenni szokott, ez közvetett s jóval későbbi adat, mint ami a templom kapuja alapján stílári-

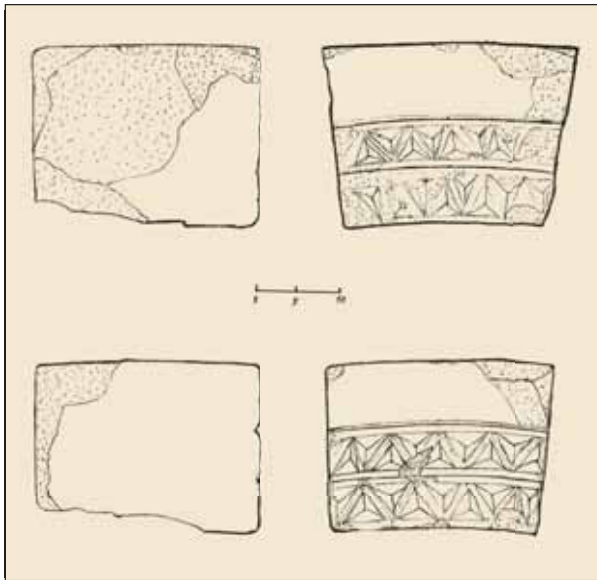
23. A szomolyai kapu összeállítása Egerben, a Dobó István Vármúzeum régi kiállításán az 1960-as években

24. A szomolyai kapu egyik bélletkőének felmérési rajza

26. A szomolyai kapu egyik ívbélletkőének felmérési rajza

25. A szomolyai kapu vállkőének felmérési rajza

san sejthető lenne. Csak annyi bizonyos, hogy a település ekkortájt, illetve a tatárjárást megelőző évtizedekben már templommal rendelkező helység volt.⁵⁷ Ugyanakkor a stíluskritikai összefüggések vizsgálatát nehezíti az az ismert, a provincializmus fogalmával kapcsolatos bizonytalanság is, amely rendre előjön a vidéki, falusi emlékek elemzésekor: miszerint a „nagyművészetben”, a központokban alkalmazott építészeti megoldásoknak, formáknak, motí-

vumoknak sajátos ötvözetével, felszívódásaival s olykor emberöltővel, még akár évszázaddal hosszabb kifutásával is lehet számolni. E bizonytalanságból fakadóan találkozunk a szakirodalomban Szomolyával, mint általánosságban a XII. századra helyezett alkotással.

A kicsiny, félköríves lezárású portál jellegzetessége, amely Marosszentimre esetében is megfigyelhető, hogy csupán egy – egykor a falsíkba simuló – bélletréteg tagolta. A tufából faragott, függőleges réteggökök sarkát a kőtömb síkjában tartott, lapos homorlattal kísért, vaskos henger tagolja, melyről a lábazat és a lezárás ismerete híján nem tudható, vajon kaphatott-e valaha oszlopszerű megjelenést (24–26. kép). A kapu lábazati része nem maradt fenn, valamint a szárkövek hengertagos részének lezárása is bizonytalan, bár a megmaradt bal vállkő (23., 25. kép) felfekvésének kiképzése (megfelel a hengeres saroknak) arra is utalhat, hogy fejezetrésszel nem is biztos, hogy kell számolni.⁵⁸ A portálnak a geometrikus ornams rendkívül dekoratív megjelenést kölcsönzött. A díszítmény igen egyszerű: két egymás melletti, sekély ívű, éles homorlatpárba faragott, ékmetszéses cikkcakkmustra fut körbe mind a bélletköveken, mind az archivoltton, folyamatosságukat a vállkő ugyan megakasztja, ám ennek homlokoldalát is ugyanilyen motívum díszíti, vízszintes helyzetben. A cikkcakkmustrát karc jelöli ki, az apró háromszögű egységeket belső lapos perem övezi – a szomolyai dísz e megoldása erősen emlékeztet a zezugmotívumos szakolyi téglá díszítményének kijelölési módjára, míg a marosszentimrei díszítmények ékmetszéses

27. Feldebrő, párkánytöredék vélhetően a templom XII. századi átépítéséből

egységei közbülső tagolás nélkül sorakoznak. A szakolyi töredékeket az erdélyi portállal még az ékmetszéses alakítású rozetták – amelyek Marosszentimrén a szárkövön sorakoznak, és cikkcakkos szegély is övezi őket – motívus közössége is összeköti.

A zegzugmotívumos, cikkcakkos díszítésre, a szomolyaihoz hasonló megoldásra Eger környékéről az egykori kácsi bencés apátsági templom román kori kőfaragványai közül, valamint Feldebrő átépítéséből idézhető példa (27. kép). Kácsott a fennmaradt lábazati formák és díszítmények, melyek az egri anyaggal is összefüggést mutatnak, a XII. század derekánál korábbra, Feldebrőn a fonatdíszes és ékmetszéses párkányok bizonytalanabban a század közepe tájára helyezhetők.⁵⁹ Mindez Szomolya szempontjából is mérvado lehet. Ez a fajta dekoratív, geometrikus ornamens a hazai anyagon belül itt – az egri székesegyház sakktáblás faragványain, a feldebrői gyémántmetszéses párkányon, a szomolyai és kácsi zegzugos mustrákon – látszik a legjobban körvonalazódní, s mindez nem áll távol attól a körtől, stílusvonulattól, amelyre részben más vonatkozásban már Ipolyi is utalt.⁶⁰ Ez a XI. század második felének, XII. század elejének északnyugat-európai emlékanyagában ragadható meg, amelyet fő elterjedési területe nyomán anglo-normann ornamentikának is szokás nevezni. Ezt a dekoratív geometrikus ornamenst illusztrálják és a vizsgált Eger kör-

28. Durham Castle, a kápolna 1070 körüli fejezete

nyéki töredékek megítéléséhez szolgálhatnak adalékokkal az 1070 körülre helyezett caeni és durhami (28. kép). fejezetek, vagy Chepstow Castle portáljának timpanonja.⁶¹ De ezek tárgyalása itt már messzire vezetne.

Mindazonáltal nem hagyható figyelmen kívül az Eger és a Gyulafehérvár körüli példánál az az – egyrészt az egri XII–XIII. századi építéstörténet alapvető kronológiai kérdését érintő, másrészt Entz Géza Marosszentimredatálásából fakadó – eshetőség sem, miszerint a dekoratív zegzugmotívumok sora egy „fejlettebb” ornamens („normann pálcstag”) követésére utalának, annak provinciális vetületeiként, sematikus, síkba metszett átvételeiként lennének értelmezhetők. A cikk-cakk vonalban vezetett plasztikus, pálcstagos, illetve annak gazdagabb, áttört változatával díszített tagozat – portál-architektúrák vagy nyílaskeretek kísérőjeként – a XII. század végétől jelen volt a magyarországi emléanyagban (pl. esztergomi palotakápolna, Gyulafehérvár, Ják).⁶² A fenti párhuzamok fényében ez a lehetőség ugyan kevésbé tűnik valószínűnek, a kapuzatok vidékies keretek között jónak mondható faragói kvalitásai, letisztult formái sem a plasztikus normann pálcstag, sem egyéb hasonló motívumok félreértett redukciójáról nem árulkodnak. A vizsgált portálok dísze, stíluskapcsolatai, még ha azonos irányba mutatnának is, időben korábbi forrásokról, mintaképekről árulkodnak, mint az 1200 körüli gyulafehérvári és egri emléké.

Az aprólékos, ékmetszéses zegzugmotívummal díszített, párhuzamosan futó – ám síkban kezelt – sávok, egyrétegű béllettagolás jellemzik a szomolyai kapu legközelebbi rokonaként felhozható marosszentimrei déli kaput is; az erdélyi kapu sarkait azonban a szomolyainál karcsúbb, kockafejezetben és lábázatban végződő oszlopocska tagolja. Szomolya esetében az egyrétegű, sarkán hengertaggal tagolt portálformára előképeként azonban figyelembe veendő a XII. századi egri székesegyház egykori déli, előcsarnokba nyíló, freskódíszes kapuja, mely formavilágából és stílusvonásaiból ítélve, jelen ismereteink szerint, a XII. század derekánál későbbi nemigen lehet. Az egri kapunál a fejezetrész ismeretlen, a hasábbéllet hengertagjának lábazati része viszont – az erdélyi emlékhöz némileg hasonlóan – sarokkarmos gömbszelvényes, fordított kockaoszlopfőre emlékeztető megállítást kapott.⁶³

*

A marosszentimrei és szomolyai portálokat a korstílus általánosabb vonásain túl elsősorban architektonikus tagolásuk és motívumkincsük hasonlósága kapcsolja lazán össze. Stílusuk külön-külön sokkal szorosabban kötődik a közelükben álló/állott püspöki székesegyházhoz, mint egymáshoz. Az Egerhez, Gyulafehérvárhoz és Váradhoz

közei példák pedig azt a kérdést is felvethetik, hogy egy elpusztult, töredékesen fennmaradt székesegyház architektonikus és ornamentális megoldásainak helyi emlékeken kimutatható hatása/köre és az ezek között felfedezhető rokon vonások vajon csupán a főtemplomok egyazon időben folyt építkezéseinek a korstílus közösségből is adódó párhuzamait, avagy valamelyest az egykori központi építkezések közötti kapcsolatokat, kapcsolódási pontokat is tükrözhetik? Miként az Eger és Gyulafehérvár 1200 körüli átépítése között bizonyos vonásokban felfedezhető.⁶⁴

Szomolya és különösen Marosszentimre esetében látható, hogy a motivikus és stíluskapcsolatok még ha a provinciális és helyi műhelygyakorlatban, a falusias emlékek körében hosszan továbbélő formákkal számolunk is, bő fél, illetve teljes évszázaddal korábbra helyezhető emlékekhez, stíluskörhöz vezetnek, mint a korábban javasoltak. Marosszentimre esetében a felhasznált elemek (kockaoszlopfej, levéldísz) az 1100 körüli, kora XII. századi gyulafehérvári székesegyházra reflektálnak. Szomolya pedig a csekély töredékeiben megismerhető egri székesegyház és részben az e székesegyház hatásától sem független, környékbeli építkezések (Kács, Feldebrő II.) nyomán körvonalazható, XII. század közepe tájára utaló stílusvonulathoz kötődik. Rajtuk keresztül – szem előtt tartva a provincializmusok összehasonlításának korlátait – a XII. század épületornamentikáját, kőfaragását átjáró tendenciák némely árnyalatai talán jobban megragadhatóvá válhatnak. A Marosszentimrén felbukkanó, Gyulafehérvárra utaló vonások a Szamos vidékének romanikájában, valamint Várad környékén is jelen voltak (Bonchida, Harina, Váradles), mindezek szélesebb körben való elterjedést sejtetnek a XII. század folyamán, és e szélesebb körnek kapcsolódási pontjai ragadhatók meg a XII. századi, Eger környéki építkezésekkel.

Marosszentimre és Szomolya példáját figyelembe véve a szakolyi téglák is helyezhetők a XII. század második felére, a XIII. század elejére. Mindenesetre a hagyomány

és a divat, amelyből merítenek, és amelyhez kapcsolódtak, bizonyosan a XII. századba nyúlik. Mindez egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a Nyírség és a környező vidék téglaeépítészeti emlékeinek javát meghatározó – óhatatlanul is a tatárdúlással összekötött –, XIII. század második felére való datálás mellett a XII. században és a XIII. század első felében éppúgy gazdag építőtevékenységgel számolhatunk,⁶⁵ mint a XIII. század második felében, ráadásul az 1240-es évek nem feltétlenül jelentettek éles választóvonalat e tekintetben sem. Szakoly akár a Szamos mentén is ható, Gyulafehérvárhoz kötődő elemeket, akár az egyházmegyéje központjában is meglévő impulzusokat ötvözte – ekként köztes láncszemnek is tűnhetne –, közvetlenül egyikből sem vezethető le igazán, ám továbbra is kiváló párhuzamként állítható melléjük. Fő vonásait ugyanis a szűkebb régió, a földrajzilag is körülhatárolható táj építési kultúrájának anyaghasználatában is megnyilvánuló hagyományai határozták meg, amelyek révén mindezeket a maga képére formálta.

Mivel ismereteink az egykori összkép apró szilánkjaira – még csak nem is a főművekre – korlátozódnak, elmélyültebb feldolgozásokkal biztosan tovább árnyalható, hogy szomszédos területek épületornamentikája ebben a korszakban miként hathatott – hathatott-e egyáltalán – egymásra? Szakoly és az Alföld ezen északkeleti része esetében kézenfekvőnek tűnhet hivatkozni arra az ország közepe felől a Mátra s a Bükk lába alatt kelet felé vezető, a XI–XII. században meghatározó – jelentőségét a tatárdúlás után elvesztő – útvonalra, melynek mentén Eger is feküdt, s amely a Nyírségben találkozott az Erdély felől érkezőkkel.

Képek forrása: 1., 2., 4., 7., 12. 21., 22. kép: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 1809., poz. ltsz.: 513., poz. ltsz.: 514., poz. ltsz.: 18286., neg. ltsz.: 116877.; 5., 9. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 6782., 76197., 8721.; 3., 6., 8., 10., 11., 15–19. kép: Mudrák Attila felvétele; 14. kép: KUBACH–HAAS 1972. II.; 20. kép: CSEMEGI 1935.; 23. kép: MMT VII.: 44. kép; 24–26. kép: Vincze Aliz rajza 2007. 27. kép: a szerző felvétele; 28. kép: ZARNECKI 1992. nyomán

FÜGGELÉK

Műemlékek Országos Bizottsága
1898/97.

Gerecze Péter főreáliskolai tanár a szakolyi (szabolcsmegyei) régi templom lerombolásáról⁶⁶
Kelt: 1898. május 10-én

Méltóságos Elnök Úr!

Méltóságodnak f. hó 6-án vett szíves szóbeli megbízása folytán még az nap Szakoly községbe utaztam Szabolcs megyébe, hogy dr. Jósa András nyíregyházi főorvos értesítése szerint bontani kezdett szakolyi XIII. századi templom elpusztítását, kivált az állítólag ott lappangó falképekre való tekintetből meg akadályozzam.

Másnap délelőtt a helyszínén voltam, de a bontás már napok óta nagy erővel folyván csak a templom északi fala állt még fenn. Így az állítólagos falképek létezéséről csak egy kis darabon győződhettem meg. A többszörös mésztég alatt bevagdálás és felül vakolással még végkép elrontott csekély maradványokat találtam, melyen a Jósa dr. úr által lefejtett részekkel együtt csak éppen arra voltak elegendők, hogy a képek XIV. századi eredetére némi következtetést lehetett belőlük vonni. Különben pedig alig hihető, hogy a templom fenntartása esetén is egész alakokat, vagy éppen jeleneteket is lehetett volna a mész alól kifejteni, mert a templom a múlt században sok ideig földel nélkül bózottal benőve állván, a képek egészen tönkre mentek.

Nem azonban maga a templom, mely mint a lebontott métervastagságú, erős téglafalon mutattván, a fundamentum állítólag csekély (80 cm) mélysége mellett is, a szükséges aláfalazásokkal, bizonyosan fönttarthatók voltak volna, vagy legalább bontás előtt alaposan föl kellett volna venni. A bejelentés elmulasztása tehát elég nagy kárral járt.

A templom egyhajós, lapos mennyezetű, polygon záródású téglapépület volt, melynek belvilága 19,05 m hosszú 7,21 m széles és 5,55 magas. Ehhez járult nyugat-

ton a négyszögű torony, melyet nem fognak lebontani. Apsisát, nyugati sarkait és tornyát eredeti gyámpillérek támogatják. Összes ajtó és ablaknyílásai félkörívben záródtak és a román ízlés szellemében szűknyílásúak voltak, mint a tornyon ma is láthatók. Így a templom építése, a polygon záródás mellett is, bátran tehető a XIII. század második felébe.

A falak mind gondos rakással, vörös téglából épültek, (kő e vidéken nincs), de a gyámpilléreknek részben csak a burkolata volt téglap, belsejük ellenben, éppen mint a főfalak némely részein is törmelékéből „öntve” készült.

Semmiféle művészi tagolás, vagy építési díszítmény a templomon nincs, még a torony alatti kapufelek is fából készültek.

Sajnos hogy e vidék egy ilyen régi emléktől meg van fosztva, de legalább előjött három domborműves téglap, mely mint építő anyag tehát mint egy régebbi templom maradványa volt a falba beépítve.

Tekintve, hogy e téglákon domborművű nyomatban az a hat küllős kerék és egy más vésett díszítmény jó elő, mely minden magyar kapufélfán látható, mert bizonyítja, hogy a magyar népies díszítő motívumok a téglapépítészetben már régen alkalmazást nyertek. A három közül egyiket, mely duplum, megszereztem a M. Nemzeti Múzeumnak, a más kettőt a Szabolcsi Múzeum foglalta le.

A templom helyett a régi falak köré egy nyíregyházi kőműves épít újat, ki terve szerint, a tornyot is egészen átalakítja, amit még meg lehetne akadályozni. A romokról, toronyról és a téglákról fényképet készítettem. A templom alaprajzát tisztelettel ide mellékelem.

JEGYZETEK

- ¹ Jósa András (1834–1918) tudományos pályájáról vázlatosan, további szakirodalommal: MMA 2002. 427–428. (Szőlősi Katalin).
- ² KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1898/97. „Dr. Jósa András nyíregyházi főorvos jelentése alapján a műemlékek orsz. bizottságának elnöksége Dr. Gerecze Péter tanárt f. évi május hó 6-án [?] sürgősen kiküldötte Szakolyba (Szabolcs megye), hogy az ottani ev. ref. templomnak bejelentés nélkül megkezdett lebontásáról jelentést tegyen”. Jósa András bejelentéséről más írásos dokumentum a MOB 1898-as iratai között sajnos nem maradt fenn.
- ³ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1898/97.; GERECE 1905. 366. (a település Magyarszakolyként is szerepel), valamint uo.: 524.; GERECE 1906. 760. A templom alaprajza: MMT XI.: 300., 353. kép. Az alaprajzot Gerecze eredetileg a jelentéséhez mellékelte, ma a KÖH Tervtárában (ltsz.: 6782) található. A Gerecze által készített fényképekhez: BAKÓ 1993. No: 450–455.; MMT XI.: 300–301., 354–356. kép. Összesen hét darab felvétel készült. Három a tégláról „régí kőfaragványok”, „faragott kövek”, négy a templom bontásáról. Ld.: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 492., 513. (faragványok), valamint az épületről: poz. ltsz.: 514., 1765., 463., 1809. (épület). A szakirodalom több helyütt (tévesen) 1897-et jelöli meg a templom lebontásának és átépítésének, valamint Gerecze fényképeinek dátumaként – vö.: MMT XI.: 301.; BAKÓ 1993. No. 450–455. – vö.: GERECE 1905. 366. – itt a 2. tételnél nyomdahiba miatt szerepelhet az egy évvel korábbi dátum, azonban a többi helyen a MOB iratból is ismert 1898 van feltüntetve.
- ⁴ Művészettörténeti értékelésük, Gerecze jelentésén túl: MMT X.: 183. (Entz Géza); MMT XI.: 301. (Entz Géza).
- ⁵ A torony jelenlegi állapotának leírását és a templom építéstörténetének helyszíni kutatási megfigyeléseken is alapuló bemutatását ld. Juan Cabello és Németh Péter jelen kötetben megjelent tanulmányában.
- ⁶ Vö.: Gerecze Péter jelentésével (*Függelék*).
- ⁷ Az 1898-as felvételeken a torony legfelső részén nyugati, déli és keleti (mindhárom megörökített) oldalon nagyobb félköríves lezárású ablak mutatkozik, azok felett pedig egy-egy apró ovális/vagy körforma ablak, mindezek a torony újkori (XVIII. századi?) átalakítására, felmagasítására vallhatnak.
- ⁸ BAKÓ 1993. No 452. A karzatra a toronyból nyíló nagyméretű és magas félköríves nyíláson át lehetett bejutni. A nyugati homlokzat tengelyében pedig – bár ez az előtte felhalmozott bontott téglakupacoktól és az emberektől nehezen kivethető – mintha a templomportál (szegmens?) íves záradéka részlete látszódná.
- ⁹ MMT XI.: 300–302., az új templom alaprajza: uo.: 357. kép. A ma álló épületről s az abba befoglalt középkori eredetű toronyról külső felvételek: KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 40463–40468., 61443.
- ¹⁰ Soós 1985. 443.; MMT XI.: 300–301.
- ¹¹ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, 1301. szám nyomán idézi: Soós 1985. 443. A napkori és a nagyállói templomokhoz: MMT XI.: 130–132., és 108.
- ¹² Ld.: BAKÓ 1993. No 453–454. és GERECE 1905. 524.: „Leromboltott templomból falképek kerültek elő”.
- ¹³ Ld.: a *Függelék*ben; A leválasztott freskódíszes darabok hollétéről, előkerülésük utáni sorsukról nincs tudomás, vö.: GERECE 1906. 760.: „Ev. ref. templom és falképei a XIV. századból [...] Jelenleg Józsa L. [sic!] gyűjteményében Nyíregyházán.”
- ¹⁴ A lelőhelyre Jósa András közlése nyomán, a leleteket kísérő cédula alapján lehet következtetni. Ehhez ld. a következő jegyzetet. Gerecze már csupán falba építőanyagként beépített domborműves téglákról beszél (vö.: *Függelék*).
- ¹⁵ Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, Régészeti Gyűjtemény; A téglák mellett ma is a korabeli, Jósa András által írt cédulájuk olvasható: „Szakolyi árpádkori templomnak átalakítása alkalmával 1898-ban a szentély[t] és hajót választó ívezetből került téglá. Bakos Pál lelkész úrtól”.
- ¹⁶ A szakolyi díszített téglá a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben nem található, a leltárkönyvben nyoma nincs, és a múzeumba kerüléséről szóló dokumentumok sem ismertek. Ez úton is köszönöm Biczó Piroskának és Szende Lászlónak az ezzel kapcsolatos tájékoztatását. Gerecze jelentésével ellentétben úgy tűnik, hogy ekkor csupán a „megszerzés” szándéka lehetett meg. Kérdés ezek után, hogy a harmadik téglá végül hova is került?
- ¹⁷ A két jó minőségű, vörösrre égetett téglának csak az egyik épen maradt rövidebb oldalfelülete mázazott. Méreteik: vastagság: 6,3 cm; szélesség: 12,7 cm; mélység: 12,5 cm (törött), illetve: vastagság: 6,5 cm; 10×9 cm (törött).
- ¹⁸ Szamostatárfalvához: HENSZLMANN 1864. 133–134., 156.; MMT X.: 184., 187. és 377–378. (Entz Géza); Baktalórántházához: MMT X.: 277–279.; Mázas téglák alkalmazására gótikus példa: Csenger, ld.: MMT X.: 358–359.
- ¹⁹ A zezug díszes darab szélessége: 15,5 cm, hossza: 22,3 cm, vastagsága: 5,9 cm. A rozettadíszes darab szélessége: 15,5 cm, vastagsága: 6,7 cm, hossza: 28 cm. A rozetta átmérője: 12,5 cm. A minta legnagyobb mélysége mindkét darabnál: 1–1,2 cm.
- ²⁰ A XIX. század végi fotókon ép felületet, éles metszésű formákat mutató Nemzeti Múzeumba zánt darab hiányában nehezen megállapítható, hogy eleve kissé durvább részletalakítás, esetlenebb megmunkálás jellemzi-e a nyíregyházi példányt, avagy mindez a sérültebb felület s a helyenként lepusztult élek számlájára írható.
- ²¹ KÖH Fotótár, poz. ltsz. 492., 513. és BAKÓ 1993. No 453–455.
- ²² Lásd: Függelék, valamint GERECE 1905. 366.: „domborműves téglák a lerombolt templomból”.
- ²³ Előbbihez: MMT X.: 183. (Entz Géza) – vö.: MMT XI.: 301–302. – utóbbihoz: MMT X.: 187. (Entz Géza).
- ²⁴ MEZŐ 2003. 234. – vö.: Soós 1983. 443.
- ²⁵ A történeti adatokhoz: MMT XI.: 299. és különösen: NÉMETH 1997. 170–171., valamint Juan Cabello – Németh Péter Szakolyról jelen kötetben megjelent írása.
- ²⁶ MMT XI.: 301.
- ²⁷ MMT X.: 183. (Entz Géza): „a félköríves szentélyzáródású, román kori templom” mondat alaprajzi formára utaló része nyomdahiba lehet.
- ²⁸ HENSZLMANN 1864. 134., 156.; MMT X.: 377–378.
- ²⁹ HENSZLMANN 1864. 133–134., 156.; MMT X.: 184., 187. Entz Géza a régió építészetiének egyik meghatározó vonásáról: „Sajátos [...] a mintás téglacépitkezés és az idomtégla használata (Csaroda, Szamostatárfalva, Szakoly). Mindez a szóban forgó építési technika magas színvonalára mutat. Úgy látszik, hogy e kőszegény területen a téglacépitészet különösen kedvelt volt. A meglévő emlékek aránylag nagy száma is arra való, hogy itt egy fontos helyi műhellyel lehet számolni, amelyet a kivitel gondossága és az építőtechnika egyöntetű alkalmazása jellemez.”
- ³⁰ MMT X.: 183. (Entz Géza); MMT XI.: 301.; ENTZ 1994. 30–32., különösen: 16. jegyzet.
- ³¹ A templom XV. századi átépítéséhez: MÖLLER 1905. 122–123. és 92–94. kép; A román kori portálhoz: ENTZ 1958. 73.; ENTZ 1968. 11–12., 4. kép., 152.; DERCSÉNYI 1972. 199., 153. kép.; ENTZ 1994. 30–31., 126., 22. kép. Az épületre vonatkozó dokumentumok: 1.) A templom déli homlokzatának felmérése: KÖH Tervtár, ltsz.: 58963. (1900-as évek eleje, Möller István?); 2.) Alaprajzi felmérések: KÖH Tervtár, ltsz.: 76196. Möller István, 1914., és periodizált alaprajz: KÖH Tervtár, ltsz.: 676197. – MÖLLER 1905. 94. kép; itt: (9. kép). 3.) Archiv fényképfelvételek (Hollenzer László, 1902): KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 109328., 113933., 34034., 48719., poz. ltsz.: 18285–18286. 4.) Möller István feljegyzései 1913-ból. KÖH Tervtár, ltsz.: K 13354–13358., 13350–13351.
- ³² MÖLLER 1905. 122.
- ³³ Ez a forma az Entz Géza által közölt, 1960-as években készült felvételen még jól kivethető (ENTZ 1968. 4. kép és ENTZ 1994. 22.

- kép), napjainkban a szárkő alsó részének felülete már lepusztult. A jobb oldali szárkő megfelelő részét a gótikus támpillér takarja.
- ³⁴ ENTZ 1968. 11–13.; ENTZ 1994. 31.: „változatos díszé formában, technikában a népi faragás köbe átültetett, rendkívül érdekes példája”. Gerecse Péter a szakolyi téglákhoz szintén a faragás és a „magyar népies díszítő motívumok” felől közelített (ld.: *Fiuggelék*). Továbbá: DERCSENYI 1972. 199. Maroszentimréről írva: „déli kapuja a nagyművészet és a falusi népművészet izes keveredését mutatja a normann eredetű cikkcakk dísz, az oszlopfeők kubikus formáját alighanem a gyulafehérvári székesegyház közvetítette [...] a román elemek azonban itt a kapukereten kőfaragásból ismert rozettákkal és egyéb motívummal keverednek”.
- ³⁵ Keresztes és címeres emlékekről: MM 1987. I.: 335–337. (Lővei Pál–Varga Livia). Ezúton is köszönöm Lővei Pálnak, hogy a kérdés ezen összefüggésére felhívta a figyelmet.
- ³⁶ Theophanu házasságleveléhez: *Bernward von Hildesheim* 1993. 62–65.: No II. 23.; Esztergomhoz: ENTZ 1960. 5–10.; TÓTH M. 1974. 46–52.
- ³⁷ A IV. Henrik császár (1056–1106) által újjáépíttetett (II.) székesegyház főapszisa, a törpegaléria oszlopfein: KUBACH–HAAS 1972. II.: 1026., 1027. A kora középkori épületornamentikában (egy csepp a tengerből): Róma, S. Prassede IX. század eleji stukkódíszében: PASQUINI 2002. 77–79., 150–151. kép. De tucatnyi példát lehetne idézni, bármely más, a román kori, vagy bizánci kőfaragás, építészet valamely témakörét feldolgozó műből.
- ³⁸ Zegzugos díszítmény már az 1100 körüli már emléktárgyban is feltűnik, így például az 1930-as években, az esztergomi várfeltárasokon előkerült figurális oszlopfeőn, az oroszlanpárt összefogó szíjon. Ld.: *Pannonia Regia* 1994. 96–98.: No I-40. (Tóth Sándor).
- ³⁹ A 1939-ben feltárt déli kapujának Csányi Károly által készített felmérését ld.: CSÁNYI 1943. 528., 2. kép., továbbá: MMT V/I.: 436–437.; CZEGLÉDY 1985. 431–450. – a kapuhoz: 2. és 7. kép.
- ⁴⁰ Az oszlopok hosszú ideig másodlagos helyzetben szószerű, támasztékként voltak alkalmazva, a kérdéses, ékmetszéses díszű, homlokoldalán hurkoskereszttel megjelölt oszlopfeőhöz: BÉKEFI 1907. 185., 186., 71. ábra; CSEMEGI 1960. 21–22. és 16. kép. E mellett már a XIX. századi archív dokumentumokban feltűnik egy dekoratív oszloptörzs, melyet stilizált hullámlindás, palmettás, illetve (a fejezetet borítóhoz hasonló) cikk-cakk mintával kitöltött spirálisan futó sávok díszítenek. A törzs két végét pedig – egymással szembe fordított cikk-cakk díszből alkotott – rombusz sor zárja. A zánkai templom építéstörténetéhez és műemléki kutatásához: KOZÁK 1992. 39–43.; Schönerne 1994. 170–173.; Archív dokumentumok a középkori faragványok tanulmányozásához: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 27011., 27019., 66939., 42954., neg. ltsz.: 63638., 116877.; Pelárgus János evangélikus lelkész által beküldött jelentés (KÖH Tudományos Irattár, MOB iratok, 1872/89.), illetve törzsv rajzmellékleteként beküldött rajzon (KÖH Tervtár, ltsz.: 60841.), amin a templom három oszlopa és fejezetei láthatók; valamint ltsz. 8719–8723., 8717–8718. (Weszelowsky Béla rajzai 1933-ból) – részben közölve: KOZÁK É. 2002. 120.: 2. kép. Az említett ornamentális törzshöz kívül ma a helyszínen egy másik, azonos méretrendű, plasztikus pálcákkal spirálisan díszített törzs is látható. E két törzs és az egyik bimbós, valamint az ékmetszéses fejezet a templom nyugati részének nyugati, valamint déli homlokzatán, ikerablakban tűnik fel. Míg a nyugati homlokzatán lévő ikerablak a spirális díszű törzssel és a bimbós fejezettel in situ került elő (KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 116. 882.), addig az ékmetszéses, hurkoskeresztes oszlopfeő utólagos (fiktív) összeállítás eredményeképp került a déli ikerablak-rekonstrukciójában az ornamentális törzs fölé. A templomban további két kisebb, sima törzset koronázó, akár provinciális római darabként is értékelhető fejezet (–sz.: 18×18 cm, m.: 23–25 cm) található. A vékony (55 cm hosszú) törzsek felülete szemcsézett, és enyhe kihasodást mutat. Ezek (akár spóliumként) bizonyára szintén kisebb méretű nyílások részeként értelmezhetők. A fejezeteiket az archív felvételek szerint korábban megfordítva, lábazatként alkalmazták. Az oszloptörzsek és a fejezetek a (fehéres színű kőből faragott) ékmetszéses oszlopfeőt kivéve a környék legerjedtebb építőkövéből, sötétvöröses Balaton-felvidéki homokkőből készültek.
- ⁴¹ ENTZ 1958. 56., 73. és 47. kép.; MAROSI 1980. 214. Az ortodox kolostor kerengőjéből a közelmúltban az érsekségi múzeumba átkerült pillérfeő felfekvési felülete és fejlemze sajátos kiképzést mutat. A homorúan ívelt oldal s a sarokrész kiképzése leginkább a klasszikus antik (korinthuszi/kompozit) séma követésére, alapul vételére (átfaragás?) emlékeztet. Felfekvése nyomán valószínű, hogy (részben falsík elé lépő) íves alaprajzú rész (pl. fülké, apszis) belső oldalának lezárásához tartozhatott. A pálcát felett a kétsoros levalódísz a fejezet ívelt oldalán, valamint az ehhez csatlakozó baloldal rövid egyenes szakaszán jelenik meg. A többi oldal (részben törött) illesztési felület, alján csaplyuk. Méretei: magasság: 31,5 cm, szélesség: 53 cm, mélység: 28 cm.
- ⁴² A gyulafehérvári timpanon datálásához és művészettörténeti értékeléséhez, többek között: MÖLLER 1905. 124., 129. és 100. kép.; ENTZ 1958. 73–74.; MAROSI 1980. 213–215.; ENTZ 1994. 13. és 1. kép (Marosi Ernő előszava) és uo., 25.; TÓTH S. 1995. 227–232.; TÓTH S. 2000a. 435. és 11. kép.; TÓTH S. 2010. 41. és 84. kép.
- ⁴³ ENTZ 1958. 73. és 56. kép – valamint CSEMEGI 1949. 102., 2., 13/E kép. Tarnaszentmária vonatkozásában újabban a kutatás visszatérni látszik az Ipolyi Arnold és Csemege József korábbi írásában javasolt, 1100 körüli, kora XII. századi datáláshoz. Ld.: IPOLYI 1865. 130–131.; IPOLYI 1873. 495–496.; CSEMEGI 1935. 217–223.; MAROSI 1999. 19.; HAVASI 2004. 27–28., (59 j. III.); JANKOVICS 2010. 329–332.; Szakács 2010. 696–699.; Harináról és a nagyszebeni Brukenthal Múzeumba került, kora XII. századi kőfaragványokról: ENTZ 1954. 27., 13. kép és ENTZ 1994. 28–30., valamint *Paradisum plantavit* 2001. 230. o. 12. jegyzet (Tóth Sándor) és uo.: 543–544., 44–45. kép (Hervay F. Levente).
- ⁴⁴ A figurális és a növényi részek faragásmódjában rokon vonásnak tűnik továbbá az ívmező sematikus, párhuzamos vátatokból alkotott, egyöntetű redőkezelése és a levelek felületalakítása.
- ⁴⁵ ENTZ 1994. 30–31. Bonchidához újabban: KARÁCSONYI 2001. 51–65.
- ⁴⁶ CSEMEGI 1950. 130–131., 1. kép., XXXIX. t.: 2–3. kép.; BALOGH 1982. I.: 11.: 18. és 20. kép. A kaput a nagyváradi székesegyház emlékeként tárgyalja. *Váradi kőtüredékek* 1989. 34–35.: No 12–14. (Takács Imre).
- ⁴⁷ *Váradi kőtüredékek* 1989. 21–27. (Takács Imre); HAVASI 2003. 127., 41. jegyzet; HAVASI 2004. 27.: No 8–15.; TÓTH S. 2010. 57., 65.
- ⁴⁸ BINDING 1987., valamint *Bernward von Hildesheim* 1993. II.: 536–537.: No VIII–13. Würfelkapitell. (Dethard von Winterfeld).
- ⁴⁹ Zarához: TÓTH S. 2007. 1–28.; Dömöshöz: TÓTH S. 2010. 50–67.; *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. 19. (Marosi Ernő); MAROSI 1984. 289–291.
- ⁵⁰ Entz Géza a gyulafehérvári faragványok korai, XI. századi datálására vonatkozó nézetét (vö.: ENTZ 1958., 73., 46., 48. kép) később módosította, finomította: ENTZ 1994. 31.: 16. jegyzet. A gyulafehérvári kockaoszlopfeők stílusviszonyaihoz lásd többek között: MAROSI 1980. 213–215.; Harinához: ENTZ 1954. 27. és ENTZ 1994. 30–31.
- ⁵¹ IPOLYI 1865. 130–131.; IPOLYI 1873. 496.: „régii kapuzata faragványain sajátosságban ugyanezen román műídomzati ékítményrészeket [t. i. egi oszlopfeőnél tárgyalt „gyémántjegecz”] tűnnek elő. Mi nyilván arra utalhat, hogy ezekben az egi székesegyház román ízlésbeli korszaka művészeinek, építészeti és szobrászati iskolájának befolyását keressük. Annál inkább, ha tudjuk,

- hogy ezen román ékítményi műformák hazánk emlékein másutt elő nem jönnek s a műtörténet szerint kiválólag az angol-normann építészeti műiskola sajátosságát képezik”.
- ⁵² 1872-ben kelt Foltin János akkori szíhalmi segédlelkész azon jelentése a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága számára, amelyre válaszul Henszlmann Imre felhívta a figyelmet a szomolyai emlékre, s megemlítette a román kori kapu általa készített rajzát. A forrásértékű rajz ismerete nélkül bizonytalan, hogy Henszlmann látogatása a megyében összefügghet-e az 1862-es egri útjával (amely az egri várbeli székesegyház ásatásának megkezdésére is hatást gyakorolt), avagy az 1868-as gyűlés kirándulásaival. KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1872/71. Ezek szerint Henszlmann Imre 1872 előtt, vélhetően az 1860-as években már járhatott a helyszínen, s a templom déli kapujáról rajzot is készített, mely – a MOB Rajztárának jegyzéke szerint – hagyatékában („Jegyzetek és vázlatok könyve”) a kassai múzeumban (ma Východoslovenske Múzeum) volt még fellelhető a múlt század elején (s talán ma is a Kassán található Henszlmann-anyagban lappang). GERECZE 1906. 250., 264. A vándorgyűléshez: MOT 1869. 343–351., valamint Ipolyi Arnold üdvözlő beszéde uo., 36–41. Az 1868-as vándorgyűlésről: Cs. PLANK–CSENGEL 1996. 36–37. Szomolya említése Henszlmannál (Feldebrő és Tarnaszentmária mellett): HENSZLMANN 1876. 135–136., 176.
- ⁵³ GERECZE 1906. 250., 264.
- ⁵⁴ Ld.: SZMRECSÁNYI 1932. No 4.; CSEMEGI 1935. 221. A kőtár felszámolása után raktárban heverték, majd a várbeli gótikus püspöki palota (a ma látható megelőző) állandó kiállításán összerakásukban szerepeltek (erről kép: MMT VII.: 44. kép). 2002 táján a portál kövei a várbeli félnyeregteretű kőraktárban voltak, majd a Dobó utcai raktárba kerültek.
- ⁵⁵ Az 1269-ben Lampert egri püspök előtt folyó pert lezáró, a káptalan által is átvett birtokösszeíró oklevelet lásd: SUGÁR 1980. 238.; ÁOKL. 1997. 30–32.; No 11–12. A történeti adatokhoz még: SZABÓ F. 1936. 20.; GYÖRFFY 1963. 809.; SOÓS 1985. 87–88. A későbbi középkorban a Felsőszomolya nevű falurészt (mely 1486-ban már pusztá) a sári monostor, majd a felsőtárkányi karthauziak birtokolták. 1421-ben Szomolyai család kapta meg királyi adományként. Soós ehhez kapcsolja a templom XV. századi gótikus újjáépítését.
- ⁵⁶ „dictam terram Ihgazosumula cum suis utilitatibus et pertinentiis universis eudem domine similiter coram nonobis comparentirelinquerunt et permiserunt perpetuo possidendam eo modo eaque plenitudine sub eisdem metisantiqius et terminis, quibus mater ipsius domine possedit et ipsa eadem domina relicta Silvestri post obitum matris sue possedisset usque ad adventum Tartarorum”. Ld.: ÁOKL. 31.: No 11.
- ⁵⁷ A templom titulusa egyes későbbi adatok szerint Szent Kereszt lehetett. A XVIII. században Szűz Máriának szentelt egyházként említik. Ehhez ld.: MEZŐ 2003. 186., 468.
- ⁵⁸ Ezzel szemben vö.: IPOLYI 1865. 130.
- ⁵⁹ Mindezekhez (Kács, Feldebrő, Szomolya) részletesebben lásd: a szerző PhD-disszertációjának (2011) *Építkezések Eger környékén a 12–13. században* c. fejezetét. Továbbá: *A kácsi bencés apátság román kori kőfaragványai*. Kézirat, 2010.
- ⁶⁰ IPOLYI 1865. 129–131. – vö.: CSEMEGI 1935. 221–222. és MMT VII.: 72. (Dercsényi Dezső). Az egri székesegyház sakkablás faragványaihoz: CSEMEGI 1936a. 377–379.; további irodalommal: HAVASI 2004. 27–28. (59. jegyzet/III.), illetve 59. jegyzetben.
- ⁶¹ ZARNECKI 1992. 250., Fig. 3.; ZARNECKI 1979. 196–197., Pl. XV.; A négyzetthálóba írt ékmetszéses dekorációhoz még: Chepstow Castle (1071 előtt), Pl.: 17. ZARNECKI 1992. 212–213. (1071.)
- ⁶² A kérdés szorosan összefügg a Ják–Gyulafehérvár, Ják–Eger kapcsolat kutatás- és tudománytörténeti problémáival is. Többek között: ENTZ 1958. 77–92.; 60., és 90.: 63. kép; MMT VII.: 72.; DERCSENYI 1972. 199.; BOGYAY 1993. 11–20. (korábbi irodalommal); WINTERFELD 1999. 499–511. (513–517). Az Entz Géza által korábban nagyméretű kapuzat maradványaiként meghatározott töredékek újabb értelmezéséhez Takács Imre „A gyulafehérvári második székesegyház első szentélye” c. előadása a Gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota régészeti és építészettörténeti kutatása és helyreállítása c. konferencián, 2010. október 11.; A gyulafehérvári normann pálcátagos töredékek ornamentális kapcsolataihoz: STOCKER 2001. 177–220. – további irodalommal és gazdag összehasonlító képanyaggal, ld.: Abb. 418–512. A cikk-cakk díszes „normann” ornamentikához ld. még: ZARNECKI–HENRY 1958. 1–34.; BORG 1967. 122–139.
- ⁶³ Az egri román kapuhoz: KOZÁK 1983. 6–7., 1. kép; HAVASI 2004. 25–27.
- ⁶⁴ A Péter (1181–1197/98) és Katapán (1198–1217) püspökök alatt megújított egri székesegyházhoz és kora gótikus megoldásaihoz HAVASI 2003. 129–131., 141–142.
- ⁶⁵ Arra, hogy a téglalapítéssel az Árpád-kor korábbi századaiban is meghatározó lehetett, utal többek között az Ecsedi-láp szigetén fekvő Sárvármonostor, melynek XI. század végi téglarchitúráját vélhetően épp a tatárok dúlása következtében váltotta fel egy jóval szerényebb méretű, kőből emelt templom. Erről bővebben e kötet lapjain.
- ⁶⁶ A KÖH Tudományos Irattárában fellelhető dokumentum a kisvárdai vár állapotáról szóló jelentést is tartalmazza. Itt értelemszerűen csak a szakolyi templomra vonatkozó rész kerül közlésre.

Szakoly, református templom

Szakoly község középkori temploma 1897-ig állt fenn. Ekkor kiderítetlen okokból hajóját és szentélyét lebontották. 2010-ben a református templom tervbe vett renoválása alkalmat adott arra, hogy a középkori részek műemléki kutatása elkezdődjék.¹

A templomépület földszintjén és a karzaton, a nyugati falon, az északi és a déli sarkok közelében látható repedések két oldalán a padlószinttől számított 2,3 m magasság-

ban egy-egy kutatósávban a legújabb vakolat leverése után mindkét oldalon jól látszik az 1898-as bővítés fal-szövege, ezt követően egy vegyes falrakás kb. 40–50 cm szélességben, majd a meg hagyott középkori fal, rajta a középkori (az újkorban meszelt) vakolattal. Ezt a középkori vakolatot 1898-ban, a templom bővítésekor csá-kánnyal bevagdosták a rákent új vakolat jobb tapadása miatt. A nyugati fal földszinti, alsó részén a középkori

1. Szakoly, református templom. A XIV. századi kaputimpanon maradványa a torony első emeleti szintjén

2. Szakoly református templom. A nyugati homlokzat kapu feletti, befalazott ablaka a toronybelsőben

vakolat meszeletlen, ami bizonyítja, hogy a meszelés XVII–XVIII. századi.

A síkfedésű toronyalj bejáratának belső, a templom-térbe néző oldalán egy kutatósávban az 1898-as vakolatot szintén levertük, s így kiderült, hogy az ajtó kávéja középkori; egy sarki téglán a középkori kanálhátas vakolat darabkája is megőrződött.

A toronyelő emeleti szintjén a karzatról nyíló, téglalap alakú, a toronyba vezető barokk kori bejárat – ma egy egyszerű faajtóval ellátva – a középkori földszinti ajtó felett 10 cm-rel kiugró hegyesszögű timpanont vág ketté, mégpedig úgy, hogy annak a nyugati bejárat felőli jobb oldali része maradt meg nagyobbbrészt (*1. kép*). A timpa-

non tehát még a torony előtti templom bejáratának látható dísz volt. Ez azt is bizonyítja, hogy a torony a XIV. századi templomépületnél később, a XV. században épült; de bizonyíték az is, hogy a timpanon csúcsával egy magasságban a torony fala élesen elválik a nyugati oromfaltól. Az eredetileg lépcsőzetes kiképzésű timpanonon kétrétegű vakolat volt: a külső 1 cm vastag, simított, a belső erősen meszes és meszelt! A nyugati oromfal külső fala durva vakolású, ugyanúgy, mint a földszinti kapunál, anyaga erősen meszes, homokos. Az itt látható téglaméreték: hosszúság 28, 26, 25 cm, szélesség 14, 16, vastagság 6 és 7 cm, köztük néhány téгла túlétetett. A torony nyugati falának vastagsága az orgona mögötti átjáró

3. Szakoly református templom. A középkori torony ablaka a második szinten

ajtónál mérve 72–75 cm. A torony tégláinak méretei: $30 \times 15/18$, a vastagság: $7/8$ cm.

A XV. századi torony szintjei a következők. A bejáratú toronyalj (földszint) síkfedésű. I. szint: alja a jelenlegi toronypadlóval egy, ablaka vagy nyílása nem volt. II. szint: a szint gerendafészkei a falban jól láthatók, az északi oldalon három lyuk, az első és a második között ablak, amelynek könyöklője egy szintben van a gerendafészkekkel, a toronybelső felé félköríves áthidaló található, amely kifelé fokozatosan hegyesszögűvé (fordított V) alakul. Ezt az ablakot kívülről a torony mellé épült helyiség tetőzetével 1898-ban eltakarták, de ma ezen az ablakon keresztül lehet a templom tetőterét megközelíteni. A keleti falon fél-

köríves záródású, hosszú ablak, torony felőli oldalán beugró szögletes kereteléssel; a nyílást 1898-ban befalazták (2. kép). Az ablak egykor a középkori tetőszéket és nagyobb részt a hajót világította meg, ezt Gerecze-féle felvétellel is alátámasztja.² A fényképfelvételen látható meszelés elárulja azt is, hogy a középkori hajó síkmennyezetes volt. A torony felépülése után szerepe megszűnt. Csak egy utólagosan bevágott gerendafészkek látható a délkeleti farsarok közelében. A déli falon két gerendafészkek található, egyenlő távolságra a belső oldalon félköríves, kifelé hegyesedő ablaktól, amelynek külső megjelenése keskeny, téglalap alakú résablak (3. kép).³ A nyugati oldalon – ahol gerendafészkek nincsen –, az előbbihez hasonló megoldású

ablak található, melyet most kintről kör alakú pléhszelőző takar. III. szint: ablaktalan, a keleti oldalon a falat kivájó harangkötél nyoma. A torony IV. szintjén ma a harangok vannak. Valószínű, hogy az egykori gerendafészkeket használták fel a mai szint kiépítésére. A Gerecze-féle felvételeken a nyugati, déli és a keleti oldalon félköríves záródású ablakok láthatók. Ma eredeti nyílások már nincsenek, a meglévő négy, kosárféle záródású ablakot utólag vágták a torony falába: a keleti, déli és nyugati (barokk) ablakot a falsík közepén, míg az északit attól nyugatabbra eltolva (lehetséges, hogy ez csak 1898 után készült, a harangokat ugyanis az ablak készítése előtt a falu északi részén nem hallották). A torony V. szintje alig volt látható; a befalazott nyílások – a Gerecze-féle felvételeken látható kívül kerek lyukak – mind a négy oldalon csak a templomtorony beállványozása után kutathatók.

A szakolyi középkori egyházzól az első adatunk 1329-ből való, amikor Péter szakolyi parókiális pap [a Gutkeled nembeli Várdai] László fia: János képviselője.⁴ Igen fontos a pápai tizedjegyzék adatsora, eszerint az egri püspökség szabolcsi főesperessége alá tartozó, Szent Lőrinc tiszteletére szentelt egyházának Miklós papja 1332-ben 9 g., ugyanezen egyház Péter papja 18 g., ugyanő 1333-ban 18, ugyanő az 1334. évi I. részlet fejében 8, papja a II. részlet fejében ismeretlen, az 1335. évi I. részlet fejében 7 g. pápai tizedet fizetett.⁵ Papjai a középkor folyamán különböző – a püspöki székhelyről érkező – megbízatásoknak tesznek eleget.⁶ E néhány adatból is kiderül, hogy a XIV. században, a megyehatáron fekvő, hol Szatmárba, hol Szabolcsba számított⁷ Szakoly, a megye egyik jelentős települése. Nem véletlenül, ugyanis a Gutkeled nemzetségbe tartozó birtokosai, a Szakolyiak (akiket a XVI–XIX. században az írásképp alapján helytelenül Zokoli-nak, vagy Szokolinak neveztek) a Bátoriak közvetlen rokonai voltak, közös őstől származtak (a XIII. században élt Bajori Bereck és Szakolyi Hodos unokatestvérek voltak). Szakoly birtokukhoz ugyan házasságkötés útján jutottak, de az ősi fészkekből, Rakamazról átköltözve, magukat e legnagyobb birtokukról már a XIV. század elején Szakolyról nevezték.

Csak régészeti kutatás dönthetné el, hogy a mai templom helyén (alatta) mekkora, s milyen formátumú egyház állt a XIII. században. Ezt lebontva, a helyén épült a XIV.

században – talán annak is első harmadában – az a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, a hajótól diadalívvé elválasztott 2. templomépület, melyhez – a reformáció idején eltüntetett – sekrestye is csatlakozott. Ebből az épületből mára a nyugati, oromzatos homlokzati fal maradt fenn, amelyet a bejárati ajtó felett háromszögletű, de lépcsőzetesen épített, kiugró timpanon díszített, s e felett egy nagyméretű, félköríves záródású ablak.

A torony a 3. középkori periódusban, a XV. században épült meg, a már álló templom nyugati fala elé emelték. Miután keltezhető építészeti részleteket a tornyon nem ismerünk, a történeti adatokhoz kell fordulnunk. A Szakolyi család tagjai közül Péter 1447–1449, Miklós 1447–1452 között viselte a király megbízásából Szabolcs megye ispáni tisztét. Az előbbi Péter, a bárók közé emelkedett a macsói báni címével (1459, 1466–1467), fiai közül János csanádi püspök, Albert zászlósúr, András szőrényi bán. A család a felemelkedését tagjainak jó házasságkötésével – például a Bátoriakkal, Dengelegiekkel, Telegdiekkel, Várdaiakkal – érdemelte ki még a század első felében; e rokoni kapcsolatok hozták később a politikai állásokat is.⁸ Ezek tükrében a névadó birtok templomának reprezentációs – tehát a kor szóhasználatával élve: kőtoronnyal (valójában téglatoronnyal) történő kibővítése is az 1460–1480-as évek közé tehető.

A fényképeket Kollár Tibor készítette.

JEGYZETEK

¹ Megbízó: Tiszántúli Református Egyházkerület Építész Irodája.

Géczi Csaba műemléki tanácsos.

² BAKÓ 1993. No 452.

³ BAKÓ 1993. No 450–451.

⁴ *Petrus par-lis sac. de Zokol* – ZICHY OKM. I.: 337.; AO KL. XIII.: 555.

⁵ 1332–1335: *Nic. sac. S. Laur-i, Petrus sac. eiusdem eccl-e, Petrus [sac.] de Zebul, Petrus [sac.] de Sobol, [sac.] de Zeluk, de Zokol* – MON. VAT. I/1.: 246., 328., 329., 343., 360.

⁶ Pl.: 1417: ZsO. VI.: 369.

⁷ Ld.: NÉMETH 2008. 269–270. (Szakoly címszó alatt).

⁸ A Szakolyiak XV. századi rokoni kapcsolataira és viselt méltóságaira ld.: ENGEL 2001. Szakolyi és Szokoli címszavak.

1. Szamosújlak, a református templom délről

Bevezető a középkori Szatmár megye gótikus egyházi építészetébe

Henszlmann Imre és Rómer Flóris 1864. szeptember 7-én érkeztek Nagybányára (Baia Mare), Erdélyből jöve. Ez a város volt ugyanis a kiindulópontja annak a két és fél hetes tanulmányútjuknak, melynek céljaul Szatmár megye, pontosabban az akkori szatmári püspökség középkori építészetének a feltérképezését tűzték ki.¹ Az „archaeologiai” tanulmányút műfaja, legalábbis hivatalosan, Magyarországon meglehetősen újszerű volt még ekkor, s a bécsi Central-Commission nyomdokaiban leginkább a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban alapított Archaeologiai Bizottságának az égisze alatt művelték.² Ipolyi Arnold mellett a bizottság másik két, az 1860-as években rendszeresen utazó tagja Henszlmann és Rómer volt, akik nyilván maguk tervezték el, s tettek javaslatot hivatalos útjaikra. Hogy a két archeológus az országnak miért pont ezt a sok szempontból nem túl központi jelentőségű területét választotta ki az egyik korai, ilyen jellegű vizsgálódáshoz, konkrétan nem ismerjük, a körülmények alapján ez azonban valamelyest gyanítható. Szeptember 21-én ugyanis, amikor már Szatmárnémetiből kiindulva nyolc Szamos menti templomot kerestek fel, útjukra elkísérte őket a szatmári római katolikus püspök, Haas Mihály is, s Henszlmann a beszámolójában több helyen is melegen méltatta a püspököt.³ Haas ugyanis, mint a bécsi Central-Commission korábbi budai konzervátora, s a bécsi egyetem első művészettörténész professzorának, Rudolf von Eitelbergernek jó ismerőse, már bizonyos szakmai múltra tekinthetett vissza, s ilyen minőségében ismerhette meg Rómert is, akivel az 1850-es évek közepe óta valószínűleg már kapcsolatban állt.⁴ Konzervátorsága egyházmegyéjének 1864-es, általa összeállított schematizmusában is figyelemre méltó módon mutatkozik meg, abban ugyanis külön listát állított össze Szatmár középkorból származó templomairól.⁵ Henszlmann és Rómer figyelmét egyházmegyéje területére tehát minden bizonnyal Haas hívta fel, sőt, nyilván ő invitálta meg Rómerüket az útra is, melyen schematizmusuk szolgált a számukra sorvezetőként. A két és fél hét alatt Henszlmannék a Szatmár megyeiek mellett néhány máramarosival, beregivel és szabolcsival együtt ötvenöt emléket kerestek fel – volt olyan, hogy egy nap nyolcat is –,

amely még a mai technikai lehetőségek felől szemlélve is szinte elképzelhetetlen „sportteljesítmény”. Az utókor számára az út igazi jelentőségét persze fennmaradt dokumentációja adja, mind Henszlmann, mind Rómer ugyanis több-kevesebb részletességgel jegyzetelt az emlékeknél. S noha egyes épületeket illetően már ők is későn érkeztek a helyszínre – Nagybánya jelentős középkori plébániatemplomát például bő másfél évtizeddel útjuk előtt bontották el majdnem teljesen, vagy a Drágfiak temetkezőhelyéül is szolgáló erdődi (Ardud) templomot 1860 körül építették át Ybl Miklós tervei alapján –, számtalan, mára megsemmisült adatot mentettek át az utókornak. Henszlmann-nak, legalábbis pillanatnyilag, nem ismerjük ugyan a feljegyzéseit, de még abban az évben publikálta úti beszámolóját az *Archaeologiai Közleményekben*, illetve egy évvel később egy osztrák hetilapban, Rómernek pedig jegyzetanyaga maradt ránk.⁶ Ráadásul a kirándulás elején, szeptember 9-én Szinyérváralján (Seini) csatlakozott hozzájuk az építész Schulcz Ferenc is, a bécsi Friedrich Schmidt egyik tanítványa, akit nyilván rajztudása miatt kértek fel a részvételre.⁷ Schulcztól fennmaradt egy rajzsorozat a meglátogatott emlékekről, sajnos meszsze nem teljes terjedelmében.⁸ Hogy a kirándulás anyagából az úti beszámolón túl valamilyen formában komolyabb közlést is tervezhettek, csak gyaníthatjuk.⁹ Egyrészt Rómer hagyatékában található egy általa összeállított cédulaanyag, melyet az út után – valószínűleg 1869-et követően – készített, s melynek lapjain minden egyes emléket külön-külön leírt saját jegyzetei, Henszlmann cikke és Schulcz rajzai alapján.¹⁰ Utóbbitól pedig a helyszínen készült rajzai mellett – eltekintve most a fatemplomokkal kapcsolatos, publikált anyagtól – egyetlen esetben fennmaradt egy kiadás-gyanús, szépen megrajzolt tusrajz is, melyet saját vázlatai alapján készített.¹¹ Mindenesetre Henszlmannék szatmári útja egy olyan területet tett a régészet-művészettörténet magyarországi művelésének kezdeténél hirtelen ismertté, amely addig teljesen *terra incognita*-nak számított a szakma számára, s e mögött Haas inkább csak sejthető szerepe bizonyosan jelentős volt. Szép párhuzamául kínálkozik mindennek, hogy a máig sok szempontból peremvidéknek tekintett Szatmár

településtörténetét a magyarországi történeti földrajz egyik megteremtője, Szirmay Antal már a XIX. század első évtizedében, azaz az egyik legkorábbi magyarországi megyeként dolgozta fel.¹²

Szatmár középkori építészeti emlékeinek a kutatásában a felütés tehát igen ígéretes volt, s ha egy meglehetősen hosszú hiátus után is, de e kezdet legalábbis részben folytatódott. A trianoni döntésig már nemigen hallani a témáról a szakirodalomban – eltekintve a jelentősége miatt mindig is favorit, hol Szatmárhoz, hol Szabolcsához számított nyírbátori Szent György-templomtól¹³ –, s a kettévágott megye két felében a történelem ezt követően alapvetően eltértek egymástól. Az egykori megyének nagyjából a harmadrésznyi, Magyarországon maradt területén az 1960–1980-as években eleven műemlékvédelmi tevékenység bontakozott ki, épületkutatásokkal és helyreállításokkal.¹⁴ Részben nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy a *Magyarország Műemléki Topográfia*-ja sorozatban 1986–1987-ben hetedik területként – s egyben azóta is utolsóként – Entz Géza szerkesztésében megjelent a Szabolcs-Szatmár megye műemlékei című, kétkötetes munka, az említett feltárások eredményeit is összegezve.¹⁵ Megjelentítve a kutatási helyzetet is, a kiadványban változó részletességgel és minőségben kerültek bemutatásra az egyes emlékek, s a könyv szerkesztője átfogó tanulmányban is ismertette a terület főként építészeti emlékeit. Ebben a hangsúly egyértelműen a középkorra esett, s e nézőpontot gyaníthatóan a szerző szűkebb szakterületére lehet visszavezetni.¹⁶ Miután felújításokra a romokat is beleértve időnként minden épületnek szüksége van, a műemléki tevékenység Szatmár e részében a topográfia megjelenése óta is folytatódott, számos meglepő, új eredményt is hozva.¹⁷ Ezeket is figyelembe véve 2000-ben Németh Péter összegezte a terület középkori templomairól tudhatókat, egy a nagyobb közönség számára összeállított, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középkori egyházait felsorakoztató albumban.¹⁸ A kutatást jelenleg nagymértékben segíti – s itt már a megye teljes egykori területéről van szó –, hogy Németh Péter 2008-ban kiadta a középkori Szatmár településeinek történeti földrajzát a XV. század elejéig, s hogy jobbára szintén az ő iniciatívájára fiatal történészek egy csoportja sorra jelenteti meg Szatmár és a környező megyék középkori történeti adatait, részben a Batori családdal kapcsolatos kutatások mentén.¹⁹

A romániai részen tudományos, műemléki szemszögből nézve úgyszólván nem alakult ki hivatali viszony az emlékekkel. Eltekintve az elmúlt évektől, évtizedtől, műemléki kutatásokról egyáltalán nem lehet beszélni, s az időnként óhatatlanul bekövetkezett, de a magyarországihoz képest jóval szerényebb méreteket öltő felújítások dokumentálásáról, sőt, ismeretéről sem beszélhetünk.

Némi túlzással tehát úgy is lehet fogalmazni, hogy az itt álló templomok művészettörténeti szemszögből majd száz éves Csipkerózsika-álmukat alusszák, amely paradox módon pillanatnyilag jelentős lehetőségeket is magában rejt a magyarországi helyzethez képest. A kutatások esetleges fellendülése ugyanis olyan eredményekkel szolgálhat, amilyenekkel a másik oldalon már kevésbé lehet számolni. E helyzetben úttörő vállalkozás volt – a szélesebb közönséget célzó, csupán tájékoztató jellege ellenére is – a jelenlegi romániai Szatmár megye egyházi építészetének többnyelvű, katalógusszerű bemutatása.²⁰

Ha a vizsgált terület, a középkori Szatmár megye nyilvánvalóan nem is rendelkezik olyan mennyiségű és minőségű emlékanyaggal, mint az egykori magyar királyság sok más vidéke, máig fennmaradt építészeti emlékei több ponton szolgálnak nem lebecsülendő felvilágosítással középkori építészetünkkel illetően. A néhány kiemelkedő emlék mellett, mint amilyen a megye két végén Nyírbátor, illetve Nagybánya, főként a nyugati részen viszonylag sűrű hálózata maradt meg a falusi templomoknak.²¹ A fennmaradásnak e foka alkalmat ad arra, hogy a falusi építészetről valamiféle összbemutatót kapjunk e vidéken, s ennek esetünkben fontos modell-szerepe is van. Az Alföldnek ugyanis a megye nyugati részétől és a környező területektől – Szabolcs, Bereg, Ugocsa – eltekintve nincsen más olyan vidéke, ahol ilyen mennyiségben maradtak volna fenn az egyházi építészetnek az emlékei.²² De Észak-Magyarország és Erdély közé ékelődve Szatmár arra is jó példa lehet, hogy az ország egyes nagyobb régiói között a peremvidékként számon tartott területek hogyan tudtak összekötő szerepet betölteni.

A gótikus építészeti időszaka Szatmárban nagyjából a XIV. század első fele és a XVI. század első fele közti két évszázadra tehető. Az ebből az időszakból származó emlékek alapján két jelentős építési hullámmal számolhatunk, melyek éppen keretezik a korszakot, s a köztes időből inkább csak elszigetelt emlékeket ismerünk. Le kell azonban szögezni, hogy e kép erősen viszonylagos, ha csak arra a becslésre gondolunk, hogy a XIV. század közepén a megye kb. 350 településének már a felében állt valamilyen egyházi épület.²³ Az építmények közül eleve kiesnek a nem tartós anyagból, tehát nem kőből vagy téglából emeltek, melyekről az írott források említésén túl gyakorlatilag semmilyen információval nem rendelkezünk.²⁴ Pedig a fából készült, illetve sövény-patics-technikájú épületek még a korszak végén is jelentős számban állhattak, amire például a Várdai Judit részére készült 1500-as birtokbecsű utal. Az okiratban felsorolt 17 egyházi épület közül öt faépítmény volt, igaz, ezek mindegyike kápolnaként van meghatározva.²⁵

A korábbi építési hullám a XIV. század első felében, a román és gótikus stílus határterületén következett be.²⁶

2. Csenger, a református templom délkelet felől

3. Csenger, református templom. A hajó déli falának részlete

Kiemelkedő, s már erősen a gótika irányába mutató emléke Csenger jelenlegi református temploma, melyet Szécsényi Tamás erdélyi vajda várnagya és külső-szolnoki alispánja, Csaholyi „Nagy” János a XIV. század második negyedében építtetett, bizonyosan összefüggésben azzal, hogy valamikor ez időtájt a Szamos menti települést szemelte ki birtokközpontjául (2. kép). Döntése, amely a középkorban megyeszékhellyé is váló Csenger jelentőségét illetően egészen máig hat, az épületnek a környék egyéb falusi templomaihoz képest kiemelkedő méreteiben mutatkozik meg. De megfigyelhető abban is, hogy hozzá a régiónak mindkét azon speciális építészeti megoldását felhasználták, melyek az országban máshol nincsenek meg. A részben idomtéglaából épült téglatemplom homlokzatainak a falfelülete egyfelől geometrikus díszítést mutat (3. kép).²⁷ A felhasznált téglák egy részének egyik rövidebb oldalát ugyanis sötétebbre égették ki, s rajtuk sok esetben egy áttetsző sötétbarnás, néhol sötétzöldes, mázszerű réteg, illetve annak maradványa figyelhető meg még meg. Ezeket felváltva építették be a falba a hosszoldalukkal elhelyezett, világosabbra égetett téglákkal, mégpedig oly módon, hogy az egymás feletti téglasorokban a rövidebb oldalukkal behelyezett darabok alatt és fölött mindig hosszoddallal beépített téglák jelennek meg. Az így jelentkező, sakktablaszerű minta miatt a falat aztán kívülről már nyilván nem is vakolták vagy festették. Hogy itt tudatos eljárásról van-e szó, felmerülhet annak kapcsán, hogy sötétebbre égetett végű téglákat teljesen rendszertelen elhelyezésben számos olyan templomnál is látni, ahol mustra egyébként nem jelentkezik, s ilyen téglák még újkori épületekben is megfigyelhetők.²⁸ Épp azonban a csengeri templom a legjobb példa arra, hogy nem lehet szó véletlenszerű kialakításról. A minta feltűnő szabályossága már önmagában utal erre, de a falazaton kívül Csengerben – és más példánál is – az ablakok záradékvének külső szegélyét is váltakozó, sötétre és világosra égetett téglákkal rakták ki.²⁹ Ráadásul a vámosoroszi református templom egyik ablakánál az újkorban is mintha ezt a díszítést akarták volna utánózni a záradékv sakktablaszerű kifestésével.³⁰ Csengerben az 1960-as években történt kutatások azt is egyértelművé tették, hogy a belső, nyilván eredetileg is vakolt falfelületeknél e jelenség sehol nem mutatható ki, ami a torony vakolatlan belsejében ma is jól látható. Ami a sötétebbre égetett végű téglák szélesebb körben, de nem díszítő céllal történt felhasználását illeti, az az égetés „tökéletes” technikájával állt összefüggésben. A téglák egy részének elsötétítése, azaz keményebbre történt kiégése vagy úgy jött létre, hogy ebből a felületéből alkották a kemence belsejében a tüztér falát, s itt jóval nagyobb hő érte, de úgy is bekövetkezhett, hogy ez a része az égetés során kevesebb oxigént, azaz levegőt kapott (ún. redukációs égés).³¹

Ez történhetett véletlenül, de befolyásolni is lehetett, utóbbi esetben a kemencében nyilván úgy helyezték el a téglák egy részét, hogy rövidebb végükhöz, de csak ahhoz, ne jusson elég levegő (5. kép).³² A mázas felületek létrejöttéről, melyek kiterjedése a téglákon úgy tűnik, nagyjából egybeesik a sötétre égetett részekével – azaz a hosszoldaluknak a rövidebb oldalakkal szomszédos szakaszán szintén megjelennek –, de legalábbis nem terjednek túl azokon, pillanatnyilag nem tudni biztosat (6. kép). Talán az égetés előtt (?) valamilyen mázba mártották a téglák rövidebb oldalát, de jóval valószínűbb, hogy a „túlégetés” miatt vált ki e felületeken a téglák anyagából a bevonat.³³

4. Csegöld, görög katolikus templom. A szentély északkeleti falának részlete

Csenger mellett Szatmárban ilyen homlokzati díszítéssel készült a tőle néhány kilométerre fekvő szamosatárfalvi és csegöldi templom, Szabolcsban pedig a baktai (lórántházi) és a nagygyúti (ma Hajdú-Biharban).³⁴ A legjobban datálható közülük a XIV. század második negyedéből származó csengeri, de nem feltétlenül ez az első emléke a díszítésmódnak. Leginkább a XIV. század első felében épülhetett a baktai is, Szamosatárfalva ezek előtt, már a XIII. század második felében is elképzelhető, ahogy a nagygyúti (Nyíradony mellett) is származhat 1300 előttől.³⁵ A legkésőbbi emlék egyértelműen a csegöldi, melynél e megoldás már széles, csúcsíves, egykor valószínűleg mérműves ablakokkal párosult, és amelyet a XIV. század középső harmadában, második felében emelhettek. A fennmaradt emlékek alapján ezt követően már nem használták a díszítésmódot. Mai tudásunk szerint az emlékcsoport az országon belül tehát elszigetelten állt: az épületek egy viszonylag szűk vidékre korlátozódnak, s az építési időt tekintve sem esnek egymástól túl messze.³⁶ E felületdíszítő technikát persze nem Szatmárban vagy a környékén fejlesztették ki, jól ismert a közép-európai, elsősorban észak-német területekről.

5. Baktalórántháza, római katolikus templom. A sekrestye északkeleti sarkának részlete

6. Baktalórántháza, római katolikus templom. A sekrestye keleti falának részlete

A rövidebb és hosszabb oldalukkal felváltva rakott téglából álló falszövet (ún. Gotischer, Wendischer vagy Wechselverband) a XII. század végétől kimutatható, s 1200 körül, illetve után jelentek meg az első olyan épületek, melyek falait egyszerű, vörös színű, illetve sötétre égetett végű téglák váltakozásából eredő geometrikus mustra borítja.³⁷ A jobban kiégetett végű téglák mázas bevonata, amely a felfületek hatását még díszesebbé tette, szintén ekkortól, 1200 körülől mutatható ki, s a XIII. század közepén például Lübeckben elterjedt megoldás volt, hogy az ajtó- és ablaknyílások keretezését a szatmári példánál is látható, vörös, valamint sötétre égetett, mázas végű téglák váltakozásával rakták ki.³⁸ Szatmárba azonban nem feltétlenül a messzi északról hozhatták be e megoldást, azt ugyanis a középkori ország szomszédságában, legalábbis a XIV. században már mindenképpen használták. A magyarországiakkal teljesen megegyező mustra díszíti a krakkói Wawel-székesegyház szentélyének a belsejében az árkádívek feletti falrészét, de az ottani Mária-templomon, vagy Kazimierz plébániatemplomán többféle formája is megjelenik (7. kép).³⁹ A szatmáriakkal azonos motívum – a mázzal

7. Krakkó / Kazimierz, plébániatemplom. A hajó északi gádorfalának részlete

együtt – kifejezett jellegzetessége volt Boroszló középkori építészetének.⁴⁰ A külföldi emléanyag és szakirodalom részletesebb vizsgálata a hazai csoportot illetően bizonyosan szolgálna még új ismeretekkel, s esetleg az itthoni emlékek forrásterülete is behatárolható lenne.

A másik speciális, csengeri megoldás a nyugati torony alapformája, amely – eltérően a jól ismert nyolcszögű, gótikus templomtornyoktól, ahol az alsó szint(ek) négy-szögletes(ek) – már a földszinttől kezdődően nyolcszögű (8. kép). Ráadásul két nyugati, átlós falszakaszának nem a sarkait, hanem a közepét támasztja egy-egy támpillér. Ilyen vagy ehhez nagyon hasonló tornyok szép számban

ismertek Szatmárban és a környező vidékeken.⁴¹ Noha a csengeritől eltekintve egyik esetben sem tudjuk pillanatnyilag egyértelműen kimutatni, hogy középkori eredetű toronyról van-e szó – több emléknél bizonyosan újkori a templom e része –, meglepő lenne, ha a csengeri

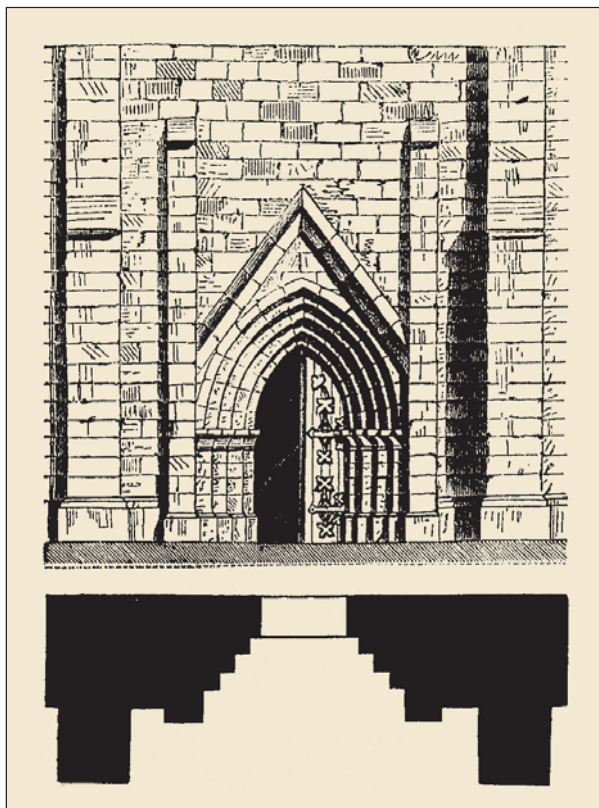

8. Csenger, református templom. A torony északnyugat felől

teljesen társztalanul állt volna a középkorban, s joggal vethető fel az is, hogy a forma újkori, helyi divatját aligha pusztán egyetlen emlék váltotta ki.⁴² A tornyot Entz Géza az elpusztult debreceni Szent András-templom 1317 előtt készült nyugati tornyával hasonlította össze, mint valószínű előképpel.⁴³ Ha e könnyen elképzelhető feltevést elfogadva most visszatérünk Szatmár és környéke modell-szerepéhez az Alföld építészetét illetően, még az is felmerülhet, hogy a mázastéglás díszítésnek is voltak jelentősebb, példaadó emlékei az Alföld délebbre eső részein, melyek azonban mára teljesen elpusztultak.

A XIV. század első feléből származó emlékek közül egyet érdemes még itt kiemelni, mivel az jól szemlélteti, hogy a román és a gótikus formák váltása mennyire nem éles egymásutánban és kronológikus sorrendben történt. A vetési református templomról, pontosabban annak elpusztult nyugati kapujáról van szó, melyről három ábrázolás alapján is meglehetősen hű képet tudunk alkotni (9. kép). A bélletlépcsős, oszlopok nélküli kapu 1100 körülől mutatható ki a magyarországi építészetben, s Szatmárban és környékén kifejezetten széles körben terjedt el a XIII. század második és a következő század első felében.⁴⁴ A vetésinek a fejezetsor helyén vállpárkánnyal történt tagolása szintén a román kor formavilágához tartozott. Csúcsíves archivoltja és háromszögű, nem a falsík kiugratásának lezárásaként készült, hanem párkányból kialakított vimpergája azonban gótikus megoldások, s a kaput közrefogó két lizéna, amely Szatmárból még Csengersima templomáról ismert, kifejezetten a kétoldalt fiatornyokkal keretezett, gótikus portáltípus felé mutat.⁴⁵ A gótikus megoldások persze kevésbé a román formák lineáris metamorfózisáról árulkodnak, mint inkább olyan épületek ismeretéről, ahol az összképet döntően már ezek határozták meg.

A XIV. század közepe és a XV. század utolsó harmada közti időszakból feltűnően hiányoznak a művészettörténet számára értékelhető emlékek, vagy legalábbis nehezen tudunk ilyeneket ehhez a korszakhoz kötni.⁴⁶ Még mielőtt azonban valamilyen társadalmi vagy gazdasági tényezőt vélnénk felfedezni a jelenség mögött, érdemes újra emlékeztetünkbe idézni az egykori emlékkállomány fennmaradásának arányát. Nem igazán eldönthető ugyanis, hogy itt valamiféle tendenciáról vagy pedig véletlenszerűségről van szó. Persze nem kizárt, hogy a korábbi, nagyobb mértékűnek tűnő építőtevékenység miatt ebben az időszakban kevésbé volt szükség új épületek emelésére vagy átalakításokra, s mindenképp tényező lehet, hogy a későbbi időszakból számos olyan épületet ismerünk, amely egységes építkezés eredménye, de a településen már jóval korábban is bizonyosan állt templom. Írott források mindenesetre ebben az időben is utalnak (új) építményekre.⁴⁷ Egy dolgot érdemes azonban tudatosíta-

9. Vetés, református templom. A torony egykori nyugati kapuja

ni. Történeti adatok alapján – pl. birtokmegosztás, birtokmegerősítés – természetesen lehet feltételezéseket megfogalmazni egyes épületek keletkezését vagy átépítését illetően, ezek az információk erre vonatkozó biztosabb kijelentéseket azonban – főleg önmagukban – nem engednek meg. Egy birtokmegosztás ugyanis egyéb körülmények ismerete nélkül pontosan ugyanannyira utal bármilyen építési tevékenységre, mint amennyire ennek akár az ellenkezőjére is. Ezért nem szükségtelen már azt sem mérlegelni, hogy érdemes-e egyáltalán e történeti adatokkal kapcsolatban minden esetben feltételezésekbe bocsátkozni. Ezek ugyanis hosszú időre rögzülhetnek a szakirodalomban és a helyi hagyományban is.

Az időszak emlékanyagának nagyfokú hiánya ellenére két tendencia elég egyértelműen érzékelhető. A XIV. század közepe előtti épületeknél faragott követ gyakorlatilag nem találni, tartós építőanyagként a téglát használták.⁴⁸ Ennek legszemléletesebb példája a csengeri, a többi emlék közül egyértelműen kiemelkedő templom, melynél épp emiatt a kőanyag használata elvárható lenne, de a tagozott szerkezeteket is – a lábazati profilt vagy a nyugati kapu keretét – idomtégglákból készítették (10. kép). Csenger példája arra is utal, hogy a kőanyag mellőzése

nem feltétlenül anyagi okok indokolták, a megyében vagy a környékén a nem kifejezetten szűk, lokális igényeket kielégítő, nagyobb mértékű kőbányászat, illetve kőfaragás csak a XIV. század közepe után indulhatott meg.⁴⁹ Ettől kezdve azonban már minden emléknél feltűnik valamilyen mértékben a faragott kő, legyen az kisebb vagy nagyobb méretű falusi egyház, birtokközpontban vagy (mező)városban álló plébániatemplom. Szatmárban a valószínűleg leggyakoribb, de mindenképp legjellegzetesebb kőanyag egy dekoratív, barnás-narancsos ezeztű, anyagát tekintve viszonylag homogén kő, amelyet állítólag Szinyérváralján bányásztak, s fejtenek még ma is (11. kép).⁵⁰ Használata nem kötődött korszakhoz, legalábbis a XV. század közepéről származó sárközújlaki (Livada Mică) templomnál már alkalmazták, ahol ugyanilyen anyagból készítették az egyik ablak mérművének XVI–XVII. századi pótlását, de jellegzetes kőanyaga volt az 1500 körüli építkezéseknek (pl. Egri [Agris], Nagygyéc, Nagyszekeres, Túrricse), és megtalálható barokk templomoknál is (pl. Szinyérváralja, római katolikus templom).⁵¹ A másik jelenség az épületek méretének növekedése, ami a román kori templomokhoz képest egyértelműen meg-

10. Csenger, református templom. A torony nyugati kapuja

figyelhető, de még a gótikus időszakon belül is érzékelt lehet. Ennél szerepet játszhatott a települések demográfiai növekedése is, de ez aligha lehetett a kizárólagos ok. Bizonyos, hogy legalább ennyire fontosak voltak különféle reprezentációs tényezők, vagy a templomok kegyúri jogainak felosztása is.⁵²

Bár a tárgyalt időszakon belül nemigen lehet pontosabban datálni, ide tartozik Szamosújlak templomának első ismert fázisa, olyan keskeny, csúcsíves ablakokkal, melyek záradékát feltehetően eredetileg is kettős orrtagok díszítették (12. kép). Hogy e forma persze mennyire alkalmas keltezésre, arra a nagyszekeresi templom szentélyének hasonló kialakítású, délkeleti ablaka tanulságos példát nyújt (13. kép). Az épület korábbi, XIV. századi periódusát többek közt ennek az ablaknak a formája alapján feltételezték, a falkutatás során azonban egyértelművé vált, hogy a templom teljesen egységes építkezés, azaz ez az ablak is valamikor 1500 körül vagy után készült.⁵³ Hasonló ablakkialakítások alapján kötik hagyományosan e periódushoz a nyírcsászári görög katolikus templomot, mely köré a szomszédos települések közül vontak emlékeket, Nyírderzs és Nyírmeggyes templomait (14. kép).⁵⁴ A gyakorlatilag részletformák nélküli épületeknek leginkább még a méretei

11. Túrlicse, református templom. Sekrestyeajtó

12. Szamosújlak, református templom. Ablakok a szentély déli falán

13. Nagyszekeres, református templom. A szentély délkeleti ablaka

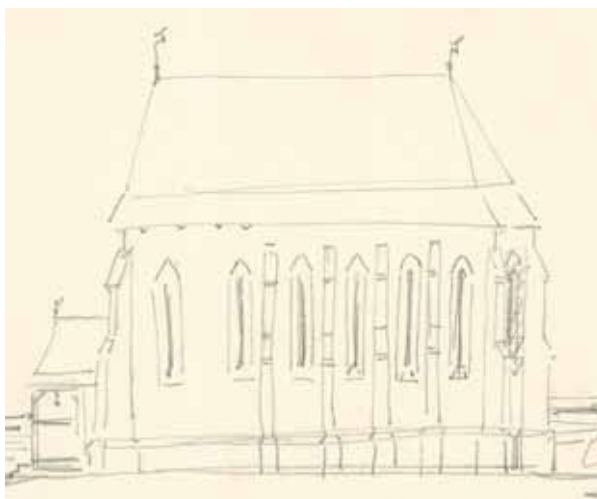
s arányai vethetők össze egymással. Első pillantásra úgy tűnik, a meggyesi templom datálására viszonylag biztos adatokkal is rendelkezünk, mivel a települést 1348-ban elpusztították, s még 1352-ben is lakatlan volt, 1416-ban viszont már papját említik.⁵⁵ De vajon mi alapján lehet eldönteni, hogy a pusztítás milyen mértékű volt, vagy hogy a valós eseményt a források hogyan tükrözik vissza, s hogy a templomépület részben vagy egészben nem a vész előttről származik-e? A dolog másik végére tekintve pedig nem elképzelhetetlen az sem, hogy az 1416-ban említett pap még nem a szóban forgó épületben, hanem annak valamilyen előzményében szolgált.

14. Nyírcsászári, görög katolikus templom. A szentély délkelet felől

Nehéz megítélni a valóságtartalmát annak a legenda ízű adatnak is, amely az amúgy majdnem teljesen ismeretlen Bátori Zsuzsanna szatmári építetői szerepéről szól. A valamilyen mértékben feltehetően valós információ a szatmári római katolikus egyházmegye 1833-as schematizmusában bukkant fel, és a püspöki levéltár valamely, jelenleg nem ismert kéziratából származna.⁵⁶ Eszerint Zsuzsanna, Meggyesi Móric horvát bán (sic!) felesége férje halála után vagyonát különböző egyházakra hagyta, és hét templomot építtetett (*aedificavit septem ecclesias*).⁵⁷ Az ezek közül fennmaradt és jelenleg művészettörténeti eszközökkel vizsgálható Sárközüújlakon nem jöhet szóba Zsuzsanna építtetőként – adományozóként esetleg –, a szentély legfontosabb helyén lévő címerpajzs ugyanis a falut birtokló Sárközüújlaki Újlaki család címerét mutatja (ld. erről alább is). A Meggyesiek tulajdonában lévő Misztótfalun (Tăuții de Jos) azonban teljesen nem lehet kizárni Zsuzsanna szerepét, mivel elképzelhető, hogy a templomnak volt egy XV. század első feléből származó periódusa is.⁵⁸ Az elpusztult sárközi és

aranyosmeggyesi (Medieșu Aurit) templomról jórészt Schulcz Ferencről maradtak fenn rajzok.⁵⁹ Ezek alapján az előbbi, azonos szélességű hajóból és szentélyből álló épületnek a datálásra alkalmas részletei – halhólyagos, orrtag nélküli mérművek, illetve várkapukra emlékeztető, kettős keretű, reneszánsz profilú nyugati bejárat – elég egyértelműen a XV. század legvégére, a XVI. század első évtizedeire utalnak (*15–16. kép*).⁶⁰ A szintén a Meggyesaljai család birtokában lévő Aranyosmeggyesen a délkeletről, már szentély nélkül (!) ábrázolt, nagyméretű templom részletrajzai jóval általánosabb formákat mutatnak, s a XV. században bármikor elképzelhetők (*17–18. kép*).⁶¹

15. Sárköz, az egykori plébániatemplom délről.
Schulcz Ferenc rajza, 1864

Nem lehet itt említés nélkül hagyni a tárgyalt időszak, de Szatmár egész középkori építészetének több szempontból is a legjelentősebb emléké, a nagybányai Szent István-templomot.⁶² Majdnem teljes pusztulása országos szinten is komoly vesztesége középkori építészettörténetünknek. A jórészt a XIV. század harmadik negyedében felépült templomnak csak délnyugati tornya, nyugati kapujának egyik béléte, s néhány tucat kőfaragványa maradt fenn. Egykori kinézetéről XVIII–XIX. századi ábrázolások is tanúskodnak, melyek alapján valamelyest fogalmat alkothatunk az épület egészéről. A nyújtott szentélyű, három hajós, északi és déli előcsarnokkal bővített templom még értékelhető megoldásai és formakincse elsősorban észak-magyarországi és erdélyi épületekkel hozható összefüggésbe. Ez pontosan visszatükrözi a város földrajzi elhelyezkedését e két régió között, annak a kereskedelmi útnak az egyik csomópontján, amely Krakkó felől Lőcsén (Levoča) és Kassán (Košice) keresztül érte el Nagybányát, majd Kolozsváron (Cluj–Napoca) át, Brassó (Brașov) után hagyta el az országot. Főként ezek azok

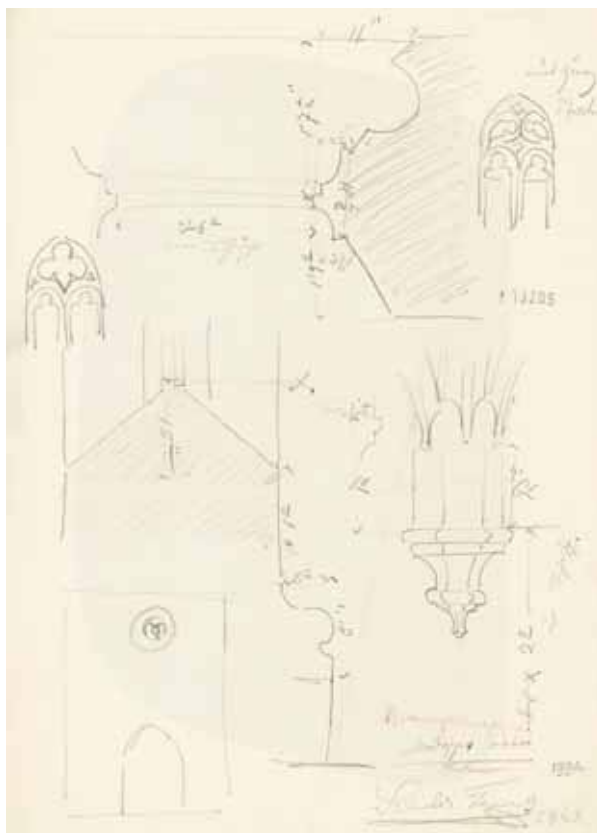

16. Sárköz, az egykori plébániatemplom részletei.
Schulcz Ferenc rajza, 1864

a városok, melyek az épület stíluskapcsolatait is fémjelzik. A nagybányai kapu típusa a részletformákkal együtt a lőcsei Szent Jakab-templomban látható több változatban is. E portáltípus Erdélyben vált aztán igazán közkedvelté, ahol elterjedésének legalább az egyik kiindulópontja Nagybánya kellett, hogy legyen. A kapu növényi díszes fejezetsora a kolozsvári Szent Mihály-templomnak és a vele közeli kapcsolatban álló szászsebesi (Sebeş) plébániatemplomnak a szentélyét is jellemzi. Kolozsvárral azonban ennél szorosabb volt a viszonya, melyben az előkép inkább a szatmári épület lehetett. A nagybányai hajó keleti végén ugyanaz az átlós falú, lépcsőtornyos megoldás jelent meg a belső feltételezhető lettnerével vagy karzatával összefüggésben, mint ami Kolozsváron részben ma is áll. Nagybányán ezzel kapcsolatban egy olyan közös keretű, kettős ablak is kimutatható, melyet később más összefüggésben mind Kolozsváron, mind Brassóban, de Kassán is alkalmaztak. Hogy városi plébá-

17. Aranyosmeggyes, az egykori templom délkeletről.
Schulcz Ferenc rajza, 1864

18. Aranyosmeggyes, az egykori templom részletei.
Schulcz Ferenc rajza, 1864

niatemplomaink e kiemelkedő sorának emlékeivel – amely sorban a szatmári templom időben valahol elől foglalt helyet – Nagybánya nem csak méreteiben, de alighanem minőségében is vetekedett, arra szobrászati díszének mindössze két, fennmaradt töredéke is utal.⁶³ A leginkább az 1370–1380-as évek környékéről származó, Passió-jeleneteket ábrázoló darabok a hazai anyagban társtalanul állnak. Külföldi összefüggéseiket sem ismerjük sokkal jobban annál, mint hogy valamilyen módon a meg lehetőségen tág, a Parler család nevével fémjelzett szobrászathoz köthetők. Eredeti funkciójuk értelmezése is problémákat vet fel, annyi azonban bizonyos, hogy a korszak magyarországi szobrászatának a legkiválóbb darabjai közé tartoznak. Nagybánya itt éppen csak felvillantott kapcsolatrendszerét akkor lehet majd részletesebben feltérképezni, ha föld alatt lévő, jelentős maradványainak feltárására és azok értékelésére valamikor sor kerül.

Míg a templom megyehatárokon túli összefüggései tehát valamelyest kitapinthatók, Szatmár építészetével való viszonyáról semmit sem tudni. Ez azzal is összefüggésben állhat, hogy a nagyságrendjük és státusuk miatt Nagybányával még összevethető települések plébánia-templomai – főként Németi (Satu Mare) és Felsőbányáé

(Baia Sprie) – mind maradéktalanul elpusztultak.⁶⁴ Egyetlen konkrét kapcsolat mutatható fel, de az is a nagybányai templom egy későbbi időszakából, s egy olyan emlékkal, amely csak jelenleg található Szatmár területén. A középkorban Ugocsa megyéhez tartozó Halmi (Halmeu) plébániatemplomában az a nyelvét kinyújtó torzfej-típus jelenik meg boltozattartó konzolként, melyet jobb minőségben Nagybányán is megtalálni a Zsigmond-kor végéről (19–20. kép).⁶⁵ Leginkább erre az időszakra, az 1430-as évek környékére lehet datálni a vetési (Vetiș) templom szentélyét is, amit halmiéhoz hasonlóan bordás keresztboltozattal fedtek, s e két emlék a legkorábbi fennmaradt példája e szerkezetnek Szatmárban (21. kép). Amennyiben középkori, Vetésen egy olyan kivételes építészeti megoldás is feltűnik ekkor, amely az országhatárokon túlra mutat. Tornyának erősen íves oldalú gúlisakaja Bécsnek és környékének az egykorú építészetéből ismert, legjelentősebb példája a Maria am Gestade-templom tornyának 1429 körül megépített lezárása (22–23. kép). E távoli s különös kapcsolatot leginkább a település szülöttjével, Vetési Alberttel lehetne magyarázni, aki éppen a bécsi torony befejezésének az idején, 1430–1431-ben tanult az ottani egyetemen.

19. Halmi, református templom. Konzol a szentély déli falán

Noha a Vetésihez köthető, kizárólag már a veszprémi püspökségének idejéből származó emlékek elsőrangú minősége, de részben reneszánsz színezete is jelentősen eltér a falu egyházától, a templom számára Rómában két ízben is búcsúengedélyt kérő későbbi püspököknek valamilyen szerepe mindenképpen lehetett az épület alakításában.

20. Nagybánya, torzfej a Szent István-templomból

A XV. század közepének elszigetelten álló s jelentősebb emléke Sárközújlak plébániatemploma. A falusi méretek közül valamelyest kiemelkedő, tágas, 1457 körül emelt épületet feltűnően széles, háromosztatú (!) ablakok világítják meg, szentélyében falpillérre támaszkodó, a falsík elé nagyobb mértékben kiugró szentségház állt, s e terét a keresztboltozatnál részben már összetettebb formájú boltozattal fedték (24. kép).⁶⁶ Ezen nyolc, egytől eltekintve címerábrát (ma) nem mutató pajzs is megjele-

21. Vetés, református templom. A szentély belseje nyugatról

22. Bécs, Maria am Gestade-templom. A torony felső része

nik. Az épületdíszítő heraldikai együttesek egy korai emlékeről van szó, melyek Szatmár későbbi, XV. század végi, XVI. század eleji építészetéből az országos összképnek megfelelően már jól ismertek (ld.: Csegöld, Egri, Jánk, Kölcse, Nagyszekeres, Vámosoroszi).⁶⁷ A címersorozat részben olyan kérdéssel áll összefüggésben, amely az ezekkel nem díszített falusi plébániatemplomoknál is állandó, de konkrét adatok nélkül jórészt megoldhatatlan problémát vet fel: az építtető, pontosabban az építtető személyének a kérdését. A templom emelése vagy átépítése ugyanis a forrásokban csak ritkán szereplő kegyúri jogokkal állt leginkább összefüggésben, melyek viszont abban az esetben – s a késő középkorra már inkább ez volt a jellemző –, ha több, akár jelentősebb tulajdonosa volt a falunak, fel is lehettek osztva. Ráadásul nem feltétlenül tükrözték vissza a település birtokosi szerkezetét sem. Így aztán pusztán egy falu tulajdonosainak, de akár tulajdonrészük arányának az ismerete sem elegendő feltétlenül ahhoz, hogy az építkezést támogató személyeket, illetve szerepük mértékét meg lehessen határozni.⁶⁸

23. Vetés, a református templom délről 1870 körül

E helyzetet még az is bonyolítja, hogy a templom emelésénél a település közösségének a részvételét sem lehet teljes mértékben mindig kizárni. Sárközújlakon az oltár feletti, tehát a boltozat leginkább kiemelt helyén lévő pajzson domborművű címerára látható, amely a falu (fő) birtokos családjának, a sárközújlaki Újlakiaknak a címerét mutatja. Ez nyilván a kegyúri jogok legfőbb tulajdonosaira, egyben az építtetést végző famíliára utal. A többi, alárendeltebb helyen látható, s ma vastagon meszelt pajzson már csak festett címerek lehettek, de hogy ezek kiket jelentettek meg, nem dönthető el. Kézenfekvőnek tűnne, hogy az Újlakiak mellett a templom

építésében kisebb mértékben részt vevő többi személy, illetve család reprezentálta magát ily módon, a faluban azonban gyakorlatilag nem ismerünk más birtokost. Így az sem zárható ki, hogy az összes pajzson az Újlakiak átlótt nyakú madara jelent meg, de még az is elképzelhető, hogy az inkább csak reprezentációs formaként a boltozatra felkerült többi pajzson soha nem is voltak címerek.⁶⁹ Az ország másik végéből azonban arra is ismerünk egyidejű példát, hogy a boltozatra az építtető családé mellett a rokonságnak, illetve a hivatali társaknak a címeri kerültek még fel, s természetesen a királyságra utaló címerábrákkal is számolhatunk.⁷⁰ Ha jóval kisebb

24. Sárközyújlak, református templom. A szentély boltozata

valószínűséggel, de e lehetőségeken túl az építőmester vagy mesterek személye is felmerülhet, akik ebben az időben esetleg már szintén megjeleníthették magukat a je gyükkel ellátott pajzssal.

Az eddigiekhez képest árnyaltabb képet alkothatunk arról a körülbelül fél évszázadnyi időszakról, amely nagyjából az 1480-as évek és a gótikus stílus vége közé esik, s amelyből több mint egy tucatnyi templomot ismerünk. Noha néhány esetben korábbi épületek átalakításáról is szó van (pl.: Csegöld, Misztótfalu [?], Nagyéc), jórészt újonnan emelt templomok egységes építkezései (pl.: Kisszekeres, Nagyszekeres, Sonkád, Szamosbecs, Túrístvándi, Túrícse) vagy épületkutatás hiányában legalábbis ilyennek tűnők (pl.: Egri, Jánk, Kölcse, Vámosoroszi) tartoznak ide. A korábbi időszakokkal szemben az emlékek e jelentős száma aligha lehet csak a véletlen műve. Annál is inkább, mivel e mennyiségi felfutás teljesen beleillik a XV. század második felében, utolsó harmadában Magyarországon, de egész Közép-Európában megfigyelhető jelenségbe, a művészeti produktumok számának minden műfajban érzékelhető, ugrásszerű megnövekedésébe. E kör templomainak a formakincse viszonylag egységes, ami azonban nem utal feltétlenül arra, hogy keletkezésük a korszakon belül bizonyos dátumok köré sűrűsödött. Hosszú életű megoldásaikat önmagukban nem tudjuk keltezni az időszakon belül, így egy-egy emlék építési idejének a pontosabb meghatározása inkább csak akkor lehetséges, ha arra konkrét adatunk van.

Felütésként a Bátoriak mellett a megye akkori legnagyobb birtokosainak, az arisztokrata Drágfiaknak az erdői központjukban álló plébániatemploma jön szóba. A család temetkezéseinek is helyet adó templomot annak ellenére alig ismerjük, hogy a ma meglévő, neogótikus stílusban átalakított épületben a középkori templom jelentős része még benne rejtőzik. A valószínűleg 1483-ban befejeződött, késő gótikus át- vagy újjáépítés felte-

hetően ahhoz a jórészt dél-német eredetű stíluskörhöz kapcsolható, amely az uralkodó és arisztokráciájának egy részével összefüggésben az 1470–1480-as években jelent meg az országban, s terjedt el gyorsan szélesebb körben is.⁷¹ Hogy e stíluskör formakincsének egy része azonban már korábban is ismert volt idehaza, s így Erdőtől függetlenül, akár már előbb is megjelenhetett Szatmárban, arra a megye szomszédságában fekvő, egykor az erdélyi püspök Meszesen túli helynökségének székhelyét adó tasnádi (Tásnad) plébániatemplom hívhatja fel a figyelmünket. Ennek 1476-os évszámmal ellátott szentélyében mind a sekrestyeajtó, mind a szentségfülke keretén megjelennek olyan tagozatátmeteszódések, melyek a fenti stíluskör jellegzetességének számítottak. Tasnád közelsége, illetve templomának az erdődiével összevethető jelentősége miatt ez az épület is hatással lehetett Szatmár késő gótikus építészetére. Az időszak elejéhez még egy épületet tudunk biztosan kötni, a szamosbecsi templomét. Építési idejét egyik téglájának 1481-es évszáma határozza meg, amely időpontban, főként méreteihez és jelentőségéhez képest, feltűnően

25. Tasnád, református templom. A szentély belseje kelet felé

26. Krasznabéltek, római katolikus templom. A szentély keleti ablakának részlete

modern formájú kőszervezetek – orrtagokkal egyáltalán nem díszített mérművek, többszörös tagozatátmetsződések – jelennek meg rajta. Miután a falu Drágfi-birtok volt, nem kizárt, hogy az erdődi építkezésekkel egy időben zajló munkálatokhoz a családi központból szállították az előre elkészített szerkezeti elemeket, s amint arra az épületkutatás alkalmával fény derült, helyezték el azokat az építkezés egy későbbi fázisában a már felhúzott téglafalakba. Még egy épületet köthetünk a Drágfiakhoz, bélteki (Krasznabéltek, Beltiug) birtokközpontjuk plébániatemplomát. Az előzménnyel is bizonyosan rendelkező épületen egyetlen részlet tűnik fel, amely egyértelműen

utal valamiféle munkálatra a szóban forgó időszakban. A szentély záradéklakának orrtag nélküli, halhólyagformákból álló mérművéről van szó, melynek szerkesztése teljesen azonos a nyírbátori Szent György-templom mérműveinek a megformálásával, s három halhólyagból képzett alapmotívuma is megtalálható azok között (26–27. kép).⁷² Miután a nyírbátori építkezés jórészt 1494–1511 között folyt, a bélteki munkálatokat is leginkább valamikor ekkor, azaz már az erdődiek után lehet elképzelni.⁷³ Nyírbátor jelentőségét Szatmár építészetét illetően természetesen ettől eltekintve is érdemes szem előtt tartani, mérműveinek máshol is kimutatható stílusa (pl.:

27. Nyírbátor, Szent György-templom. A nyugati homlokzat ablaka

zább-szorosabb kapcsolatban lévő épületcsoportokat tudunk körvonalazni, némi relatív kronológiával. Az eljárásához előzetesen két megjegyzést is érdemes fűzni. Nyilvánvalóan nincs értelme bevonni a vizsgálatba a túl általánosnak tűnő, már a korábbi időszakokban is kimutatható formákat, mint amilyen például a rézsús ablakbéllet vagy a mindkét oldalán rézsúbe metszett homorlattal tagolt bordaprofil. Noha majdnem biztosan 1490 után épültek a reneszánsz (jellegű) formákat (Kisszekeres, Sonkád, Túrístvándi, Túrircse) vagy szerkezeteket is (Nagygéc, Nagyszekeres) felvonultató emlékek, ezek hi-

29. Túrircse, református templom. A sekrestyeajtó részlete

Egri, Nagygéc, Túrístvándi) mellett a reneszánsz elemeknek a gótikus formákkal történt együttes feltűnése is példaadó lehetett a terület építkezéseinél.⁷⁴

A többi emlék keltezése meglehetősen viszonylagos, s így az architektonikus megoldások morfológiai összevetése alapján a korszakon belül inkább csak egymással la-

28. Tasnád, református templom. A hajó keleti ablakának részlete

ánya egy épületnél nem okvetlenül utal a korábbi időszakra, mivel az új formakincset is ismerő mesterek vagy megbízóik nem feltétlenül ragaszkodtak e stílushoz mindenhol, ráadásul az emlékek fennmaradása legtöbb esetben nem száz százalékos.⁷⁵ Az összevetést Túrircse kisméretű templomával érdemes kezdeni, miután annak datálását egy írott forrás is segíti. A már szóba került 1500-as becsűjegyzékben mint kőből, azaz tartós anyagból (tégla) készült épületet említik, ami emiatt nemigen vonatkozhat másra, mint a jelenlegi templomra. Mivel gótikus szerkesztésű nyugati ajtajának reneszánsz profilja van, csak néhány évvel emelhették a jegyzék készülete előtt. Egyik ajtajának nyomott számárhátíve, melynek csúcsát vízszintes keretezés metszi át, némileg redukált formában Nagygécen is látható, s maga az ívforma Sonkádon is megjelenik (29–31. kép).⁷⁶ Mindhárom emléknél sekrestyeajtóról van szó, és az előbbi, szorosabban kapcsolódó két esetben a színyérváraljai kőanyagáról. Nagygéc és Sonkád között egy reneszánsz jellegű, laposan kezelt, ajtókeretekenél jelentkező profilforma is szorosabb kapcsolatot teremt, ami Kisszekeresen tűnik még fel.⁷⁷ Nagygéc azonban több minden miatt is Nagyszekeressel áll a legközvetlenebb összefüggésben: mindkettőnél reneszánsz szentségházat találni, s két mérműformá-

30. Nagycséc, egykori református templom. A sekretyajtó részlete

31. Sonkád, református templom. A sekretyajtó részlete

32. Nagycséc, egykori református templom. A szentély keleti ablakának részlete

jük is azonos (32–33. kép).⁷⁸ Úgy tűnik, az eddigi emlékektől távolabb helyezkedik el Csegöld, Egri, Jánk, Kölcse és Vámosoroszi reneszánsz részletek nélküli temploma, melyeket leginkább (részben) fennmaradt boltozataik jellemzik. Jánkon, Vámosorosziban és talán Csegöldön

33. Nagyszekeres, református templom. A szentély középső ablakának részlete

34. Egri, református templom. A szentélyboltozat egyik bordacsomópontja

is ugyanazt az egyszerű hálóboltozati formát alkalmazták, s az összes példánál közös a címerpajzs-sorozat jelenléte is. Leginkább Egri „lóg ki” közülük egyik bordacsomópontjának átmetsződő ívszakaszával és jelentős magasságkülönbséggel induló bordáival (34. kép). E megol-

35. Nagyszekeres, református templom. A hajó nyugati ablaka a feltárás alatt

dások a többi boltozat részleteinél modernebbnek tűnnek, s a templom kizárólag körívekből szerkesztett, orrtag nélküli mérműveivel együtt valószínűleg későbbből is származnak.

A viszonylag sok hasonló forma egy építéstechnikai és azzal kapcsolatos építőszerkezeti jelenséggel is összefüggésben állhat. A falkutatások során Nagyszekeres, Szamosbecs és Túrricse templomainál figyelték meg, de valószínűleg Nagygyéc esetében is szó van arról, hogy főleg a nyíláskereteknek, de akár a boltindításoknak vagy szentségházaknak is kihagyták a helyét az épülő téglafalakban, s az építkezés egy későbbi fázisában helyezték el bennük a kőszervezeteket (35–36. kép).⁷⁹ Ez arra is utal, hogy utóbbiakat nem feltétlenül a helyszínen faragták, hanem máshol, esetleg állandó, akár a kőbányák közelében működő műhelyekben, s onnan szállították aztán a helyszínre őket. A jelenségre Magyarországon a reneszánsz építészettel, az ún. önhordó szerkezetekkel kapcsolatban figyelték fel, s sajátították ki e stílus számára, mint fontos, az új irányzat elvi alapjain fogant újdonságot.⁸⁰ Noha az eljárást gótikus épületeinkkel kapcsolatban – s itt érdemes még a szegedi egykori ferences temp-

lomot is megemlíteni ⁸¹ – eddig nem dokumentálták korábbi időszakból, egy 1477-ből származó írott forrás és számos külföldi példa egyértelműen mutatja, hogy a jelenséggel bizonyosan számolnunk kell már jóval a reneszánsz hazai felbukkanása előtt is.⁸² Erre talán az az általánosságban megfigyelhető különbség is utal, hogy míg a gótikus példánál a kőelemek falszöveghöz illeszkedő részét nemigen faragták síkra, a reneszánsz szerkezeteknek a „hátoldalán” túlnyomóan precíz illesztési felület jelenik meg, azaz a gyakorlat nem volt feltétlenül pontosan ugyanaz.⁸³

A szóban forgó periódusnak az emlékeinél már jelentősebb számban maradtak fenn az épületek, főleg a szentélyek egykori berendezési darabjaira, liturgikus eszközöire utaló nyomok. Talán az eredeti, középkori oltármenza áll még ma is neogótikus foglalatban a krasznabélteki templom szentélyében, s a középkori oltár téglalapozását például a szamosbecsi templomban tárták fel. Majdnem minden épületnél láthatók a szentélyek falában – leginkább a déliben–délkeletiben, s olykor a sekrestyében is – kisméretű, négyszög alakú vagy sátor tetős lezárású fül-

36. Nagygyéc, egykori református templom. A szentély középső ablaka

kék, néha egymás mellett több is, s ezek akkor is megjelennek, ha kiemelt méretű szentségfülkével is rendelkezik az épület (ld. pl.: Csegöld, Szamosbecs, Vámosoroszi) (37. kép).⁸⁴ Utóbbi hiánya esetén ezekben őrizhették az oltáriszentséget is, de többnyire a szent paramentumokat (pl.: ampolnák, misekanna, *ostensorium*), továbbá a miséhez szükséges egyéb kellékeket (pl.: gyertyát, gyertyatartót, sőt szerkönyveket is) tartották bennük, amint azt a Kutna Hora-i Borbála-templom egyik kápolnájának festett fülkéje vagy a veleméri templom hasonló, a szentély déli falán látható illuzionisztikus freskórészlete is mutatja (38. kép).⁸⁵ A szentségfülkék elhelyezése a szentély északi falán – vagy ha az északkeletin, akkor annak mindig a nyugati sarkánál – arra utalhat, hogy az oltárfelépítménnyel, korszakunkban leginkább szárnyasoltárral nem akarták eltakarni a fülkét, miután az oltáriszentséghez való hozzáférést, megtekintésük lehetőségét elvileg a misén kívül is biztosítani kellett (39. kép).⁸⁶ A szentély záradékfalszakaszán, magasan megjelenő körablakok (Jánk, Kisszekeres) szintén az oltárfelépítménnyel állhattak összefüggésben, ezek fölött elhelyezkedve ugyanis a tér jobb megvilágítására szolgálhattak. Egriben és Túristvándiban a diadalív pilléreinek a homlokoldalán, a vállvonal magasságában egy-egy négyzetes lyuk látható, minden bizonynyal a diadalívkeresztet hordozó gerendák fészkeiről van szó (40. kép). Csengerben és Túristvándiban feltárták a szószékek alapozását, amely az utóbbinál egybeépült a diadalív déli pillérével. Amennyiben nem utólagosak, mindezek a kialakítások arra utalnak, hogy az épületek emelésével egy időben már számoltak a használatához szükséges berendezési tárgyakkal, felszereléssel is.

Az 1500 körüli félszáz év emlékeivel, de a teljes góti-kus periódussal kapcsolatban is meglepő, hogy az épületek méretei és minősége milyen pontosan tükrözi vissza a létesítésük körüli viszonyokat, azaz a nekik otthont adó települések státusát és jelentőségét, építetöik társadalmi és vagyoni helyzetét. Szatmár több szempontból is legkiemelkedőbb temploma a megye gazdaságilag, de lélekszámát tekintve is legfontosabb településén, a szabad királyi város Nagybányán állt. Hogy a másik három, hasonló státusú, de kisebb jelentőségű településnek, Felsőbányának, Németinek és Szatmárnak milyenek voltak a plébániatemplomai a középkorban, sajnos nem tudjuk. Országos szinten is jelentős egyházat építtetett magának fő birtokközpontjában a megye két legnagyobb, az arisztokrácia első sorához tartozó földesúri családja, az ecsedi Bátoriak Nyírbátorban, illetve a Drágfiak Erdődön. Utóbbiak egy másik uradalmi központjukban, a mezővárosként számon tartott Bélteken szintén fontos templomot emeltek, ami méretein túl egyetlen fennmaradt merművének kialakítása – akár annak nem szokványos, részben összetett profilja – és stíluskapcsolatai alapján is

37. Csegöld, görög katolikus templom. A szentély belső déli falának alsó része

38. Velemér, római katolikus templom. A szentély déli falának falképrészlete

39. Jánkmajtis, római katolikus templom. A szentély belseje kelet felé

nyugodtan kijelenthető. Érdekes itt megemlíteni a csak ma a megyéhez tartozó, az Alföld peremének első dombvonulatán álló, s emiatt is kiemelkedő Tasnád templomát, melynek hatalmas léptéke és elsőrangú részletei pontosan reprezentálják az épület kiemelt funkcióját, az erdélyi püspök vikáriusának a székhelyét. Ha nem is szorosán, de valószínűleg még ide sorolható az időnként országos tisztséget is viselő Meggyesaljai Móroczok egykori uradalmi központjában épített, mára teljesen elpusztult aranyosmeggyesi (ferences?) templom, amely a fennmaradt ábrázolások és leírások alapján világosan kiemelkedett a megye további mezővárosainak épületei közül. Ezekben a fentieknél már legalább egy nagyságrenddel kisebb jelentőségű egyházak állnak. Közülük a legfontosabb – részben mert a legkorábbi – a későbbiekben megyeszékhellyé is váló Csengeré, ahol az alispáni tisztségig vivő építtetőnek, Csaholyi „Nagy” Jánosnak a személye a templom feltűnő kialakításán túl a településnek a környezetében máig központi helyet betöltő szerepe mögött is sejthető. Jánk, az egykor Ugocsa megyei Halmi, vagy Gyarmatnak a csak alig ismert középkori plébániatemplom-

ma olyan emlékek, melyek valamelyest ugyan reprezentálják még mezővárosaik kiváltságait, de az időszak második felének, végének nagyobb falusi templomai közül már nem tűnnek ki. Ilyen például a sárközújlaki templom, ahol a faluból származó kis- vagy középnemesi Újlaki család talán az anyatelepülésből (Sárköz) való kiválás hangsúlyozása érdekében építtetett a helyzeténél, de legalábbis az ismertségénél mindenképpen jelentősebbnek tűnő családi egyházat. Fordított a helyzet Vetésen, ahol Albert veszprémi püspök személye miatt tekintélyesebb templomot is várhatnánk, noha szerepének a mértéke az épület átalakításában nem világos. Hogy a templom számára általa kérelmezett két búcsúból túl sok támogatás azonban aligha folyt be, azt az épület méretei mutatják, s talán éppen ezért is próbálták az egyháznak legalább a tekintélyét megnövelni a Bécsből kölcsönzött, feltehetően egykorú építészeti megoldással, a sisaklezárás extrém formájával. A sort legalább másfél tucat kisebb-nagyobb falusi templommal lehetne befejezni. Még mi-

40. Túrístvádi, református templom. A diadalív északi pillérének részlete

előtt azonban a XIX. században Henszlmann Imre által elvégzett, meglehetősen hivatal ízű és némileg erőltetett épületosztályozás jutna bárkinek is az eszébe – vagy akár marxista nézetekkel vádolná meg e tanulmány szerzőjét –, be kell vallani, hogy e templomok közti nem túl nagy különbségek magyarázatául nehéz bármit is felhozni. Ráadásul a fenti kategóriák között nyilvánvalóan vannak átjárások is, melyek maguk is kezelhetők kategóriaként. S hogy az összkép valamelyest megnyugtató koherenciát mutat, az az emlékek és információk csekély mértékű

fennmaradásának, de akár a környező megyék anyagával való összevetés idő- és területi okok miatt bekövetkezett sajátos elmaradásának is tulajdonítható.

A fényképeket Mudrák Attila (1., 2., 8., 19–21., 24–28., 33., 34., 36., 39., 40.), Papp Szilárd (3–7., 10–13., 23., 29–32., 37.), Kollár Tibor (14.) és Szakács Béla Zsolt (38.) készítette; a felmérések és az archív fotó őrzési helye KÖH Tervtár, ltsz.: K 132209(16.), K 13211(17.), K 13204(18.), K 13205(19.), K 24062(38.), 8004(41.); a metszetek (9., 23.) az alábbi tanulmányból származnak: Henszlmann 1868.

JEGYZETEK

- ¹ HENSZLMANN 1864. 128. Az útról röviden ld.: TERDIK 2007a. 177–178.
- ² D. MEZEY–SZENTESI 1996. 54.; VALTER 1996. 72–73.; SZENTESI 2006. 245–247.
- ³ HENSZLMANN 1864. 128–129., 133., 138.
- ⁴ SZENTESI 1992. 69.; D. MEZEY – SZENTESI 1996. 54.; SZENTESI 2006. 239., 241., 242.
- ⁵ *Schematismus* 1864. 154–156.
- ⁶ HENSZLMANN 1864.; HENSZLMANN 1865. 161–169., 202–209., 243–245., 306–310.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. és XVI.
- ⁷ Schulczról ld.: SISA 1999. 345–346.
- ⁸ Jegyzőkönyvében Rómer jegyezte fel, hogy *Schulcz rajzai 70 lapot tesznek* (KÖHK Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 35.). Az ismert anyag, amelyet jelenleg a MTAK Kézirattárában (Régi Akadémiai Levéltár), illetve a KÖH Tervtárban őriznek, ennek csak a töredéke (ld. az egyes épületeknél).
- ⁹ A területen szemrevételezett néhány fatemplomról Schulcz Haas-szal együtt publikált egy cikket Bécsben, ld.: HAAS–SCHULCZ 1866. 1–14.
- ¹⁰ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402. A lapok alján Rómer általában feljegyezte, hogy saját jegyzőkönyvében hol található az adott emlék, illetve hogy Henszlmann hol ír róla az *Archaeologiai Közleményekben* 1864-ben megjelentetett cikkében. Miután egy helyen (402/15) a Közlemények helyett véletlenül az 1869-ben beindított *Archeologiai Értesítőt* jegyezte fel, mint Henszlmann cikkének megjelenési helyét, az anyagot nyilván valamikor ekkor vagy utána állíthatta össze.
- ¹¹ A csegöldi templom nyugati homlokzatrajzát és alaprajzát ábrázoló lapot ld.: MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31. – vö. TERDIK 2007a. 179.
- ¹² SZIRMAY 1809/1810. – vö.: NÉMETH 2008. V.
- ¹³ 1918 előtt ld.: *Relatio* 1822. 47–54.; GRÓH 1893. 413–425.; LEFFLER 1915. 261–287.
- ¹⁴ Ld. a *Műemlékvédelem*, 27, 1983, 2. tematikus számát, melyben nagyjából e korszak Szabolcs-Szatmár megyei eredményei kerültek bemutatásra.
- ¹⁵ MMT X., XI. 1986., 1987.
- ¹⁶ MMT X.: 181–205. (Entz Géza).
- ¹⁷ Összegyűjtött irodalmát ld.: SZATMÁRINÉ 2000. 12. (Németh Péter). Nem mellékesen megjegyzendő, hogy 1997-ben a szamosújlaki, 1998-ban a sonkádi, 2004-ben pedig a gyügyei református templom helyreállítása kapott Europa Nostra-díjat, ami a területnek a műemlékvédelmet illetően országosan is kiemelkedő helyet biztosít.

- ¹⁸ SZATMÁRINÉ 2000. 5–12. (Németh Péter). Maga a könyv 27 szatmári templomot mutat be röviden, bő képanyaggal, de adatait érdemes körültekintéssel kezelni. Legújabbban egy középkori falusi templomok kutatásáról írt cikkben jelent meg néhány, frissen vizsgált szatmári emlék is: SIMON 2010. 289–314.
- ¹⁹ NÉMETH 2008., valamint ld. e könyv *Bibliográfiájában* főleg C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor és Piti Ferenc munkáit. Azóta ld. még: PITI–NEUMANN–C. TÓTH 2010.; *Bátort István* 2010.; ld. továbbá a *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* főként 2006/3. és 2009/1. számát.
- ²⁰ *Casa domnului* 2000., illetve jelentősen átdolgozott kiadása: *Szatmár* 2007. Az utóbbiban a középkori épületeket főleg Terdik Szilveszter mutatta be.
- ²¹ Ez részben annak köszönhető, hogy az újkorban nem beszélhetünk élénk építészeti tevékenységről a területen, s így a pénztelenség számos régi emléket mentett meg a pusztulástól.
- ²² LUX 1940. 47–48.), 234.; MMT X.: 202. (Entz Géza).
- ²³ NÉMETH 1999. 102.
- ²⁴ A nyírderszi görög katolikus templom esetében meg lehetett figyelni az első, feltehetően favázas, paticsfalú templom szerkezetére utaló nyomokat.
- ²⁵ DL 20991. – vö.: MMT X.: 191–192., 208.: 48. jegyzet (itt 1501-es évszámmal).
- ²⁶ A stílusváltásra és datálási kérdéseire az emlékekkel együtt ld.: Szakács Béla Zsolt: *Az Árpád-kori építészeti határvidéken: szatmári falusi templomok* című tanulmányát e kötetben.
- ²⁷ A témára legutóbb röviden ld.: SZAKÁCS 2007a. 225.
- ²⁸ Ld. pl.: Nagyszekeres késő gótikus, illetve Csengerbagos barokk református templomát (az újkori emlékek esetében felmerülhet az is, hogy bontott, középkori anyagot használtak fel).
- ²⁹ A csegöldi görög katolikus templomnál lapos oldalukon sötétre égetett, mázas felületű téglákból kirakott, kereszt alakú motívumok is megjelennek a szentély külső falszövetén (4. kép).
- ³⁰ Képet ld.: MMT X.: 326.: 211. kép.
- ³¹ Egyik részükön sötétebbre égetett téglák az ország más területeiről is ismertek középkori épületek falaiban, ld. pl. a csemeszkopácsi templomot: VALTER 1985. 99–102. és a külső borítón látható kép.
- ³² A téglaegetésről általában ld.: CONRAD 1990. 153–155.; JAKAB 2005. 355–362. – ld. továbbá a témával kapcsolatban alább hivatkozott német nyelvű irodalmat is.
- ³³ Inkább az utóbbira utal, hogy a sötétre égett végű téglák esetében olyan épületnél is megfigyeltek mázat, ahol nincs mintás falszövet, s e téglák csak elvétve, véletlenszerűen jelennek meg (ld.: Nagygéc).
- ³⁴ A baktai templomra ld.: MMT X.: 277–279. (Gerőné Krámer Márta); a gútira: MÓDY 1989. 45.; NÉMETH 1997. 81. A zöbbit ld. e kötetben.

- ³⁵ A datálásokra ld. Szakács Béla Zsolt már idézett tanulmányát e kötetben.
- ³⁶ A Bihar megyei Tamáshida (Tămașda) romtemplomának falaiban ugyan láthatók sötétebbre égetett végű téglák, de ezek minden rendszer nélkül jelentkeznek a falszövetben, vö.: SZAKÁCS 2007a. 225.
- ³⁷ KRUSE 1982. 555–562., 2/2. kép; HOLST 2005. 357–361.
- ³⁸ HOLST 2005. 364–368.
- ³⁹ A krakkói székesegyházra ld.: SKIBIŃSKI 1996. 53–74., 79., 85. kép; mindhárom templomra: CROSSLEY 1985.; *Architektura gotycka w Polsce* 1995.
- ⁴⁰ Általánosságban ld.: BURMEISTER 1930. 17.; a székesegyházra: SKIBIŃSKI 1996. 11–48., 113., 116. kép; további jelentős boroszlói emlékekre: *Breslau* 1930/1934. I.: 183., 187. (Szent Kereszt-templom); 217. (Mária-templom); *Breslau* 1930/1934. II.: 14. (Magdolna-templom), 87. (Szent Erzsébet-templom). Az itt felsorolt lengyelországi emlékek jó része egyidős, vagy későbbi a hazaiaknál.
- ⁴¹ Hodász, református templom: MMT X.: 430–431. (Dercsényi Balázs); Mátészalka, református templom: MMT XI.: 74–75. (Gergelyffy András); Nyírmeggyes, református templom, uo.: 205–206. (Dercsényi Balázs); Porcsalma, református templom, uo.: 277–278. (Tombor Ilona); Rohod, református templom, uo.: 416–417. (Gerőné Krámer Márta); Tunyog, református templom, uo.: 392–393. (Gergelyffy András); Vámosoroszi, református templom, ld. e kötetben.
- ⁴² TOMBOR 1970. 71–77.
- ⁴³ ENTZ 1972. 40–53.; ld. még: MÓDY 1984. – MÓDY 2006. 155–229.
- ⁴⁴ A legkorábbi példára Somogyváron ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 237., 16. kép (Tóth Sándor); a szatmári és környékbeli példákra ld.: Szakács Béla Zsolt idézett tanulmányát e kötetben.
- ⁴⁵ Az elpusztult csengersimai megoldásra ld. KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 125.
- ⁴⁶ MMT X.: 190. (Entz Géza).
- ⁴⁷ Az időszaknak inkább csak az írott forrásokban megragadható építésműveire ld. uo.: 190.; SZATMÁRINÉ 2000. 10–11. (Németh Péter).
- ⁴⁸ Ld.: Szakács Béla Zsolt tanulmányát e kötetben.
- ⁴⁹ Az egyetlen faragott kőszerkezet, amely bizonyosan korábbi a század közepénél, a megye keleti végén, már hegyek közt fekvő Nagybányán előkerült oszlop (ld. a Szent István-templomról szóló tanulmányhoz tartozó képgyűjék első tételét). Vetésen merülhet még fel, hogy a torony kapujánál esetleg követ is felhasználtak. Rómer a jegyzőkönyvében a kapu nézetének a vázlata alatt közöl ugyanis egy párkányprofil, melyhez odaírta, hogy *kőből* van (KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 116.). A profil azonban nem egyezik a Schulcz rajzán és a Henszlmann-nál közölt metszeten a kapu béléstét fejezetsorként lezáró párkány profiljával, azaz inkább a hajó vagy a szentély főpárkányáról van szó.
- ⁵⁰ Az információt Kiss Zoltán gyulafehérvári kőfaragómesternek köszönöm.
- ⁵¹ Számos épületnél a kőszerkezeteket is borító meszelés miatt ezek anyaga jelenleg nem határozható meg.
- ⁵² Délnyugat-német városi plébániatemplomok kapcsán ld. erre: PHILIPP 1987. 55–57.
- ⁵³ Vö.: MMT X.: 190. (Entz Géza).
- ⁵⁴ MMT X.: 190. (Entz Géza); SZATMÁRINÉ 2000. 11. (Németh Péter); Császári és Derzs templomáról legutóbb a korábbi irodalommal ld.: TERDIK 2010a. 122–126.
- ⁵⁵ SZATMÁRINÉ 2000. 11. (Németh Péter).
- ⁵⁶ *Schematismus* 1833. 93–94.; szövege közölve: HENSZLMANN 1864. 129.
- ⁵⁷ Móric 1424–1441 közt mutatható ki, 1441-ben az országnagyok között, ld.: ENGEL 1996. II.: 159. A szóban forgó templomok a következő településeken álltak: Misztótfalu, Illoba (Ilba), Szinyérváralja (Seini), Apa, Aranyosmeggyes, Sárköz, Sárközújlak.
- ⁵⁸ A falu a szinyéri vár tartozéka volt, ld.: CSÁNKI I.: 467., 487., 498.
- ⁵⁹ Aranyosmeggyes: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13204., 13205.; Sárköz: KÖH Tervtár, K 13209., 13211., 3681., 3683., 3684.
- ⁶⁰ HENSZLMANN 1864. 152.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 111–112.; NÉMETH 2008. 258. A nem Schulcztól származó, hanem későbbi rajzok egyikén (KÖH Tervtár, ltsz.: K 3681.) három, kis mértékben eltérő variációja látható egy bonyolultabb, szentélyt fedő hálóboltozatnak. Miután Henszlmann említi, hogy mind a hajóban, mind a szentélyben már famennyezet van, kivitelezésre nem került vázlatrajzokról lehet szó.
- ⁶¹ Mind Henszlmann, mind Rómer kiemeli a templom jelentős méretét és minőségét. Leírásukban a szentély is említést kap a részletformáival együtt, ami látszólag ellentétben áll Schulcz rajzával, ahol az épület keleti oldalán mintha az egykor az épület belsőjében lévő diadalív nyílása jelenne már csak meg, azaz a templom a szentélye nélkül állna. Henszlmann és Rómer megemlíti azt is, hogy a szentély északi oldalán lévő vastag falak alapján egykor itt torony állhatott. Az épület mögött egy magasra felnyúló falmaradvány Schulcz rajzán is megjelenik (amely így akkor inkább a szentélyt ábrázolná, viszont a hajó nélkül). A szentély-torony elrendezés mindenesetre a koldulórendi építészetre, s nem egy mezővárosi plébániatemplomra jellemző, azaz az épület lehetett a megyei ferences kolostortemplom is, ld. HENSZLMANN 1864. 149.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 39–41.; NÉMETH 2008. 182.
- ⁶² Ld. részletesen a róla szóló tanulmányt e kötetben.
- ⁶³ Ld. ezekre Csikós Veronika tanulmányát is e kötetben.
- ⁶⁴ A két település templomainak írott adataira ld.: NÉMETH 2008. 84., 180., 201. Előbbi négyszögű nyugati toronyból, támpillérekkel körbevett, három hajós hosszaházból és nyújtott arányú, szintén támpilléres, poligonálisan záródó szentélyből állt. Alaprajza a város egy XVI. század közepi térképéről ismert, ld.: belső címlapkép.
- ⁶⁵ A nagybányai faragványra ld. e kötetben a templomról szóló tanulmányhoz tartozó képgyűjék 9. tételét.
- ⁶⁶ Hasonló jellegű, címerekkel díszített boltozatra a szentélyzáradékból ld. Szilágycséh (Cehu Silvaniei) református templomát: ENTZ 1996. 162., 302. kép (az 1519 körüli datálás e boltozathoz nagyon későnek tűnik).
- ⁶⁷ Címersorozatok elterjedésére épületeknél ld.: MM 1987. I.: 127. (Marosi Ernő).
- ⁶⁸ Ld. pl. Túristvándi példáján: BALÁZSIK 1993. 5–9.
- ⁶⁹ Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a sárközújlaki templom építését követő időszakban az összes fennmaradt szatmári boltozaton megtalálható a címersorozat.
- ⁷⁰ Az Ellerbachok szentpéterfai templomának a szentélyében megjelenő címerekre ld.: ENTZ 1976. 24–25.; LAHU 5. 35. (Lőveci Pál). A család rokoni kötelékeit heraldikai együttesel megjelenítő, talán konkrét eseményre készült, más műfajhoz tartozó műre ld. a Magyar Nemzeti Múzeum egy kelyhét, melyen Ernuszt-, Pálóci- és Rozgonyi-címer látható (ltsz.: Cim. Sec. II.1.2). Ernuszt János első felesége Pálóczi Anna volt, akinek Rozgonyi Dóra volt az anyja. A kehely talán az 1492 és 1494 között kötött esküvő (ld.: KUBINYI 2001. 321.) alkalmából készült; a kehelyre ld.: *Magyar történeti örvösmű-kiállítás* 1884. 91.: No 77., 14. ábra. Kettőskeresztes címerpajzs díszíti Berhida plébániatemplomának XIV. századi hajóboltozatát, ld.: MM 1987. II.: 968. kép.
- ⁷¹ PAPP 2005. 81–92., 137–141.
- ⁷² A motívum Nyírbátorban a nyugati homlokzat ablakának záradékcúcsában látható, ld. a templomra is: PAPP 2005. 67–76., 194–201., 272. kép; legutóbbi épületkutatására: SIMON 2009. 135–154.; FELD 2009. 155–158.
- ⁷³ A békési mérmű alapformája – orrtagokkal bővítve – Tasnádon is látható, a hajó keleti ablakánál (28. kép). A legújabb, korlátozott falkutatás alapján (ld.: Emődi Tamás tanulmányát a templomról e kötetben) a tasnádi templom teljes felépítését a szentély 1476-os

évszáma elé helyezték. A hajó és a szentély építése, de legalábbis elkészülte között azonban éppen a feltűnően eltérő mérművek miatt jelentősebb idő is eltelhetett. Míg a szentély kőrácsai határozottan korábbi formákat mutatnak, a hajó mérműveit szintén elég szorosan lehet a nyírbátoriakhoz kötni, s így inkább a század vége felé keltezni (különbség a mérműveknél az is, hogy a hajónál az orrtagjaik páronként közepén összeérnek egymással, míg a szentélyen nem, s úgy tűnik, a tokhornyuk is fordítva van kialakítva). A bonyolult építéstörténetre a templom támpilléreinek és azokkal megfelelő belső falpilléireinek következetesen eltérő állása is utal, s tényező lehet, hogy a hatalmas méretű, és kiemelkedő minőségű faragványokkal ellátott templommal 1476 előtt nemigen tudunk kapcsolatba hozni jelentősebb, építettként fellépő személyt (hogy műalkotásokon megjelenő évszámok nem feltétlenül a munkák végének idejére utalnak, arra a firenzei keresztelőkápolna Andrea Pisano és műhelye által 1330-tól 1336-ig készített bronz kapuszármái nyújtanak példát, ahol az applikált feliratban az 1330-as év jelenik meg, ld.: POESCHKE 1998/2000. II.: 166.).

⁷⁴ Ld. pl.: Nagyvársány 1523-as, Nyírbátorral összefüggésbe hozott reneszánsz szentségházát, amely címerének még kivehető formái és a feliratában feltűnő János keresztnév, illetve minősége alapján kevésbé a helybeli Butkaiak, mint inkább Drágfi János (†1526) donációja lehetett. Vö.: MMT XI.: 124–125., 165–166. (Gergelyffy András, Entz Géza); *Matthias Corvinus* 1982. 658.: No 807. (Balogh Jolán). A nyírbátori Szent György-templom egységes, diadalívvel sem megosztott térformája máshol nem mutatható ki Szatmárban. Azoknál az épületeknél ugyanis, ahol ma nincs diadalív, eredetileg minden esetben állt, csak később elbontották őket (Kisszekeres, Kölce, Szamosújlak, Tiszakóród, Túricse). Noha a hajó és a szentély azonos szélessége erre az időszakra volt jellemző (Kisszekeres, Kölce, Nagygéc), már korábban is feltűnt a megyében (Szamosújlak).

⁷⁵ Az uralkodói építkezésektől eltekintve 1490 előtt csak kivételes esetekben találkozni Magyarországon reneszánsz építészeti elemekkel, ld.: MIKÓ 2009. 59–60.

⁷⁶ Hasonló elvvel alakított, az ívforma csúcsát a vízszintes, külső keretézéssel átmetsző ajtókeret-töredékek a diósgyőri várból

kerültek elő, s Mátyás és Beatrix építkezéséhez lehet őket kötni, ld.: PAPP 2005. 133., 430–431. kép.

⁷⁷ Nagygécen ld. a sekrestycajtonál, Sonkádón és Kisszekeresen pedig a hajó déli bejáratánál.

⁷⁸ A nagyszekeresi hajó nyugati ablakának a mérműformája látható a nagygéci szentély középső és nyugati ablakmérműjénél, s ennek keleti kőrácsa Szekeresen a szentély két déli ablakánál jelenik meg némileg bővítve. Az előző mérműforma Túristvándiban is megtalálható.

⁷⁹ Megjegyzendő, hogy például kisebb méretű nyílások utólagos bővítésénél a fenti jelenséghez nagyon hasonló kép mutatkozhat a falszövetben, s hogy a nyílások feletti áthidalások a két végük alatt függőlegesen húzódó falelvások nélkül teherelhárító funkcióval is készülhettek.

⁸⁰ Ld. erre legelőször: FEUERNÉ 1977. 7–24. – vö.: MIKÓ 2009. 35.

⁸¹ LUKÁCS 2000. 160–161.

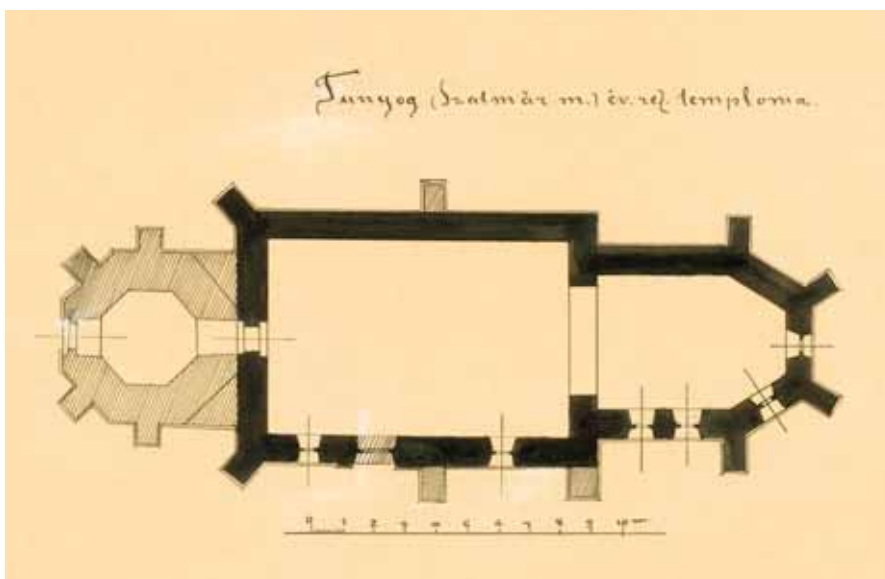
⁸² Az 1477-es levélben Kassai István kőfaragó a bártfaiaknak (Bardejov) azt javasolja, hogy az ottani építkezéshez inkább Kassán készítené el a boltozat elemeit, és készen szállítaná őket Bártfára, mert így fele annyi kőanyagot kell felhasználnia, mintha helyben-készítené azokat. Erre és a témára részletesebben, a szatmári emlékek ismerete nélkül ld.: PAPP 2005. 144–146.

⁸³ Valószínűleg a kőanyaggal való takarékoskodás, s nem az utólagos sérülés magyarázza Szatmárban azt a jelenséget, hogy az ablakkereteknél a bélletkövek nem minden esetben érik át a falszélességet, hanem a réteggövek mellett a béllet egy részét már téglából falazták ki (ld. pl.: Nagygéc, Nagyszekeres).

⁸⁴ E fülkék, valamint a szentségfülkék egy-egy épületen belül természetesen nem feltétlenül azonos periódusban készültek, így az sem törvényszerű, hogy egyidejűleg használták őket.

⁸⁵ A fülkék rendeltetésére, bizonyos esetekben ereklyetartó-funkciójukra ld. részletes irodalommal: BALÁZSIK 2001. 17–21; a témára ld. továbbá: SCHAICH 2008. 39–40., 198–203.; Kutna Horához ld.: MENCL–HOMOLKA–KRÁSA–PEŠINA–PETRAĀ 1984. 267.

⁸⁶ BROWE 1933. 141–185.

41. Tunyogmatolcs, a lebontott középkori templom Gerecke Péter 1901-es felmérésén

1. Gacsály, református templom. Schulz Ferenc rajza, 1868

A Gutkeled nemzetség két templomának kutatása a szatmári Erdőháton Gacsály és Zajta

Eredetileg fejedelmi udvarhelyen épült fel a XI. század második harmadában az a (sárvári) monostor, amelyet (Kis)Várda megszerzésével egy időben, feltehetően a XIII. század elején királyi adományként a Gutkeled nemzetség – Borsovában és Szatmárban birtokos –, később éppen e birtokukról sárvármonostorinak nevezett főága kapott meg. Birtokközpontjukat is itt, Sárváron alapítják meg, amelynek közvetlen tartozékai eleinte csupán (Nagy)Ecsed, Szentmárton, Terem, Vállalj, Kálmánd és a Szamos menti Apáti. Az első időkben az ág tagjai nem tudták a monostor körüli birtokaikat növelni. Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy a monostor közvetlen szomszédságában a Hontpázmányok (Bohol), a Káta nembeliek (Csaholy), a Szentemágocs (Mácsa, Ökörítő, Tyukod) és a Kaplony nemzetség (Bodvaj, Kaplony) birtoklása már korábbi eredetű.¹

A Gutkeledék további, Szatmárban lévő birtokaik zömét majd valamikor a XIII. század második felében és a XIV. század elején szerzik meg,² ezek döntő többsége a Szamos folyó környékén fekszik. Annyi azonban bizonyos, hogy már a XIII. század első felében kimutatható – a kezdetekben jelentősnek aligha nevezhető, de 1264 után már Gacsályt is magába foglaló – itteni birtoklásuk.³ A XIV. század első harmadában tovább gyarapítják birtokaikat – többek között ebben az időszakban szerzik meg Zajtát is.⁴

E rövid bevezetés után érdemes áttekinteni mindazt, amit Gacsály és Zajta birtokosainak XII–XIV. századi történetéről tudni lehet. Gacsály pusztá személynévből képzett helynév, ami a hely viszonylag korai megtelepülésére utal,⁵ mint ahogy Zajta neve is valószínűleg pusztá személynévből keletkezett magyar névadással.⁶ Gacsály első írásos említése 1264.⁷ A falu ekkor már a Gutkeled nemzetség sárvármonostori főágához tartozó Várdai-alágból leszármazó (II.) Pelbárt comes tulajdona. Az esemény, amely méltónak és fontosnak találtatott az írásba foglalásra, az volt, hogy Pelbárt felesége férje javára lemondott hozományáról és hitbéréről és visszaadta a férjétől ajándékba kapott – Gacsálytól északra fekvő – paládi birtokot is. Tette mindezt a náluk vendégeskedő váradi püspök előtt.⁸ (A műemléki topográfiában ezt az

oklevelet teljes mértékben félreolvashatták, mivel [a topográfia írója szerint] a mondott birtokokat Pelbárt felesége a püspöknek ajándékozta. Ettől kezdve a topográfia minden, a faluval kapcsolatos következtetése tévesnek bizonyul.⁹) Ám lássuk tovább, mi is történt valójában! Valószínűnek látszik, hogy a birtokügyletre csak azért kerülhetett sor, mivel Pelbártnak és feleségének nem volt utóda. A későbbi történetek ezen feltevésünket erősítik meg. II. Pelbárt 1280 körül halhatott meg, és bizonyára felesége sem sokkal élte túl. Ebben az időpontban lép be történetünkbe a nemzetség szintén sárvármonostori főágából leszármazó, ám annak Tiba ágához tartozó, meglehetősen távoli rokonnak mondható II. Tiba fia I. Miklós comes, aki hű szolgálataiért 1270-ben a mai Salánk és Komját helyiségek határait is magába foglaló (Ugocsa megyei) Feketepatakot kapja adományba a királytól.¹⁰ Gacsállyal kapcsolatban ilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, azonban nem kizárt, hogy Gacsályt, amely mint láttuk, éppen II. Pelbárt birtoka volt, és a későbbiek folyamán éppen I. Miklós leszármazottainak kezén tűnik fel, talán már korábban megkaphatta ajándékként II. Pelbárttól.¹¹ Mindenestre az ajándékozás nem lehetett szokatlan II. Pelbárt részéről, hiszen 1280 körül Vodoz nevű (Pelbárthida) birtokát elajándékozta egy távoli rokonának. Talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy az utód nélküli II. Pelbárt birtokainak egy jelentős részét távoli rokonainak ajándékozta, míg a maradék feltehetően a királyra szállt.¹² I. Miklósról utoljára 1295-ben hallunk. Akár ajándék útján jutott hozzá, akár a királytól kapta adományba Gacsályt, annyi bizonyos, hogy a falu már fiának birtokaként fordul elő a XIV. század elején.

Az oklevelek arra utalnak, hogy I. Miklós testvére, III. Tiba fiai: Mihály (aki az Apagyi család őse), valamint Péter (aki az Atyai család őse) és testvéreik: László, Tamás és János már 1313-ban megkezdték az addig közös tulajdonban lévő birtokok felosztását.¹³ 1314-ben egy újabb – immáron a Gutkeledék vélhetően összes erdőháti birtokát érintő – osztozkodásra került sor. Ekkor III. Tiba fia, Mihály a maga és fia István nevében, másrészt ugyanezen Tiba fia Péter és fiverei László, János és

Tamás megosztottnak Tisztaberek, Pozdich (?), Bence, Újlak, Zajta, Kisrozsály, másként Sár, Uszka, Atya, Pócsa, Kosmota és Olaszi birtokokon. Atya határosa akkor Miklós fiainak: Ellősnek és Gergelynek meg nem nevezett birtoka, alighanem Gacsály lehetett.¹⁴ I. Miklós fia, Ellős – aki nem más, mint a Gacsályi család megalapítója – az 1280-as évek végén születhetett, és 1341 körül halhatott meg.¹⁵ Róla már jóval többet tudunk. A XIV. század elején szatmári alispán volt.¹⁶ Máskülönből Ellősnek mindkét fia, sőt egyik unokája is betöltötte az alispáni tisztséget.¹⁷ Ezen tisztség három generáción át tartó betöltése nemcsak a család jelentősebb politikai befolyását feltételezi, hanem birtokaik súlyát is jelzi. A XIV. század közepétől az oklevelekben már rendszeresen Gacsályi előnévvel szereplő családtagok a jelek szerint nemcsak tartósan birtokolják Gacsályt, hanem talán már Ellős is itt rendezte be uradalmi központját, ahol 1332 előtt biztosan megépült a feltehetően Szent Lászlónak felajánlott templom.¹⁸ A másoktól független központ kiépítését mi sem jelzi jobban, mint az, hogy Ellős már 1337 előtt eladta sárvármonostori részét a Batori családnak. Ugyanakkor az addig megszerzett birtokait is igyekezett gyarapítani, amint azt egy 1341. évi ügylet is bizonyítja. Ekkor unokatestvéreivel, Péterrel és Györggyel (aki nem más, mint II. Tiba testvérének, Gergelynek fia, a Rozsályi Kunok őse) Vámosatya felét vette meg.¹⁹ Annak ellenére, hogy a Gacsályiak számos alkalommal osztottak unokatestvéreikkel vagy azok leszármazottaival az addig közösen bírt javakon, bizonyos, hogy Gacsályt a XIV–XV. század folyamán teljes egészében sikerült megtartaniuk.²⁰ Visszatérve az 1314. évi osztzkodáshoz, Zajta ekkor Tamásnak jutott, mivel Tamás és fia, János idevaló kijelölt királyi emberként szerepelnek.²¹ 1341-ben, amikor a Zsidó nemzetségbeli Peleskei István és László, valamint unokatestvéreik, (Péter fiai) Atyai János és Tiba között létrejött egyezség értelmében Zajta, Atya és Peleske határait járatták be, az oklevélben Tamás fiai László és János már mint Zajtaiak fordulnak elő.²² 1369-ben már negyedszer halasztják el Peleskei István és László perét, amit Zajtai Tamás fia János ellen indítottak.²³ Ugyanakkor egy másik pert is elhalasztottak, amelyet László fiai Zajtai Péter fiai: János és Tiba ellen indítottak.²⁴ Mindebben az a módfelett különös, hogy különben az oklevelekben többször is Atyai névvel előforduló Pétert itt Zajtai néven említik. Mindebből talán arra következtethetünk, hogy Péternek és leszármazottainak mégiscsak lehetett érdekeltsége Zajtán. A fenti perekben 1370-ben végül megegyezés született, és hogy mégse legyen olyan egyszerű a dolog, ebben az oklevélben János és Tiba apja nem Zajtai, hanem a megszokott Atyai Péter néven szerepel.²⁵ 1373-ban Zajtai Tamás fia Jánost, mint királyi embert említik meg.²⁶ Ezután már nem hal-

lunk többet sem Zajtai Tamás fiáról, sem azok leszármazottairól.

Annai bizonyos, hogy 1418-ban Zajtát, vagy legalábbis egy részét Atyai Péter fia János fia László kezén találjuk.²⁷ A család fiágon való kihalásának időpontját nem ismerjük, de Atyai András valamikor 1472 után halhatott meg, utódok nélkül.²⁸ Birtokait – rokonság okán – Mátyás király a Rozsályi Kunoknak adományozta,²⁹ akik aztán pár évre rá, nevezetesen 1476-ban megvásároltak több Gacsályiakra eső birtokot, köztük zajtai részeket is.³⁰ Mindebből az is kitűnik, hogy a XV. század elejére kihalt Zajtaiak birtokait vélhetően a rokon Atyai és Gacsályi család kaphatta meg.

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a XIV. század közepére a Tiba ágából származó családoknak (az Atyaiak, a Rozsályi Kunok, az Apagyiak, a Zajtaiak és a Gacsályiak) az ősi Gutkeled vagyonból a keleti részeket sikerült tartósan megszerezniük.³¹ A rendelkezésre álló adatok alapján, az atyafiságot – amint az egy módfelett különös történetből is kiderül – számon tartó családok élték a megyei középnemesség szokványos – ámbár civódásoktól sem mentes – életét.³² Intézték birtokügyeiket, ami azt jelentette, hogy időnként megosztottak közös javaikon, más alkalommal a királytól birtokaik – sokszor vitatott részek – tulajdonlásának megerősítését kérvényezték. Emiatt aztán a bíróságok előtt hol fel-, hol alperesként, avagy egyszerű tanúként jelentek meg.³³ Mindez alól némiképp kivételt jelent a Gacsályiak három generációt felölelő tisztségviselése, amely – mint azt láttuk – komoly anyagi gyarapodással járt.

A Gacsályi család utolsó férfitagja, György – aki 1505-ben országgyűlési követ volt³⁴ –, valamikor 1525 előtt (esetleg azon év elején) halhatott meg, hiszen egy 1525. március 22-én kelt oklevélben már csak özvegyét, Katalint említik.³⁵ Birtokai egy részét Rozsályi Kun László, másik részét pedig – többek között Zajtát is – a beházasodott, majd csak a XVII. század végén kihaló Újhelyi család szerezte meg.³⁶ 1550-ben Ferdinánd a Rozsályi Kun családot már Gacsály egész birtokába iktatja be, amelyet Rudolf 1588-ban vásártartási joggal fejel meg.³⁷ A települést aztán 1590-ben Kun László fia Miklós és Károlyi Mihály rokonság címén kettéosztották.³⁸

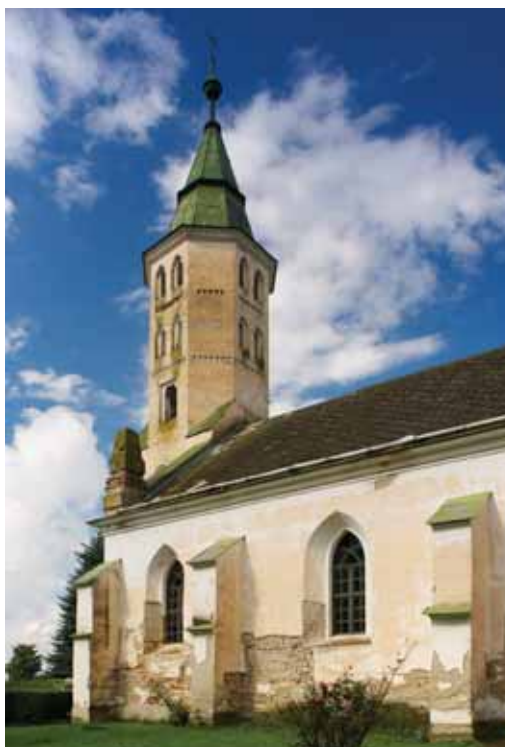
A gacsályi református templom kutatását 2006-ban végeztük el, míg a zajtai római katolikus templom vizsgálatára 2010-ben került sor.³⁹ Hangsúlyozzuk, hogy épületkutatásaink közel sem mondhatók teljes körűnek, főként befejezettnek nem tekinthetjük, hiszen időtartamát döntően a megbízók rendelkezésére álló szűkös anyagi háttér határozta meg. Abban azonban bízhatunk, hogy a kivitelezés során nemcsak kétségeinkre kapunk választ, hanem számos olyan pontot is megvizsgálhatunk még, amire fentiek miatt nem volt lehetőségünk.

GACSÁLY, REFORMÁTUS TEMPLOM

Gacsály a szatmári Erdőháton fekvő völgyi falu. A szabadon álló, keletelt templom a megtört vonalú utca tölcselesen kiszélesedő csuklópontjában áll (2. kép). Téglányalakú hajójához kelet felől a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik. A hajó déli falát négy, míg – a szentély északi falának vonalában húzódó – északi falát két, lépcsős kialakítású támpillér támasztja. A támpillérek lépcsőit bádoggal fedték. A szentély falait öt, szintén lépcsős kiképzésű támpillér erősíti. A hajó (3. kép) déli falát – a táмок között – három csúcsíves lezárású ablaknyílás töri át. A szentély déli és délkeleti falában egy-egy, ugyancsak csúcsíves ablaknyílás található. A nyílások profil nélküli, rézsús kávájúak. Ez alól kivételt képez a hajó délkeleti részén levő ablak, amelynek rézsús kávája lépcsősen tagozott bélletű. Alatta nyílik az egyenes szemöldökkel záródó, lépcsős bélletű bejárati ajtó. A bejárattal szemben, a hajó északi falában szintén van egy csúcsíves ablaknyílás. A nyeregtetős hajót és a – mintegy 50–60 cm-el alacsonyabb – szentélyt oromfal kapcsolja össze. Mindkettőt palával fedett tető borítja. A hajót és a szentélyt egyazon magasságban körbefutó, függőlemez és élszedett tagok által közrefogott, mély horonyból kiképzett főpárkány zárja le. A hajó négy sarkát, valamint az oromfal keleti csúcsát nagyméretű, profilírozott „gúlák” díszítik.

2. Gacsály, a református templom délnyugatról

3. Gacsály, református templom. A hajó déli homlokzatának nyugati szakasza a toronnyal

4. Gacsály, református templom. A torony délről

5. Gacsály, református templom. A nyugati kapu

6. Gacsály, református templom. A torony felső szintjei

A hajó nyugati végéhez kapcsolódó – hatszintes – toronynak (4. kép) a templom főpárkányáig emelkedő első három szintje négyzet alaprajzú, feljebb azonban nyolcszög alakúba megy át.⁴⁰ A torony nyugati falában nyílik az enyhén csúcsíves záródású, lépcsőzetesen kifalazott bélletű, háromszögű, egyszerű kialakítású oromzattal díszített kapuzat (5. kép). Felette – a második szinten – két, háromszögű záródású résablak nyílik. A harmadik szinten egy mély, homorúan szűkülő bélletű, kívül félköríves, belül csúcsíves nyílás található. Ugyanilyen ablakok helyezkednek el a torony északi és déli oldalán. A torony nyolcszög alaprajzú – fogrovatos párkánnyal három szintre osztott – szakaszának (6. kép) valamennyi szintjén, mind a négy oldalon képeztek ki ablaknyílást. E felső szakasz alsó szintjét (azaz, a negyediket) mély tükrökben kifalazott, felül trapéz alakban lezárt ablakok, míg a felső két szintet kettős, csúcsíves lezárású, rézsűs kávájú ablaknyílások világítják meg. A torony keleti falának negyedik szintjén a hajó korábbi, egykor a toronyhoz csatlakozó, háromszögű oromfalának csonkjai láthatók (7. kép). A szímaszerű tagból, horonyból és függőlemezekből formázott főpárkánnyal záródó tornyot enyhén ívelt gúla alakú, bádoggal fedett sisak koronázza.

A templomon alacsony, cementes lábazat fut körbe, melyhez ugyancsak cementből készült járda csatlakozik. A homlokzatokat a legutóbbi (1959–1960) helyreállítás

7. Gacsály, református templom. A hajó korábbi nyugati oromfalának csonkja a torony keleti oldalán

8. Gacsály, református templom. A templombelső

során felvitt, fehér meszelésű, cementes vakolat borítja, amely a vizesedés következtében nagyobb foltokban hiányzik.

Az egyetlen teret mutató, diadalív nélküli belsőt (8. kép) stukatúros deszkamennyezet fedi, melyre az 1759-ben készült festett famennyezet megmaradt tábláit erősítették fel. A fehér alapon piros, barna, fekete és elfakult

9. Gacsály, református templom. A szentségtartó fülke

zöld színekkel festett szőlő, tulipán, rozetta, olasz koszorú stb. minták alapján – ebben a csonkolt formájában is – igen jó színvonalú munka.⁴¹

A tér keleti végében emelkedő karzat fából készült, két faragott, rozettás fejezetű oszlopon áll. Az oszlopokat feltehetően másodlagosan felhasznált, nyolcszögletű, faragott kőfejezetekre állították. Mellvédjének középső, kidomborodó mezejét plasztikus rozetta díszíti, a két oldalsó mezőt pedig ovális keretdísz ékesíti. Felülete barnára festett. A nyugati karzat falazott vasbeton, melynek mellvédje vakárkádsorral tagolt, alatta egyszerű deszkamennyezet húzódik. A torony felső szintjeinek megközelítését a karzat felé nyíló, félköríves lezárású, széles nyílás biztosítja.

A szentély északi falában elhelyezett, pálcattaggal keretezett, egyenes szemöldökű szentségtartó fülke (9. kép) erősen kopott, többszörös meszelésréteg fedi. Szemöldökpárkánya szíma tagozatos, míg könyöklőjét széles horonyból formázták.

A bejárattal szemben, közvetlenül az északi fal előtt emelkedik a nem túl kvalitásos, falazott szószerk, mint ahogy a fapadok sem képviselnek különösebb művészi értéket. A padlót cementből öntötték, illetve cementlapokból rakták ki. Az oldalfalakat és a síkmennyezetet egységesen fehérre meszelték.

A toronyaljat téglabordás keresztboltozat fedi. A toronyaljából a hajóba vezető, nagyjából félkör lezárású, széles nyílás formájában és méretében megegyezik a karzatszínen levő és éppen felette álló – a torony felsőbb szintjeinek megközelítésére szolgáló – nyílással. A torony többi szintjét famennyezet választja el egymástól.⁴²

A templom kutatása

A külső homlokzat jelenlegi vakolata alatt korábbi réteget sehol sem találtunk. A műemléki topográfia a templom építőanyagára vonatkozóan az alábbiakat állapítja meg: „Anyaga tégl.”⁴³ Kutatásunk nyomán azonban kiderült, hogy a templom falaiban, különösen az északi hajófal keleti részén, valamint a hajó déli falzatában több, másodlagosan felhasznált, faragott követ építettek be (10. kép). Vizsgálódásunk nyomán az is kiderült, hogy a falazatokat – különösen a hajó és a szentély esetében – számos alkalommal nemcsak kijavították, hanem rövidebb-hosszabb szakaszait teljes egészében átépítették. Éppen ezért célszerűnek tartjuk, hogy ezeket részletesebben tárgyaljuk. (A könnyebb megértés kedvéért a különböző építési szakaszokat számmal fogjuk jelölni.)

A torony átlós támpillérei egykorúak a toronnyal, mint ahogy téglabéletes, lépcsőzetesen kialakított kapuzata is a toronytesttel azonos időben került kialakításra

10. Gacsály, református templom. Másodlagosan felhasznált kőfaragványok a déli hajófalban

(1. periódus). A kapu feletti, háromszög alakú oromzat a toronnyal egykorúnak tartható, habár a torony oromzat melletti tégláinak több darabján vésésre utaló nyomok figyelhetők meg, az oromzat tégláit pedig számos helyen apróbb darabokkal ékeltek ki, ezek vélhetően javítás nyomai lehetnek.⁴⁴

A toronyaljzat (első szint) téglából falazott keresztboltozat zárja le. A bordákat helyben faragott téglák alkotják. Közvetlenül a boltozat téglafelületén előkerült a legkorábbi, megfogható vakolat töredéke, amelyről azonban már lekopott a festés. Ám a hajó nyugati falának első periódusú szakaszán, közvetlenül a toronyaljba vezető nyílás déli kávéja mellett, még ha csak kis felületen is, ránk maradt a fehér és vöröses színre festett első vakolatréteg. A hajóból a toronyaljba vezető nyílás jelenlegi formájában is eredetinek tekinthető (1. periódus). A nyílás északi kávéjának keleti meghosszabbításában lévő falpillér azonban utólag épült (4. periódus).

A karzatszintről nyílik – pontosan a földszinti, a toronyaljba vezető nyílás felett – az a széles félköríves nyílás, amely nemcsak egyszerűen a karzat és a torony közötti átjárást biztosítja, hanem a kettő szerves összetarto-

zását is hangsúlyozza, hiszen a jelek alapján asztalosszerkezet soha sem állt benne.

A torony második szintjének oldalfalait fehér meszelésű, igen vékony szürkésbarna, helyenként pikkelt felületű vakolat borítja, amely azonban számos helyen ma már hiányzik. Az említett félköríves nyílás kávéin, közvetlenül a téglafelületen, egy fehér színű, inkább csak sűrű meszelésként értékelhető réteg húzódik. Felette egy fehér, illetve sárgásfehérre meszelt vakolatréteg következik. Felületén számos bekarcolás, évszám látható, a legkorábbi egy 1569-es évszám. Az északi kávéin egy kardját magasra emelő, övet és talán mellvértet viselő, kardhüvelyes vitéz látható. Ez a vakolatréteg alighanem a 2. építési periódus során készült, a bekarcolások természetesen későbbiek.⁴⁵

A hajó nyugati falának csupán északi szakasza egyidős a toronnyal. A falazat belülről egészen a hajó északnyugati sarkáig egységes. A sarokban álló falpillér már később épült (4. periódus). A nyugati hajófal déli szakaszán merőben más a helyzet. A földszinti részen, pontosan a déli toronyfal külső síkjának vonalában jól megfigyelhető a hajófal szabálytalan vonalú elválása a torony falától. A torony déli falsíkja előtti és a hajó délnyugati sarkánál épült karzatpillérek nemcsak a toronynál, hanem a hajó falánál is később épültek meg (4. periódus). A második szinten (a karzatszínt) a nyugati hajófal déli szakaszán ugyanazt tapasztaltuk, mint a földszinten. Ezen az oldalon a toronyba vezető nyílás déli kávéjától mért 150 cm-ig maradt meg a hajó nyugati falának 1. periódusú szakasza. Ez megfelel a földszinten, illetve a külsőben tapasztaltaknak. A hajófal további részét ezen a szinten, egészen a délnyugati sarokig, többször is átépítették (3. és 4. periódus).

A toronynyílástól északra és délre két-két, enyhén csúcsíves lezárású ülőfülkét alakítottak ki a hajó nyugati falában (11. kép).⁴⁶ A nyílástól északra lévő két fülké (12. kép) egykorú a falazattal, ugyanígy a nyílástól délre elhelyezkedő első fülké (13. kép) is. Ez a fülké azonban formailag némiképp eltér a többi háromtól, hátalapjának

11. Gacsály, református templom. Fülkék a hajó nyugati falában

12. Gacsály, református templom. A két északi fülke

13. Gacsály, református templom. A két déli fülke

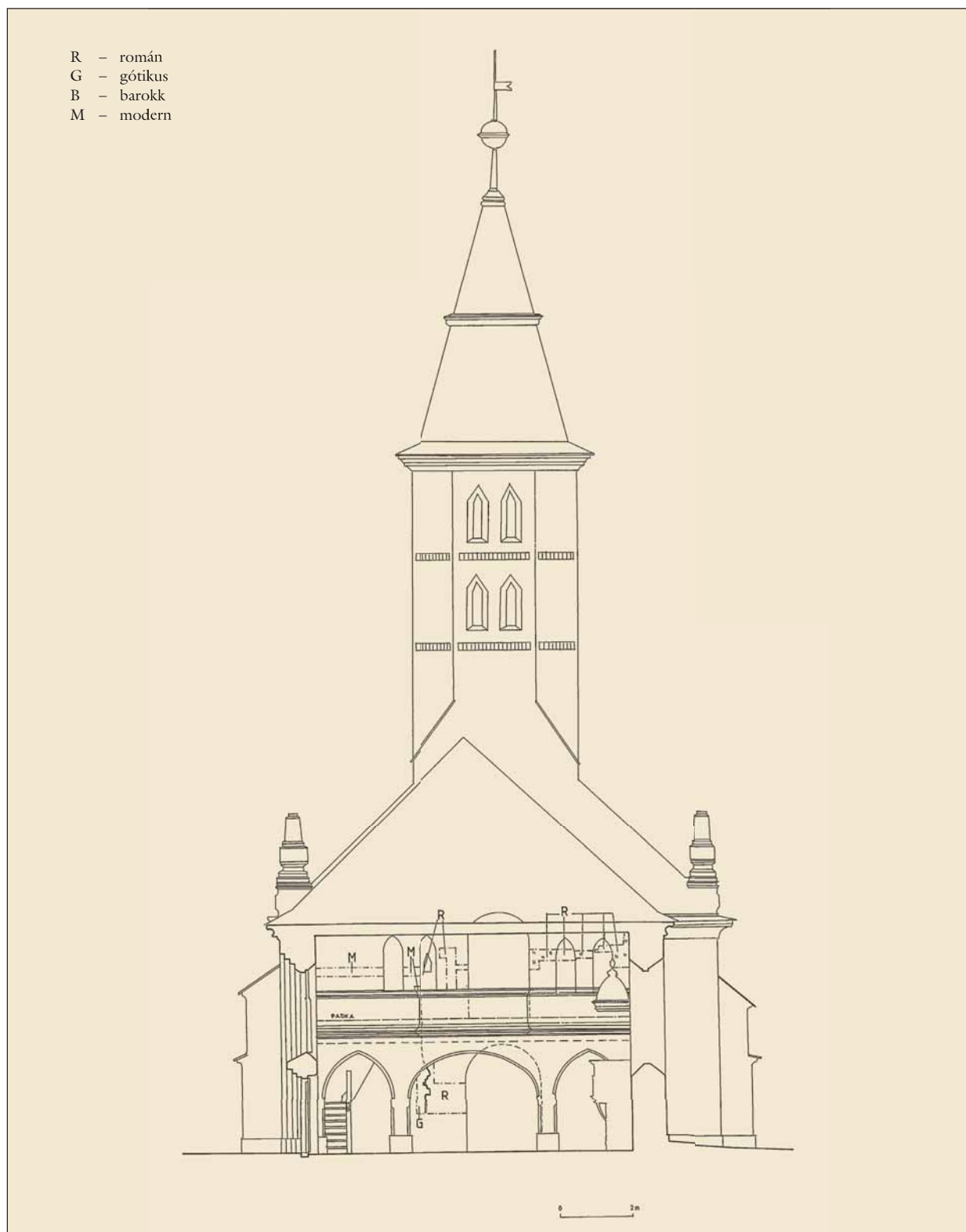
tengelyében tudniillik egy háromszögű záradékú, kisméretű (vak)nyílást falaztak ki.⁴⁷ Amint azt már említettük, a fülke déli kávéjától délre eső falazat egy későbbi (4. periódusú) átépítés során keletkezett. Következésképpen az ebben a fázisakaszban lévő fülke sem tekinthető egykorúnak a másik hárommal, hanem másolás eredménye, bár helyén bizonyára eredetileg is volt egy fülke. A toronynyílás északi oldalán lévő két fülke környékén a téglafalazaton lefaragás nyomai húzódnak. Erre a jelenségre nem találtunk megfelelő magyarázatot. A lefaragott téglafelületet (a mai vakolat alatt) egy fehér meszelésű, sárgásbarna vakolat fedi. A torony, valamint a hajófal földszinti – a mai karzat padlója fölött 10–20 cm-el záródó – szakasza 30 cm-el vastagabb, mint a felmenő fal. A fülkék üléspadkájától 80 cm-el mélyebben húzódó erőteljes visszaugrás a középkori (1. periódusú) karzat szintjét jelzi (14. kép).

A torony harmadik és hatodik szintjeit gerendás födémek választják el egymástól. A belső közlekedést falépcső biztosítja. Az oldalfalakat borító fehér és sárgásfehér meszelésű vakolatból ma már sok hiányzik. A vakolat világosszürke, kevés meszet tartalmazó, szemcsés összetételű anyag, amelyet a belső kronológiai sorban a harmadik réteggént határoztunk meg, azaz az évszám, kardos vitézt hordozó rétegnél későbbre helyezjük. Ezek a szinteken korábbi vakolatot nem figyeltünk meg.

A torony ablaknyílásai eredeti formájukban maradtak fenn. Ez alól kivételt képeznek a negyedik szint tükörbe állított nyílásai. Itt eredetileg csúcsívben záródó ikernyílásokat alakítottak ki, melyeknek azonban osztóját később eltávolították.

A nyugati hajófal északi szakaszán fedeztük fel a ma is korábbi, mintegy 70–75 cm-el alacsonyabban húzódó mennyezet nyomát. Mivel felette a 4. építési periódusban keletkezett emelés jellegzetes habarcsú falazata húzódik, e mennyezet feltehetően a 3. periódushoz tarthatott.

A hajó déli falának nyugati végénél, a két lépcsős támpillér között, a falmező tengelyében egy csúcsíves záródású, rézsús kávéjú ablak van, amely jelenlegi formáját és méretét többszöri átalakítás nyomán nyerte el.⁴⁸ A hajófallal egykorúnak csupán a nyílás nyugati kávéjának 150 cm hosszú alsó szakasza tekinthető, amely két, rézsús, tagozott bélletkőből áll (15. kép).⁴⁹ A mai könyöklő felett 28 cm-el, egészen a kő alsó végéig jól követhető, erős lefaragás nyomait tapasztaltuk. Ennek a lefaragásnak felső vonala az eredeti könyöklő szintjét jelöli ki. Ugyancsak erőteljes lefaragást figyeltünk meg a bélletkő belső szélén, ám a levéselt hornyolat nyomai így is felismerhetők voltak. Az ablak alsó kétharmada a fal belső oldala felől is egykorúnak bizonyult a falazattal. A két faragott kőből kialakított bélleten ezen az oldalon is felfedezhető volt a visszavéselt hornyolt tagozat nyoma, mint ahogy a rézsús könyöklő lenyomata is jól követhető volt. Ennek alapján megállapíthattuk, hogy a mai nyílás helyén eredetileg egy, hornyolattal profilírozott kőbélletes ablak állhatott, amelynek könyöklője kb. 28–30 cm-el magasabban záródott a jelenlegi könyöklőnél. Ennek a nyílásnak (2. építési periódus) sem szélességét, sem magasságát nem ismerjük, mivel a helyén kialakított követ-

14. Gacsály, református templom. A nyugati belső homlokzat kutatási felmérése

15. Gacsály, református templom. A hajó délnyugati ablakának gótikus kávája

kező ablak (3. építési periódus) a nyugati káva kivételével a teljes nyílást megsemmisítette. A 3. periódusú ablak szélessége nagyjából megegyezett a mostanival, csupán könyöklője húzódott 80 cm-el mélyebben. Ennek a nyílásnak sem ismerjük a magasságát, valamint felső lezárásának formájára vonatkozóan sem tudunk érdemlegeset mondani, hiszen a következő, 4. periódusban ezt is átalakították. Azt is csak feltételezzük, hogy szélessége nagyjából megegyezhetett a mai ablakéval.⁵⁰

A két támpillér közötti szakaszon három, egymástól világosan elkülönülő falazatot figyeltünk meg. A tárgyalt helyen legkorábbinak az a rész tekinthető, amely az ablak nyugati kávjától nyugatra húzódik, s amellyel a hajó délnyugati sarkát támasztó pillér is kötésben áll. A pillér feletti, főpárkányig tartó rész már később épült. Megjegyzendő, hogy a falazatnak alsó kétharmada, amely a hajó nyugati oldalán egészen a korábban épült torony déli faláig követhető, kétségtávol a templom második építési periódusához tartozik. Az ablak nyugati kávája és a hajó délkeleti sarka közötti szakaszon csupán a hajó sarkát erősítő támpillérben használtak fel szerkezeti elemként faragványokat.⁵¹ A következő építkezéshez köthető fala-

zat összefügg a második ablaknyílás kiképzésével (3. építési periódus). Ennek során nemcsak az eredeti nyílást bontották el, hanem az ablak könyöklőjének hossztenge-lyétől keletre eső teljes falszakaszt újraképzették az alapo-zástól. A falazat előtt álló, vele kötésben lévő támpillér is ekkor épült.⁵² Ebben a falazatban már jóval több farag-vány figyelhető meg másodlagos helyzetben. Ezek közül is figyelemreméltóak a gótikus boltozati (trapézorrú) kő-bordák (16. kép). A legutolsó beavatkozás már a mai ab-laknyílás kialakításával hozható kapcsolatba.⁵³

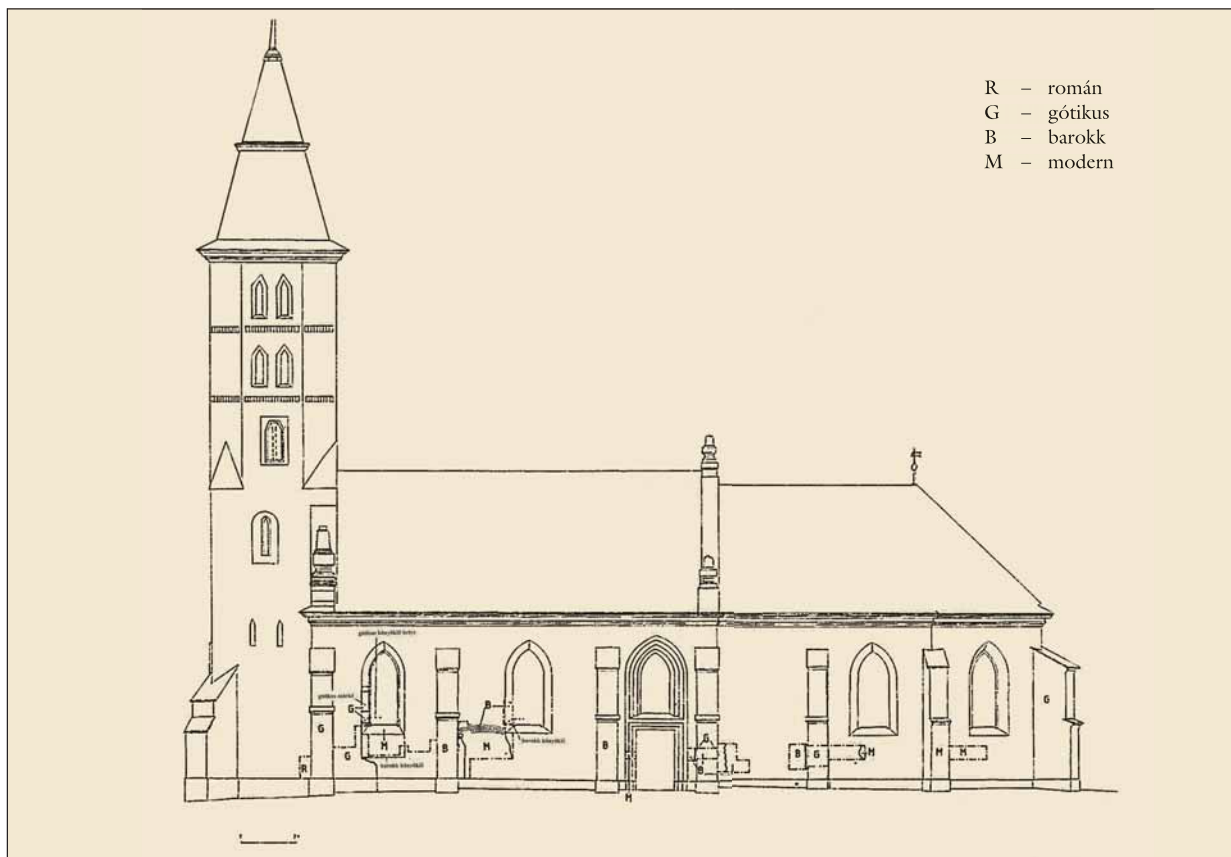
A második és a harmadik támpillér közötti teljes fal-zakasz minden jellemzőjében megegyezik az általunk 3.

16. Gacsály, református templom. Falazóként felhasznált gótikus boltozati borda

építési periódusba sorolt fallal. Ebben a falszakaszban is több, másodlagos helyzetű faragványt figyeltünk meg. A falmező tengelyében nyíló, csúcsíves lezárású, rézsús kávjú ablak mai formájában már a 4. építési periódus során keletkezett. Mindazonáltal nyugati kávján egy korábbi nyílás vállvonalig követhető nyoma volt felfedez-hető, melynek könyöklőindítása a mai könyöklő fölött 25 cm-el még éppen megmaradt.⁵⁴ Az ablak és a támpillér között egy befalazott, téglából falazott, lapos szegmens-ívvvel lezárt, a 3. periódusú falazattal egykorú, eredetileg is kőkeret nélküli ajtónyílásra bukkantunk. Megszün-tetésekor keleti kávját elbontották.⁵⁵ Tekintve, hogy befalazása téglá, valamint habarcsa cementes összetételű, az ajtó megszüntetése a 4. építési periódusban történt. A keleti (harmadik) támpillér és a falazat egymással kötés-ben épült.

A következő (harmadik és negyedik) támpillérközben nyílik az egyenes áthidalóval lezárt, téglából falazott, lépcsős bétetű bejárati ajtó, amelyet a 3. periódusú fala-zatban utólagosan (a fal áttörésével) helyeztek el. Köz-vetlenül az áthidalóra támaszkodik a téglabéltetes, csúcsíves lezárású ablaknyílás. Az ajtó- és ablaknyílás bél-

17. Gacsály, református templom. A déli külső homlokzat kutatási felmérése

lete megegyezik egymással. A lépcsős béllet szélső tagozata a nyílásokat mintegy közös keretbe foglalja. A két nyílás egyazon építkezés során, a 4. periódusban készült.

A nyílásoktól keletre, egészen a szentély és hajó csatlakozásánál épült negyedik támpillérig húzódó, rövid falszakasz szintén a 3. építési periódusban készült. A támpillér nyugati oldalában, valamint a mellette lévő falban egy-egy beépített faragvány (a pillérben egy élszedett töredék is) látható (17. kép).

A hajó déli fala a belső felől is ugyanazt a többszöri, kétségtávol nehezen követhető átépítés képét mutatta.⁵⁶ A 2. építési periódusúként meghatározott nyugati ablak melletti falazat alsó – hozzávetőlegesen a karzat vonalában záródó és a délnyugati falsarok felső részéig szabálytalan vonalban emelkedő – falszakaszt a belső felől is egységesnek ítéltük. Ellenben a karzat és a bejárat ajtó közötti, 3. periódusú falban, annak is inkább alsó szakaszában, számos olyan faragvány található, amelyeket másodlagosan, építőkként használtak fel. Ilyen például egy nagyméretű, két sarkán élszedett falpillér és

a felette elhelyezkedő másik, nagyméretű, meghatározhatatlan faragvány (18. kép), valamint a bejáratától keletre a falból kiemelt két trapézorrú boltozati kőborda (19/A–B. kép) is, de említhetnénk azt a két nagyméretű szárkövet is, amelyeket közvetlen a padló felett építettek be. Ugyancsak a falazatból, nevezetesen a mai ajtó keleti kávéjából bontottunk ki egy párkányhoz tartozó elemet, amelynek profilja élszedések által közrefogott horny, valamint egy hornyolt profilú ablakosztó darabot is (20. kép).

A szentély döntően téglából készült déli falazata (17. kép) úgyszintén több – a hajó déli falánál meghatározott építési szakaszokkal megegyező – építkezés nyomán jött létre. A szentély falának délnyugati sarkát erősítő negyedik támpillér keleti oldalán egyértelműen megállapítható volt, hogy az a szentély falával nem áll kötésben, annál később épült.⁵⁷ Ez a 2. építési szakaszba sorolt szentélyfalazat azonban a negyedik pillértől 30–40 cm-el keletre függőleges, ám szabálytalan vonalban szakad meg. Innét egy olyan falszakasz következik, amely az ötödik támpillér előtt 7–10 cm-el fejeződik be. A fal alsó harmadában,

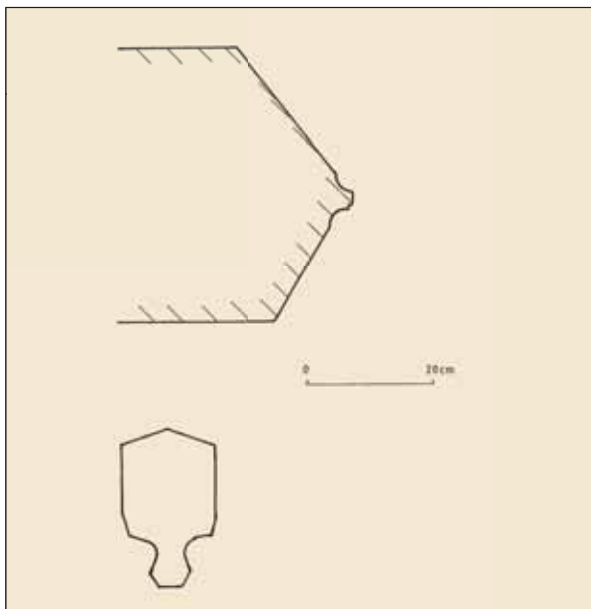

18. Gacsály, református templom. Falazókőként felhasznált kőfaragványok a déli hajófalban

19/A. Gacsály, református templom. Trapézorrú boltozati bordák

annak is inkább szélein több nagyméretű kváder, valamint meghatározhatatlan faragott kő helyezkedik el.⁵⁸ A fenti fal keleti oldalához csatlakozó és az ötödik támpillérrel kötésben álló falnak nyugati, megvésett felületén egy sárgásfehérre meszelt vékony, szürke színű külső vakolat húzódik, amely a szentély falának külső (déli) síkjában szakad meg. Ez a kétségkívül egykor külső vakolatot által borított falszakasz (21. kép) és a vele egybeépült támpillér korábbi (2. periódusú), mint a két pillér közötti, faragványokat is tartalmazó falazat (3. periódus). A szóban forgó támpillér vonalában ásott kutatóárkainkban semmiféle építmény vagy délre futó fal nem mutatkozott. Ez a furcsaság csak úgy magyarázható, amennyi-

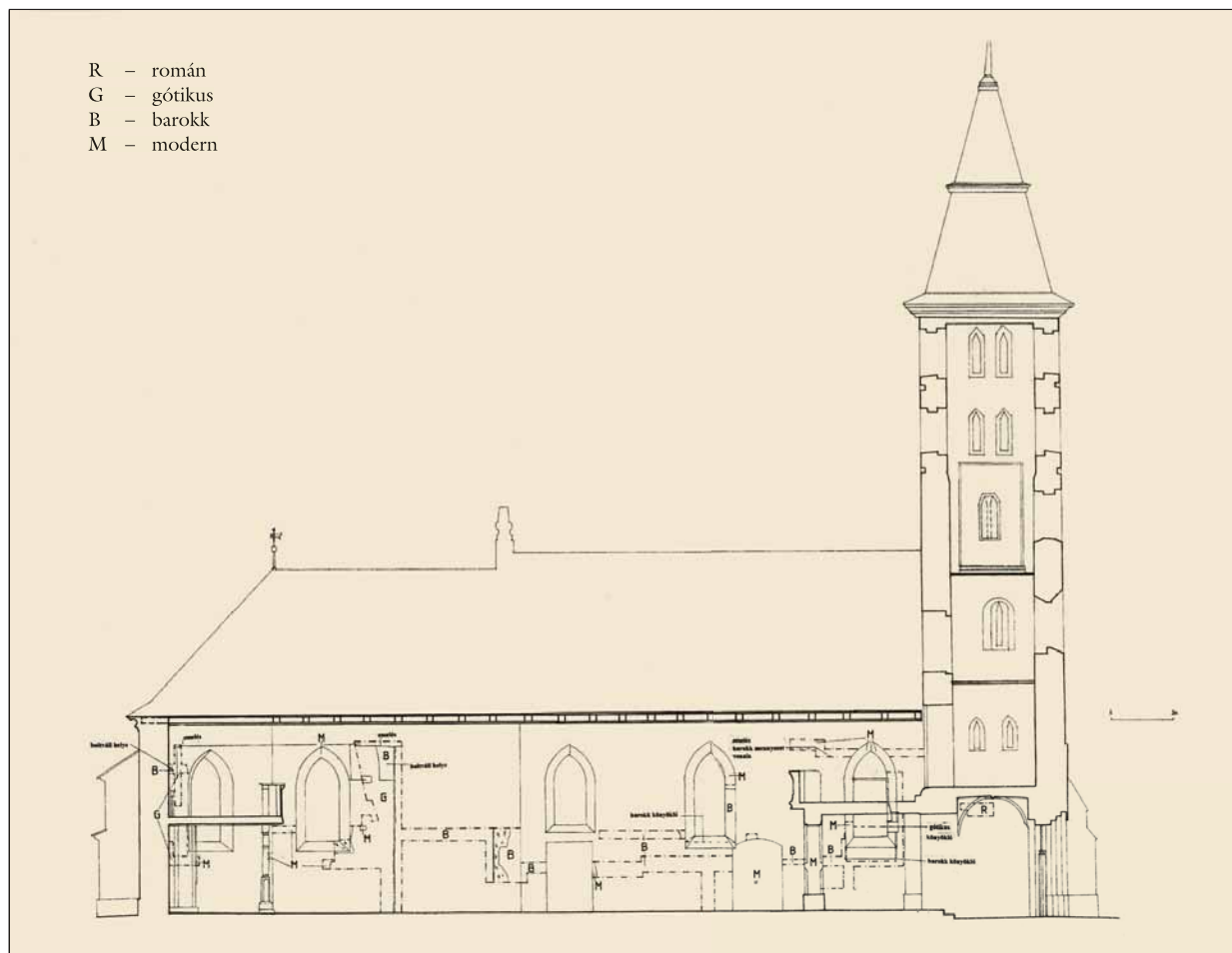

19/B. Gacsály, református templom. A hajó délnyugati 2. periódusú ablakának profilos kőbélletének és a szentély boltozati kőbordájának metszetrajzai

20. Gacsály, református templom. Gótikus ablakosztó töredéke

ben feltételezzük, hogy a környéket a XVI–XVII. században sorozatosan sújtó hadi események következtében a templom részben romossá vált. A megmaradó lakosság azonban tovább használhatta azt. Ehhez az épületnek egy kevésbé sérült részét, amely alkalmas volt istentisztelet megtartására, ideiglenes jelleggel rendbe kellett hozni. Ez a tér minden jel szerint a szentély volt, melynek tám-

21. Gacsály, református templom. A déli belső homlokzat kutatási felmérése

pillérei is sértetlenül vészték át ezt az időszakot. A leszakadt boltozat maradványainak elbontása, valamint a boltozati fészkek elfalazása, továbbá a falkoronák kijavítása után a szentély keleti felét egy fallal leválasztották a templom többi részétől. Ez a fal a szentély déli falát erősítő – máig megmaradt – támpillér nyugati oldalának vonalában épült meg. Ennek a falnak vakolatrétege maradt meg a szentélyfal nyugati oldalán. Csak ezt követte a templom teljes helyreállítása (a 3. periódus).

A 2. periódushoz sorolható déli szentélyfal belső oldalának felső részén egy kiszedett boltváll indító köelemének befalazott fészke látszik. A boltozat meredek vonalú ívelését a mainál 70–75 cm-el alacsonyabban húzódó korábbi (3. periódusú) síkmennyezet és a falkoronának a mennyezet bontása utáni emelése szakítja meg (21. kép).⁵⁹ Nem kétséges, hogy a falazat nyugati oldalát fedő vakolatot csak a boltozat elbontása után készíthették, mivel az a fészkek befalazására is ráfut.

A szentély déli falát is egy csúcsíves lezárású, rézsűs kávájú – egy korábbi nyílás helyén utólagosan, nevezetesen a 4. periódusban kialakított – ablak töri át. A korábbi nyílásból csupán a nyugati, rézsűs káva vállnál záródó részét ismerjük, valamint a mainál 20–25 cm-el magasabban megépített könyöklőjének helyét sikerült meghatároznunk.⁶⁰ Magát a 2. periódusú és az ötödik pillérrel kötésben épült falat nagyjából a rézsűs kávájú, csúcsíves lezárású ablak könyöklőjének és kávájának nyugati feléig lehet követni.⁶¹ A mai ablak nyugati felét ebben a falban utólag képezték ki. Az ablaktól keletre húzódó falazat egészen a délkeleti falmező tengelyében nyíló, csúcsíves lezárású ablak nyugati kávájáig egységesnek bizonyult, beleértve a hatodik pillért, amellyel kötésben áll, és amely az általunk 4. periódusként meghatározott építési szakaszban lett kialakítva. Ugyanakkor a nyílás keleti felét már egy korábbi (2. periódusú) falazatba utólagosan vágták bele. Ebből a nyílásból (3. pe-

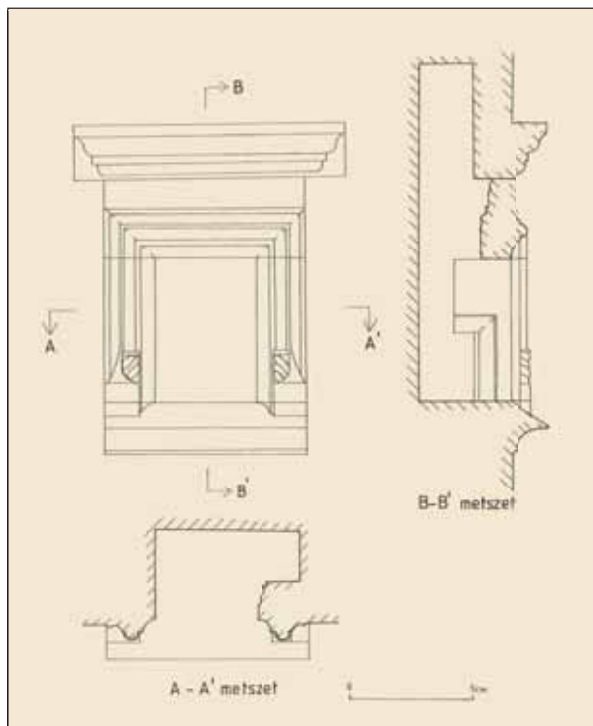
riódus) mindössze könyöklőjének rövid szakasza figyelhető meg (22. kép).⁶²

A szentély keleti és északkeleti fala és a kötésben lévő pillérek a második építési szakasz során épültek meg. Azokon ablaknyílást sem akkor, sem a későbbiek folyamán nem alakítottak ki.

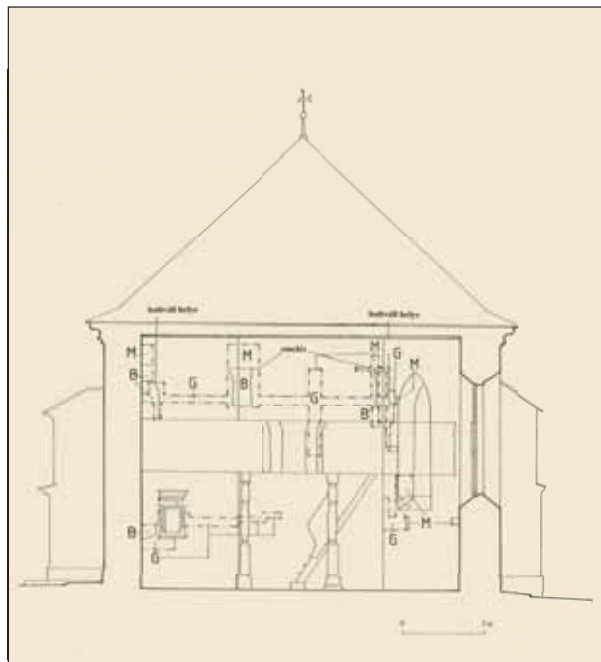
A falak belső oldalán a mai vakolat alatt egy fehér és sárgás meszelésű réteg húzódik, amelynek felső szélé pontosan a 3. periódusban megépült mennyezet helyét jelöli ki. A kutatás során feltártuk a délkeleti, az északkeleti, valamint az északi saroknál a kőbordás boltozat indításainak befalazott fészkeit is.⁶³ Az északi saroknál a fészkeknek csupán déli fele maradt ránk, mivel a szentély északi falának nagyobb részét egy későbbi építkezés (4. periódus) során elbontották.⁶⁴ A fészkek befalazása téglá, befalazásuk a 3. építési szakasz során történt meg.

Az északkeleti fal nyugati felében egy, a fallal egykorú szentségfülke van (9. és 23. kép). Az 58 × 38 cm belmértű fülke faragott kőből kialakított szemöldökpárkánya szímatagozatú. Ugyanakkor magát a – szintén egyenes szemöldökkel záródó – fülkét határoló faragott kőanyagról megállapítottuk, hogy azokat legalább egy, de inkább két korábbi faragvány átfaragásával képezték ki, melyek mérete is lényegesen eltér egymástól. A szemöldök, valamint a déli szárkő részben takarásban lévő belső oldalon reneszánsz jellegű kíma tagozat látható. Ugyanakkor a kövek külső felét hornyok által közrefogott pálcák kerekezi. A pálcák alul mindkét oldalon csavart lábzatban (24.

kép) végződik, mely lent gallérral zárul. Ez egyértelműen késő gótikus vonás. A fülke szögben törő könyöklőjének alsó tagozatát széles, mély horony alkotja.

23. Gacsály, református templom. A szentségtartó fülke felmérése

22. Gacsály, református templom. A szentély keleti belső homlokzatainak kutatási felmérése

24. Gacsály, református templom. A szentségtartó fülke csavart lábzata

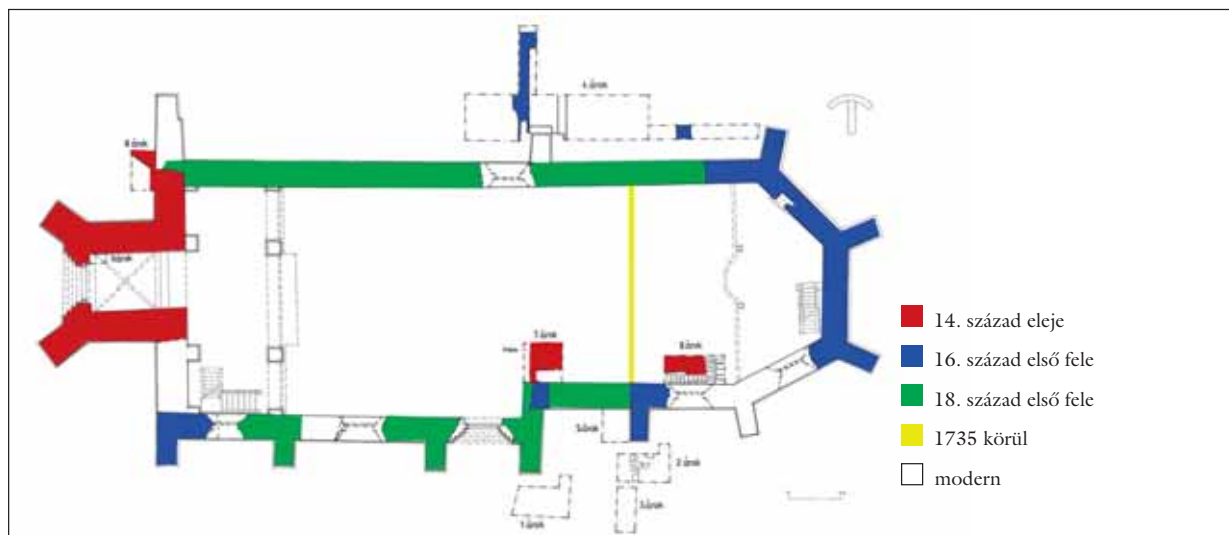
25. Gacsály, református templom. Falazókőként felhasznált kőfaragványok az északi falban

A szentély északi falának külső homlokzatán a jelenlegi vakolat alatt egy bevagdosott („pikkelt”) felületű, fehér meszelésű réteget figyeltünk meg. Az egységesnek bizonyult fal északnyugati sarkához csatlakozó, valamint a tengelyben emelkedő pillér ellenben már utólagos építmény.⁶⁵ Ugyancsak később került kialakításra a falat egyetlen helyen áttörő ablaknyílás is (4. periódus). Kiderült tehát, hogy a szentély északi falának az északnyugati saroktól nyugatra húzódó részét a 3. építési periódusban teljes egészében visszabontották, majd kővel téglával újralfalazták. Ugyanekkor a hajónak eredeti északi falát is elbontották. Az új, szintén vegyes falazatú hajófalat beljebb, már a szentély északi falának vonalában építették meg.⁶⁶ Bizonyos, hogy ekkor már a diadalívet is elbontották, amely nem is épült fel többé. A visszabontás során a megmaradt 2. periódusú falban keletkezett nagyobb sérüléseket, kiromlásokat utólagosan kijavították. Ilyen falazatból emeltünk ki két boltozati kőbordát. A 3. építési periódusú északi falban számos egyéb faragványt (25. kép) is felhasználtak. Ezen faragványok döntő többsége nagyalakú kváder és falpillér.

A szentély északi, 3. periódusú falazatában két nagyméretű – egyazon magasságban kiképzett – gerendafészket bontottunk ki, amelyek egy korábbi, a mainál alacsonyabban húzódó, kb. 250 cm széles karzathoz tartoztak (26. kép). A nyugati fészket nagyméretű faragványok határolják.⁶⁷ A fészkek pontosan a visszabontott eredeti fa-

26. Gacsály, református templom. Korábbi karzat nyomai az északi szentélyfalban

27. Gacsály, református templom. Kutatási alarajz

lázat tetején húzódnak, a nyugati fészket pedig a kétféle falazat csatlakozásánál falazták ki.

Kutatásunk során (27. kép) 9 kutatóárkot jelöltünk ki, melyek közül hat a templom körül, három pedig a templombelsőben húzódtott. Az 1–3. és 5. számú kutatóárkokban a humusztakaró és az altalaj között – néhány jelentéktelen beásástól eltekintve – csupán földdel kevert téglatörmelék, valamint habarcsos, elegyengetett szintek húzódtak.⁶⁸ A templom északi fala előtt kijelölt 4. számú kutatóárkokkal⁶⁹ a szentély északi oldalához kapcsolódó, elbontott sekrestye méretét határoztuk meg. A sekrestye téglából épült alapozási falai 30–40 cm-es mélységben kerültek elő. A helyiség belmérete 560 × 440 cm, alapozási falának szélessége 60–65 cm. A sekrestye nyugati falalapozása egészen a vele egykorú – szintén elbontott – északi hajófal csatlakozásáig követhető. Ellenben a hajónak nemcsak felmenő falazatát bontották el, hanem még alapozási falát is kiszedték.⁷⁰

A 6. számú kutatóárkot a hajó nyugati falának északi szakasza előtt jelöltük ki, a toronnyal kötésben álló nyugati hajófal északi végénél.⁷¹ A felső, 20 cm vastag humusztakaró alatt egy 40–50 cm-es, nagyjából vízszintesen húzódnak, szürke földes feltöltést figyeltünk meg. Ez alatt egy 20–30 cm vastag, habarcsos-téglás építési sáv következett, amely alatt már csak a sárgásbarna agyagos altalaj következett. A toronnyal kötésben lévő hajófal 20–25 cm széles alapozási kiugrása 50–55 cm-es mélységben került elő. Az általunk építési réteggént meghatározott réteg pontosan az alapozási kiugrásra fut rá. Ebben a mélységben bontottuk ki a toronnyal kötésben lévő hajófal északnyugati – lebontott – átlós támpillérének alapozását (28. kép).⁷²

28. Gacsály, református templom. Átlós támpillér alapozása a hajó északnyugati sarkán

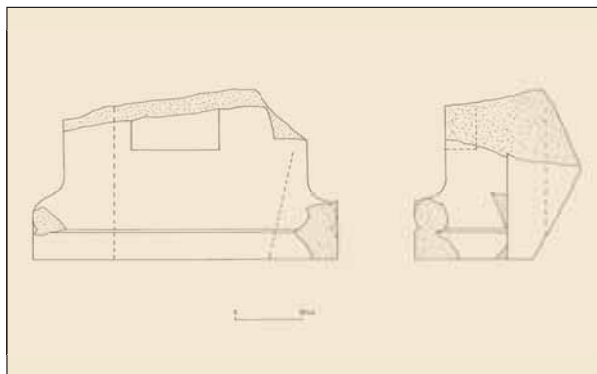
29. Gacsály, református templom. Az első periódusú szentély és hajó délkeleti csatlakozási pontja és az átlós támpillér maradványai

A 7. számú kutatóárkot már a templom belsejében, a szentély déli oldalán, a visszabontott diadalív helyén nyitottuk meg.⁷³ A 8 cm-es cementpadló alatt egy 30–35 cm vastag téglatörmelék és habarcsos feltöltés található. Ez a réteg feltehetően a 2. periódusként meghatározott épület járószintjén húzódik. Ez alatt egy 25–28 cm vastag, sötétbarna földes réteg következik, amelyben kevés téglatörmelék keveredik. Legalul pedig sötétbarna kevert föld helyezkedik el. A kutatóárkokban az elbontott 1. periódusú déli hajófal és szentély külső csatlakozási pontjának alapozási maradványát tártuk fel. A téglalapozás a mai padlótól számított 40–45 cm-es mélységben került elő. A mai szentélyfaltól 48 cm-re egy kelet–nyugati irányú, téglából falazott (déli) falsíkot találtunk, amely a szentély sarkától 45 cm-re déli irányba fordul, és 45 cm hosszan követhető. Ezen a ponton egy, az említett falakkal kötésben álló, átlós támpillér alapozása csatlakozik hozzá (29. kép). A kelet–nyugati irányú falalap belső, északi falsíkja kutatóárkunkon kívül esik. A hajó alapozásából csupán egy igen rövid (20–25 cm) szakasz maradt ránk, mivel itt egy téglából falazott kriptá húzódik nyugati irányba. A szentély alapozásából valamivel több maradt meg, mintegy 70–80 cm hosszan követhető, ahol megszakad. A többi, keletre húzódó falalapot sírbeásások semmisítették meg.

A templom belső terében, a szentély déli fala előtti 8. számú kutatóárkokkal az 1. periódusú szentély hosszát, valamint alaprajzi elrendezését szándékoztuk meghatározni.⁷⁴ A mai cementpadló egy 30–35 cm vastag, szürke földdel kevert, téglás-habarcsos feltöltésen húzódott, ez utóbbi réteg pedig egy 6–8 cm vastag, habarccsal kevert sötétbarna földes járószintet takart. Ehhez a padlóhoz igazodott a szentély falazatának vékony, fehérre meszelt – ezen a szinten padlóra kiforduló – vakolata. Az alatta húzódó, kb. 10 cm vastag, habarccsal és téglatörmelékkel kevert, barna földes réteg egy habarcsba rakott téglapadlón nyugodott. A téglapadló alatt már a sötétbarna agyagos altalajt figyeltük meg.⁷⁵ A kutatóárkok nyugati metszetfalában megfigyelt rétegek a szentély déli falához futnak ki. Amíg a cementpadló, az alatta lévő feltöltés, valamint a földes járószint végig követhető a metszetfalban, addig a mélyebben húzódó téglapadló és a felette elhelyezkedő barna kevert feltöltés, továbbá az agyagos altalaj már nem. Ez utóbbiak a szentély falától 50 cm-re egy kiszedett alapozás árkanak függőleges falához illeszkednek. A kelet–nyugati irányú alapozási árok betöltése habarcsos-téglás kevert föld. Ugyanezt figyeltük meg a kutatóárkok északi metszetfalában is. A kutatóárkok aljának gondos kitakarítása után kirajzolódott a korábbi (elbontott) szentély délkeleti sarkát erősítő, átlós támpillér alapozási árkanak nyomvonala. Az alapozási árok külső széle előtt 10–20 cm-el húzódó téglapadlót megmagyarázni

30/A–B. Gacsály, református templom. Feltehetően a császlói monostorból származó román kori faragvány fényképe és fölmérési rajza

megnyugtató módon nem tudjuk. Talán az egykori szentély déli, valamint északi falának külső oldalánál húzódó téglajárda (?) lehetett.

A 9. számú kutatóárkokkal a toronyban húzódó korábbi járószintet, továbbá a kapuzat egykori küszöbének magasságát határoztuk meg.⁷⁶ A torony északi falának 7 cm széles alapozási kiugrása 45 cm-es mélységben került elő. A nyugati fal esetében az alapozási kiugrás, amely 30 cm széles, valamivel mélyebben húzódik, mégpedig 56 cm-re a mai padló alatt. Ebben a mélységben egy homokos terítés húzódik, melyen egy sor téglá helyezkedik el. A fal síkjában ezen a téglasoron három téglasor nyugszik, melynek teteje már az egykori küszöbszint alját jelöli ki. Ennek alapján az eredeti küszöbszint a mai alatt kb. 20–25 cm-el mélyebben lehetett, amelyhez a járószint is igazodott.

A 4. számú kutatóárkokból került elő az a nagyalakú – sarkain levéldísz motívumos – falpillér fejezet (30. kép), amely már méreteinél fogva sem sorolható az épület egyetlen építési periódusához sem, máshonnan, alighanem a már a középkorban elpusztult császlói monostor romjaiból származik.

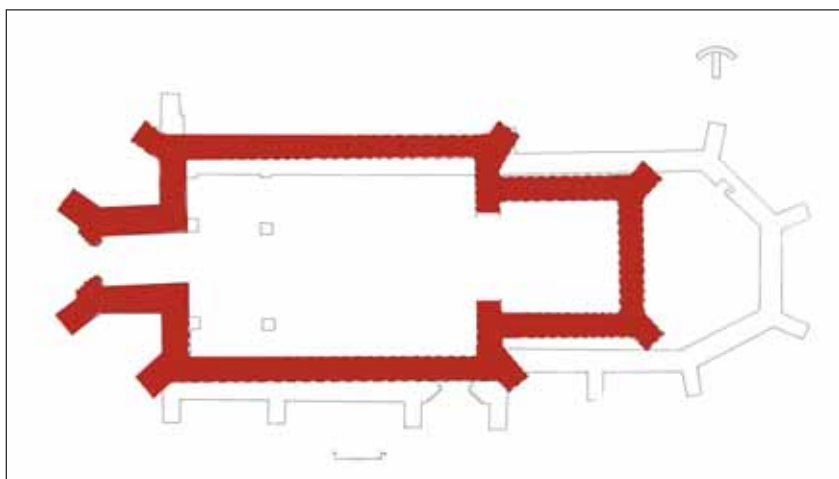
A KÖZÉPKORI TEMPLOM

1. építési periódus (31. kép)

A legelső templomnak csupán tornya, valamint a toronyhoz csatlakozó nyugati hajófal északi szakasza maradt ránk. A kutatás során azonban feltártuk a hajó északnyugati és délkeleti sarkait támasztó, átlós támpillérek alapozásait, valamint a szentély déli falának rövid, alig 70–75 cm-es alapozási szakaszát és a szentély délkeleti, ugyancsak átlós támpillériben végződő sarkának alapozási árkát. A vizsgálódásunk eredményeként szembesülnünk kellett azzal a ténnyel, miszerint egy későbbi építkezés következményeként az 1. periódusú hajónak és szentélynek nemcsak felmenő falait bontották el, hanem a temet-

emeleti szintjeit – a hajó nyugati végében felépített karzat felől – a torony keleti falát áttörő, széles nyíláson át lehetett megközelíteni. Figyelemre méltó a nyílás két oldalán kifalazott, a torony keleti (a karzat nyugati) falát tagoló két-két félköríves lezárású ülőfülke.

Az első periódusú hajó és a szentély magasságát, valamint ablaknyílásainak elrendezését nem ismerjük, mint ahogy lefedésére vonatkozóan sincsenek információink. A torony keleti külső homlokzatán az ablaknyílás nélküli negyedik szint magasságában húzódó, az egykori tetőszerkezetet tartó falkiugrások alapján úgy véljük, hogy a hajót és szentélyét magasan kiemelt, meredek nyeregterítő fedhette. A hajó falkoronája talán valamivel magasabban záródhatott a mainál. Feltételezzük, hogy a hajó síkmennyezetes lehetett, míg a szentélyt a környék ha-

31. Gacsály, református templom. A XIV. század elején épült templom rekonstruált alapja

kezések során a felszín alatt húzódó alapozások nagy részét is kiszedték. (Ez alól kivételt jelent a hajó már említett északnyugati szakasza.) Mindazonáltal az előke-
rült régészeti jelenségek elegendő adatot szolgáltatnak ahhoz, hogy az első épület alaprajzi elrendezését rekonstruáljuk.

Ennek az első épületnek a téglány alaprajzú hajójához kelet felől töle diadalívvá elválasztott, egyenes záródású szentély kapcsolódott. A hajó és a szentély sarkait átlós támpillérekkel erősítették meg. A hajó nyugati oldalához csatlakozott a hatszintes torony. Földszintjét téglabordás keresztboltozat fedti, míg többi szintjét gerenda mennyezet választotta el. Úgy véljük, hogy a templom hajója és szentélye – hasonlóan a toronyhoz – téglából épült. Az alapozások téglanya is ezt támasztja alá.⁷⁷ A templomban a bejárat a torony nyugati falában lévő, téglabélletes kapuzat biztosította. Nincs információnk arról, hogy az első periódusú épületnek volt-e déli kapuja. A torony

sonló alaprajzú templomai alapján vélhetően beboltozták. Úgy tűnik, hogy az első periódusú templom ablaknyílásaiban nem használtak fel faragott kőelemeket.

A templom falait, legalábbis a belsőben – a toronyban megfigyelték alapján – vékony, inkább csak „glett-szerű”, fehérre meszelt vakolat fedhette. Igaz, ebből csupán olyan csekély méretű felület volt megfogható, hogy nem zárható ki, hogy a templom falait freskók borították egykor.

A megye műemléki topográfiája a templom építését a Gacsályi családnak tulajdonítja.⁷⁸ Mivel az ugocsaifőesperességhez tartozó templom szerepel a pápai tizedjegyzékekben (1332–1336/1337), a szöveget író számára természetes volt, hogy az általa látott – alaprajzi elrendezése és tömege miatt a topográfiában a XV. század végére datált – mai épület nem lehet azonos a tizedjegyzékben említett épülettel. Megjegyezzük, hogy a templom XV. század végi építését Henszlmann Imre nyomán álla-

pította meg, nem felejtve el megjegyezni, hogy a fenti építési időt írásos adat nem támasztja alá. Az ellentmondást a szokásos módon oldotta fel, miszerint a tizedjegyzékben szereplő templom fából vagy paticsból épült.⁷⁹ Mindebben persze az a különös, hogy nem tűnt fel a torony – a hajónál és a szentélynél – korábbi keletkezése, amelyet különösebb kutatás nélkül is meg lehetett volna állapítani.

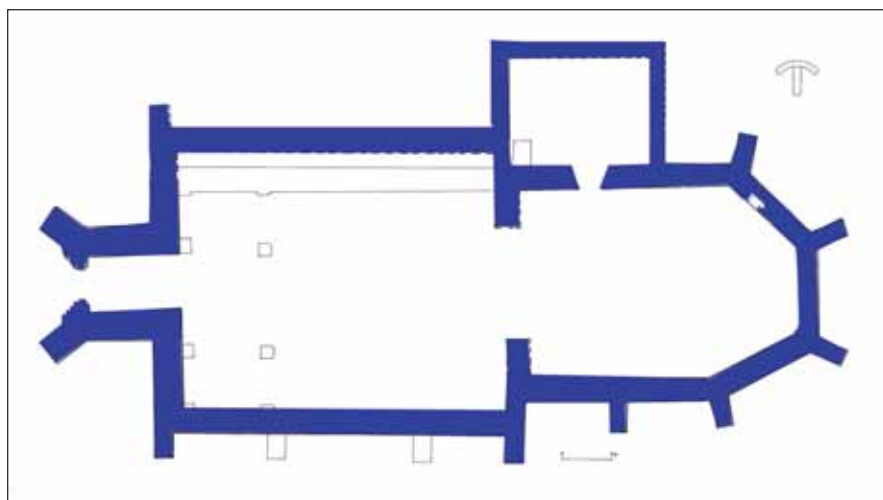
A magunk részéről úgy véljük, hogy Gacsály első templomát – valamikor a XIV. század első harmadában, még 1332 előtt – az oklevelekben Gacsályinak is nevezett Ellős építette. Ellősnek erre minden oka megvolt, hiszen – előneve alapján – feltehetően itt lakott, és ami lényeges, a templomépítéshez megfelelő anyagi háttérrel is rendelkezhetett. A megvalósult építészeti program kiemelten hangsúlyos elemének minden kétséget kizáróan a tornyot és a hajó nyugati karzatát tartjuk. A torony portálja mögötti, boltozott, négyzetes előtér széles ível nyílik a vélhetően egykor szintén boltozott karzatalj tere felé. Maga a karzat emeleti szintje úgyszintén a torony keleti falában kiképzett, széles, nyitott ível kapcsolódott a toronytesthez. A torony, illetve a hajó falában kialakított ülőfülkék tovább fokozták a helynek a templomon belüli kiemelt szerepét. Nem kétséges, hogy az építendő szándéka szerint itt egy – saját maga és családja számára fenntartott, a templom többi részétől jól elkülönülő – kegyúri karzat valósult meg, ahonnan a szertartás is jól figyelemmel kísérhető volt. Minthogy az is tudnivaló, hogy a kegyúr és családja az oltár közelében foglalt helyet, egyes vélemények ellenére talán nem is olyan elrugaszkodott feltételezés, hogy a karzatszínt oltár is lehetett.⁸⁰ Ásatás hiányában csak feltételezzük, hogy temetkezőhelynek a karzatalj területét és a boltozott toronyaljat választották.⁸¹

2. építési periódus (32. kép)

Amint azt már fentebb is említettük, ebben az építési szakaszban – a torony és a nyugati hajófal északi felének kivételével – elbontották a teljes épületet. Helyén egy új, a korábbinál hosszabb és szélesebb templomot építettek. A toronyhoz kapcsolódó, szintén téglalap alaprajzú új hajó keleti végéhez egy tőle diadalívvvel elválasztott, a nyolcszög három oldalával záródó, kissé aszimmetrikus elrendezésű, keskenyebb szentélyt építettek. A szentély sarkait, valamint a hajó nyugati sarkait támpillérekkel erősítették meg. A szentély északi oldalához egy közel négyzet alapterületű sekrestye csatlakozott.⁸²

A templombelsőbe a bejárást feltehetően továbbra is a torony nyugati kapuja biztosította, és továbbra sem tudjuk, hogy volt-e emellett déli kapu is? Ám ha volt is, a későbbi építkezések során, az ablaknyílásokkal és a sekrestyeajtóval együtt, nyomtalanul elpusztulhatott. Az ablakokról sem tudunk sokkal többet mondani, mint az első templom esetében. Valószínű, hogy a hajó déli falában három, míg a szentély déli falában két, délkeleti falában egy ablaknyílást alakítottak ki. Annyi bizonyos, hogy ezek a rézsűs kávájú, valószínűleg csúcsívben záródó nyílások egyszer osztott kőkeretek voltak, habár magasságukat és pontos szélességüket nem ismerjük. (A kutatás során csak egyetlen részlet, a hajó délnyugati ablaka nyugati kőbélletének kétharmada volt feltárható, a falazatból pedig előkerült az egyik ablakosztó töredéke.)

A síkmennyezetes hajó nyugati végében továbbra is épített karzat állt, mely azonban eltérő formájú volt az 1. periódusban épültől, hiszen maga a hajó is szélesebb lett annál. E karzatépítmény szerkezetét és méretét azonban egyáltalán nem ismerjük, hiszen semmi sem maradt belőle. Mindenesetre a hajó újjáépített délnyugati falának

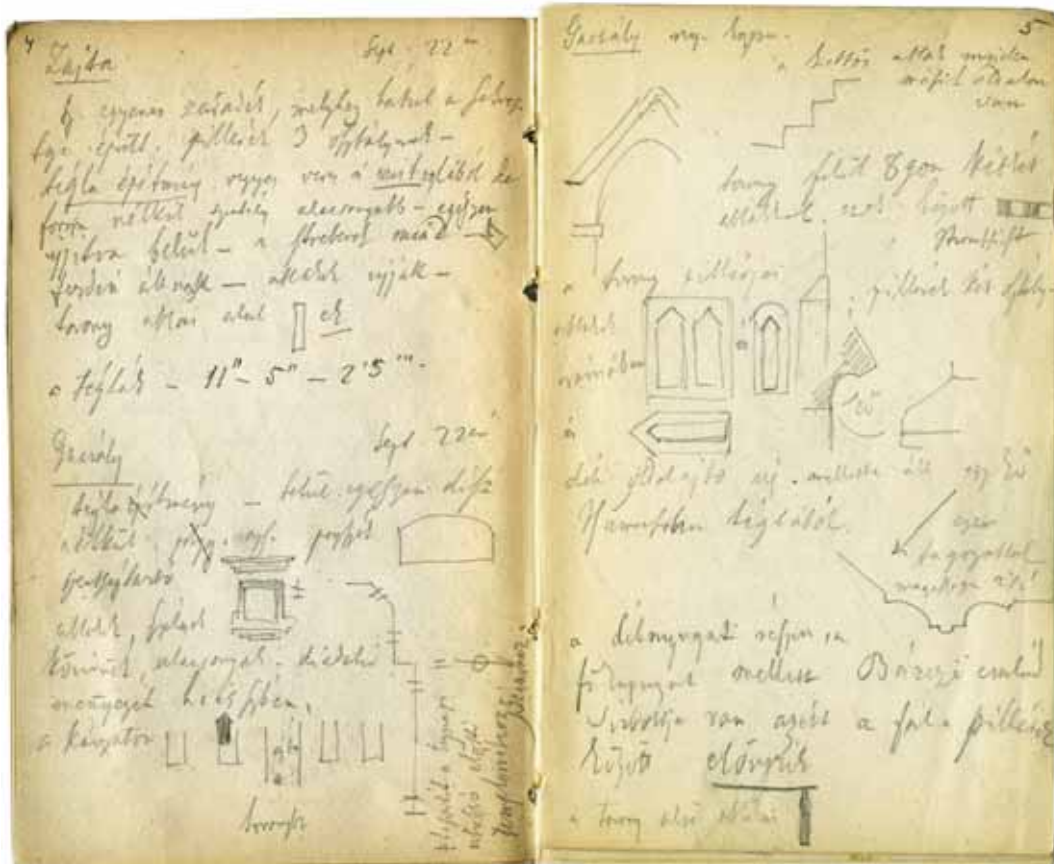
32. Gacsály, református templom. A XVI. század eleji templom rekonstruált alaprajza

33. Gacsály, református templom. Gótikus kőfaragvány az egyik karzatoszlop alatt

a korábbiakról lemásolt ülőfülkéje arra utal, hogy karzatnak mindenképpen kellett lennie ebben a periódusban is. A hajó délnyugati ablaknyílása miatt – amelynek alsó része a karzatszint alá esik –, feljárata minden bizonnyal ezen az oldalon volt. Talán ehhez a karzathoz tartozott az a nyolcszögletű oszlopfejezet, mely ma a keleti karzat egyik faoszlopa alatt látható (33. kép).

A szentélyt kőbordás boltozat fedte, mely trapézorru bordákból állt. Figyelemre méltónak tartjuk a szentély északi falában elhelyezett, kőkeretes szentségfülkét. Az egyenes szemöldökkel lezárt fülső galléros csavart lábátzatban végződő, hornyok határolta pálcával keretezett kőelemei egyértelműen késő gótikus stílusjegyeket mutatnak. Kőelemei közül kettőn, mégpedig a szemöldök és a déli szárkő hát-, illetve belső oldalán meglepő módon reneszánsz jellegű, szímatagos – elsődleges – faragás húzódik. Egyértelmű, hogy ezek a faragványok máshonnét kerültek ide, ahol újrafaragták őket. A kövek kora arra az időre tehető, amikor a gótikus és reneszánsz formák még egyidejűleg használatban voltak, így egy reneszánsz kőfaragványt másodlagosan akár késő gótikussá is át lehetett

34. Gacsály, református templom. Részletek Rómer Flóris jegyzőkönyvéből

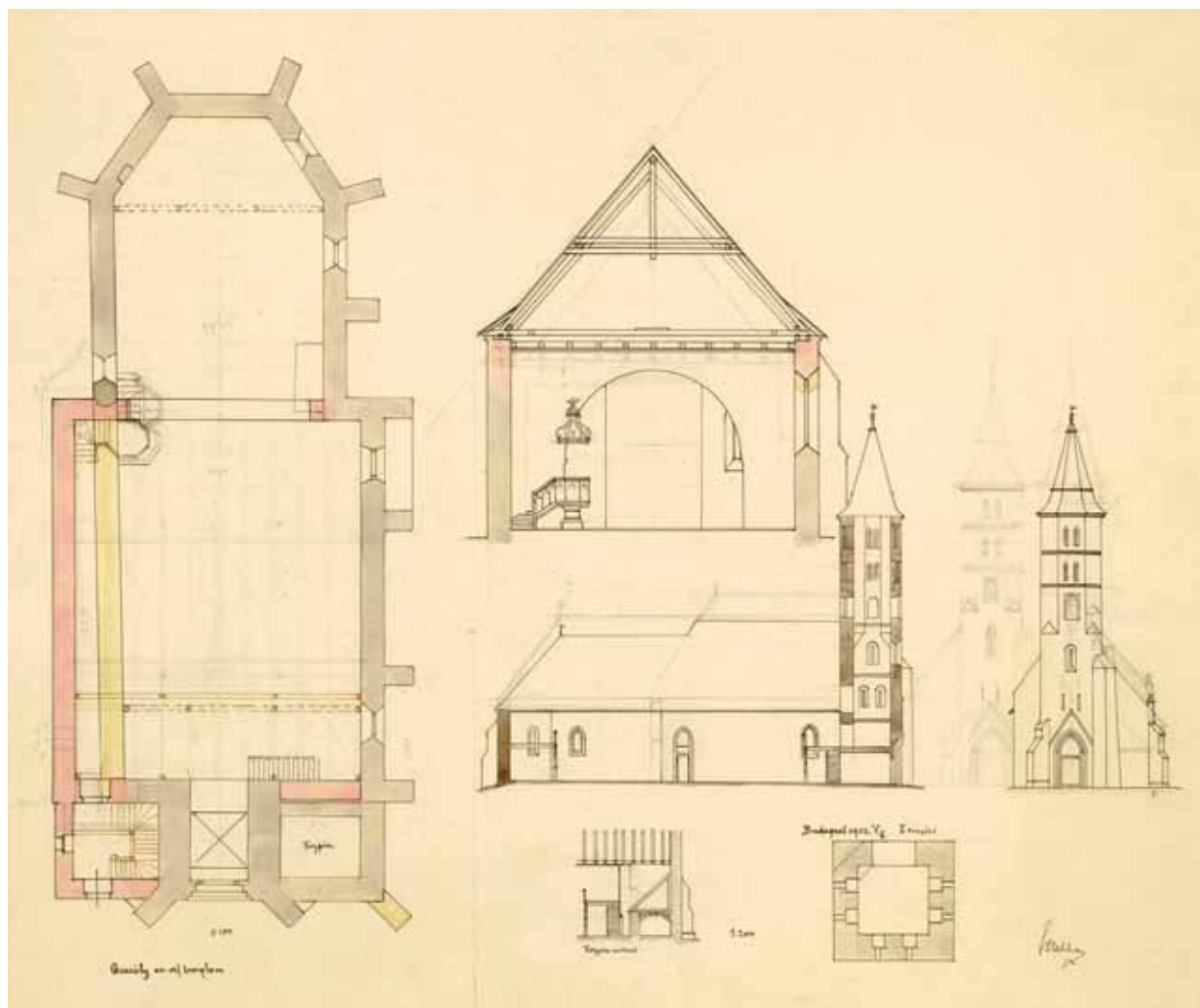
faragni. A szentély délkeleti falában egy szegmensíves lezárású, széles ülőfülke is volt, amelyet Rómer Flóris 1864-ben nemcsak láthatott, hanem le is rajzolt (34. kép), és amelyik még Sztchlo Ottó 1902. évi helyreállítási tervén (35. kép) is felfedezhető.⁸³

A hajó, valamint a nála alacsonyabban záródó szentély magasságát nem ismerjük, feltételezzük, hogy azok a mai falkoronánál jóval magasabbak voltak.⁸⁴ A kutatás során a falból kiemelt – élszedések közrefogta horonyból álló – kőpárkány-töredék alapján a templom lábazatát és talán főpárkányát is ilyen profilú elemek alkothatták. A fedélszék a mainál meredekebb vonalú lehetett.

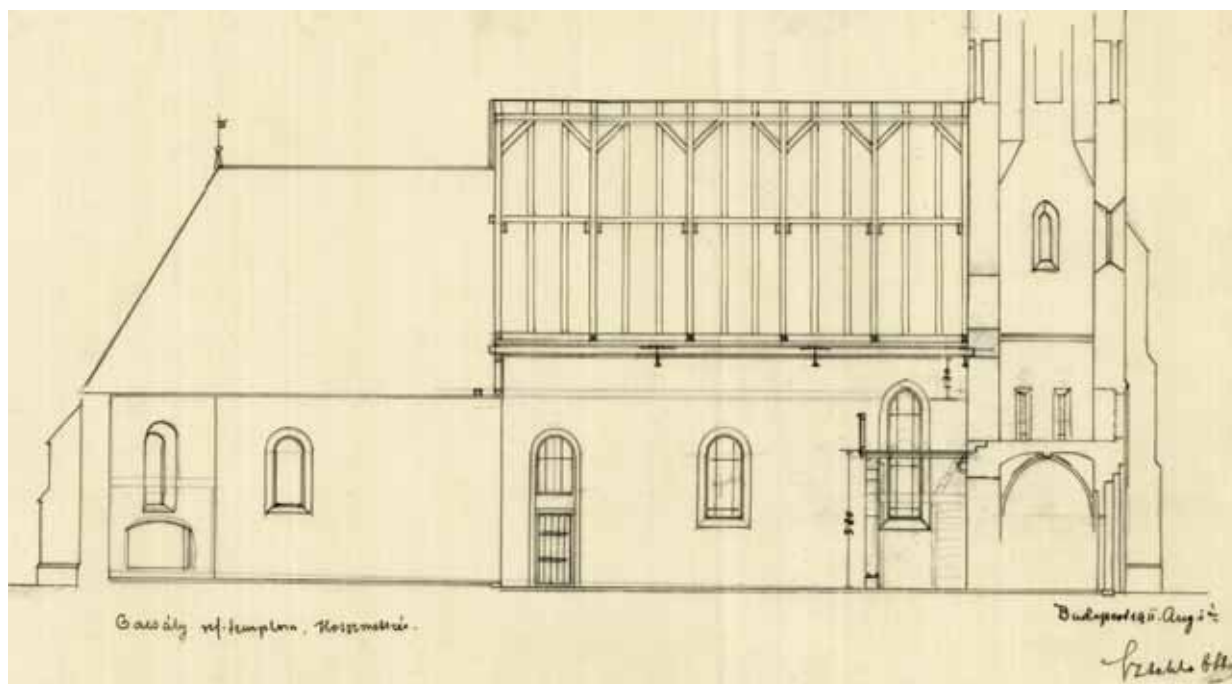
A templom falainak belső oldalát fehér és sárgásfehér meszelésű, kanálhátas technikával felvitt vakolat borította. A torony emeleti nyílásának északi kávéjában lévő évszámok alapján ez a vakolat volt látható 1569-ben, de

még a XVII. század első felében is. A kutatás során a külső homlokzatokon eredeti vakolatot ugyan nem találunk, de valószínűsíthető, hogy egykor fehér avagy sárgásfehér vakolattal látták el.

Ennek a templomnak a falai már nemcsak téglából épültek, hanem számos olyan faragványt is felhasználtak az építkezés során, amelyeket egy másik épület bontásából nyertek ki. Joggal feltételezzük, hogy ezek a nagyalakú kváderok, szárkövek, falpillér lábazata és törzsének réteggövei feltehetően az alig 2 km távolságra lévő Császló monostorából kerülhettek ki. A talán bencésekkel benépesített császlói monostorról tudjuk, hogy valamikor a XII. század végén alapította a Káta nemzetség. Első említése 1341-ből ismert, amikor már csak helynévként emlékeznek meg róla. 1350-ben a romos templomot is említik, melynek boltozata repedt, teteje és ha-

35. Gacsály, református templom. Sztchlo Ottó átalakítási terve, 1911

36. Gacsály, református templom. Sztehlo Ottó átalakítási terve, 1902

rangtornya már nem volt. Az 1930-as években a mai császlói református templom padozatának cseréjekor a felszín alól előkerült nagyalakú faragványokat a kutatás a monostor faragványaiként azonosította. Németh Péter a monostor helyét a mai templom helyére lokalizálta.⁸⁵ Mindenesetre a monostor korai, XIV. század közepi elhagyása után az együttes épületei nem kerülhették el szokásos sorsukat, a környék lakosai építkezéseikhez kőbányaként használták. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a gacsályi második templom építkezéséhez is még bőven jutott, juthatott faragványaiból.

Nincs kétségünk afelől, hogy a második templom építését – figyelembe véve a reneszánsz kőből átfaragott keretű szentségfülkét, amely ezen a területen nemigen készülhetett a XVI. század előtt – a birtokos család utolsó tagjához, Gacsályi Györgyhöz kötjük.

A templom a XVII. században már a reformátusok kezén volt, amit az 1600-as évek első felében ajándékozott egyházi edényei is bizonyítanak. Mindenesetre az első írásos adat, amely ezt kétségtelen módon bizonyítja, az 1697. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben található, miszerint a gacsályi templomot „Calvinistae administrant”.⁸⁶ Az újabb építkezést – ez derült ki a kutatás során is – olyan esemény kényszerítette ki, amely az épület addigi állapotát komoly mértékben megváltoztatta. 1717-ben tatár csapatok dúlták fel a megye településeit, köztük Csengersimát és Gacsályt is. A támadás következményei

katasztrofálisak voltak a falura és lakosaira.⁸⁷ A súlyosan sérült templom – a jelekből ítélve is szó szerinti – újjáépítése 1734-ben kezdődött, és csak 1759-ben tudták befejezni. Az ekkor kialakult állapotot dokumentálják Rómer Flóris 1864-ben készült jegyzeti és vázlatai (34. kép), illetve Schulcz Ferenc 1868-ban készített rajza (1. kép). A templom Sztehlo Ottó tervei szerint történt utolsó átépítése 1902-ben kezdődött és 1911 végén fejeződött be (35. és 36. kép).⁸⁸

ZAJTA, RÓMAI KATOLIKUS TEMPLOM

Zajta a szomszédos Gacsálytól 3–4 km-re fekszik. Téglából épült temploma szabadon áll a település egy magaslatán (37. kép). Téglány alakú hajójának keleti végéhez egyenes záródású szentély kapcsolódik, a hajó nyugati homlokzatához négyszintes torony csatlakozik, melynek felső szintje és hagyma alakú sisakja késő barokk kori (38. kép). A torony nyugati homlokzati falát jellegesen, félköríves lezárású bejárat töri át, amely fölött vakolatból formázott oromzat húzódik. Az oromzat két oldalán egy-egy keskeny, egyenes szemöldökkel záródó résablak nyílik. A harmadik szint nyugati, déli és északi homlokzatának falait egy-egy, csúcsívvle lezárt résablak töri át. Az egytagú párkány fölötti felső (negyedik) toronyszint falaiban – az íves órapárkány alatt – egy-egy

37. Zajta, római katolikus templom. Déli homlokzat

38. Zajta, római katolikus templom. Nyugati homlokzat

félköríves, barokk ablaknyílás látható. A tornyot hagyma alakú sisak zárja le, megújított bádoggal fedésén 1913-as évszám. A torony déli oldalához egy félnyeregtetővel fedett karzattfeljárót építettek, melynek egyenes szemöldökű bejárata a déli oldalon nyílik, fölötté ablaknyílás.

A torony, a hajó és a szentély sarkait átlós irányú, lépcsős támpillérek erősítik. Ez alól kivételt jelent a szentély és a hajó északi csatlakozása, ahol a támpillér merőleges irányú. A szentélyfal és a pillér zárta sarokban az elbontott, korábbi sekrestye boltozatának rövid csonkja látható.

A hajó és a szentély déli homlokzati falában két, illetve egy félköríves, barna szalagkeretes, míg a hajó északi falában egy további, szintén félköríves záródású, a belső felől rézsűs, ám kívül már merőleges kávájú ablaknyílás látható. Az egyazon magasságban záródó szentély és hajó körbefutó, szintén barnára festett főpárkánya gazdagon tagozott.⁸⁹ A homlokzati falakat vastag, szürkére színezett, a legutóbbi tatarozáskor felhordott, cementes vakolat fedi. A szentély keleti falához kapcsolódik az alacsonyabban záródó sekrestye, melynek északi falát egy jellegtelen ablaknyílás töri át. Külső bejáratát a déli oldalon alakították ki. A hajót, a szentélyt, valamint a sekrestyét meredek, bádoggal borított nyeregtető fedi, az utóbbi keleti végénél kontyolt (39. kép).

A toronyalj csehsüveg-boltozatos, mint ahogy a két pillérrel alátámasztott, vasrácsos mellvédű karzat alját is egy három szakaszos csehsüveggel boltozták. A hajót síkfödém, míg a négyzetes szentélyt ugyancsak csehsüveg-boltozat fedi. A diadalív csúcsíves záródású. A szentély északi és déli falában egy-egy szegmensíves lezárású, széles fülke található. A déli falban egy további kisméretű fülke is látható. A szentély keleti falához csatlakozó sekrestye terét kétszakaszos csehsüveg-boltozattal fedték. A bejárást a szentély keleti falának északi, illetve déli végében kialakított, keskeny ajtók biztosítják. A belső oldal-falakat, valamint a boltozatokat sárgás színezésű vakolat borítja, melyen újkori, alakos (szenteket ábrázoló) kifestések húzódnak. A falak alsó szakaszát kb. 150–250 cm-es magasságig cementben „gazdag” vakolat fedi.

A megye műemléki topográfiája a régészeti kutatások hiányára hivatkozva – jobb híján Henszlmann Imrét idézve – a templom építését a XV. századra datálja, habár maga Henszlmann sem zárta ki korábbi alapfalak felhasználását. Az emlék leírójának – mint ahogy az Gacsály esetében is történt – itt sem tűnt fel a nyugati torony építészeti megoldása.⁹⁰

A templom kutatása

A templomhajó és a szentély déli falának félköríves lezárású, méretükben és formai kialakításukban is megegyező ablaknyílásai utólagos kialakításúak.⁹¹ Az ablakok erőteljes keretezése cementből készült. A hajó délkeleti és a szentély nyílásának kávéit, továbbá könyöklőjüket a fal tégláinak visszafaragásával alakították ki a kívánt formára. A délnyugati hajóablak keleti kávéja és áthidalója úgyszintén a fal áttörésével készült, ellenben nyugati kávéját és áthidalójának nyugati felét már egy befalazásban képezték ki. Kiderült, hogy a befalazással egy ablaknyílást semmisítettek meg, amely a hajófallal egykorúnak bizonyult. A nyílás nyugati kávéja, félkörívesen záródó, tölcseres áthidalójának fele, valamint teljes könyöklője és keleti kávéjának a mai ablakkal megszakított rövid alsó szakasza is ránk maradt.⁹² A karzatszinten, a nyugati saroktól 165 cm-re (40 cm-re a mai ablaknyílástól) feltártuk – a külső felől már korábban kibontott – nyílás nyugati kávéjának belső oldalát is. Válla a karzat padlójától 250 cm-re esik, míg záradéka további 60–65 cm hosszan volt követhető. Könyöklője a karzat építményének takarásában húzódik. A rézsús kávékban két fehér, illetve szürkésfehér meszeléseket hordozó, vékony vakolatréteget figyeltünk meg.

A mai ablak keleti kávéjától (254 cm-re) keletre még egy, ugyancsak elfalazott és a fenténél kisebb méretű ablaknyílást tártunk fel, amelynek könyöklője is jóval maga-

sabban húzódott.⁹³ A falazattal egykorúnak bizonyuló ablak kávéi rézsúsek, félköríves lezárása tölcseres kialakítású.⁹⁴ A befalazásban használt téglák mérete változó, amely arra utal, hogy a bontás során kinyert középkori darabokat is felhasználtak (40. kép).

A hajó keleti ablakát csupán a belső felől volt alkalmunk megvizsgálni. Kávéinak és áthidalójának környékén korábbi ablakra utaló nyomot nem fedeztünk fel. Az ablak keleti kávéját – melynek habarcsa valamelyest eltér a nyugati káva illesztő anyagától⁹⁵ – tört téglával falazták ki, míg a nyugati káva illesztő anyagát kivésésével képezték ki. Könyöklőjének alaposabb vizsgálata mindazonáltal nem várt eredményre vezetett, ugyanis azt egy korábbi, a hajófallal egykorú könyöklőmaradványra helyezett egy sor téglából alakították ki. Nemcsak a mai ablaknál keskenyebb korábbi könyöklő, hanem az egykori ablak rézsús kávéjának alig 3–5 cm-es, rövid indítása is megmaradt.⁹⁶

A szentély mai ablaknyílása alatt a belső oldalon szintén megmaradt az egykori ablak könyöklője, továbbá rézsús kávéinak 70 cm hosszú maradványa. Az ablaknyí-

39. Zajta, római katolikus templom. Délkeleti nézet

40. Zajta, római katolikus templom. A hajó déli falában feltárt ablaknyílások és kapuzat

41. Zajta, római katolikus templom. A déli kapuzat és visszabontott timpanonos lezárása

lás felső, valamint külső részét a mai ablak kialakításakor bontották el. (A külső oldalon már a mai ablakhoz tartozó átfalazást találtuk csak meg.) A kávak felületét itt is a kétrétegű – fehérre, illetve szürkésfehérre meszelt – vakolat fedte.⁹⁷ A hajó déli homlokzati falának kutatáskor sikerült rábukkannunk az egykori, lépcsőzetesen kifalazott, oromzatos kapuzat maradványaira is (41. kép), amelynek teljes felületén erőteljes visszabontásra utaló – a kapu formáját és méreteit mégiscsak kirajzoló – lefárasztásokat figyelhettünk meg.⁹⁸ Maga a kapunyílás szintén csúcsíves kialakítású. (A nyílás nyugati kávája és áthidalója egy későbbi építkezés során semmisült meg.) A timpanon teljes felülete erősen megvésett, beleértve a timpanon széléit kijelölő, függőleges szakaszokat is, így nem tudjuk, hogy a kapuépítmény mennyire ugrott ki a homlokzati falazat elé (42. kép). Mindenesetre ez nem lehetett több, mint 15–20 cm.⁹⁹ Lábazati párkányra utaló nyomokat nem fedeztünk fel, ezek hiányát a homlokzati takaró vastag cement kellőképpen indokolja, hiszen

annak eltávolításakor a téglák felülete is sérült. A déli homlokzati falat takaró mai – alsó felén cementes, fölül pedig szürkés homokkal és ugyancsak cementtel kevert – vakolat alatt korábbi réteget nem találtunk.

A déli kapu szegmensívvel lezárt fülkáját a belső felől is feltártuk.¹⁰⁰ A déli hajófal vizsgálata során öt fülkét találtunk,¹⁰¹ egyet az ajtó és a délkeleti sarok között, míg a többi négyet a fal nyugati szakaszánál tártuk fel. Figyelemreméltó, hogy amíg az ajtótól keletre húzódó fülke, valamint a nyugati két utolsó nemcsak hogy csúcsívesen záródik, de még méretük is hasonló, addig az ajtó nyugati kávája melletti két fülke záradéka inkább félkörívesnek mondható, ráadásul jóval keskenyebbek az előbbieknél.¹⁰²

A hajó északi falában hét, csúcsívesen záródó fülke felső harmadát tártuk fel (43. kép). Hát- és oldalfalukat kétrétegű, fehérre meszelt vakolat takarja, amely meg-egyezik a déli fal fülkéjében lévővel. A fülkékben ülőpadkát nem falaztak ki, a kávak egészen a padlószintig futot-

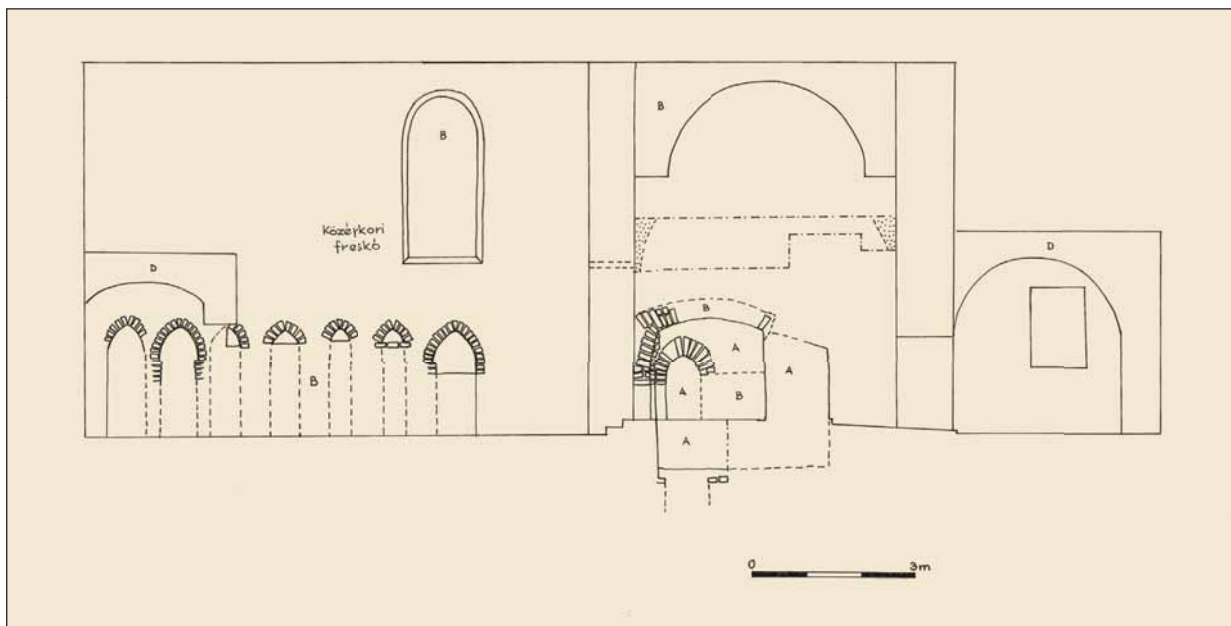

42. Zajta, római katolikus templom. A déli homlokzat kutatási felmérése

tak.¹⁰³ A fülkéket egy későbbi időpontban elfalazták, mégpedig úgy, hogy az azokat elválasztó falazatba erőteljesen bevésték, eltüntetve a kávák, valamint félhengerből formázott válluk külső, 20–30 cm széles, padlóig tartó szakaszait (44. kép). Végeredményben ezzel a nyilvánvalóan statikai okokból megépített, összefüggő köpeny-zéssel nemcsak magukat a fülkéket falazták be, hanem a kávák nagy részét is megsemmisítették. Csupán a két szélső fülke külső kávája maradt ránk teljes egészében (45. kép).¹⁰⁴ Az északi fal keleti felén húzódó, félkörívesen záródó, mai ablaknyílást utólagosan képezték ki.

Megállapítottuk, hogy a hajó nyugati végében emelkedő karzatot is utólagosan alakították ki, a cséhsüveg-boltozat vállait a főfal kivésésével helyezték el.¹⁰⁵ A boltozat alatti téglafelületen kb. 40 cm hosszú és 30 cm széles lefaragást figyeltünk meg, amely nagy valószínűséggel egy elbontott korábbi karzat boltválla lehet.¹⁰⁶ A délnyugati sarokban a karzat szintjén közvetlenül a fal mellett a nyugati falban nyíló, a külső karzatszintjéhez kapcsolódó ajtónyílás utólagos kiképzésű.

A csúcsíves diadalívet jelenlegi formájában is eredetinek tartjuk (46. kép). Belső oldalán, 310 cm-es magasság-

43. Zajta, római katolikus templom. Az északi fal belső nézete, kutatási felmérés

44. Zajta, római katolikus templom. Az északi falban feltárt falifülkék

ban egy lefaragott váll nyomait tártuk fel. A félhenger alakú vállat téglá megfaragásával képezték ki.¹⁰⁷

A szentély délnyugati sarkában, 245 cm-es magasságban sikerült feltárnunk az egykori – elbontott és kőbordák nélküli – keresztboltozat válllindítását. A téglából épült, aránylag meredeken ívelődő boltozat vonalát nemcsak a síkig visszavésett téglák, hanem a kiforduló vakolatok szélei is egyértelműen kijelölték, amelyeket egészen 405 cm-es magasságig tudtunk követni.¹⁰⁸ A szentély déli falában található, lapos szegmensíves, kisméretű fülkéről megállapítottuk, hogy ebben a formájában is egykorú az oldalfallal,¹⁰⁹ a közvetlenül a délnyugati sarkok mellett, az északi és a déli falban látható nagyméretű

fülkéket ellenben utólagosan alakították ki. Szegmensíves áthidalóik falba vésett válllindítása is ezt bizonyítja.¹¹⁰

Az északkeleti falsaroktól 355 cm-re nyugatra egy függőleges, 155 cm hosszú elválást figyeltünk meg a falban, amely az utólagos fülke fölött is követhető. A középkori vakolatrétegeket megszakító falelválás egy, a szentély délnyugati sarkáig tartó átfalazást jelöl ki, amelyhez a 40 cm mély, nagyméretű fülke erőteljes visszavésés nyomait mutató hátfala is tartozik. Kétségtelen, hogy a fülkét már ebben, ám a főfallal kötésben nem álló átfalazásban törték be.¹¹¹ A helyzetet bonyolítja, hogy a széles fülke keleti felén az átfalazás alsó szakaszát egy későbbi időpontban javították. A fülke hátfalában, annak is nyugati felén – a főfálnál későbbi, de magánál

45. Zajta, római katolikus templom. Az északi fal nyugati szélső fülkéi

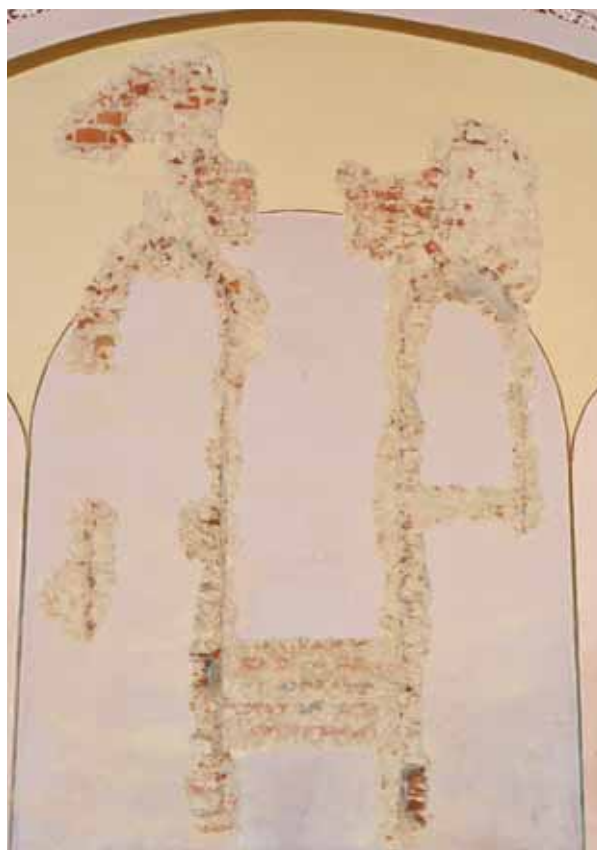
46. Zajta, római katolikus templom. A diadalív és a szentély keleti falában feltárt ablaknyílások

47. Zajta, római katolikus templom. A szentély északi fala a sekrestyeajtó megmaradt nyugati kávéjával és az utólagos falifülkével

a nagyméretű fülkénél korábbi – átfalazásban egy csúcsívesen záródó ülőfülkét tártunk fel.¹¹² Hátfalán fehérre meszelt, vékony vakolat húzódik. Az áthidaló és a fülke kávéin visszafaragásnak nyomát nem fedeztük fel, amely egyben azt is jelenti, hogy a fülkét bizonyosan az átfalazással egykorúnak kell tartanunk. A széles fülke nyugati kávéját, legnagyobb meglepetésünkre, egy korábbi, a főfallal egykorú, csúcsíves nyílás kávéjából alakították ki. Téglából falazott, meredeken ívelődő áthidalójából csupán egy 90–95 cm-es szakasz maradt ránk. A nyílás többi részét az átfalazás, valamint az átfalazásnál későbbi nagyméretű fülke áthidalója semmisítette meg. A káva belső oldalán egy 10 × 15 cm-es méretű tokhorony húzódik, amely a váll fölötti részen is folytatódik (47. kép).¹¹³

Az itt kijelölt 4. számú kutatóárokkaal megvizsgáltuk a főfal padló alatt húzódó részét is. Megállapítottuk, hogy az átfalazás 60–70 cm-es mélységig a padló alatt is folytatódik, ahol is elegyengetett, földes törmelékre támaszkodik. Alatta megtaláltuk a főfal alapozását, amelyről az elbontott nyílás, nevezetesen a sekrestyeajtó nyugati kávéjának falazatát indították. A nyílás keleti kávéja azonban már hiányzik. Furcsa módon a nyílás szélességében nem épült sávalap, így annak hiánya egyúttal kijelölte a nyílás 105 cm-es szélességét, kiserkesztett magassága pedig 190 cm körüli lehetett. Az elbontott középkori ajtó helyén, az átfalazásban kiképzett ülőfülke alatti falon a kiforduló, fehérre meszelt vakolat a szentély, ha nem is középkori, korábbi járósintjét határozta meg.

48. Zajta, római katolikus templom. A szentély keleti falában feltárt ablaknyílások

A szentély keleti falazatában két ablaknyílást tártunk fel (48. kép), amelyek a fallal egykorúnak bizonyultak.¹¹⁴ A félkörívesen záródó nyílások rézsús kávaiban két fehérre meszelt vakolatréteg húzódott. A két ablak záradéka közötti falazat 140 cm-es szélességben átfalazott, mellette az egykori boltozat lenyomata látszott.¹¹⁵ A boltozat kiserkesztett magassága a hajó padlójától 600 cm.¹¹⁶ Az utólagos csehsüveg-boltozat ennél 20 cm-el magasabban található. A falazaton itt is megtaláltuk a mai vakolat alatt a bevagdosott felületű, több rétegben fehérre meszelt vakolatot és a szintén fehérre meszelt, az előzőnél vékonyabb réteget is. Ezeket a rétegeket máskülönben a hajóban is megfigyelhettük.¹¹⁷

A szentély mögötti sekrestyébe vezető két ajtónyílásról megállapítottuk, hogy utólagosak, a sekrestyével egykorúak. A sekrestyét egységesnek ítéltük, átalakítás nyomát nem fedeztük fel rajta. Nem vontuk be vizsgálatunk körébe a hajó és a torony délnyugati sarkába beszorított, félnyeregteretűvel lefedett karzattfeljáró falát, hiszen az 1989–1992. évi felújítás során egy korábbi feljáró helyén épült. 1960-ból ránk maradt ennek az elbontott

karzattfeljárónak a fényképe, alaprajzát a műemléki topográfia közli.¹¹⁸

A torony jelenlegi, félkörívesen záródó kapujának félhengerekből kialakított profilját és vállait teljes egészében – alighanem az 1989–1992. évi felújítás során – cementből formázták meg, amelyet egy korábbi, történetesen 1960-as felvétel is tökéletesen dokumentál.¹¹⁹ Az ajtónyílás kettős áthidalója közül a torony homlokzati falának külső síkjában lévő felső (nyomott) félköríves, míg a mélyebben elhelyezkedő – magát a nyílás magasságát is kijelölő – áthidaló szegmensíves. Mindkettő a toronnyal egykorú. Az áthidalók közötti, mintegy 20–30 cm széles sávot lapjára helyezett téglákkal köpenyezték. Ennek eltávolításakor egy kőkeret fészke bontakozott ki. Az enyhén rézsús kávakon csupán jelentéktelen faragásnyomok fedezhetők fel, ám a belső áthidaló déli felét, beleértve a kapu váll körüli részét is, átfalazták. Mindazonáltal a kapu máig megtartotta eredeti formáját és méretét. Úgy tűnik, hogy az átalakítások csupán vállát, valamint lábazati részét semmisítették meg (49. kép).¹²⁰

A kapuzat fölötti két résablak szintén megtartotta eredeti formáját, azokon átalakításnak nyomát nem fedeztük fel. A kapu fölötti meredek vonalú, széles vakolat-sávok alkotta timpanont is megvizsgáltuk. Egyértelműen kiderült, hogy a vakolat alatt lépcsősen elhelyezett, a falazattal egykorú téglasor húzódik. A timpanonmezőben utólagos lefaragásnak nyomát nem lehetett felfedezni. A homlokzati falon a jelenleginél korábbi vakolatréteget nem fedeztünk fel. A felső áthidaló fölött egy széles fülkét bontottunk ki, amely utólagos kialakításának bizonyult.¹²¹ A másodlagos fülke két oldalán, közvetlenül a külső áthidaló fölött két-két kisméretű, a torony falával egykorú fülkét tártunk fel. A két, valamivel alacsonyabban záródó szélső fülke csücsíves, míg a két belső egyenesen záródik. Ez utóbbiak felső részében két-két, apró féloszloppal elválasztott mérműves vakablakot formáztak meg. A külső és a belső fülkéket egy 10 cm széles, alacsony lábazatról indított oszlop választja el. A belső fülkének belső oldalát egy magas lábazatról indított oszlop határolja, amelyek pontos méretét már nem ismerjük, mivel belső oldalukat az utólagosan kialakított, nagyméretű fülkével erőteljesen visszafaragták. A fülkéek oldalfalait, könyöklőit, valamint felső lapjukat kétrétegű meszeléssréteg fedte (50. kép).¹²²

A toronyaljat (földszint) ma lefedő csehsüveg-boltozat másodlagos. A második szintre a karzat felől, a nyugati falban (ez egyúttal a torony keleti fala) lévő, utólagos kialakítású ajtónyíláson át lehet bejutni.¹²³ Fölötte azonban megmaradt az eredeti ajtó felső kétharmada.¹²⁴ Az utólagos ajtó melletti falszakaszon, úgy 160 cm-es magasságig, erőteljes visszabontásra utaló nyomokat észlelünk, amelyek a déli, a nyugati és az északi falon is meg-

49. Zajta, római katolikus templom. A torony nyugati kapuzata

50. Zajta, római katolikus templom. A torony nyugati kapzatának timpanonja és a feltárt fülkék

figyelhetők voltak. Mivel itt utólagos beavatkozások nem történtek, tökéletesen kirajzolódnak az egykori, csúcsívesen záródó keresztboltozat toronyfalba beeresztett homlokíveinek falsíkjáig visszabontott csorbázatai, valamint a sarkoknál megmaradt vállainak rövid indítása.¹²⁵ A homlokívek alatti falmezőt egy szürke meszelésű vakolat borította.

A toronyalj padlójától 660 cm-es magasságban (az egykori boltozat fölötti szakaszon) két, kívülről is látható résablak van (51. kép). Széles belső fülkéik kávéi rézsűsek, lezárása szegmensíves.¹²⁶ Az ablakok szemöldökének magasságában egy 10 cm vastag fáfödém húzódik. A harmadik szint nyugati, északi és déli falának tengelyében egy-egy szegmens lezárású belső fülkés, rézsűs kávájú, a külső felől csúcsíves ablaknyílás látható (52. kép).¹²⁷ A keleti falban egy szegmensíves áthidalású ajtónyílás vezet a padlás-térbe. Az ablaknyílások a toronyfallal egykorúak, mint ahogy a padlás felé nyíló ajtót is annak tartjuk. A fenti ablaknyílások fölött 100 cm-el a nyugati, a keleti és a déli fal tengelyében egy-egy befalazás látszik,¹²⁸ szélességük megegyezik a fenti ablaknyílásokéval, lezárásuk azonban már hiányzik. A középkori fal 13,8 m-es magasságig követhető, ahonnan a barokk emelés következik.¹²⁹

A szentély keleti oromfalán jól látszik, hogy a falkoronától kezdődően újra építették. Rajta tisztán kivehető egy, a mainál meredekebb hajlásszögű tető lenyomata. Ezen meredekebb tető lenyomata a hajó nyugati falának toronytesthez csatlakozó oromfalán is megtalálható.

A szentély északi oldalánál két kutatóárkot nyitotunk, amelyekkel a lebontott sekrestye kiterjedését hatá-

51. Zajta, római katolikus templom. A torony nyugati falának második szintjén lévő résablakok a belső felől

52. Zajta, római katolikus templom. A torony nyugati falának harmadik szintjén lévő ablaknyílás a belső felől

roztuk meg.¹³⁰ A 2. számú kutatóárokka a sekrestye keleti, valamint északi alapozásait vizsgáltuk meg. A vékony humusztakaró eltávolítása után egy szürke színű, téglával és habarccsal kevert réteget tártunk fel, amely 300–340 cm hosszan húzódott. A 40 cm vastag réteg alatt már a sárgásbarna altalaj került elő. A szentély fala mellett egy 70 cm széles, kb. 90 cm mély kavicságy húzódik. A szentély falától 340 cm-re tártuk fel a sekrestye 95–100 cm széles északi falalapozásának árkát, amelyet a kiszedett fal hátramaradt törmeléke töltött ki. Az alapozási árok északi oldalánál már csak egy szürke színű, törmelék nélküli feltöltést figyelhettünk meg, alatta a barna agyagos altalajjal. Ugyanebben a kutatóárokban húzódott a sekrestye keleti falának alapozási árka. A 3. számú kutatóárokka a sekrestye elbontott nyugati fal alapozásának rövid szakaszát is feltártuk.¹³¹ A merőleges pillér végül is nem más, mint az elbontott sekrestye nyugati falának visszabontott, 80 cm-es csonkja, amelynek belső oldalához, kb. 270–300 cm-es magasságban az egykori dongaboltozat (?)

megmaradt rövid szakasza csatlakozik.¹³² A sekrestye 350 × 390 cm alapterületű volt (belső méret), 70 cm körüli falvastagsággal. A sekrestye padlójával kapcsolatban nincs információnk, ám a területen elegyengetett téglatörmelék alapján nem zárható ki, hogy téglából készülhetett. A külső járósínt a belsőnél mintegy 30 cm-el mélyebben húzódhatott.¹³³

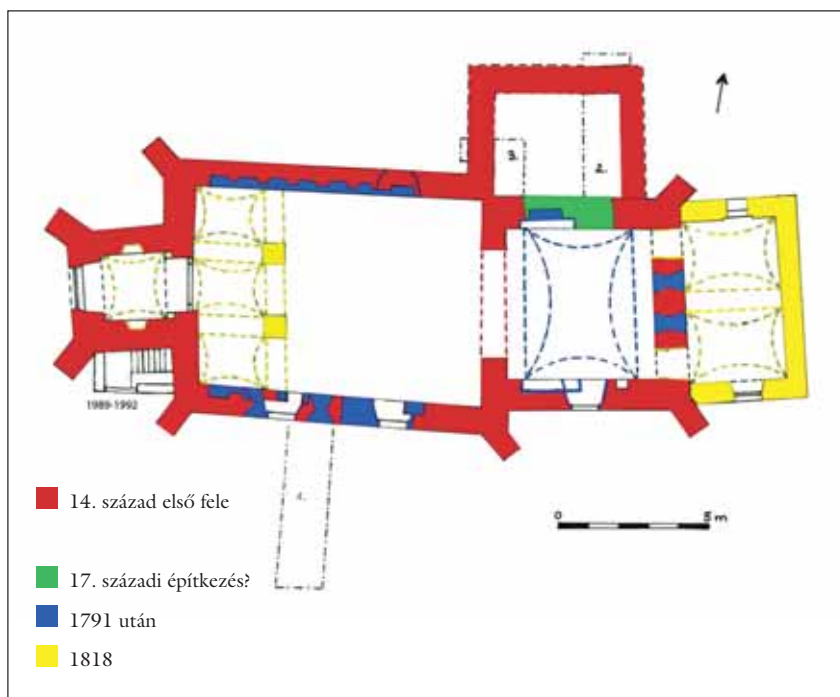
A középkori templom (53. kép)

Tagadhatatlan, hogy a Josef Bittheuser német származású építész által 1789-ben készített, arányaiban is pontos látkép¹³⁴ nagyban segítette külső vizsgálatainkat (54. kép), amelyek során csupán célirányosan kellett „rákutatnunk” a még akkoriban meglévő déli és nyugati kapuzatokra, valamint a különböző méretű ablaknyílásokra. A XVIII. század vége és XIX. század elejének építkezései dacára a templom végül is – eltekintve a már korábban elbontott középkori, majd a szentély keleti oldalához épült új kisméretű sekrestyétől – mindvégig megtartotta középkori megjelenését és méreteit. Átalakításai, avagy felújításai az esetek többségében csak nyílásait, a szentély és a torony boltozatait érintették.

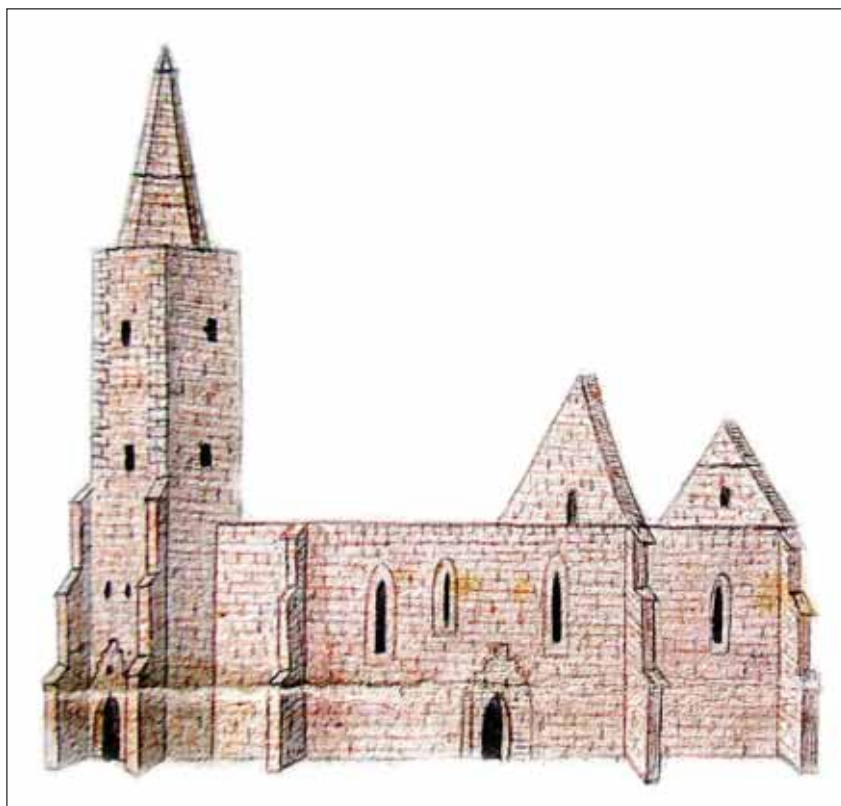
Az első építési fázisban felépült templom szabálytalan téglány alakú, átlós támpillérekkel erősített hajójához egy szintén szabálytalan, ugyancsak átlós pillérekkel támasztott, négyzetes alaprajzú, keresztboltozatos szentély csatlakozik. A két teret csúcsívesen záródó diadalív kapcsolja össze.¹³⁵ A szentély keleti falát két keskeny és hosszúkás, félköríves lezárású, rézsús kávájú, tölcseres ablak törte át. A szentély déli falában egy, míg a hajó déli homlokzatában három különböző méretű ablaknyílást falaztak ki. A félkörívesen záródó nyílások rézsús kávéi szintén tölcseresen záródtak. A hajó déli falában egy lépcsőzetes timpanonnal lezárt, lépcsős bélletű kapuzatot alakították ki, melynek bejárati nyílása csúcsívesen záródott.

A hajó nyugati oldalához csatlakozó, négyszintes torony nyugati falában úgyszintén építettek egy téglabélletes kapuzatot, amely minden jel szerint félköríves volt. Fölötte egy lépcsőzetes oromfal által közrefogott falmezőben vélhetően hat – a kapu tengelyének irányába emelkedő – fülkét képeztek ki.¹³⁶ A toronyaljat téglából falazott keresztboltozattal fedték.¹³⁷ A kapu fölött – a timpanon csúcsának magasságában – a második toronyszinten két résablak, míg a harmadik szinten a keleti fal kivételével minden oldalon egy-egy csúcsíves záródású, keskeny ablaknyílás készült. Az 1789. évi kép tanúsága szerint a téglából falazott gúla alakú sisakkal lefedett torony negyedik szintjének falait úgyszintén csúcsíves ablaknyílások törték át.

A kutatás során, a külső homlokzatokon középkori vakolat nem került elő, azonban az ablaknyílások kávéi-

53. Zajta, római katolikus templom. Kutatási alaprajz

54. Zajta, római katolikus templom. A romos templom 1789-ben, Josef Bitheuser rajzán

ban húzódó rétegek alapján joggal következtethetünk arra, hogy legelőször egy sűrű meszeléssel fedték, majd a későbbiek során, de még a középkorban két vékony, többszörösen is tojásfehér színűre meszelt réteg került föl.

Még ebben az építési szakaszban a szentély északi oldalához egy 350 × 390 cm méretű, vélhetően dongaboltozattal fedett sekrestyét emeltek. Ebbe a szentély falában nyíló, csücsíves ajtó biztosította a bejárást.

A szentély és a hajó főpárkányát nem ismerjük, annak formája még az 1789. évi rajzon sem vehető ki. Annyi azonban bizonyosan leolvasható, hogy az egyazon magasságban záródó hajó és a szentély csatlakozásánál a diadalív fölötti oromfal valamelyest magasabb, mint a szentély keleti fala fölötti oromzat. Ennek alapján biztosra vehető, hogy a szentély alacsonyabban volt lefedve, mint a hajó.

A síkmennyezetes hajó déli falában – a bejárat két oldalán elhelyezkedve – öt, míg északi falában hét csücsíves, illetve félköríves záródású, a padló szintjéig lefutó fülkét alakítottak ki. Egy általunk erős fenntartásokkal fogadott álláspont szerint az ilyen fülkék építését a tér bővítése, a hajó belső merev terének feloldása magyarázná.¹³⁸ Néhány esetben azonban – a szentély kegyúri fülkéihez hasonlóan – ülöpadkával is épültek fülkék a hajók falában, amely arra figyelmeztet, hogy építésüket feltehetően nem elsősorban a térnövelés motiválhatta.¹³⁹ A tér nyugati végében – a nyomok alapján – téglából épült meg a mainál alig alacsonyabb, feltehetően a belső tér északnyugati részénél indított feljáróval rendelkező karzat.¹⁴⁰

A szentélyt téglából emelték, aránylag magasról indított keresztboltozattal fedték. Azt csupán feltételezzük, hogy északi falában is volt a déli falban lévő kisméretű fülkéhez hasonló méretű szentségtartó.¹⁴¹

A kutatás során, az oldalfalakon csak két fehér meszelésű vakolatréteget fedeztünk fel. Ez alól kivételt jelentett a hajó északi fala, amelyen egy vélhetően apostolt ábrázoló falkép részlete került elő (55. kép).¹⁴² A falon első réteggént jelentkező képpel egyidősnek tartjuk azt a hártavékony, közvetlenül a téglafelületet fedő meszelést, amelyet csak néhány ponton találtunk meg.¹⁴³

Figyelemre méltó, hogy Zajtán a torony és a nyugati karzat közötti egyetlen kapcsolatot a toronyalj boltozata fölött a torony keleti falában nyíló, alacsony és keskeny ajtó jelentette, amelynek küszöbe jóval a középkori karzat szintje fölött húzódhatott.¹⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy e nyílásnak itt egyetlen szerepe a torony fölső szintjeinek, illetve a padlástér megközelíthetőségének biztosítása volt. Mégis, a nyugati falban kialakított, fülkéekkel tagolt timpanonos kapuzat, a mögötte húzódó toronyalj 460 cm magasan boltozott impozáns tere, valamint a kapcsolódó karzat a négyszintes tornyot a

55. Zajta, római katolikus templom. A hajó északi falán föltárt középkori falkép részlete

templom (nemcsak építészeti értelemben) kiemelten hangsúlyos elemévé teszi.

A sekrestye elbontásának időpontját illetően csak sejtéseink vannak. Annyi bizonyos, hogy elbontására 1789 előtt már sor kerülhetett. Tekintve, hogy a környék településeinek templomai kivétel nélkül – így nyilván a zajtai is – akkor már a protestánsok kezén voltak, ez egyáltalán nem elképzelhetetlen. A sekrestyeajtó nyílásának befalazásában kialakított ülöfülke meglepően szabályos, középkori falazási technikát alkalmazó, valamint a hátfalán húzódó, a hajó fülkéiben lévő második réteghez közel álló, fehér meszelésű vakolata mindenesetre arra utal, hogy a sekrestye elbontását a XVIII. századnál korábban – talán már a XVI. század második felére, de inkább a XVII. század első felére – feltételezzük.¹⁴⁵

1671-ben (és nem 1767-ben, ahogy azt tévesen a műemléki topográfia írja¹⁴⁶) Strasoldo Károly hadai Rozsályt és Zajta települést elpusztították.¹⁴⁷ 1767-ben sváb lakosokat telepítettek be, akik a régi falutól távolabb építették föl lakhelyüket.¹⁴⁸ 1777-ben Esterházy Károly egri püspök a jánki *visitatio* alkalmával szerzett arról tu-

domást, hogy Rozsály mellett (Zajtán) elhagyott templom van.¹⁴⁹ Ezt a romos templomot rajzolta le 1789-ben a fent említett Josef Bittheuser (54. kép). Ugyancsak ránk maradt a templom átalakítási terve, amelyet még ugyanabban az évben szintén Bittheuser készített (56. kép). Az 1791 után megkezdett – legalább két szakaszban elvégzett – építkezés csak 1819-ben fejeződött be.¹⁵⁰ A barokk stílusjegyeket mutató és Bittheuser által tervezett átalakítás azonban – amint azt a mai állapot is hűen tükrözi – nem minden részletében valósult meg.¹⁵¹

NÉHÁNY GONDOLAT A TEMPLOMOK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egyenes szentélyzáródású templomaira aránylag korán felfigyelt a kutatás: számos olyan tanulmány jelent meg, amelyek az emlékcsoport művészettörténeti kapcsolatait, valamint keletkezésük kezdeteit és építésük időbeni lezárását igyekezett tisztázni.¹⁵² A szerzők által képviselt szemlélet Kozák Károly írásaiban is nyomon követhető, aki több tanulmányában is olyan általános érvényű törvényszerűségeket „kánonszerű” lefektetésével próbálkozott, amelyek látszólag megoldást kínáltak a datálás problematikájára.¹⁵³ A valamiféle rend iránti készzettségtől vezérelt próbálkozások elhibázott szemléletére Marosi Ernő mutatott rá, véleményével messzemenően egyetérthetünk. Megfogalmazása szerint: „a falusi templomok építéstartörténeti feldolgozásában, rendszerezésében sokszor a legnagyobb problémát az okozza, hogy szinte lehetetlen hozzájuk férni a hagyományos művészettörténeti módszerekkel. Műfaji jellemzőjük az építészeti szerkezet egyszerűsége [...] Éppen mert funkciójuk kevésbé bonyolult és viszonylag állandó [...] egy-egy típusuk hosszú ideig érvényben maradhat, sokkal tovább, mint az építészet magasabb, stílári változásokra, de egyúttal a többértű funkció eltérő értelmezéseinek, eltolódásainak is erőteljesebben alávetett régióiban.”¹⁵⁴ Következésképpen, az egyes emlékek kormeghatározásánál módfelett óvatosan kell eljárunk, hiszen a pápai tizedjegyzékek is csupán arról tanúskodnak, hogy abban az időpontban a kérdéses településen templom állt. Éppen ezért azt gondoljuk, hogy vizsgálatuk során nem kerülhetők meg a településsel és birtokosaival kapcsolatos írott források tanulmányozása sem.

Talán nem véletlen, hogy az egyes templomok épületkutatásához társult történeti háttér alaposabb felderítése nyomán napjainkra már valamelyest árnyaltabb kép alakult ki a tárgyalt emlékcsoporttal kapcsolatban. Németh

Péter, aki álláspontjának kialakításakor felhasználta az oklevelekben rejlő lehetőségeket, a megye egyenes szentélyzáródású templomainak építési kezdeteit már a XIII. század első felére keltezte (Napkort és Csarodát 1216 körülire), míg az épülettípus építésének időbeni lezárásaként a XIV. század második harmadát jelölte meg.¹⁵⁵ Juan Cabello és Lukács Zsuzsa ennél óvatosabban fogalmazva, az építkezések kezdeteit a XIII. század közepére helyezték, míg azok végével kapcsolatban tulajdonképpen egyetértettek Németh Péterrel.¹⁵⁶ Meggyőződésünk, hogy a falusi templomok döntő többségét vitathatatlanul a nemzetségekből kiváló, függetlenedő, immáron önálló birtokkal rendelkező családok első vagy második generációja építette föl, mégpedig uradalmuk központjában, ahonnan kölcsönözték – az oklevelekben is szereplő – családi nevüket, és ahová nagy bizonyossággal temetkeztek is. Nincs okunk abban kételkedni, hogy a templomokat elsősorban nem a település lakosainak, hanem inkább maguknak és családjuk tagjainak, valamint leszármazottaiuknak építették. Mindenképp figyelemre méltó, hogy a Gutkeled birtokok közül nemcsak Gacsály, hanem Rozsály, Tisztaberek, (Bot)Palád és Sár 1332-ben már

56. Zajta, római katolikus templom. Josef Bittheusernek 1789-ben készült terve

plébániatemplommal rendelkező település, legalábbis a pápai tizedjegyzékek szerint,¹⁵⁷ míg Zajta és az általunk hasonló korúnak tartott atyai templom¹⁵⁸ nem szerepel az összeírásban. Véleményünk szerint ez a tény önmagában még nem jelenti azt, hogy a két településen ebben az időben ne állhatott volna templom, hiszen említésük hiányának számtalan oka is lehetett. Az, hogy a zajtai és az atyai templom felépült-e 1332 előtt, ma már nem állapítható teljes bizonyossággal, mindazonáltal az építkezések az 1313. és 1314. évi osztályok után elvileg bármikor megtörténhettek, hiszen a birtokok felosztása után a tulajdonosoknak erre minden okuk megvolt, s ami nem

elhanyagolható körülmény, megfelelő anyagi háttérrel is rendelkeztek. Nincs kétségünk afelől, hogy Gacsály és Zajta templomának felépítésének lehetőségét pontosan egy ilyen – a fentiekben is részleteen tárgyalt – esemény teremtette meg, bizonyosan még a XIV. század első harmadában.

A gacsályi fényképeket Mudrák Attila, a rajzokat Arnóti Zsuzsa, a zajtai fényképeket Kollár Tibor, a rajzokat Pisch Ildikó készítette, kivéve a szerzők által készített fotókat (19., 20., 28., 29., 30.). Az archív rajzok forrását ld. a szövegben.

JEGYZETEK

¹ MMT X.: 120–122., valamint: NÉMETH 2008.

² MMT X.: 122.

³ NÉMETH 2008. 182. (Hódos), 145. (Garbolc), 130. (Fekete, amely a tatárjáráskor pusztult el, Fekete-patakról kapta a nevét. Nem tévesztendő össze a ma Nagybányához tartozó Fekete-patakkal.), 142. (Gacsály), 341. (Palád), 295. (Markebttelek), 411. (Rozsály).

⁴ NÉMETH 2008. 21. (Atya, 1313), 48. (Bence 1313, később Gacsály határába olvadt), 303. (Mélytelek – ma Méhtelek – Garbolc területén jött létre a XIV. század elején), 377. (Pócsa, 1313, Rozsály határába olvadt), 417. (Sár vagy Kis-Rozsály, 1314), 488. (Tiszaberek, 1314), 24–25. (Tisza/beans, 1334 előtt), 551. (Zajta, 1314).

⁵ NÉMETH 2008. 89. (Létrejutte 1192 utánra tehető).

⁶ NÉMETH 2008. 551.

⁷ NÉMETH 2008. 142.

⁸ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 77. – KARÁCSONYI 1995. 528.

⁹ MMT X.: 407.

¹⁰ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 85. – KARÁCSONYI 1995. 536.

¹¹ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 85. – KARÁCSONYI 1995. 536.

¹² KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 77. – KARÁCSONYI 1995. 528.

¹³ Minden jel szerint ekkor került felosztásra Atya, Bence és Pócsa is. Ld.: NÉMETH 2008. 21., 48., 377. és 258.

¹⁴ DL 75534.

¹⁵ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 86. – KARÁCSONYI 1995. 537.

¹⁶ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 87. – KARÁCSONYI 1995. 538., 1322: DL 50709., DL 50715.

¹⁷ ENGEL 1996. II.: 185–189., DL 70633.: Gacsályi Ellős fia Barc (azaz, Bertalan) Rozsályi Györggyel és Atyai Péterrel együtt esküt tesznek arra, hogy az Ugocsa megyei Lipó nevű föld öröklött birtokuk; DL 51772.: Másik fia, László 1357-ben a Pok nembeli Meggyesi Simon familiárisa; DL 51968–51970.: 1362-ben Szatmár megye alispánja.

C. TÓTH 2000. 98.: Bertalan fia Imre pedig 1390–1391-ben volt alispán.

¹⁸ A pápai tizedjegyzékek szerint Márton nevű papja 1332-ben 80 denárt, 1333-ban 5 denár pensat, 1334-ben pedig 12 garast fizet. MON. VAT. I/1. 107. A templomot Szent László napján szentelték föl. NÉMETH 2008. 90.

¹⁹ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 87. – KARÁCSONYI 1995. 538.

²⁰ DL 70647. Az 1365-ben kelt oklevél értelmében Gacsályi Ellős fia László, valamint Gergely (Ellős testvére) fia György (Rozsályi Kunok) stb. hűsvét nyolcadán a váradi káptalan képviselőjének jelenlétében, 50 márká bírság terhe mellett kötelesek Komját, Salánk és Feketepatak birtokokon megosztani.

²¹ DL 75534., NÉMETH 2008. 551.

²² NÉMETH 2008. 348. – ugyanabban az évben, apjukat, Tamást is Zajtainak nevezi egy oklevél.

²³ DL 64924., 64925., 64926., 64927.

²⁴ DL 64927.

²⁵ DL 64924.

²⁶ NÉMETH 2008. 348.

²⁷ ZsO VI.: 432–433.: No 1617.

²⁸ DL 65107. – 1472 decemberében Álmosdi Csire István Atyai András nála zálogban lévő zajtai birtokrészét tovább zálogosítja Szántai Bekcs Péternek.

²⁹ DL 68656.

³⁰ NÉMETH 2008. 348. – szóban forgó birtokrészek: Salánk (Ugocsa m.), Uszka, Nagyhódos, Kisrozsály, Atya és Zajta.

³¹ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 88. – KARÁCSONYI 1995. 539.

³² ZsO VI.: 91.: No 138. A fent említett különös történet 1417 februárjában esett meg. Ugyanis, Gacsályi László fia Miklóst, Atyai János fia Lászlót, Gacsályi Tamás fia Tamást, valamint Rozsályi Kun Miklóst, amikor egy nászmenettel Pogány Domokos házához értek, a fent nevezett Pogány Domokos nemes társaival és jobbágyaival kegyetlenül megverte és megsebesítette.

³³ 1402: ZsO II/1.: 171.: No 1430.; 1406: ZsO II/1.: 593–594.: 4808.; 1411: ZsO III.: 355.: No 1476.; 1423: DL 72412.; 1436: DL 70878.; 1439: DL 70887.; 1455: DL 64374.; 1463: DL 45070., DL 45070.; 1471: DL 65102., DL 69045.; 1472: DL 65108.

³⁴ DL 39335.

³⁵ DL 71193.

³⁶ SZIRMAY 1809/1810. I.: 810., II.: 269., DL 38412., U et C 64:40.

³⁷ MOL., Magyar Kancellária Levéltára, Libri regii, A. 57. L. r. 2. k. 370–371. és A 57. L. r. 4. k. 528.; MOL., Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum, E 227. L. d. 1. k. 486., E 227. L. d. 3. k. 410.

³⁸ KÁROLYI OKL. III.: 257., 465.

³⁹ CABELLO, JUAN – SIMON ZOLTÁN: *A gacsályi ref. templom kutatása. Tudományos dokumentáció*. Budapest, 2006. KÖH Tervtár, ltsz.: 41514.; CABELLO, JUAN: *A zajtai rk. templom műemléki kutatása. Tudományos dokumentáció*. Budapest, 2010. KÖH Tervtár, ltsz.: 42006.

⁴⁰ Az átmenetnél (a négyzet) sarkait bádoggal borított félgúlában fejezték be.

⁴¹ MMT X.: 409., 320 kép.; TOMBOR 1968a. 61–62., 132–133.

⁴² MMT X.: 408., 318. kép. A Bárczy család kriptája, amely egykoron a torony déli oldalához épült, napjainkban megközelíthetetlen.

⁴³ MMT X.: 408.

- ⁴⁴ Az alig 15–20 cm-re a fal síkja elé ugró oromzatot a toronytestbe 5–10 cm mélyen beeresztett téglalékból formázták meg.
- ⁴⁵ A torony tégláinak mérete: 26,8–27,2 × 13,5–13,7 × 5,4–5,8 cm, sötétvörös színűek.
- ⁴⁶ Hátlapjuk mélysége 40–45 cm. A fülkék vállának magassága 115 cm, legnagyobb magassága 155 cm, szélessége pedig 48–50 cm.
- ⁴⁷ A tengelyben kialakított (vak)nyílás szélessége 28 cm, magassága 52 cm, könyöklője a fülke könyöklője felett 56 cm-rel húzódik. Mélysége 38 cm.
- ⁴⁸ Szélessége 164 cm, vállának magassága 214 cm, legnagyobb magassága 335 cm, könyöklőjének magassága a lábázat tetejétől mért 1 m, az ablak belső szélessége 95 cm, belső magassága pedig 268 cm.
- ⁴⁹ A hajó déli falának szóban forgó szakasza a templom 2. építési periódusából való.
- ⁵⁰ A ma is látható harmadik, a korábbiánál magasabb ablaknyílás (4. építési periódus) kialakításakor felfalazták a könyöklőt és elbontották az ablak felső lezárását.
- ⁵¹ Természetesen ehhez az építkezéshez tartozik az ablaknyílás ránk maradt nyugati kőbéllete is. A téglák mérete: 29,8–31 × 15,1–15,2 × 6,2–7,5 cm. A fal kötőhabarcsa sárgásszürke, apró mészrögökkel elegyített anyag.
- ⁵² A téglák mérete: 28,9 × 5,4–6,1 × 13,6–13,9 cm. Kötőhabarcsa barna színű, erősen homokos, kevés meszet tartalmazó anyag. A támpillérben használt habarcsban valamivel több mész figyelhető meg.
- ⁵³ A téglá felfalazás kötőhabarcsa világosszürke, cementet tartalmazó anyag. A téglák mérete: 30,6 × 13,9–14,1 × 6,7 cm. Ennek során felfalazták, azaz magasabbra helyezték a könyöklőt. Ugyanakkor, elbontva korábbi lezárását, a ma is látható csúcsíves formát alakították ki.
- ⁵⁴ Mivel ezen a szakaszon csupán a 3. periódusban épült falazatot találtuk, ez az ablak is ekkor került kialakításra. Szélessége megegyezett a mai ablaknyílásával.
- ⁵⁵ A ajtónyílás járdától mért vállának magassága 195 cm, legnagyobb magassága pedig 200 cm. Figyelembe véve az áthidaló széléit, szélessége kb. 160 cm körüli lehetett.
- ⁵⁶ A templombelső festőrestaurátori feltárását Pintér Attila végezte.
- ⁵⁷ A támpillér mögötti falazat kötőhabarcsa sárgásszürke árnyalatú, mészrögös összetételű, jellege miatt igen csak közel áll a 2. építési periódusban használt anyaghoz.
- ⁵⁸ A fal 320–325 cm hosszan áll, és a síkmennyezetig emelkedik.
- ⁵⁹ A boltozati váll indítása a padlótól 418 cm-re van, meredek vonalú ívelését 110 cm hosszan lehet követni.
- ⁶⁰ A könyöklő nyugati oldalán jól kivehető, hogy a mai ablak könyöklőjét (4. periódus) egy korábbi, magasabban záródó könyöklő visszabontásával képezték ki.
- ⁶¹ A nyugati káva után 70–80 cm-rel szabálytalan függőleges vonalban megszakad.
- ⁶² A mai mennyezet alatt 65–70 cm-rel mélyebben húzódott a korábbi mennyezet (3. periódus), illetve a falkorona emelésének vonala.
- ⁶³ A déli saroknál ez már megsemmisült, mivel itt a falazat már a 4. periódus során épült.
- ⁶⁴ A fészkek alsó záródása a mai padlótól egységesen 440–450 cm-es magasságban húzódik. A meredeken ívelődő boltozat vonala 80–85 cm hosszan követhető, ahol is a 4. periódus falemelésénél szakad meg.
- ⁶⁵ A bevagdosott felületű réteg összetétele kevés mésszel kevert, szürkessárga színű, míg a pillér kötőhabarcsa sárgásbarna, kevés mészröggel elegyített anyag.
- ⁶⁶ A szentély északkeleti falát és támpillérét a 2. periódushoz soroljuk, mint ahogy ugyancsak ide tartozik a szentély északi falának keleti pillérével egybeépült északi falazat mintegy 2 m hosszú szakasza is. Az északnyugati sarok boltozati vállának nyugati fele is a bontás során semmisült meg. Az új hajófal 100 cm-el délebbre épült meg.
- ⁶⁷ A fészkek a padlótól számított 197 cm-es magasságban húzódnak. A nyugati fészkek 35 × 35 cm, míg a keleti – a faltól 10 cm-re kialakított – fészkek 30 × 25 cm méretű.
- ⁶⁸ Az 1. számú kutatóárkot a déli hajó- és szentélyfal csatlakozásánál a támpillér, a 2. számú kutatóárkot a szentély déli falát erősítő támpillér előtt, a 3. számú kutatóárkot a 2. számú kutatóárkától délre, míg az 5. számú kutatóárkot a szentély déli fala előtt, a támpillér nyugati oldalánál jelöltük ki.
- ⁶⁹ Mérete: 710 × 175 cm. A kutatóárkunkat menet közben kibővítettük keleti irányba. Ennek a bővítésnek mérete: 415 × 100 cm. Elért mélység 70–80 cm. Rétegek: legfelül a 15–20 cm vastag humuszréteg húzódik, alatta egy 15–25 cm vastag réteg következik, amely szürke, illetve sötétszürke, egyes szakaszain habarccsal, másutt pedig téglá-habarccsal kevert. Ez alatt, egészen a kutatóárok aljáig egy vastag szürke, téglatörmelékkel és habarccsal erősen kevert feltöltés húzódik, amelyet a kutatóárok keleti felén egy barna színű földdel kevert téglatörmelék réteg vált fel. Ez utóbbi, úgy tűnik, valamivel korábban keletkezett.
- ⁷⁰ A sekrestye és az északi hajófal elbontása utáni szürke, illetve sötétszürke, kevesebb téglával és habarccsal kevert réteg már inkább csak planírozásként értelmezhető. Megjegyezzük, hogy a hajófal 1. periódusú falazatát minden bizonnyal a 2. periódus építkezése során bontották el. Annak nyomaira nem bukkantunk a kutatás során.
- ⁷¹ A kutatóárok mérete 170 × 90 cm.
- ⁷² A téglából falazott támpillér hossza 140–150 cm, szélessége 90–95 cm.
- ⁷³ Mérete: 150 × 150 cm.
- ⁷⁴ A kutatóárok mérete 230 × 160 cm.
- ⁷⁵ A téglák mérete: 30,2–30,5 × 14–14,3 × 5,8–6,1 cm. A habarcs sárgásfehér színű, mészben dús anyag.
- ⁷⁶ A toronybelső, északnyugati sarkánál jelöltük ki.
- ⁷⁷ A hajó és a szentély falainak vastagsága 100–105 cm körüli lehetett, a torony falvastagsága 115 cm. A hajó belmérete: hosszúsága 12,35 m, szélessége 8,45 m; a szentélyé: hossza 5–5,1 m, szélessége pedig 4,75 m.
- ⁷⁸ MMT X.: 187–188. (Entz Géza)
- ⁷⁹ MON. VAT. I/1.: 107., 135., MMT X.: 407.
- ⁸⁰ Azt ellenben nem tartjuk valószínűnek, hogy a karzat a birtokos értékeinek őrzésére szolgált volna. Erre ld.: VALTER 2004. 98–99., ENTZ 1980. 140. – szerint: „Számban az egyhajós nyugati karzatos falusi templomokkal e családi monostorok nyugati karzatai már elég nagyok arra, hogy valaminő liturgikus cselekményeknek színhelyei lehessenek.” Megjegyezzük, hogy Felsőörs példája arra int bennünket, hogy ez nem csupán hely kérdése, hiszen végeredményben nem is kellett akkora tér a szertartás megtartásához: TÓTH S. 1980. 24–25.
- ⁸¹ A nyugati karzatokra összefoglalóan: ENTZ 1959b. 130–142.; ENTZ 1980. 133–141.; TÓTH M. 1983. 429–455.; a toronyaljban való temetkezésre ld.: TÓTH S. 1980. 2. 22–26., NÉMETH 1986. 117.
- ⁸² Az új hajó hosszúsága 13,9 m, szélessége pedig 9,78 m. A falak vastagsága 90–100 cm. A szentély hossza 10,5 m, szélessége pedig 770 cm. A sekrestye alapterülete 5,4 × 4,35 m.
- ⁸³ A fülkét alighanem a 4. periódus során bontották el. Rómer Flóris 1864-ben járt itt. Arról nincs tudomásunk, hogy szokása szerint rajzban is megörökítette volna a templomot, viszont a szentély ülőfülkéjét, a reneszánsz szentségfülkét, a déli ajtó melletti falba beépített gótikus oszto réteggővét, valamint a torony nyugati, timpanonos kapujának kontúrját és a torony fogrovasos párkányának részletét is lerajzolta: KÖH Tudományos Irattár, Rómer Flóris-jegyzőkönyvei, XVI. 4–5.; KÖH Tervtár, 1841. (Sztehlo Ottó), Schulcz Ferenc 1868-ban a tornyot nyugat felől örökítette meg rajzán, amin még látható a téglabélletes kapuzat válla és lábazata. KÖH Tervtár, ltsz.: 30.422.
- ⁸⁴ A hajó akár 850 cm, míg a szentély – a meredeken ívelődő boltozat után ítélve – legalább 700 cm magas lehetett.

- ⁸⁵ Császáló. *Régészeti Füzetek*, Ser. 1. No. 21. 1968. 56. (Németh Péter); NÉMETH 1968a. 127. A hajó déli oldalán egy korábbi félköríves falmaradvány is előkerült. Ld.: NÉMETH 1968b. 100–101 és 15. kép.; F. ROMHÁNYI 2000. 18.
- ⁸⁶ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, IX. 293.
- ⁸⁷ SZIRMAJ 1809/1810. II.: 269.; FÉNYES 1851. II.: 31.; MMT X.: 407. A pusztítás mértékét jól érzékelteti az, hogy a XVIII. század közepén mindössze 6 teljes jobbágy és 3 házaszsellér él a faluban. A település birtokosai ekkoriban Bárczay Ferencné, Egry Ferenc, Madarassy Sándor, Szilágyi Ádám és Maróthy György voltak. A jobbágyfelszabadítás időpontjában ezek a családok még mindig a falu birtokosai voltak.
- ⁸⁸ Stehlo Ottó 1902. évi jelentésében jelezte, hogy az ásátás (sic!) megállapította, hogy az északi hajófal újabb. Együtt annak elbontását és a régi felépítését javasolta, amely végül is nem valósult meg. Kétségtelen azonban, hogy többek között az ő javaslatára végeztek el a toronytól balra eső kriptalejárat és az ülőfülke elbontását, mint ahogy a 3. periódusú délnyugati ablaknak alsó meghosszabbítása is ekkor történt. KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1902/114., 332., 882. Stehlo Ottó átalakítási tervei: KÖH Tervtár, ltsz.: 1839–1857. A templom újkori építkezéseit Tombor Ilona – részleteiben is alaposan – feldolgozta. TOMBOR 1980. 410–424.
- ⁸⁹ Profilját negyed hengerekből, lemezekből és homolyatból képezték ki.
- ⁹⁰ MMT XI.: 294–296., 346–350. kép (Tombor Ilona).
- ⁹¹ Megjegyzendő, hogy a kutatást nagyban megnehezítette az 1989–1992. közötti felújítás során a falak külső és belső oldalára közel 250–300 cm magasságig felhordott, helyenként 10 cm vastagra felhízalt, cementes vakolat, amelynek eltávolítása ugyanakkor azzal a következménnyel is járt, hogy a gyengébb tetőfelület erősen roncsolódott.
- ⁹² Az elbontott nyílás kávája a mai ablak kávjától 75 cm-re nyugati irányban került elő. A terepszinttől 315 cm-es magasságban húzódó könyöklő szélessége 109 cm. A nyugati káva vállának magassága 272 cm. A váll fölötti íves szakasz mintegy 24 cm hosszan követhető. A keleti kávból 50 cm-es szakasz maradt meg. Az ablak kiszerkeszthető magassága 320–325 cm.
- ⁹³ A tereptől 430 cm-es magasságban húzódó, félköríves záródású ablaknyílás teljes egészében megmaradt. Szélessége 75 cm, vállának magassága 155 cm, legnagyobb magassága pedig 195 cm. Az ablaknyílást a belső felől nem tártuk fel, tekintettel a befalazását elfedő, jelenlegi alakos kifestésre.
- ⁹⁴ Befalazásának kötőhabarcsa sárgásszürke, kevés meszet tartalmaz.
- ⁹⁵ Világosszürke színű, aránylag több mészrögöt tartalmazó habarcs. Vakolatának összetétele ehhez hasonló volt.
- ⁹⁶ A könyöklő szélessége 95 cm.
- ⁹⁷ Az ablak szélessége 110 cm. Az ablaknyílás könyöklője alatt egy az ablak szélességével megegyező átfalazást tártunk fel, amely a könyöklő alatt 75–80 cm-el záródik. A befalazás kötőanyaga szürke, aprószemcsés, kevés meszet tartalmazó anyag, amely megegyezett a többi befalazásnál használt habarcs anyagával.
- ⁹⁸ A kapunyílás szélessége 120 cm körüli lehetett. Vállának magassága 180 cm, legnagyobb magassága pedig 250 cm. A nyílást keretező, timpanonnal záródó építmény magassága 425 cm, szélessége 210 cm, vállának magassága 255 cm.
- ⁹⁹ A kapunyílásban lévő befalazás kötőhabarcsa összetételében közel áll a mai ablaknyílások, valamint a középkori ablaknyílások befalazásának illesztő habarcsához, amely szürkés sárga, mészben aránylag szegény anyag. A kapunyílásba nem sikerült bebotanunk, ám joggal gyanakodhatunk arra, hogy kávája és áthidalója minden bizonnyal lépcsőzetes kialakítású lehet.
- ¹⁰⁰ A méreteket a hajó mai cementes padlójának szintjétől adtuk meg. A fülkének csupán felső harmadát bontottuk ki, tekintettel a vastag cementes vakolatra, melynek leszedése komoly nehézségeket okozott végig a kutatás során. Szélessége 130 cm, vállának magassága 210 cm, legnagyobb magassága pedig 225 cm. Az áthidaló tégláinak mérete: 28,1 × 7 × 6,5–6,9 cm.
- ¹⁰¹ A fülkék váll alatti szakaszát azonban nemcsak a cementes vakolat, hanem a padosorok közelsége miatt sem lehetett kibontani.
- ¹⁰² Az ajtó keleti kávjától 100 cm-re húzódó, keleti fülke szélessége 66 cm, vállának magassága 135 cm, legnagyobb magassága 194 cm. A két szélső nyugati fülke szélessége 55–60 cm, válluk magassága 145 cm, legnagyobb magasságuk 180 cm, mélységük egyenesen 29–32 cm. Az ajtó nyugati kávjától 90 cm-re húzódó két félköríves lezárási fülke szélessége 30 cm, válluk magassága 165 cm, legnagyobb magasságuk 180 cm. A fülkéket 40–52 cm választja el egymástól. Befalazásuk téglá, kötőhabarcsa szürkés, aprószemcsés, kevés meszet tartalmazó anyag.
- ¹⁰³ A fülkék magassága 190–200 cm, szélességük 70–75 cm, válluk magassága 125–130 cm, mélységük 30–35 cm, egymástól való távolságuk pedig 30–35 cm.
- ¹⁰⁴ A befalazás habarcsa világosszürke színű, kevés mészrögöt tartalmaz.
- ¹⁰⁵ A boltozat és a vállak falazóhabarcsa sárga színű, homokos, mész nélküli anyag.
- ¹⁰⁶ Az első periódusú délnyugati ablak nyugati kávája melletti gerendafészek feltehetően ennek az elbontott karzatnak mellvédjéhez tartozhatott.
- ¹⁰⁷ Azon egyetlen változtatás figyelhető meg, mégpedig az, hogy az északi szentély felé eső oldalán egy váll fölött lezárt széles élszedés fut végig.
- ¹⁰⁸ Itt a boltozat a délnyugati saroktól eredetileg már 42–45 cm-es távolságban haladhatott. A délkeleti sarokban is megtaláltuk a boltozat nyomait, itt 385 cm-es magasságban a boltozat még csak 28–30 cm-re távolodott el a saroktól. A kétrétegű, fehérre meszelt vakolat közül a felső felülete bevagdostott.
- ¹⁰⁹ A fülke szélessége 40 cm, magassága 40 cm, vállának magassága 30 cm, könyöklője a padlótól 90 cm-re húzódik.
- ¹¹⁰ A fülkék falazóhabarcsa szürkés színű, aprószemcsés, kevés meszet tartalmaz. A fülkék szélessége 218 cm, válluk magassága 180 cm, legnagyobb magasságuk 210 cm, az áthidalók szélessége 40–45 cm.
- ¹¹¹ A hátfal e szakaszának felületén erőteljes visszabontásra utaló nyomok fedezhetők fel. Az átfalazás kötőhabarcsa nagyban hasonlít a középkorban használt anyaghoz.
- ¹¹² Az ülőfülke szélessége 60 cm, vállának magassága 95 cm, legnagyobb magassága 140 cm, az áthidaló szélessége 40 cm. A fülke ülőpadkája 25 cm-el a hajó padlója fölött húzódik.
- ¹¹³ A káva vállának magassága 105 cm. Nem elképzelhetetlen, hogy egy kökeret fészkelve álluk szemben.
- ¹¹⁴ Az ablakok szélessége 60–62 cm, válluk magassága 238 cm, legnagyobb magasságuk 270 cm.
- ¹¹⁵ Az ablakok egymástól való távolsága 75 cm, könyöklőjük 210 cm magasan húzódik.
- ¹¹⁶ A boltozat vállának magassága 443 cm.
- ¹¹⁷ A vakolatokat Pintér Attila festőrestaurátor vizsgálta.
- ¹¹⁸ A sekrestye 540 × 330 cm alapterületű, falainak vastagsága 65 cm. KÖH Fotótár, ltsz.: 59.193., MMT XI.: 295., 348. kép.
- ¹¹⁹ KÖH Fotótár, ltsz.: 59.197.
- ¹²⁰ A kapu szélessége 183 cm, vállának magassága 220 cm. Az alsó áthidaló magassága 260 cm, a felsőé pedig 300 cm. Az alsó áthidaló szélessége 20 cm, míg a felsőé 30 cm.
- ¹²¹ A fülke szélessége 80 cm, magassága 120 cm. Lezárása lapos szegment.
- ¹²² A 320 cm-es magasságban húzódó fülkék mérete: a csúcsívesek szélessége 18 cm, magassága 53 cm, a belső fülkék szélessége szintén 18 cm, a felső részen már 28 cm, magasságuk pedig 75 cm. A felső részen kiképzett iker vakablakok 10–10 cm szélesek, magasságuk alig 20 cm. A fülkéket elválasztó oszlopok lábazata

- 5 cm magas, ugyanakkor a belső fülkék a belső felől határoló oszlopok lábázatának magassága már 30 cm. Ebben a lábázat magasságában szélesednek ki a belső fülkék. Alul, az 5 cm-es lábázati magasság miatt nem igazán tűnik fel a fülkék beszűkülése.
- ¹²³ A méreteket a toronynak a karzat padlója fölött 38 cm-rel húzódó falföldmértől adjuk meg. Az ajtó szélessége 112 cm, vállának magassága 170 cm, szegmentíves áthidalójának magassága 190 cm, az áthidaló szélessége 16 cm.
- ¹²⁴ A szegmentívvél lezárt ajtó szélessége 135 cm, válla az új ajtótól 117 cm, legnagyobb magassága 130 cm. Az ajtó eredetileg kb. 170 cm magas lehetett.
- ¹²⁵ A toronyalj padlójától a boltozat magassága 460 cm volt, vállindítása a mai földem alatt kb. 40–45 cm-el lehetett. A vakolat szürke színű, aprószemcsés, mészből áll.
- ¹²⁶ Az ablaknyílás 75 cm magas és 20 cm széles, lapos szegmenttel lezárt belső fülkéjének szélessége 75 cm, vállának magassága 75 cm, legnagyobb magassága pedig 85 cm.
- ¹²⁷ A toronybelső szélessége 215–218 cm. A harmadik szinten (pontosan 868 cm-es magasságában) a belső 15–15 cm-el szélesebb, azaz innentől keskenyebb a torony fala. Az ablak csúcsívből záródó nyílásának szélessége 30 cm, vállának magassága 90 cm, legnagyobb magassága 110 cm. (A csúcsívet két, élével egymáshoz támasztott téglával képezték ki.) Félkörívesen záródó belső fülkéjének szélessége 100 cm, vállának magassága 97 cm, legnagyobb magassága 142 cm. A műemléki topográfia szerint (tévésen) ezek átalakítottak. Ld.: MMT XI.: 295.
- ¹²⁸ Nem kizárt, hogy az északi falon is megvan, csupán a kedvezőtlen megvilágítás miatt nem vettük észre.
- ¹²⁹ A torony emelése már nem képezte vizsgálatunk tárgyát – azt egységes, évszámmal pontosan datálható építkezésként értékeltük.
- ¹³⁰ CABELLO, JUAN: *A zajtai rk. templom műemléki kutatása. Tudományos dokumentáció. Tudományos dokumentáció.* Budapest, 2010. KÖH Tervtár, ltsz.: 42006. 1. és 4. sz. rajz.
- ¹³¹ Az alapozás szélessége 105 cm, a felmenő falazat szélessége pedig 70 cm volt.
- ¹³² Ez utóbbi kibontásától eltekintettünk a falazatot borító vastag cementes vakolat miatt. Ugyancsak emiatt nem kerestük meg a külső felől az elbontott sekrestyeajtó helyét.
- ¹³³ A déli homlokzat elé egy kutatóárkot jelöltünk ki, amellyel a szintviszonyokat kívántuk meghatározni. A hajó keleti végétől 510 cm-re kijelölt árok szélessége 150 cm, hossza 540 cm. A kutatóárkokban elért mélység 90–100 cm. Felül egy 15–20 cm-es humuszréteg húzódott. Közvetlenül alatta a kutatóárkok déli végében már a sírföld került elő. A fal mellett egy 70 cm széles és 80 cm mély kavicságyat alakítottak ki, amelyhez a humusz alatt egy 30 cm-es szürkésbarna réteg és egy 40–50 cm vastag barna egységes föld csatlakozott, kb. 400 cm hosszan. Mindezek alatt már jelentkezett a sárga agyagos altalaj. Megállapítottuk, hogy az egykori járószint a mai terep alatt 20–30 cm-rel mélyebben húzódhatott és a faltól kezdődően kifelé egyenletesen lejtett.
- ¹³⁴ A templom romos állapotát ábrázoló látképet először közölte: TOMBOR 1968b. 95–97. Bittheuser tervét és a látképet is közli: MMT XI.: 294., 346. kép. (A látkép és a tervet ábrázoló eredeti lapok a zajtai plébánia tulajdonában vannak.) Josef Bittheuser a németországi Würzburgból származó uradalmi építőmester volt a Károlyi grófnál. Ld.: B. NAGY 1970. 193., 197., 198., 281.; ERDEI 2009.
- ¹³⁵ A hajó 9,5 × 6,8 m, a szentély 5 × 5 m alapterületű. A fal vastagsága 85–90 cm.
- ¹³⁶ A kutatás során csak a szélső két-két fülke került elő.
- ¹³⁷ Így a toronyaljban egy 460 cm magas boltozott tér jött létre. A 210 × 200 cm alapterületű torony falainak vastagsága 90 cm, a második szinttől 65 cm.
- ¹³⁸ VALTER 2004. 103.
- ¹³⁹ A hajóban üléspadkával épültek fülkék többek között Kallósdon, Nagytótlakon (Selo) és Domokosfán (Domanjševci) stb. Ld.: VALTER 2004. 102–103.
- ¹⁴⁰ Nemcsak az elbontott téglaboltozati váll utal erre, hanem a délnyugati ablak nyugati kávéja mellett befalazott gerendafészek, továbbá az északi fal nyugati részén függőleges keskeny fészek is valószínűleg a karzat mellvédjével, illetve belső feljáratával hozható kapcsolatba.
- ¹⁴¹ A fülke bizonyára a fal későbbi átfalazása során pusztult el.
- ¹⁴² A falképet Pintér Attila festőrestaurátor tárta föl.
- ¹⁴³ Amint azt már említettük, kutatásunk során nem minden külső vakolatot távolítottunk el. Erre a kutatás e szakaszában nem is volt szükség.
- ¹⁴⁴ Az egykori nyílás magassága 150 cm, a boltozat fölött húzódó küszöbe a mai karzat szintjétől 140 cm-el magasabban helyezkedik el.
- ¹⁴⁵ Ez különösképpen az áthidaló és a váll gondos megépítésére vonatkozik.
- ¹⁴⁶ MMT XI.: 294.
- ¹⁴⁷ Zajta, r. k. plébánia, *Historia Domus*: „1671-ben Rozsállyal együtt gr. Stassoldo Károly hadvezér által elpusztított (Szirmay Szathmár várm. leírása 303. lap.).” [A könyv címe helyesen: *Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérte.*]
- ¹⁴⁸ Zajta, r. k. plébánia, *Historia Domus*: „kik Erdődről és más svább falukból jöttek.”
- ¹⁴⁹ Zajta, r. k. plébánia, *Historia Domus*: „Invenimus ecclesiam desertam [...] ubi ante possessio magna fuisse fertur, modo autem totum turrim in silvas obit”. – idézi: MMT XI.: 294.
- ¹⁵⁰ MMT XI.: 295.
- ¹⁵¹ Nemcsak a támpillérek elbontásától tekintettek el, hanem a barokk torony és a nagyméretű sekrestye sem épült meg, mint ahogy a déli homlokzati falon íves szemöldökpárkányokkal és szoknyadiszes könyöklőkkel tervezett három ablaknyílás-kivitelezése is elmaradt. Amint az ma is tapasztalható, az ablakok jóval egyszerűbb változata valósult csak meg. Az újjáépítés során a hajó és a szentély közötti (a diadalív fölötti) oromfalat – amint azt a terv is előírja – valóban lebontották, ám a szentély oromfalát már nem. Úgyszintén nem épült meg az íves mellvédű, szemmel láthatóan is nagyméretűre tervezett karzat. A hajó északi falának nyugati végében tervezett ablaknyílás kialakítására sem került sor.
- ¹⁵² HENSZLMANN 1864. 125–157.; LUX 1940. 234–238., 242–245.; KOVÁTS 1942. I.: 141.; KOROKNAY 1960. 98–128.
- ¹⁵³ KOZÁK K. 1965a. 223–257.; KOZÁK K. 1965b. 133–156.; KOZÁK K. 1966b. 111–133.
- ¹⁵⁴ MAROSI 1975. 15.
- ¹⁵⁵ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter bevezető tanulmánya).
- ¹⁵⁶ A datálással kapcsolatos kérdéskört lásd bővebben: CABELLO–LUKÁCS 1981. 133–135.; CABELLO 2004. 82–83.; Henszlmann Imre a templom építését a XV. századra datálta. Ld.: HENSZLMANN 1864. 267.
- ¹⁵⁷ Ld. a pápai tizedjegyzékeket: MON. VAT. I/1.: 107., 121., 135.
- ¹⁵⁸ Atyán jelenleg egy sokszög szentélyzáródású, nyugati tornyos templom áll. Azonban kutatás nélkül is megállapítható, hogy középkori szentélye eredetileg egyenes záródású volt, és tornyát is később építették. Szentélyének déli falában egy konzolos megoldású, félkörívesen záródó, kettős kegýúri ülésfülke húzódik, északi falában pedig a befalazott sekrestyeajtó látható.

1. Nagybánya, Szent István-templom. A nyugati kapu részlete

A történeti Észak-Szatmár egyházi építésze

Papp Szilárd

Helyzetkép széljegyzetekkel

Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez

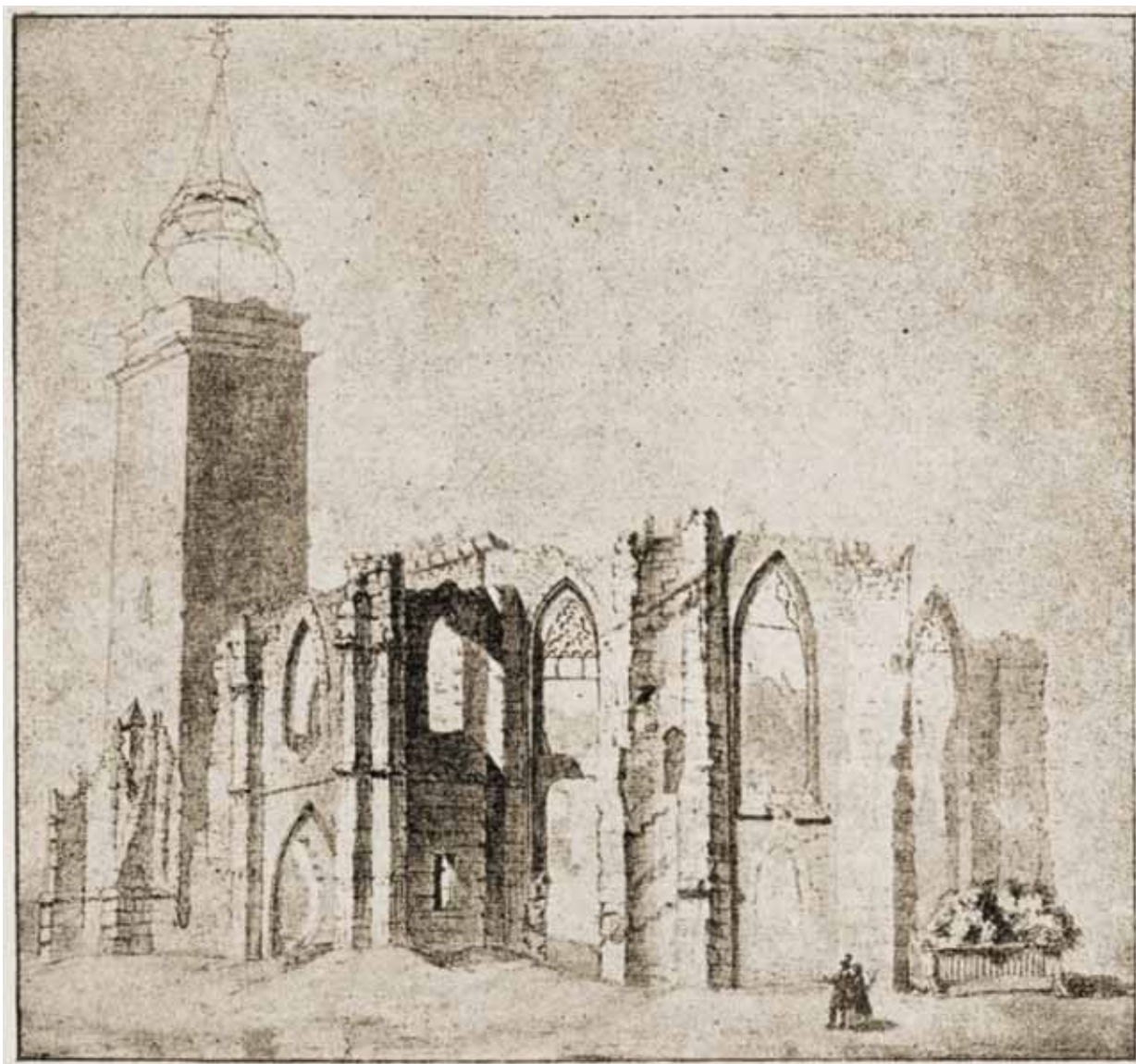
A nagybányai (Baia Mare) Szent István-templom épülete gyakorlatilag kimaradt a magyarországi művészettörténet-írásból. Ennek több oka is van. Az egykori kelet-szatmári város országrészek határterületein fekvő, hol Észak-Magyarországhoz, hol Erdélyhez tartozóan, sokkal kevésbé került be a tudományos köztudatba, mint mondjuk a hasonló jelentőségű alsó-magyarországi bányavárosaink, a templom pedig majdnem teljesen megsemmisült a XIX. század közepére, azaz arra az időszakra, amikor a magyarországi művészettörténet-írás elkezdődött. Ráadásul az épülettel részletesen foglalkozó mindössze két tanulmány egyikének az írója, a lokálpatrióta Schönherr Gyula történész volt, aki saját magát nevezte a művészettörténetben *avatatlannak* – soha rosszabb dilettánsokat –, s nyilván ezért is jelentette meg Décsényi Gyula álnév alatt e publikációját.¹ A későbbi, a XX. század közepén Szász Károly által írott, igen ígéretes dolgozat pedig egészen az ezredfordulóig fiókban maradt, és akkori öröndes megjelentetése a helyben történt kiadás miatt szintén nem tette ismertebbé az eredményeit.²

Pedig az alapvető megállapításokat közlő két tanulmány pillanatnyilag csak kevéssel haladható meg. A forrásanyag ugyanis, amely a szerzőiknek köszönhető feltáró munka eredményeként áll a rendelkezésünkre, azóta alig gyarapodott, az összeállított adatokat pedig mind Schönherr, mind Szász a saját kora s helyzete lehetőségeihez mérten nagyrészt kihasználta. 1967–1969 között a helyi múzeum vezetésével történtek ugyan jelentősebb területre kiterjedő ásatások a templomnál, ezek azonban amatőr jellegűek voltak, s vagy teljesen dokumentálatlanok maradtak, vagy anyaguknak ma nem ismert az őrzési helye. Az ekkor felszínre került faragványok azóta összekeveredtek egyéb helyeken felbukkant darabokkal, és az előkerülési összefüggéseiktől is megfosztott, töredékes emlékek csak bizonytalan értelmezésre adnak lehetőséget.³ Az alábbiakban így jobbra a két tanulmány anyagára és az azokhoz képest némi újdonsággal szolgáló faragványokra támaszkodva kerül összegzésre az, ami e jelentős épületből egyáltalán még felmutatható.⁴

A középkorban magyarul Asszonypatakának vagy Bányának (Rivulus Dominarum, Frauenbach, Neustadt)

hívott település az egykori Szatmár megye keleti végében, részben hegyek által övezve, a Zazár patak mellett fekszik. Az egyik legfontosabb magyarországi bányaváros kialakulásáról nincsenek konkrét forrásaink, valószínűleg a XIII. század második felében, talán Kassa (Košice) vidékéről érkezett német telepesek alapították uralkodói közbenjárással. 1329-es első ismert említéskor már királyi városként szerepel, s e státusát 1411-ig meg is őrizte, amikor Lazarevics István, azután Brankovics György hűbértokává vált. 1445-ben Hunyadi János szerezte meg, majd Mátyással újra királyi kézbe került, s maradt a középkor végéig. A város széles körű jogairól Nagy Lajos 1347-es, egy korábbi pótló kiváltságleveléből értesülünk, melyet a király 1376-ban megerősített és kibővített. A gazdagságát főként nemesfém-bányászatának köszönhető Nagybányának többek közt szabad bíró-, esküdt- és plébánosválasztási joga volt, megkapta a pallosjogot, és városfállal védhette magát. Az északról a Szepességen és Kassán keresztül Erdélybe vivő kereskedelmi út egyik csomópontján fekvő településnek heti- és éves vásártartó joga volt, s jelentős pénzverőkamara is működött benne. A XV. század második felében Budához és Kolozsvárhoz (Cluj–Napoca) hasonlóan a városi tanács fele-fele részben németekből és magyarokból állt, a bírót pedig a két nemzet tagjai közül éves váltással választották. Ekkor lakosainak száma ötezer fő körül lehetett, mellyel a hasonló népességű Kassával és Kolozsvárral együtt a negyedik helyet foglalta el a magyarországi települések sorában, s legalábbis 1491-ben Buda után Nagybánya fizette a városok közt a legnagyobb adót a királynak. Nagybánya története szorosan összefonódott a már valószínűleg a XIV. század folyamán beléolvadt Zazár-bányáéval és a tőle keletre fekvő Felsőbányáéval is.⁵

A város plébániájáról először egy pápai tizedjegyzékből hallunk. Az egri püspökséghez tartozó egyház szatmári összevetésben jelentős összeget fizetett be 1332-ben.⁶ Nagybánya régebbi kiváltságlevelének 1347-es megerősítésében, melyet a város plébánosa, a királyi káplán János s az okirat felsorolásában csak utána következő bíró, jegyző és egy esküdt kért az uralkodótól, szó van a templom építéséről is.⁷ Először is a király engedélyezi,

2. Törökfalvi Pap Zsigmond: A nagybányai Szent István-templom délkeletről, 1842

hogy többek között a templomokhoz (!) (*pro ecclesiarum fabrica*) a város határán túli királyi területekről szállíthatnak építőanyagot, s amíg a plébániatemplom építkezése tart, a bor és a gabona tizedének felét, továbbá a bor eladásából és a mértékek hitelesítéséből származó adót annak építésére fordítsák. 1387-ben a város Tibai Péter plébánossal megállapodott, hogy a plébános egy prédikátort és 11 káplánt köteles tartani. Az okiratot, melyet a Szent István-templom Szűz Mária-oltára előtt állítottak ki, 1422-ben az egri püspök átírta, és megerősítette.⁸ Ekkor még mindig Péter volt a plébános, de három évvel később már Csapi Miklós fia, Péter az.⁹ A XV. század

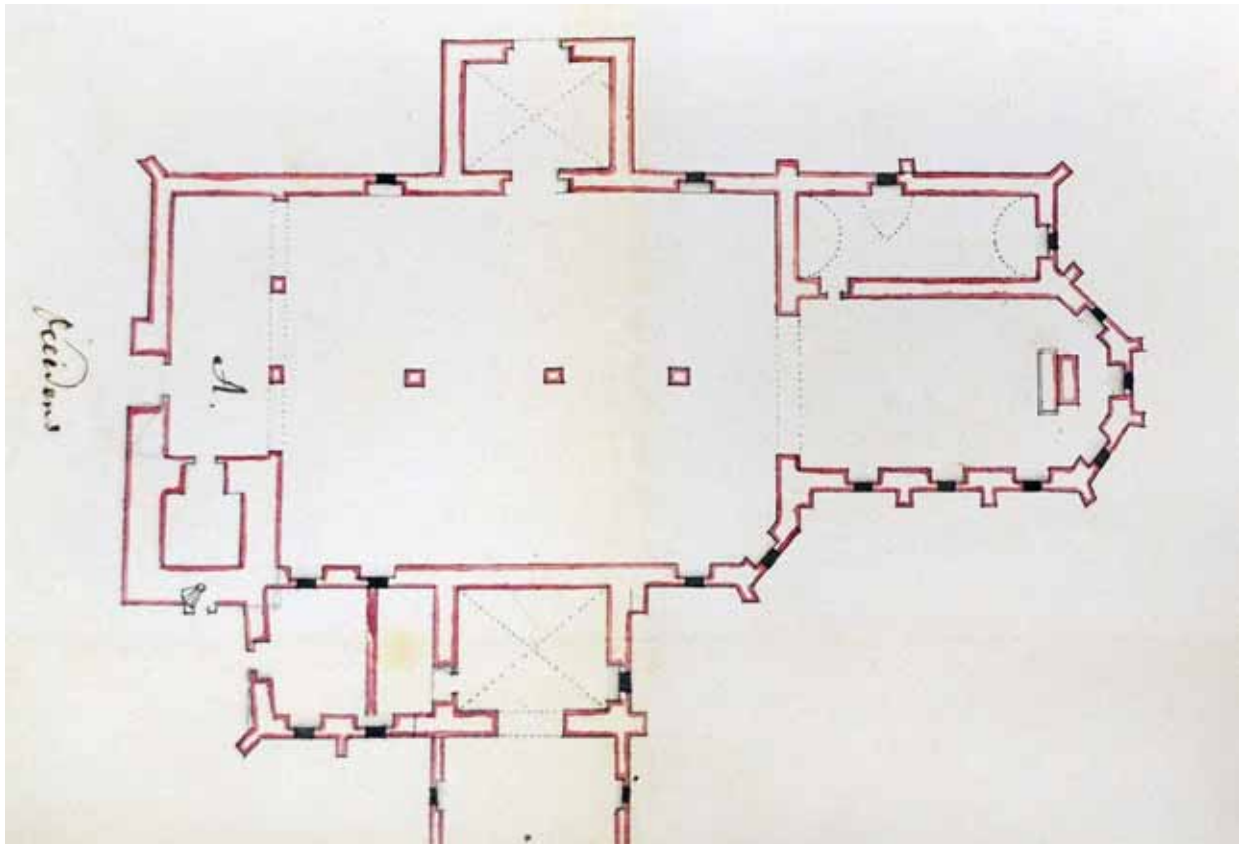
további részében országos jelentőségre szert tevő személyek is feltűntek az egyház vezetőjeként. Gál plébános halála után, 1445–1449 közt a későbbi váci püspök, Szilasi Vince a plébános, 1471–1475 között pedig Mátyás unokatestvére, Geréb László, aki aztán Erdély püspöke lett.¹⁰ A templomépület egyes részeire is ismerünk utalásokat a középkorból. 1445-ben a sekrestyéjében (*in consistorio seu sacristia*) írták át a város 1347-es kiváltságlevelét.¹¹ Az 1470-es évek második felében a templomnál lévő Szűz Mária- és az ugyanott található Mindenszentek-kápolna fenntartására engedélyezett a pápa búcsút.¹² A Szűz Máriának szentelt oltár mellett további oltárokról

is vannak adataink. 1476-ban a Szent Mór- és a Mária Magdolna-oltár igazgatóiról hallunk, 1491-ben pedig egy ősnymtatvány bejegyzésében a nagybányai Szent Bálint-oltár patrónusáról.¹³

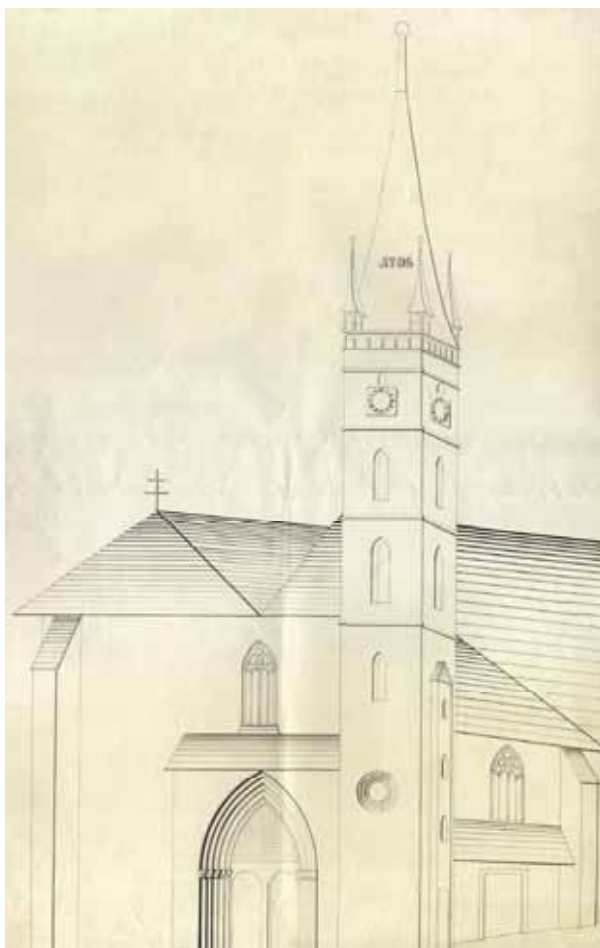
A pápai tizedjegyzékek alapján a XIV. század harmincas éveiben már állt plébániatemplom Nagybányán. A befizetett tized nagysága és a város alapításának vélhető ideje azonban arra utal, hogy ezzel már nyugodtan számolhatunk évtizedekkel korábban, akár a XIII. század végén is. A templomhoz feltételelesen köthető legkorábbi faragvány – egy oszlop –, amely egyben a város első ismert kőemléke is, alapformáival, illetve a fejezet és a törzs egy kőből való kifaragásával még erősen a román korhoz kötődik, levéldíszé azonban már későbbi időre utal (*Kat. I.*).¹⁴ Összehasonlító anyag hiányában, pusztán a formák alapján pontosabb datálása meglehetősen bizonytalan, ezért pillanatnyilag ésszerűnek tűnik a városalapítás vélt idejét követő korszakhoz kötni, s ez lehet még a XIV. század eleje is.¹⁵ Ennél későbbre keltezni már csak amiatt sem érdemes, mert az oszlop világosan elkülönül a többi, a templommal kapcsolatba hozható kőemléktől. Arról a templomról, amelyből e faragvány származik, semmilyen további információval nem rendelkezünk, így

3. A nagybányai Szent István-templom nyugat-délnyugatról, 1754 után

4. Johan Caspar Husel: A nagybányai plébániatemplom és a jezsuita templom alap- és nézetrajza, 1770 után, részlet

5. Maár József: A nagybányai Szent István-templom délnyugatról, 1856

az oszlop funkcióját illetően sem érdemes találgatásokba bocsátkozni.

Az 1347-es kiváltságlevélből egy nagyszabású építkezés körvonalazódik az arra fordítandó juttatások mértéke és az alapján, hogy nem egyszeri összegről, hanem folyamatos támogatásról van szó. A munkálatok kezdetét az oklevél csak nagyjából jelöli ki, mivel az egy korábbi irat megerősítése, s így teljesen nem kizárt, hogy a templom építéséről már abban is rendelkeztek. A kiváltságlevelet megerősítő és kibővítő, 1376-os oklevélben minderről már nem esik szó, ami azt sejteti, hogy (ez) az építkezés a század harmadik negyedében – melyben valószínűleg a nagy része történt – jórészt befejeződhetett.¹⁶ Hogy ehhez az építkezéshez a XIX. századig fennállt épületnek mely részeit lehet hozzárendelni, ahhoz a templom egykori kinézetéről kell lehetőleg minél pontosabb fogalmat alkotnunk. Ez máig fennmaradt tornya és nyugati kapujának egy része mellett néhány XVIII–XIX. századi ábrázolás segítségével történhet, melyek jobbára az épület

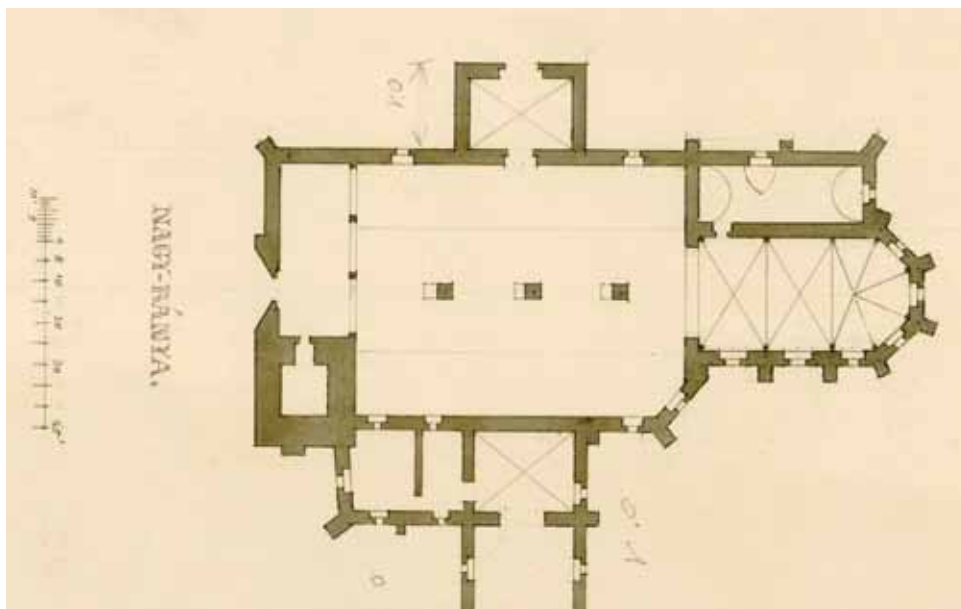
tömegelrendezéséről, s kevésbé a részleteiről szolgálnak felvilágosítással. Pillanatnyilag egy 1754 utáni, a templomot nyugat-délnyugatról ábrázoló olajfestményről (3. kép), egy 1770 után készült alaprajzról és nyugati homlokzatrajról (4. kép), valamint egy öt évvel az épület 1847-es szétrobbantása előttről származó, délkeletről felvett akvarellről van szó (2. kép).¹⁷

A keletelt templom méretei a XVIII. századi alaprajz minden bizonnyal bécsi ölt (1,89 m) mutató méretskálájának a segítségével számolhatók ki közelítőleg.¹⁸ Ezek szerint az épület hossza bő 50 méter volt, ebből körülbelül 32 méteres volt a hajó, a szentély pedig 18. Utóbbi szélessége 11, a hajóé 20 méter körüli lehetett, s Schönherr számítása szerint nagyjából 22 méter magas volt a hajó körítőfala.¹⁹ A szentélynek csak az alaprajzáról ismerünk ábrázolást, mivel az 1842-es akvarell készítésekor a templomnak ez a része már el volt bontva.²⁰ A barokk rajz a nyolcszög öt oldalával záródó, háromszakaszos épületrészt mutat, amelynek sarkait és déli falát kis kiugrású támpillérek támasztják.²¹ A három záradék-falszakaszt egy-egy, a déli falat a támpillérek közt három ablak bontja meg, melyek falra merőleges bélétkialakítása bizonyosan nem középkori megoldás, s egyszerűen a rajz barokk épületein látható, azonos ablakformák átvételének tűnik.²² A szentély belsejében megjelenik a főoltár, melyhez a rajz alapján nyugatról két lépcsőfok vezetett.²³ A szentélyhez északról téglalap alaprajzú sekrestye csatlakozik, melynek hossza a hajó keleti falától egészen a szentély északkeleti sarkáig húzódik, s északi fala egy vonalba esik a hajóéval.²⁴ A sekrestye északkeleti sarkát és északi falának középső szakaszát támpillér támasztja, belső terét dongaboltozat fedi. A szentélyből déli falának nyugati végén nyílt egy ajtó a terébe, s északi, illetve keleti falán egy-egy ablak látható.

A hosszázról az alaprajz mellett a többi ábrázolás és részben fennmaradt nyugati kapuja, illetve tornya is szolgál információkkal. A barokk rajz téglalap alakú alaprajzot mutat, amelynek délkeleti sarka átlós falszakasszal le van szelve, s délnyugati sarkát foglalja el a torony. Támpillérek a sarkokat erősítik, az északnyugati és a délkeleti harántfal déli sarkát átlós elhelyezkedésűek, az északkeletit pedig a falra merőleges. Ezen kívül még egy támpillér vehető ki, a déli oldal keleti mellékterének keleti falával összeépítve. Bejárat kettő látható a hajón. Az egyik a város főtere felé forduló északi fal középső szakaszán, négyzetes előcsarnokkal együtt, a másik a nyugati oldalon, a torony mellett, vastagított falszakaszban.²⁵ Ablaknyílások is megjelennek a hajón, a szentélyen láthatókkal azonos formában. Az északi falon az előcsarnok két oldalán egy-egy, a délkeleti átlós falon és a tőle nyugatra eső szakaszon pedig szintén egy-egy. A toronytól keletre két egymás mellett fekvő ablak is látható, melyek nem a sza-

badba, hanem a déli fal ezen szakaszához épített mellékterbe nyílnak. A temploméhoz képest jóval vastagabb falú torony a nyugati oldalon az itt álló kapuzatnak ugyan a nyugati síkjához illeszkedik, de a hosszház nyugati falából némileg kiugrik, ahogy déli oldala is kiáll a hajó déli falának síkjából. A torony déli oldalán lépcsőházának egy része négyzetesen kiugrik a fal síkjából. A hosszház belső terét hossz tengelyén sorakozó három négyzetes pillér osztja két hajóra, s nyugati falánál a torony szélességében két szabadon álló pillérre támaszkodó karzatot jelöl az alaprajz. Feltűnő azonban, hogy a hossz tengelyen álló három pillér szinte következetesen ajtó- és ablaknyílások tengelyébe esik, de nem esik velük például egy vonalba a déli fal támpillére, amely a délkeleti melléktér keleti falával van összeépítve. Az sem világos, hogy a hajó nyugati részén mi tarthatta a boltozatot, itt ugyanis a többi középpillér helyett már csak a nyugati karzat kisebb méretű pillére látható az előbbieken vonalában.²⁶ Mindezek a furcsaságok a rajz pontatlanságából is következhetnek, de két további jelenség viszonylag egyértelművé teszi, hogy másról, mégpedig a kéthajós kialakítás eredetéről van szó. A templomhoz köthető középkori faragványanyag feltűnő részét (*Kat. 5., 13., 14., 24., 36., 37., 39.*) 120°-os szögben megtörő oldalakkal és vaskapcsok számára szolgáló vájatokkal valamikor a későbbiekben átfaragták. Sarokarmírozáshoz készített kövekre is gondolhatnánk, de a kövek végei merőlegesen illesztésre vannak faragva, azaz hozzájuk szintén faragott kövek csatlakoztak. A vájatok miatt leginkább vékony, magas szerkezet(ek) juthat(nak) az eszünkbe, a 120° alapján esetleg hatszögű

pillérek. A másik jelenség ennél biztosabb fogódzót ad a kezünkbe, s egyben a faragványok másodlagos kialakításával kapcsolatos feltevést is támogatja. A torony keleti oldalán megjelenő déli hajófalcsonk tetejénél egyértelműen kirajzolódik az egykori boltozat falívének bekötési helye, amely a toronnyal azonos szélességű csúcsívet mutat (*7. kép*). A hosszház déli sávja tehát ebben a szélességben volt eredetileg beboltozva. Miután pedig a torony északi fala a hosszház szélességének nagyjából a harmadánál húzódott, a templom e legnagyobb terét eredetileg három hajónak kellett megosztania.²⁷ A barokk alaprajzon ábrázolt kéthajós kialakítás tehát bizonyosan újkori, feltehetően a templom valamilyen sérülésével kapcsolatos szükségmegoldás.²⁸ A középkori elrendezés kevésbé bazilikális, mint inkább csarnokrendszerű (esetleg álbazilikális) lehetett, amire egyetlen jelenség utal. A torony északi (*8. kép*) és keleti falán a hosszház nyugati és déli körítőfalának bekötési csomópontjai nagyjából azonos magasságig nyúlnak fel, azaz a nyugati homlokzat nem emelkedett jelentősen magasabbra, mint a többi oldalfal, s a boltozatlenyomatok is körülbelül egy magasságban találhatók.²⁹ Az eredeti beosztásban leginkább négy boltszakasszal számolhatunk a hosszházban, melyek határvonalait az északi előcsarnok keleti és nyugati fala, valamint a torony keleti fala mutathatja az alaprajzon. Hogy a három hajó szélessége egymáshoz képest milyen volt, inkább csak gyanítható. A torony keleti falának boltozatlenyomata szerint a déli mellékhajó a toronnyal volt azonos szélességű, amit átvetítve csak nagyjából jönnek ki egyforma méretű hajók, azaz nem lehet kizárni, hogy a főha-

6. A nagybányai Szent István-templom alaprajza

jó valamivel szélesebb volt. Mindez már átvezet egy további, a periodizációt illető kérdéskörhöz is.

A hosszház délkeleti sarkának szokatlan, átlós kialakítása veti fel, hogy eredetileg is ezzel az alaprajzzal számoltak-e. A fent már említett, a szentély déli falának nyugati végén látható, és a hajó keleti falával összeépített támpillért is figyelembe véve ugyanis nehéz másra gondolni, mint hogy ez a megoldás szintén tervmódosítás következménye volt.³⁰ Sajnos nem világos azonban, hogy eredetileg milyen alaprajzi formával számoltak a hosszház esetében, majd miért így oldották meg a módosítást. Mindenesetre a változtatásban szerepet játszhatott a korábbi templom és vele együtt az István-torony is, amely valamilyen formában talán még az előző épületből származik.³¹

A templom barokk alaprajzán a déli oldalon vannak még mellékterei a hosszháznak. Középső szakaszán, pontosan az északi előcsarnokkal szemben négyszögű, azzal méretben is majdnem teljesen azonos építmény látható, melynek keleti falát ablak, a délit szélesebb nyílás, a nyugatit pedig ajtó bontja meg.³² Utóbbi a tőle nyugatra

lévő, téglalap alakú térbe vezet, amely hosszoldalával csatlakozik a hosszház déli falához, s nyugati, enyhén ferde vonalú fala a déli toronyfalnak fut neki, minimális távolságra a délkeleti saroktól.³³ Az épületrész délnyugati sarkát és déli falát egy-egy támpillér támasztja, belsejét pedig két részre osztja egy nyilvánvalóan utólag beépített, észak-déli irányú fal.³⁴ Kívülről nyugati falának ajtaján keresztül lehetett megközelíteni, s belsejét déli falának két ablaka világította meg. Ezekkel szemben, a templom déli falán is nyílt a terébe egy-egy ablak, ami a toronyhoz való csatlakozásával együtt világosan mutatja, hogy e feltehetően kápolnaként funkcionáló építményt később emelték a templom mellé.³⁵

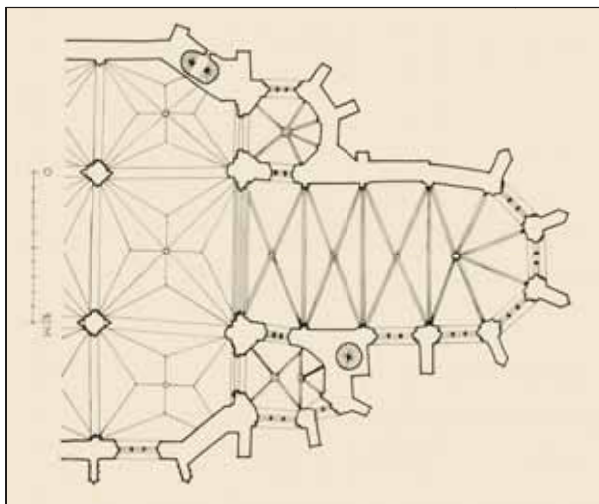
A tető nélküli és romos templomot ábrázoló, 1842-es akvarell a hajó déli oldaláról további adatokkal szolgál. A délkeleti átlós falszakaszon nagyméretű, csúcsíves ablak látható, záradékában négykaréjos mérmű maradványával. Alatta elfalazott ív, talán egykori ajtó-, esetleg ablaknyílás vehető ki. E szakasz keleti sarkán a falkoronáig nyúló csigalépcső tornyának maradványa áll, melyből az előző ablak könyöklőjének magassága felett ajtó nyílik a temp-

7. Nagybánya, Szent István-torony. A keleti oldal alsó része

8. Nagybánya, Szent István-torony. Az északi oldal alsó része

9. Kolozsvár, Szent Mihály-templom. A keleti rész alaprajza

lom terébe, nyugati falán pedig kissé feljebb ablak látható.³⁶ A lépcső természetesen szolgálhatta a tetőszervezetbe való feljutást is, de az emeleti ajtó egyéb, fontosabbnak tűnő funkcióra utal. Lehetett itt valamiféle karzat a templom terében, vagy egy lettnernek a megközelítésére szolgált a torony és ajtaja, amire szoros párhuzam is található. A hajó keleti végén megjelenő, átlós irányú fal a lépcsőtoronnyal együtt feltűnően hasonlít a kolozsvári Szent Mihály-templomnál látható megoldásra, ahol a hosszház mindkét oldala rézsűs fallal csatlakozik a szentélyhez, s az északinak a fálvastagságában jelenik meg a csigalépcső, a templom terébe vivő, emeleti ajtóval (9–10. kép). A lépcsőtorony elhelyezkedését Kolozsváron nemrég meggyőző módon erősítették meg egy karzat és/vagy lettner egykori jelenlétével kapcsolatban, feltételezve azt is, hogy az átlós irányú fal nem tervváltozás eredménye.³⁷ Eltekintve attól, hogy az utóbbi felvetés ellen véleményem szerint több és fajsúlyosabb érv szól, mint amelyek mellette felmerültek, Nagybányán a hosszházbelső keleti végének hasonló elrendezésére egy további, Kolozsvár kapcsán szintén szóba került részlet is utal.³⁸ A lépcsőtoronytól nyugatra eső falszakaszt nagyméretű, három- és négykaréjos formákkal kialakított mérművű, négyosztatú ablak töltötte ki.³⁹ Könyöklője, illetve annak megmaradt nyugati vége azonban jóval lejjebb látható, mint a lépcsőtoronytól keletre lévő ablaké, s a nyílás nagyjából felénél – azonos magasságban a torony templomtérbe vivő ajtajával – vízszintes, falazott sáv osztja ketté az ablakot. Ha utóbbi esetében nem valami későbbi reparálás emlékével állunk szemben, s ez nemigen valószínű, alighanem arról a közös keretben két, egymás alatt elhelyezkedő ablaknyílással kialakított megoldásról van szó, amely nem ismeretlen a magyarországi építészet-

ben.⁴⁰ Az egymás feletti ablakok pedig egymás felett elhelyezkedő tereket világíthattak meg, azaz az ablakkialakítás szintén a hajó belsejében lévő, azt horizontálisan megosztó architektónikus szerkezetre, karzatra vagy lettnerre utal.⁴¹

A déli hosszházfal e részétől közvetlenül nyugatra jelenik meg az ábrázoláson az északi előcsarnok pandanja. Kétszintes épületről van szó, melynek délkeleti és feltehetően délnyugati sarkát is két-két, merőleges helyzetű támpillér támasztja. A pillérek oldalait kettős lancetta formájú vakmüvek töltik ki, három egymás feletti sávban. A legelső szakasz felett párkány húzódik a táмок oldalain, a második tetejének a magasságában pedig rajtuk is körbefut az építmény szintjeit kettéosztó övpárkány. A pillérek tetején gazdagabban megformált szakasz látható, amely talán fiatornyos záródáshoz tartozott.⁴² A földszint keleti falán téglalap alakú, kisméretű ablak jelenik meg, dél felé pedig a falszélességet majdnem kitöltő, profilozott keretű, csúcsíves nyílás, amely jelentős mérete és a parapetfal hiánya miatt nem lehetett ablak,

10. Kolozsvár, Szent Mihály-templom. A hajó északkeleti sarkának kettős csigalépcsője északról

11. Lőcse, Szent Jakab-templom. A hajó déli előcsarnoka

12. Nagybánya, a Szent István-torony délnyugatról

hanem inkább árkádív. Ez az alsó tér funkcióját illetően is szolgál felvilágosítással, nyitott s ekkora bejáratnál kápolna ugyanis nemigen jöhet szóba, sokkal inkább az északnak megfelelő, déli előcsarnok (11. kép).⁴³ Az emeleti rész déli és keleti falán egy-egy profilozott bélletű, csúcsíves ablak jelenik meg. Előbbin keresztül rálátni egy ablakbéllet bal felére, amely valószínűleg a déli hajófal azon ablakainak egyikéhez tartozott, melyek az utólag épített délnyugati melléktérbe nyíltak. Utóbbi térnek a falai két támpillérével és déli ablakainak bal szarkövével együtt valamelyest még szintén álltak 1842-ben. Az épületrész falának keleti vége hasonló magasságig nyúlt még fel, mint az előcsarnoké, de azzal ellentétben ennél inkább egyszintes térről lehetett szó, mivel az övpárkány itt az ablakok alatt futott körbe, s ezek béléte a rajzon megszakítás nélkül nyúlik fel a fal megmaradt tetejéig. Nyugati falának külső képét a XVIII. század közepi olajfestmény őrizte meg a számunkra. Délnyugati átlós támpillére és a toronyfal között szélfogó, esetleg csak egy előtető húzódott, ami alatt egyenes lezárású, nyilvánvalóan az újkorból származó ajtó látható. A tető felett, az ajtó tengelyében gótikus, mérműves, négyosztatú ablak jele-

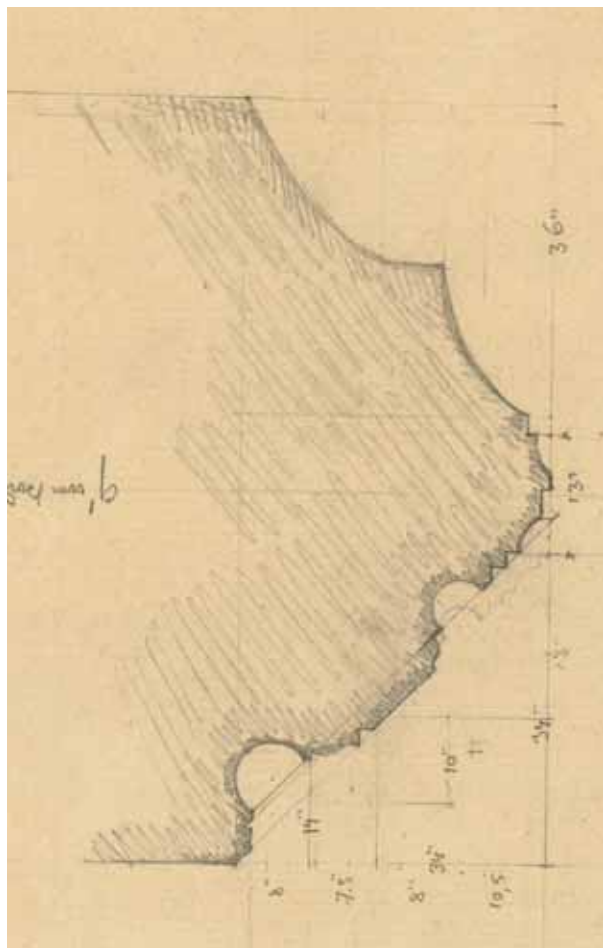
nik meg, s az épületet lapos félnyeregretető fedi.⁴⁴ E részletek is azt a már említett feltevést támasztják alá, hogy ez az épületrész kápolnának készülhetett.

A toronyról és a hajó nyugati homlokzatáról részleges fennmaradásuk, és a XVIII. századi, nyugatról felvett

13. Nagybánya, Szent István-torony. Körablak a nyugati oldalon

olajfestmény miatt a fentieknél részben valamivel pontosabb képet lehet alkotni.⁴⁵ A négyzet alaprajzú toronynak a fala jóval vastagabb, mint a templom többi fala, és törtkőből emelték, sarokarmírozással (12. kép).⁴⁶ Déli és nyugati oldala teljesen szabadon állt, az északi és a keleti alsó két szintje a templom belsejébe esett. A torony felső három, egymástól ma újkori kövekből álló övpárkánnyal elválasztott szintjének oldalai azonos kialakításúak.⁴⁷ A legfelső emeleten egy-egy különböző méretű, félkör-

14. Nagybánya, Szent István-torony. A körablak bélletének profilrajza

íves lezárású nyílás – ezeknek nagy részét ma az óralap fedi –, az alatta lévő két szinten egy-egy csúcsíves ablak töri át az oldalakat.⁴⁸ Az ablakok keretének jó része cserélt kövekből áll. A toronysisak alatt egykor liliomos csúcsívsorból álló párkány húzódott, melyet az 1900 körüli restauráláskor épített, galériás toronysisakkal bontottak el.⁴⁹ A nyugati és a déli oldalon a torony alsó részén is futott két övpárkány, melyeknek ma már csak a lefargott sávja vehető ki.⁵⁰ Nem ismert, hogy a toronynak

volt-e lábazati párkánya, a jelenlegi járószint ugyanis magasabban van, mint az eredeti.⁵¹

A nyugati oldal földszintjét nagyméretű, vastag és összetett profilú béllettel, viszonylag kis átmérőjű nyílással kialakított körablak töri át (*13–14. kép*).⁵² Mai művét a XIX. század végi restauráláskor kapta, eredeti kőrácsának a formája nem ismert.⁵³ Az ablaktól balra, felső szélével azonos magasságban egy lefaragott felületű, egykor valószínűleg kerekaltalpu címerpajzsot mutató kváder jelenik meg, újkori, téglából készített falszövet által körbefogva.⁵⁴ Egy másik, töredékes címerpajzs a XIX. század végén még látható volt közvetlenül az ablak felett, másodlagos elhelyezésben.⁵⁵ A körablaknak az egyik előbbi jegyzetben említett, Schönherr által közölt fotóján a címer is megjelenik: a négyelt pajzs első mezéjében a hétszer vágott ábra látható, alatta a harmadikban pedig a dalmát leopárdfejek sejlenek fel. Schönherr címerleírása sajnos nem tesz különbséget aközött, ami még valóban kivehető volt a kövön, s amit már ő képzelt hozzá, sze-

15. Nagybánya, Szent István-torony. Lépcsőtorony a déli oldalon

16. Nagybánya, Szent István-torony. A lépcsőtorony középső ablaka

17. Nagybánya, Szent István-torony. Kőlap páncélos alak figurájával a déli oldalon

rencsére azonban Rómer Flóris 1864-ben készített vázlatát is ismerjük a faragványról. Ezen a felső két mező látható szív-pajzzsal együtt, az első mező vágásos ábrája mellett a második mezőben a kettős kereszttel, a szív-pajzsban pedig *holló* felirattal.⁵⁶ Noha a negyedik mező ábrájáról nincs megbízható információnk – Schönherr szerint vagy a cseh, vagy a beszercei oroszlán lehetett, vagy volt az – nyilvánvalóan Hunyadi Mátyás leggyakrabban használt országcímeréről van szó.⁵⁷ A toronynak ezen az oldalán, a középső csúcsíves ablak záradéka felett egy majdnem a felismerhetetlenségig lekopott torzfej látható még befalazva.⁵⁸

A torony déli falából kis kiülésű, négyszögletes lépcsőtorony áll ki, a benne lévő csigalépcső nagyobbik része a torony falvastagságában található (15. kép). Kváderfalának túlnyomó része cserélt kövekből áll, szemöldökgyámos, élszedett keretű ajtaja valószínűleg az 1900 körüli felújításkor készült.⁵⁹ E felett három szinten jelenik meg egy-egy ablak: az alsó formája azonos az ajtóéval, a két, egymással megegyező felső pedig vékony, csúcsíves nyílás (16. kép). Utóbbiak bélletprofilja pálcátaggokkal és homorlattal van tagolva, nyílásuk fent háromkaréjos formával záródik. Mindhárom ablakkeret túlnyomó része

eredetinek tűnik. A lépcsőtorony feletti ablak könyöklőjének a magasságában, a délnyugati saroknál másodlagosan befalazott, páncélos alakot ábrázoló kő jelenik meg (17. kép). A korábban Roland-szoborként is meghatározott faragvány inkább sírkőlap lehet, amely az alak páncélzata és fegyverei – kardja, illetve főleg a mára letört buzogánya – alapján nem a középkorból, hanem a kora újkorból származik.⁶⁰

18. Nagybánya, Szent István-torony. A földszint boltozata

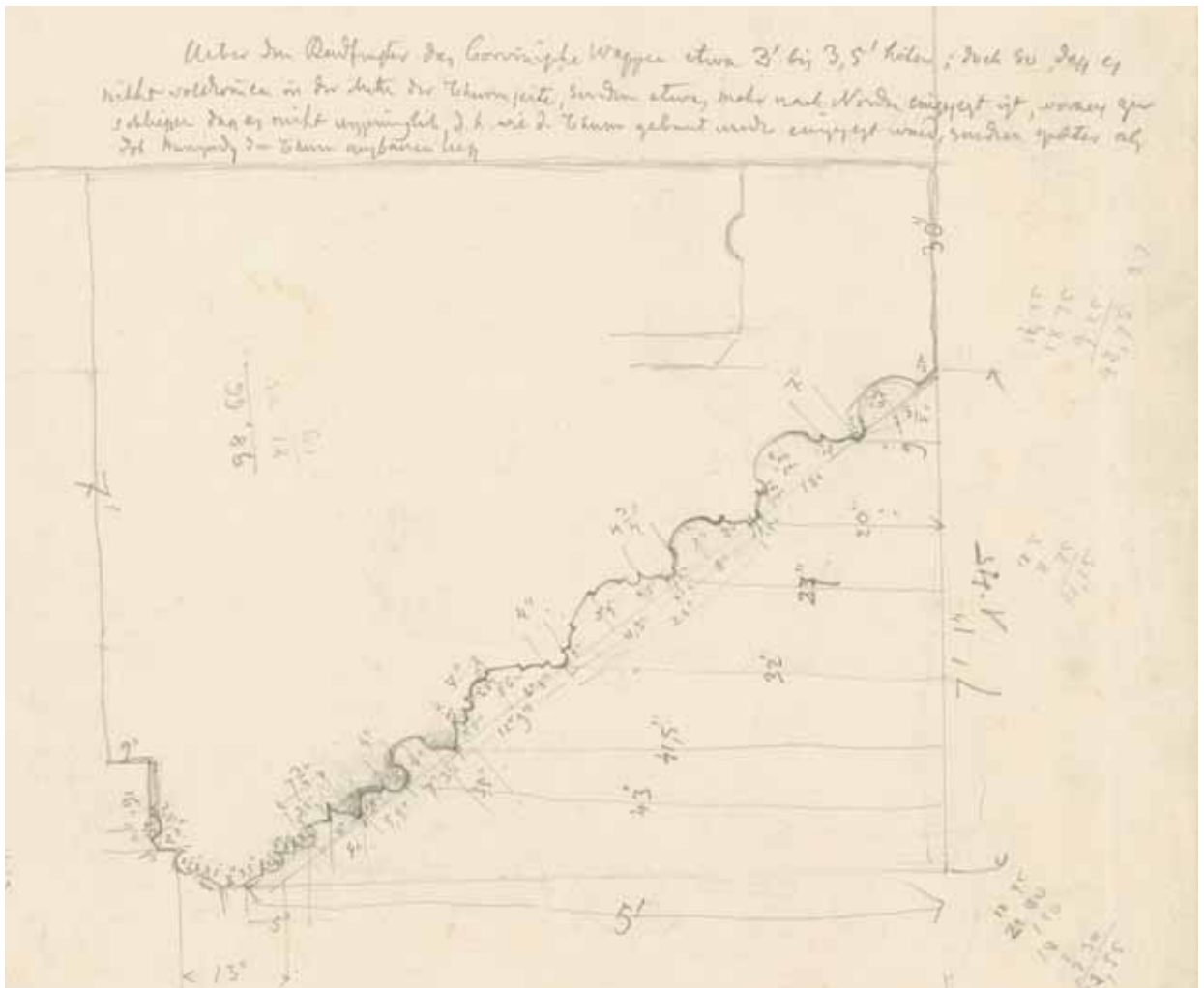

19. Nagybánya, Szent István-templom. A nyugati kapu részlete

A torony keleti falán fennmaradt a hosszház déli falának vastag bekötési csonkja, amely a délkeleti saroktól majd két és fél méterre északra csatlakozik a toronyfalhoz. A csonk és a toronyfal által bezárt sarokban a déli hajó sarokpillérének a maradványa is megfigyelhető. Formája két, az árkádív – ld. erről alább – indításának magasságában lévő rétegekővön még kivehető. Balra negyedhengertag látszik – ez talán a déli fal homlokíve volt –, középen nyolcszögű sarokpillér, s ettől jobbra még valamilyen, mára kivehetetlen forma jelenik meg.⁶¹ A falcsonk egészen a boltozatindításig, nagyjából 20–22 méteres magasságig megmaradt, a boltozatra már csak a falív utóbb téglával kifalazott fészke utal a toronyfalra. A felette lévő keskeny falnyílás a hosszház tetőszerkezetébe vitt, melynek lenyomata még gyanítható a falszövetben. Közvetlenül a falcsonk mellett, közepmagasságában egy másik, jelenleg ablakként szolgáló, vékony, magas

nyílás is látható, eredetileg talán valamiféle karzattal összefüggésben. A torony keleti fala a hosszház felé csúcsíves árkáddal volt megnyitva, melynek elfalazott íve ma is jól kivehető.⁶²

Az északi toronyfalon a templom nyugati falának a bekötési csonkja nagyjából hasonló elhelyezkedésben látható, mint a keletin, és körülbelül ugyanaddig a magasságig nyúlik fel.⁶³ A toronyba valószínűleg északról is be lehetett jutni, de ma már nehéz egyértelműen eldönteni, hogy eredetileg itt is árkádív, vagy csak ajtó nyílt-e a belsejébe. A mai, 1900 körül készített ajtókeret teherelhárító íve felett ugyanis egy hasonló, nagyjából azonos magasságú csúcsív rajzolódik ki a falszövetben, mint a keleti oldalon.⁶⁴ Ez azonban tartozhatott a templom nyugati falánál húzódó karzat boltozatához is, persze az sem kizárt, hogy a boltozat falíve egyben a toronyfalba nyíló árkád íve is volt. Mindenesetre, ha a torony keleti falát

20. Nagybánya, Szent István-templom. A nyugati kapu fennmaradt bétetének profilrajza

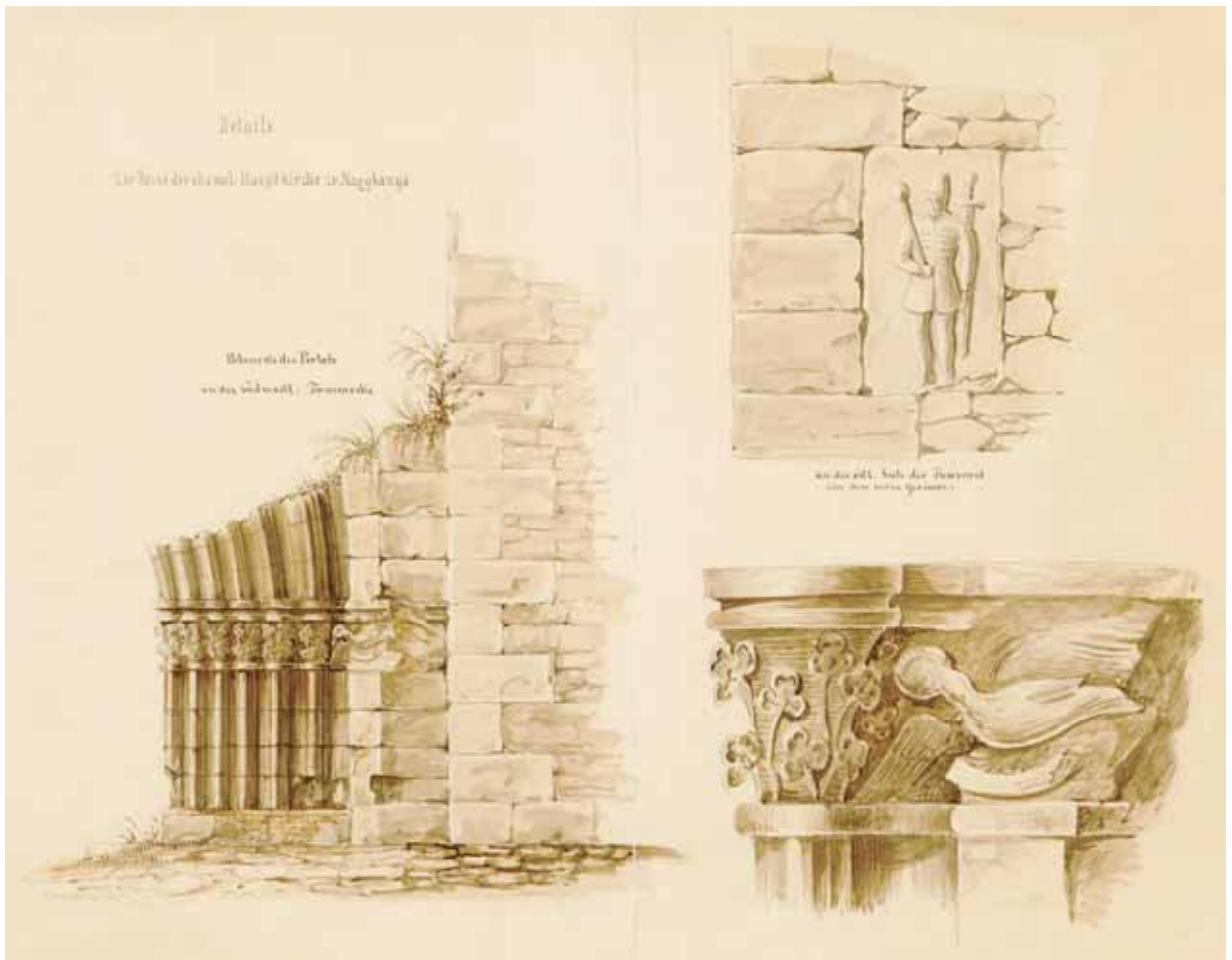
21. Nagybánya, Szent István-templom. A nyugati kapu fejezetsávjának részlete

a templom felé már megnyitották árkáddal, logikusabbnak tűnik, hogy eredetileg ezen az oldalon sem ajtó volt, annak ugyanis ebben az esetben nemigen lett volna igazi funkciója.⁶⁵

A torony földszintjét ma bordás keresztboltozat fedi, amely közvetlenül a nyugati oldal körablakának a teteje felett záródik (18. kép). A bordák fent kerek zárókőbe futnak össze, profiljuk egyszerű ék alakú, indításaik nem középkori formákat mutatnak. A boltozat rekonstrukció, és valószínűleg azokból a festett bordákból és zárókőből építették, melyeket a tanulmányát a XX. század közepső időszakában író és a templom földszinti terében még síklefedést említő Szász Károly a jelenlegi plébániatemplom pincéjében látott.⁶⁶

A templom nyugati falának csonkja és a torony északnyugati sarka közti részt a megmaradt kapubéllet tölti ki, melyet valószínűleg utólag helyeztek be ide (19. kép).⁶⁷ A béllet ugyanis elválík a torony északnyugati, ezen a szinten is armírozott sarkától (22. kép).⁶⁸ A hatalmas méretű béllet lábazata ma a járószint alá esik, kialakításáról azonban egy Lux Kálmán hagyatékából származó fotó tanúsodik.⁶⁹ Alul átlós vonalú lábazati tömb húzódik, melynek rézsús tetején állnak a szárkő meghatározó profiltag-

jaihoz tartozó, sokszögűnek tűnő lábazati dobok. Az összetett profil homorlatokból, pálcatagokból, ezekkel kísért körtetagokból és egy csúcsával kifelé álló, csepp alakú, de aszimmetrikusan megformált tagozatból tevődik össze. A bélletprofil az egykori nyílás felé mérműtagból áll, s néhány tagozattal e mögé, hátrafelé is befordul (20. kép).⁷⁰ A fejezetzóna összefüggő sávból áll, melyet alul pálcatag, felül pálcával, homorlattal és lemeztaggal profilozott fejlemez keretez (21. kép). A sávban tömbszerűen kiképzett kehelyfejezetek jelennek meg, megfelelően a bélletprofil hangsúlyos tagozatainak, s a felületet kétsoros levéldísz borítja. Az alapsíkra szinte rátapadó levelek alul a keretező pálcatagból nőnek ki, felül egy ehhez hasonló, de néha megszakadó „ágból”. A levelek párosával, közös szárból szétágazva vannak elrendezve, az alsó sorban általában fejezetre, a felsőben pedig a fejezetek közé esnek. A párok egyikének közepe mindig kiállt dudorból, a másik bemélyülő homorulatból áll, ehhez csatlakozik három-három hullámos kialakítású levélvégük. A fejezetsávot jobb végén feliratszalog és felette széttárt szárnyú, bal felé forduló madár, a kapunyílásnál maga előtt feliratszalogot tartó angyalak keretezi (12. kép).⁷¹ A fejezetsáv felett három rétegtőkőnyi maradt meg a kapu ívé-

22. Nagybánya, Szent István-templom. A torony és a nyugati kapu részletei

ből, melyen a lenti profil folytatódik. A kapuról a XVIII. századi olajfestmény szolgál még némi információval. A kapunak a nyugati falhoz képest kiugró előépítménye felül vízszintesen, félnyereggtetővel záródott, s hogy ez eredeti kialakítás volt, arra a felette közvetlenül látható, négyosztagú, mérműves ablak utal.⁷² A félkörívrrel záródó két kapunyílást pillér választotta el egymástól, felettük ráccsal borított, üres felületűnek tűnő timpanon látható. A kapunak a festményen félköríves archivoltja van, de a budapesti rajzmásolaton és a barokk alaprajz mellett megjelenő nyugati homlokzatrajzon is csücsíves a záradéka, s ez sokkal hihetőbb forma. A templom északnyugati sarkán hatalmas támpillér áll.

Eltekintve az önmagukban alig datálható, a templomhoz ráadásul csak némi fenntartással köthető kőfaragványoktól, az írott forrásokkal együtt nagyjából ennyi az, amire az épületnek, illetve egyes részeinek a keltezését, továbbá építészeti- és stíluskapcsolatait alapozni lehet.

Elöljáróban fontos leszögezni, hogy a nagybányai templom a fent megadott méreteivel a magyar királyság legnagyobb középkori plébániatemplomai közé tartozott.⁷³ E körülmény azért is számot tarthat a figyelmünkre, mert valamelyest kijelöli azt a kört, melyet a templommal kapcsolatos további vizsgálódások során érdemes szem előtt tartanunk. Az épület belső kronológiájának a felvázolását az alaprajzi- és tömegformák mellett leginkább még az építésmenet vélt logikája alapján lehet megkísérelni. Ésszerűnek tűnik feltételezni, hogy a templomot a szentélyének az építésével kezdték meg valamikor 1347 előtt, a korábbi épület helyén vagy körül, s hogy 1376-ig ezt a részét be is fejezték.⁷⁴ Logikusnak tűnik továbbá feltételezni, hogy a szentély északi oldalához a sekrestyét vele egy időben építették, noha a szentély északkeleti sarkán a sekrestye keleti falának és az átlós támpillérnek az együttes megjelenése utólagos hozzáépítés jele is lehet. A legvalószínűbb az, hogy az eredeti sekrestyét idővel kelet

felé bővítették, és csak ez a része épült másodlagosan a szentélyhez. Formái alapján bizonyosnak vehető továbbá, hogy legkésőbb ekkor, a XIV. század középső időszakában a tornyot is elkezdték felépíteni a szentéllyel együtt, amire statikai okok miatt szokott sor kerülni.⁷⁵ A toronnyal kapcsolatban azonban az is felvethető, vajon nem a korábbi templomból származik-e, vagy legalábbis egy része. A hosszház oldalfalaiból való csekély kiugrása kifejezetten késő román templomokat juttat ugyanis eszünkbe, s nyílászercetel sem mondanak ennek ellent.⁷⁶ Tipikus késő román megoldás a viszonylag kis nyílású, vastag bclletű körablak, s annak a nyugati torony alsó részén való elhelyezése. Talán Bambergre visszavezethetően e megoldás megjelent Jákon, majd Zsámbékon, és 1260 után a budai Nagyboldogasszony-templom északnyugati tornyán is, későbbbről azonban nemigen ismert.⁷⁷ A nagybányai példa, amely a profilja alapján a fentiek-től már elvállk, származhat egy korábbi, mondjuk XIII. század végi vagy XIV. század elejei periódusból is, de a román formák hazai továbbélését ismerve az sem kizárt, hogy a XIV. század második negyedében készült.⁷⁸ Mindenesetre a korábbi templomépületből való származtatásnak ellentmond a hajó nyugati és déli falának bekő-

23. Lőcse, Szent Jakab-templom. Az északi előcsarnok kapuja

24. Küküllőkörös, evangélikus templom. Nyugati kapu

tési csonkja, melyek úgy tűnik, egyidejűek a torony falai-val.⁷⁹ E kérdésben a falak alapozásainak a vizsgálata egyértelmű választ adhatna, a körablak formáit ugyanis már aligha fogjuk tudni összevetni a szentély részletmegoldásaival.

A hosszház építéséhez a fentebb elmondottak alapján majdnem biztos, hogy tervváltozás után kezdtek hozzá. Nem tudjuk azonban, hogy ez időben elvált-e a szentély befejezésétől, és ha igen, mennyivel, továbbá hogy mikor került sor felépítésének a végére. Ezzel kapcsolatban két forrást is érdemes idézni, melyek ugyan a kérdésre nem adnak *expressis verbis* választ, de megítélésük a lehetőségek mérlegelésénél mindenképpen latba esik. Ahogy arról a fentiekben szó volt, az 1376-os kiváltság-megerősítő oklevélben az 1347-essel ellentétben már nem említik az építkezést, s talán épp emiatt az irat kérelmezői között a plébános sem szerepel újra. Mindez talán nem a véletlen műve, az új okiratot egy új helyzethez igazíthatták hozzá. S noha elviekben nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a szentély befejezését követően valamilyen ok miatt sem lehetőség, sem szándék nem volt az épület belátható időn belüli folytatására, s ez tükröződik az új oklevélben, ennél sokkal valószínűbb, hogy a munkálatok finanszírozásáról azért nem esett szó, mert a templom már kész volt, vagy legalábbis a teljes befejezéséhez már nem volt szükség a további extra támogatásra. Az a legkevesebb három évtized, ami az építéskezdetétől eltelt, elég lehetett egy ilyen nagyságrendű épület fő részeinek a befejezéséhez. A másik forrás az 1387-es, a város és plébánosa között kötött szerződés. Ebben a plébános többek közt 11 káplán alkalmazására kötelezte magát. E klerikusszám országos viszonylatban is kiemelkedőnek számított egy plébániatemplom esetében.⁸⁰ Ha nem is vonható közvetlen kapcsolat a szolgálattevő papság száma és templomuk állapota, illetve nagysága között, ráadásul Nagybányán a korábbi épületet nem ismerjük, ez az adat szintén inkább rendezett viszonyokról, egy jelentős méretű, már nagyrészt befejezett épületről árulkodhat, mint valamilyen, legalábbis a templom használatával kapcsolatos átmeneti- vagy szükségállapotról.

A hosszház felépítésének idejével összefüggésben pillanatnyilag egyetlen további részletet érdemes még körbejárni, annál is inkább, mert ez a templom stíluskapcsolatait illetően is szolgál felvilágosításokkal. A toronyhoz utólag épült, de a hosszházhoz képest periódusváltásra nem feltétlenül utaló nyugati kapuról van szó. Fejezetsávjának „púpos hátú” levéldíszre két sorba rendezve tipikus megoldás volt nagyjából a XIV. század harmadik negyedében. Az ország központi részében megtalálni a visegrádi Anjou-kutak fejezetein,⁸¹ a budai Mária Magdolna-templom töredékei közt,⁸² Pöstyénből (Piešťany) származó falpillérfőkön⁸³ vagy a garamszentbenedeki

(Hronský Beňadik) apátsági templom hajójának keleti pilléreire.⁸⁴ Utóbbi két emléken figurális ábrázolások is megjelennek a levéldíszrel összefüggésben.⁸⁵ Erről a területről a nagybányaival összevethető kapukról azonban nem ismert a fejezeteknek ez a fajta díszítésmódja, ami persze adódhat az emléktanyag jelentős pusztulásából is.⁸⁶ A szatmári kapu egészét figyelembe véve az egyik legszorosabb párhuzam a Szepességből, Lőcséről említhető. A Szent Jakab-templom hajójának északi kapuján és az ezt takaró előcsarnok tőle nem független bejáratán a szatmári kapu majd minden eleme – átlós lábazati tömb, rézsús tetején lábazati dobokkal, a végigfutó, profilal keretelt fejezetes sáv a kehelyfejezetekkel, az ezeket díszítő levélsor – azonos, vagy összevethető formában található meg (23. kép). Az eltérő fázisban készült lőcsei kapuk datálása sajnos elég bizonytalan, az előbbi a XIV. század középső időszakából, az előcsarnok kapuja pedig a század utolsó harmadából-negyedéből származhat.⁸⁷ Lőcse vonzáskörzetében feltűnik a nagybányai bélietprofil legritkább eleme is, az aszimmetrikus, csepp alakú forma. Kétszer is használták ezt a tagozatot a XIV. század első feléből származó lándoki (Landek) templom sekrestyeajtájánál, melyet a lőcsei minorita templom ugyanazon aajtájával hoztak összefüggésbe.⁸⁸ Az eddig felsorolt emlékeken túl Erdélyre is érdemes pillantást vetni. A hármas, hullámzó végű levelekkel – bemélyített középrésszel is – és figurális ábrázolásokkal díszített fejezettípus, szabálytalanabb elrendezéssel a kolozsvári Szent Mihály-templom és a szászsebesi (Sebeș) evangélikus templom szentélyét jellemzi. Előbbinek a XIV. század harmadik negyedére való datálása csak nemrég kérdőjeleződött meg, s merült fel az 1380-as éveket követő időszak is.⁸⁹ A vele szorosan összefüggő szászsebesi szentélynek, ahol a levéldísz szintén meghatározó, az Anjou-boltozatzatcímerek miatt azonban 1382-re, de legkésőbb 1387-re el kellett készülnie, s ez Kolozsvárt illetően is inkább a hagyományos datálás felé mutat.⁹⁰ Erdély nem csak a két épület miatt tarthat azonban számat az érdeklődésünkre, hanem azért is, mert a nagybányai kaputípus itt széles elterjedtségnek örvendett. Az emlékcsoport a gyulafehérvári (Alba Iulia) székesegyház XIII. század végi és a kerci (Cârța) ciszterci templom 1300 körüli nyugati kapujára visszavezetve lett csokorba gyűjtve.⁹¹ Az egyes emlékek datálása és egymáshoz való viszonya sajnos bizonytalan, illetve nincs eléggé kidolgozva, annyi azonban világos, hogy főként a XIV. század második felében, áthúzódva a XV. század elejére is, egy sor, egymással szorosabb kapcsolatban, illetve valamilyen leszármazásban lévő kapu épült Erdély főként szászok lakta településein. A vastagított falban kiképzett, gazdagon profilozott bélietű, fejezetsávval ellátott kapuk alapszerkezete azonos a Nagybanán láthatóval, s az egyes emlékeken számos esetben

jelennek meg a szatmári kapu részletmegoldásai is: a lábazati zóna az átlós alaptömbön ülő, önálló oszlopszékeivel (Buzd [Boz], Darlac [Dârlos], Küküllőkörös [Curciu], Marosvásárhely [Târgu Mureș], Szászbogács [Băgaciu]), a kétsoros levéldísszel takart, összefüggő fejezetsáv (Baráthely [Brateiu], Buzd, Darlac, Ecel [Ațel]), e sávban némi figurális ábrázolás (Küküllőkörös, Szászrégen [Reghin]), de még a csepp alakú profiltag is (Darlac, Szászbogács, Szászrégen) (24. kép). Mindezek alapján nyugodtan kijelenthető, hogy a nagybányai kapunak az erdélyi emlékek legalább egy részével szoros kapcsolatban kellett állnia. Miután pedig a példák közt a nagybányai volt a legmonumentálisabb, az is felvethető, hogy nem ez a kapu szolgált-e az erdélyiek számára új megoldásokkal, sőt, ennél továbbmenve, hogy nem Nagybánya jelentette-e az alapvető előképet az erdélyi példák egy részének. Az emléksorozat nagyobb felének Gyulafehérváron és Kercen kívül ugyanis nyilvánvalóan kellett lennie más inspirációs forrásának is, hisz rajtuk számos, az előbbi két példán hiányzó megoldást lehet látni, melyek ráadásul rendre megtalálhatók a szatmári kapun.⁹² Hogy Nagybánya milyen mértékig jöhet szóba előképként, ugyanúgy alaposabb utánajárást igénylő kérdés, ahogy az is, volt-e összekötő szerepe a szatmári kapunak Lőcse és az erdélyi emlékek között. A királyi káplánként is működő nagybányai plébános személye pedig azt is felveti, lehetett-e valamilyen kapcsolata a templomkaput építőknek a központi területeken fekvő, idézett emlékekkel is? Mindenesetre a nagybányai kapu ezen összefüggései az írott forrásokhoz hasonlóan azt mutatják, hogy a hosszház felépítésének a döntő részét sokkal inkább az 1376-os, illetve 1387-es dátum elé, mint utánra kell helyezni.

A hosszháznak van egy másik részlete is, amely alkalmas stíluskapcsolatok felvázolására: déli falának keleti felén megjelenő kettős ablaka. A megoldás jól ismert a magyarországi építészetben, Kassa, Kolozsvár és Brassó (Brașov) plébániatemplomairól (25. kép).⁹³ E példák esetében a forma mindig a nyugati tornyokkal kapcsolatban tűnik fel, azok egymás feletti belső tereinek a megvilágítására szolgál. Nagybányán a megoldás hasonló funkcióban, de más helyen való alkalmazása tervezőjének alkotó vénájára is fényt vet. A többi emlékekkel ellentétben, ahol a vastag toronyfalakban megjelenő nyílások szűkek és egy- vagy kétosztatúak, Nagybányán a hajófalnak megfelelő, széles, négyosztatú nyílás látható, összetett mérművel. Ezt a különállást Kassa, Kolozsvár és Brassó ablakainak a nagybányaihoz való kronológiai viszonya megmagyarázhatja, újra felvetve a nyugati kapuval kapcsolatban már megfogalmazott kérdést: mennyiben tekinthető a szatmári templom példaadó előképnek – ezúttal azonos súlycsoportban levő társaival összevetve. Amíg ugyanis a kettős ablakok a másik három példánál a XV. század

25. Kolozsvár, Szent Mihály-templom. Az egykori északnyugati torony északi fala

első két harmadából származnak, Nagybányán a fentiek alapján a hosszház keleti része ennél már jóval korábban felépült. Az elsőbbség az ablak esetében tehát egyértelmű, s a többi épületnél feltehetően a jelentős fáziskésés miatt valósították meg a szerkezetet más összefüggésben, az új helyzethez igazítva a kialakításukat is. Hogy itt valószínűleg nem közös előkép követéséről van szó, arra a kolozsvári kapcsolatot utalhat. A Szent Mihály-templom hajójának keleti végén a karzat és/vagy lettner miatt történt lépcsőtornyos kialakításnak az átlósan futó fal szükségmegoldásával együtt a kronológia miatt szintén Nagybányáról kellett az erdélyi városba érkeznie, s ezt az irányt még akkor is érdemes fontolóra venni, ha Kolozsvár esetében el akarnánk fogadni az újabban felmerült egységes terv koncepcióját.⁹⁴ A kettős ablakok viszonyának fenti iránya arra is felhívja a figyelmet, hogy e néhány, a magyar királyság városi építészetének képét jelentősen meghatározó plébániatemplom között az összefüggést nem lehet egyszerű, lineáris leszármazásként elképzelni,

hanem a hatások és ellenhatások szövevényes, mára pusztán részleteiben megismerhető rendszereként.

A nagybányai templom építésének ehhez a XIV. századi fázisához nagyobb biztonsággal csak egyetlen építészeti faragványt lehet kötni – amennyiben persze ebből az épületből származik. A város főterének délkeleti sarkán

26. Nagybánya. Konzol az egykori Fekete Sas-fogadó udvarán

álló Fekete Sas-fogadó belső udvarán, az egyik tűzfalba jelentős méretű konzol van befalazva (26. kép).⁹⁵ A vastag mészréteg alól formái csak részben tűnnek át, de így is jól érzékelhető, hogy arról az egymás felett vízszintesen húzódó homorlatokkal vájatolt konzoltípusról van szó, amely Lőcsén, a minorita kolostorban jelent meg a XIV. század első felében, majd terjedt el szélesebb körben, főként a Szepességben. Nagybányára talán a lőcsei összefüggéseket is mutató nyugati kapu formáival együtt kerülhetett.⁹⁶ A többi, alább következő töredék feltételeesen ugyan köthető ehhez az építkezéshez, de pusztán formáik alapján még a XIV. század utolsó negyedében is el lehetne képzelni azokat, sőt, egy részüket még a következő század első felében is (mindenesetre ha statisztikai alapon gondolkodunk, nagyobb részük a templom fő építési periódusából kell, hogy származzon). Egy jelentősebb méretű, tetején egykor keresztrózsával díszített, meredek oldalú vimpergacsúcs (Kat. 2.) leginkább kapuhoz tarthatott. A templom nyugati portáljával kapcsolatban

említett, a XIV. század második feléből származó párhuzamok közt számos ilyen oromzattal lezárt kapuval találkozni. A fentebb elmondottak alapján azonban nem származhat a nyugati kapuból, valamelyik oldalbejáratot díszíthette.⁹⁷ Akár hasonló vimpergához is tartozhatott az a párkánytöredék, amelynek tetejét rövid, nyesett ágból kinövő, púpos hátú kúszólevél díszíti (Kat. 3.). A nyugati kapu levélformáitól némileg eltérő motívum szintén a XIV. század második felének volt elterjedt megoldása, az említett lőcsei és erdélyi párhuzamokon is sok esetben bukkan fel. Egy mellvédtöredéket (Kat. 4.) díszítő mérműrészletet talán olyan, egymásba olvadó mérműformává lehet kiegészíteni, amelynek a szerkesztésmódjával készített kőrácsok a XIV. század első feléből származó előzmények után a prágai Szent Vitus-székesegyházon fordulnak elő számos változatban, s onnan is terjedtek el Közép-Európában.⁹⁸ A nagybányaival leginkább összehasonlítható, mert négyszögbe írt forma 1370 körüli, prágai mérműveket követve a kölni dóm Péter-kapuján jelenik meg több változatban (27. kép).⁹⁹ A szatmári töredéknek jellegzetes megoldása az egy ívszakaszon belül alkalmazott két, azonos méretű orrtag is.¹⁰⁰ A XIV. szá-

27. Köln, dóm, Péter-kapu. Vakmérmű az archivolt egyik próféta-szobrának trónusán

28. Krisztus az Olajfák hegyén, részlet (Nagybánya, Megyei Régészeti és Történeti Múzeum)

zad második felében elterjedt kétszintes, szögletes lábazati tömb négyszögű variánsa jelenik meg egy további réteggöved, leveles konzollal alátámasztva (*Kat. 5.*).¹⁰¹

Nem hagyható e ponton említés nélkül az a két figurális töredék, amely mára egyedülként képviseli a templom egykori szobrászati díszét. Tulajdonképpen e meglepően magas kvalitású domborművek reprezentálják a nagybányai templomot a szakirodalomban egészen máig. Ha Budán vagy az ország egyéb központi helyén tűntek volna fel, bizonyosan viszonyítási ponttá válnak, s nem kerülték volna el a külföldi szakma figyelmét sem. Sőt, egyik-másik régió vagy náció számára alighanem arra is alkalmat adtak volna, hogy saját emléksorozatának közelebbi-távolabbi vonzáskörzetéhez számolja őket. A ku-

tatás nem igazán tudott a faragványokkal mit kezdeni, s körülöttük ma is megválaszolatlan vagy fel sem tett kérdések „sorakoznak”. Ezek az eredeti elhelyezkedésre és ezzel összefüggésben a funkcióra, a datálásra és ikonográfiára, valamint a hazai, de tágabb értelemben vett szobrászatban betöltött helyükre is vonatkoznak.¹⁰²

Majdnem kizárt, hogy a két relief egykor ne ugyanahhoz a többjelenetes domborműhöz tartozott volna. Erre ugyanis egyértelműen utal a hátoldal kialakítása, melyek alján méretben és elhelyezésben is megegyező, részűs visszaugratás húzódik, elvékonyítva a kőlap felső, nagyobb részét. Sajnos nem sok reményünk van arra, hogy a dombormű templomon belüli eredeti helyére fény derüljön.¹⁰³ A legkorábbi származó információ erre nézve Schönherntől olvasható, aki a templomot ábrázoló 1842-es akvarell szerzőjére hivatkozva a nagyobbik töredéket a „déli oldalkápolna kapuja fölött” említi, a másik pedig az „ellenkező oldal bejárájának tympanonját díszítette” volna.¹⁰⁴ Leginkább valóban kapuval összefüggésben lehet elképzelni a faragványokat, de a funkciót illetően zavarba ejtő a nagyobbik darab meredeken dőlő, egyenes oldala.¹⁰⁵ Háromszög alakú tympanondomborművek ugyanis nem ismertek, s e forma leginkább még

29. Třeboňi mester: Krisztus az Olajfák hegyén, részlet (Prága, Nemzeti Galéria)

30. Krisztus az Olajfák hegyén, részlet (Nagybánya, Megyei Régészeti és Történeti Múzeum)

vimpergát juttat az eszünkbe. Ilyen szerkezeteknél teljesen ugyan nem kizárt a figurális díszítés, de ez a megoldás inkább kivételesnek számított.¹⁰⁶ Két hazai példája ismert, a XIV. század harmadik negyedéből származó kassai Szent Mihály-kápolna nyugati kapuja, ahol a vimpergában a lelkeket mérlegelő tituláris szent jelenik meg, s a kassai nyomában a kissebzeni plébániatemplom Agnus Dei-vel díszített toronyajtaja.¹⁰⁷ E megoldást jellemzően olyan kapuknál alkalmazták, ahol a nyílás záradékát nem tölti ki timpanon, de úgy látszik, hogy az ábrázolásról sem akartak lemondani, s a jegyzetben idézett külföldi emlékek mindegyikénél Mária megkoronázása a központi téma. Noha elbeszélő jelenetsort egyik említett példánál sem látni, amíg a nagybányai töredékek eredeti összefüggésére nincs hihetőbb magyarázatunk, meg kell elégednünk a fenti elképzeléssel.¹⁰⁸

A dombormű datálását illetően sem vagyunk könnyebb helyzetben. A szakirodalomban a XIV. század második fele, illetve a következő század első negyede jelenik meg, azaz a faragványok keletkezése háromnegyed évszázadra terjed ki.¹⁰⁹ Egyben azonban nagyjából meg-
egyezett a kutatás: a magyarországi anyagban nem igazán

találni megfelelő párhuzamát a domborműnek, és a darabok stílusát leginkább a „Parler-szobrászat” határozza meg.¹¹⁰ Ez a mind térben, mind időben meglehetősen tág orientáció aligha kérdőjelezhető meg, s jól tükrözi azt a késői datálás mellett felhozott indokot is, hogy e stíluskörön belül bizonyos formák, típusok hosszan továbbéltek.¹¹¹ A XV. századra való keletkezés döntőnek vélt argumentumának a tárgyát, a kisebbik töredéken megjelenő bal láb díszes térdvédőjű lábvértjét azonban nem köthetjük egyértelműen ehhez a századhoz, az ugyanis már provinciálisabb alkotásokon is feltűnt a XIV. század harmadik negyedében.¹¹² Ugyanebben az időszakban a faragványok stílusának meghatározó elemei is jól megfoghatók, úgy tűnik, főként Csehországhoz köthető műveken. A drapériakezelés jellemző motívuma, az elnyújtott, csepp alakú bemélyítés – amelynek a jelenlegi, feltűnő szerepét azonban érdemes óvatosan kezelni, hisz a ruhák kiálló redőinek nagy része lekopott, azaz a mélyedések az eredeti összképben kevésbé hangsúlyosan jelenhettek meg – megtalálható már a freiburgi Münster 1350–1360 körüli szobrászatában, az 1355–1360 körülre keletezett zahražany-i Madonnán, vagy a brandenburgi dóm 1375 körüli, Csehországból származó egykori főoltárának szobrain.¹¹³ Krisztus esetlennek tűnő lábtartásának és alsóteste furcsa arányainak – melyek fejéhez vagy a többi alakhoz képest nem alacsonyabb minőségről, hanem előképek használatáról tanúskodnak – kicsit későbből, 1380 körülről idézhető szoros párhuzama a treboňi mester Olajfák hegye-képén (28–29. kép), felsőtestéhez és fejének formáihoz pedig feltűnően közeli a hasonló témájú, XIV. század közepi Vyšší Brod-i táblakép Krisztus-figurája (30–31. kép).¹¹⁴ Itt a vaskos és ki-

31. Vyšší brodi mester: Krisztus az Olajfák hegyén, részlet (Prága, Nemzeti Galéria)

domborodó, átlós izommal ábrázolt nyakon ülő, erősen hátradöntött, kifelé fordított fej mellett a ruhaujj redőinek szinte szó szerinti átvétele figyelhető meg, a jobb hajfürt alá beforduló másik hajtincsnek a nagybányai Krisztus bal fürtjénél és a felső apostolnál is látható, hasonló részletével együtt. Noha a festészetből hozott szoros párhuzamok felvethetnek kételyeket, s bizonyos sémák hosszú továbbélése nyilvánvaló, mégis felmerül a kérdés, hogy érdemes-e faragványainkat majdnem fél évszázadnyira eltávolítani e párhuzamoktól, amelyekben úgy tűnik, szinte minden összetevőjük fellelhető? Ebben az esetben ugyanis rá kellene mutatnunk olyan elemekre is, amelyek a jelentős időkülönbséget igazolják. Ha lennének is esetleg ilyenek, ezeknél pillanatnyilag lényegesebbnek tűnik, hogy a nagybányai Szent István-templom felépültének döntő része erre az időszakra, azaz nagyjából a XIV. század harmadik negyedére tehető, s a Zsigmond-kornak csak a legvégéről tudunk építőtevékenységre utaló biztos jelet felmutatni.¹¹⁵ Ez a fenti párhuzamok keltezésével együtt leginkább tehát azt valószínűsíti, hogy a domborművek a templom XIV. századi építési periódusának a vége körül keletkezettek.

Noha a nagybányai templom építéstörténetében az eddigiekben tárgyalt periódus volt a legjelentősebb, építkezésekre még ezután is sor került a templomnál a középkorban. Ezek a munkálatok minőségüket illetően elérhették a korábbiak szintjét, jelentőségük azonban aligha volt összevethető azokéval. A déli oldal mellékterei a rajzi források alapján egyértelműen utólagos hozzáépítések a hosszaházhoz, s talán a sekrestye vagy legalábbis keleti fele szintén későbbi toldás eredménye.¹¹⁶ Könnyen elképzelhető továbbá, hogy a torony felsőbb szintjei csak elhúzódva, a XIV. század vége után épültek ki, ahogy az más templomok esetében is jól ismert.¹¹⁷ E későbbi periódusokra csupán egy-egy írott forrás, s néhány faragvány utal, amiket nem lehet kapcsolatba hozni az épület konkrét részeivel, a töredékeket pedig még építészeti szerkezetekkel sem igen.

Többféle architektonikus összefüggésben (pl. boltozati gyám, szoborkonzol) is elképzelhető az az egyenes falszakaszból származó, torzfejes gyámkő, amely a Zsigmond-kor vége körüli építőtevékenységre utal (*Kat.* 9.). E konzoltípusnak a prágai Szent Vitus-katedrális volt a kiindulópontja, s onnan terjedt el szélesebb körben Közép-Európában. Magyarországon Luxemburgi Zsigmond uralkodásának az idejéből ismertek a fő példái: a budai várból és a Nagyboldogasszony-templomból, a zágrábi székesegyházból, illetve Pozsonyban (Bratislava) a várból és a plébániatemplomból.¹¹⁸ A száját nagyra nyitó, nyelvét kinyújtó nagybányai típus a fenti emlékek közül egyedül a Zsigmond által az 1420-as évektől kiépített pozsonyi várban, a kaputorony átjáróboltozatá-

nál jelenik meg.¹¹⁹ Stílusát tekintve azonban nem ez, hanem egy másik, szintén a várból előkerült darab áll a legközelebb a nagybányaihoz a hazai anyagból (32. kép).¹²⁰ Az arc kör alakú kiemelkedésén ülő, dülledt szemgolyó és a vájatokkal kialakított szemöldök azonos megformálása miatt a nagybányai torzfejre is a pozsonyi gyámok keltezése, azaz az 1430-as évek lehet a leginkább érvényes.¹²¹

32. Pozsony, vár. Torzfejes konzol töredéke

Azt a hagyományt, amely szerint a templomon Hunyadi János is építkezett, nem tudjuk igazolni.¹²² Erre vonatkozó írott forrás nem ismert, s a fennmaradt építészeti részletek közül egyet sem tudunk olyan konkrétan keltezni, hogy a XV. század közepéhez lehessen kötni. A torony felső emeletein, mely a kormányzó tevékenységével kapcsolatban leginkább fel szokott merülni, egyedül a részben erősen kiegészített ablakok szolgálnak hiteles középkori formákkal. Kereteik azonban olyan egyszerű részleteket mutatnak, melyeket képtelenség a gótikus időszakon belül pontosabban elhelyezni.¹²³ A jelenlegi toronysisak 1900 körüli készítésekor elbontott csúcsív-soros, liliomokkal díszített koronázópárkánynak a részletmegoldásait nem ismerjük, de valószínűnek tűnik, hogy ez is a legegyszerűbb formából állt, nem téve lehetővé pontosabb datálást.¹²⁴

Mátyás esetleges építkezésére, de legalábbis az uralkodása alatt történt építőtevékenységre egy címerkő utal, amely a torony nyugati oldalába volt befalazva.¹²⁵ Másodlagos elhelyezése miatt a templomon belül nem tudjuk egyik épületrészhez sem kötni. Az a töredékes, egy pol-

gárházból előkerült kőlap, amelynek fennmaradt felirata 1468-as évszámmal végződik, és amelyet Schönherr a király építési felirataként értelmezett, sírkő lehetett (*Kat. 15.*).¹²⁶ A szöveg kezdete (*hoc opus*) ugyan szokatlan egy síremléssel kapcsolatban – bár előfordul Szilágycsehn (Cehu Silvaniei) Csehi Vajda István (†1504?) kriptafedlapján –,¹²⁷ de a köriratos elrendezés építési feliratnál értelmezhetetlen lenne, és alapkövekről sem ismert. A mű, amelyre a szöveg utal, nem feltétlenül magára a sírkőre vonatkozott, hanem talán a környezetében lévő vagy azt befoglaló valamely alkotásra, mondjuk egy kápolnára, melyet az elhunyt alapíthatott.¹²⁸ Biztosan a Mátyás korából vagy későbből származik egy réteggő, kannelúrázott, csavart felületű oszlopszékkel egybefaragva, talán fülke keretéből (*Kat. 14.*). Ha a templomépülethez tartoztak, leginkább még valamelyik melléktérből, a sekrestyéből vagy az előcsarnokok emeleti, nem feltétlenül liturgikus célra használt teréből valók azok a kerettöredékek, melyek keresztesztos ablakból származnak (*Kat. 6–8.*). A bétlütükön látható tagozatátmetsződés ugyan a XV. század első feléből is ismert már, de gyakorivá a század második felében vált.¹²⁹ Hasonló a helyzet a kétszer hornyolt profilú bordákkal, és az ilyen bordákból álló boltváll réteggőjével (*Kat. 10–13.*). Noha e típus már a század középső időszakából is ismert, igazi elterjedésére Mátyás uralkodásának inkább a második felében került sor.¹³⁰

Az épület keletkezéstörténetének e fenti, némileg a korábbi irodalom felfogását tükröző, jórészt uralkodói korszakokra bontott tárgyalása csalóka. Annak az érthető, nem is feltétlenül tudatos elvárásnak felel meg, hogy a középkori város első számú középületét a településnek az ország történetében kiemelt szerepet betöltő „tulajdonosaihoz” kösse, ezzel is kidomborítva az emlék jelentőségét. E felfogás a történeteket azonban némi túlzással úgy állítja be, mintha maga a város cselekvésképtelen lett volna önállóan, legalábbis ilyen volumenű ügyekben, ami biztosan nem felelt meg a valóságnak. Ezt éppen Nagybánya városa nyilvánította ki hivatalos reprezentációjának legmagasabb szintjén azzal, hogy XIV. század közepi nagyobb pecsétnyomójának köriratában a következő jelmondatot tüntette fel: *A polgárok kölcsönös szeretete a város legnagyobb ereje*.¹³¹ Az uralkodói támogatást egyes esetekben persze aligha lehet kizárni, de a templom felépítésének történetét nem szükséges a regnálásuktól

függő, teljesen önálló periódusokként elképzelni. Ha megnézzük a párhuzamként felhozott, hasonló nagyságrendű emlékeket, azok szintén nem utalnak erre.

Ami a kiemelkedő történeti személyek segítségül hívását illeti a templom jelentőségének a hangsúlyozásában, arra ráadásul az egykori épületnek – vulgárisan szólva – semmi szüksége sincs. A nagybányai Szent István-templom mind méreteit, mind a még kimutatható minőségét illetően legjelentősebb városi plébániatemplomaink közé tartozott a középkorban. A fennmaradt, akár építészeti, akár szobrászati részletek szerencsére arról is tanúskodnak, hogy e rangot nem az előképek egyszerű átvételével és továbbításával, hanem alkotó jellegű alakításával és bizonyosan új megoldások elterjesztésével is kiérdemelte. Pillanatnyilag úgy tűnik, a nagybányai templom a térben és időben is sokrétű kapcsolatrendszer teremtő épületek egyik kiemelkedő példája volt. A nyugati torony körablakával és elhelyezkedésével a késő román építészettől menekítette tovább a gótika korába. A hozzá épült kapu típusának talán szepességi eredete és erdélyi elterjesztésében vállalt funkciója a város földrajzi elhelyezkedéséből is adódó összekötőszerepet feltételez. S láncszem lehetett a XIV. század harmadik negyedének emlékei és annak az építészettörténeti tengelynek az összekötésében is, amely a magyar királyságot átszelő északnyugat-délkeleti nemzetközi kereskedelmi út mentén alakult ki. E tengely alappilléreit a kutatás régóta Kassa, Kolozsvár és Brassó templomaiban látja, s köztük a nagybányai Szent István-templomot is méltán megilleti egy hely – időben valahol e sor elején –, megfelelve a város többiekével vetekedő jelentőségének. Hogy mindezek a kapcsolatok pontosabban mit is jelentettek, arra pillanatnyilag nehéz választ adni. A ma tudhatók alapján a részletek alaposabb összevetésével valószínűleg még felmutathatók bizonyos eredmények, de jelentősebb továbblépésre a nagybányai templom és építészeti kapcsolatrendszerének a megismerésében csak akkor lesz mód, ha alkalom nyílik az épület maradványainak nagyobb mértékű és szakszerű régészeti feltárására.

A fényképeket Mudrák Attila (1., 7., 8., 12., 13., 15., 16., 18., 19., 21.), Papp Szilárd (10., 11., 17., 23., 25.) és Weisz Attila (26.) készítette, a további fényképek a szerző archívumából származnak. Az archív rajzok forrását ld. a szövegben.

JEGYZETEK

- ¹ SCHÖNHERR 1892. 289–298., 390–402.; minimális bővítéssel: SCHÖNHERR 1893. – utóbbi újraközlése SCHÖNHERR 1910. 123–151.
- ² SZÁSZ 2000. 12–63.
- ³ Ld. a köjegyzéket és bevezetőjében a provenienciájukra vonatkozókat.
- ⁴ A templomra röviden ld. még: MM 1987. I.: 427–428. (Entz Géza); WEISZ 2007. 13–15. A témához nyújtott információkért Kacsó Károlynak, Dan Popnak és Weisz Attilának tartozom köszönettel.
- ⁵ PALMER K. 1894.; SCHÖNHERR 1910. 345–414.; MAKSAI 1940. 98–102.; FÜGEDI 1982. 495–496.; KMTL 1994. 475. (Krisztó Gyula); KUBINYI 2000. 44.; BALOGH–OSZÓCZKI 2001. 3–14.; HHS 2003. 16–18. (Anton E. Dörner – Harald Roth); GYÖNGYÖSSY 2003. 102–112.; NÉMETH 2008. 8–9., 17., 249–251.
- ⁶ NÉMETH 2008. 249., 251. – az összevetéshez ld.: uo., XXXIX–XLI.
- ⁷ FEJÉR IX/1.: 497–503.: No 277.; SCHÖNHERR 1910. 389–397.; NÉMETH 2008. 249–250.
- ⁸ FEJÉR X/8.: 233–234.: No 75.; FEJÉR X/6.: 490–492.: No 203.; NÉMETH 2008. 9., 249., 251.
- ⁹ Tibai budai házára ld.: VÉGH 2008. II.: 57.: No 161.; Csapi Péterre: LUKCSICS 1931/1938. I.: 172–173.: No 823.
- ¹⁰ Gálra ld.: LUKCSICS 1931/1938. II.: 231.: No 881.; Szilasira: SCHÖNHERR 1910. 211–217.; FÜGEDI 1965. 490., Gerébre: uo., 488.
- ¹¹ SCHÖNHERR 1893. 15.
- ¹² SZÁSZ 2000. 20. – vö.: CZAICH 1899. 16., Czaich első regesztája (16. o.) szerint ez a búcsú a templomra vonatkozik, melyet Mátyás király (!) alapított. Jelzete azonban egyezik Szász Mária-kápolnára vonatkozó második oklevélnek jelzetével (33. jegyzet), azaz ugyanarról az engedélyről van szó. Miután pedig Szász szó szerint idéz az iratból, az ő verziója a hihető. Czaichnál az alapító személyre vonatkozó utalás aligha a vatikáni szövegben olvasható, azt sokkal inkább a regeszta készítője toldhatta be a szövegébe a XIX. század végén elterjedt hagyomány alapján. Az sajnos nem derül ki, hogy a kérvényeket ki adta be, de nyilván egyazon, ekkor Rómában járt személyről van szó. Az iratok időkülönbsége abból adódhat, hogy a kérvény felvétele és bejegyzése, illetve a pápa engedélye között bizonyos időnek el kellett telnie, s az engedélyeket nem feltétlenül a kérvények sorrendjében adta meg az egyházfő. Az engedélyezések mechanizmusára ld.: LUKCSICS 1931/1938. I.: 8–18.
- Hogy a két kápolna esetében a templomhoz csatlakozó – esetleg benne lévő – vagy tőle függetlenül, a közelében álló építményekről volt-e szó, nem egyértelmű a szövegekből, de az utóbbi eset kevésbé tűnik valószínűnek.
- ¹³ 1476-ra ld.: SZÁSZ 2000. 20. Az 1491-es adatból nem derül ki, hogy az oltár a Szent István-templomban állt-e, ld. MÜLLER 1877. 306–307. – vö.: CSAPODI–CSAPODINÉ 1988/1994. II.: 105.: No 2200. – évszám nélkül.
- ¹⁴ A nyolcszögű törzs és a fejezet sarkainak íves visszametszett oldalakkal történő kialakítása Magyarországon a XI. század utolsó negyedében felbukkanó típus, ld. Sárvármonostorról, Dombórról (Раковац) és Bánmonostorról (Баноштор) származó faragványokat, *Paradisum plantavit* 2011. 241., 22–23. kép, 412.: No V.6 (Tóth Sándor); STANOJEV 2010. 652., 659–663.: No 8–13.
- ¹⁵ Ha az oszlop keletkezési ideje esetleg pontosabban behatárolható lesz, az a bizonytalan idejű városalapítást illetően is tényező lehet. A faragvánnyal kapcsolatos észrevételeit Havasi Krisztinának és Szakács Béla Zsoltinak köszönöm.
- ¹⁶ Az oklevelet ld.: FEJÉR IX/5.: 96–101.: No 39.; NÉMETH 2008. 249–250. – vö. továbbá: SCHÖNHERR 1893. 9. Feltűnő az is, hogy a kiváltság megerősítését kérők, vagyis a bíró, a jegyző és egy esküdtségi mellett ezúttal már nem jelenik meg a plébános, mint 1347-ben.

- ¹⁷ Az olajfestmény, melyet a templom tetejéről lezuhanó hómunkás megmenekülésének az emlékére festettek, jelenleg az egykori templomtól keletre álló katolikus plébánia lépcsőházában található (vö.: SZÁSZ 2000. 34.). A festményen megjelenő templomnak egy 1856-ban Maár József által készített tollrajz másolatát, melyen kisebb eltérések megfigyelhetők, ld.: MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/54. – közölve: NÉMETH 2008. 11. kép – (5. kép). Az 1770 után készült, a templom alaprajzát és nyugati homlokzatát az akkori jezsuita templommal és épületeivel ábrázoló, periodizáció nélküli, színezett tollrajz a nagybányai Megyei Régészeti és Történeti Múzeumban (Baia Mare, Muzeuul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș) található Schönher-ahagatékban van (ltsz.: 21.). A rajz bal alsó sarkában szignó áll (*Johann Caspar Husel Maurer Balliehr*), datálására ld.: SCHÖNHERR 1893. 11.
- A plébániatemplomot mutató másolatait ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 8608. – közölve: NÉMETH 2008. 10. kép – (6. kép), illetve K 13215. (az első apró részletekben eltér Husel rajzától).
- A nyomtatásban többször is megjelent (ld. pl.: SCHÖNHERR 1893. előklap; SZÁSZ 2000. illusztrációs anyag között) 1842-es akvarellt Törökfalvi Pap Zsigmond készítette (uo., 15–16.). Noha Szász Károly még a nagybányai múzeum anyagában említi, jelenlegi őrzési helye ismeretlen, ld.: SZÁSZ 2000. 31. Ceruzarajz másolatát ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13214., illetve egy ehhez nagyon hasonló: *Nagybányai képes naptár* 1877. 48–49. között. Szász említ még egy 1856-os alaprajzot is Mezei József festőművésztől, amely állítólag jelentősebb mértékben, de nehezen értelmezhető módon tér el Huselétől. Ennek őrzési helye pillanatnyilag szintén nem ismert ld.: SZÁSZ 2000. 31. – vö.: SCHÖNHERR 1893. 31. is.
- ¹⁸ Az adatok bizonytalanságára is utalva, ld.: SCHÖNHERR 1893. 16.
- ¹⁹ Schönhermél a hajó 25 méteres hosszúsága nyilvánvalóan félreírás, ld.: SCHÖNHERR 1893. 16.
- ²⁰ SZÁSZ 2000. 38–39.
- ²¹ Ilyen támpillér a déli fal nyugati végén is megjelenik, összeépülve a hajó keleti falával, ami valamiféle váltásra utal a szentély és a hajó építése közt.
- ²² A templom alaprajzán csak ilyen kialakítású nyílások jelennek meg, de az 1842-es ábrázolás alapján egyértelmű, hogy nem a későbbiekben egységesen átépített ajtó- és ablakkeretekről van szó, hanem a barokk rajz készítőjének sematizáló eljárásáról. Husel az ablakokat az ajtóktól az alaprajzokon egyébként úgy különböztette meg, hogy előbbiek nyílását fekete sávval töltötte ki.
- ²³ Az alaprajz Budapesten látható egyik másolatán (KÖH Tervtár, ltsz.: K 8608.) a szentély szakaszait keresztboltozat fedi, melyek falpillérekre támaszkodnak. A pillérek talán hengeres kialakításúak.
- ²⁴ A szentély északkeleti sarkán, amelyhez a sekrestye keleti fala is csatlakozik, megjelenik egy átlós irányú támpillér is. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a sekrestyét, vagy még inkább a keleti felét utólag építették hozzá a szentélyhez.
- ²⁵ Az északi oldalnak a hajófal elé kiugró négyzetes tere nem lehetett kápolna (vö.: SCHÖNHERR 1893. 15.), mivel mind északi, mind déli falában ajtónyílás volt. Nyilvánvalóan itt lehetett a város főtere felől a legrövidebb úton bejutni a templomba, amire az is utal, hogy az alaprajznak az épületet körbevevő kerítésfalán szintén ebben a tengelyben nyílik egy kapu. Az előcsarnok esetleges emeleti kialakítására nézve nincs információnk. A nyugati kapura ld. alább.
- ²⁶ Az egyik budapesti alaprajzon (KÖH Tervtár, ltsz.: K 8608.) a karzat e pillére nem esik egy vonalba a hajó középpilléreivel, és a közöttük lévő méretkülönbség itt jóval jelentősebb.
- ²⁷ A hosszház húsz méteres szélessége két hajó esetében amúgy is túl jelentős, ha nem is ismeretlen fésztaóvot eredményezett volna, de három hajó ebben a szélességben sokkal inkább elképzelhető.
- ²⁸ Az épület a XVI. század óta részben természeti csapások, de a felekezeti harcok miatt is szinte folyamatosan rossz állapotban volt. A XVI. század közepén és 1769-ben a templomtető leégett, s ezt követően mindkét alkalommal hosszabb ideig állt fedél nélkül az

- épület (SCHÖNHERR 1983. 27–32.; Szász 2000. 21–33.). Valamelyik tűzvész következtében omolhatott be a középkori boltozat, amit aztán már nem javítottak ki, hanem elbontva a háromhajós elrendezés maradványait, egy közepre beállított pillérsorral támasztották alá az új tetőt. A pillérek felépítéséhez pedig középkori, eredetileg részben boltozathoz tartozó köveket (is) felhasználtak. A hajónak a barokk olajfestményen látható kettős sátorreteje, amely a kéthajós elrendezésre utal, amúgy is újkorinak tűnik. Nem ismerünk ugyanis ilyen lefedést középkori kéthajós templomok esetében, ráadásul a tető feltöltőn lapos hajlásszöge a középkorban nem, az újkorban viszont elterjedtebb megoldás volt.
- ²⁹ A körítőfalak azonos magassággal jelennek meg a XVIII. századi festményen is, noha az a középkorhoz képest elvileg már egy megváltozott állapotot is dokumentálhat. A torony keleti és északi oldalán a falcsomokok tetejéig, azaz nagyjából azonos szintig a köfület egységesen sötétebb, míg előlött jóval világosabb, ami az egykori külső-belső viszony „lenyomata” lehet.
- ³⁰ A támpillér arra utal, hogy nyugat felé eredetileg hosszabb szentéllyel számoltak. Az átlós fal a korábbi elképzeléshez képest talán a hosszház szélességének bővítésére szolgálhatott, bár furcsa lenne, ha eredetileg a déli szentélyfal folytatásában tervezték volna el a hosszház déli falát (a szentélyhez aszimmetrikusan csatlakozó hosszházak, melyek egyik hosszfala a szentély egyik falának vonalát folytatja, mindenesetre nem teljesen ismeretlenek, ld. főként a német területek, de Kelet-Közép-Európa koldulorendi építészetében is: SCHENKLUHN 2000. 132–137., 142–143.). Az átlós fal azért is nehezen értelmezhető, mert ha utóbb szélesítették, azt is megoldhatták volna derékszögű falsarokkal.
- ³¹ Utóbbi feltevésre ld. alább.
- ³² Miután az épület keleti fala össze van építve a hosszház támpillérével, valószínű, hogy utólag építették hozzá a templomhoz.
- ³³ E fal bekötésének ma már nincsenek nyomai a toronysaroknál, amely jórészt új kövekből van rakva. A barokk rajz budapesti másolatánál (KÖH Tervtár, ltsz.: K 8608.) a torony szóban forgó sarka megjelenik e melléktér belsejében.
- ³⁴ A fal a hajó keletebbre eső ablakából húzódik a vele szemben lévő ablak felé, de röviddel az utóbbi előtt megszakad.
- ³⁵ A déli oldal harmadik, a keleti melléktérhez épült, s dél felé erősen kiugró épületrészt szükségképpénként építették az 1769-es tűzvész után (SCHÖNHERR 1893. 30.), de az 1842-es akvarell alapján úgy tűnik, hogy akkorra már el is bontották.
- ³⁶ Nem világos, hogy a barokk alaprajzon miért nem jelöltek tornyot, de kizárható, hogy ez a részlet pusztán az 1842-es kép készítőjének szüleménye lenne, ld. minderre: Szász 2000. 38.
- ³⁷ A feltevésre ld. már: MAROSI 1974. 331. – megerősítését ld.: PALMER 1998. 13–18., 27–29.
- ³⁸ A kolozsvári terv kérdésének tárgyalására e helyen nincs lehetőség, álljon itt csak annyit, hogy az átlós fal kialakításának sehol nem találni párját Kolozsváron és Nagybányán kívül, noha a hosszház keleti végének lettnerrel és/vagy karzattal összefüggő, lépcsőtornyos megoldására épp a szerző hoz számos példát. Az egységes kolozsvári terv elleni – szintén kifejtetlen – véleményre legutóbb ld.: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 657–659.: No 7.100 (Emődi Tamás).
- ³⁹ A három ablakosztó közül a két szélsőnek a rövid szakasza még látható a mérmű alatt, két keresztmerezítő vas között. Ilyen merevítővas a ferde falszakasz ablakában is kivehető.
- ⁴⁰ A kialakítás párhuzamaira ld. alább.
- ⁴¹ Nem azonos keretbe foglalt, de egymás alatt, s hasonló helyen, illetve funkcióval kapcsolatban elhelyezkedő ablakokra Kolozsvár kapcsán ld.: PALMER, M. 1998. 17–18. A káplánok jelentős számának és a lettner jelenlétének az összefüggésére német városi plébániatemplomok esetében ld. Untermann, Matthias: Chor-schränken und Lettner in südwestdeutschen Stadtkirchen. in: Festschrift für Günther Binding zum 60. Geburtstag. Hg. Udo Mainzer – Petra Leser. Köln 1996, 79–86.
- ⁴² E részletek leginkább Törökfalvi akvarelljének egy publikált verzióján vehetők ki, ld.: *Nagybányai képes naptár* 1877. 48–49. közötti kép.
- ⁴³ Az alaprajzon a hosszház déli falán ugyan nincs nyílás, de könnyen elképzelhető, hogy az funkcióváltás miatt az alaprajz készítésének idejére már el volt falazva (ha kápolnáról lenne szó, akkor is furcsa lenne, hogy az semmilyen összeköttetésben nincs a templom terével). Szintén utólagos lehet az előcsarnok keleti ablaka. Hasonló elhelyezkedésű és bejáratú, földszintjén az előcsarnokot magába foglaló, kétszintes építményre ld. pl. a löcsei (Levoča) Szent Jakab-templomot, vagy a nagyszebeni (Sibiu) evangélikus templomot, melynek előcsarnoka három oldalán is árkáddal van megnyitva. ENTZ 1996. 130., 202. kép.
- ⁴⁴ Az olajfestményen az ablak félköríves lezárású, és nincs mérműve, csak ablakosztói, de budapesti másolatán (MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/54.) csúcsívesen ábrázolták, mérművel. Utóbbi rajzon valószínűleg a hosszház nyugati falán látható ablakot másolták át ide.
- ⁴⁵ A toronynak csak a földszintjére volt módom bejutni (itt található a múzeum kötára), mivel a lépcsőtornyból megközelíthető emeletke a város kezelésében vannak. A torony különböző szintjeire vonatkozó megállapítások így csak a homlokzatairól leolvasható elrendezésre utalnak.
- ⁴⁶ Részletes méretadatokkal ellátott alaprajzát ld.: SCHÖNHERR 1893. 21. (eredeti: Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramures, Schönherr-hagyaték, ltsz.: 5125.); további méretekre ld.: Szász 2000. 37–38. A torony külsőjén, a törtköves falszövetben kváderkövek, illetve kisebb kváderfelületek is megjelennék, melyek leginkább pótlásnak tűnnek. Felületük öregedésének különböző mértéke arra utal, hogy legalább három, eltérő alkalommal is sor került ilyen javításokra.
- ⁴⁷ A legfelső emelet falsíkja csekély mértékben visszaugrik az alsókhoz képest.
- ⁴⁸ A keleti oldalon hiányzik az alsó, csúcsíves ablak. A helyétől némileg északra látható egyszerű ajtónyílás mutatja, hogy e magasságban itt már a hosszház tetőszerkezete állt. Mindenesetre ez felveti a kérdést, hogy az északi oldalon eredeti ablaknyílásról van-e szó. A csúcsíves ablakok béléte élszedéssel van tagolva. A félkörívesek közül háromé szintén ilyen kialakítású, az északié azonban ennél összetettebb profilal rendelkezik (ennek pontos tagolása az utcaszintről nem vehető ki).
- ⁴⁹ SCHÖNHERR 1893. 22.; Szász 2000. 33.
- ⁵⁰ A nyugatin e sáv közvetlenül a legalsó, csak ezen az oldalon megjelenő csúcsíves ablak alatt, illetve nagyobb távolságra felette érzékelhető, délen pedig a lépcsőtorny felső ablakának a középmagasságában, és jóval e torony teteje felett. Noha a lépcsőtornynak az alsó párkány szintjén a falfelülete jobbára cserélt kövekből áll, nem valószínű, hogy a párkány átfordult a toronyra is, mivel elvágta volna az ablakot.
- ⁵¹ Erre ld. alább, a nyugati kapu tárgyalásánál.
- ⁵² A félköríves tagokkal, mely homorlatokkal és derékszögű sarkokkal tagolt profil felmérését ld. KÖH Tervtár, ltsz.: K 13173., 13174.; továbbá: Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Schönherr-hagyaték, ltsz.: 5129. (18.).
- ⁵³ Szász 2000, 36; ld. a még befalazott ablak fotóját a restaurálás előttről: SCHÖNHERR 1893. 19.
- ⁵⁴ Ez valószínűleg annak a Mátyás-címernek a maradványa, amelyet 1899-ben a torony felújítása során készítették, ld.: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1899/219. A kő pandanjaként, a toronyoldal déli sarkánál ma is látható egy modern város címer.
- ⁵⁵ SCHÖNHERR 1893. 18. A címet az 1900 körüli restauráláskor kiváltották a falból, és a múzeumban helyezték el (*Útmutató* 1904. 50., 82.), ahol azonban már Szász sem találta, ld.: Szász 2000. 17.

- ⁵⁶ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek XV. 14., 17. A szivpajzson ábrázolt Hunyadi-holló a címer múzeumba kerülése után is kivethető volt még, ld.: *Útmutató* 1904. 82.
- ⁵⁷ Ilyen összeállítású és elrendezésű Mátyás-oroszágcímerekre, beszercei vagy cseh oroszlánal, a legkülönbébb hordozókon ld.: *Hunyadi Mátyás* 2008. 20. (oldalfordított), 110. (oldalfordított), 112., 121., 123., 138., 146., 149., 154., 155., 159., 190., 238., 243., 261., 289., 291., 292., 427., 475., 479., 481. Hunyadi Jánostól nem ismerünk címert ezekkel az ábrákkal, s még kormányzóként sem valószínű, hogy egyesítette volna családi címerét az országgal.
- ⁵⁸ SCHÖNHERR 1893. 22.; vázlatát Róbertől, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek XV. 17.
- ⁵⁹ A nagybányai múzeumban (Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Schönherr-hagyaték, ltsz.: 3. [6.]) található egy rajz, amely feltehetően a torony valamelyik emeleti boltozatának és a csigalépcsőnek a kiviteli tervét mutatja 1898-ból, különböző számításokkal. A rajzon ennek az ajtónak is megjelenik a kisserkesztett ábrája.
- ⁶⁰ HENSZLMANN 1864. 151.; RÓMER 1876. 18.; SCHÖNHERR 1893. 20. Az alak a kőlapon fekvő van ábrázolva. Erre nem csak a mellette megjelenő kard utal, melyre bal kezét ráhelyezi, de letört lábfejei is, amik a kőlapból mindenképp alátámasztás nélkül, merőlegesen álltak ki egykor. A faragvány kisméretűnek tűnik, de Schönherr által megadott nagysága (90×45 cm) – legalábbis ami az arányokat illeti – biztosan nem helyes. A méretek miatt talán gyermek sírkövérről van szó. Valamegyest összevethető pánccsalatú alakokat ld. Thurzó II. és V. János löcséi (Levoča) síremlékein a XVI. század közepéről (LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 332–333., 347–350.: No 7–8., 18–19. kép).
- ⁶¹ Szász ettől eltérően írta le a pillért, négyzetes középírszt és három félhengert említve. ld.: Szász 2000. 35.
- ⁶² Magassága 5,5 méter körüli (SCHÖNHERR 1893. 17.). Az árkád a XVIII. század második felében már el volt falazva, ld. a barokk alaprajzot.
- ⁶³ Míg a déli hosszsházfal bekötése a torony falába egységesen úgy van megoldva, hogy összes kvádere merőlegesen befut a torony falának a vastagságába, addig a nyugati fal esetében, belső felének feljebb lévő részén számos L alakú kváder látható egymás felett, melyek belső két oldala a toronyfalból átfordul a hosszsházfal síkjára is. A bekötés módja a két fal esetében tehát részben eltérő. A nyugati hajófal és a toronyfal sarkában belül nem állt pillér. Szász a kb. 22 méter magas falcsonk tetején még látta az egykori boltindítás csekély maradványát, ld.: Szász 2000. 35.
- ⁶⁴ A mai ajtónak a helyén már a korábbiakban is volt ajtó, ld. a barokk alaprajzot, illetve: SCHÖNHERR 1893. 17–18. A jelenlegi ajtóra ld. a már említett 1898-as kiviteli tervet a nagybányai múzeum Schönherr-hagyatékában, a torony valamelyik emeletének a boltozatáról.
- ⁶⁵ Az ív, illetve lenyomata nyugat felé a templom nyugati faláig nyúlik, keletre pedig a toronysarok előtt végződik (kisserkesztett rajzát ld.: SCHÖNHERR 1893. 21.). Közvetlenül alatta itt cserélt falszövet látható, de a járószint felett egy szakaszon még eredetinek tűnik a falazat, melyben az ív vége alatt három kősrnyi magasságban függőleges falelválás vehető ki. Ez inkább arra utal, hogy árkádvírről van szó.
- ⁶⁶ Szász e faragványokat feltételeken a toronyföldszint boltozatából származtatta, ld. Szász 2000. 46. A nagybányai múzeum Schönherr-hagyatékában lévő, már többször említett boltozatrajz (3 [6.]) a zárókőven látható 1898-as évszám alapján tehát nem lehet a földszint boltozata, hanem a torony valamelyik emeleti lefedését ábrázolhatja.
- ⁶⁷ A kapuról több felmérés és rajz is ismert, ezek a mai állapothoz képest csak minimális többletinformációval szolgálnak, ld. KÖH Tervtár, ltsz.: K 6108., K 13174.; Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Schönherr-hagyaték, ltsz.: 5131. (62.) – ld. továbbá egy rajzot az MTA Könyvtár, Kézirattárában, melyet a máramarosszigeti plébániatemplommal hoztak kapcsolatba. JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 219.
- ⁶⁸ Hogy a kapubéllet és a nyugati fal hol válik el egymástól, nem érzékelhető. A fent már szóba került kváderkialakítás miatt a templom nyugati falának elvileg egyszerre kellett épülnie a toronyfallal, de épp a kapu szintjén, a fal belső oldalának sarkában megjelennek olyan vékony, magas kövek is, amelyek inkább másodlagos bekötésre utalnak. Valószínűleg a kapu behelyezése miatt a falat a földszinten valamelyest átépítették. E kérdések eldöntéséhez azonban ásatásra és falkutatásra lenne szükség. Schönherr egyébként azt írja, hogy a kapumaradványok *eredeti helyének pár méternyi távolságra kellett lenni mai helyüktől, hová a romok elbortásakor* (t. i. 1847 után – P. Sz.) *vitték azokat*, de hogy ezt miért gondolja, nem derül ki. SCHÖNHERR 1893. 22.
- ⁶⁹ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 67.655.
- ⁷⁰ Leghitelesebb, de nem teljesen pontos felmérését a kapu egyéb részleteivel, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13174.
- ⁷¹ A madáralak és a szalag ma már nehezen vehető ki, épebb állapotára, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 6108. Az angyal bal felét utólag lefaragták a réteggővel együtt. Értelmezésükkel kapcsolatban Szász álláspontja fogadható el, aki evangélistát (Máté és János) szimbólumait látja bennük. Szász 2000. 40.
- ⁷² Az olajfestményen az ablak mérművének a formái nem vehetők ki, a budapesti rajzmásolaton (MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/54.) pedig a záradék csúcsában látható körön kívül ezek nem emlékeztetnek gótikus mérműmotívumokra.
- ⁷³ Összehasonlításként akár a kassai Szent Erzsébet-templom is említhető, amelynek nagyjából 54 méter a hossza, hajójának szélessége 30 méter, s belmagassága 23 méteres, ld.: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 652. (Tóth Sándor). További gótikus templomok alpméreteihez, ld.: TÓTH S. 2010a. 730–733.
- ⁷⁴ Hogy a szentélyt előbb kellett építeni, mint a hajót, déli oldalának nyugati végén álló, a hajó falával összeépített támpillére is mutatja. Fordított sorrend esetén e tám léte ugyanis nehezen magyarázható.
- ⁷⁵ CONRAD 1990. 274.
- ⁷⁶ Nyugati tornyok hasonló viszonyára a hosszsház oldalfalaival ld. pl. a jáki, a lébényi, vagy a budai Nagyboldogasszony-templomot (GEREVICH 1938a. 105., 110.; CSEMEGI 1955. 81., 24. kép).
- ⁷⁷ CSEMEGI 1955. 64.; Szász 2000. 36–37.
- ⁷⁸ A román stílus hosszú utóéletére Szatmárban, ld.: Szakács Béla Zsolt: *Az Árpád-kori építéset határvidékén: szatmári falusi templomok* c. tanulmányát e kötetben.
- ⁷⁹ Ez biztosabban állítható a hosszsház nyugati falának esetében az L alakú kváderek miatt. Törtékből készült falnál persze nem egyszerű ránézéssel eldönteni egy falbekötés egyidejűségét, vagy utólagosságát – a torony igen vastag falai miatt még a fenti kvádereket is be lehetett helyezni utólag –, s Nagybányán a kérdés eldöntését megnehezíti, hogy a bekötési csomópont körül jelenleg erősen fugázott a falszövet.
- ⁸⁰ MÁLYUSZ 1971. 140.
- ⁸¹ A kutakról legutóbb az 1350–1380-as évekre keltezhető párhuzamokkal ld.: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 70–71., 3–4. kép (Takács Imre).
- ⁸² Ld. néhány 1360–1370 körüli datált fejezetet, BERTALANNÉ 1970. 238–239., 12., 13., 15. kép; MM 1987. I.: 456–457., 526., 332/2. rajz, II.: 424., 426. kép; a templom középkori történetére újabb: SZEKENI–VÉGH 2002. 427–432.
- ⁸³ Az 1360-as évekre datált, ma a Magyar Nemzeti Galériában őrzött póstyáni fejezetek egy szintén Póstyánból származó figurális fülkezáradéknak (Magyar Nemzeti Múzeum) az Anjoukra utaló heraldikai dísz alapján nem származhatnak 1382, esetleg 1387 utánról, ld.: *Művészet I. Lajos király korában* 1982. 251–253.

- (Marosi Ernő); MM 1987. I.: 455., 457., II.: 443–444., 605. kép (Marosi Ernő).
- ⁸⁴ A templom e szakasza leginkább a XIV. század harmadik negyedéből származhat, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 169–170., 26. kép (Takács Imre).
- ⁸⁵ Nem lényegtelen eltérés Nagybányához képest, hogy az említett emlékeken a levelek, vagy egy részük mindig elválnak a fejezetek felületétől. A stíluskörre összefoglalóan ld.: MM 1987. 453–456. (Marosi Ernő).
- ⁸⁶ Garamszentbenedeken a nyugati kapu fejezetein ugyan megjelenik a szobán forgó levéldíszítés, de e kapu majdnem minden másban eltér a nagybányaitól, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 10. kép.
- ⁸⁷ A kapukra ld.: MM 1987. I.: 315., 328–329., 536., II.: 63., 110. kép (Marosi Ernő).
- ⁸⁸ SCHÜRRER-WIESE 1938. 151., 30. kép; a templomra legutóbb ld.: *Gotika* 2003. 631 (Bibiana Pomfyová).
- ⁸⁹ ENTZ, G. A. 1984. 65–81.; PALMER, M. 1998. 1–39.
- ⁹⁰ VARGA 1984. főleg: 62–63..
- ⁹¹ ENTZ G. A. 1982a. 182–189.; ENTZ 1996. 32., 62., 70–71.
- ⁹² Ld. a fejezetsáv gyámként való benyúlását a szemöldök alá, az önálló oszlopszkeket az átlós lábazati tömb felső részűjén, a kapuépítménynek fent nem vimpergával, hanem egyenesen történő lezárását, vagy a csepp alakú profilagot. Feltűnő az is, hogy a Gyulafehérvár és Kerc utáni példák kizárólag a XIV. század második felére – utolsó harmadára, illetve a következő század elejére vannak keltezve – Szászrégentől eltekintve, ahol azonban felmerülhet, hogy a kapu datálása valóban összeköthető-e a szentély 1330-as feliratával (ENTZ 1996. 32–33.) –, azaz legkevesebb fél évszázad múlva követik csak feltételezett forrásait.
- ⁹³ Kassára ld.: MAROSI 1971. 261–263., 5. kép; Kolozsvárra: MM 1987. I.: 558–559., 689. II.: 1081. kép; Brassóra: uo., I.: 553., 557., II.: 1107–1108. kép (Entz Géza Antal). A három emlék összefüggésére: MAROSI 1969b. 68., 25–27. kép.
- ⁹⁴ PALMER, M. 1998.
- ⁹⁵ SCHÖNHERR 1893. 22.; SZÁSZ 2000. 46. A fogadó 2003–2004-es felújítása során nyugati külső falában, a lábazat felett néhány további nagyméretű, profilozott középkori kőfaragványt is találtak másodlagos elhelyezésben, melyek szintén származhatnak a Szent István-templomból. A faragványokat nem vakolták vissza.
- ⁹⁶ A konzoltípusra ld.: MM 1987. I.: 328., 325/4. ábra (Marosi Ernő); a minorita templomra: uo., 315., illetve: *Gotika* 2003. 628–629., 64. kép (Bibiana Pomfyová).
- ⁹⁷ A vimperga egy lehetséges összefüggésére ld. még alább.
- ⁹⁸ SCHURR 2003. 46–48., 120–122.; néhány hazai példáját ld.: SARKADI 2010. 107.: 160. jegyzet.
- ⁹⁹ A kölni kapuarchivolt prófétaszobrainak trónoldalait díszítik ilyen vakmérművek, ld.: LAUER 2004. 67., 3., 5. kép. Ilyen, csak csúcsíves záradékban lévő mérműre ld.: a küllőkörösi evangélikus templom szentélyének északkeleti ablakát (a templomra: ENTZ 1996. 70–72.).
- ¹⁰⁰ E megoldást ld. pl. a bécsi Michaelerkirche déli mellékszentélyének üléfülkéjén a XIV. század második negyedéből – közepéről (a datálásra: SCHWARZ 1988. 112–115.; képét ld.: BUZÁS-DEÁK-BODÓ 2003. 54. kép), a budai királyi palotából 1375–1420 közé keltezve (LAHU 4. 30., 34., 87–88.: No 100.82. és 23., 88–89. kép), vagy Visegrádról a XIV. század végéről, ld.: *Visegrád* 2005. 33. A nagybányai mellvéd felülete részben áttört volt. E szokatlan megoldásra ld. még a vajdahunyadi vár kápolnakarzatának mellvédjét: LUPESCU 2006. 94., 41/2. kép.
- ¹⁰¹ Ld. pl.: Pozsony, Szent János-kápolna, üléfülkék, 1361 körül (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 118–121.: No 1.39 – Papp Szilárd); Visegrád, Anjou-falikút, XIV. század harmadik negyede (legutóbb uo., 70–71., 4. kép – Takács Imre); Lőcse, plébániatemplom, déli hosszházkapu, XIV. század utolsó negyede (MM 1987. I.: 536., II.: 1030. kép – Marosi Ernő); Kassa, szentély üléfülkéje, 1400 körül (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 652–656.: No 7.98 – Tóth Sándor).
- ¹⁰² A faragványokra ld.: Csikós Veronika tanulmányát e kötetben a kutatástörténet összefoglalásával együtt.
- ¹⁰³ Noha nem teljesen kizárt, hogy a töredékek nem a Szent István-templomból származnak, hanem Nagybánya egy másik középkori egyházi épületéből, minőségük – ha lehet egyáltalán ilyen összefüggést felvetni – a város legjelentősebb templomára utal. Ezt erősíti az is, hogy 1887-ben a szomszédos, a korábbi felváltó plébániatemplomban találtak rájuk, ahonnan más, a templomhoz köthető középkori faragványok is előkerültek, ld.: SCHÖNHERR 1893. 22.; SZÁSZ 2000. 46.
- ¹⁰⁴ SCHÖNHERR 1893. 23. Hogy itt a templom, illetve az előcsarnokok kapuira van-e szó, nem világos. Az 1842-es akvarellen a déli előcsarnok bejáratánál sem timpanon, sem vimperga nem jelenik meg. A barokk festmény alapján a nyugati kapu sem jöhet szóba a domborművel kapcsolatban, mivel berácsozott timpanonján úgy tűnik, nincs ábrázolás, ami persze középkor utáni fejlemény eredménye is lehet. Rómer Flóris 1864-es nagybányai látogatásakor azt jegyezte fel, hogy a nagyobbik darab az északi kapuzatról származik (KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 18.), s miután erről a kapuról nincsen semmilyen ábrázolásunk, kizárásos alapon leginkább még ehhez köthetjük a faragványokat. A templom visitatióiban érdemes lenne még utánanézni, hátha előfordul legalább a töredékek témájának az említése az épülettel kapcsolatban.
- ¹⁰⁵ További problémát jelent, hogy mindkét darab hátoldala simára van faragva, ami arra utal, hogy a domborműnek ez az oldala is szabadon állt az eredeti elhelyezésben.
- ¹⁰⁶ Megjelenik a francia katedrálisépítészetben (Reims, Laon), majd onnan eredeztethetően a freiburgi Münster XIII. század végi nyugati kapuján (FLUM 2001. 256., 1. kép), és a prágai karmelita templomból is fennmaradt egy háromszög alakú orommező, amely 1347 körül IV. Károly és felesége házasságával kapcsolatban készült (*Karl IV.* 2006. 58–59., II.13. kép – Jiří Fajt).
- ¹⁰⁷ MM 1987. I.: 427., 539., II.: 151., 482–483. kép (Entz Géza, Marosi Ernő).
- ¹⁰⁸ A Szent István-torony kőtarabán található, már említett vimpergacsúcs (*Kat.* 2.) oldalainak a dőlésszöge ugyanúgy kb. 60°-os, mint a nagyobbik domborműé. Elvileg tehát tartozhattak egyazon szerkezethez. E 44,5 cm vastag vimpergacsúcs is felhívja ugyanakkor a figyelmet arra a technikai kérdésre, hogy az ennél jóval vékonyabb, hátoldalan simára faragott dombormű hogyan képzelhető el vimpergában, hisz e szerkezeteket többnyire a falazattal volt szokás egybeépíteni. Még egy lehetőséget érdemes felvetni mindezzel kapcsolatban. A kassai plébániatemplom nyugati kapujának összetett ívű timpanonján is feltűnik háromszögű lezárás – épp Olajfák hegye-ábrázolással együtt –, de nagyobb méretű, önálló, háromszögű forma a segesvári Szent Miklós-templom szintén összetett záradékformát mutató déli kapuján látható, az alján lévő konzol alapján egykor szobordísszel (MM 1987. II.: 1063., 1100. kép). Teljesen nem zárhatjuk ki tehát, hogy valami ilyesféle összefüggésben foglalt helyet egykor a nagybányai dombormű is.
- ¹⁰⁹ Ld. továbbá VĂTĂȘIANU 1959. 733–734. és ARION 1974. 13., akik szerint a domborműveket az 1468-as évszámú sírkőtöredék (ld. alább) alapján lehet keltezni.
- ¹¹⁰ Ld.: Csikós Veronika említett tanulmányát. A jó összevetést kínál, azonos témájú középkori domborműveink stílusa mind jelentősebb mértékben elűt a nagybányai darabokétól, ld.: CSEMEGI 1940. 43–53., 144–153.; CSEMEGI 1942. 407–408.
- ¹¹¹ *Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő); MM 1987. I.: 583–584. (Marosi Ernő).

- ¹¹² Ld. pl.: Karaszko evangélikus templomának 1370 körülre datált, Szent Mihályt ábrázoló freskóját: *Gotika* 2003. 8. kép.
- ¹¹³ Ld. a freiburgi Münster szentélyének déli kapuján például Szent Kristóf szobrát: *Parler* 1978/1980. I.: 300., 302. (Dietmar Lüdke); a Madonnára: *Karl IV.* 2006. 107., 108.: No 21. (Jiří Fajt, Robert Suckale); a brandenburgi oltárra: Wolf 2002. 166–177., 103., 106., 107. kép.
- ¹¹⁴ *Karl IV.* 2006. 502–505.: No 168. (Jiří Fajt), illetve: 86–87.: No 9 (Wilfried Franzen).
A nagybányai nagyobb töredéknek az az ikonográfiai megoldása, ahogy Péter apostol félig köpenybe hajtva az arcát alszik, a XIV. század második felének cseh festészetében szintén megjelenik, ld. az ún. toruň-i táblák jelenetén 1370–1380 körülről (SUCKALE 2001. 255–263., 18. kép), illetve a század végéről a treboňi mester köréből kikerült festőtől a graudenzi szárnyasoltár megfelelő tábláján (Łos 2004. 93., 4. kép). Ez a motívum a kassai Szent Erzsébet-templom nyugati kapujának timpanonjában is látható (MM 1987. II.: 1063. kép).
- ¹¹⁵ Ld. erre alább. Ha a dombormű valóban vimpergát díszített egykor, akkor korábbi datálása mellett szól az is, hogy e meredek oldalú oromzatok – legalábbis kapuk esetében – sokkal inkább a XIV., mint az azt követő században voltak elterjedtek.
- ¹¹⁶ Ld. ezekről fent. A déli oldal toldalékaival kapcsolatban felmerült a templom Mária-, illetve Mindenszentek-kápolnája, melyek az 1470-es évek második felében, amikor a pápa búcsút engedélyezett a számukra, már álltak (ld.: SZÁSZ 2000. 20. illetve fent).
A templomnak ezen az oldalán valóban szóba jöhet két tér kápolnaként, az előcsarnok emeleti szintje, illetve a tőle nyugatra fekvő épületrész. Az engedélyek szövegének fogalmazása (*prope parochialem ecclesiam*) azonban abban sem ad biztos fogódzót, hogy a kápolnák a templomhoz építve, vagy attól különállóan álltak-e, s teljesen még az sem kizárt, hogy a templom belsejében lévő „építményekről” volt szó.
- ¹¹⁷ A már szóba került emlékeknél maradvány, Kassán a déli torony felső szintjei csak Mátyás korában épültek ki, de a tornyot soha nem fejezték be (MAROSI 1969a. 33.), Kolozsváron pedig az északnyugatié belenyúlt a XVI. századba is, s a be nem fejezett délinek a hosszház párkánya fölé nyúló részéhez is csak 1500 körül érték el (KELEMEN 1984. 114–115.; ENTZ G. A. 1982b. 243.).
- ¹¹⁸ Zágráb kapcsán a kérdéskörre legutóbb ld.: MAROSI 2010. 68–72.; a budai darabokra ld.: GEREVICH 1954. 51–61.; CSEMEGI 1955. 103–104., 154–158. kép; HOLL 1997. 90., 17–18., 20–24. kép; a pozsonyiakra: FIALA 1969. 41–42., 31, 34. t., illetve: ŽÁRY–BAGIN–RUSINA–TORANOVÁ 1990. 60–63., kép: 53.
- ¹¹⁹ MM 1987. II.: 1145. kép. A típus megtalálható a kőszegi Szent Jakab-templomban (uo., II.: 978. kép), és jóval későbből a szépehelyi Szapolyai-kápolna boltozatának egyik északi konzolánál is (a kápolnára ld.: RUMINSKI 1976. 40–46., 16. kép).
- ¹²⁰ *Zsigmond király* 1987. II.: 271–272.: No 32c. (Marosi Ernő).
- ¹²¹ A pozsonyi és a budai torzfejek eltérő formavilágára ld.: HOLL 1997. 90.; valamint: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 213., 217.: 104. jegyzet (Tóth Sándor).
A nagybányai torony nyugati oldalának egyik ablaka feletti, ma már csak nehezen kivehető formájú, valószínűleg másodlagos elhelyezésű torzfej logikusan együtt készülhetett a kőtári darabbal.
- ¹²² SCHÖNHERR 1893. 9–10.; SZÁSZ 2000. 17–18. A legkorábbi erre vonatkozó írott adat Benkő Józsefnél olvasható, aki csupán annyit említ, hogy Hunyadi a szentimrei csata zsákmányából többek között Nagybányán is építtetett egy templomot, de hogy az melyik volt, nincs róla szó. Ld.: BENKŐ J. 1834/1835. I.: 180. (Valójában 1442-ben a Hunyadi János erdélyi vajda vezette magyar sereg az Erdélybe tört török sereg elleni első csatát Szentimrénél (Marosszentimre, Sántimbru) elvesztette, de négy nappal később Gyulafehérvárnál legyőzték az ellenséget: MTK I.: 261.)
- ¹²³ Elképzelhető, hogy a teljes mértékben újrafaragott övpárkányok pálcattaggal és homorlattal tagolt profilja megegyezik az eredetiekével, ez azonban pontosabb datálást szintén nem enged meg. A legfelső szint félköríves lezárású ablakai nem feltétlenül mutatnak a gótika utáni időszakra, ld. például a gyulafehérvári székesegyház délnyugati tornyának XIII–XV. századi, hasonló záradékú ablaknyílásait (SARKADI 2010. 106–107., 154. kép).
- ¹²⁴ SCHÖNHERR 1893. 22.; SZÁSZ 2000. 33. A kőtári anyagban több csúcsívsoros párkánytöredék is van (*Kat.* 25–28.), melyek kialakításuk és megformálásuk alapján azonos szerkezethez tartozhattak. Nem kizárt, hogy a torony főpárkányából származnak, bár a több darabon is megjelenő, kiugró sarokkialakítás alapján inkább kisebb méretű szerkezetre gondolhatunk.
- ¹²⁵ A faragványra ld. fent.
- ¹²⁶ SCHÖNHERR 1893. 24–26.
- ¹²⁷ BUNYITAY 1887. 39.; EMÓDI 1996. 8., 9. – képpel.
- ¹²⁸ Ld. hasonló esetre a lőcsei plébániatemplom Szent György-kápolnáját, ahol az 1392-ben meghalt Ulebach (Eulenbach) Györgyöt a sírkövén, mint a kápolna alapítóját tüntették fel (DIVALD 1906. 100., 75. kép – téves képaláírással).
- ¹²⁹ Profilátmetszódésekre már Zsigmond korából ld.: leginkább a pozsonyi vár anyagát (FIALA 1969. 6., 9., 12/1., 15., 16/3., 19/2., 26/4–5. t.).
- ¹³⁰ XV. század közepi példára ld. az 1460 körül épült vingárdi (Vingard) templom szentélyboltozatát (PAPP 2005. 87.: 603. jegyzet).
- ¹³¹ A pecsétre ld.: SCHÖNHERR 1910. 85–112.; MM 1987. II.: 315/1. kép.

Papp Szilárd

A NAGYBÁNYAI EGYKORI SZENT ISTVÁN-PLÉBÁNIATEMPLOM ÉPÜLETÉHEZ KÖTHETŐ KÖZÉPKORI KŐFARAGVÁNYOK JEGYZÉKE

A jegyzék azon középkori építészeti faragványokat tartalmazza, melyek egyrészt a nagybányai Megyei Régészeti és Történeti Múzeum (Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș) állandó kiállításán (*Kat. 1., 15.*), másrészt a múzeumnak a Szent István-torony földszintjén található kőtárában (*Kat. 2–14., 16–42.*) vannak elhelyezve. Egyedül a 15. számú faragvány nem architektonikus töredék, hanem sírkőből származó darab. (A múzeum kiállításán látható két középkori domborműves faragványra ld. Csikós Veronika tanulmányát e kötet lapjain.) Pillanatnyilag egyetlen darabról sem mutatható ki egyértelműen, hogy egykor a templomhoz tartozott volna, noha jó részüknek egyszerűen statisztikai alapon a város legjelentősebb középkori épületéből kell származnia. Eltekintve két faragványtól (*Kat. 1., 15.*), a töredékek provenienciájára vonatkozóan csak összefoglaló jelleggel találunk utalásokat a szakirodalomban, és eredetükről jelenleg a múzeumban sem rendelkeznek ennél pontosabb információkkal. Azok a darabok, amelyek IF kezdetű (leltári) szám található, a múzeum 1918 előtti gyűjteményéből származnak (maguk a festett számok írásmódjuk alapján bizonyosan jóval később kerültek a kövekre). E darabok tehetők ki annak a kontingensnek a nagy részét, amelyet a katolikus egyház a XX. század elején adományozott az intézménynek (Kacsó Károly közlése). A Szent István-templom 1847-es elbontása után bizonyos faragványokat ugyanis behordtak a jelenlegi római katolikus templom épületébe (Szász 2000. 41., 46.). Középkori kőtöredékek nagyobb számban a templom területén 1967–1969 közt folyt ásatások során is előkerültek, melyeknek a beazonosítása azonban pillanatnyilag nem lehetséges. Az ásatásnak, ha egyáltalán készült, nem ismert a dokumentációja, és a múzeum 1967 utáni leltárkönyveiben sem tűnnek fel ezzel a provenienciával darabok. A faragványokon az IF kezdetűeken kívül, sokszor azonos kövön, gyakran jelenik meg egy további sorszám is, melyeknek az előzőkhöz való numerikus viszonya újrászámozásra utal. Hogy ez mikor történt, s készült-e valahol erről jegyzék, nem ismert. Miután az 1847-es bontás után a templom kőanyagát a városban folyó építkezéseken is felhasználták (SCHÖNHERR 1893. 22, 31), faragványok a városi épületekből is előbukkannak (ld. pl. a főtéri Fekete Sas-fogadó nyugati homlokzatán a 2003–2004-es felújítás során talált, s je-

lenleg a falban bemutatott nagyméretű, gótikus töredékeket), s jutnak időnként a múzeumba.

A kőjegyzék két részből áll. Az első tizenöt tételt olyan faragványok teszik ki, amelyeket kialakításuk, bizonyos megoldásaik alapján a gótika korán belül pontosabban is lehet datálni. Természetesen az itt látható keltezősek is általában jelentősebb időszakra terjednek ki, s kezdő-, illetve végpontjukat érdemes óvatosan kezelni. Az ezt követő tételek esetében azonban olyan kisméretű, töredékes, illetve általános formákkal kialakított darabokról van szó, amelyeknek a konkrétabb keltezése e stílus-korszakon belül lehetetlenség. Ezek egyszerűen „gótikus” megjelöléssel vannak ellátva. A két részen belül az azonos vagy azonos jellegű szerkezetekhez sorolhatókat igyekeztünk nagyjából egymás közelében tartani, az első részben pedig valamelyest kronológiai rendet is felállítani. Miután a helyszíni munkálatokra és a jegyzék elkészítésére meglehetősen szűkös időkeret állt a rendelkezésre, a faragványoknak csak a fő jellegzetességei kerülnek bemutatásra, s a leírások részletessége leginkább az egyes darabok jelentőségével áll összefüggésben. A faragványok megadott méretei centiméterben értendők (rövidítések: m. = magasság, v. = vastagság, sz. = szélesség, h. = hosszúság, á. = átmérő).

1. Oszlop felső fele

Négyzetes, sarkain homorúan visszametszett oldalakkal megformált, nyakgyűrűjével és nyolcszögű oszloptörzsének felső részével egybefaragott oszlopfő. A törzs átlós oldalai keskenyebbek, szélesebb oldalait és abakusza alatt körben a fejezet oldalait is egy-egy tagolatlan, ívesen és csúcsban végződő, álló levél tölti ki. A fejezet sarokrészein rátételek is megjelennek. A fejlemez két szomszédos oldalának közepén egy-egy függőleges vajat húzódik.

XIII. század második fele – XIV. század eleje.

m.: 65; oszlopfő m.: 35, befoglaló méretei: 38 × 38; fejlemez m.: 15; oszloptörzs á.: 34.

A Szent István-templomtól északra, a főtér déli oldalán álló Dégenfeld-ház bővítésekor került elő 1904 előtt.

Irod.: *Útmutató* 1904. 82.; Szász 2000. 46–47.

Kat. 1.

Kat. 2.

2. Vimperga csúcsa

Leginkább kapuhoz tartozó, meredek oldalú vimperga (dőlésszög kb. 60°) legfelső, háromszög alakú, párkánnyal keretezett réteggöve. A párkány profilja kifelé pálcátágból, félhomorlatból és vékony, rézsűs lemeztágból áll, tetejét mindkét oldalon kúszólevél díszítette, melyből mára csak az egyik töredéke maradt meg. A vimperga csúcsán az egykori keresztvirág nyolcszögű, homorú oldalakkal kiképzett „szárának” alsó része látható. Eltérő méretei miatt nem tartozhatott ehhez a vimpergához a 3. számú párkánytöredék.
XIV. század második fele.
m.: 46,5; sz.: 33; v.: 44,5.

3. Párkány töredéke

Alsó részén pálcátággal, félhomorlattal és vékony, rézsűs lemeztággal profilozott, egyenes párkányszakasz töredéke. Felső felületét egy egész és egy töredékesen fennmaradt, púpos hátú kúszólevél díszíti, előbbi mögött kisméretű orrtag nő ki oldalra.
XIV. század közepe – XV. század eleje.
h.: 47; sz.: 24; v.: 18.
Ltsz.: IF 2428; 1196.

Kat. 3.

4. Mérműves kőlap töredéke

Mellvédből származó faragvány, melyen íves szakaszokból álló, orrtagokkal és liliommal bővített mérműtöredék látható. A mérmű profilja ék alakban végződik. A faragvány jobb oldalának kialakítása rendhagyó: a mérműprofilnak a felülete a liliom alatt, valamint legfelül törött, de közte síkra faragott az oldal, s a liliom hátsó része is az elülső részéhez hasonlóan ki van dolgozva.

Ez arra utal, hogy a mellvéd részben áttört volt.

XIV. század közepe – XV. század közepe.

v.: 22; kőlap v.: 7; 74×49.

Ltsz.: IF 2407; 1175.

5. Réteggő töredéke

A réteggő homlokoldalának jobb szélén félkör alaprajzú, alul levéldísszel borított, kisméretű konzolra egy alsó részén vastagabb, majd rézsús átmenet felett vékonyabb, négyzetes keresztmetszetű oszlopszék ül rá. Ettől balra egyszer megtörtő síkú, függőleges felület látható, melynek bal szélén kiálló, erősen töredékes tagozat fut felfelé. A réteggő két oldalát utólag faragták le illesztési felületre, ahogy a hátoldal hozzájuk derékszöggel csatlakozó, 120°-os szögben megtörtő kialakítása is másodlagos felhasználásra utal. A faragvány alsó illesztési felületébe a hátoldal vonalát követő, fémkapocs elhelyezésére szolgáló vájat mélyül, amely elvág egy kőfaragójelet.

XIV. század közepe – XV. század eleje.

42,5×43.

6. Ablakkeret szárkővének töredéke

Keresztosztós ablakból származó szárkő töredéke. Profilja kívülről vékony, rézsús lemeztágból, kisméretű pácátágból, abból kinövő homorlatból, törött, egykor kiálló tagozatból, vékony, rézsús lemeztágból és újabb homorlatból áll. Nyílás felé eső oldalába az ablak egykori vízszintes osztójának fészke mélyed. Ennek magasságában a kiálló tagozaton vízszintesen átmetsződő, töredékes pálca- vagy körtetag vége jelenik meg. A méreteket tekintve is megegyező profil alapján tarthatott azonos ablakhoz a 7. és a 8. számú faragványokkal együtt.

XV. század.

m.: 63,5; sz.: 43; v.: 32,5.

7. Ablakkeret töredéke

Keresztosztós ablak szemöldökkövéből származó töredék. Profilja kívülről vékony, rézsús lemeztagnál, kisméretű, erősen töredezett pálcátagnál, abból kinövő homorlatból, körtetagnál, vékony, rézsús lemeztagnál és újabb homorlatból áll. Körtetagnál egy másik, merőlegesen futó, a függőleges osztóhoz tartozó körtetagnál

metszi át (ellentétben a vízszintes osztóval, ennek nem faragtak fészket a szemöldökkövébe). A méreteket tekintve is megegyező profil alapján tartozhatott egyazon ablakhoz a 6. és a 8. számú faragványokkal együtt.

XV. század.

m.: 40; sz.: 46; v.: 32.

8. Ablakkeret töredéke

Szemöldökkő bal végétől származó töredék. Profilja kívülről vékony, rézsús lemeztagból, kisméretű, erősen töredezett pálcatagból, abból kinövő homorlatból, körtettagból, vékony, rézsús lemeztagból és újabb homorlatból áll. A körtettag a merőleges sarokban áthatást alkot. A méreteket tekintve is megegyező profil alapján tartozhatott egyazon ablakhoz a 6. és a 7. számú faragványokkal együtt.

XV. század.

m.: 50; sz.: 53; v.: 26.

9. Torzfej alakú gyámkő

A faragvány bekötési tömbjének két vége törött, alja, teteje síkra van faragva, utóbbi hátsó szélén derékszögű vájat húzódik végig. A tömb hátoldala szintén síkra faragott felület, így vastagsága azé a falé is volt, melyben egykor elhelyezték (amennyiben ez nem utólagos kialakítás). A torzfejet felül fejlemezszerű sáv zárta le, melynek már csak indításai láthatók kétoldalt. Az elnagyolt formákkal kidolgozott fej a szemektől felfelé törött. Az arc egy-egy kör alakú kiemelkedésén ülő dülledt szemek két oldalán a szemöldökök vége még látható, a felfelé álló fülek hegyesen végződnek. Az egykor erősen kiálló orr nagy része ugyanúgy letörött, ahogy a nagyra nyitott száj felső fele is. Az alsó fogcsor felett a szájból lefelé kinyújtott, hátrafelé ívelő nyelv tűnik elő.

XV. század második negyede.

faragvány m.: 30; sz.: 45; bekötési tömb v.: 32,5; torzfej m.: 30; sz.: 30; v.: 22,5.

Ltsz.: IF 2429; 119?

Irod.: *Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő); MM 1987.

I.: 584. (Marosi Ernő).

10. Borda töredéke

Kétszer hornyolt profilú bordaszakasz töredéke.

XV. század második fele.

m. (töredékes): 33,5; v.: 22; h.: 25.

11. Borda töredéke

Töredékes orrlemezű, kétszer hornyolt, a tőhöz élszedéssel csatlakozó profilú bordaszakasz. Méretei alapján származhat azonos boltozatból a 12. számú bordatöredékkel és a 13. számú bordaindítással.

XV. század második fele.

m.: 26; v.: 17; h.: 26,5.

12. Borda töredéke

Profiljából a bordatő alatt élszedés, majd homorlat maradt meg.

Méretei alapján származhat azonos boltozatból a 11. számú bordatöredékkel és a 13. számú bordaindítással.

XV. század második fele.

m.: 21; v.: 17; h.: 28.

13. Boltindítás töredéke

Két, egymással kb. 30-35°-os szöget bezáró, szétváló borda töredéke a köztük lévő boltsüveg síkjának rövid szakaszával.

A bordák profiljából csak a tő utáni élszedés és alatta homorlat indítása maradt meg, ezek méretei és a borda vastagsága alapján a faragvány tartozhatott egyazon boltozathoz a 11–12. számú bordatöredékkel együtt. A faragvány alsó illesztési felületén egymásnak hátat fordító, két félholdból álló kőfaragójel látható. Az indítást másodlagosan is felhasználták, bordái külső oldalát harántirányban lefaragták, az ezekhez derékszögben csatlakozó hátsó részen pedig egymással 120°-os szöget bezáró, síkra faragott két oldalt alakítottak ki.

XV. század második fele.

m.: 52; 36×32; bordák v.: 17.

Ltsz.: IF 2413.

14. Réteggő töredéke

Talán fülkekerethez tartozó réteggő töredéke. A tömb elülső oldalába derékszögű sarokkialakítás mélyed, melynek jobb oldalát rézsús felületen álló, egykor valószínűleg pálcataghoz tartozó, kannelúrázott és csavart díszű lábazat foglalja el. Tőle balra, szintén a rézsús felületről kinőve két, egymáshoz képest

derékszögben elhelyezkedő, vékony lemeztagból és közöttük negyedhomorlatból álló profil fut felfelé. A faragvány felső illesztési felületén 2-es alakú elhelyezőjel látható. A réteggő két oldalát másodlagosan illesztési felületnek képezték ki, hátsó részén ezekhez merőlegesen csatlakozó, utólag síkra faragott, 120°-os szögben megtörő két oldal jelenik meg. XV. század utolsó harmada – XVI. század eleje. m.: 35,5; 40×54.

15. Sírő töredéke

Téglalap alakú kő egyik végének töredéke. Ábrázolás nélküli felső felületén az oldalakkal párhuzamosan futó, mélyített alapú feliratsáv húzódik, melyben domborított, gótikus minuscülákkal írt körirat olvasható: *hoc • op[us ...] | [...]ris • anno • | d(omi)ni*

• 1468 •

1468 körül.

v.: 17; 57×80; feliratsáv sz.: 11,8.

A Nyíró család Híd utcai házána falából került elő 1861-ben.

Irod.: RÓMER 1866. 175.; SCHÖNHERR 1893. 10., 24–26.;

VĂȚĂȘIANU 1959. 733–734.; ARION 1974. 12–13.

16. Szemöldökkégyámos ajtó kerettöredéke

Szemöldökkő jobb felének töredéke, profilja egyszerű élszedésből áll. Kialakítása és méretei alapján tartozhatott a 17. számú töredékkel együtt azonos ajtókerethez.

Gótikus.

m.: 56; h.: 83; v.: 31.

17. Ajtókeret töredéke

Hasábos kötőmb, három síkra faragott, egymáshoz képest derékszögben elhelyezkedő oldallal. Egyik sarkán élszedés fut végig. Kialakítása alapján ajtó szárkövéből vagy szemöldökkövéből származik. Méretei és az élszedés egyező szélessége miatt tartozhatott azonos ajtókerethez a 16. számú szemöldökkő-töredékkel együtt.

Gótikus.

m(?) : 66; 43×31.

18. Ív réteggőve

Ablakbéllethez, esetleg árkád- vagy hevederívhez tartozó, profilozott réteggő. Profiljából az egyik oldalon csak egy homorlat, a másikon a nyílás felé részsík által közrefogott két homorlat, egy töredékes, egykor kiálló tagozat és újabb homorlat maradt fenn. A profil középrésze letörött.

Gótikus.

m.: 31; sz.: 41; v.: 33.

19. Ablakosztó töredéke

Mindkét oldal felé lapos körtettagot mutató, nagyméretű ablakosztó töredéke. Egyik végén a keresztmerezítő rúd vájata látható.

Gótikus.

m.: 53; sz.: 20; v.: 28,5.

20. Ablakosztó töredéke

Mindkét oldal felé nyújtott orrlemezű körtettagot mutató, nagyméretű ablakosztó töredéke. Egyik végén a keresztmerezítő rúd vájata látható.

Gótikus.

m.: 42,5; sz.: 17,5; v.: 26.

21. Falívborða töredéke

A borða profilja a tő alatt negyedhomorlatból, vékony lemeztagból és félkörtettagból áll. A megegyező profil és méretek alapján tartozhatott azonos boltozathoz a 22. számú faragvánnyal együtt.

Gótikus.

m.: 33; v.: 23,5; h.: 50.

Ltsz.: IF 2411.

22. Falívborða töredéke

A borða profilja a tő alatt negyedhomorlatból, vékony lemeztagból és félkörtettagból áll. A megegyező profil és méretek alapján tartozhatott azonos boltozathoz a 21. számú faragvánnyal együtt.

Gótikus.

m.: 33; v.: 23,5; h.: 36.

Ltsz.: IF 2412.

hozzájuk derékszöggel kapcsolódó, 120°-os szögben megtörő kialakítása is másodlagos felhasználásra utal.
Gótikus.
m.: 45; 26,5 × 33.
Ltsz.: IF 2430; 1198.

25. Vakmérműves kőfaragvány töredéke

Párkányból származó, csúcsívsorral díszített, vakmérműves faragvány rövid szakasza. Bal fele sarokrésznek van kialakítva: derékszöggel záródó ék alakban kiugrik a homloksík elé, s ennek oldalai is hasonló mérművekkel, illetve annak részleteivel vannak díszítve. Megformálása és méretei alapján tartozhatott azonos párkányhoz a 26. és 27. számú faragvánnyal együtt.
Gótikus.
m.: 32; h.: 34; v.: 22.

23. Pillér réteggövének töredéke

Ismeretlen keresztmetszetű pillér réteggövé kétoldalt egy-egy ívindítással, elülső oldalán átlósan elhelyezkedő, négyzetes fiatorony részletével. Az ívek azonos vonalban válnak ki a pillérből, profiljuk homorlatból, egymásra merőlegesen elhelyezkedő két vékony lemeztag közt futó pálcátagnál és két homorlat által közrefogott újabb pálcátagnál áll. Hátsó részük a faragvány hátával együtt törött. A kő alsó felületén merevítő rúdnak az ívekre merőleges vágata húzódik. Feltehetően karzat vagy lettner pilléréhez, illetve árkádívéhez tartozott. A réteggövé az ívek azonos profilja és méretei alapján származhat egyazon szerkezetből a 24. számú faragvánnyal.
Gótikus.
m.: 22; 50 × 50; fiále oldalának sz.: 22.

24. Ív réteggövé

Megmaradt profilja méretben is megegyezik a 23. számú faragványon látható ívekkel. A profiltól kétfelé utólagosan illesztésre faragott oldalfelületek láthatók, ahogy a hátoldal

26. Vakmérműves kőfaragvány töredéke

Párkányból származó, csúcsívsorral díszített, vakmérműves faragvány, sarokrészrel. Kialakítása teljesen megegyezik a 25. számú töredékkel, csak a sarokrésze a jobb végén látható, s mindkét irányba hosszabb szakasza maradt meg. Megformálása és méretei alapján tartható azonos párkányhoz a 27. számú faragvánnyal együtt is.

Gótikus.

m.: 32; h.: 86; v.: 37.

Ltsz.: 1179.

27. Vakmérműves kőfaragvány töredéke

Párkányból származó, csúcsívsorral díszített, vakmérműves faragvány töredéke. Homlokoldalán két töredékes, orrtaggal díszített csúcsív látható. Megformálása és méretei alapján származhat azonos párkányból a 25. és 26. számú faragvánnyal együtt.

Gótikus.

m.: 38; h.: 60; v.: 28.

28. Réteggő töredéke

Egyik oldalának sarkán és tőle 15,5 cm-es távolságra egy-egy függőlegesen felfelé futó mérműtagozat látható, amelyek mérete és elhelyezkedése arra utal, hogy a faragvány egyazon szerkezethez tartozhatott a 25–27. számú, párkányból származó, vakmérműves töredékekkel. E faragványnak hozzájuk képest egy lejjebb lévő rétegben kellett elhelyezkednie. A szomszédos, derékszögben csatlakozó oldalon két rézsús lemeztag által közrefogott negyedhomorlatból álló profil fut függőlegesen, mögötte az oldal tompaszögben megtörik.

Gótikus.

m.: 33; 55 × 32,5.

29. Mérmű töredéke

Egyszerű profilú mérmű íves szakasza. Belső oldalát orrtag díszíti, külső oldalának egyik végéből egy másik szakasz indítása válik ki.

Gótikus.

v.: 27; 56 × 33.

30. Mérmű töredéke

Rövid, enyhén íves szakasz, belső oldalán orrtaggal díszítve, külső oldalán nagyjából 70/110°-os szögben elhelyezkedő indítás csomkjával. Egyszerű mérműprofilja a külső oldal egyik felén, ráfordulva az indításnak erre az oldalára is, vékony lemeztaggal van gazdagítva.

Gótikus.

v. (töredékes): 21; 28 × 20.

Ltsz.: 1171.

31. Mérmű töredéke

Egyszerű profilú, de tokhorony nélküli mérmű rövid, íves szakasza, melyet belső oldalán nagyobb, a külsőn kisebb méretű orrtag díszít. Utóbbinak a két oldala a szokásostól eltérően azonos síkban van a mérműprofil orrlemezével, és háromszögű bemélyítéssel sem válik el attól.

Gótikus.

v. (töredékes): 23; 31 × 36.

32. Mérmű töredéke

Egyszerű profilú mérmű rövid, íves szakasza, belső oldalán töredékes orrtaggal.

Gótikus.

v. (töredékes): 20; 24 × 21.

33. Mérmű töredéke

Egyszerű profilú mérmű töredéke, amely rövid, íves szakaszból és ehhez csatlakozó, csúcsban végződő karéjos formából áll. Előbbi belső oldalán orrtag indítása vehető ki. A töredék egyik végén illesztési felület, görög kereszt alakú elhelyezési jellel.

Gótikus.

v. (töredékes): 23; 16 × 25.

34. Ív töredéke

Talán nyílás mérművel kitöltött záradékrészének széléből származó faragvány, melynek egyik hosszoldalán negyedhomorlatból, vékony, rézsús lemeztágból, pálcátágból, majd újabb homorlatból álló profil fut végig. A profil egy része a szakasz közepén kettéválik, orrtagra emlékeztető módon. Gótikus.
v.: 12; 63×40.

35. Lábazati párkány

A bal végén hátrafelé merőlegesen beforduló, másik végén egy kis függőleges sík alapján itt befejeződő párkány profilja alulról élszedésből, széles negyedhomorlatból átforduló félpálcátágból, abból átforduló félhomorlatból és élszedésből áll. Gótikus.
m.: 29; sz.: 89; v.: 28.
Ltsz.: 1188.

36. Profilozott kőfaragvány töredéke

A másodlagosan átfaragott kőnek a belső oldalán látható az eredeti, homorlatok által közrefogott pálcátágot mutató, töredékes profilja, melytől kétfelé a kő oldalait utólag illesztési

felületre faragták le. Ekkor alakították ki az ezekhez merőlegesen csatlakozó hátoldal 120°-os szögben megtörő, simára faragott oldalát is, melyhez a kő felső vagy alsó felületébe hasonlóan megtörő vonalú, fémkapocs számára készített vajat is faragtak. Gótikus.

m.: 34; 32×23.

Ltsz.: IF 2432.

37. Kőfaragvány töredéke

Talán pillér réteggövének töredéke. Két, 120°-os szögben csatlakozó oldalfelülete maradt fenn, illesztésre faragott alsó és felső felületének egyikén becarolt, az oldalakkal összefüggő szerkesztési vonalak és egy kőfaragójel látható.

Gótikus (?)

m.: 40; 34×38.

Ltsz.: 1198.

38. Réteggő töredéke

Homlokoldalán átlós párkánnyal és egyik végéhez csatlakozó, függőleges tagolással kialakított réteggő. A párkány profilja alulról rézsús lemezből, felpálcataból és negyedhomorlatból áll. A faragvány alsó, illesztési felületnek kiképzett oldalába vaskapocs vájata mélyed, kőfaragójelet elvágva.

Gótikus.

m.: 37; 53×32.

39. Réteggő töredéke

Síkra faragott homlokoldalán töredékes pálcá- vagy körtetag fut függőlegesen felfelé. A réteggő két oldalát utólag faragták le illesztési felületre, ahogy a hátoldal hozzájuk derékszöggel csatlakozó, 120°-os szögben megtörő kialakítása is másodlagos felhasználásra utal. Kialakítása és a tagozat vastagsága alapján elképzelhető, hogy azonos szerkezetből származik a 40. számú faragvánnyal.

Gótikus.

m.: 35; 33×34; kiálló tagozat á.: 9.

Ltsz.: IF 2426.

40. Pálcatag töredéke

Egyenes sík elé kiülő háromnegyedpálca rövid töredéke.

Kialakítása és a pálcatag vastagsága alapján elképzelhető, hogy azonos szerkezetből származik a 39. számú faragvánnyal.

Gótikus.

15×21,5×16; pálcatag á.: 9,5.

41. Körtetag töredéke

Gótikus.

v.: 10; 18×13.

42. Körtetag töredéke

A körtetag két oldalán egy-egy vékony, rézsús lemeztag látható, s egyik oldalon megmaradt egy ehhez csatlakozó íves felület indítása is.

Gótikus.

v.: 14; 20×23.

A fényképeket Mudrák Attila (Kat. 1–5., 7–9., 13., 14., 18., 23., 25–28., 38.) és Papp Szilárd (Kat. 6., 15., 34., 36.) készítette.

A nagybányai Krisztus az Olajfák hegyén és Elfogatás jeleneteit ábrázoló relieftöredékek

„*Diesegrossartige, ergreifend expressionistische Darstellung*” írja Hekler Antal 1937-ben¹ a nagybányai Krisztus az Olajfák hegyén jelenetét ábrázoló dombormű kapcsán – ezzel méltóbb helyet ítélve a töredéknek a magyarországi gótikus anyagban annak Schönherr Gyulától származó, majdnem fél évszázaddal korábbi „szokott *convencionalis*” munkaként való bemutatását követően. A relief egyértelműen figyelemreméltó kvalitása, amely valóban az arcok megformálásában jut a leginkább érvényre, vezette Heklert oda, hogy azokat az akkori épületszobrászat egyik csúcsteljesítményének tartsa.

Hasonló megfigyelésekből kiindulva merült fel a gondolat 1955-ben, hogy a domborművek összefüggésbe hozhatók a budai Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujával.³ Ezt az „ábrándot” – Somlyó György tett így, Vörösmarty-parafázisában – vonta kérdőre Marosi Ernő 1987-ben,⁴ majd ugyanebben az évben megjelent tanulmányában a budavári szoborlelet műhelyétől is távolinak érezte a reliefeket.⁵

A kétségkívül kiváló kvalitással bíró nagybányai reliefekek hazai megítéléséhez új támpontot a nemzetközi, mindenekelőtt dél-németországi Parler-körhöz kapcsolható szobrászati anyaggal való összehasonlításuk adhat. Annál is inkább, mivel a budai Mária-kapu legutóbbi, késői datálásával⁶ egyébként is szükségessé vált a magyarországi Parler-kör stílusára visszavezethető szobrászat újragondolása – a nagybányai reliefeket pedig ebben az újrarajzolt képben szükséges elhelyeznünk.

A RELIEFEK BEMUTATÁSA

A nagybányai Megyei Történelmi és Régészeti Múzeum (Baia Mare, Muzeul Judetean de Istorie și Arheologie Maramures) állandó kiállításán két domborműtöredéket őriznek (1–2. kép).⁷ A nagyobbik, amely alakja révén egy eredetileg háromszögletű kompozíció bal oldali részét képezte, a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetet ábrázolja. Jobb felén Jézus imádkozó alakja a környezetet jelzésszerűen megjelenítő köveken térdel, imára emelt karjairól köpenyének ujjai kissé visszacsúsznak. Míg teste

profilban ábrázolt, arcával részben a néző felé fordul: erőteljesen megnyújtott feje, mandulaalakú, mély aláfáragással kialakított szemei a közelgő dráma fájdalmát kivételes kifejezőerővel közvetítik a néző felé. Tőle balra a három apostol szunnyad; közülük kettő – egyikük oldalról, a másik szemből ábrázolt – a földön ül, míg a harmadik szinte súlytalanul látszik lebegni felettük. A másik, az Elfogatás jelenetét ábrázoló faragványtöredék rosszabb állapotú: ezen a figurák közül Jézus és Júdás alakjának feje letört, egy érkező katona egykori jelenlétét mindössze eléljük nyúló, páncélba bújtatott lába jelzi.

SZÁRMAZÁS, FUNKCIÓ

A reliefekek származását illetően mást, mint hipotéziseket aligha fogalmazhatunk meg. Tekintettel arra, hogy Schönherr azokat a helyi római katolikus plébániatemplom előcsarnokában feledve találta 1887-ben,⁸ nagybányai eredetük elfogadható, és valószínű az a feltételezés is, hogy a város kronológiai szempontból számításba jövő szakrális épületei közül a Szent István-plébániatemplom számára készülhettek.⁹

Elhelyezésüket s következképpen funkciójukat illetően még több a bizonytalanság. A nagyobbik dombormű eredeti, rézsútosan balról jobbra emelkedő szegélyével háromszögletű kompozícióra, s ez oromzati díszként való felhasználásra utal.¹⁰ A korabeli átlaghoz képest tehetősnak számító¹¹ Szent István-plébániatemplom esetében többféle épületszobrászati alkotáshoz való tartozásra gondolhatunk; ugyanakkor jól illeszthető ehhez az a XVIII. században lejegyzett hagyomány is,¹² mely a reliefeket a Szent István-templom északi és déli (a Szűz Mária és a Mindenszentek tiszteletére felszenteltekkel azonosítható¹³) oldalkápolnáinak kapuzatdíszeként tudta. Kérdéses, mennyiben fogadható el ez az eredeti középkori elrendezésként, ugyanis a Passió két egymást követő jelenetének két külön, ráadásul ellentétes oldali kapuzaton való szerepeltetése szokatlan megoldásnak tűnik. Valószínűbb inkább, hogy a reliefekek egyetlen (feltételezhetően oldalkápolnához tartozó), több mezőre

1. Nagybánya, a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetét ábrázoló domborműtöredék (Nagybánya, Régészeti és Történeti Múzeum)

osztott timpanont díszítettek, amit a nagyobbik dombormű alulról felfele keskenyedő alakja is alátámaszt.

A kaputimpanon háromszögletű mezőkre való osztása ismert formula a XIV. századi Közép-Európa építészettörténetben – a bécsi minorita templomnak a század második felében készült nyugati kapuzatai jól példázzák ezt –, ugyanakkor nem találkozunk olyan, a nagybányai domborművek által mutatott megoldással, amelyen ugyanezek a mezőkegyenes oldalúak lennének. Mindössze egyetlen közép-európai emlék áll ehhez közel, a hagyományosan a prágai Havas Boldogasszony-templomhoz kötött, 1346 előtt készült, háromszögletű kaputimpanonként rekonstruálható reliefek együttese; itt azonban a teljes timpanon kap egyenes oldalú keretelést, míg felülete nincs több mezőre osztva.¹⁴

A templom építéstörténetének tisztázatlansága miatt a reliefeket datálni kizárólag stílusjegyeik alapján lehetséges.

HISTORIOGRÁFIA

A domborművekre vonatkozó legkorábbi tudósítás 1864-ből – azaz jó húsz évvel azok Schönherr Gyula által történt „hivatalos” megtalálása előttről – származik. Az év szeptemberében Haas Mihály szatmárnémeti püspök (1858–1866) felkérésére Henszlmann Imre és Rómer Flóris bejárták a szatmári egyházmegye templomait, melynek során Nagybányán két napot töltöttek.¹⁵ Rómer egyik jegyzőkönyvének egy rövid megjegyzésben XV. századinak tartott „fáfaragványokat” említ Nagybányán, kiemelve közülük egy Krisztus az Olajfák hegyén ábrázolót.¹⁶ Hogy a faragvány anyagát illetően félreértésről lehet szó, nem csak Rómer lakonikus, ámde igen pozitív értékeléséből – „elég csinos” – sejthető, hanem alátámasztja azt a Szent István-templom északi kapuzatához való kapcsolása is; ez ugyanis egybevág a Schönherr által idézett helyi hagyománnyal.

A Krisztus az Olajfák hegyén és az Elfogatas jeleneteit ábrázoló domborművek újbóli megtalálása és publikálása Schönherr Gyula nevéhez köthető.¹⁷ 1892-ben az *Archaeologiai Értesítő*ben megjelent, a nagybányai Szent István-templomról szóló tanulmányában közölte a reliefek legfontosabb adatait, méretüket és ikonográfiájukat.¹⁸ A faragványokról ott közölt illusztrációk két évvel később a *Vasárnapi Újság* hasábjain újra megjelentek, így azok a nagyobb nyilvánosság számára is ismertté válhattak.¹⁹

A reliefek művészettörténeti értékelésére azonban még évtizedekig várni kellett. Hekler Antal már említett munkájában a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetét ábrázoló relief az akkor még ismeretlen budavári szobrokéval összevethető méltatást kapott, s nem véletlenül.²⁰ A Krisztus-alak hajtincsek éles vonalazású hullámainak keretébe fogott, erősen megnyújtott arcának megdöbbenő kifejezőereje által szintén emblematikus darabja lehetne a késő gótikus magyarországi kőszobrászati anyagnak. Elsősorban e részletből kiindulva a korábbi szakirodalom – Hekler Antal, majd az ő nyomdokain haladva Csemegi József – a relief Parler-körrel összefüggésbe hozható, dél-német stíluseredetére utalt, s azt egyúttal a XIV. század második felére keltezte.²¹ Csemegi eggyel

2. Nagybánya, az Elfogadás-jelenetet ábrázoló domborműtöredék (Nagybánya, Régészeti és Történeti Múzeum)

tovább lépett, amikor az ugyancsak dél-német eredetű (s emiatt általa 1370–1380-ra keltezett) budai Mária-kapu hazai stíluskörét kutatva az erdélyi emlékek mellett kiemelten foglalkozott a domborművel, ezzel egyúttal felvillantva budai összefüggéseinek lehetőségét is.²²

Nagyjából ezekben az években keletkezhetett Szász Károlynak a nagybányai Szent István-templomról írt tanulmánya.²³ Vitatva a még Hekler által felvetett brassói (Braşov) – a Fekete-templom szentélyét díszítő – szobrokkal tartott rokonságot, Szász a nagybányai domborműveket a kassai (Košice) Szent Erzsébet-dóm hasonló korú északi és nyugati kapufaragványaiával vetette össze. Elemzéséből kitűnik, hogy a mereven és erősen stilizáltan készült kassai és az erős kifejezőerejű, finoman megmunkált nagybányai csoport közötti távolság nem csak a nagybányaiak javára dönti el az összehasonlítást, hanem azokat egyszersmind a „magyar gótikus szobrászat legnagyobbjai közé” sorolja.²⁴

Elfogadta a parleri hagyományokból való származtatást Marosi Ernő, ugyanakkor mindkét reliefnek lényegesen későbbi, XV. század eleji datálását javasolta 1987-ben. Ezzel egyszerre távolodott el a magyar szakirodalom addigi XIV. század végi és a román kutatók 1468 körüli datálásától.²⁵ A művek és mintaképek között így keletkezett több évtizedes távolságot Marosi meggyőzően hidalta át azáltal, hogy a Parler-körhöz köthető nagybányai Krisztus-fejet egy akkorra már közkincsé vált típus helyi előfordulásának tartotta. Következtetései ugyanakkor a reliefek budai kapcsolatait is szükségszerűen átfogalmazták. Egyrészt, átdatálásuk folytán a Mária-kapuvál való kapcsolatuk keresése a kutatásnak ebben a fázisában elvesztette aktualitását. Másrészt, a parleri típusok továbbélése Nagybányán egyben a „másik”, az időközben feltárt szoborleletért felelős budai szobrászműhelytől is elhatárolta a reliefeket.²⁶

3. Brassó, Fekete-templom. Apostol a kórusról

4. Budapest, Nagyboldogasszony-templom. A déli kaputimpanon

A RELIEFEK STÍLUS- ÉS TÍPUSELEMZÉSE

A jelenleg ismert magyarországi gótikus szobrászati anyagban a reliefekhez szorosan kapcsolható analógia nincs. Ugyan a brassói Fekete-templom kórusának egyik apostolszobra a Hekler Antal által közölt reprodukciók²⁷ alapján első látásra találó párhuzamnak látszik, mégsem állja meg a helyét a nagybányai Krisztus-fejjel való rokonítása (3. kép). Ha összevethető is a haj karakterisztikus, absztrakt vonalú kialakítása, s az arcok is igen megnyújtottak, az „előmlő erő”²⁸ – a nagybányai figurákra jellemző expresszivitás – itt elmarad. Hogy ez a brassói szobron nem is kérhető számon, azt további jellegzetességeik mutatják. A megformálásukra jellemző darabosság messze elmarad a nagybányai reliefek líraiságától; olyan motívumok, mint amilyen az egyik apostol²⁹ karján tömbszerűen átvett drapéria, Nagybányán aligha képzelhetők el.

Szilárdabb támpontot adhat a nagybányai domborművek hazai anyagban való elhelyezéséhez³⁰ azon szobrászati töredékekhez való viszonyulásuk, amelyeket szintén a Parler-kör stílushagyományaiból szokás származtat-

ni.³¹ Közülük a budai Nagyboldogasszony-templom délnyugati, ún. Mária-kapujával való összevetés nem új keletű a szakirodalomban (4. kép). Csemegi József a templomról írt monográfiájában már felvetette az esetleges stíluskapcsolat kérdését, ez azonban a nagybányai domborműveknek Marosi Ernő által javasolt XV. század eleji datálásával lekerült a kutatás napirendjéről.³² Fordulópontot jelenthet azonban a budai kapu készülésének Buzás Gergely által történt átsorolása a 1400 körüli évek-re.³³ A két faragvány közötti egyértelmű (a nagybányai domborművek javára írható) kvalitásbeli különbségek nem teszik lehetővé szorosabb stíluskapcsolat feltételezését; új megvilágításba helyezheti viszont a nagybányai domborműveket annak vizsgálata, hogy a budaihoz képest milyen megragadható jegyekben kínálnak más megoldásokat a Parler-stílus hazai recepciójára.

A budai Mária-kapu faragványait a szakirodalom a nürnbergi *Frauenkirche* Peter Parler nevéhez köthető nyugati előcsarnokának archivoltfiguráival hozta összefüggésbe;³⁴ a nagybányai reliefekkel kapcsolatban ilyen jellegű javaslat eddig nem született, megfontolandók viszont a szintén a Parler-körhöz kapcsolható kölni dóm

1375–1380 körüli délnyugati, ún. *Petersportal*-jának archivoltfiguráival mutatott rokon vonásaik.³⁵

A legszorosabb rokonság a nagybányai és a kölni figurák között a drapériák kezelésében mutatkozik meg. A kölni kapu ötödik archivoltjának pátriárka-figurájának súlyos (5. kép), mégis lágyan mintázott köpenye nagyságánál fogva szinte beburkolja az alakot, miközben annak testét a vállak és a térdek kirajzolásával rafinált finomsággal érzékelteti: ezeken a gömbölyded pontokon a drapéria megpihen, hogy onnan egyszerű ívű és plasztikusan megformált redőkbe rendeződve hulljon ismét alá. A nagybányai szemből ábrázolt alvó apostol (Péter?) öltözetének dússága és lágy mintázása a kölniekhez igen hasonló jellegű (6. kép); ugyanígy köpenye redőinek kétféle megformálását is megtaláljuk a kölni archivoltfigurákon. Egy részük – a térdek körül – plasztikus, „öblös” hullámokba rendezett, míg a vállakon levő csepp alakúak inkább a drapériaanyagba való bemélyítéssel lettek kialakítva. Ez utóbbi motívum ismerhető fel a térdelő Krisztus öltözetének kar alatti részén és földre hulló csücskén, illetve az Elfogatas-relief Júdásának köpenyén, térdmagasságban.

Drapériakezelés tekintetében további nagybányai és kölni figurák között is vonható párhuzam. A nagyobbik

5. Köln, dóm. Pátriárka-figura a délnyugati kapu (ún. *Petersportal*) archivoltjáról

6. Nagybánya, alvó apostol a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetet ábrázoló domborműtöredékről

dombormű Krisztus-alakját tömörszerűbb formálása, egyenes vonalú, ék alakú redővetése Péterétől eltérőnek mutatja; ez a figuratípus ugyanakkor szintén felbukkan a *Petersportal* figurarepertoárjában, mégpedig Szent Lőrinc alakján (7. kép). Figuráján nem csak a drapériamintázat közelebb a nagybányai térdelő Krisztushoz, hanem a felemelt karjáról hátracsúszó, buggyos redőkbe rendezett ruhaujj motívuma is. (Ugyanez más kölni figurákon is megjelenik, így az első és a második archivolt sor prófétáinak alakján.)

A drapéria megformálásán túl további apróbb részletekben is hasonlóságok mutatkoznak, ami szorosabb kapcsolatra vall. Ilyen a haj kialakítása: távol a lehetséges sematikus megoldásoktól, a nagybányai figurák haja precízen, változó vastagságú fűrtökbe faragtatott, s fejtetőről induló lefutását eleve tette, hogy belőle a fülek környékén újabb hajhullámok bomlanak ki (8. kép). Mindkét jellegzetesség egyes kölni figurák frizurájának is sajátja, jó példa erre Lukács evangélista (9. kép), vagy az első sor egy prófétájának alakja. Elvezet viszont a kölni párhuzam

moktól az a nagybányai figurákra oly jellemző attitűd, amely a haj megformálását egyben a kifejezőerőt fokozó kompozicionális elemek közé kapcsolja. Legyen az a drámai Krisztus-arc, vagy a csoportból legfőntebb szunnyadó apostol sugárzóan lírai arca, a hajtincsek előbbinél szétrebbent-eksztatikus feltekeredett, utóbbinál pedig nyugodt-hullámzó megformálása szépen aláhúzza az érzelmi hatásokat.

Szintén nem akadni párhuzamára sem a kölni figurák, sem más, egykorú németországi vagy közép-európai szobrászati alkotások között a nagybányai Krisztus-arc megdöbbentő erejű expresszív megfogalmazásának (*10. kép*). Kifejezőereje olyan, jól megragadható motívumok – így a fejnek a lehetséges maximumig történő elnyújtása, a szemek ornyereg felé történő megnyújtása és az orrtőnél felgyűrt ráncok – használatával valósul meg, amelyek itteni együttes használata egyedi, s mesterének kivételes mesterségbeli tudásáról tesz tanúbizonyságot.

Mindez figyelemreméltó művészi találékonysággal párosul a többi figura arcának megformálásában. A Krisztus-

7. Köln, dóm. Szent Lőrinc a délnyugati kapu archivoltjáról

8. Nagybánya, fej részlete a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetét ábrázoló domborműtöredékről

figura fejtípusa a reliefen még kétszer ismétlődik: egyszer a sarokban ülő, másodszer pedig a csoportból legfelül elhelyezkedő apostol alakján. Erősen roncsolt állapota miatt az előbbi nehezen elemezhető; az utóbbi arca viszont a Krisztus-figurához hasonló, megnyújtott típust mutat, melyen az expresszív kifejezőerőt finom líraiságra cserélte a mester. Hasonlóan magas művészi igényt tükröz, hogy a harmadik, a nézővel szembeforduló, ülő tanítvány figurájának arca egy új, kerekded, rövid hajú fejtípus szerint lett kialakítva.

Ugyanez a leleményesség a figurák egymás közötti viszonyának jelzésében is megfigyelhető. Egyértelműen idesorolható az Elfogatás Krisztus és Júdás párosa: karjaikon a drapériák hullámzása ugyan még zavartalanul egymásba fonódik, de a drámát vetíti előre a többi motívum: Júdás (nem véletlenül) örvénylő redőbbe csavarodó köpenye, annak könyök alatti csúcsban végződő, hirtelen fellebbenő redővetése vagy Krisztus öltözetének a két figura között éles határként húzódó, függőlegesen aláhulló drapériája.

Érdeemes röviden kitérni a nagybányai reliefen a tér és a figurák viszonyának szintén kivételes kialakítására is. A kölni *Petersportal* horizontálisan két részre osztott timpanonja szokványosnak mondható, színpadyszerű térként volt elképzelve, melyben mintha utólag helyezték volna el az egyformán domború figurákat. Tér és alakok kapcsolatának lényegesen finomabb felfogását mutatja viszont a nagybányai nagyobbik dombormű. Itt a figurák különböző plasztikussága maga teremti meg az őket magában foglaló térbeli viszonyrendszert, amelyben az amúgy megszokott környezeti elemek (fák, hegyoldal, barlang) száma minimális; kompozícióformáló szerepüket ismét csak a figurák veszik át.

A fentiek fényében nehezen magyarázható a figurák testének szerényebb kvalitást mutató kialakítása – ezen a ponton a nagybányai relief nem túlmutat a kölni figurákon, hanem erőteljesen elmarad azokhoz képest. A sokat idézett Krisztus-fej, ha jótékonyan feledtetné is, nem vonja el figyelmünket attól, mennyire szervesetlenül billeg az alatta – némiképp kifogásolhatóan – kialakított testen. Az egyenes háttal térdelő figura kissé esetlen, térde tartását, lábfejei helyét újrarajzolja a helyes formákat kereső szem. Szintén nehézkessé teszi az alak testtartása-

9. Köln, dóm. Lukács evangélista a dóm délnyugati kapujának archivoltjáról

10. Nagybánya, Jézus arca a Krisztus az Olajfák hegyén jelenetet ábrázoló domborműtöredékről

nak értékelését a testen hosszanti irányban végigfutó drapériavetés, amely talán a köpeny és a test határát hivatott jelezni. Ezen szabálytalanságok közös tulajdonsága, hogy rajtuk minden alak osztozik, illetve, hogy csak a lábak, lábfejek kialakítását érintik. Így például a Krisztus az Olajfák hegyén relief mellett szintén problematikusnak megoldott az Elfogatás-dombormű Krisztus-alakjának térdhajlítása, ismét eltakart lábfejei, valamint Júdás figurájának derék alatti elnagyolt formálása.

Mindezek fényében a nagybányai domborművek a XIV. század második felében német területeken és Közép-Európában egyaránt jelentkező Parler-stílusnak ahhoz az ágához nyúlnak vissza, amelyet a kölni dóm *Petersportal*-jának szobrászati együttesében az archivoltok figuráinak művészeti megoldásai képviselnek. Ezt a hagyományt veszi át a nagybányai reliefeket készítő műhely és alakítja tovább olyan – az arcok, a kompozíció és a téralakítás esetében jelentkező – művészi megoldásokkal, amelyekhez megfelelő analógia egyelőre nem rendelhető. Jórészt ebből következik a domborművek datálását illető további bizonytalanság is; a kölni párhuzamok alapján mindenesetre nem kizárható a XV. század elejénél korábbi datálás sem.

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Valamelyest fény derül a domborművek készítésének körülményeire is, ha még egyszer visszatekintünk a fennmaradt források által elénk tárul egykori Nagybányára (akkori nevén Asszonypatakára). Kronológiai szempontból egészen bizonyosra vehető, hogy a reliefek megren-

delése azok Kaplony nembeli Tibai Péterhez köthető, aki 1387–1419/1422 között volt asszonypataki plébános.³⁶ Előkelő származása – apja, György az ungi alispáni, testvére, János már az ungi ispáni címet viseli – is valószínűsíti, hogy az általa szolgált templom méltó díszítésében szerepet vállalt.³⁷ A Szent István-plébánia már említett gazdagsága – feltehetően nem függetlenül attól, hogy a város királyi tulajdonban volt egészen 1411-ig – mindenesetre alkalmas anyagi hátteret biztosított egy akár kiterjedtebb szobrászati dekoráció elkészítéséhez.

Az illusztrációk forrása: Mudrák Attila (1., 2., 6., 10.), KÖH Fotótár (3.), Szakács Béla Zsolt (4.), Csikós Veronika (8.), Marburger Index © Bildarchiv Foto Marburg (5., 7., 9.).

JEGYZETEK

- ¹ HEKLER 1937. 47.
- ² SCHÖNHERR 1892. 395.
- ³ CSEMEGI 1955. 93. [Hekler Antal 1934-ben megjelent magyar művészettörténetéből még hiányzik a reliefőrredék említése s csak a fennebb idézett, 1937-ben kiadott németnyelvű változatban szerepel. Ennek oka, hogy Hekler tanítványa, Csemege József 1936-ban ismét felhívta a figyelmet a reliefre, melyet stíluskörc „szerint a Mária-kapuval párhuzamba állíthatók” közé sorolt. Ld.: CSEMEGI 1936b. 279. – Szerk.]
- ⁴ *Művészet Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő); Somlyó György: *Olykor az ábrándot is kérdőre kellene vonni*. (Vörösmartynak, bocsánatkéréssel). In: SOMLYÓ GYÖRGY: *A negyedik szoba (Versek 1992–1993)*. Budapest, 1994. 80.
- ⁵ MM 1987. I.: 583. (Marosi Ernő).
- ⁶ BUZÁS 1994. 120–122.
- ⁷ Méretek: Krisztus az Olajfák-hegyén jelenetét ábrázoló dombormű: 106 cm x 91 cm; Júdás csókját ábrázoló dombormű: 74 x 51 cm.
- ⁸ SCHÖNHERR 1892. 395.: 2. jegyzet.
- ⁹ A XV. század elején legkevesebb három működő egyházi intézménnyel számolhatunk Nagybányán: a Szent István-egyházon kívül – ennek első építési periódusa legkésőbb 1387-re lezárult – a Szent Miklós hitvalló tiszteletére szentelt ispotállal, mely 1687-ben még biztosan állt, mert ekkor került a ferencesek birtokába (ld.: KARÁCSONYI 1922/1924. II.: 435–436.), valamint egy, a Szentléleknek felszentelt második plébániatemplommal. Ez utóbbi létezéséről rektorának 1429-es említése alapján tudunk, feltehetően legkésőbb a XV. század első negyedében fel kellett épülnie. Ld.: NÉMETH 2008. 250–251.
- ¹⁰ *Művészet Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő).
- ¹¹ Maksay Ferenc az ország egyik leggazdagabb XIV. századi plébániájának tartja az alapján, hogy 11 káplánnak adott kenyeret, számos oltárnál tartottak misét. Ld.: MAKSAI 1940. 100.: 6. jegyzet, 101.: 1. jegyzet.
- ¹² SCHÖNHERR 1892. 395.: 3. jegyzet.
- ¹³ NÉMETH 2008. 251. Építésükkal kapcsolatban Schönherr Gyula forráshivatozás nélkül, társadalmi gyarapodásra hivatkozva a XV. század második felét jelölte meg, ami a Németh által ismertetett forrásokkal nincs ellentmondásban. Ld. SCHÖNHERR 1892. 292.
- ¹⁴ A prágai reliefről a legfontosabb szakirodalmat, ld.: BLAŽIČKOVÁ 1973. 106–115.; KUTAL 1973. 480–494.; MAYER 1974. 426–431.; MAYER 1984. 95–101.; DČVU I.: 229., 231., 172. kép (Albert Kotal); MUK–NOVOSADOVÁ 1984. 103–110.
- ¹⁵ SZAKÁCS 2008. 58. A Nagybányán töltött időre vonatkozóan ld.: KÖH Tudományos irattár, Rómer Flóris jegyzőkönyvei, XV. 14–22.; HENSZLMANN 1864. 128–129.
- ¹⁶ „Nagybánya, fafaragványok XV. századból. Xtus am Ölberg, elég csinos, ez északi kapuzatról”. KÖH Tudományos Irattár, Rómer Flóris jegyzőkönyvei, XV. 18.
- ¹⁷ SCHÖNHERR 1892. 395.
- ¹⁸ SCHÖNHERR 1892. 395.
- ¹⁹ H. S.: A nagybányai Szent István-torony. *Vasárnapi Újság*, 1894. augusztus 19. 545–546., 547.: kép. – A cikkirő egy lábjegyzetben közli, hogy az írás „Décsenyi Gyula [Schönherr Gyula] *A nagybányai Szent-István templom maradványai* című dolgozata nyomán” készült.
- ²⁰ „Diese grossartige, ergreifend expressionistische Darstellung der Ölbergzene zeigt die Hüttenkunst der letzten Jahrzehnte des 14. Jahrhunderts auf voller Höhe.” HEKLER 1937. 47.
- ²¹ HEKLER 1937. 47.; CSEMEGI 1955. 93–94.
- ²² CSEMEGI 1955. 93.
- ²³ Ezúton szeretném megköszönni Papp Szilárdnak, hogy a szóban forgó tanulmányt a rendelkezésemre bocsátotta. SZÁSZ 2000. 12–63., különösen: 41–46.
- ²⁴ SZÁSZ 2000. 46.
- ²⁵ A román szakirodalom a Schönherr által közölt 1468-as feliratos kőhöz (jelenleg a nagybányai Megyei Történelmi és Régészeti Múzeum állandó kiállításán) kötötte a reliefeket. Ld.: VÄTÄŠIANU 1959. 733–734.; ARION 1974. 12–13. Tanulmányom lektora, Lövei Pál véleménye szerint, az 1468-as évszámú faragvány egy sírkő egyik fele és nem építési felirat, mint azt Schönherr által javasolt kiegészítés – *Hoc opus facere curavit* vagy *finivit Mathias rex Hungariae, anno domini 1468* – sugallta. SCHÖNHERR 1892. 397.
- ²⁶ Parler 1978/1980. IV.: 137. (Marosi Ernő); *Művészet Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő); MM 1987. I.: 583. (Marosi Ernő).
- ²⁷ Csemege József Hekler Antal kommentár nélkül hagyott képösszevetése kapcsán elemzi a brassói és nagybányai figurákat. CSEMEGI 1955. 93.; HEKLER 1937. 54. kép.
- ²⁸ SCHÖNHERR 1892. 395.
- ²⁹ Reprodukcióját ld.: NETOLICZKA 1926. 52. kép. Ezúton szeretném megköszönni Bálint Ágnes művészettörténész segítségét, hogy a brassói Fekete-templom apostolszobraitól készült reprodukciókat a rendelkezésemre bocsátotta.
- ³⁰ Ezúton szeretném megköszönni Papp Szilárdnak, hogy ösztönzést adott a külföldi párhuzamok további kereséséhez.
- ³¹ MM 1987. I.: 525. (Marosi Ernő).
- ³² *Művészet Zsigmond király* 1987. II.: 243. (Marosi Ernő); MM 1987. I.: 583. (Marosi Ernő).
- ³³ BUZÁS 1994. 122.
- ³⁴ MM 1987. I.: 457. (Marosi Ernő).
- ³⁵ Parler 1978/1980. I.: 159–160. (Rolf Lauer).
- ³⁶ Kaplony nembeli Tibai (Ung m.) Lőrinc fia: György fia: Péter legkésőbb 1387-től nagybányai (asszonypataki) plébános. Németh 1422-re teszi halálának évét, ugyanakkor Engel Pál néhány évvel korábbi, 1419-es dátumról tud. Ld.: NÉMETH 2008. 9.; Kaplony nem, Nagymihályi ág. – ld.: ENGEL 2001.
- ³⁷ ENGEL 2001.

Misztótfalu, református templom

A település Nagybányától (Baia Mare) nyugatra, tőle nem messze, az Avas-hegység lábánál fekszik. Neve a Miszt patakra és szláv lakosságra utal. Miután a középkori Szatmár megyében hét Tótfalu nevű helység is kimutatható, melyből ráadásul négy Nagybánya környékén feküdt, a rájuk vonatkozó adatokat nem könnyű szétválasztani. Misztótfalu (Tăuții de Jos), amelyhez a késő középkorban arany- és ezüstművektől tartozott, 1440-ben tűnik fel, amikor Meggyesi Mór országnagytól megkapja Nagybánya kiváltságait.¹ A település plébániatemplomát, amelynek középkori említését nem ismerjük, állítólag Mór felesége, Bátori Zsuzsanna emeltette volna,

akinek a neve egyéb környékbeli templomok építésével kapcsolatban is felmerült.²

A nagyjából keletelt templomépület jórészt középkori formájában áll ma is. Falait törtkőből építették, szerkezeti elemei faragott kőből készültek. Téglalap alaprajzú hajójához nyugatról egy 1893–1894-ben újonnan épült torony csatlakozik, keletről pedig a nyolcszögletű záródó, kétszakaszos szentély, amely a hajónál nagyjából egy-egy falszélességgel keskenyebb.³ A hajót csak északkeleti sarkán támasztja támpillér, amely merőleges a falra. Eredetileg azonban a szentély északi oldalához épült sekrestye nyugati fala húzódnak itt, s e támpillért

1. A templom délkelet felől

2. A templom déli homlokzatának részlete keletről

a sekrestye elbontása után ebből a falból alakíthatták ki.⁴ Az egykori sekrestyére a szentélybe vezető ajtajának félköríves lezárású, befalazott nyílása is utal a szentély északi falának nyugati felén. A szentély sarkain és déli falának közepén egyosztatú támpillérek láthatók, elülső sarkaikon kváderarmírozással, tetejükön modern kialakítású fedlappal.⁵ A déli tám keleti oldalában latin nyelvű, feliratos kőlap van elhelyezve, amely szerint a támpilléreket 1632-ben építették.⁶

A hajó déli oldalán, a toronytól a szentélyig, jórész cserélt kövekből álló, de középkori eredetű lábazati párkány fut végig.⁷ Profilja két vékony, rézsús lemeztag közötti bukókíma.⁸ A párkány a hajó és a szentély sarkában átfordul a szentély déli falára is, de ott az első támpillér előtt megszakad, és a továbbiakban a szentélyen (és a hajó északi oldalán is) a lábazatot cementből készült rézsús felület zárja le. A támpilléreknél néhány helyen nagyméretű, enyhén rézsús felső felülettel kialakított kváderkő alkotja a lábazatot.⁹ A hajón és a szentélyen egyseges, vakolatból készült főpárkány fut körbe, amely jelenlegi formájában bizonyosan modern, de felpálcátából és felette negyedhomorlatból álló profilja utalhat középkori előzményre.¹⁰ A hajó szabadon álló sarkai ar-

mírozottak. Nyugati falán a torony építése előtt újkori bejárat, felette két, körbeforduló halhólyaggal kialakított, mérműves körablak volt látható.¹¹ A hajó déli falát két csúcsíves záródású, rézsús bételtű ablak, és köztük, közvetlenül a nyugati mellett, egy szintén csúcsíves ajtó bontja meg. A nyílásszélességük alapján eredetileg minden bizonnyal kétosztatú ablakok kialakítása és méreteik teljesen azonosak. Könyöklőkövük helyén modern pótlás látható, záradékrészükön egykori mérművük illesztési felülete ma is jól kivehető. Az ajtókeret újrafaragott kövekből áll, az eredeti, erősen töredékes keretet a lelkészlak udvarán lévő kőtárban őrzik. Utóbbinak a profilja már nem határozható meg hiánytalanul, de ami fennmaradt belőle, az megegyezik a pótláson láthatóval. Kívülről vékony, rézsús lemezből, pálcátagból, félhomorlatból, egykor kiálló tagozatból (pótláson körtetag) és újabb homorlatból áll, innen pedig törött (a pótláson pálcátagot és vékony, rézsús lemeztagot faragtak még ki). A szentélynek a déli falán kettő, a délkeletin pedig egy ablak látható. Ezek mindenképpen, még fennmaradásuk mértékében is megegyeznek a hajóablakokkal, csupán a bélétek középső sávjában felfutó mérműtagozatokat faragták itt le.

3. A szentély belseje nyugatról

A hajó belsejében a déli fal nyílásaitól eltekintve nincs középkori részlet. A diadalív csúcsíves, pillérei a vállvonalig négyzetesek, fölötté minden bizonnyal újkori, párkányszerű kialakítás után félnyolcszögű lesz az ív keresztmetszete. Az ív külsején, a nyugati oldalon vakolatból kialakított, szintén újkori, összetett profilú párkány fut végig. A szentély északi falának nyugati végén látható az egykori sekrestye ajtajának szemöldökgyámos kőkerete, melynek profilja a nyílás felé vékony rézsű után bukókímából áll. Az északi fal másik végén kőkeretes szentségfülke mélyed a falba. Az álló téglalap alakú fülke kerete gazdagon profilozott, négyzetes konzolra támaszkodik.¹² A keretprofil lemeztalba metszett félhomorlatból, félpálcatagból, vékony lemeztagból, homorlatból és pálcatagból áll, a pálcatagok részben többszörös átmetsződést alkotnak a felső két sarokban. A fülkekeretet fent vízszintes sáv zárja le, melyet három, egymás mellett elhelyezkedő, csúcsíves vakmérmű és a köztük lévő ívmezőkben egy-egy kisméretű pajzs tölt ki.¹³ A szentély déli falát keleti ablaka alatt félköríves záradéku, profilozott kőkeretű ülőfülke bontja meg. Az erősen töredékes, részben lefaragott profilból csak egy egykor kiálló, két homorlat által közrefogott tagozat vehető ki.

A lelkészlak mellett berendezett kőtárban az eddig szóba kerülteken túl további, jórészt nyilván a templomból származó, középkori faragvány is van. Bizonyosan onnan kerültek a gyűjteménybe azok a bordatöredékek,

amelyek profilja mindkét oldalon rézsűbe metszett homorlatból áll, és amelyekből több réteggőnyi magasságban egy egyenes falszakasztól kiváló, hármastöredék is össze van állítva.¹⁴ Ettől eltérő, a bordató alatt élszedéssel induló, majd negyedhomorlat és vékony, rézsűs lemeztag után pálcataggal záródó profilú bordából szintén több darab maradt fenn.¹⁵ A kétfajta bordatípus a szentély és a hajó – esetleg a sekrestye – boltozatából származhat, melyek egykori léte akkor sem kizárt, ha a középkorban nem támasztották kívülről az épületet támpillérek.¹⁶ A kőtárban tucatnyi, főként kisméretű, részben orrtagos mérműtöredék is feltűnik. Közülük egy záradékból származó, középen függőleges osztópalcát mutató darabot lehet csak pontosabban értelmezni.¹⁷ Nehezen lehet elképzelni a helyét a templomban egy egyenes lezárású, reneszánsz profilú, fent párkánnyal keretezett ablakkeretnek, melynek egykori keresztosztozás kialakítására a szárkövek belső oldalán látható fészkek utalnak. Ha nem is onnan származik, a templom faragványai, lábazati párkányával és a sekrestyeajtóval mindegyikre összeköti bukókímás profilja, amely az utóbbiával

4. Szentségfülke

5. A hajó egykori déli ajtókerete a lelkészlak melletti kőtárban

teljesen megegyezik. Egyetlen figurális faragvány, egy címertöredék is található a kőtárban. A pajzs heraldikai értelemben vett bal alsó része maradt fenn, melyen a Gutkeledék háromszor oldalékelt címerábrájának alsó éke látható. A pajzs mellett sárkányalak testének és szárnyának részlete jelenik meg a címer szélét támasztó hátsó lábakkal. A faragvány egykori funkciója töredékessége miatt nem határozható meg.

Épületkutatás nélkül nehéz eldönteni, hogy a templom és középkori részletei egyetlen építkezésből származnak-e, vagy több periódus során alakult ki a máig fennmaradt összkép. A még leginkább datálható részlet az 1500 előtt nehezen elképzelhető, viszont aligha a templomból származó reneszánsz ablakkeret. Arra azonban megfelelőnek tűnik, hogy a profilját ismétlő sekrestyeajtót szintén erre az időszakra keltezzük, és elgondolkodtató, hogy a templom hasonló lábazati párkányát nem lehet-e ugyanehhez a periódushoz kötni. A település birtoklástörténete miatt ide kívánczik a sárkányrendes Gutkeled-címer is. Misztótfalu a Pok nemzetségből származó Meggyesi Móroczok meggyesi, illetve szinyéri uradalmához tartozott egészen 1492-ig, amikor a család kihalt.¹⁸ Ekkor a két uradalmat kölcsönös örökösödési szerződés alapján a Perényiek és az ecsedi Bátoriak fog-

lalták el, majd egy évvel később részt adtak belőle Drágfi Bertalannak is. Mivel időközben a somlyói Bátoriak is igényt tartottak a Móroc-örökségre, hosszas huzavona után 1519-ben ők is kaptak belőle birtokokat. Az 1519-es megegyezésből derül ki, hogy Misztótfalu nem a Drágfiak vagy a Perényiek, hanem addig is az ecsedi Bátoriak kezében volt, s hogy ezután is az ő tulajdonukban maradt.¹⁹ A töredék a Gutkeled-címerábra miatt a másik két főrendi családdal persze eleve nem hozható kapcsolatba, de így nem is a Bátoriak somlyói ágának itteni tevékenységére utal. Készülte és valószínűleg vele együtt a templom nagyobb arányú átalakítása (esetleg újjáépítése) a Móroc-örökség jelentős részét megszerző ecsedi Bátoriakkal állt tehát kapcsolatban, akik tótfalusi birtoklásukat a hosszas és szövevényes egyezkedések során, vagy már utána az építészeti reprezentáció eszközével is igyekezhetek biztosítani.

Hangsúlyos tagozatátmetcsődése miatt feltételeken a szentségfülkét is sorolhatjuk ehhez a korszakhoz, noha e megoldás egyszerűbb változataival a XV. században, annak már korábbi szakaszában is számolnunk kell, és

6. Töredékes reneszánsz, keresztosztós ablak a lelkészlak melletti kőtárban

7. Sárkányrendes Bátori-címer töredéke a lelkészlak melletti kőtarban

a fülkekeret nehézkes arányai is mutathatnak erre az időszakra.²⁰ Ugyanez mondható el a nyugati homlokzat egykori halhólyagos körablakáról.²¹ Ezeknél is kortalanabb, jórészt a XIV. században is elképzelhető formákat mutat a profilja alapján ékbordának nevezett bordatípus, a déli kapu, vagy ami az ülőfülkéből fennmaradt.²² A másik bordatípus profilja jóval ritkább megoldás, párhuzamainak összegyűjtése reménnyel szolgálhat pontosabb datálására. Mindezek a formák tehát megengedik, hogy az épületnek egy korábbi periódusával is számoljunk. S ebben az esetben még akkor is érdemes megemlíteni Bátori Zsuzsannának, a települést birtokló Meggyesi Móric feleségének fent már szóba került, lehetséges építetői szerepét, ha e periódust nem tudjuk pontosabban datálni, s ha a donátorról szóló, ismeretlen korú forrás hitelét valószínűleg már soha nem fogjuk tudni felülvizsgálni.

A fényképek Mudrák Attila munkái.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 311.; CSÁNKI I.: 487.

² Az adatot legkorábban ld.: *Schematismus* 1833. 93–94., amely a szatmári püspöki levéltár egy meghatározatlan kéziratára hivatkozik; ld. továbbá: HENSZLMANN 1864. 129.

³ A toronyépítésre ld.: SOLTÉSZ 1902. 266. A torony nyugati ajtaján ma is látható egy 1893-as évszám.

⁴ A tám keleti oldalának az alsó szakaszán egy élszedett profilú, másodlagosan felhasznált, gótikus nyílászkeretreteggő látható, amely talán a sekrestyéből származik.

⁵ Rómer Flóris 1864-ben lerajzolta az egyik támpillér szímatagos profilú *esvető*-jét, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 32. Miután egyszatú pillérekéről van szó, ennek az eredeti fedlapok párkánykialakítását kell mutatnia.

⁶ A feliratot lejegyezte Rómer: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 32., és némileg eltérően közli VÁRADY J. 2004. 474. Miután a hajó északkeleti tájának méretei és formája az armírozással együtt megegyezik a szentélytámpillérekével, elképzelhető, hogy a sekrestyét akkor bontották el, amikor a támoikat 1632-ben felépítették. Nem teljesen kizárt azonban az sem, hogy az esetleg a középkorból származó támoikat 1632-ben csak megújították.

⁷ A déli hajófal ajtajának két oldalán a lábazat végződése a középkorból nem ismert, modern formát mutat.

⁸ Az eredeti párkányból a templomkertben és a templomtól délre lévő lelkészlak udvarán álló kőtarban is találhatók töredékek, többek közt egy merőleges sarokból származó darab is.

⁹ Rómer a szentélytámpillérek 1632-es építésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a *pillérek esvetői és talpfedői másfélék* – KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 33.

¹⁰ A szentély záradékfalának főpárkányán meghagytak néhány erősen töredékes köelemet, melyek valószínűleg a középkori párkányból származnak. E köveken faragott felület már nem érzékelhető.

¹¹ HENSZLMANN 1864. 149. A körablak rajzát ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 31.

¹² A konzol profilja részübe metszett homorlat felett felpálcátagból, majd újabb részübe metszett homorlatból és pálcátagból áll.

¹³ Az oromzat vázlatát ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 31. A pajzsok felületén egy-egy utólag bekarcolt 0 látható.

¹⁴ A borda magassága 27, vastagsága 16 cm.

¹⁵ A borda töredékes magassága 21,5, teljes vastagsága 15 cm. E nem túl gyakori bordaprofil ld. pl. Kraszna (Crasna) református templomának a XV. század közepére keltezett szentélyboltozatánál: ENTZ 1996. 113., 179. kép (a szövegben tévesen „trapéz végződésű” bordákról van szó).

¹⁶ Bordás boltozattal fedett, támpillér nélküli középkori terekre ld. pl. Berhida plébániatemplomának (CZEGLEDY-ÁGOSTHÁZY 1967. 222., 11., 19. kép), a burgenlandi Ujrétfalunak (Wiesfleck) (ÖKT 40.: 560., 560–561. kép), vagy a kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur) apátsági templomnak (*Paradisum plantavit* 2001. 397–399., 3. kép – Kovács András) a szentélyét. Berhida esetében a XIII–XIV. század fordulójáról származó szentélyt csak 1391 előtt fedték be boltozattal.

¹⁷ E megoldáshoz ld.: a jánki katolikus templom hajójának nyugati ablakát, vagy a nagyszekeresi református templom hajóablakait.

¹⁸ A családnak az Avas-hegység környéki birtokairól ld.: MAKSAI 1940. 82–93. Az utolsó férfitag, Meggyesi Móric István halálára ld.: NEUMANN 2006. 293.

¹⁹ A pereskedésre és a birtokváltozásokra ld.: NEUMANN 2006. 293–297. – Tótfalura: 37., 39. jegyzet.

²⁰ PAPP 2005. 87–90. Sajnos a fülke oromzatán látható vakmérművek meglehetősen általános formái sem igazítanak el bennünket jobban a datálás kérdésében.

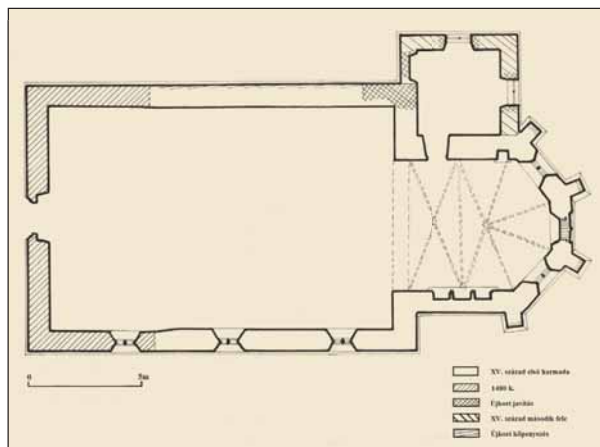
²¹ A körbe szerkesztett, körbeforduló halhólyagokból álló mérmű német területen állítólag 1400 körül jelent meg (BINDING 1989. 333–336), s a gótikus építészet végéig használták. Ebben az időszakban volt nálunk is kedvelt forma, ld.: SIKLÓSI 1998. 135–139.

²² A bordaprofil már 1300 előtt kimutatható Magyarországon, ld. a pozsonyi (Bratislava) ferences kolostor 1297-ben felszentelt templomának szentélyboltozatán: HENSZLMANN 1880. 103., 96. ábra.

Giródtótfalu, római katolikus templom

A Zazar partján, Nagybánya (Baie Mare) és Felsőbánya (Baia Sprie) között fekvő település valamikor 1329 után alakulhatott ki, mert ekkor még területét, melyet Konrád, a két város közös bírja kap meg betelepítésre, erdősnek és lakatlannak nevezi I. Károly adománylevele.¹ Nem szerepel az egri egyházmegye megyesi kerületének plébániáit magába foglaló pápai tizedjegyzékben sem. Először csak 1400-ban jelenik meg forrásainkban, amikor Zsigmond király adóssága fejében elzálogosítja Kusalyi Jakcs György tárnokmesternek és testvérének, Istvánnak.² 1406-ban a Kusalyiak eladják Omechin János nagybányai bírónak, aki alig két évre rá végrendeletében a város általa alapított Szent Miklós ispotályának szegényeire hagyja.³ Jövedelme ennek fenntartását biztosította az egész középkor folyamán; az ispotály tulajdonjogait 1556-ban Ferdinánd, 1557-ben Izabella, 1585-ben Báthori István, majd 1593-ban Báthori Zsigmond is megerősíti.⁴ Több jel utal arra, hogy a XVI. századtól Giródtótfalu (Tăuții de Sus) Nagybánya város tulajdonába tartozott, a külvárosának tekintették.⁵ Egyes adatok szerint az 1634-ben Szatmáron megletelező jezsuiták itt is alapítottak missziót.⁶

A Habsburg berendezkedés körülményei között, illetve Csáky István országbíró kezdeményezésére a katolikus restauráció az 1687-ben Nagybányán megtelepülő mino-

1. Alaprajz az építési periódusokkal

2. Délnyugati nézet a helyreállítás előtt

ritáknak juttatja a Szent Miklós-egyházat ispotályával, a hozzátartozó Giródtótfaluvall s egy rövid jezsuita, illetve protestáns korszakot leszámítva a XX. századig övék is marad, ők adminisztrálták plébániáját is.⁷

Magáról a templomról első adataink a XVIII. század elejéről valók. Az ekkor történt tanúvallatások során még emlékeztek arra, hogy valamikor két öllel megmagasították a tornyot és hogy mindig is katolikus volt, Keresztelő Szent János „tiszteletére építtetett légyen, amint kitett-czik mind a predikáló szék közepin, mint pedig a templom Frontispiciumján levő ajtó felett Keresztelő Sz. János fejének kőből kifaragott Láczaos képérül”. A cinteremfal által körülvett épületet 1726-ban, majd 1748-ban renoválták és közösen használták a görög katolikusokkal.⁸

A 2008-ban helyreállított templom⁹ téglalap alaprajzú, síkmennyezetes hajóból, a nyolcszög öt oldalával záródó, két boltszakaszos szentélyből és ehhez északról csatlakozó négyzetes sekrestyéből áll. Körülötte kőkerítés futott körbe, amiből ma már csak a keleti oldalon látható egy rövid szakasz. A templom falai az 1970-es évek elejétől majdnem négy évtizeden keresztül vakolatlanok voltak, ami néhány fontos észrevétel megtételére nyújtott lehetőséget.¹⁰ Így látható volt, hogy a törtkőből, folyami

3. A déli homlokzat részlete helyreállítás előtt

görgetegből és a helyenként – a hajó és a sekrestye sarkain, valamint a támpillérek alsó kétharmadánál – kváderkövekből épült templomnak a középkorban nem volt lábazati párkánya. Faragott kőből készültek a nyíláskeretek, téglát pedig csak az utólagos javításoknál, átépítéseknel használtak, így a támpillérek felső harmadánál, az északi hajófal alsó részénél egy 7 m hosszú szakaszon és a sekrestyénél. A hajón újkori profilozott vakolatpárkány, alatta csúcsívsor fut végig. A szentélyfalakat a sarkokon csekély kiülésű, kétosztatú támpillérek erősítik, eredeti lábazati kialakításukat vastag cementköpeny fedi és fedlapjaik is cementből vannak. A két gótikus bejáratu kapu közül a csúcsíves nyugatit használják, a déli be van falazva. Előbbi profilozását két pálcátág által közrefogott körtetag alkotja, köztük homorlatokkal; a külső pálcát egy, a körtetagot két lemeztag kíséri és a széleket is ferde lemeztagok zárják. A záradékbán mindegyik tagozat átmetsződik és továbbfut, belesimulva a homorlatokba. A béllet tagozatai nagyon lepusztult állapotúak, a mostani éles metszésű részletek a modern vakolatkiegészítés eredményei, csakúgy, mint a teljes, félnyolcszögű hasábos, félgúlás lábazati rész, melyről az sem állapítható már meg, hogy mennyiben követi az eredeti kialakítást.

Hasonló állapotú a 2008-ban kibontott szemöldökgyámos déli kapu is, melynek tagozatai a maradványokból ítélve kifelé lejtő rézsűre metsződtek. A nyíláskeretet követő profilozását kívülről befelé keskeny rézsű, lemeztag, pálcába forduló homorlat, lemez és negyedkörív alkotja.

A nyugati és a déli hajófalat, valamint a szentély három záradékfalát kétosztatú, rézsűs bélletű, csúcsíves ablakok törik át, kiugró könyöklők cementből vannak. A szentélybeli ablakok magasabbak, de könyöklőpárkányuk feltűnően alacsonyan van; a két szélső záradékban gyűrűs mérmű látható, a belülről befalazott keletinek pedig átlósan elhelyezett négykaréj. A hajó három déli ablaka közül a bejáratot közrefogó két keletinek egyformák a halhólyagos záradéku mérművei, a harmadiknál a mindkét végén csúcsos halhólyagban másodlagos mérműkaréjok is vannak. A nyugati kapu fölé helyezett kisebb, négykaréjjal záródó mérművű ablak rézsűje a záradékban átvált és itt mély homorlat tagolja.

A viszonylag rövid szentélyt a hajótól elválasztó, félkörű diadalívnek nincsenek beugró pillérei, sem vállpárkánya, alatta a déli oldalon kapott helyet a késő reneszánsz kőszószerék. Híven őrzi középkori formáját a keresztbolto-

zatos, a keleti szakaszban hat boltsüveggel fedett szentélybelső. Körtetagos bordái két rétegű, profilált, sokszögű konzolokról indulnak és tárcsaszzerű, üres zárókövekben futnak össze. Hármass ülőfülke mélyed a déli falba, melynek rézsús lábazatokra metsződő, homorlatos osztópillérei felül túlfutnak a fülkék háromkaréjos csúcsívszárdásainak vállvonalán, fel az egyenes szemöldök rézsújébe. Az átellenes oldalon egyetlen kötömbből kifaragott és a falsíkból enyhén kiugró tabernákulum látható. Lapos homloksíkjába csúcsíves fülke mélyül, tetején az ún. firenzei keresztthez hasonló végű kereszt felső vége letörött.¹¹

A 2004-es falkutatás az épület felmenő falaiban több periódust különböztetett meg,¹² anélkül hogy részleteiben tisztázni tudta volna az átépítések egymáshoz viszonyított kronológiáját. Az első fázisban épült a szentély és egy 11,8 × 11,8 m-es, négyzetes hajó, melyet később kibővítettek nyugat felé mintegy 5,5 m-rel, és – esetleg ugyanebben a fázisban – a szentély északi oldalához toldottak egy, a mainál kisebb kiülésű sekrestyét (?). Ennek elbontása után épült meg a ma sekrestyének használt épületrész. Az északi oldalon megfogható volt a korai hajófal kváderekből rakott északnyugati sarkának maradványa¹³ és több gerendafészek kb. 4 m magasságban. Közvetlenül ez alatt, de csak a korai hajó szakaszán összefüggő téglaköpenyezés van, alighanem egy északról a falakhoz csatlakozó melléképület elbontása utáni faljavítás jeleként. Végül az újkorban, téglát is használva kijavított-

4. A nyugati kapu a helyreállítás előtt

5. A szentély helyreállítás előtt

6. Délkeleti nézet

ták a támpillérek tetejét, úrafalazták a sekrestyefalak felső részét – kialakítva a mai ablakokat is –, valamint a hajó északkeleti sarkát.

A kutatásokat szerencsésen egészítik ki Rómer Flóris feljegyzései és vázlatai, valamint Jaromilek Egyed 1863 előtt készült tollrajzai.¹⁴ Mindkettőn látható a nyugati kapu fölött akkor még megvolt középkori faragvány – egy

7. Szentélybelső

kerek háttérre helyezett hosszú hajú és szakállú férfifej – és fölötté az 1480-as évszám, melyeket azóta teljesen lefaragtak. Jaromilek a templommal együtt a sekrestye fölémelkedő – azóta lebontott – barokkos hagymasisakú toronynak három homlokzatát örökítette meg. Rajzán a hajón még lizénatagolás van, a déli kapu be van falazva, a támpillérek pedig még középkori formáikat őrzik. Rómer a támpillérekről és a torony több ablakáról is vázlatrajzot készített, közülük az egyik keskeny, csúcsíves nyílású, felső sarkain kis háromszögű bevésésekkel. A felmérés szerint 16–17 m magasságban a toronynak volt egy övpárkánya, ez alatt keletre és nyugatra kisméretű,

8. Hármás ülőfülke a szentély déli falán

csúcsíves ablakok nyíltak. A párkány fölött egy további szintet csak dél felől világított meg egy kerek vagy ovális ablak, majd a főpárkányon helyezkedett el a harangállás nyitott, faerkélyes emelete.

Az 1749-es Conscriptio szövegéből derül ki, hogy a sekrestye boltozott, szentély felőli ajtókerete középkori volt, az emeletre pedig az északi oldalon levő fagrádcson lehetett feljutni.¹⁵ Az akkor még hegyes, négy fiatornyos sisakú torony nyugati oldalán egy kőtáblára az *Erös Torony az Ur neve, ahoz Folyamodik az igaz és bátorságos lészen. Prov. 18. 10. Factum hoc opus Curia Judicis Primarii Stephani Tar Anno Christi 1641* felirat volt bevésve, ami alighanem egy magasztásra vagy a toronysisakra vonatkozott.

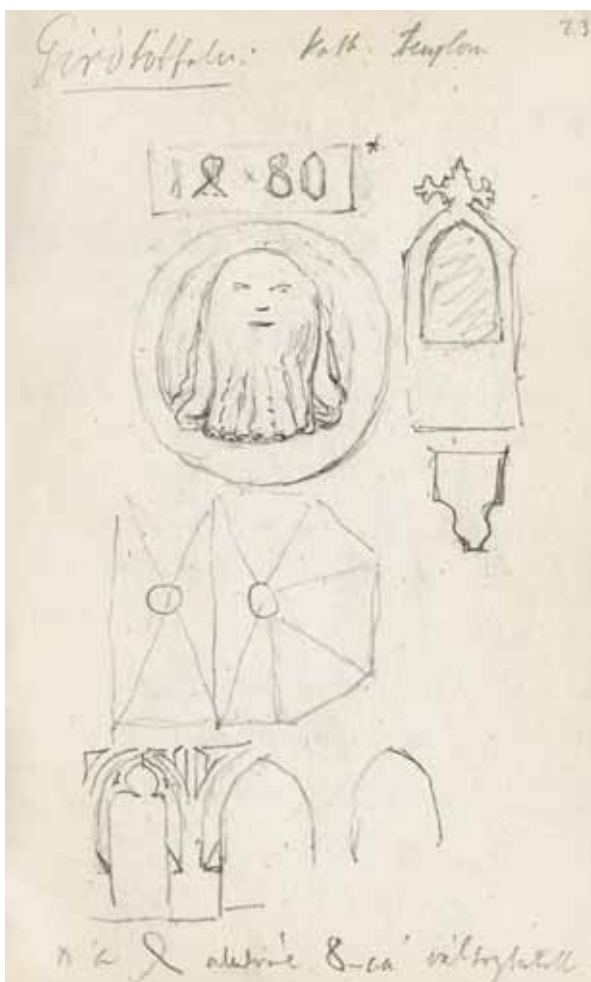
Mindezekből annyira talán nyugodtan lehet következtetni, hogy a 3,8 × 3,8 m belterű sekrestye fölött emelkedő, Rómer szerint kváderfalazású torony legalább az övpárkányig középkori eredetű volt.

És ettől a ponttól, a falusi egyházaknál egészen ritka, a középkori ferences templomépítészeten viszont tipikusnak mondható toronyelhelyezésből és ezzel összefüggésben az épület rendeltetéséből kiindulva kockáztatjuk meg annak a messzebb mutató feltételezésnek a megfo-

galmazását, miszerint a giródtótfalui templom tulajdonképpen Nagybánya középkori obszerváns kolostortemplomával azonosítható. Az építéstörténeti megfigyelések közül a torony megoldása mellett erre utalnak az északi fal melléépítésre utaló nyomai (födémgerendák fészkei és a köpenyezés), továbbá néhány olyan tényező is, mely a történeti adatok fényében erősítené a feltételezést. Az asszonypataki obszerváns kolostort a várost 1426 óta birtokló Brankovics György szerb despota alapította 1437-ben. A IV. Jenő pápa által 1437. augusztus 21-én kiállított engedély nem a városban, hanem annak közelében épített kolostorra vonatkozik.¹⁶ A helyválasztás egyik

9. Tabernákulum a szentély északi falán

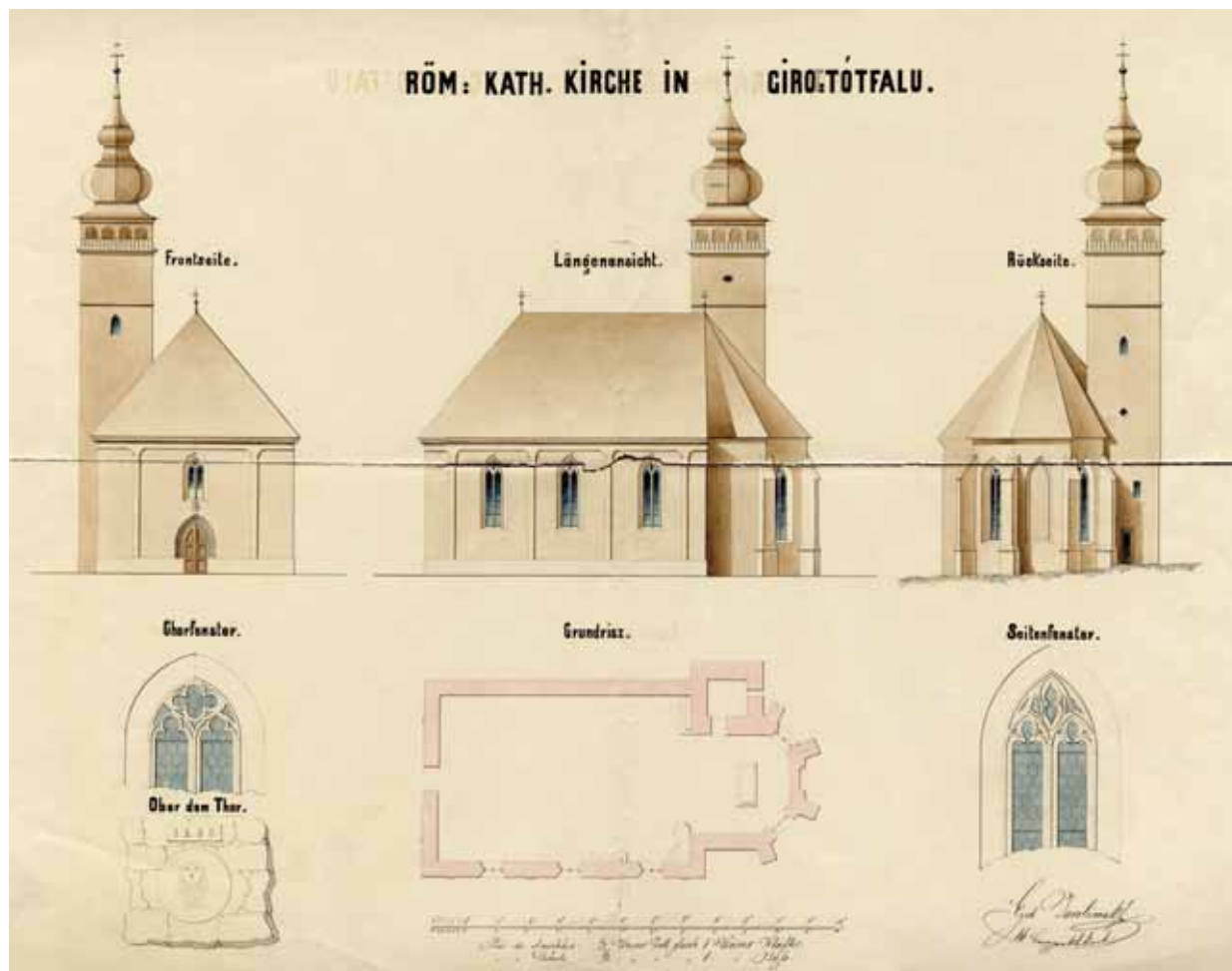
10. Rómer Flóris vázlata

indoka talán az lehetett, hogy így félúton szerzetesei mindkét bányaváros lakosságát elláthatták, ugyanis Felsőbánya is Brankovics tulajdona volt.¹⁷ Még egy fontos adatot vonhatunk be vizsgálódásainkba: 1438-ban egy Nagybánya melletti romos kápolna újjáépítése miatt kerül sor konfliktusra a Jakab, boszniai vikárius által képviselt szerzetesek és a plébánia rektora közt: ennek tárgya nyilvánvalóan ugyanaz az épület.¹⁸ Ezek szerint az alapítási donáció egy meglévő kápolna átvételével valósult meg, ami jól összecseng a templom kutatása során tett megfigyelésekkel. A konfliktus nem ért véget, mert tíz évre rá, az exempt bányai plébánia papja jogai védelmében csatlakozik Szécsi Dénes prímáshoz, kérve a pápától, hogy a bosnyák ferenceseknek adott kiváltságokat ne érvényesítse az esztergomi egyházmegyében.¹⁹ A kolostor a század utolsó negyedére-végére a kusalyi, nyírbátori, nagyszőlősi (Виноградів) és meggyesalji (Medieșu Aurit) rendházakat magába foglaló őrség központjává vált.²⁰

1547-től a város plébániájának vezetése is rájuk hárult, miután a plébános káplánjaival együtt protestáns vallásra tért. A kolostor 1551-ben szűnt meg, amikor a bányai polgárok Péter deák vezetésével kiűzték a szerzeteseket és „lerontották a zárdát”.²¹ A templom újkori(?) Keresztelő Szent János fővétele titulusához – ahogy azt a rendi feljegyzés is érzékelteti – a nyugati kapu János levágott fejeként értelmezett faragványa adhatta az alapot, innen ihletődhetett a szószék mellvédjének faragója is. Arra, hogy ez nem egyezik a rendház titulusaként megjelölt Megváltóval (és amennyiben ez nem téves adat),²² több magyarázat kínálkozik: a faragvány származhat a korábbi kápolnából, vagy pedig nem Szent Jánost ábrázolja, hanem alkalmasint éppen egy dicsőfényes Krisztusfőt.

Információinkat összegezve megállapítható, hogy a Brankovics által Giródtótfaluba hozott obszervánsok egy kisméretű kápolnát újítottak föl 1438-ban, aminek az északi oldalához valószínűleg faszerkezetű kolostorépületet, szentélyéhez pedig tornyot toldottak. A nyugati homlokzaton egykor olvasható 1480-as dátum a hajóbővítésre vonatkozhat, jól illeszkedik ebbe a mérműáthasításokkal megoldott csúcsíves kapu, mely több nagybányai főtéri ház késő gótikus kapuzatával vonható azonos stíluskörbe.²³

Az archív felvételeket (2-4) Dan Pop, az alaprajzot Emődi Tamás, a 6–9. képeket Mudrák Attila készítette. Az archív képek forrását ld. a 14. lábjegyzetben.

11. Jaromilek Egyed tollrajza 1863-ból

JEGYZETEK

- ¹ DOC. TRANS. XIV. C. II. No 544. (DL 72092) – belefoglalva Báthori István országbíró 1492 március 25-i ítéletlevelébe; MAKSAI 1940. 141–142.; NÉMETH 2008. 160., 408., 495–496.
- ² ZsO II/1.: 86.: No 731. (DL 42838). A hat Szatmár megyei középkori Tótfalu közül kettőt a mai Giródtótfaluval szoktak azonosítani, illetve összekeverik őket, de a birtoktörténeti adatok alapján a két település szétválasztható. A gondot az okozza, hogy nincsenek információink a Drágffyák és Albisi Zólyomiak kezén levő Tótfalu pontos elhelyezkedéséről, az is felmerült, hogy ikerfaluról lenne szó. Ld.: NÉMETH 2008. 310., illetve térkép.
- ³ FEJÉR X/4.: 711. és X/7.: 220.; ZsO II/1. 546.: No 4445., II/2.: 15.: No 5298., 146.: No 6185. (DL 9424., DL 9425.); *Monografia municipiului Baia Mare* 1972. 283. Az adományt az ispótály Szent Miklós temploma rektorának kérésére Zsigmond király 1430-ban megerősíti: DF 283595.
- ⁴ SZIRMAY 1805. 236.
- ⁵ Nem szerepel külön már a szatmári uradalom 1569 évi összeírásában – U et C 46/80 – és később a nagybányaiban sem: URBÁRIUMOK 1959. 617–618.
- ⁶ MORVAY 1896. 21.
- ⁷ Az ispótálya és a birtoklástörténetre: SZIRMAY 1805. 231., 234., 237–238.; PALUGYAY 1852/1855. II.: 504–505.; RUPP 1870/1876. II.: 363., III.: 283.; PALMER K. 1894. 162.; MORVAY 1896. 22–33.; BOROVSKY 1908. 76., 200., 206., 213., 215.; SCHÖNHERR 1910. 299., 304., 340.; KARÁCSONYI 1922/1924. II.: 435.; SOMOGYI 1941. 57., 103.; PESTY 2001. 145.
- ⁸ *A Gyrod.Tót Falvi Parochialis Nagy Banyai Conventualis Minoriták eő Atyaságokat illető Templomnak [...] Descriptioia Conscriptioja Anno 1749.* [Kézirat a nagybányai minorita kolostor egykori levéltárában.] 8., 16. „a melly köfal azon eretneki háborgó időbe [1687 előtt – E. T.] a Calvinisták kezébe és kezek alatt szokások szerent igen el romladozott”.
- ⁹ HENSZLMANN 1864. 138., 146.; HENSZLMANN 1887. 265. (A templom építését a hagyomány Báthori Zsuzsannának tulajdonítja); GERECE 1906. 767–768.; SCHEMATISMUS 1904. 194.; BOROVSKY 1908. 76.; SCHÖNHERR 1910. 340. (Zsigmond kori); DRÁGUT 1976. 296 (XV. századi); NÉMETH 2008. 310., illetve 18. kép.
- ¹⁰ A megfigyeléseket a helyreállítást előkészítéseként 2004-ben végzett kisebb falkutatás egészítette ki. Emődi Tamás: *Biserica romano-catolică din Tăuții de Sus – studiu de parament și de istoria artei.* Kutatási jelentés. 2004. 1–17.
- ¹¹ Hasonló, kereszttel elátott szentségtartó fülkékre: Szentdemeter (Dumitrești) - DÁVID L. 1981. 329. kép., Nemes (Nemșa), Mikeszásza (Micăsasa) – FABINI 1998/1999. I.: 179–181., 534–535.
- ¹² Eredményeit jórészt igazolta a 2008-as régészeti kutatás – Dan Pop: *Cercetările arheologice de la biserica romano-catolică Tăierea capului Sf. Ioan din localitatea Tăuții de Sus, jud. Maramureș.* Kutatási jelentés. 2008.
- ¹³ A régészeti ásatás mindkét nyugati sarkon átlós állású, kis kiülésű támpillér alapozásait találta meg (a hozzájuk tartozó támpillérek és a magasabban levő sarokarmírozások egykorúak is lehetnek), a keletieknél ilyenek nem voltak.
- ¹⁴ KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 22–26 („hajó sohasem volt boltozva, [...] Sz. János főveteléhez talán, az ajtó előtti fő, Jánosfő [...] pillérek a torony szép terméskőből ... a torony északon a sekrestye fölött a polygonhoz alkalmazva”); MTA Könyvtár, Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár, ltsz.: K 1219/40. – közli: NÉMETH 2008. 18. kép.
- ¹⁵ *A Gyrod.Tót Falvi Parochialis Nagy Banyai Conventualis Minoriták eő Atyaságokat illető Templomnak [...] Descriptioia Conscriptioja Anno 1749.* 9.: „a segrestye ajtaja ovalis formara faragot köbül régi mód szerént”.
- ¹⁶ KARÁCSONYI 1922/1924. I.: 315., II.: 121.; LUKCSICS 1931/1938. II.: 152.: No 497.: A történeti irodalomban többhelyütt szereplő XIV. századi alapítás (SZIRMAY 1805. 235.; RUPP 1870/1876. II.: 362.) téves hagyományon alapul, nincs rá értékelhető adat.
- ¹⁷ A templom 5 km-re fekszik Nagybányától és 4,5 km-re Felsőbányától.
- ¹⁸ LUKCSICS 1931/1938. II.: 1938. 173.: No 600.: „quae propterea est orta, quod fratres dicti prope oppidum dictum quandam capellam sibi concessam ruinosam reaedificare conabantur [...] opus inchoatum perficere non permisit”.
- ¹⁹ LUKCSICS II. 1938. 258.
- ²⁰ VARJÚ 1901. 265.; KARÁCSONYI 1922/1924. I.: 331., 347., 378., 406., II.: 122–123. 1544 után rövid időre ide tartozott Céke és Sárospatak is.
- ²¹ BARABÁS 1892. 675.; KARÁCSONYI 1922/1924. I.: 410–411., II.: 123.
- ²² CSÁNKI I. 467.
- ²³ Nagybánya, Főtér (Szabadság tér) 14., 17., 20. számú házak.

1. Kaptony, római katolikus templom. Hosszmetszet részlete, 1842 körül

Kaplony, római katolikus templom

A történeti Szatmár megye legtovább fennálló Árpád-kori monostora Kaplonyban (Căpleni) létesült, mely feltehetőleg azon Kaplony (vagy Kaplyon) nevét viseli,¹ akiről a kegyuraságot viselő egész nemzetséget is elnevezték; leszármazottaik, a Károlyiak révén ők birtokolták ezt a települést egészen a legutóbbi időkig. A nemzetséget Kézai Simon összekötötte a honfoglalók ötödik vezérével, Künddel (*Cund*), aki a Nyírségben telepedett le, s akinek egyik fia *Cupian* = Kaplony volt.² A Képes Krónika verziója azt az információt is megőrizte, hogy a keresztesség felvétele után itt monostort alapítottak.³ Ez ugyan valószínűtlenül korainak számítana, de a történészek hajlandóak elfogadni legalábbis egy XI. századi alapítást. Karácsonyi János abból indult ki, hogy (noha a Kaplony nemzetség nem itt volt őshonos, csak a XI. században rendezkedett be a vidéken) a kaplonyi monostor a nemzetség különféle ágai közt a XIII. században is kapcsolatot képezett, s ennek eredete a XI. század végére mehet vissza.⁴ A korai alapítást Győrffy György⁵ a monostor Szent Márton patrocíniuma⁶ miatt fogadta el. A korai eredet mellett szól a helyi hagyomány, amelyet Károlyi Sándor őrzött meg, eszerint 1080 volna az alapítás éve.⁷ Ha ennek a hagyománynak hinni lehet, akkor Kaplony a legkorábbi magánalapítású monostorok közé tartozna (vö. Zselicszentjakab, 1061, Százd, 1067). Ezt azonban jelenleg semmilyen régészeti vagy művészettörténeti adattal nem lehet alátámasztani. Nem tekintve egy 1711-ben idézett, de azóta elveszett 1195-ös oklevelet,⁸ a monostorról az első adatok a XIV. századi birtokperekkel kapcsolatosak.⁹ Sajnos ezekből sem derül ki rendi hovatartozása: még azt sem tudjuk, apát állt-e az élén, azaz a bencés rendhez kapcsolása is pusztán feltételezés.¹⁰ A monostor állapotáról ad képet egy 1444-es leltár.¹¹ Nem tudjuk, meddig működött monostorként,¹² de a török háborúk után már romos volt. Ezért határozta el Károlyi Sándor a kolostor újjáalapítását salvatoriánus ferencesek számára, amihez az alapítólevelet 1711-ben adta ki. Ez az épület-együttes újjáépítésével is járt, amely 1740-ben fejeződött be.¹³ Ennek során a kolostortemplom nagyrészt megőrizte eredeti szerkezetét, csak a boltozat és a tetőzet megújítására volt szükség. Lényegében ez az állapot maradt fent az 1834-es földrengésig, amikor az épület

súlyosan megrongálódott, boltozatai beomlottak, és falain is nagy repedések keletkeztek.¹⁴ A kegyúri Károlyi család Ybl Miklóst bízta meg az újjáépítéssel, aki ezt neoromán stílusban oldotta meg (felszentelve 1848-ban).¹⁵ Kisebbsé változtatásokat nem tekintve ez az állapot áll fent ma is (9. kép).¹⁶

A templomra röviddel az újjáépítés után figyelt fel a művészettörténet-írás, éppen az ehhez készült rajzi dokumentumok miatt. Rudolf Eitelberger 1854–1855-ös magyarországi utazásairól beszámolva megemlékezett arról, hogy a pesti Ybl Miklós építész szívességéből jutottak birtokába azok a rajzok, amelyek a nemrég lebontott nagykárolyi templomról készültek.¹⁷ Eitelberger nyomán tért ki Ipolyi Arnold is Deákmonostorról szóló tanulmányában a templomra, még mindig nagykárolyinak nevezve azt;¹⁸ csak 1861-ben megjelent publikációjában javította a helységnevet Kaplonyra, Ybltől szerzett információkra hivatkozva, aki az eredeti rajzok közlésére készült.¹⁹ Ez sajnos elmaradt, s bár a templommal kapcsolatos rajzi dokumentumokat utóbb többen is közzétettek, az Árpád-kori épület részletes elemzésére mindmáig nem került sor.

Az elpusztult, de a mai templom falaiban többé-kevésbé továbbélő kolostortemplom kialakításáról mindekelőtt több rajzi dokumentum áll a rendelkezésünkre. A legkorábbiak abban a 16 rajzból álló sorozatban találhatók, mely a XVIII. század első felében, a barokk újjáépítés során keletkezett. Ezeket Terdik Szilveszter közölte a közelmúltban; a köztük található három alaprajz a templomot csak vázlatosan jelöli, több pontatlansággal és nagyon eltérő színvonalon (2–3. kép).²⁰ Ennél lényegesen részletesebbek azok a XVIII. század végi rajzok, amelyek a kolostoregyüttes felújítását célozták. Ezek közül Zimán Ferenc 1783-as felmérése tartható megbízhatóbbnak,²¹ míg Révai Miklós hasonló korú rajza²² inkább a tervezett átépítést rögzíti (4. kép); a templom alaprajzát tekintve a két ábrázolás lényegében megegyezik. A következő, egyben legpontosabb csoportot az újjáépítés megelőző, 1842 körüli felmérés-sorozat képezi. Az alaprajzról készült metszet régóta ismert Eitelberger közleményéből. Bara Júliának köszönhető, hogy megtalálta az eredeti, kótázott alaprajzot (5. kép).²³ Valószínű, hogy

ennek alapján egy végleges, tussal kihúzott alaprajz is készült, de ez egyelőre lappang. Őriznek azonban ebből a kidolgozott sorozatból a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárában további három rajzot: egyet-egyet a déli, illetve a keleti homlokzatról, valamint egy kelet felé fölvert keresztmetszetet (6–8. kép) (ez utóbbi alapján készült Eitelberger másik ábrája).²⁴ A középkori templom rekonstrukcióját elsősorban ezek alapján kísérelhetjük meg.

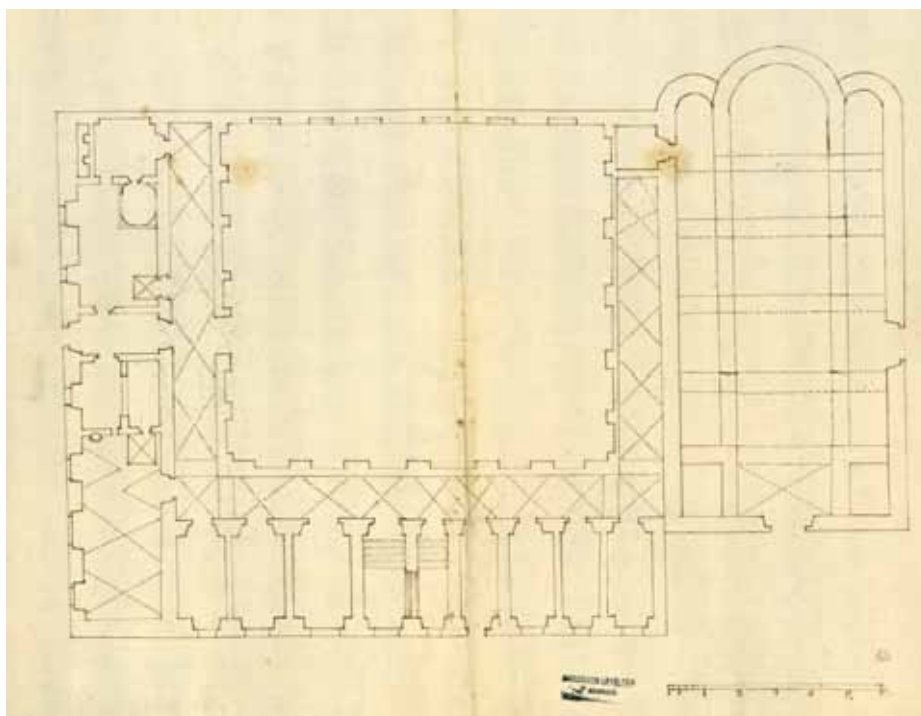
A templom alaprajza főbb vonásában világosan áll előttünk. Háromhajós épület volt, a főhajó és a mellék-hajók belső szélessége kb. 2:1 arányt mutat, ami régiesebb jelleget kölcsönöz a hosszának.²⁵ Keleten három apszis épült, melyek rövidebb egyenes szakasz után félkörívben záródtak. A főapszis valamivel keletebbre indult, mint a melléksapszisok, ami a diadalív nagyobb szélességéből adódott. Mindhárom apszis keskenyebb volt a hozzá tartozó hajónál, de tengelyben álltak, ami egységes építésmenetre vall. A főszentély diadalíve beugrott, a mellékszentélyeké nem. A főszentély diadalíve a főhajó felé különleges, íves fülkékkel nézett, amelyek a pillérek fejezetzónájáig értek; e fölött a fülkezáradéokra ültetett kis háromnegyedoszlopok emelkedtek, amelyek a diadalív ívindítását tartották. A keleti homlokzaton feltűnő, hogy a főapszis magasabb az északi melléksapsziséknél, de a délinél nem. Lehetséges, hogy a főapszist valamelyest visszabontották,²⁶ de a szokatlan látvány abból is adódhat,

hogy – legalábbis a déli oldalon – a melléksapszis magassága kivételes módon eléri a mellékhajófalát.²⁷

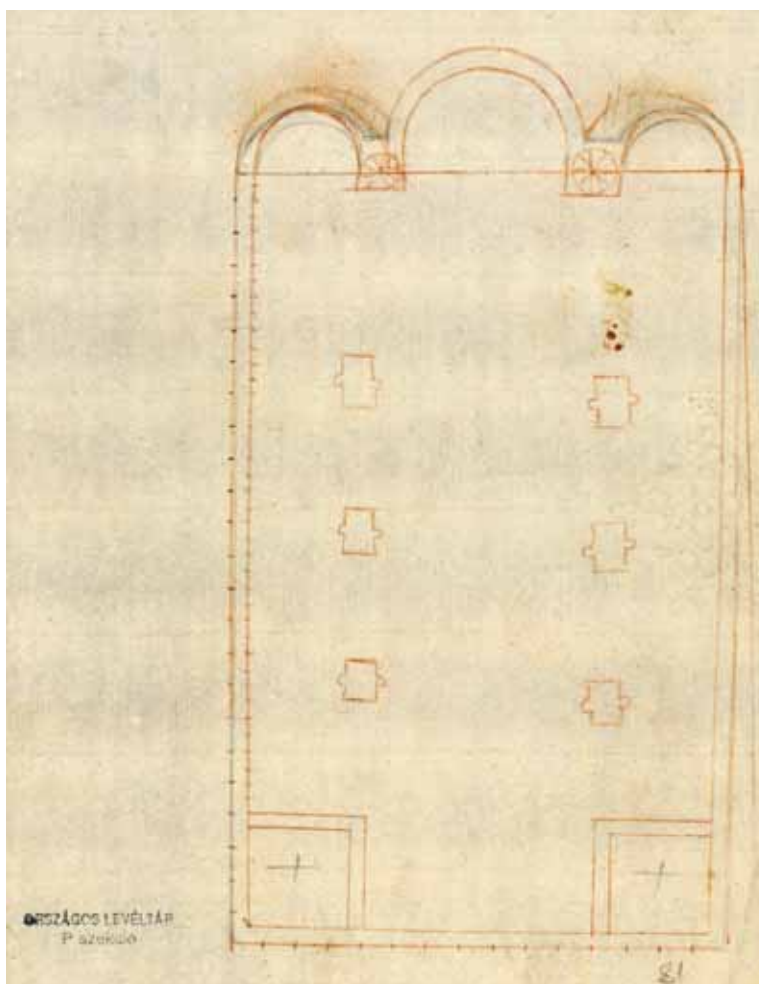
A templom bazilikális szerkezetű volt, ami a keresztmetszetről jól leolvasható (1. kép); a főhajó gádorfaláról azonban nem rendelkezünk további információval, mivel a barokk átépítéskor a három hajót közös fedél alá vonták, ezáltal a bazilikális jelleg kívülről eltűnt. Mindenesetre a lébenyi templommal összevetve feltűnő, hogy a kaplonyi főhajó sokkal kevésbé emelkedett a mellékhajók fölé, ami lehet, hogy egy újkori visszabontásból adódott.

A hosszház mindhárom hajója négy szakaszra oszlott, melyet a nyugati toronypár szakasza egészített ki. A hosszház szakaszai nem voltak azonos méretűek: mindhárom megbízható alaprajz (a Zimán-, Révai- és Ybl-féle, 4–5. kép) egyértelműen a keletről második szakaszt jelöli a leghosszabbnak, az ettől keletre és nyugatra fekvőt ennél rövidebbnek, és a legkisebb méretűnek a nyugati, tornyok előtti szakasz látszik. Az így adódó különböző alaprajzú szakaszok szinte mind téglalap alakúak, csak a mellékhajók keleti szakasza közelít a négyzet felé.

A hosszház szabadon álló pilléreit a két XVIII. századi rajz egyformának, a XIX. századi különbözőeknek jelöli. A keleti pillérpár ez utóbbi rajzon olyan összetett pillér, melynek hasáb alakú magjához minden irányból féloszlopok járulnak. Ehhez hasonló a nyugati is, de annak belső nyugati sarkait megtoldották (talán egy utólagos karzatbővítés miatt). A középső pilléreket az Ybl-féle rajz négy-

2. A templom és kolostor alaprajza a XVIII. század első feléből

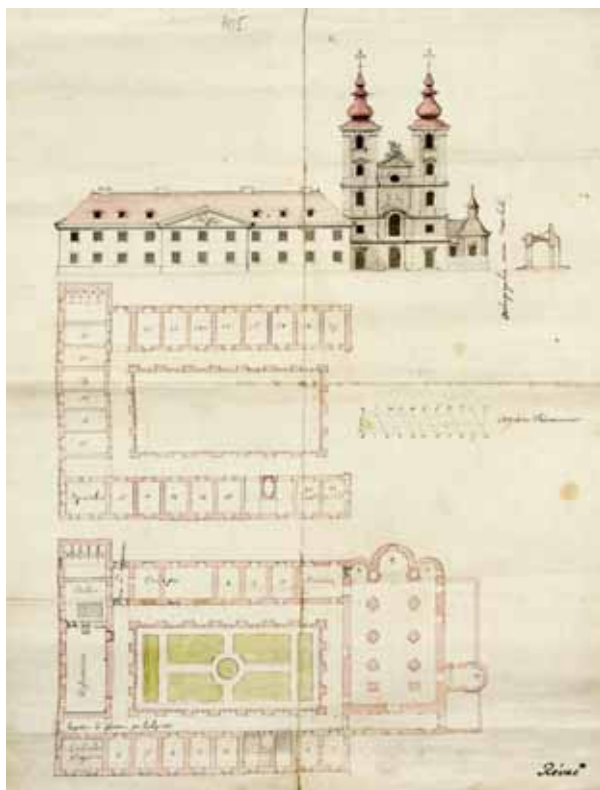

3. Alaprajz a XVIII. század első feléből

karéjosnak jelöli, ami megfelel a két XVIII. századi rajzon ábrázolt pillérformáknak. A keresztmetszeten látható pillér inkább a féloszloppal bővített hasábnak felel meg, valószínűleg ez lehetett a jellemzőbb forma.²⁸ A pilléret olyan árkádívsor kötötte össze, melynek legalább belső oldala lépcsőzött volt.²⁹ Az Eitelberger által közölt alaprajz a mellékhajókban, a pillérek vonalában, féloszlopokat is jelöl,³⁰ ez a régebbi alaprajzokon nem szerepel. Ybl az eredeti felmérésen (5. kép) a keletieket bejelölte és színezte, a középsőknél – ahogy a keletiekénél is – egy lapos ívet folyamatos vonallal és egy kisebb félkörívet szaggatott vonallal érzékeltetett, de nem színezte; a nyugatiakat csak szaggatott vonallal mutatta, ez utóbbiaknál a pillérköz mért távolsága sem veszi figyelembe a féloszlopot. Ha ez a különbség nem csak a rajz egyes részleteinek kidolgozottságával függ össze, akkor feltehető, hogy nyugat felé egyre hangsúlytalanabbak voltak a féloszlopok (esetleg elbontották őket, vagy eredetileg is konzol-

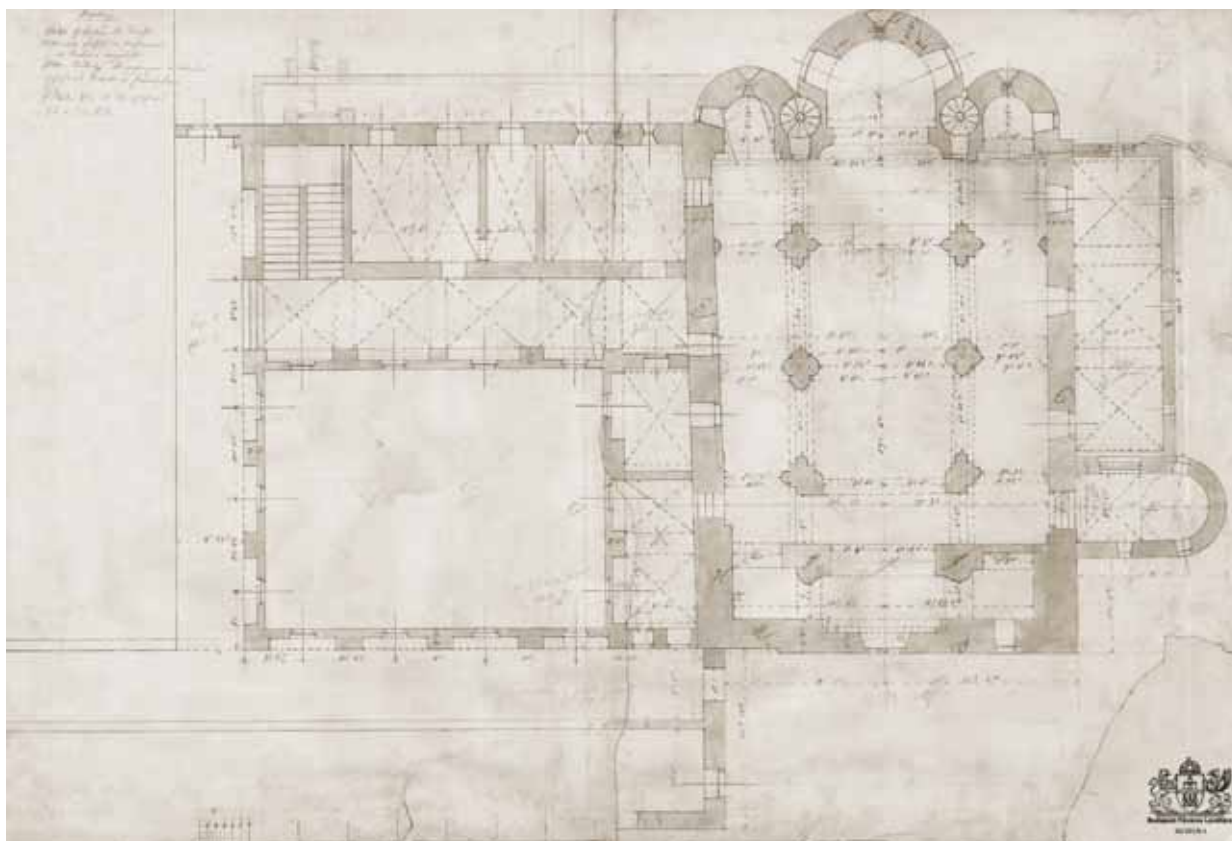
ról indultak). A keresztmetszeten a keleti féloszlopot tanulmányozhatjuk: itt a mellékhajók diadalívét tartó háromnegyedoszlopok alacsonyabbak a hosszház pillérekénél, de azok magasságának felelnek meg a következő, az előbbieket részben takaró faltámok. Ezek egy, a mellékapszis záradékánál magasabb ívet hordoznak, ami megfelelhet a mellékhajószakaszok közti hevederív magasságának. Különlegesség, hogy e fölött egy újabb félköríves homlokív látszik, mely utóbbihoz konzolokról indított, rövid háromnegyedoszlopok tartoztak (ilyen megoldást találunk pl. a pannonhalmi főhajó keleti sarkaiban). Úgy tűnik, hogy a mellékapszis alacsonyabb lezárása és a mellékhajó magassága közötti tetemes különbséget több fokozatban kívánták áthidalni.

A hosszházat nyugatról toronypár zárta. Ennek földszintjét a két XVIII. század végi alaprajz szerint nyitott toronyaljjal alakították ki, azaz a torony belső sarka egy szabadon álló pillérre terhelődött, így a földszint nyitott

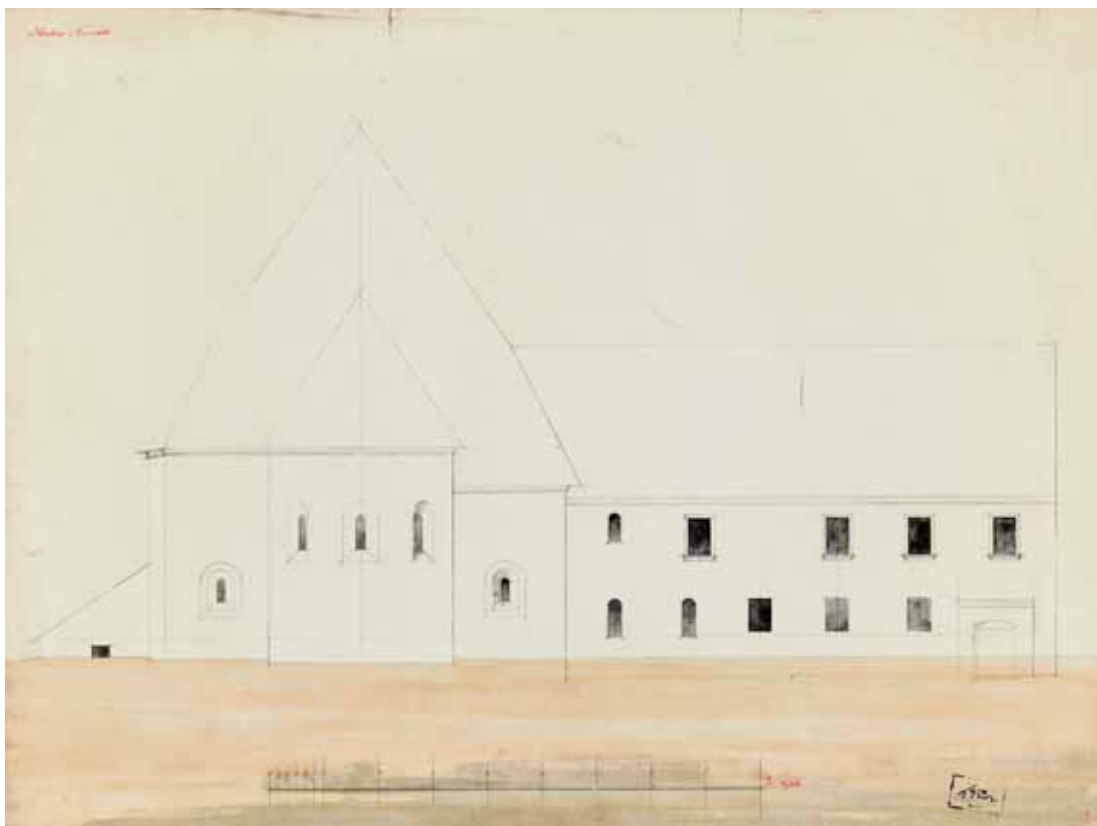

4. Révai Miklós átépítési terve 1783-ból

volt a toronyközre és a mellékhajókra is.³¹ A pillér formáját legrészletesebben Ybl alaprajza ábrázolja (5. kép): az aszimmetrikus hasáb belső oldala vastagabb volt, nyugat felé pedig féloszloppal rendelkezett (a korábbi alaprajzok egyszerű hasábot jelölnek). Ezen az alaprajzon a déli toronyalj egy vékony fallal elválik a mellékhajótól. Ez utólagosnak tűnik; ugyanakkor két korai XVIII. századi alaprajzon is el vannak különítve a toronyaljak, az egyiken³² (3. kép) ide berajzolt kereszttek talán oltárokat is jelölnek: lehet tehát, hogy a toronyalj(ak) alkalmanként kápolnákként funkcionáltak. Jelenleg az északi toronyaljban helyezkedik el a karzat megközelítésére szolgáló csigalépcső, míg a déliben a Lourdes-i Szűzanya-kápolna van – ami esetleg ezt a hagyományt követi. Ugyanakkor Révai alaprajza, melyen az apszisokban jelöli az oltárokat, a nyitottnak ábrázolt toronyaljokban ilyenre nem utal. Az összes alaprajz közül egyedül az egyik XVIII. századi – Terdik szerint korai átépítési tervet megőrző – rajzon találunk boltozásra utaló nyomot: ez a tornyok között (él?) keresztboltozatosnak jelöli (2. kép).³³ Mivel a többi tér fölötti lefedést nem jelzi, feltehető, hogy ezzel a tornyok közötti karzattal akarta érzékeltetni. A karzatra vonatkozóan érdemi információink nincsenek: nem tudjuk, hogy csak a toronyközre terjedt-e ki (mint Türjén), vagy a tornyok első emeletét is magába foglalta (mint pl. Ákoson [Acâș], Harinán [Herina], vagy Lébényben), esetleg aszimmetrikus elrendezésű volt (mint Jákon vagy

5. A templom és kolostor alaprajza, 1842 körül

6. A templom és kolostor keletről, 1842 körül

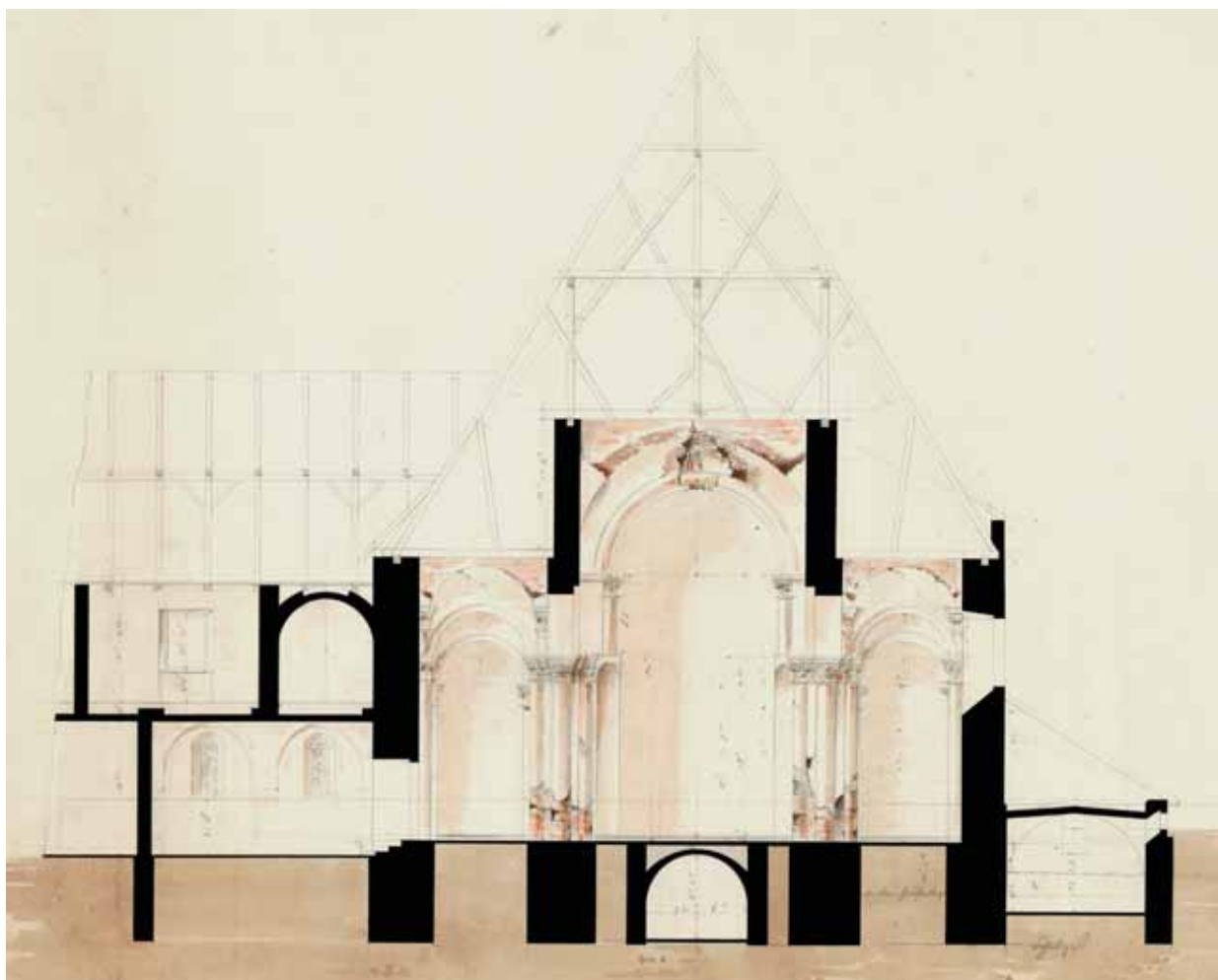
7. Déli homlokzat, 1842 körül

Nagykapornakon).³⁴ Nem ismert a karzat középkori megközelítési módja sem; az alaprajzok mindenesetre nem jelölnek falban kiépített lépcsőt, ezért leginkább olyan, fal mellett vezetett lépcsőre gondolhatunk, mint Ákoson vagy Harinán. Ennek azonban ellentmondanak az első hosszház szakaszban jelölt bejáratok, melyekre még vizsztatérünk.

Ezzel szemben falban elhelyezett feljárásokat jeleznek alaprajzaink a keleti oldalon, a mellékszentélyek és a főszentély közt. Olyan szimmetrikusan elhelyezett csigalépcsők ezek, amelyek bejárata az apszisok közti fal nyugati végében, a pillérek vonalában nyílik. Ezeket a bejárásokat a keresztmetszeten (8. kép) nem látjuk – Takács Imre szerint azért, mert a rajzot a második szakaszban vették fel.³⁵ Valójában a metszet jelöli a sekrestyét és az oda vezető bejáratot is, amely az első szakasznak felel meg. A mellékhajók esetében is úgy tűnik, hogy közvetlenül az apszist és az afölötti falat látjuk. Ugyanakkor

a pillérek valóban takarják a csigalépcsők ajtóit, tehát a keresztmetszet következetlenné tűnik; kár, hogy a metszeten szereplő felirat („Durchansicht nach A B”) megfejtéséhez nem áll rendelkezésünkre az ehhez tartozó alaprajz; az Ybl-féle felmérésen ez a jelölés még nem szerepel.

A csigalépcsők eredeti rendeltetése homályos. Felvetődhet, hogy a padlásra vezettek, de ehhez túl kiépítettek, ráadásul ezt általában a nyugati karzattal összefüggésben szokás megoldani. Ha lett volna a templomnak oldalkarzata, akkor egy ilyen feljárat indokolt volna, de erre semmi jel nem utal.³⁶ Egy további lehetőség, hogy nem felfelé, hanem lefelé vezettek: Esztergomban a mellékszentélyek külső oldalaihoz tapadó csigalépcsőket Buzás Gergely hozta kapcsolatba a szentély alatti, 1701-ben említett kriptával.³⁷ Kaplonyban a keresztmetszet egy dongaboltozatos, újkorinak látszó kriptát jelöl a főhajó alatt. Az Ybl-féle rajzon (5. kép) szerepel egy vékony vo-

8. Hosszmetszet, 1842 körül

9. A homlokzat délnyugatról

nallal jelzett rész a templom keleti szakaszánál: ez nyilván az előbbi kriptá alaprajza. Ennek lejárata a főhajó közepén volt, mely egy rövidebb, de szélesebb előtérbe vezetett (ezt látjuk a keresztmetszeten), s ebből egy tágas, mindhárom hajó keleti szakasza alatt húzódó egységes tér nyílt, mely nem terjedt ki az apszisokra, csak az északi mellékszentély alatt volt egy északkeleti irányú nyúlványa. Kérdés, hogy ennek minden részlete újkori volt-e,³⁸ vagy valamilyen középkori előzménnyel is számolhatunk³⁹ – ez mindenesetre ásatással valószínűleg megválaszolható volna.

A csigalépcsők ma is megvannak, jelenleg a déli használatos: ennek bejárata ugyan az egykori mellékapszis felől nyílik, de úgy tűnik, Ybl felhasználta az eredeti elgondolást. Ugyan a mellékszentélyeket felszámolta, az északi ma is a XIX. századi Károlyi-kripta bejáratáaként szolgál, a déli, mely szimmetrikus elrendezésű volt, napjainkban lezárva, mellékkápolnaként működik. Az innen nyíló csigalépcső ma a mellékkápolna fölötti oratóriumba vezet. Az oratóriumot kettős ablak világítja meg keletről és délről, és szintén kettős ablakkal néz a hosszházra (10. kép). Feltűnő, hogy az északi falba, mely a főapszissal

szomszédos, egy mély, funkció nélküli fülke mélyed. Nem tartom lehetetlennek, hogy egykor ez a fal áttört volt, és az oratórium a főszentély felé is nyílással rendelkezett. Ezzel egy olyan szerkezet áll előttünk, amely feltűnően emlékeztet a boldvai templom keleti tornyainak első emeleti kiképzésére és az ákosi templom mellékszentélyei fölötti helyiségekre.

Kérdés, hogy ez az Ybl Miklós által kialakított elrendezés visszament-e a román kori állapotokra.⁴⁰ Mivel láttuk, hogy a déli mellékszentély külseje azonos magasságú volt a főszentéllyel, de a keresztmetszet szerint a mellékapszisok jóval a mellékhajó boltozata alatt záródtak, egy ilyen oratórium kialakítására megvolt a lehetőség. Az is lehet, hogy ez idővel használaton kívülre került, ahogy Boldván és Ákoson is befalazták a főszentély felé néző nyílásokat. Az is kérdés, hogy a főszentély mai félköríves lezárása mennyit őriz az eredeti falakból; a szerkezet mindenesetre megfelel a román kori elrendezésnek. Megkockáztatható tehát, hogy Ybl Miklós átfogalmazásában a mellékszentélyek fölött egykor kialakított emeleti helyiségek nyoma őrződött meg, s a csigalépcsők eredetileg is egy ehhez hasonló térbe vezettek.

Nyilvánvaló, hogy a párhuzamnak hozott esztergomi csigalépcsők is felvezettek a templom keleti tornyaiba.⁴¹ Ehhez előképül a comói S. Abondio keleti toronypárja kínálkozik.⁴² Itt a feljárat a főszentély és a mellékszentélyek közti falban nyílik, mint Kaplonyban, de egy folyosó a dupla mellékszentélyek közt elhelyezett csigalépcsőhöz vezet. A szintén comói S. Carpofoero főapszisa és északi mellékszentélye közti csigalépcső e két teret az altemplommal köti össze. Ugyanitt a S. Fedele főszentélye és mellékszentélye közt is csigalépcsőket találunk, szintén nyugati ajtóval. Ehhez nem tartozik keleti torony, a feljárat olyan tereket tesz megközelíthetővé, mint a főszentély törpegalériája.⁴³ Ugyanakkor a S. Fedele alaprajza a szentély háromkaréjos kialakításával nagyon messze esik a hazai gyakorlattól; nem idegen azonban az olyan kölni

10. A templombelső kelet felé

11. Szenteltvíztartóvá átalakított fejzet

templomokétól, mint a Groß St. Martin, ahol a csigalépcsőket a lombardiai temploméhoz hasonló helyen találjuk. Ugyancsak Kölnből ismert az 1859-ben lebontott St. Mauritius bencés apácakolostor, mely három félköríves apszissal záródott, s az apszisok közébe kis csigalépcsőt rejtő tornyocskák ékelődtek.⁴⁴ Ez kétségtelenül abba a nagy hagyományba tartozik, mely a főapszis két oldalán elhelyezett csigalépcsőket tornyokhoz kapcsolja. A keleti toronypár, noha Magyarországon nem volt ismeretlen (pl. Esztergom, Boldva), s háromapszisos templom esetében is felmerült lehetősége (pl. Eger⁴⁵), Kaplonyban valószínűtlen.⁴⁶

A templomhoz viszonylag kevés részletforma köthető. Nyugati kapuja, melynek timpanonjába Jézus születését rekonstruálják,⁴⁷ teljesen átalakított volt vizsgált rajzaink korában. A Zimán- és Ybl-féle alaprajz megegyezik abban, hogy a nyugati homlokzat belülről keskenyedett el fokozatosan, és kapuépítménynek semmi nyoma.⁴⁸ Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy itt helyezkedett el eredetileg is a templom főbejárata. Ezen kívül már a korai időtől fogva lehetett kapuja délen is. A legpontosabb korai rajz⁴⁹ (2. kép) a keletről harmadik szakasznál jelez bejáratot, ami megfelel a lébenyi és a jáki templom mellékkapuja helyzetének. Igaz, azoknál a kolostor délről csatlakozott, míg itt északról. A XVIII. század végére ennek a kapunak nem volt nyoma, viszont hozzáépítettek

egy barokk mellékkápolnát a hosszház nyugati szakaszához, melynek falát értelemszerűen ezen a ponton áttörték; hacsak ez és a korai rajz déli bejárata nem esik egybe, és az előbbi jelölése pontatlan (Ákoson a hiteles déli kapu éppen itt nyílik). További bejáratok nyíltak északon: egy a sekrestyébe az északi mellékhajó keleti szakaszából és egy a kolostor kerengőjébe a nyugati szakaszból. Ebben megegyeznek a XVIII. század végi és a XIX. századi alaprajzok, ez a közlekedési rendszer tehát legalábbis a XVIII. század óta fennállt, de vélhető, hogy már a középkor óta.

Nem ilyen könnyű a helyzet az ablakokkal. A főapszist a keleti nézet szerint három félköríves, rézsús, román korinak látszó ablak törte át. Ebből csak a keletit jelölte a déli nézet (7. kép) és a két XVIII. századi alaprajz. Az Eitelberger-féle metszet azonban a keletit nem érzékelteti, viszont megemlékezik az északkeletről és a délkeletről. Ybl eredeti rajzán (5. kép) az északkeleti és a délkeleti nagyobb méretű és késői formát mutat, viszont látszik köztük a három román kori rézsús ablak, de azok a fallal azonos módon színezettek: feltehető, hogy ezek voltak az eredeti ablakok, amelyeket befalaztak, és helyettük nyitották a nagyobb átlós irányúakat.

Hasonlóan bizonytalan a melléksapszisok megvilágításának kérdése. Mindhárom eddig ismert mérvadó alaprajz úgy jelöli, hogy az északnak észak felé, a délinek dél felé nyílt ablaka. A keleti nézet (6. kép) ezeket az oldalsó ablakokat nem jelzi, de a keleti oldalra a főszentélynél arányosan kisebb, román jellegű ablakokat rajzol be. A déli nézet ellenben feltünteteti a melléksapszis déli és keleti ablakát is. A keresztmetszeten sajnos egyáltalán nem szerepel szentélyablak. Az Ybl-féle felmérésen (5. kép) az oldalsó ablakok jelöltek (ezek kerültek át Eitelberger metszetére), a keletiek viszont a főszentélyéhez hasonlóan a falba olvadnak. Itt is érzékelhető a formák különbsége: az oldalsók későbbi formát mutatnak, a befalazott keletiek lehettek az eredetiek. Nem könnyű eldönteni, mikor került sor az átalakításra: legvalószínűbb, hogy a XVIII. század elején, de nehéz megválaszolni, hogy akkor Zimán és Révai alaprajzai miért térnek el Yblétől.

Más a helyzet a hajóablakokkal. A déli nézeten (7. kép) három, viszonylag nagyméretű ablakot láthatunk a mellékhajó falán. Ennek felel meg az egykorú alaprajz is, de a XVIII. század végi ábrázolásokon csak a két keleti ablak szerepel. Az északi mellékhajó falán Zimán Ferenc rajza egy ablakot sem jelez, Révai egyet a keletről számított harmadik szakaszban (4. kép), Ybl pedig kettőt egymáshoz nagyon közel a második és harmadik szakaszban (5. kép). Ez utóbbi esetben nem zárható ki, hogy az eredeti állapot ablak nélküli volt, amin Révai terve egy ablakkal kívánt segíteni, míg végül kettőt létesítettek, amit Ybl jelöl. Az mindenképpen elgondolkodtató, hogy

míg a déli ablakok valamennyi rajz szerint kifelé szűkültek, ahogy a be nem falazott szentélyablakok is, addig az északiak befelé – vagyis aligha keletkezhetek egyszerre (vagy legalábbis másképpen alakították át őket). Mindenesetre a déliek formája sem teljesen hitelt érdemlő, feltehető, hogy azokat is megnagyobbították, talán az új szentélyablakokkal egy időben. A délnyugati tornyon, melynek csak déli nézetét ismerjük (7. kép), a lizénával keretezett faltükröket csak a három felső szinten törte át egy-egy egyre nagyobb méretű félköríves ablak – ezek sem feltétlenül eredetiek, de az alsó kettő őrizhet valamit a középkori formákból. A XIX. századi alaprajzok szerint a földszinten volt nyugati ablaka is, de ez sem tűnik eredeti formájúnak. Az északi tornyon ennek nem volt párja (viszont a fal itt elvékonyodott, amit egyedül Ybl rajza és nyomán Eitelberger metszete jelöl).

Ezek a formák tehát önmagukban kevésbé alkalmasak finomabb kormeghatározásra. Erre leginkább a kőfaragványok használhatók. Már a nagyon részletgazdag keresztmetszet alapján is feltehető, hogy bimbós oszlopfejeket alkalmaztak (1. kép). Szerencsére két töredék ma is megtalálható a Károlyi-kripta bejáratánál. Mindkettő olyan féloszlopfeje volt, amellyel a mögötte álló sík (vagy pillérhasáb) egy darabja is egybe volt faragva. Az egyik elnagyoltabb faragású, két sarkán tagolatlan sáslevél hajlik ki, középen feleakkora, élben végződő levél (11. kép). Ennek tetejéről száron ülő háromkaréjos levél indul. Ezt a fejezetet később megfordították, és szenteltvíztartót faragtak belőle. A másik fejezet részletgazdagabb (12. kép). Alapsémája hasonló: a kehelyfejezet sarkain kihajló sáslevelek, melyek talán bimbóban végződtek (ezek letörtek), középen alacsonyabb, szintén letört végű levéllel. Ezek a levelek azonban mélyen bordázottak, és valamennyi elé rátétlevelet helyeztek: száron ülő 7–9 karéjos levélkétet, melyek középerét bemélyítették. Ezek a jellegzetesen kora gótikus kehelyfejezetek jól ismertek a hazai építészetből. Az egyszerűbb kialakításút is megtaláljuk pl. Ócsán vagy Bényben, s más arányokkal, de szintén kiugró középével Vértesszentkereszten.⁵⁰ Még több figyelmet érdemel a bordázott sáslevelés típus, mely nagyon elterjedt az egész országban; a Takács Imre által említett zirci és csanádi példák jellemzők,⁵¹ de Gyulafehérvárról,⁵² Lébényről, Bélapátfalváról és számos más helyről lehet idézni hasonlót. Fontosabbnak tűnik, hogy Kaplonyban karéjos rátétleveleket is alkalmaztak: ez is ismert (sokkal elegánsabb kivitelben) Esztergomban, Kalocsán, kissé más formában a somogyvári kerengőben,⁵³ és ezeknél is közelebbi módon Kercen: itt a sáslevelek előtt kilenckaréjos, vájatolt felületű levelek sorakoznak.⁵⁴ A kaplonyi élesen metszett középerű rátétlevelekhez közelebb áll egy esztergomi féloszlopfeje motívuma, de ott sűrűbben alkalmazták, ezért a sáslevelek alig látszanak ki.⁵⁵ Mindezek

12. Fejezet a középkori templomból

a példák, melyek még bőven szaporíthatóak volnának, ugyanarra az időpontra mutatnak: a XIII. század első évtizedeire. Ez a dátum leginkább a Károlyi Sándor által említett 1195-ös, ma már nem ismert oklevéllel hozható összefüggésbe.

Ezzel az időponttal összeegyeztethetők az eddig megismert építészeti elemek is. A háromapszisos ún. bencés vagy lombard típus, mely a XI. század utolsó negyedétől fogva országosan elterjedt (Szatmárban a sárvármonostori templom már 1100 körül ezt képviselte), a XIII. század első évtizedeiben élte utóvirágzását (Aracs [Arača], Lébény, Deáki [Diakovce]).⁵⁶ Ha feltételezésünk elfogadható, ez a megoldás itt szokatlan módon egy olyan emeletes szentélyfejjel kapcsolódott össze, amely Kelet-Magyarországon a XII. század második felében igen elterjedt (Boldva, Ákos, Harina), de általában a mellékszentélyek egyenes végződésével járt.⁵⁷ A nyitott toronyaljas nyugati rész is előfordul ezeken az emlékeken (Ákos, Harina), de a háromapszisos elrendezéshez jobbra Nyugat-Magyarországon társul (Kapornak, Lébény, Deáki). Szintén inkább az ország nyugati felére jellemzők a tagoltabb pillérformák, bár ennek példái az Alföldről is ismertek (pl. Pankota [Pāncota], Herpály). Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy a kaplonyi templomban az ország különböző vidékeiről ismert megoldások találkoztak, és az inkább a Dunántúlon megőrzött jellegzetességek országos elterjedésének volt – sajnos ma már csak dokumentumok segítségével felidézhető – tanúja.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, az archív ábrázolások forrását lásd a szövegben.

JEGYZETEK

- ¹ Esetleg egy névrokonát; a falu neve személynévként és nemzetségnévként is ismert, ld. Kiss L. 1988. I.: 682.
- ² SRH I.: 166.
- ³ SRH I.: 291. – GYÖRFFY 1993. 104. szerint ez a verzió az eredetibb és még a régi Gestából származhat.
- ⁴ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 290. – KARÁCSONYI 1995. 745.
- ⁵ GYÖRFFY 1993. 105.
- ⁶ A titulust hitelesen tanúsítja egy 1334-es oklevél: KÁROLYI OKL. I.: 88., vö.: MEZŐ 2003. 261. Ezért nincs jelentősége, hogy RUPP 1870/1876. II.: 283. 1290-es hasonló tartalmú adata hiteles-e.
- ⁷ Erről tanúskodott az általa fogalmazott 1740-es latin nyelvű felirat, közli: TEMPFLI 2002. 11. és a Károlyi-kripta XIX. századi felirata, uo., 27.
- ⁸ KÁROLYI OKL. II.: XX.
- ⁹ Ezeket részletesen: NÉMETH 2008. 130–131.
- ¹⁰ A bizonytalan „monostoros helyek” közé sorolja Hervay F. Levente. Ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 544.
- ¹¹ Közli: BUNYITAY 1883/1884. III.: 504.
- ¹² SÖRÖS 1912. 435. szerint 1479-ben a monostor még állt. Ezt Csánkíra hivatkozva állítja, ahol valóban szerepel, hogy 1479-ben állt, de nem egyértelmű, hogy ez a monostorra vonatkozik. CSÁNKI I.: 477. Valójában az 1479-es adat ugyan említ egy nagy *monasteriumot*, melynek két tornya van (KÁROLYI OKL. II.: XX–XXI.), de ez az intézmény fennállását nem bizonyítja. Németh Péter szerint plébániaként működött a középkor folyamán.
- ¹³ Erről részletesen: TERDIK 2009b. 335–369.
- ¹⁴ TEMPFLI 2002. 12. helyi hagyomány alapján a tornyok ledőléséről is megemlékezik, de a földrengés után keletkezett rajzok szerint azok (legalábbis a déli) még álltak.
- ¹⁵ YBL E. 1956. 16.; YBL M. 1991. 19. (Komárik Dénes); YBL M. 2002. 185. Az irodalom egységesen 1842–1847 közé teszi a kaplonyi építkezést. Ybl itáliai tanulmányútjáról hazatérve 1841. augusztus 23-án kérte (sikertelenül) felvételét a pesti építő cégbe a felvételét, majd novembertől Pollack Ágostonnal dolgozott közösen. Károlyi György 1849-ben kelt igazolása szerint Ybl 1843-tól fogva kapott megbízásokat a családtól, YBL M. 2002. 14–16. A felszentelés 1848. június 18-án történt meg, YBL E. 1956. 120., 8. jegyzet.
- ¹⁶ BARA 2010.
- ¹⁷ EITELBERGER 1856. 140.: 106. közli az alaprajzot és a keresztmetszetet: 7–8. kép.
- ¹⁸ IPOLYI 2004. 49.
- ¹⁹ IPOLYI 1861. 200.
- ²⁰ TERDIK 2009b. 2–4. kép.
- ²¹ Először közölte: NÉMETH 1968b. 95–97. – újraközölve színesben: *Paradisum plantavit* 2001. 445.: No V.53. (Takács Imre).
- ²² Közölte: TERDIK 2009b. 1. kép
- ²³ Budapest Főváros Levéltára, XV. 331/5–1. (vö.: Gerle János jegyzéke az ott őrzött rajzokról: YBL M. 1991. 172.). Köszönöm Bara Júliának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az általa felfedezett rajzot. Köszönettel tartozom Terdik Szilveszternek is önzetlen segítségéért.
- ²⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 3203., 3202., 3204. Közölve: *Paradisum plantavit* 2001. 446–447.: No V.54., 55., 56. (Takács Imre). Ybl Ervin megjegyzi ezekről, hogy „Ybl eredeti rajzait hagyatékában megtaláltuk és a Műemlékek Orsz. Bizottságának adtuk át.” YBL E. 1956. 120., 6. jegyzet.
- ²⁵ Ez nagyjából megfelel az esztergomi székesegyház hosszaházának. Ld.: TÓTH S. 2000b. 128–129.
- ²⁶ Így vélekedik Takács Imre. *Paradisum plantavit* 2001. 446.
- ²⁷ Lébényben a mellékapszis kb. a fal háromnegyedéig ér.
- ²⁸ Egy XVIII. századi, lecgyszerűsített alaprajzon mindhárom pillérpár hasáb alakú, de csak észak és dél felé vannak féloszlopokkal bővítve. TERDIK 2009b. 3. kép.
- ²⁹ A keresztmetszet csak a főhajó felőli oldalon jelöl lépcsőzést, az alaprajz szaggatott vonalai azonban az árkádív sor vonalában mindkét oldalon kettősek. Ilyen lépcsőzött ívet ismerünk Boldváról és Ákosról is. TÓTH S. 1998. 49–73.
- ³⁰ Ybl az eredeti felmérésen a keletieket bejelölte és színezte, a középsőknél (ahogy a keletieket is) egy lapos ívet folyamatos vonallal és egy kisebb félkörívet szaggatott vonallal érzékeltetett (de nem színezte), a nyugatiakat csak szaggatott vonallal mutatja; ez utóbbiaknál a pillérköz mért távolsága sem veszi figyelembe a féloszlopot. Ha ez a különbség nem csak a rajz kidolgozottságával függ össze, akkor feltehető, hogy nyugat felé egyre hangsúlytalanabbak voltak a féloszlopok.
- ³¹ Ehhez ld.: SZAKÁCS 2007b. 7–36.
- ³² TERDIK 2009b. 3. kép.
- ³³ TERDIK 2009b. 2. kép.
- ³⁴ A nyugati karzatok elrendezési szokásaihoz ld.: SZAKÁCS 2004b. 71–98.
- ³⁵ *Paradisum plantavit* 2001. 447.
- ³⁶ Vértesszentkeresztben a kereszthajó sarkaiban kialakított csigalépcsők esetében vetődött fel ez az indoklás, ld.: KOZÁK É. 1993.
- ³⁷ BUZÁS 2004. 11.
- ³⁸ Az újjáépítető Károlyi Sándor 1718-ban anyósát, Barkóczy Györgynét, majd 1724-ben feleségét, Barkóczy Krisztinát temettette „a templom sanctuariuma előtt készült két ágú kősrba.” ÉBLE 1890. 802. Ezt váltotta fel a Károlyiak oldalkriptája a XVIII. század elején. Vö.: *Kaplony* 2009. 28–30.
- ³⁹ Ehhez hasonló, a templom teljes szélességét kitöltő, de kis mélységű harántkriptát találunk Feldebrőn és Tarnaszentmárián. Ld.: SZAKÁCS 2010. 671–715.
- ⁴⁰ Ybl a főt templom szentélyébe is tervezett egy emeleti grófi oratóriumot. Ld.: YBL M. 1991. 25. (Farbaky Péter).
- ⁴¹ Ld.: MAROSI 1994. 13–28.; BUZÁS 2004. 12.
- ⁴² MAROSI 1984. 25.
- ⁴³ Ld.: CHIERICI 1978. 147., 117., 328.
- ⁴⁴ BINDING–UNTERMANN 1985. 186. és 172. ábra.
- ⁴⁵ CSEMEGI 1935. 217–223.; MMT VIII.: 132–146. (Détsy Mihály – Kozák Károly).
- ⁴⁶ Gerevich Tibor éppen Esztergom párhuzamaként, négytornyos templomnak veszi Kaplonyt, a csigalépcsőkhöz kis kerek tornyokat rekonstruálva. GEREVICH 1938b. 30., 38.
- ⁴⁷ TEMPFLI 2002. 7.; TERDIK 2009b. 345–346.
- ⁴⁸ Talán ezért véli azt Gerevich Tibor, hogy nem is volt nyugati bejárata. GEREVICH 1938b. 30.
- ⁴⁹ TERDIK 2009b. 2. kép.
- ⁵⁰ MAROSI 1984. 256., 258. és 260. kép.
- ⁵¹ *Paradisum plantavit* 2001. 447.
- ⁵² ENTZ 1958. 120. kép.
- ⁵³ MAROSI 1984. 219., 222., 247., 277. kép. Ld. még: TAKÁCS 2000. 305–336. – valamint: *Paradisum plantavit* 2001. 448.: No V.57 (Takács Imre).
- ⁵⁴ MAROSI 1984. 377. kép.
- ⁵⁵ *Esztergomi Vármúzeum* 2004. 134.: No 13/2.
- ⁵⁶ SZAKÁCS 2004a. 25–37.
- ⁵⁷ A mellékszentélyek többszintes elrendezése Győrött és talán Egerben is összekapcsolódott a bencés típussal, de itt alighanem más formáról van szó.

Bere, református templom

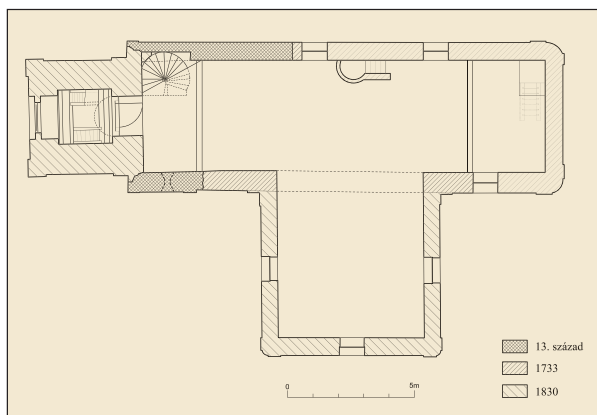
Az Érmellék északi szélén, Nagykárolytól (Carei) 10 km-re fekvő, mára Csomaközzel összenőtt falu az Árpád-korban a Kaplony nemzetség Károly körül kialakult birtoktestéhez tartozott, adatoltan 1204 óta, később a nemzetség családágai mellett szereztek benne részeket a Darahiak és a Csák nembeliek is. A Kaplonyokat ősfoglaló nemzetségnek tekintik, akik itt – ha esetleg nem is a honfoglalást követően – legkésőbb a XI. század végén megtelepedtek, Bere (Berea) egyik legrégebbi oklevelesen igazolható birtokuk. A pápai tizedjegyzékeket megelőzően tehát már legalább egy évszázaddal kellett épülnie templomnak a településen. 1332–1334-ben a szatmári főesperesség-

hez tartozó egyház Simon nevű lelkésze a megyében a legkisebb összegeket fizetők közé tartozott. 1338-ban Gutkeled nembeli Balkányi János felesége és Csák nembeli Terebesi Miklós közötti egyezségben szerepel a falu Szentlélek titulusú egyháza, melynek kegyúri joga utóbbit illette meg,¹ majd 1428-ban ismét, ezúttal egy pápai *supplicatioban*.²

Az újkorban teljesen újjáépített templomáról³ csak a közelmúltban derült ki, hogy középkori falakat is őriz. A téglalap alaprajzú hajóból, négyzetes déli hajóbovítmenyből és nyugati toronyból álló téglalapépületnek alig egy negyednyi részét képezi az a két falszakasz, melyről

1. Hosszmetszet

2. Periodizációs alaprajz

a 2010-ben végzett falkutatás derítette ki, hogy egy román kori hajó két hosszanti falából maradt meg.⁴

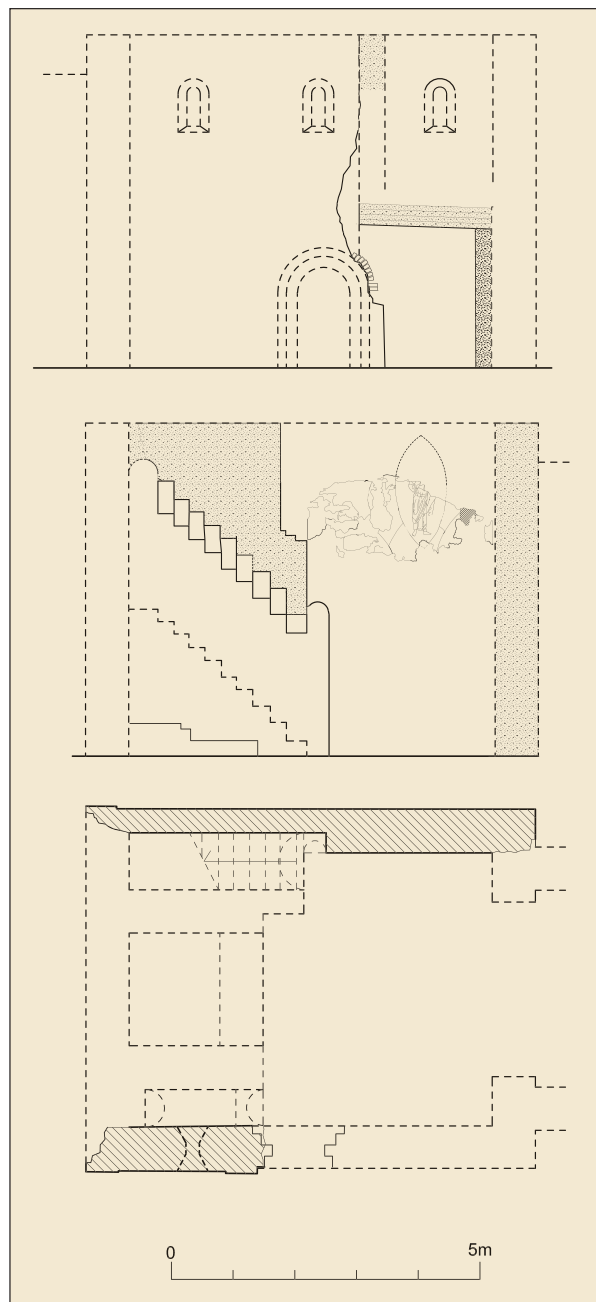
A homlokzatok falmezőit cementes lábazat, lizénák, felül pedig utóbbiakkal egy síkban levő, vízszintes vakolatszalag keretelik, főpárkány nincs. A középkori eredetre a homlokzatokon jelen állapotban semmi nem utal, bár elképzelhető, hogy a déli oldalon, a torony és a déli hajóbővítmény közé eső szakaszban, a két nyugati lizéna román kori faltagolás maradványát képezi, mintegy kivétítve a belső térszerkezetet. A rendkívül kisméretű középkori templom a XVIII. század elején már szűknek bizonyult a református gyülekezet számára, ezért 1733-ban a keleti részeket lebontva a hajót meghosszabbították, és a protestáns térszükségleteknek megfelelően egységes, tagolatlan belterűvé alakították, majd 1830-ban tovább bővítették egy tágas, a templommal azonos magasságú déli toldaléktérrel. Ugyanekkor emelhették a klasszicizáló homlokzati tornyot, melynek áldozatul esett a teljesen újjáépített nyugati hajófal, valószínűleg a középkori karzattal együtt.

Ma a templom nyugati végében fakarzat áll, amelynek északi harmadában első látásra furcsának tűnő jelenségeket regisztrálhatunk: a karzatalj teljes szélességét egy 50 cm magas falazott padka foglalja el, erről indul egy újabb kori támasztófal takarásában a fa csigalépcső, melynek fordulója az északi falban kialakított, ferde lezárású bemélyített fülkeként jelentkezik.

1993-ban, a templombelsőben végzett tatarozás alkalmával, a nyugati karzat mellvédje és a szomszédos ablak között egy Köpönyeges Máriát ábrázoló freskó került elő. Bemutatása helyett farostlemezzel takarták el, amire rámeszeltek. Ezt 1999-ben eltávolították, majd 2002-ben Lángi József restaurátor megtisztította a kép felületét, és kisebb állagmegőrző beavatkozást végzett.⁵ 2010 tavaszán Kiss Lóránd folytatta a falképrestaurátori kutatást, feltárva az északi fal teljes középkori felületét és

a korábbi fölött egy nagyobb méretű Krisztus Színeváltozása ábrázolás fragmentumait.

További, a déli oldalra is kiterjedő falszövet vizsgálatok vetettek fényt a középkori falakra és a nyugati rész térelrendezésére.⁶ Északon a falképet is hordó román kori vakolat maradványait mindkét oldalon csorbázatok határolják: az ablak mellett az egykori diadalív, a másikon a falakkal egykorú karzaté. Itt az újkori köpenyezé-

3. Alaprajz és falnézetek (elméleti rekonstrukció)

4. A hajóbelső rekonstruált tömege

sek mögött egy, a fal vastagságában kialakított lépcsőfeljáró maradványai kerültek elő, melyet tekintve, hogy a 70 cm-es fal nem fogadhatta magába a teljes lépcsőszélességet (ez 33 cm-re mélyül bele), úgy képztek ki, hogy legalább a fele beugrott a hajó terébe. Bejáratát egy keskeny, félkörívesen záródó, fülkeszerű beugrás készíti elő. Megmaradtak a nyugati irányban lépcsősen, 26 cm-es szakaszokkal emelkedő, hevederekkel kiképzett boltozatának lenyomatai és az északnyugati sarok pihenője fölötti, harántirányú donga néhány téglája.

A déli oldalon, 2,3 m magasságban bukkanak elő a középkori karzat nyugat felé enyhén lejtő dongavállának maradványai, meglepetésre azonban az ívindítás tégláinak szögéből egy maximálisan 60 cm széles (szegmensíves áthidalás esetén sem sokkal szélesebb), boltozott falszoros szerkeszthető ki. A 2,2 m széles karzat emeletét egy félkörívesen záródó, rézsűs bélletű, utólag befalazott ablak világította meg, tőle keletre csorbázat jelezte, hogy a hajó felé a karzatot fal zárta le egykor. Ez alatt a karzataljban nem volt heveder, a donga tehát közvetlenül nyílt a hajótérbe, viszont éppen a fal vonalában került elő a déli kapu jobb oldali, lépcsősen szűkülő béllete és ívindítása. Itt egy szabálytalan vonal mentén, 1,9–2,5 m-re a nyugati faltól véget is ért a középkori hajó déli falának maradéka. A falcsatlakozások takarásában levő csorbázatokból az is kikövetkeztethető volt, hogy a középkori hajó nyugati fala nagyjából ugyanoda esett, ahol ma áll a XIX. századi fal.

Mindezen megfigyelésekből egy meglehetősen rendhagyó elrendezésű nyugati tér képe bontakozik ki. A földszinten a déli oldal keskeny dongaboltozatos árkádjá és az északi oldal maximum 90–95 cm-nyi széles lépcsőfeljárója, illetve ezek belső támaszai közé elvileg beleszerkeszthető egy 1,8–2,4 m nyitású, központi térszakasz, nagyjából a templomhajó szimmetriatengelyébe, a karzatalj szerkezeti sémája tehát két keskeny szélső falszoros

által közrefogott szélesebb árkádból állhatott. Az árkád mögött síkfödém, (él)keresztboltozat vagy donga egyaránt elképzelhető, rajtuk a karzat járószintjének eléréséhez pedig a rekonstruálható lépcsőfeljárónak be kellett fordulnia a nyugati falnál és még két vagy három lépcsőfoknyit kellett emelkednie dél felé. A karzat északi csorbázatának formájából ítélve a lépcsőfeljáró indítását magába foglaló faltömb kelet felé enyhén kiugrott a karzat falsíkjából.⁷ Az északi falban kiképzett keskeny karzatzeljáróra két közeli, nemrég megkutatott épület példáját idézhetjük: Vedresábrány (Abramuș) és Érszöllős (Vișoara) református templomait.

Ez a félig zárt és persze többféle emeleti nyílásrendszert és boltozati megoldást megengedő nyugati karzatelrendezés még többfajta felső lezárást tesz lehetővé tornyos változatban is, de a nyugati fal elbontása végleg kihúzta a talajt bármiféle biztosabb tömegrekonstrukció alól. Az általunk javasolt elméleti rekonstrukciót tehát csak az alapozások szintjén tudná megerősíteni egy régészeti feltárás, melynek további feladata elsősorban a szentély alakjának meghatározása.

Összegezve: a templom, kis mérete ellenére, igen tagolt belső térű volt, melyben különös hangsúlyt kapott a nyugati rész; a rendelkezésre álló 5,9 m hosszúságnak a 2/5-ét foglalja el, maximális redukcióját képezve egy komplex nyugati karzatos elrendezés szerkezetének; a falazott és boltozott karzatzeljáró kialakításának igénye pedig az építettől részéről egyértelműen sugallja a karzat

5. Két periódusú falképek a hajó északi falán

száma lényeges funkcióját. Ezzel összefüggésben aligha véletlen, hogy a templomba belépő számára az északi falon feltároló *Transfiguratio*-kép a húsvéti ünnepkört vezeti be. A nyugati karzat a húsvéti liturgia helyszíne is, az ideiglenes szentségörzés helye, és ha a karzatalj szű-

kebb – gyakorlatilag használhatatlan – tereinek funkcióját latolgatjuk,⁸ megoldásként kínálkozik a Sírbatétel szer-tartásánál használt Úrkoporsó elhelyezésének gondolata.

A középkori nyugati képzőművészetben viszonylag ritka, kifejezetten bizánci témájú ábrázolás,⁹ a *Transfiguratio Domini* (hazai példái: koronázási palást – XI. század;¹⁰ Óraljaboldogfalva, református templom, északi hajófal – XIV. század eleje¹¹), azt a momentumot örökíti meg, amikor nem sokkal a keresztre feszítés előtt Jézus felvitt hármat az apostolok közül – Pétert, Jánost és Jakabot – egy magas hegyre, és „szemük láttára elváltozott: arca fénylett, mint a nap, ruhája pedig fehérén ragyogott, mint a fény. És íme, megjelent előttük Mózes és Illés, és beszélgettek Jézussal.”¹² Az egyházi hagyomány szerint a három kiváltságos tanítvány előtt a galileai Tábor hegye az Isteni ragyogástól történő megdicsőülés színtere, ahol a törvényt megtestesítő Mózesen és a prófétákat képviselő Illésen keresztül – akik számára Isten már kinyilatkoztatta magát – Jézusban kiteljesedve az Ószövetség teofániái jelennek meg.

Noha a keleti egyházban már a VI. század óta a tizenkét nagy ünnep közé tartozott, legkorábbi, kialakult kompozíciójú ábrázolása pedig 565 körül¹³ (ugyanaz válik a képrombolást követő közép-bizánci periódusban általánosan elfogadottá), a latinban csak az ezredfordulót röviddel megelőzően kezdték számon tartani,¹⁴ hivatalossá pedig csupán 1456-ban vált. A képtípus hagyományossá érlelődött formái mégis mindkét egyházművészetben a XIV.

század elejéig nagyjából azonosak. A mandorlában álló, fénynyalábokat kibocsátó Krisztust a vele társalgó Mózes és Illés fogják közre (néha őket is körülöleli a nagyméretű dicsfény), mindhármuk alatt hegycsúcs emelkedik (ritkábban felhők lebegnek), lábaiknál pedig a három apostol többnyire a fénytől megrémülten ereszkedik térdre, oráns pozícióba, meggörnyedve siet el vagy fekszik.¹⁵

A nyugat-európai falfestészetben jóval ritkább a téma megjelenítése; a változatok közt vannak a bizánci előképektől csupán stílusban különbözők (Köln, St. Maria in Lydkirchen – 1250 körül)¹⁶ és az ikonográfia kompozíciós kötöttségeitől ellazultabbak is (Schwarzhof – 1150 körül; Gurk, Bischofskapelle – 1260–1270-es évek).¹⁷

Berében csak a képmező felső feléből maradtak részletek – az apostolokból semmi –, megfosztva a kutatást attól, hogy a tanítványok ábrázolásában általában tetten érhető markánsabb gesztuskülönbségek alapján tehessen árnyaltabb értéktételeket az ikonográfiai és stílus jellemvonásokról. Ráadásul hiányzik Krisztus, valamint a próféták feje is. Ami értékelhető a falképen, az jól tükrözi a képhagyomány évszázadokra iránymutató erejét, és épp ezért szorosabb keltezésre is alkalmatlan: Krisztus *tunica talari*sának formája, a jobb térd alatt megtörő, vállra visszavetett és hátul lelógó *pallium*ának redővetése pontosan ugyanilyen – és mindkettő fehér – a legkorábbi ismert közép-bizánci miniatúrán,¹⁸ és idézhetők a példák a későbbiekből is.¹⁹

Szinte állandó vonása az Úr Színeváltozása ábrázolásoknak az a kevés töredékes elem is, amely a jobbán álló

6. Transfiguratio -kép az északi falon

Mózesből még kivethető: előrehajló feje és az aktív kommunikáció jeleként felemelt bal keze.

Ritka, egyszerűsítő megoldás a hegyeket sommásan érzékeltető három, ívelt kontúrú színes háttérfelt, közülük a bal oldalinak kissé rendhagyó módon Mózes nem a tetején áll, hanem az oldalában²⁰ (Illés esetében ez nem állapítható meg egyértelműen). A képtípus kevés individualizált eleme között vannak a mandorlából kisugárzó fénynyalábok. A sínai-hegyi Szent Katalin-kolostor apszisboltozatán megjelenő, prototípusnak számító mozaikon²¹ a teofániát, Krisztus isteni természetét és az Atyaistent szimbolizáló fénysugarak nyolcas száma több-rétegű jelentést hordoz,²² ám a későbbiekben ennek a sugarak irányainak és számának függvényében. Közös bennük, hogy majdnem mindig tengely szimmetrikusak, ezért nehezen érthető a berei megoldás, ahol a mandorla középpontjából vízszintesen sem indulnak fénysugarak, csupán egy lefele és egy ferdén jobb oldalra.²³ Arra gondolhatnánk, hogy mivel a sugarak szimbolikusan mindig a tanítványok felé irányulók, azok esetünkben ennek megfelelően voltak csoportosítva: egyik oldalt a Jézushoz szóló Péter, akit gyakran ábrázolnak életteliibnek, fel-emelkedve, lent pedig – és erre csak néhány nyugati példát ismerünk²⁴ – a szorosan egymás alatt térdeplő másik két apostol. A képnek ez a sajnos bizonyíthatatlan aszimmetrikus jellege lenne az egyetlen nem bizánci eleme.

Bere első kifestője a bizánci téma jó ismerője volt, de a falkép stílushelyzetét és korát igen nehéz meghatározni. Ha a szűkebb térségbeli ikonográfiai párhuzamok stílus aspektusát vizsgáljuk, nem mutat különösebb rokonságot egyik földrajzilag hozzá legközelebb eső *Transfiguratio*-val sem, a *Zackenstil* kiemelkedő emléket képviselő gurki kápolnábelivel és a XIV. század eleji italo-bizánci stílus legjelesebb hazai példájaként ismert óraljaboldogfalvival sem.

Ahogy a bizánci tradícióval különböző környezetekben és időpontokban kontaminált emlékek különösen a keletről eredő képtípusok esetében kötődhetnek szoros szálakkal egymáshoz, nem meglepő, hogy az említetteknél közelebbinek tűnnek olyan – amúgy egymástól távol eső – emlékek, mint a Le Puy en Velay-i előcsarnok (XIII. század eleje), a makedóniai Nerezi Panteleon-templomának (1164) vagy San Cesario di Lecce János evangélista templomának (1329 után) Úr Színeváltozás-képe.²⁵ Ami még Berében sajátos, az a *Transfiguratio* különállósága, ugyanis mind nyugaton, mind a közép-bizánci emlékeken ciklusok részeként szerepel, Ó- és Újtestamentumi sorozatban, Krisztus életének narratívájában, a Passió bevezetésében vagy egyéb kontextusokban.²⁶

Erre a korai freskóra a Zsigmond korban egy keretbe foglalt Köpönyeges Madonnát festettek. Nem tudjuk,

hogyan milyen ikonográfiai program részeként, esetleg devóciós képként. Több kisebb hiány mellett bal alsó harmada hiányzik, de hagyományos, szimmetrikus kompozíciójának minden eleme egyértelműen leolvasható: a kék háttér előtt álló, imára kulcsolt kezű Máriát két repülő angyal koronázza meg, szétnyitott vörös, patrandízes köpenyét kétoldalt egy-egy nagyobb angyal tartja. Alatta a zöld ruhája köré tömörülő menedékkeresők népes tömegéből imádkozó férfiak és nők aprólékos gonddal, de könnyed mozdulatokkal megrajzolt típusarcai látszanak ki. Festőjük a nagyobb formákat esetenlegesen kezelte, mint a részleteket, de összességében műve jó arányú, rajta a segítő angyalok szerepe nagyobb, mint általában az azonos témájú képeknél.²⁷

Kiss Lóránd

Beszámoló a berei református templom falképeinek kutatásáról és restaurálásáról

A 2010-ben végzett kutatás során kiderült, hogy a hajó északi oldalának első történeti vakolatfelülete az északi hajófal teljes felületét borította. Ez a 0,3-0,7 cm vastag vakolat rendkívül kemény, összetétele nagyjából mésztég, téglapor és kevés homok. Ezzel a habarccsal a téglafalat fűgázták, és a fal felületét is vékonyan borították. A felületet simították, de eldolgozásával nem mindenütt törődtek. Ennek köszönhető a vakolat „rongyos” jellege. Felületén jól nyomon követhetők az eltávolított középkori építészeti elemek csorbázatai (pl. a nyugati karzat lenyomata). Ez a réteg a téglamentemlom elkészülte után nem sokkal lehetett felhordva. A XII–XIII. századi téglamentemlomoknál több helyen találkozunk ehhez nagyon hasonló vakolattal, például az Ungvár (*Uzgorod*) környéki Palágykomorócon (*Komorovci*). Erre a vakolatfelületre hordták fel az első kifestés vakolatát, mely a hajdani nyugati karzattól az egykori diadalívig terjedhetett. E vakolat összetétele és jellege az első vakolatréteghez hasonló, nagyjából mésztég tartalmú, színe sárgásbarna, vastagsága nem haladja meg a 0,6 cm-t. Eredetileg két regisztere volt, melyből mára a felső regiszter maradt meg töredékesen. Felülete jól elsimított, de követi a téglafal enyhe egyenetlenségeit. A karzat és a hajdani diadalív közötti rész felső felét a Krisztus színeváltozását ábrázoló falképtöredék tölti ki. A központi részt Krisztus mandorlába foglalt, két és háromágú fénynyalábokat szétsugárzó alakja foglalja el, tőle jobbra és balra Illés és Mózes töredékes

7-8. A Köpenyes Madonna falkép részletei

figurájával. A jelenet szürkés árnyalatú háttéréből kiemelkedik a mandorla fehérés háttére. A falfestmény színei: téglavörös, bíbor, szürke, rózsaszín. A főbb szerkesztővonalakat, alakokat vörös színnel, ecsettel „előrajzolták”, majd kifestették. Az előrajz több helyen a kifestés után is látható maradt. Az alsó regiszter vakolatát a felső megfestése után hordták fel. Ebből mindössze egy fél négyzetméteres darab maradt fenn: rajta a regisztert lezáró vízszintes, vörös sáv, a kék (fekete) háttér és egy koronás glóriás fej töredéke látható. Bár a falfestmény nagyon töredékes, a vakolat készítéstechnikája és a kifestés stílusai alapján feltételezzük, hogy a XIII. század második felében, legkésőbb a XIV. század elején készülhetett.

A hajó északi oldalának második rétegét alkotó, 190 cm magas, 123 cm széles Köpönyeges Madonna-ábrázolás nem egy nagyobb falképciklus részlete, hanem egy különálló kép. Felső szélén jól megfigyelhető az alsímított vakolatszél. A kép jobb szélén töredékesen megmaradt a festett vakolat átfordulása a hajdani diadalívré. A falfest-

mény vakolata 0,5–1 cm vastag, szürke árnyalatú, a korábbi vakolatoknál több homokot tartalmaz. A kép freskó technikával készült, előrajzát fekete és okkersárga színnel, ecsettel hordták fel. A falfestmény színei: fekete, bíbor, rózsaszín, okkersárga és réz alapú halványzöld. A képet két vörös sáv közötti díszítősáv keretezte, amelyben a jobb oldalon szabad kézzel festett, *cosmata* díszítés, a felső szélén pedig sablonnal festett, geometrikus mustra látható. A sötétkének tűnő (fekete) háttér előtt a kép központi részét Mária alakja foglalja el, bíbor köpenyét két álló angyal tartja. Feje fölött koronát tartó két kisebb angyal volt látható, ebből mára csak a jobb oldali maradt meg. Mária köpenye alatt kisméretű, aprólékosan megfestett alakok töredékei láthatók. Mária ruhája halványzöld, akárcsak a bíbor köpenyén látható, kereszt alakú díszítések.

Az 1. rajz Emődi Tamás-Kosdi Attila munkája, a 2–6. ábrákat Emődi Tamás, a 7–8. fényképeket Kollár Tibor készítette.

JEGYZETEK

¹ MAKSAI 1940. 32., 116.; NÉMETH 2008. 28–29.

² LUKSICS 1931/1938. No 1050.

³ *Szatmár* 2007. 33–34. (Terdik Szilveszter).

⁴ KISS, LÓRÁND – EMŐDI, TAMÁS: *Cercetare stratigrafică, studiu de parament, intervenții de conservare și restaurare a picturii murale din biserica reformată din Berea, jud. (Kutatási jelentés). Satu Mare, 2010. 1–17.*

⁵ LÁNGI 1999. 3 kép; LÁNGI 2004. 55–57.; LÁNGI–MIHÁLY 2004. 12–13.; LÁNGI 2006. 57.; GOMBOSI 2008. 154.; JÉKELYI–LÁNGI–MAROSI 2009. 44–48.

⁶ Kiss Lóránd és Emődi Tamás idézett jutási jelentése, 12–14.

⁷ A lépcső aljának tömör fáltömbjéből maradhatott a jelenlegi csigalépcső alatti falpadka, de itt is számolhatnánk a falvastagság oldására kínálózó füllel léteivel.

⁸ Ha csupán építészeti szempontból ítéljük meg, a karzatalji falszoros különös formája adódhat abból az egyszerű körülményből, hogy a keskeny hajószerűség miatt például egy, a hajó terébe beékelődő torony alja mellett ennyi hely marad oldalt, de rituális vonatkozást is keresve, felmerülhet olyan ritka – bár eredetileg aligha társtalan – kialakítás lehetősége is, mint a felsőrsi prépostsági templom toronyaljának sírfülkéje, akár a karzaton teret kapó, halottkultusszal összefüggő szertartásokhoz kötődve. A funkciótól akár függetlenül is, annyi még felvethető, hogy a boltozott falszoros és a karzatalj központi tere között átjárás, vagy legalábbis vizuális átláthatóság lehetett.

⁹ ELSNER 1988. 474.

¹⁰ *Európa közepe* 2000. 22.: 23 jegyzet (Kovács Éva).

¹¹ LIONNET 2001/2002. 72. (irodalommal); SZABÓ T. 2004. 43., 48., 50., 5 kép; SZABÓ TEKLA: *Az őraljboldogfalvi református templom falképei* (doktori disszertáció, ELTE – Művészettudományi Doktori Iskola, 2008). 83–84., 80. kép/10. jelenet, 122–128. kép.

¹² Miután Péter hozzászólott Jézushoz, az Atya tesz tanúságot: „fényes felhő árnyékolta be őket, és hang hallatszott a felhőből: Ez az én szeretett Fiam, akiben gyönyörködöm, reá hallgassatok! Amikor a tanítványok ezt hallották, arcra borultak, és nagy félelem fogta el őket.” (Mt 17,1–9; Mk 9,1–9; Lk 9,28–36).

¹³ MIZIOLEK 1990. 42–60.

¹⁴ RADÓ 1939. 377. Magyarországon a XI–XII. század fordulója körül keletkezett Szelephényi-kódexben helyi ünnepként szerepel.

¹⁵ ANDREPOULOS 2005. 156–159.

¹⁶ CLEMEN 1916. 568–588.

¹⁷ CLEMEN 1916. 298., 305.; GBKÖ II.: 400., 436–437., 118. kép.

¹⁸ Khudov psalterium, IX. század közepe. Moszkvai Állami Történeti Múzeum. Cod. 129, fol. 88 v. (konstantinápolyi munka).

CORMACK 1985. 134.; ELSNER 1988. 1. kép.

¹⁹ Sínai-hegyi kolostor, ikon, XI. század. – WEITZMANN 1973. 23., 30. kép; Daphni kolostor mozaikja, 1100 körül.

SCHILLER 1971. 408. t.

²⁰ Ilyen megoldásra példa: Tetraevangélium, Bibliothèque nationale (Paris gr. 54) – MILLET 1960. 195. kép

²¹ ANDREPOULOS 2005. 127–128.

²² Összefügg többek között az idők végezetének nyolcadik napjával, amikor a földi nap helyett az igazságosság Napja süt fel. MIZIOLEK 1990. 56–59.

²³ Csak lefele, több irányba kisugárzó nyalábokra: Affligherni Evangeliárium, 1100–1120 körül. – *Rhein und Maas* 1972. 288.: No J14.; Evangeliárium (Berlin), XI. század és elefántcsont lap (München) – CLEMEN 1916. 304., 220. kép; Bolgár kézirat, XIV. század – ANDREPOULOS 2005. 79., 1. kép; Őraljaboldogfalva – SZABÓ 2008. 83–84.

²⁴ CLEMEN 1916. 304.: 105. jegyzet.

²⁵ Krisztus alakján túl rokon vonások a kék háttér, a kerekded, foltzerű dombok és az áttetsző, utóbbinál szintén három vonallal ábrázolt fényugarak. BARRAL I ALTET 2000. 42.; SINKEVIĆ 2000. 53–55.; Krisztus alakjának hasonlóan rajzos megfogalmazása FALLA CASTELFRANCHI 1991. 213., 233.

²⁶ ELSNER 1988. 476.

²⁷ JÉKELYI–LÁNGI–MAROSI 2009. 44.; GOMBOSI 2008. 60., 61., 154. A *Transfiguratio*-ra egy másik jelenetet is ráfestettek, ebből azonban csak egy dicsfény kis részlete maradt meg, összefüggése vagy akár egykorúsága a Köpönyeges Máriával kérdéses.

Csengersima, református templom

A Szamos jobb oldalán, az ugocsai főesperességben elterülő falu neve a Simon személynévvel hozható összefüggésbe.¹ Első említése 1327-ből való, amikor Tatár Miklós lányának fiai *Symán* lévő apai részük negyedét átengedik féltestvéreiknek.² A kismemesi falu birtokosai a továbbiakban az egymással rokon Simai, Szárazberki és Mikolai család. 1336-ban a király Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adja a hamis pénzverés miatt megégetett Simai (Szárazberki) László részét,³ amely 1351-ben Csaholyi Jánoshoz kerül. A Mikolaiak 1406-ban a Drágfiakkal is konfliktusba kerülnek simai részükkel kapcsolatban, de

érdekeiket sikeresen védik meg, és a XIX. század közepéig ők maradnak a fő birtokosok.⁴ A templomra vonatkozó középkori forrás nem ismert.⁵ A hitújítás korától fogva a reformátusok gondoskodnak róla. A XVIII. század elején a Rákóczi-szabadságharc és az 1709-es pestisjárvány miatt a falu elnéptelenedik. 1717-ben a tatárok felgyújtják a templomot, mely ezután 10–12 évig pusztán áll. Újjáépítésére 1729–1734 közt kerül sor. 1761-re keltezhető a templom nyugati előcsarnoka és valószínűleg a nyugati homlokzatára ültetett fa harangtorony is.⁶

Ebben az állapotában látta a templomot Henszlmann Imre, aki Flóris Rómer és Schulcz Ferenc társaságában 1864-ben járt a helységben. Ennek emlékét őrzi Schulcz egy rajza a templom nyugati homlokzatával, kapujával, ablakával, ülőfülkéjével és egyéb részleteivel,⁷ továbbá Henszlmann leírása 1864-es publikációjában.⁸ Ezek a feljegyzések azért különösen értékesek, mert nem sokkal később, 1891-ben repedéseket észleltek a diadalíven, és 1893-ban az életveszélyesnek nyilvánított templomot bezárták. Ezután jelentős beavatkozások történtek az épületen, melynek során fontos középkori részletek tűntek el.⁹ Lényegében ez az állapot maradt fent a XX. század végéig,¹⁰ amikor Juan Cabello vezetésével alapos régészeti kutatások kezdődtek. Ezek tisztázták a templom történetét, melyről a kutató részletes tanulmányban számolt be.¹¹ A teljes műemléki helyreállítás 2000-ben fejeződött be.¹² Ennek alapján a templom a térség jól feldolgozott, mintaszerűen helyreállított középkori emlékei közé sorolható.

A téglából épült templom jelenlegi formájában egy szentélynegyszöghöz csatlakozó, félköríves szentélyből, egyhajós hosszaházból és előcsarnokból áll, a nyugati kapu fölött ácsolt harangtoronnyal (az alaprajzot l. a szerző *Az Árpád-kori építészet határvidékén...* c. tanulmányában). A félköríves apszis lábazata vakolattal lekerekített zárású. Párkányát idomtéglaívből készült, félköríves motívumok adják, melyek a falsíkban helyezkednek el; ezáltal a látvány kis félköríves fülkesorhoz hasonló. A párkány feletti falazat nagyobb része két középkor utáni fázisból származik, melyek közül a felső modern téglából ké-

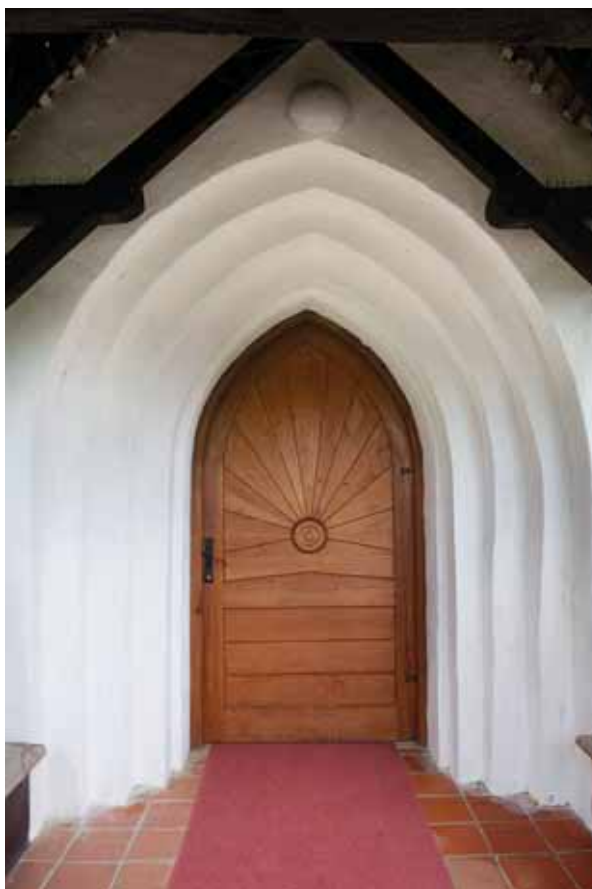

1. Nézet északkeletről

szült. A szentélyt két, a restaurálás során kibontott ablak világítja meg, melyek a félköríves fal északkeleti és délkeleti részére esnek; a keleti tengelyben nem létesítettek nyílást. Az ablakok zömök arányúak, rézsús kialakításúak, lezárásuk lekerekített csúcsív.

Az apszishoz csatlakozó, valamivel szélesebb szentély-négyszög lábazata és párkánya a déli oldalon a szentélyéhez hasonló kialakítású. A szentélynél mintegy 40 cm-rel magasabban elhelyezett párkány fölötti falazatot itt is két fázisban magasították. Északon a lábazat folytatódik, de elmarad a párkány, és a helyreállítás óta egy elbontott északi sekrestye csorbázata látszik. Ugyanitt érzékelhető a sekrestye befalazott ajtaja is. Fölötte újabb, rézsús nélküli, csúcsíves ablak. A déli falon a restaurálás előtt hasonló formájú, a téglafalba tört ablak volt látható, melynek kávjáján az első vakolat homokos, barna színű volt. Az újabb kialakítású ablakká mellett azonban előkerült egy korábbi, a falazattal egyidős, rézsús, feltehetőleg félköríves ablak maradványa is, melyet rekonstruáltak; ezek szerint ennek a befalazott ablaknak a helyén nyitották a csúcsíveset. Az apszis eredetileg boltozva volt, ennek ívindítása ismert. Belső falában három fülke található: az északi oldalon a nyugati, magasabban elhelyezett, hegyesszögben záródó az építéssel egykorú, míg az ettől jobbra található, hasonló formájú, de alacsonyabban elhelyezett fülke utólag lett kialakítva. Ez utóbbinak megfelelő, de a fallal egykorú a déli falban található fülke is. A szentély-négyszög déli falában kétülékes ülőfülkét bontottak ki, melynek téglából rakott osztopillére háromlépcsős lábazattal és hasonló fejezettel rendelkezik; a fülkék lezárása háromszögű. Ez az ülőfülke azonban nem az épület eredeti falazatában helyezkedik el, hanem egy, a déli falat megvastagító köpenyezésben. Ehhez a réteghez tartozott a szentélyt a hajótól elválasztó egykori diadálív is, mely mára megsemmisült, de csorbázatát a restauráláskor láthatóvá tették.

A téglalap alakú hajó falazása nagyrészt egységes, és megegyezik a szentély-négyszög köpenyezésével. Lábazata rézsús, párkánya nem maradt fent; legfelső téglasorai utólagos magasítás során készültek. Délkeleti sarkához az építéssel egykorú, a déli falra merőleges támpillér csatlakozott,¹³ melyet utóbb 50 cm-rel magasítottak, majd teljesen elbontottak. Ezzel szemben az északkeleti sarokhoz eredetileg a sekrestye nyugati fala támaszkodott, melynek elbontása után itt merőleges támpillért emeltek; később ezt is visszabontották. Ugyanekkor az északi fal közepén is készült egy támpillér, de ma már ez sincs meg. Megvannak azonban a nyugati fal utólagos (bekötés nélküli), átlós helyzetű támpillérei, melyek lépcsőöztek. Az északnyugati sarok teljesen újjáépített. Ablakok csak a déli falon találhatók. A nyugati részen egy keskeny, félköríves, rézsús ablak helyezkedik el, meglehetősen ma-

2. A rekonstruált nyugati kapu

gasan elhelyezve. A fal közepén és keleti felén egy-egy nagyméretű, szegmensíves ablak található. Ezek merőleges kávjáján két meszelés nyoma maradt meg, melyek közül a második megegyezett a szentély-négyszög déli ablakának kávjáján fellelt barna meszeléssel. A templom nyugati homlokzatán nyílik egyetlen kapuja. Itt a restaurálás előtt egy szegmensíves kapu nyílt. Ez egy széles, a homlokzat középső harmadát kitevő kapuépítménybe mélyed, melyet eredetileg háromlépcsős bélletes kapu számára létesítettek. Ennek nem volt fejezete, sem lábazata. A feltáráskor az ívindítás 30–35 cm-es darabja is előkerült. A jelenlegi, csúcsíves záródással rekonstruált kapu lényegében megfelel az átalakítás előtt, 1864-ben Schulcz Ferenc által felvett rajzon látható állapotnak.¹⁴ Ezen a kapuépítmény háromszögű oromzatos lezárása is látszik, amelyet különben takar a portikusz.

A feltárások és a falkutatás során nyert megfigyelések alapján a templom építéstörténetét Juan Cabello meggyőzően rekonstruálta. A középkort követő fázisokhoz tartozik a nyugati kapu átalakítása, a déli oldal két nagyobb ablaka, az apszis boltozatának és a diadálívnek az

3. A szentély nézete

elbontása, a szentély és a szentélynégyyszög felmagasítása, a déli és északi támpillérek lebontása,¹⁵ az apszis ablakainak és fülkéinek a befalazása. Mindez az 1893 utáni be-

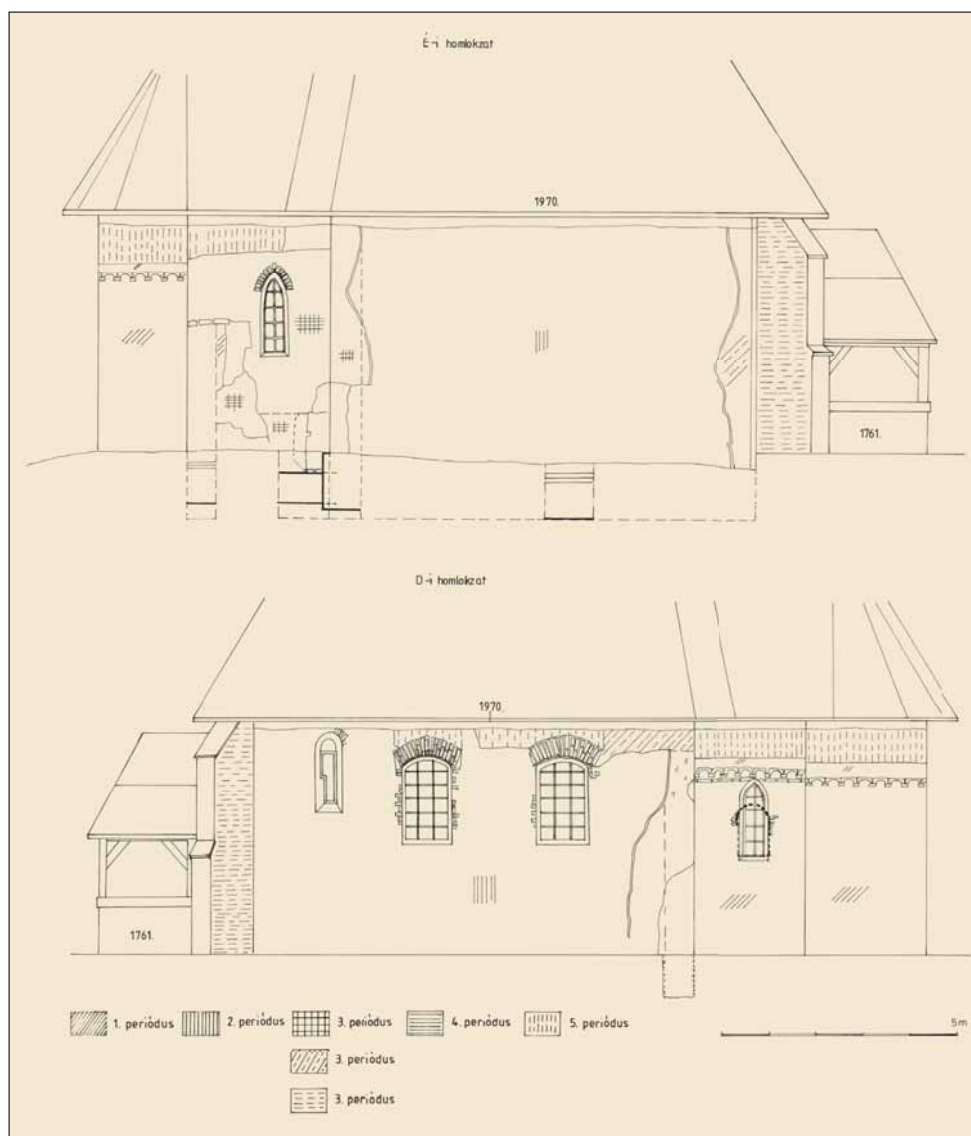
4. Ülőfülke a szentély déli falában

avatkozáshoz köthető. A szentélynégyyszög déli ablaka szintén újkori, de ennek első meszelése a déli hajóablakok második meszelésrétegével egyezik, tehát az 1890-es évek munkálatai során az ennek helyén álló ablakot előbb befalazták, majd valamivel később, mikor a szószéket az északi oldalról áthelyezték a délre, helyén új, keskenyebb, de magasabb ablakot nyitottak. Még a XIX. század előtt, vélhetőleg az 1729–1734-es helyreállításkor falazták újra az északkeleti hajósarkot, és létesítették a nyugati és északi támpilléreket; az északkeleti nyilván a lebontott sekrestyefal támasztóerejét volt hivatva pótolni. A szentélynégyyszög ehhez kapcsolódó északi falát is jórészt újjarakták, benne csúcsíves lezárású ablakkal.

Ha ezektől az utólagos átalakításoktól eltekintünk, a középkori templom két állapotát rekonstruálhatjuk. Az elsőhöz tartozik a félköríves, boltozott apszis, melyhez eredetileg a mai szentélynégyyszög járult hajóként. Ennek oldalfalai azonban a maiaknál mintegy kétszeres hosszabak voltak, nyugati zárófalának alapozását a mai hajóban találta meg Juan Cabello. Ennek alapján az egykori kisméretű templom hajója 4,25 m hosszú és 4,5–5,1 m széles volt; az eredeti falmagasság 5,5 m lehetett. A szentélyt és a hajót idomtéglából készült félköríves párkány zárta le, az apszis falán két, a hajó déli oldalán egy ablak maradt meg, mely utóbbit talán egy második is kiegészítette.¹⁶ A bejárat vélhetőleg a nyugati falon volt, de ez

nem bizonyítható. A szentélyfalban csúcsíves falfülkék készültek. Juan Cabello az alaprajzi formák alapján (Nyírtét, Székely és Nyírmihálydi, valamint a szomszédos területeken feltárt félköríves szentélyű templomok említésével) a XII–XIII. század fordulójára tette az építést, és a XII. század végén már biztosan birtokló Sima–Mikolai–Százberki rokonsághoz kötötte.¹⁷ Önmagában az alaprajz csak meglehetősen tág keretek közt használható datálásra. A szentély ablakainak átlós elhelyezése az említett három, félköríves apszisú, fennmaradt templomhoz hasonló – még akkor is, ha a székelyi analógia azóta elavult.¹⁸ Maguk a rézsús ablakok jellemzően román formák, melyeket azonban a XIII. században, sőt, még ezután is alkal-

maztak.¹⁹ Itt megfigyelhető kialakításuk, mely a záradékot enyhén megemeli, s ezzel a csúcsívhez közelíti, inkább késői datálást sugall. Magasabb reprezentációs igényről tanúskodik a párkány, mely ebben a formában egyedülálló: a félköríves párkány jelesebb épületeknél előforduló, egyszerű eszközökkel megvalósított, a falsíkba süllyesztett változatáról van szó, mely inkább a XIII. századra vall. Még több segítséget jelent a szentségfülkék kialakítása: ezek csúcsíves jellegű lezárása a XIII. század előtt nem valószínű, de annak is inkább a közepére, második felére mutat. Ennek alapján az építtetőket valóban a Simai család és rokonai közt kereshetjük, de a birtoklástörténet valamivel későbbi fokán, a XIII. század közepe táján.

5. Az északi és déli homlokzat az építési periódusokkal

Az épület jelentős bővítése azzal járt, hogy a régi hajó egy részét megőrizték szentélynégszögnek, és ehhez csatoltak egy nagyméretű hajót, valamint a szentélynégszög északi oldalához egy sekrestyét. Az új építkezés sem nélkülözte a díszítőelemeket. A déli hajófal ablakainak formája sajnos nem ismert; az egyetlen, de a karzat miatt magasabbra helyezett és speciális kialakítású ablak félköríves és rézsús, de a szentélyablakoknál keskenyebb, régiebb. Az apszisban létesített új szentségfülke formája a korábbiak követi. A legrangosabb elem a szentélynégszög déli köpenyezett falában elhelyezett ülfülke.²⁰ Ez a téglalapítményt eszközeivel a faragott kő ülfülkét imitálja. Egy további fontos, ma már csak részlegesen vizsgálható részlet a nyugati kapu. A csúcsíves, fejezet nélküli, lépcsős béléttű, háromszögű kapuépítménybe illeszkedő kapu határozottan késő Árpád-kori jellegű, mely összevethető a gacsályi és a székelyi templom nyugati kapujával.²¹ A templomon támpillért csak a délkeleti

sarokban, a falra merőlegesen alkalmaztak, amely a sekrestyével együtt a (mára elpusztult) diadalív megtámasztására szolgált; úgy tűnik, az apsziskupola kivételével a templom soha nem volt boltozva. Ezek a részletek az Árpád-kori hagyományok továbbéléséről, ugyanakkor az ülfülke révén újabb igényekről tanúskodnak, mely a bővítés korát a XIV. századra, de annak inkább első felére, második negyedére, esetleg közepére valószínűsítik. A falu birtoklástörténetében 1336-ban és 1351-ben bekövetkező változások hatással lehettek a helyi viszonyok közt igényesnek mondható átépítésre, ha nem is feltétlenül az új tulajdonosok beavatkozása révén, hanem inkább a régiek azon törekvéssel összhangban, hogy ősi birtokukhoz való jogukat még szemléletesebbé tegyék.

A fényképeket Mudrák Attila, a rajzot Arnóti Zsuzsanna és Kárpáti János készítette.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 265.; KISS L. 1988. I.: 317.

² ZICHY OKM. I.: 304-305.; AO KL. XI.: 308.; EO II.: 221.: No 600.

³ AO III.: 282.; AO KL. XX.: 303.

⁴ NÉMETH 2008. 266. és BOROVSKY 1908. 150.

⁵ KERNY-THALER 2008. 82. – úgy tudja, hogy 1237-ben egyházas hely, ami vélhetőleg a Szirmay Antal által említett, de hitelt nem érdemlő, 1237-re keltezett végrendeleten alapul, mely szól a „Symában lévő Szent Egyháznak” tett adományról is. Ld.: SZIRMAY 1809/1810. I.: 4–5., II.: 218–209., 178. §.

⁶ MMT X.: 366. (Tombor Ilona) a Historia Domus és Buday Károly lelkész 1930-as években készült kézírata alapján. Ld. még: CABELLO 2001. 406–407.

⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 30414. – GERECE 1906. 774. úgy tudja, hogy Henszlmann Imre hagyatékában alaprajz és csúcsíves papizék vázlata is volt (ez utóbbi rajta van az ismert rajzon, az előbbi pedig az 1864-es publikációban megjelent alapjául szolgálhatott).

⁸ HENSZLMANN 1864. 133–134., 137., 151–153.

⁹ Ezt az átalakítás Genthon Istvánnál 1896-os datálású. GENTHON 1961. 51.

¹⁰ Nem tekintve olyan beavatkozásokat, mint az 1928-as tetőcsere, a kazettás mennyezet restaurálása 1959–1973 közt és a partbiztosítás 1960-ban. MMT X.: 366. (Tombor Ilona). Egy 1971-re datált magasítást és talán ugyanakkor végzett külső vakolatlevertést és újravakolást észleltek, ld.: CABELLO 2001. 390., 395. A rajzokon (5. és 8. kép) a magasítás 1970-es évszámot visel.

¹¹ CABELLO 2001. 389–410.

¹² KERNY-THALER 2008. 85.

¹³ A támpillér és a hajófal alapozása ugyan nem volt kötésben, de a felmenő falazatuk igen, ld.: CABELLO 2001. 396.

¹⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 30414. A rajzon az ívek csúcsíves záródása nem egyértelmű, de az ívek meredek vezetése erre utal. Henszlmann kifejezetten csúcsíves kapuról ír (HENSZLMANN 1864. 152.).

A jelenlegi rekonstrukció, ahogy Schulcz rajza is, a béléttű háromlépcsősnek mutatja, míg az egykorú alaprajzon ez négylépcsős (uo., 134.). Szökrön Péter rekonstrukciós rajza inkább az utóbbi változatnak felel meg, ld.: CABELLO 2001. 405.

¹⁵ A hajó délkeleti és az északi fal középső támpillére még szerepel Henszlmann 1864-ben közölt alaprajzán (HENSZLMANN 1864. 134.), ezek tehát ezután tűntek el; ellenben az északkeleti támpillér már ezen sincs rajta, ami vagy a rajzoló mulasztása, vagy ennek elbontása már 1864 előtt megtörtént.

¹⁶ A rekonstrukciós rajzon két déli ablak szerepel, Cabello szövege két-három ablakról tesz említést, ld.: CABELLO 2001. 403., 15. kép.

¹⁷ CABELLO 2001. 404–405.

¹⁸ Időközben a székelyi templomról Juan Cabello és Németh Péter 2007-es kutatása megállapította, hogy a szentély a XVIII. századból származik. SIMON 2010. 293., 4. ábra.

¹⁹ A Vas megyei Szőcén azok a falszakaszok, melyeken félköríves ablakok találhatók, a XV. századi átépítéskor készültek, mivel ekkor a templom hajóját is szélesítették. A faragványok ugyan tényleg nem késő gótikusak, hanem az előző templomból használták fel őket másodlagosan. De még eredeti állapotukban sem tarthatjuk őket Árpád-koriaknak, mivel az első, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot is a XIV. századra datálta a régész (P. Hajmási Erika). LAHU 6.: 435–454.; VALTER 2004. 185–187.

²⁰ Ennek kegyűri ülfülke megnevezése nem indokolt, valószínűbb, hogy papi ülfülkéről van szó, vö.: CABELLO 2001. 400. és 13. kép.

²¹ A gacsályi templomról ld. e kötetben Juan Cabello és Simon Zoltán írását! A székelyi templom nyugati részét Juan Cabello és Németh Péter a XV. századra tették, ld.: SIMON 2010. 293.

Gyügye, református templom

A Szamos jobb partján fekvő település neve személynévre vezethető vissza.¹ Eredetét ahhoz a várjobbágyhoz kötik, aki az 1241-ben elpusztult Gyügyeteleke (későbbi nevén Paptelke) nevében is előfordul.² Ezek szerint a falu a tájárás előtt, a XIII. század első felében keletkezhetett. Első említése a településről származó Irok fiai, IPOCH és Péter 1284-es zálogügylete kapcsán történik.³ A falu felét 1322-ben a Szentemágócs nembeli Nábrádiak kapják.⁴ A falu a továbbiakban a Gyügyeiek és más családok birtokügyi kapcsán többször szerepel. Egy ilyen alkalommal, 1405-ben hallunk először a falu templomáról, amikor Zsigmond király Gyügyei Jakab fia Jánostól elveszi gyügyei birtokát,⁵ aki azonban azt a rajta álló Szűz Mária-kápolna kegyúri jogával együtt a váradi püspöknek és káptalanjának adja.⁶ Mivel a pápai tizedjegyzékben sem szerepel,⁷ valószínű, hogy a középkor során nem vált önálló plébániává.⁸ 1500-ban a templomot kőből épültnek mondják, melynek nincs tornya, de temetőjoggal rendelkezik.⁹ A XVI. század végén a falu református hitre tér. Templomukat, mely 1767-ben függetlenedik Szamos-

újlak anyaegyházától, 1762-ben megújítják.¹⁰ Az épület további renoválásáról az 1829-es és 1830-as földrengések után, 1833-ban értesülünk, amikor a diadalívet visszabontják. 1910-ben is folynak munkák a templomon, 1845-ben és 1927-ben tetőzetét javítják, 1971-ben pedig vakolatleveréssel járó renoválást hajtanak végre.¹¹ Ezek azonban nem eredményeztek jelentősebb beavatkozást az épületen, amely meglehetősen épen őrizte meg középkori jellegét, bár falképei áldozatul estek az utolsó beavatkozásnak.

Ennek ellenére sokáig elkerülte a művészettörténészek figyelmét, Henszlmann Imre és Rómer Flóris 1864-es utazásának programjából is kimaradt. Először Koroknay Gyula ismerte fel középkori eredetét és mutatta be Szabolcs és Szatmár megye egyenes záródású templomai kapcsán.¹² A templom azonban továbbra sem részesült kellő figyelemben, lelkésze szerint „minden olyan szürke, mint a ködös őszi égbolt.”¹³ Az Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ 1998–1999-ben kapott megbízást a templom helyreállításához kapcsolódó kutatásra és tervezésre, amelynek során felmérések és szondázó kutatások folytak, és az ennek alapján elnyert pályázati pénzből 2000–2001 során megindult a feltárás és a helyreállítás Gere László régész és Kaló Judit építész vezetésével. Az ünnepélyes felszentelésre 2003-ban került sor, s a következő évben a színvonalas helyreállítás Europa Nostra-díjban részesült.¹⁴ Az 1998–2003 közötti kutatásokról alapos dokumentáció¹⁵ és publikációk születtek.¹⁶ Ennek alapján a templom a jól feldolgozott emlékek közé sorolható.

A sötétvörösré égetett téglából épült, torony nélküli templom két részből, egy 7,6 × 8 m-es, egyterű hajóból és annál keskenyebb, 6,3 m széles és 5,35 m hosszú szentélyből áll.¹⁷ A templom nyugati homlokzata előtt a XIX–XX. századra keltezett előtér állt, melyet a restaurálás során faserkeztű esővetővel váltottak fel. A szentély majdnem négyzet alaprajzú. Lépcsősen visszaugratott – de vakolattal rézsűsre alakított – lábazata az alapozástól számított 65 cm magasságban fut körbe.¹⁸ Déli falán két nyújtott, félköríves záródású, rézsűs ablak található.¹⁹ Ezek rézsűjét 1971-ben beszűkítették, az újabb restaurá-

1. Délnyugati nézet

2. Délkeleti nézet

lás során állították vissza eredeti formájukat. Az ablakok boltívet átalakították, azok pontos magassága nem volt megállapítható, de nyugati kávéjuk viszonylag épen maradt. A szentély keleti falán, középen egy, a déliekhez hasonló ablak található, ennek boltíve és mindkét kávéja javított. A keleti homlokzaton az ablak záradékvonala fölött fűrészfogas párkány húzódik a fal déli felén, mely az ablak déli kávéjáig tart. A restaurálás előtt e fölött még egy második hasonló sor is látszott, mely valamivel tovább, az ablak fölött a keleti fal közepén túl nyúlt. A fal felső részét később pelyvás agyagba rakott téglasorokkal javították, ami a fal északi felén nagyobb visszabontással járt. Az 1927-es tetőcsere alkalmával a párkányt újrarakták.²⁰

A szentély északi oldalán egy befalazott ajtó került elő, mely a sekrestyébe vezetett. Feltárták a 4,5 m × 3 m-es sekrestye alapozását is, mely kötésben volt a szentély és a hajófal alapozásával. A szentély északi falán, a sekrestye-ajtó fölött megmaradt a négytéglnyi boltváll. Ennek alapján a sekrestye kelet-nyugat irányú dongaboltozattal rendelkezhetett.²¹

A szentélybelsőben a falkutatás feltárta a boltozat nyomait. A sarkokban és az oldalfalak közepén boltvállak kerültek elő. A boltozat ívére annak alapján lehetett következtetni, hogy a zsuzzás során a falba vájatot véstek. Ezek a vájatok rajzolták ki a két oldalfalon a csúcsíves boltvállakat, amelyek egy kelet-nyugat irányú dongaboltozat fiókaiként értelmezhetők. A szentély déli falában egy na-

gyobb, félköríves ülőfülke, ettől keletre egy kisebb, tompaszögben záródó falfülke került elő. Az északi falban egyetlen, a délinél valamivel nagyobb, de hasonló formájú szentségfülke található. A szentélyt a hajótól tagolatlan diadalív választotta el, melynek záradékat 1833-ban bonthatták el. Koroknay Gyula csúcsívesnek feltételezte,²² a jelenlegi restaurálás félkörívesen állította helyre.

A hajó lábazata azonos magasságú és kialakítású, mint a szentélyé. A déli falon két, félköríves, rézsús ablak nyílik. Ezek formája a kutatás során eredetinek bizonyult, mind a félköríves záródás, mind a rézsú tekintetében, mindössze beszűkítették őket az 1971-es átalakításkor.²³ A hajófal felső két téglasora és főpárkánya újabb falazású. A hajó két nyugati sarkán egy-egy lépcsővel visszaugratott, átlós helyzetű támpillér található, melyet a kutatás a hajóval egykorúnak talált, noha lábazatuk magasabban van, mint a hajófalé.²⁴ A nyugati homlokzaton nyílik a templom bejárata. Ennek eredeti formáját az újabb restaurálás során állították vissza. A félköríves kapuzat lépcsős bélletű, három rétegű, mely egy 30 cm széles, 14 cm kiülésű kapuépítménybe mélyed, amely háromszögű, meredek oromzatban végződik.²⁵ A hajóbelsőben tagoló-

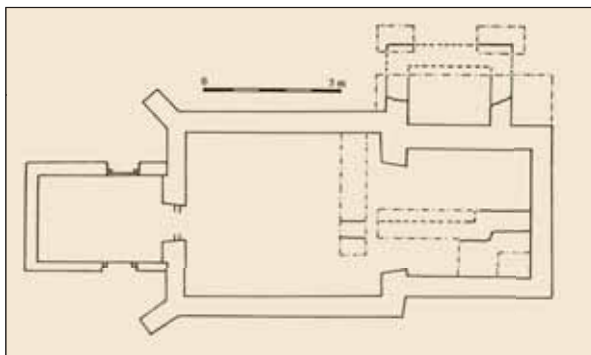
3. A templombelső kelet felé

elem nem ismert. A támpillérek ellenére nem valószínű, hogy valaha is boltozva volt.

A templombelső régészeti feltárása során egy korábbi épület nyoma került elő a szentély és a hajó területén. A szentély közepétől valamivel délre, 155 cm mélységben a kelet-nyugati falakkal párhuzamos alapozási árok került elő, mely a szentély keleti falától 160 cm távolságban 90°-ban megtörik, majd 30 cm után ismét nyugat felé fordul. Ennek folytatása a hajóban is megfigyelhető volt, de a fal teljes hossza nem ismert. Ennek alapján feltehető, hogy egy a maihoz hasonló alaprajzú, de jóval kisebb korábbi templom szentélyének és hajójának déli alapozá-

sáról van szó.²⁶ További kutatás híján nem állapítható meg az építmény szélessége és hossza, és pontos datáláshoz sincs fogódzópont.

A mai templom építését tehát ez a korai, minden bizonnyal négyzetes szentélyű, egyhajós, kisméretű templom előzte meg. Ha tekintetbe vesszük a falu létrejöttének valószínű dátumát, továbbá az egyenes szentélyű templomok hazai elterjedését, akkor ezt leginkább a XIII. századra tehetjük. A nagyobb templom építését indokolhatják a tatárjárás pusztításai, de még valószínűbben a falu birtoklásában beállt változások. Formai alapon a mai egyenes záródású templomot Koroknay Gyula a XIII. század elejére,²⁷ mások sommásan a XIII. századra²⁸ tették. Részletformái sok román kori sajátosságot mutatnak: ilyen a nyugati kapu és az oromzatos kapuépítmény kialakítása, mely megfelel a XIII. századnak, a keleti fal fűrészfogas párkánya (mely, ha valóban kétsoros volt, a ritka megoldások közé tartozik²⁹), és az ablakok félköríves, rézsús formája. Ezek valóban a XIII. század jellegzetességei közé tartoznak. Ugyanakkor a templommal egykorú átlós támpillérek, a szentély aránylag nagy méretei és csúcsíves fiókokkal ellátott dongás boltozata inkább későbbi időpontra vallanak, és gótikus hatást mutatnak. Stílusán a XIII. század második fele és a XIV. század első évtizedei egyaránt elképzelhetők. A feltáró Gere László a Vámosatya, Nagylónya, Márokpapi és Csaroda templomaival jelle-

4. Feltárási alaprajz

mezhető, bordás keresztboltozatos szentélyű beregi körnél korábbiak, a baktalórántházi és ajaki templomokkal nagyjából egykorúnak vagy azoknál valamivel fiatalabbnak tartja és a XIII–XIV. század fordulójára teszi. Németh Péter a tulajdonviszonyokat is figyelembe véve amellett érvel, hogy az 1322-es birtokosztás előtt épült, vagy talán még 1284 előtt, amikor a 8 márkányi zálog kifizetése is meghaladta az itteniek erejét.³⁰ A fentiek tükrében az utóbbi lehetőség sem zárható ki, de valószínűbbnek tűnik az 1284–1322 közti datálás.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, az alaprajz forrása: Gere 2000.

JEGYZETEK

¹ KISS L. 1988. I.: 552–553.; NÉMETH 2008. 106.

² NÉMETH 2008. 106., 219.

³ ZICHY OKM. I.: 57.

⁴ AOKL. VI.: 651. – vö.: AOKL. XIII.: 327–328. (1329).

⁵ ZsO II/1.: 463.: No 3850.

⁶ ZsO II/1.: 525.: No 4260. – vö.: MMT X.: 318. (Gergelyffy András): Gyügyei János Jakab nevű fia.

⁷ Vö.: NÉMETH 2008. 107.

⁸ HORVÁTH R. 2000. 128.; KISS K. 1878. 515. éppen az 1405-ös adat alapján véli katolikus anyaegyháznak.

⁹ DL 20991. – idézi: NÉMETH 2008. 107.

¹⁰ Ezt a hajó északi falán előkerült falkép felirata tanúsítja. LÁNGI 2003. 46.; GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008. 11. A különválás folyamatáról részletesen: KISS K. 1878. 515–516.

¹¹ Ez az Országos Műemléki Felügyelőség tudta és engedélye nélkül zajlott. GERE 2000. 171–173., GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008. 11–12.

¹² KOROKNAY 1960. 122–123. Ezt megelőzően KISS K. 1878. 519. datálta a XV. század második felére. Ezt ismétli KOVÁTS 1942. I.: 139.

¹³ GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008. 4. – Varga Árpád református lelkész ajánlása.

¹⁴ WINKLER 2005.; SIPOS 2007.

¹⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 39267–39271.

¹⁶ HORVÁTH R. 2000.; GERE 2000.; VERES 2000.; JANÓ 2003.; JANÓ–KALÓ 2003.; LÁNGI 2003.; GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008.

¹⁷ GERE 2000 173. A Lukácsy Gábor által 1976-ban készített alaprajzon a hosszház szélessége 7,4 m, hossza 8,3 m. KÖH Tervtár, ltsz.: 63796 – közölve: MMT X.: 318.

¹⁸ GERE 2000. 173., 5. kép

¹⁹ GERE 2000. 184. a szentély ablakait „a félkörívhez nagyon közel álló lapos csúcsíves lezárásúnak” mondja. Ez a finom különbség a mai helyreállított ablakokon nem érzékelhető, ahogy ez a templom helyreállításáról írt füzetben megfogalmazottakból is kimaradt. GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008. 24.

²⁰ GERE 2000. 174–179.

²¹ GERE 2000. 180.

²² KOROKNAY 1960. 122.

²³ A hajóablakok Koroknay leírása szerint rézsús nélküliek voltak (KOROKNAY 1960. 122.), MMT X.: 318. (Gergelyffy András) szerint az ablakok csúcsívesből kosárvívesé alakítottak. GERE 2000. 174. szerint egyik megállapítás sem igazolható.

²⁴ KOROKNAY 1958. 122. feltételezte a támpillérek utólagosságát.

²⁵ A kapu kutatásának első fázisa: GERE 2000. 182. A kutatást csak az előcsarnok lebontása után lehetett befejezni, ennek eredményei: GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008. 20. és felmérési rajz a 19. oldalon.

²⁶ GERE 2000. 182.

²⁷ KOROKNAY 1960. 122.

²⁸ MMT X.: 318. (Gergelyffy András); SZATMÁRINÉ 2000. 73.

²⁹ A környéken csak a szabolicsi Nyírmihálydi hajójának déli párkányát alkotja kétsornyi fűrészfogdíz. A Dunántúlon, ahol a fűrészfogas párkányra 27 példát ismerek, három sorban alkalmazták Kehidán, két sorban Hercegszőlősen, Kimlén és Mosonszolnokon, továbbá az egeregyi templom tornyán. A máriaszéplaki rom szentélyén az ívsor fölött kétsornyi fűrészfogdíz van.

³⁰ SZATMÁRINÉ 2000. 9. (Németh Péter bevezetője).

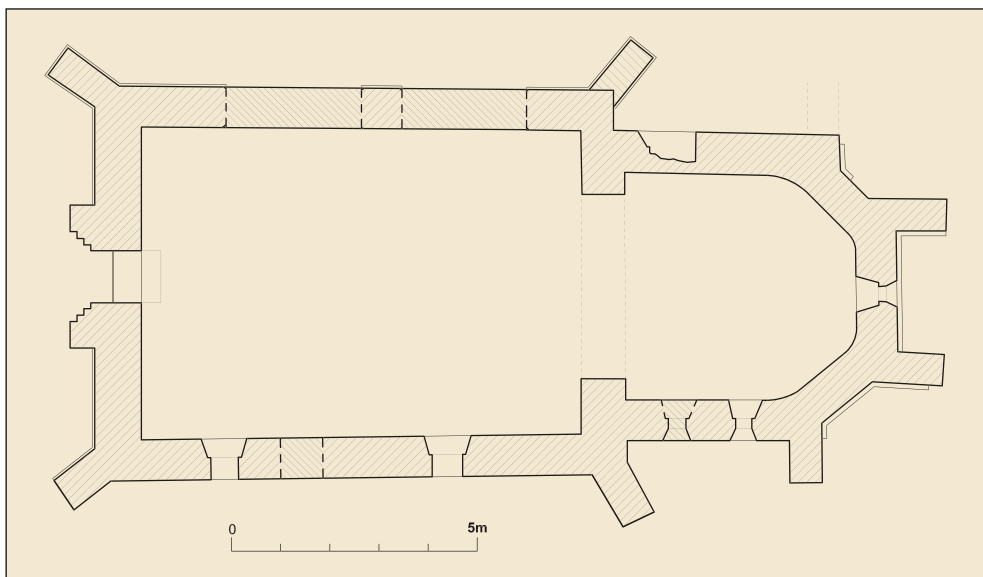
Csomaköz, református templom

Az először 1298-ban említett falu az egész középkoron át a Kaplony nemzetség Ördög Simontól leszármazott ágainak birtokában volt, többször osztozkodnak rajta, illetve perlik egymástól az egyes településrészeket, Ördög unokája, Péter fia Márton és utódai innen is nevezik magukat.¹ Már ekkor számolhatunk két különböző falurész létezésével, Csomaköz (Ciumești) kaphatta később a Nagycsomaköz (1329) nevet, Várcsomaköz (1306) vagy Kiscsomaköz viszont a XV. század második felére elnéptelenedett. A falu nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, ám 1349-ben már feltűnik Miklós nevű papja,² aki egyúttal szatmári alesperes, majd 1462-ben Márton nevű plébános.³ Templomának Mindenszentek titulusáról 1548-ból van adatunk.

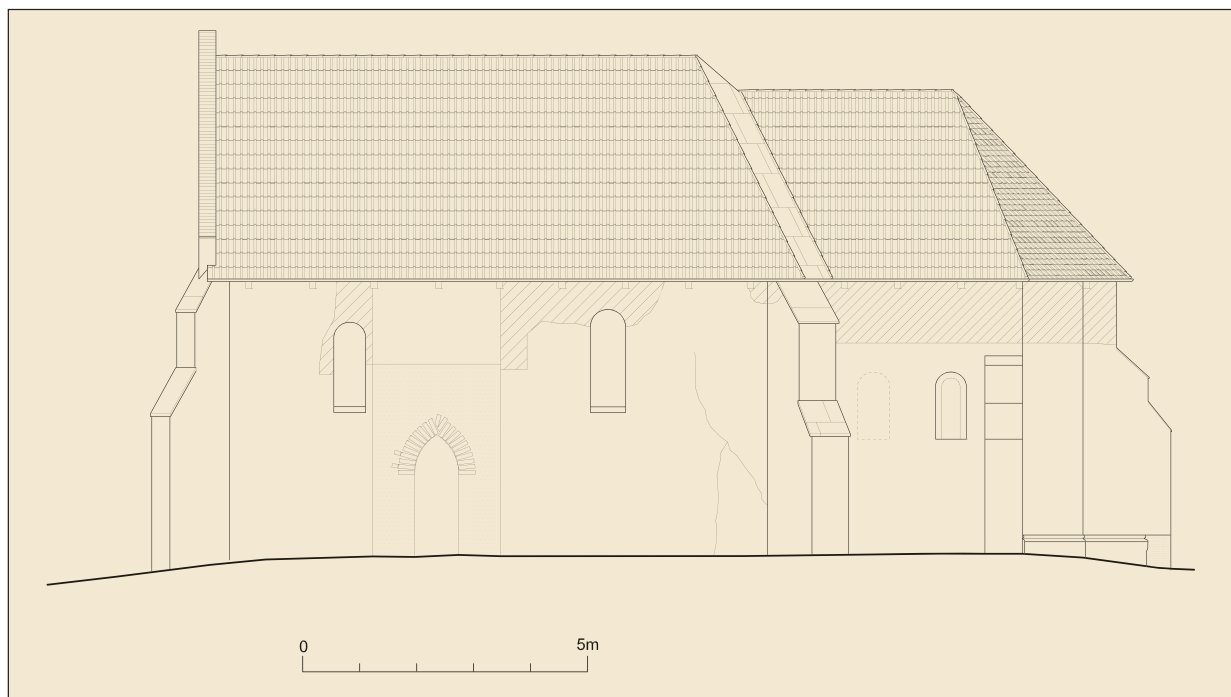
A Berével összenőtt falu főutcájának keleti során, a környezetéből enyhén kiemelkedő helyen áll a téglalap alaprajzú hajóval és a nyolcszög öt oldalával záródó szentéllyel felépített templom, mely elé 1831-ben fa haranglábat emeltek. A téglafalazatú épület homlokzatait vastag cementes vakolat borítja, részben eltakarva középkori

részleteit, az 1994 évi tatarozás előtt azonban lehetőség nyílt kisebb falkutatást végezni, illetve dokumentálni a fal-szövetben kirajzolódó jelenségeket. Megfigyelhető volt, hogy a hajó átlós állású, kétosztatú támpillérei közül az északkeletit biztosan utólag építették hozzá a falsarokhoz, itt ugyanis eredetileg a szentély északi falához csatlakozó sekrestye állt. Ennek további nyoma az elbontott keleti fal csorbázata és utóbb elfalazott bejáratának csekély maradványa. A szentély legsajátságosabb kialakítása a kétlépcsős támpillérek sarkokhoz való illeszkedése: ezek nem ferde állásúak, hanem a hosszfalakra, illetve a keleti zárófalra merőlegesen, ráadásul a falsíkok nem egyetlen, a szögfelezők vonalába eső élben metsződnek, hanem kétszer törnek meg, mégpedig a támpilléreknek a ferde falak felé eső síkjában.

A templomnak két bejárata volt. Nyugaton egy háromlépcsős, félkörívesen záródó kapu, derékszögű béllettagokkal, egyszerű, az egész bélletet átfogó vállpárkánnyal, amit félhengeres idomtéglaából alakítottak ki. A kaput befoglaló faltömb 50 cm-rel ugrik ki a falsíkból, felső

1. A templom alaprajza

2. A déli homlokzat felmérési rajza

része pártázatos, fokai – éppúgy, mint a köztük levő szakaszok – ferde lezárásúak. Ez alatt két sor fűrészfogas díszítésű sáv kapott helyet. Kevesebbet tudunk a délnyugati sarokhoz közelebb nyíló egykori déli kapuról, ennek ugyanis csak lenyomata volt kutatható a bevakolás előtt. 2,25 cm széles befoglaló tömbje a nyugatihoz hasonlóan kiugrott a falsíkból, de attól eltérően egyenes lezárású volt, nyílása pedig csúcsíves. A ma látható déli hajóablakok újkori kialakításúak, a náluk keskenyebb két eredeti

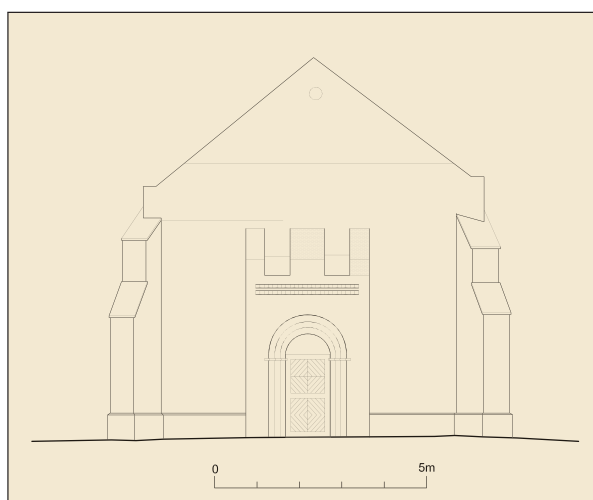
ablak magasabban helyezkedett el, a kapu két oldalán, szinte érintve azt.

Középkori formáját őrzi a szentély keleti és déli, félkörívesen záródó ablaka, melyek kifelé és befelé is részsűs kiképzésűek, belül az ablakok felfekvésére szolgáló keskeny beugrással. A kutatáskor kiderült, hogy a déli falban eredetileg két ablak volt, a nyugatit befalazták.

Két félköríves, elfalazott árkádot azonosíthattunk az északi hajófalban. A lábazattól mért 2,40 m magas árká-

3. A keleti homlokzat felmérési rajza

4. A nyugati homlokzat felmérési rajza

5. A templom délkeletről

dokat nyilván utólag vésték bele a falazatba, mert bár sarkaiknál a téglák gondosan élszedettek (utólag lemet-szettek?), de nincs teherkiváltó ívük, záradékaiknál a téglasorok vízszintesen futnak, továbbá az északi falon csatlakozó falak csorbázatát nem lehetett megfigyelni. A templom falazatának felső részét minden oldalon legalább részben újrarakták. Helyenként megmaradt a lábazati profil, ami a szentélynél egy élszedett és egy hengertagos idomtéglassorból állt.

A szentély boltozatára utaló nyomok nem kerültek elő, ám a későbbi átfalazások akár el is tüntethették azokat s a megfigyelések szerint a diadalív is újkori, az eredeti alacsonyabb volt a mainál. Információink szerint a templombelsőben az 1990-es években falképeket vertek le.

A másfél évtizeddel ezelőtt végzett vizsgálatok arra nem elegendők, hogy a többszörös átalakítás nyomát őrző épület részletesebb építéstörténetét felvázolhassuk, az viszont kijelenthető, hogy Csomaköz jó példája annak a több, Szatmár megye tágabb környezetében álló templomnál megfigyelt XIII–XIV. századi jelenségnek, melynek jellegzetessége, hogy párhuzamosan alkalmaznak igencsak különböző típusú és korú elemeket. A szentély támpilléreinek atektonikus megoldása a meg nem értett gótikus térképzés formális átvételét tükrözi, kezdetlegessége miatt korábbinak tűnik, mint a környék késő román részletekkel együtt előforduló poligonális szentélyei: a szamostatárfalvi, csengeri (ahol hasonlóan

alacsonyan vannak a támpillérek alsó vízvetői és ugyanolyan a lábazat) vagy a paposi.⁴ Míg a nyugati kapu formáit jóval korábbra is keltezhetnénk,⁵ a déli kapu csúcsíves záródása, a hajó átlós támpillérei nehezen képzelhetők el a XIII. század vége előtt és ha a pápai tizedjegyzék negatív adata valóban a templom meglétének hiányát jelzi, akkor annak felépítését egészen feltolva időben, 1335–1349 közöttre tehetjük.

A felmérési rajzokat Emődi Tamás, a fényképet Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 293–295. = KARÁCSONYI 1995. 748–750.; MAKSAJ 1940. 32–33., 125.; NÉMETH 2008. 52–53.

Az 1298-as oklevélben Gutkeled nembeli Szemesi Endus adja birtokrészét Kaplony nembeli Simon fiainak, neki azonban ez valószínűleg nem öröklött, hanem házasság útján szerzett tulajdona volt.

² KÁROLYI OKL. I.: 1882. 183.

³ DL 55739. – idézi: Bónis 1997. 356.: No 2948.

⁴ SZATMÁRINÉ 2000. 51.

⁵ A csomaközi kapukhoz a szűkebb régióból idézhető párhuzamok: falsíkból kiugró, egyenes oromzatú kapuépítményre Piricse, az idomtéglás vállpárkányú, félköríves megoldásra Kislepeleske (Pelișor), Somlyóújfalak (Uileacu Șimleului), Bihar (Biharea) vagy Albis (Albiș).

Szamostatárfalva, református templom

A Szamos jobb partján elterülő falu neve személynévi eredetű.¹ 1181-ben említik azt a Tatár nevű férfit, akihez, mint a cégényi monostor szomszédjához, annak jobbágyai átszöktek.² Ennek alapján a település a XII. század végén jöhetett létre. 1213-ban már innen, a *villa Catar* [Tatar] faluból való Mikó szerepel peres ügyben. A falu jelentőségére fényt vet, hogy 1322-ben nemcsak innen keltezi egyik oklevelét a megye alispánja és négy szolgabírája,³ hanem egyiküket „Tatár” Istvánnak hívják, aki a Gutkeled nemzetségből származott.⁴ Ugyanő tanúként (1323) és királyi emberként (1329) is működött. Tőle származik a Tatárfalvi család, akik a XV. században is birtokolták a falut.⁵ Ezután a település a Mikolay, Csomafalvi, Vattai (Wattay) és több más családhoz került.⁶

Közvetlenül a templomról nem ismert középkori adat. A XVII. században már református kézen van, amit 1638-as úrvacsorapohara és 1650-es harangja is tanúsít. 1758-as megújítását a *Historia Domus* és felirat is rögzíti.⁷ A templom iránt korán megnyilvánult a művésztörténeti érdeklődés. 1864-ben itt is megfordult a Haas Mihály szatmári püspök meghívására a környéket beutazó Henszlmann Imre, Rómer Flóris és az építész Schulcz Ferenc, akiknek a legfontosabb korai dokumentumokat köszönhetjük.⁸ Henszlmann nem titkolta lelkesedését, szerinte a templomban „e vidéken a tégláépítés elérte fény-pontját”, a „a templomka, mint a csinos tégláépítésnek példánya, tüzetesebb tárgyalást érdemel.”⁹ Rómer pár évvel később nyilatkozott róla, nem kisebb elragadtatással: „ezen czukrászi művet valóban valami üvegharang alatt kellene az utókor számára fenntartani!”¹⁰

Rómer értekezése annak kapcsán született, hogy a falu állami segítségért folyamodott a templom felújításához, s ezt a Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága 1869-ben véleményezte, Schulcz javaslata alapján.¹¹ Nem tudjuk pontosan, mi történt ezt követően; a szakirodalomban egy 1870 körül restaurálásról szokás megemlékezni.¹² A legpontosabban Kiss Kálmán fogalmaz 1878-ban, aki az 1869-es kérvény pozitív elbírálásáról és Schulcz Ferenc tervei alapján a templom befedéséről és belsejének restaurálásáról ír.¹³ Egy ehhez kapcsolódó helyi hagyományt dokumentál Csizsár

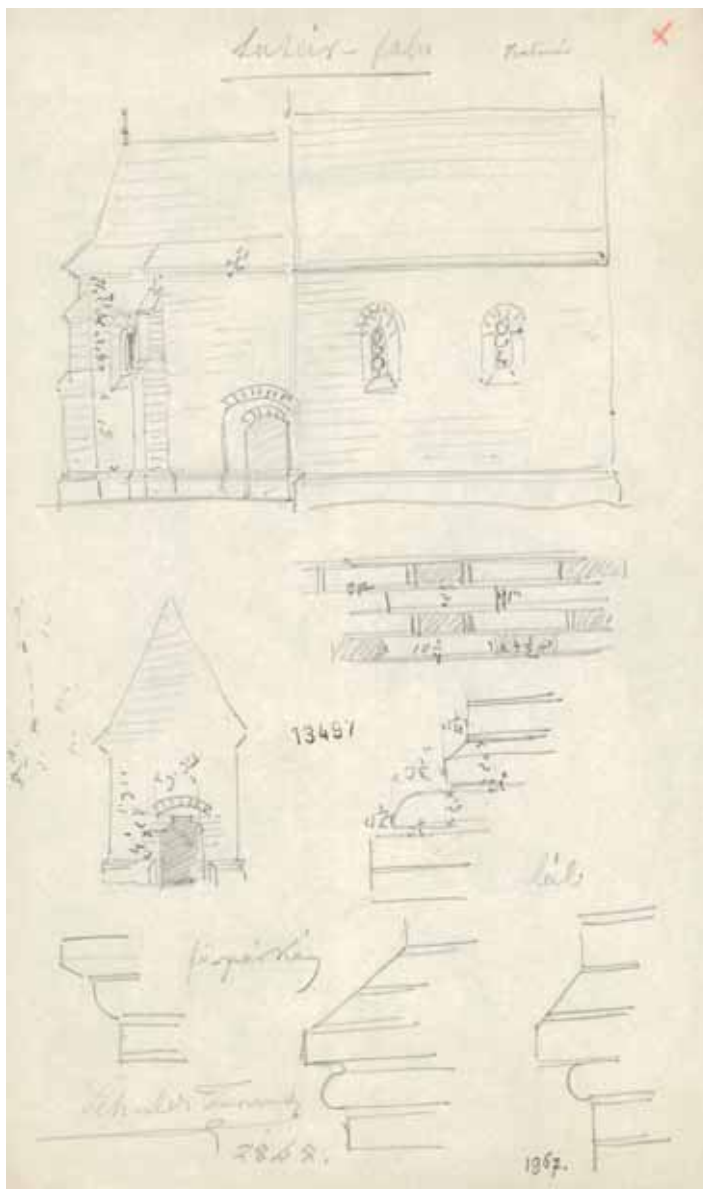
Árpád 1964-ben kelt levele is.¹⁴ A végzett munkáról az 1864 körüli rajzi dokumentumok és a század végéről származó felvételek közt mutatkozó jelentős különbségek tanúskodnak. Ezt követően számottevő beavatkozás nem történt¹⁵ az 1960-as évek közepéig. 1962-től fogva évente készültek fényképfelvételek az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából, ami a közelgő beavatkozás szándékát jelzi. 1964. november 5-én kezdődött a templom régészeti kutatása Czeglédy Ilona vezetésével, amit G. Krámer Márta falkutatása és a Mendele Ferenc irányította helyreállítási munkálatok egészítettek ki, melyek 1965-ben fejeződtek be.¹⁶ A helyreállításról a kutatók részletesebb publikációt tervezhettek,¹⁷ de végül csak egy rövidebb összefoglaló jelent meg.¹⁸ A templommal, mely ugyan gyakran szerepel a vidék építészetével foglalkozó összefoglalásokban,¹⁹ azóta behatóan nem foglalkoztak, így mind az 1964–1965-ös munkálatok, mind az azt megelőző állapotok részletesebb feldolgozása hiányzik.

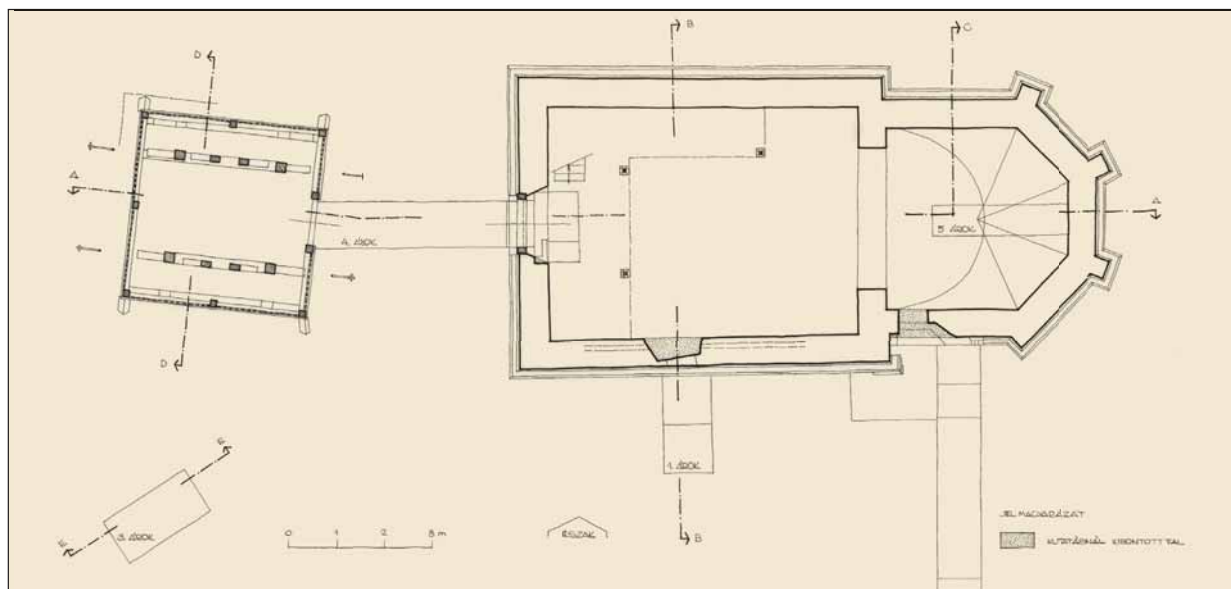
A templom keletelt, két részből – egyhajós hosszából és sokszögzáródású szentélyből – álló építmény. A szentély a nyolcszög öt oldalával záródik, de szabálytalanul: a keleti fal rövidebb a mellette állóknál, s azokkal tompább szöget zár be. Az északi és a déli fal hosszabb. A jelenlegi boltozat nem középkori,²⁰ de a támpillérek megléte arra vall, hogy az épületrészt eredetileg is boltozottnak tervezték. Támpillért a három keleti fal három sarkán találunk, a déli és a délkeleti fal találkozásánál elmarad; itt furcsa, éles szögben záródó falcsonk jelzi, hogy ennek a helyén is volt valamilyen tám- vagy falszerkezet. A támpillérek lépcsőzöttek, középső esővető párkányuk, ahogy a körbefutó (részben megújított) lábazat is, idomtégglából készült. A szentélyt három, rézsús ablak világítja meg a három keleti falon. Formájuk nyújtott, félköríves záródással. Az alsó két-három téglasornyi rész az 1965-ös restaurálás előtt be volt falazva, ekkor állították vissza az eredeti méreteket. Az ablakok belső kerete idomtégglából készült, a rézsú falát pedig felváltva fektetett és állított téglák adják. A falakat részben idomtégglából rakott, megújított párkány zárja, mely teljesen körbefut a szentélyen, beleértve a déli falat is.

A szentély déli oldalán Czeglédy Ilona ásatása egy boronafalú négyzetes építmény alapfalait tárta fel, melyet sekrestyeként azonosíthatunk.²¹ Ide a szentély déli falában feltárt félköríves, keskeny (mindössze 62 cm széles) ajtó vezetett. Ez az ajtó jól látszott még az 1864-es felméréseken, de az 1900 körüli felvételeken már vakolat takarja, az ajtónak nincs látható nyoma, és a lábazat is megszakítás nélkül fut körbe.²² Ez tehát egy XIX. századi átalakítás nyoma. A szentély délkeleti sarka, ahol hiányzik a támpillér, nyilván ehhez a sekrestyéhez kapcsolódott, és ezért hagyták el az itten támpillért. Az 1965-ös restaurá-

laskor a lábazati párkányt felszámolták, a falfelületre vékony vakolatot simítottak, megtartották a párkányt, és gerendákkal jelezték az egykori sekrestye alaprajzát.²³

A szentélybelsőben is megfigyelhető a kibontott sekrestyeajtó. Ettől keletre félköríves ülőfülke, amellet balra négyzetes falfülke található. Szintén négyzetes, de lényegesen nagyobb fülke helyezkedik el az északkeleti falban. Ezeket az 1964-es kutatás során bontották ki.²⁴ Ekkor állapították meg az eredeti padlószintet is, mely 30–40 cm-es feltöltés alatt volt. A szentélyt a hajótól félköríves diadalív választja el.

2. Alaprajz a kutatóárkok jelölésével, Czeglédy Ilona, 1965

A hajó téglalap alaprajzú, boltozatlan, és a támpillérek hiánya miatt eredetileg sem volt boltozva. A déli homlokzatot két félköríves ablak töri át, melyek a szentélyéhez hasonló rézsús kialakításúak, de hiányzik a belső idomtégla keret. A két ablak közt, a nyugatihoz kissé közelebb egy befalazott kapu vehető ki. Ez a sekrestyeajtóhoz hasonlóan félköríves, és méretük keskenysége (62 cm) is megegyezik. A kapu belső oldalán a záró gerendát is rekonstruálták, amely ugyanolyan szerkezetű, mint a sekrestyeajtóé, csak ott a nyíláskávéba mélyített gerendafészkek a sekrestye felőli oldalon találhatók. A falat a szentélyéhez hasonló párkány zárja, és alul lábazat fut körbe; ezek idomtégllával készültek, de részben megújítottak. Megjegyzendő, hogy az 1864-ben készült rajzokon (és a Rómer által publikált metszeten) a déli kapunak nincs nyoma, a lábazati párkány is megszakítás nélküli. A későbbi, restaurálás előtti fotókon (pl. egy 1959-ben készült felvételen²⁵) a déli kapu befalazott, vakolt foltja látszik, de a lábazat még mindig körbefut. Ezek szerint ezt a lábazati szakaszt a kapu 1965-ös kibontásakor bontották el, és valószínűleg még a XIX. századi átalakítás előtt keletkezett.

A hajó északi homlokzatán nyílásnak nincs nyoma, és vélhetőleg nem is volt áttörve soha. Megjegyzendő, hogy a Schulcz által felvett alaprajz és homlokzatrajz a déli oldal nyílásait az északi falon tünteti fel,²⁶ amit Henszlmann is hasonlóan ír le, felfigyelvén ennek szokatlanságára.²⁷ Ez alighanem a Schulcz pontatlansága, ami Henszlmann is megtévesztette (Rómer 1869-es közleményében azonban helyesen szerepelnek a nyílások).

A hajó nyugati homlokzata egyszerű kialakítású. Az oromzat falazata megújított, alatta azonban jórészt eredeti. Az oldalfalakon megfigyelt zárópárkány ezen a falon megszakad. A lábazat folyamatos, csak a kapu szakítja meg. Ez a homlokzat közepén nyíló, fakeretes kapu a templom jelenlegi egyetlen bejárata. Teherelhárító ív alatt helyezkedik el; az ív alatti falszövet különbözik a nyugati fal többi részétől (hiányzik a polikrómia is), de a kaputól balra látható rovátkolások alapján ezek a téglák sem teljesen új keletűek. A teherelhárító ív, mely mai formájában megújított, látszik az 1864-es rajzokon,²⁸ de nem vehető ki a restaurálás előtti fotókon.²⁹ Ezek szerint itt az 1965-ös restauráláskor jelentősebb átalakítás történt. Mendele Ferenc leírása szerint a nyugati kaput 29,5 cm-rel süllyesz-

3. Délkeleti nézet

4. A templombelső északkelet felé

tették, visszaállítva ezzel a középkori talajszintet, és a szemöldökívet kiegészítették.³⁰

A nyugati kapu azonban nem eredeti formában maradt ránk. Az 1864-es látogatás valamennyi dokumentuma jelzi, hogy a kapu ekkor szemöldökgyámos kialakítású volt. Ez sajnos áldozatul esett a XIX. századi átalakításnak, amikor a jelenleg is használatban álló fakeretes szerkezet készült. Ez a kapu azonban nem tartozott a templom legkorábbi fázisához; Czeglédy Ilona feltárása szerint utólagos volt, később törték bele a falba, eredetileg a nyugati homlokzaton nem volt bejárat. A feltáráshoz kapcsolódó dokumentumban az a feltételezés olvasható, hogy ez a kapu egykorú lehet a XVII. századi fa haranglábbal.³¹ Ugyanakkor ennek ellentmond az 1864-ben még meglévő szemöldökgyámos lezárás. Ha tehát a kapu valóban másodlagos, akkor ez egy későbbi középkori periódusra vall.

Az első periódus falazata egységesen olyan technikát alkalmazott, amely vörösre és félig sötétzöldre vagy fekete égetett téglákból áll. Ez a polikrómia, mely már

Henszlmannak és Römernek is feltűnt, következetesnek látszik, és a túlétetett téglákat általában olyan helyzetben használták fel, ahol csak a rövidebb, mázas hatásúra színeződött oldaluk látszik. Ez alól kivételek a támpillérek, ahol a sarkokon a félig túlétett téglák hosszanti oldala is megfigyelhető. Henszlmann külön kiemelte az ablakívek tégláinak váltakozását:³² ebben az esetben a vörös téglák is csak a rövidebb oldalukkal látszanak.

A másik jellemzője a korai fázisnak az idomtégla használata. A támpillérek esővetői rézsűből, lemezből és félpálcából állnak; a lábzatok két lépcsője közül az alsó élszedéses, a felső a szentély körül élszedéses, a hajófala-kon negyedhengertagos. A párkány alsó téglasora szintén negyedhengertaggal bír. A legfinomabb kivitelű a szentély ablakainak belső rétege.

5. Ablak- és párkányformák

6. Ülőfülkék és befalazott sekrestyeajtó a szentély déli falában

Ennek alapján úgy tűnik, a templom nagyrészt egy periódusban készült. Megerősíti ezt Czeglédy Ilona ásatása is, aki egységes építési idejűnek találta az alapozást.³³ Ennek során épült fel polikróm falazással és idomtégla felhasználásával a sokszögzáródású, vélhetőleg boltozott szentély, az ehhez délről kapcsolódó sekrestye és a bolto-

zatlan hajó a déli kapuval. Ennek idejét a szentélyforma miatt legkorábban a XIII. század második felére tehetjük,³⁴ de a félköríves nyílások miatt ennél sokkal későbbi időpont sem jöhet számításba. Figyelembe kell azonban venni, hogy a környéken a román jellegű formák még a XIV. század első évtizedeiben is használatban voltak (pl. Csenger, amellyel templomunkat a polikróm falazás is összeköti). Így nem zárhatjuk ki a XIV. század eleji építkezést sem, amely egybevágna a Tatár(falvi) család felbukkanásával, és első, komolyabb megyei szerepet játszó tagjának, a Gutkeled nembeli Kútéri „Tatár” Istvánnak a korszakával.³⁵ Egy későbbi átalakítás eredménye lehet a nyugati kapu kialakítása, ennek szemöldökgyámos formája azonban nem a XVII. századra, hanem még a gótika korszakára vall. Kerny Terézia egy XIV. század végi

gótikus átalakításról ír,³⁶ ami elfogadható. Ekkor már a népes Tatárfalvi család tagjai szerepelnek az oklevelekben, akik, mint a falu birtokosai és a templom kegyurai, egy szerényebb, de a templom közlekedési rendszerét jelentősen befolyásoló átalakítással járultak hozzá az épület modernizálásához. A későbbiekben a szétaprózódó birtok tulajdonosai csak kisebb javításokat végezthettek, és ennek köszönhető, hogy a már művészettörténet-írásunk alapító nemzedéke által is nagyra tartott templom valóban hitelesen képviseli a terület építészeti és késői romanika és a gótika átmeneti korszakából.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, 1. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 13497., 2. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 16457.

JEGYZETEK

- ¹ A történeti adatokat ld.: NÉMETH 2008. 299–300.; a település nevéhez: KISS L. 1988. II.: 521.
- ² RA I/1.: 43–44.: No 133.
- ³ HOKL. 193.; KÁLLAY LEV. I.: 156.; AOKL. VI.: 572.
- ⁴ KARÁCSONYI 1900/1902. II.: 90–91. – KARÁCSONYI 1995. 541–542.
- ⁵ A peres ügyeket részletesen tárgyalja: NÉMETH 2008. 299–300.
- ⁶ MMT X.: 355.
- ⁷ CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 129.
- ⁸ Schulcz Ferenc rajzai: alaprajz, ablak és nyugati kapu rajza: KÖH Tervtár, ltsz.: 13498.; északi [valójában déli] homlokzat, nyugati homlokzat és idomtégla részletek: uo., ltsz.: 13497.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 121–123. – ld. még: RÓMER 1869. rajzait.
- ⁹ HENSZLMANN 1864. 132., 156.
- ¹⁰ RÓMER 1869. 157.
- ¹¹ A vélemény, melyet Rómer teljes terjedelemben közölt, 1869. március 16-án készült, Erdy János és Rómer Flóris aláírásával. Rómer 1869. 160–162.
- ¹² CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 129. szerint a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) 1870 körül átalakítást szándékozott végezni (bár a MOB csak 1881-ben jött létre, és ennek elődje, a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága is csak 1872-ben). MMT X.: 377. (Baranyai Béláné) úgy tudja, hogy 1870-ben restaurálták. A templomon elhelyezett tábla szerint „1888-ban átalakították”.
- ¹³ KISS K. 1878. 847.
- ¹⁴ Állítólag 1870 körül Henszlmannék a templom restaurálása során a befalazott ajtó előtt a földben vasajtót találtak, amit elvittek. Csiszár Árpád gergelyiugornyai lelkész és a Beregi Múzeum igazgatója levele 1964. november 16., KÖH Tervtár, ltsz.: 37393.
- ¹⁵ 1901. július 28-án a ref. hitközség a templom tatarozására 500 korona segílyt kért a MOB-tól. (KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok 1901/ 333., 344.) A MOB Gerecze Pétert küldte ki a templom megvizsgálására, aki 1901. szeptember 14-én terjesztette be jelentését két fényképpel és egy rajzzal; elsősorban a tetőzet kijáratát javasolta. (MOB 1901/378.) A terveket és költségvetést a Szatmár megyei Államépítészeti Hivatal készítette. (MOB 1901/385., 505.) A munkálatok 1902. november 28-án átvétellel és elszámolással befejeződtek. (MOB 1902/569.) FORSTER 1905.

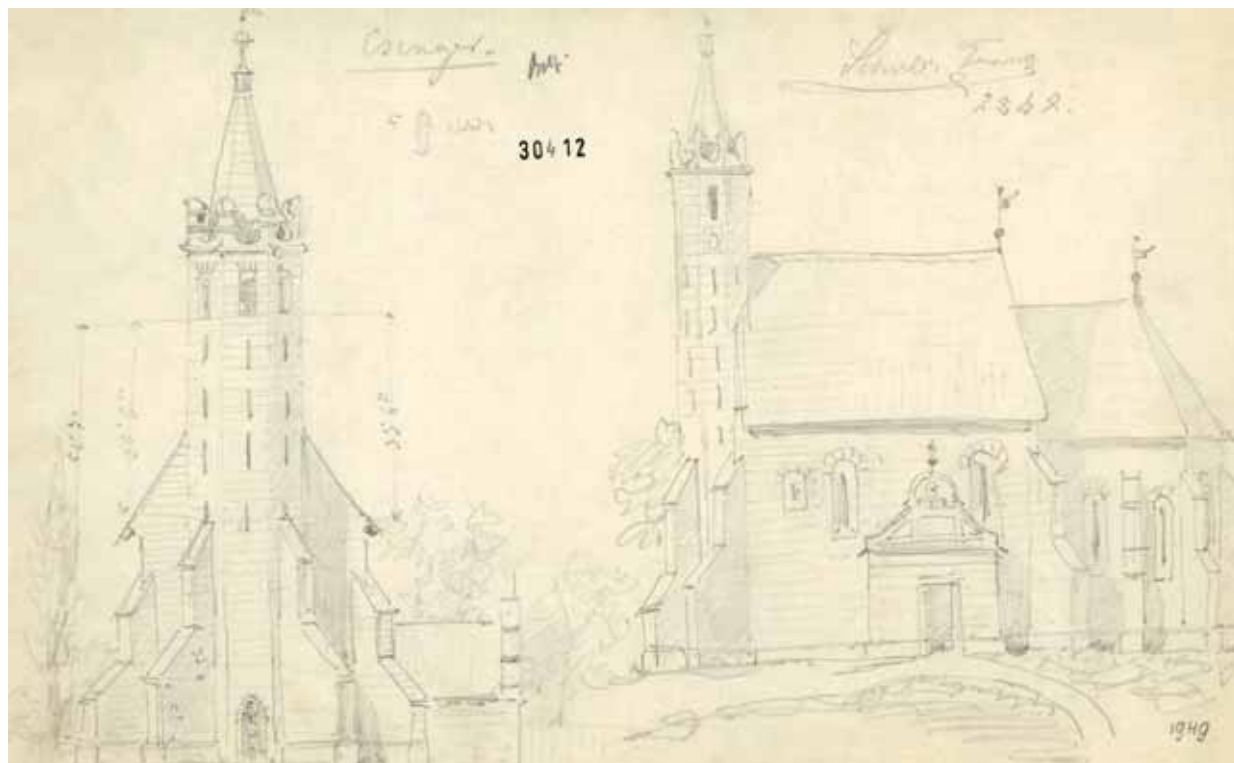
- 164.; GERECE 1906. 775.; 1935-ben tetejét cseréppel fedték. Ld.: CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 130. és MMT X.: 377.; 1937-ben Sőregi János és Csiszár Árpád kisebb ásatást végzett a templomkert délnyugati részén, de építészeti nyomokat nem találtak. Ld.: Csiszár fennebb már idézett levelét és SŐREGI 1938. 68–69.
- ¹⁶ *Műemlékvédelem*, 10. 1966. 51.
- ¹⁷ Ehhez készült kéziratokat őriz a KÖH Tervtár, ltsz.: 37393.
- ¹⁸ CZEGLÉDY–MENDELE 1972.
- ¹⁹ MMT X.: 377–379. (Baranyai Béláné), SZATMÁRINÉ 2000. 92.; THALER–KERNY 2008. 80.; A 2000-ben végzett felújításokról: *Műemléklap*, 4, 2000, 11/12. 29.
- ²⁰ MMT X.: 378. szerint 1758-ban készült, de a fiókos dongaboltozat keleti cikkelyeinek éleit tartó, ferdén levágott konzolokat eredetinek tartja.
- ²¹ CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 130.; KÖH Tervtár, ltsz.: 37393.
- ²² BAKÓ 1993. No 458. – ugyanez a felvétel jelent meg: KOVÁTS 1942. I.: 210. A Borovszky által közölt fotó (BOROVSKY 1908. 417.) annyira agyonretusált, hogy ezek a részletek nem vehetők ki.
- ²³ Mendele Ferenc műleírása, KÖH Tervtár, ltsz.: 6755.
- ²⁴ CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 129.
- ²⁵ KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 49356.
- ²⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 13498., 13497.
- ²⁷ „Nevezetes, hogy itt az ablak, ellenkezőleg a vidék szokásával, a hajó épen északi oldalán fordul elő.” HENSZLMANN 1864. 156.
- ²⁸ Schulcz Ferenc: KÖH Tervtár, ltsz.: 13497.; RÓMER 1869. 159.
- ²⁹ Pl. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 60227. 1962-ből.
- ³⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 6755., Mendele Ferenc műleírása, 1965. február 27.
- ³¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 37393. Ugyanezen dokumentáció másik irata, melyet G. Krámer Márta jegyzett, a déli kapu befalazását és a nyugati megnyitását a XVIII. századra teszi.
- ³² HENSZLMANN 1864. 156.
- ³³ KÖH Tervtár, ltsz.: 37393.
- ³⁴ CZEGLÉDY–MENDELE 1972. 130.: XIII. század vége, MMT X.: 377. – 1300 előtt; KERNY–THALER 2008. 80. – XIII. század.
- ³⁵ Németh Péter az Anjou-kori emlékek közé sorolta Szamostárfalvát. Ld.: SZATMÁRINÉ 2000. 10.
- ³⁶ KERNY–THALER 2008. 80.

Csenger, református templom

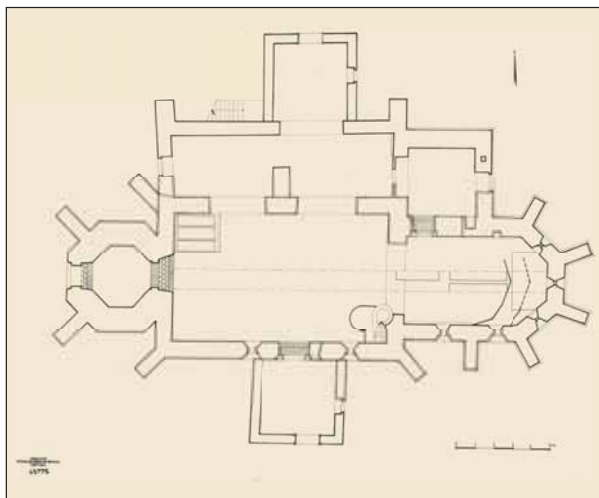
A Szamos bal partján, a Szatmári-síkságon fekvő település a XIII. század elejéről már ismert, és legkésőbb a XIV. század közepén fontos révátkelője volt, vámszedőhellyel együtt. A XV. század első harmadától mezővárosként emlegetett Csenger jelentőségére az is utal, hogy már a XIV. század közepétől gyakorta volt a megyei törvényszék helyszíne, s 1384–1506 között egyértelműen e település töltötte be Szatmár megye székhelyének a funkcióját. Csenger egyházának több közvetlen és közvetett középkori említése ismert. 1322-ben az erdélyi püspök engedélyezi a szomszédos Jánosi birtokosának, Csaholyi „Nagy” Jánosnak, hogy Csengerben a lakosság lelki szolgálatára fakápolnát építsen. Az oklevél azt is előírja, hogy miután Csenger régóta a jánosi Szent Margit-templom-

hoz tartozik, a kápolna ennek a filiája legyen, s benne a jánosi pap lássa el a szolgálatot. Hogy a település egyháza mikor vált önálló plébániává, nem tudni; mindenesetre 1406-ban már saját, Gál nevű papját említik, aki egyben az esperesi tisztséget is betöltötte, s ugyanekkor az is kiderül, hogy a templom a Mindenszentek tiszteletére volt szentelve. 1448-ban a település Tamás nevű plébánosáról hallunk.¹

A jelentősebb méretű, keletelt templom alapvetően megőrizte középkori formáját.² A nyolcszög öt oldalával záródó, kétszakaszos szentélyéhez nyugatról téglalap alaprajzú, nagyjából egy-egy falvastagságnival szélesebb hajó társul, melynek nyugati homlokzatán szabályos nyolcszög alaprajzú, a homlokzathoz egyetlen oldalával

1. A templom nyugati és déli homlokzata, Schulcz Ferenc rajza, 1864

2. Alaprajz

csatlakozó torony áll. A XVIII. század első felében a hajóhoz északról azonos hosszúságú, kétszintes mellékeret toldottak, melyet két nagy, csúcsíves árkád köt össze a templommal.³ A szentély északi oldalán fennmaradt a négyzet alaprajzú, dongaboltozatos, középkori sekrestye. A templom külsejét kétosztatú, alsó szakaszukon erőteljesen kiugró, azonosan kialakított támpillérek tagolják: átlós elhelyezkedésű pillér támasztja a hajó és a szentély szabadon álló sarkait, mindkét tér déli falának közepét, a hajó középkori északnyugati sarkát és egykor pillér támasztotta a hajó északi hosszfalának középső szakaszát is.⁴ A torony északnyugati és délnyugati falának közepén – tehát nem a sarkokon – ugyanilyen támpillérek láthatók.⁵ A templom falai téglából épültek. A téglákat a sorokon belül váltakozva, rövidebb és hosszabb oldalukkal egymás után helyezték el a fal külső síkján. E téglasorok egymáshoz képest úgy vannak eltolva, hogy a hosszabb oldalukkal megjelenő téglák közepe alatt és felett rövidebb oldalukkal elhelyezett téglák láthatók. A rövidebb téglaloldalakat sötétre égették ki, és rajtuk számos helyen sötét színű máz maradványai is megfigyelhetők. Így a templom külső felületeinek túlnyomó, főleg az utóbb nem bolygatott részét az eltérő méretű és színű téglák váltakozásából eredő, nyilván eredetileg is vakolatlanul hagyott mustra borítja.⁶ Ez a megoldás a templom belsejének falfelületein sehol nem volt kimutatható, ahogy a toronybelső vakolatlan felületein sem figyelhető meg egyetlen helyen sem.⁷ A szentélyt leszámítva, ahol csak egy-két helyen látható, a középkori templom többi részének külsején nagyjából szabályos elrendezésben számos kisméretű lyuk jelenik meg. E lyukak az építéskor használt állványzat gerendáinak bekötési helyei.

A templomon egységes lábazat fut körbe, amely csak a hajó északi oldalának XVIII. századi bővítményén szakad meg.⁸ Tetejét idomtégglákból kialakított párkány zárja le, melynek profilja alul két téglasorból rakott részsűs felületből, felette félpálcatagból áll.⁹ A templomnak ma sem a hajón, sem a szentélyen nincs főpárkánya, s nem tudni, hogy eredetileg volt-e.

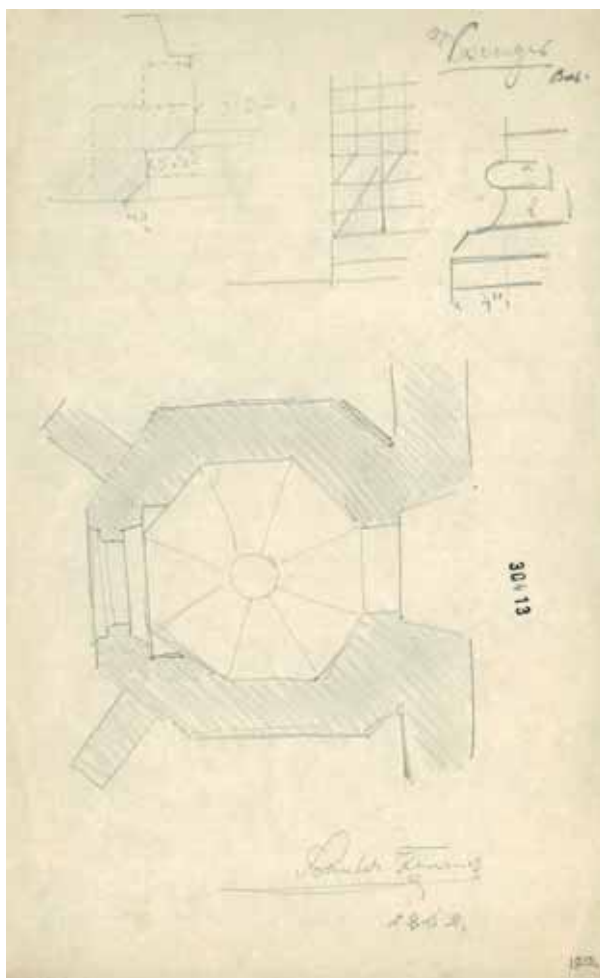
A templomtorony hatemeletes. Nyugati oldalán csúcsíves ajtó nyílik, melynek keretét idomtégglákból alakították ki.¹⁰ A keret profilja részsűs felület közepébe metsződő, egymásra merőleges két lemeztágból áll. Amennyiben Schulcz Ferenc ezt ábrázoló részletrajza helyes, alul a kiegészített lábazat ma nem teljesen felel meg az eredeti megoldásnak. A rajzon ugyanis nem csak a szélső részsűk indulnak ferde felületű visszametszéssel, hanem alattuk a merőleges sarok is.¹¹ A nyolcszögletű toronyaljat kolostorboltozat fedi, amely együtt épült a falakkal.¹² Innen a hajóba csúcsíves záródású, keret nélküli nyíláson léphetünk be.¹³ Az első emelettől az ötödik emeletig a torony minden oldalát azonos kialakítású, vékony, sátozottós lezárású résablak tagolja, melyeknek a fal belső oldalán szegmensíves záródékú, tölcseres bélletük van.¹⁴ Az ötödik emeleti ablakoknak nagyjából a záródék-magasságában a torony falszöveve teljesen megváltozik, a színes téglamintázat elmarad, s a hatodik emelet újkori

3. Lábazati párkány a hajó északi falának külső oldalán

formájú ablakainak körülbelül a vállvonalánál újabb váltás figyelhető meg a falazatban. A torony tehát az ötödik emelet felső részétől a sisakkal együtt már nem eredeti kialakítású.¹⁵

A hajó nyugati homlokzatának a torony által nem takart részein a lábazattól eltekintve több középkori részlet nincs. Déli homlokzatának nagyjából a közepén, az itt elhelyezkedő, újonnan visszaépített támpillértől közvetlenül keletre ajtó bontja meg a falat. Középkori, lapos csúcsívvvel kialakított kőkeretének záradékrészét és bal oldali szárkövének felső felét a legutóbbi helyreállításakor megtalálták. Profiljából a nyílás felé rézsús lemeztag, félpálcátág és homorlat töredéke maradt csak meg. Hogy a nyílás és kerete együtt épült-e a fallal, vagy utólagos kialakítás, a körülötte lévő meszelt felület miatt ma nem vizsgálható. A műemléki kutatás dokumentációjának jobbára közvetett utalásai alapján a kapu egy későbbi középkori periódusból származhat.¹⁶ A kapu feletti

4. A torony alaprajza és részletrajzok, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

5. Ablakok a torony első emeletén

sávban ma öt ablak töri át a hajó déli falát. A nyugati, amely a legkisebb, a falszövevhez képest egyértelműen későbbi kialakítású, és akkor vághatták a falba, amikor az orgonát is hordó nyugati karzatot készítették az újkorban. A többi négy a kapuhoz képest nagyjából szabályos elrendezésben jelenik meg, és részben eredeti. A két középső kisebb méretű, félköríves záradéku rézsús ablak, bélletük külső íve vörös és sötétre égetett téglák váltakozásával van kirakva. A két szélső ablak egykor ugyanilyen lehetett, külső oldaluk béllete felül a záradék mintásan kirakott indításával fennmaradt. Utóbb ezeket az ablakokat kiszélesítették és lefelé is megnagyobbították, amit a műemléki helyreállításakor a másodlagosan kialakított részek vakolásával érzékeltettek is.¹⁷ Ahogy arról már volt szó, a hajó egykori északi homlokzata ma az északi bővítmény belsejében látható. Eredeti kialakításából helyreállították külső lábazatát, középső szakaszán – a jelenlegi árkádok közt – feltárták egykori támpilléreinek alapját, és külső oldalán az árkádok felett egy végigfutó vízszintes sávban vakolatlanul hagyták mintásan rakott téglafalazatát.¹⁸

A szentély déli falát kettő, mindhárom záradékfalszakaszát egy-egy ablak tagolja. A déliek újkori kialakításúak, amit főleg a nyugati körül világosan érzékelhető bolygott falszövet mutat. Eredetileg azonban valószínűleg itt is voltak ablakok, feltehetően olyan kialakítással, mint amelyet a záradékfalakon lévő három mutat. Ezek félköríves lezárású, rézsús ablakok, mintásan kirakott külső záradékvívv. Annyiban térnek csak el a hajó déli falának ajtaja felett látható két ablaktól, hogy alacsonyabban helyezkednek el és magasságuk körülbelül kétharmada azokénak. A szentély északi falának egy rövid szakaszán, amelyet a sekrestye nem takar el, nincs ablak. Modern kialakítású, egyenesen lezárt ablak látható a sekrestye keleti falán, északi falán pedig az összefüggő falszövet alapján soha nem volt nyílása.¹⁹

A hajó belsejében az eddig szóba kerülteken túl középkori részlet nincs.²⁰ Miután boltozására utaló nyomokat falain nem találtak, külsejét támasztó pillérei ellenére a középkorban is síkmenezetűnek kellett lennie.²¹ A szentélyt elválasztó, falazott, profilozás nélküli diadalív félkörívesen záródik. Északi pillérének homlokoldalán ma megjelenik egy rézsúvel záródó lábazat, melyet állapota alapján, a helyreállításkor rakhattak téglából.²² A szentély belsejének ásatása során feltárták egy korábbi apszis 80 cm vastag alapfalát, pontosabban annak a jelenlegi déli szentélyfáltól kiinduló és a szentélynek nagyjából a közepéig húzódó szakaszát.²³ A poligonális záradékrészt a tízsög hat oldalára lehet kiegészíteni, s hossztengeleyére nem falszakasz, hanem falsarok esik.²⁴ A záradék viszonya a jelenlegi szentély déli falához nem ismert, ahogy annak a feltevésnek az indokai sem fogalmazódtak meg soha, hogy e falszakasz egy meg nem épült szentély maradványa lenne.²⁵ A jelenlegi szentélyt ma egy félkörívvvel záródó árkádív köti össze a sekrestyével, amely bizonyosan a református szertartások igényeihez köthető, újkori kialakítás.²⁶ Mellette, a szentély északi falában előkerült egy lefaragott felületű sírkő vagy epitáfium, s tőle keletre egy ívesen záródó nyílású szentségfülke, amelynek

sátortetős lezárású kőkeretén részletformák már nem voltak megfigyelhetők.²⁷ A fülkét egyértelműen utólag helyezték a falszövetbe.²⁸ A szentélynek a déli falában is találtak egy négyszögletes kis fülkét, ez azonban ma nem látható.²⁹ A szentélyt a falaival egyidős boltozat fedi, melynek formája a nyugati részen csúcsíves donga, a záradékrészen pedig kolostorboltozat.³⁰

Elteltekintve a hajó északi bővítményétől, a kutatások alapján a templom egységes építkezés eredménye.³¹ Keltezésére részben rendelkezésünkre áll egy írott forrás. Az 1322-es oklevél ugyanis egyértelművé teszi, hogy Csengernek ekkor még nem volt saját temploma, azaz a mai épületnek ezután kellett felépülnie. Az okiratban engedélyezett fakápolna, a feltárt korábbi szentélyzáradék és a jelenlegi templom bizonyos részletformái a datálást illetően azonban látszólag ellentmondanak egymásnak.³² Míg ugyanis a fakápolna említése és a korábbi szentélyzáradék léte, azaz az eredeti elképzelés legalább kétszeres módosítása a ma álló épület keltezését az oklevél dátumához képest időben felfelé tolná el, addig a templom román kori formái minél előbbi datálást kívánnának meg a XIV. századon belül.³³ Az építőanyag megváltoztatása, amihez normális viszonyok között nyíl-

6. A hajó déli homlokzata

7. A szentély belseje nyugatról

ván újabb engedélyt kellett beszerezni, de főleg a korábbi szentélyzáradék – amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy egy nem megvalósult templom maradványáról van szó – a mai templom építésének kezdetét legkorábban az 1320-as évek második felében, végén jelöli ki.³⁴ Az építkezés felső időhatárát ennél csak bizonytalanabban tudjuk meghatározni. Arra a kérdésre ugyanis, hogy meddig képzelhető el Magyarországon román kori formák alkalmazása még a XIV. században is – amennyiben nem számolunk historizáló tényezővel, s erre itt semmilyen indokunk nincs –, nehéz válaszolni.³⁵ Egy ilyen, a falusi templomok sorából egyértelműen kiemelkedő méretű épületnél a század közepe után azonban ez már nem valószínű. Mindenesetre sajátos, hogy a csengeri templom összképéből még nem annyira a keskeny, rézsűs, román ablakok, mint inkább a funkcionális szempontból indokolatlan, vaskos és nehézkes támpillérek „lőgnak ki”.

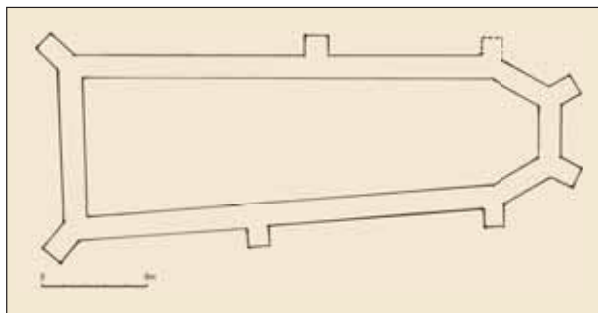
Az eredeti elképzelés kétszeres módosítása felveti azt a kérdést is, hogy miért döntöttek a tervezett fakápolna helyett, vagy nem sokkal annak elkészülte után egy jóval reprezentatívabb, időtálló anyagból készült templom mellett.³⁶ Ez leginkább azzal állhatott összefüggésben, hogy a kápolnára engedélyt kérő személynek a településsel kapcsolatos korábbi terveiben valamiféle módosulás következett be. Figyelemreméltó adat, hogy a szóban for-

gó személy, Csaholyi Péter fia „Nagy” János 1332-ben már feltehetően Csengerben lakott, ráadásul úgy tűnik, hogy Jánosi ettől kezdve fokozatosan veszítette el korábbi szerepét.³⁷ Csenger későbbi, a környezetéből kiugró fejlődésének, mezővárossá és megyeszékhellyé válásának tehát valószínűleg itt, a templomával kapcsolatos elképzelések többszöri módosítása körül tapinthatók ki a gyökerei, s ennek személyi háttere is gyanítható. A Káta nemzetségből származó Csaholyi „Nagy” János, aki mint Szécsényi Tamás erdélyi vajda és országbíró familiárisa 1332-ben annak kőhalmi várnagyaként, 1333–1334-ben pedig Külső-Szolnok megyei alispánjaként tűnik fel, valamikor 1322 után – talán kedvezőbb fekvése miatt – Csengert szemelte ki a család (új) birtokközpontjául.³⁸ Ennek megfelelően minél reprezentatívabb egyházat

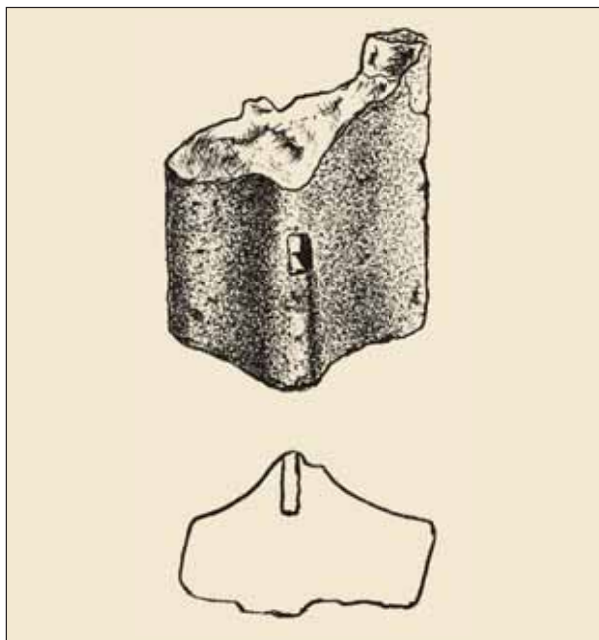

8. Szentségfülke és sírkőlap (epitáfium) a szentély északi falán

igyekezett emelni a faluban, amely épület méretei és minősége alapján ahhoz hasonlóan emelkedik ki a környező falvak templomai közül, ahogy maga Csenger is kitűnik e települések sorából; s kézenfekvőnek tűnik az is, hogy a kegyúr az új temploma számára minél előbb igyekezett megszerezni az önálló plébániai rangot. Ha a régészeti és művészettörténeti eszközökkel az épület kelet-

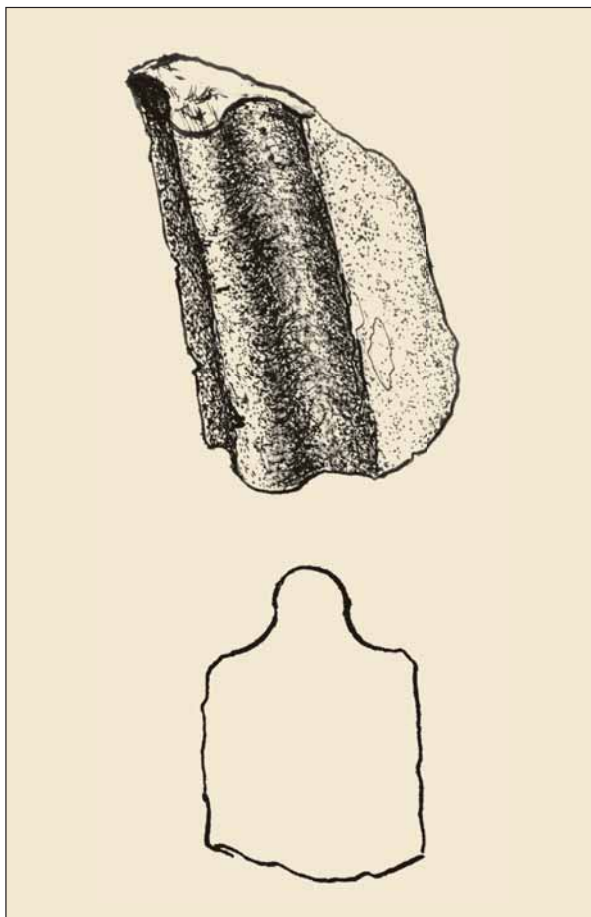
9. Csengerjánosi, Szent Margit-templom, ásatási alaprajz

10. Csengerjányosi, Szent Margit-templom, ablakkerettörödéck rajza
(m: 28,5 cm, sz: 22 cm)

kezését az 1320-as évek második fele, vége és a század közepe között nemigen lehet pontosabban meghatározni, az építtetőre vonatkozó fenti adatok ezt leginkább a 30-as évek környékére valószínűsítik.

A fényképeket Mudrák Attila (3., 5., 7., 8. sz.) és Papp Szilárd (6. sz.) készítette, az archív rajzok őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: 30412 (1.), 30413 (4). A csengerjányosi rajzok Fábíán László munkái.

11. Csengerjányosi, Szent Margit-templom, kaputörödéck rajza
(m: 30 cm, sz: 16 cm)

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 49–50.; CSÁNKI I.: 468.; MOLNÁR J. 1970. 68–69.; MMT X.: 356. (Tombor Ilona); CSUKOVITS 1997. 367., 384.; PITI–NEUMANN–C. TÓTH 2010. 113.: No 264.

² Épületéről ld.: CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 79–92.; MOLNÁR J. 1970. 65–69.; TOMBOR 1970. 71–77.; SEDLMAYR 1970. 78–84.; ENTZ 1975. 139–146.; MMT X.: 356–364. (Tombor Ilona) – részletes irodalommal; SEDLMAYR 1998. – ld. még: a templom Entz Géza, Czeplédy Ilona és Sedlmayr János által vezetett 1964–1967-es kutatásának és helyreállításának dokumentációját, KÖH Tervtár, ltsz.: 205., 209., 25501.

³ MOLNÁR J. 1970. 66.; CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 68., 80. és 90. kép. Jellegzetes, hogy a templom nyugati és déli oldaláról, valamint néhány részletéről 1864-ben felmérést készítő Schulcz Ferenc (KÖH Tervtár, ltsz.: 30412., 30413.) a középkori összképet szem előtt tartva e későbbi bővítést egyszerűen elhagyta rajzáról, a hajó északnyugati sarkára pedig berajzolta a feltehetően éppen emiatt a bővítés miatt jóval korábban elbontott középkori támpillért (a pillérre ld. alább). Ez az ideális állapotot előnyben részesítő eljárás Schulcznak a csegöldi és az erdődi (Ardud) templomot ábrázoló rajzainál is megfigyelhető.

⁴ Utóbbi, a vele nagyjából szemben, a hajó déli falán lévő és az északnyugati sarok támpillérét az újkorban elbontották; az észak

és az északnyugati bizonyosan a hajó északi bővítésének 18. századi építésekor, a déli falon lévő pedig akkor, amikor 1840-ben a hajóhoz itt egy előcsarnokot építettek (MOLNÁR J. 1970. 66.; az előcsarnok fotóját, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 209.). Mindhárom alapja, illetve alsó része az 1966-os feltárás során előkerült (az északnyugati ld. CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 88., 82. kép), s a délit, illetve az északnyugati ekkor helyre is állították (SEDLMAYR 1970. 81.).

A templom támpilléreinek felső záródása és a homlokoldaluk visszaugratásánál megjelenő rézsús felület mind újkori kialakítás eredménye. Ezt ma is jól lehet érzékelni az ezeken a helyeken megjelenő eltérő falazás, illetve a felhasznált téglák eltérő színe és mérete alapján. Hogy a táмок fedése, például vízvetőik kialakítása eredetileg milyen volt, nem ismert. Schulcz Ferenc homlokzati rajzain ezek a részek nem érzékelhetők, mindenesetre a pillérek alapformája megegyezik a ma láthatókkal, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30412.

⁵ Valószínűleg a táмок felső záródásának az újkorban történt kialakításával, feltételezhető megemelésével magyarázható, hogy a torony két, a falakkal egyébként kötésben álló támpilléreinek felső vége ma némileg eltakarja az első emeleti ablakok alsó, kis szakaszát. E táмок záródásának utólagos kialakítására, ld.: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 112485.

- ⁶ Nem jelenik meg ez a díszítés a templom lábazatán, melyet azonban az 1960-as években történt helyreállításkor gyakorlatilag újraraktak (ld. erről alább).
- ⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 209. Az 1960-as években történt felújítás során a templom belsejében mindenhol leverték az újkori vakolatot, ami alatt már csak minimális területen találtak középkori vakolatréteget, ld. uo. és CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 91.
- ⁸ A középkori északi hajófal külsején, amely ma az északi bővítmeny terébe esik, szintén végighúzóódik a lábazat. Állapota alapján ez nyilvánvalóan a műemléki helyreállításkor készült. Hogy milyen eredeti nyomait találták meg a feltáráskor, a dokumentációból nem derül ki.
- ⁹ Noha a párkány majdnem mindenhol roncsolt állapotban maradt fenn, a hajó feltárt északnyugati támpilléren teljesen ép szakasza is előkerült, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 210. A lábazati párkányt Rómer Flóris és Schulcz is lerajzolta, furcsa mód nem csak egymáshoz, de a fennmaradthoz képest is némileg eltérően. Előbbi alul nagyobb méretű negyedhomorlatot, felette felpálcátogot ábrázolt (KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 117.), Schulcz rajza pedig a homorlat alatt még részsűt is mutat (KÖH Tervtár, ltsz.: 30413.). Nem teljesen kizárt, hogy a szentélyen, a hajón és a toronyon is eredetileg eltérő profilfalkalpmaztak, persze a rajzolók pontatlansága is felmerülhet e különbségekkel kapcsolatban.
- ¹⁰ A kapu záradékának alakját a helyreállításkor már nem lehetett meghatározni, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 205., 209.; KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 59116., 85058. A kiegészítés csúcsíves formáját Schulcz akkor nem ismert nyugati homlokzatot mutató rajza alapján azonban helyesen választották ki, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30412.
- ¹¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 30413.
- ¹² CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 79.; KÖH Tervtár, ltsz.: 209.
- ¹³ A csúcsív a feltárás fotói alapján a falszövevhez képest utólagos kialakítás, ld.: CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 80. kép; KÖH Tervtár, ltsz.: 210.
- ¹⁴ Ezek az ablakok a harmadik és a negyedik emeleten a torony keleti falán, azaz a hajó tetőtérre által fedett oldalon is megjelennek! Az első emeleten a hajó nyugati karzatáról nyíló, a másodikon a tetőtérbe vezető ajtó van a keleti toronyfalán, ld.: CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 71. kép
- ¹⁵ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 80.
- ¹⁶ Hogy e datálásnak mik az indokai, nem ismert. A dokumentációkban és a tanulmányokban a kapukeret eredetiségére, illetve utólagos behelyezésére vonatkozóan ugyanis ellentmondónak tűnő megjegyzéseket találni, ld. pl. KÖH Tervtár, ltsz.: 209.: „Az első periódusban követ nem használtak” de! a teljes vakolatleves során előkerült „a déli homlokzat az eredeti déli kapu fele”); CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 87.: „A templom déli bejáratánál pedig az eredeti bejárat küszöbkövét, ütközőjét és szárkövének egy darabját találtuk meg.” – de! „a déli bejárat XV. századi falfelületét az új kiegészítés után sötétebbre színezett nyers vakolattal láttuk el”. – ld.: CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 90. Mindenesetre egy helyen a kapu későbbi kialakítására vonatkozóan egyértelmű a fogalmazás: „Az eredeti templomot a gótikában csak kis mértékben alakították át, [...] déli bejáratát profilos kökerettel újítják meg”. – ld.: SEDLMAYR 1970. 79. Entz Géza a kaput egyidősnek tartotta az épülettel, ld.: ENTZ 1975. 139.
- ¹⁷ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 90–91.
- ¹⁸ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 91.
- ¹⁹ A Henszlmann cikkében közölt alaprajzon a sekrestye keleti falán még kívül-belül részsűs béleltű, kisméretű ablak jelenik meg, ld.: HENSZLMANN 1864. 134. A sekrestye nyugati falának eredetileg nem volt ajtaja, KÖH Tervtár, ltsz.: 210.
- ²⁰ A diadalív déli pilléréhez csatlakozó klasszicista szószeéktől közvetlenül nyugatra feltárták a középkori (?) szószeék alapozását, CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 85–87., 81. kép; MMT X.: 360.
- ²¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 205.
- ²² Hogy ennek volt-e bármilyen középkori előzménye, nem ismert.
- ²³ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 85., 79. kép; KÖH Tervtár, ltsz.: 25501.
- ²⁴ A magyarországi szakirodalomban tengelysarkos (vagy tengelytámpilléres) elnevezéssel elterjedt megoldásra, ld.: J. DANKÓ–SZEKÉR 1994. 367–370.; BENCZE 1993. 21., 35–36. kép; főleg erdélyi példákra, ld.: BURNICHIOIU 1999. 107–120.
- ²⁵ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 85.; ENTZ 1975. 139.; KÖH Tervtár, ltsz.: 25501.
- ²⁶ A középkori sekrestyeajtónak előkerült a fából készült „küszöbköve”, és nyílásszélességét is meg tudták határozni, ld.: CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 87.; KÖH Tervtár, ltsz.: 210.
- ²⁷ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 83., 77. kép. A sírkő vagy epitáfium felületén csupán belső keretének formája maradt fenn, amely vékony oszlopok által hordott félköríves lezárást mutat. Noha a feltáráskor az oszlopok lábazatát bizonytalanul késő gótikus stílusának határozták meg (KÖH Tervtár, ltsz.: 209.), a keretelés alakja és a kölapon való elhelyezkedése nehezen képzelhető el egy középkori sírlemléken. Mindezek sokkal inkább a XVI. század első harmada utánra, vagy még későbbi évszázadra utalnak.
- ²⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 210.
- ²⁹ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 83.
- ³⁰ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 79.; KÖH Tervtár, ltsz.: 209.
- ³¹ CZEGLÉDY–SEDLMAYR 1970. 85.; KÖH Tervtár, ltsz.: 209.; a szentély és a hajó egységes alapozására, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 210. – Hogy a torony keleti falának a hajó tetőszerkezetébe eső ablakai mivel magyarázhatók, nem világos. Statikai okokból, a különböző mértékű talajszüllyedés kizárása miatt a tornyokat gyakran egy időben kezdték el felépíteni a templomok általában keletről kezdődő építésével, s ezt az eljárást elvileg Csengerben sem lehet kizárni. Ez magyarázhatná a tetőtérbe eső ablakokat, de akkor egyrészt az előrelátás hiányát kéne az építők számlájára írunk, másrészt a két oldalról való építkezés varratának valahol a templom falszövevében jelentkeznie kellene. Ezért valószínűbbnek tűnik, hogy miután védelmi funkciót is szánhattak a toronyoknak, a megrendelő azt úgy alakította ki, hogy a hajó tetőtérének esetleges leégése után is jól védhető legyen. Ahogy fentebb már szóba került, a szentségfülke bizonyosan utólagos eleme a templomnak. Részletformák hiányában azonban korát lehetetlenség pontosabban meghatározni az építkezés és a reformáció közt. A hajó déli kapujának datálása szintén nehézségekbe ütközik (ld. fent). Töredékes profiljának formája elképzelhető az építkezés idejében, de akár még a XVI. század elején is. Az a körülmény azonban, hogy a templom egyéb szerkezeténél (lábazati párkány, nyugati kapu, ablakok) kizárólag téglát használtak, inkább arra utal, hogy a kapukeret egy későbbi középkori betoldás eredménye.
- ³² ENTZ 1975. 139.
- ³³ Talán ez az anomália volt annak az indoklás nélkül megjelenő feltevésnek a kiindulópontja, amely szerint a szentélyben feltárt záradékfal egy meg nem valósult építkezés maradványa.
- ³⁴ A feltárt záradékfal pontosabb datálása tengelysarkos megoldása alapján nem lehetséges. Noha ez az elrendezés a szakirodalom szerint Magyarországon a XIV. század közepén jelent meg (ld.: J. DANKÓ–SZEKÉR 1994. 367–370.) a hazai példák pontosabb datálásával a cikk nem foglalkozik, például a trieri Liebfrauen-kirchénél már a XIII. században is kimutatható, ld.: TÓTH S. 1993. 113–115. Az ország szomszédságában, a karintiai St. Veit an der Glanban éppen 1323-ban alapítottak egy ilyen szentélyzáródással megépített templomot, ld.: GBKÖ II.: 275–276.
- ³⁵ Falusi templomok esetében ld. erről: MAROSI 1979. 35–38. – továbbá Szakács Béla Zsolt tanulmányát e kötetben.
- ³⁶ Ld. erről: Németh Péter vezető tanulmányát is: SZATMÁRINÉ 2000. 10.
- ³⁷ NÉMETH 2008. 49–50., 126.; MMT X.: 352. (Tombor Ilona).
- ³⁸ Csaolyi „Nagy” Jánosra ld.: ENGEL 1996. I.: 200., 348., II.: 47.

Csegöld, görög katolikus templom

A Szamos folyó közelében, a Szatmári-síkságon fekvő település első ismert említése az ugocsai főesperességhez tartozó egyházával kapcsolatos. A pápai tizedjegyzékek 1332-ben Ábrahám, 1334-ben pedig Tamás nevű plébánosát említik.¹ Ebben az időben Csegöldön tehát már kellett állnia templomnak. Magáról az épületről nem maradt fenn írásos dokumentum a középkorból, s az előbb református, majd az 1780-as években görög katolikussá lett egyháznak eredeti titulását sem ismerjük.² A középkori épülettel kapcsolatban fennmaradtak azonban információk két, ma már nem látható évszámról. A XIX. század hatvanas éveinek tudósítása alapján a templom valamely részén olvasható volt egy felirat, amely szerint az épületet 1448-ban építették volna.³ Egy befáragott, 1467-es évszámot pedig 1923-ban a szentély záradékfalának egyik téglájáról rajzoltak le.⁴

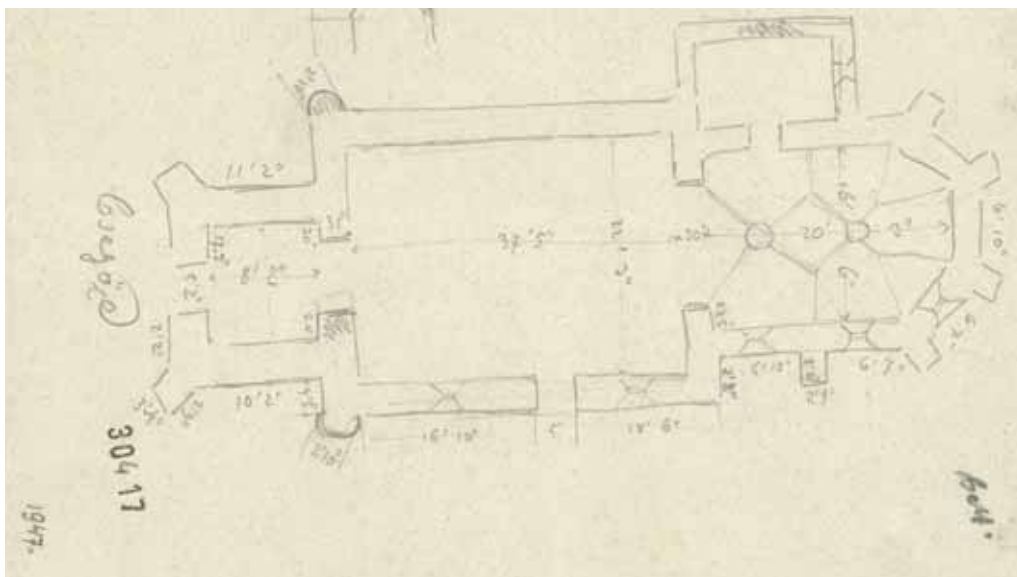
A keletelt középkori templomot egyrészt máig megőrződött részletei, másrészt XIX. és XX. század eleji dokumentumok alapján lehet több-kevesebb részletességgel rekonstruálni.⁵ A nyolcszög öt oldalával záródó, egykor két boltszakaszos szentély keleti szakasza ma is áll, az 1897-ben elbontott nyugatiról pedig Schulcz Ferenc 1864-es felmérései tanúskodnak.⁶ A szentély falai téglából épültek. Főként az ablakok alatti és feletti falfelületeken a téglák szabályosan váltakozva, egymás után hosszabb, illetve rövidebb oldalukkal jelennek meg a falban. A rövidebb oldalukkal látható téglák túlnyomó részének a vége – de csak ez –, sötétre van égetve, s jó néhány esetben kivehető még rajtuk egy sötétzöld, mázas bevonat maradványa is. A falfelületek jelentős, utóbb nem bolygatott részét így a téglák méretének és színének szabályos váltakozásából eredő, egyszerű mustra díszíti.⁷ E felületkialakítás arra is utal, hogy a külsőt eredetileg valószínűleg nem vakolták.

A szentély lábazatát ma vaskos betonkoszorú alkotja, középkori formájáról egy archív felvétel alapján alkothatunk fogalmat. Az épületrészt délről ábrázoló fotón a téglából rakott lábazatot visszaugratott téglasorokból álló, talán profilozott párkány zárja le.⁸ Az újkori főpárkány előzményéről nem tudunk semmit, csupán feltételezhetjük, hogy ez is (idom)téglából volt kiala-

kítva. A szentélysarkokat kívül kétoszthatú támpillérek támasztják – az egykor az északi falat felező, ma már csak a sekrestyében látható, déli párjához pedig utóbb hozzáépült a hajó keleti fala –, vízvetőik Schulcz egyik manuáléja alapján részsűsen elhelyezett téglákkal voltak kialakítva.⁹ A szentély középkori ablakkereteit a ma látható maradványok alapján szintén téglából falazták. Eredetileg a déli falon kettő, a délkeleti falszakaszon, a záradékban, és az északkeleti szakaszon egy-egy csúcsíves, részsűs béléttű nyílás volt látható.¹⁰ Az ablakokat 1864 után, legkésőbb az 1897-es átépítéskor beszűkítették. A középkori ablaknyílásoknak a jelenlegiek körül ma is jól kivehető a körvonaluk. A déli és a délkeleti szakasz ablakánál a csúcsíves záradék téglasora is fennmaradt, amit ugyanúgy vörös és sötét színű téglák váltakozásával raktak ki, ahogy azt a falfelületek jó részén is látni. Schulcznak a templom déli homlokzatát ábrázoló rajzával ellentétben, ahol vékony, résablakra emlékeztető nyílások jelennek meg, az ablakok méretei arra utalnak, hogy egykor valószínűleg kétoszthatúak voltak és záradékukat mérművek tölthették ki (erről ld. alább, a hajó ablakainál).¹¹ Hogy a nyílások két oldalán, nagyjából a záradékvonal magasságában látható, háromszögű és kerek, téglából kirakott, illetve készült formák mi célt szolgáltak és mikor készítették őket, nem tudni.

1. A szentély záradékfalának részlete évszámos téglával, Lácza-Fritz Oszkár rajza, 1923

2. Alaprajz, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

3. A szentély délkeletről

A szentély belsejében megmaradt a középkori boltozat, pontosabban annak egy átalakított formája. A négy polygonális falsarokból ma egy-egy kétszer hornyolt profilú, a két keleti sarokban visszametszéssel indított borda válik ki a falból, az indítások előtt csücsköstalpú pajzsokkal. A sima felületű pajzsokat modern díszítőfestés borítja. A bordák egy-egy csomópont után érnek el a zárókőig, majd közvetlenül a diadalív keleti oldalának futnak neki, a záradékhöz közel. A zárókövet szintén csücsköstalpú pajzs díszíti, rajta leveles faágból előtűnő latin kereszt újkori, festett ábrájával. Schulcz két alaprajzából tudjuk, hogy a szentély nyugati szakaszában ez a boltozatforma folytatódott.¹² E szakasznak az 1897-es bontásakor a fennmaradt rész nyugati boltsüvegeit úgy igazították hozzá az akkor kialakított diadalívhez, hogy az ívnek nekifutó bordák utolsó szakaszán a bordaprofil nagy részét a süvegek már eltakarják. Nem kizárt azonban, hogy a középkori boltozat ennél nagyobb átalakításon is keresztülment már valamikor korábban. A boltozat egykori, ismert alaprajzi formája ugyanis meglehetősen szokatlannak tűnik a középkori megoldásokhoz képest.¹³ A szerkezetbe néhány további bordaszakaszt betoldva megkapjuk viszont annak a hálóboltozatnak a formáját, amely az egyik legelterjedtebb típus volt nemcsak Közép-Európában, de a fennmaradt példák alapján a Magyar Királyság északkeleti vidékén, s azon belül Szatmárban is (utóbbi megyében ld. Jánk, római katolikus templom; Vámosoroszi, református templom).¹⁴ Ha mind e feltevés igaz, a középkori boltozatnak nem csak egyes bordaszakaszait távolították el, illetve faragták le – talán az épület

valamiféle sérülése következtében –, de részben boltsüvegeit is át kellett építeni. A ma látható süvegek ugyanis egyértelműen a jelenlegi bordarendszerhez igazodnak.¹⁵

A szentély belsejében, a déli falon további középkori részletek is fennmaradtak: egy felül élszedett profilú, szegmensíves záródású ülőfülke, melynek a padkamagassága ma alig emelkedik a járószint fölé (utóbbinak tehát a középkorban jóval alacsonyabban kellett húzódnia); továbbá az ülőfülkétől keletre, egymás mellett egy nagyobb és egy kisebb, téglából kialakított, sátozott lezárású fülké.

4. A szentély délkeletről, archív felvétel

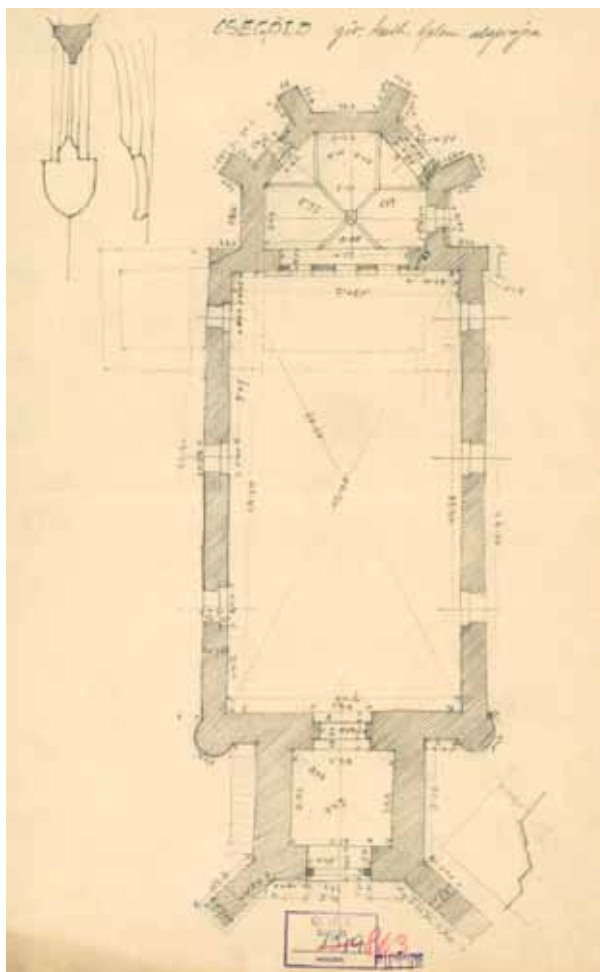
A mai, háromhajós hosszház teljes mértékben XIX–XX. századi építkezések eredménye. Az 1897-es átépítés során a szentély nyugati boltszakaszának és a sekrestyének az elbontásával kelet felé meghosszabbították a szentélynél egy-egy falvastagságnival szélesebb hajót, s átalakították nyílásrendszerét is. 1929–1931 között pedig az északi és déli oldalához egy-egy karzatos mellékhajót építettek, egybenyitva a három teret.¹⁶ A hajó középkori kialakításáról Schulcz rajzai adnak felvilágosítást.¹⁷ Hogy a templom e részének falain a szentélyéhez hasonló, téglából rakott mintázat jelenhetett meg, arra nyugati homlokzatrajza utal, melyen a hajó, de a torony nyugati falán is részben jelezte ezt.¹⁸ A középkori hajót kívül nem támasztották pillérek, ami arra utal, hogy belseje nem boltozattal, ha-

5. A szentély boltozata

nem síkmennyezzettel volt lefedve. Ezt megerősítheti az is, hogy már 1864-ben sem láttak boltozatra utaló nyomokat.¹⁹ Egyetlen pillérpár mégis tagolta a hajót, nyugati sarkain a középkorban szokatlan, kör alaprajzú, kétosztatú, és magas lábazattal ellátott táмок álltak az 1930 körüli átalakításig.²⁰ Noha valamelyest hasonló szerkezet a közeli Beregszász (Берегове) XVI. század első negyedéből származó és a XIX. században romantikus stílusban átalakított templomának nyugati sarkain máig látható, a csegöldiek középkori eredete meglehetősen kérdéses.²¹ A környéken ugyanis nem egy templomnál jelenik meg hasonló, a beregszásziénál Csegöldhöz formailag közelebb álló, egyértelműen XIX. századi kialakítás.²²

A csegöldi hajót déli oldalán tagolták nyílások: középben egy egyszerű megformálású, szegmensíves lezárású kapu – ez valószínűleg már újkori forma –, két oldalán egy-egy csúcsíves, kétosztatú, mérműves ablakkal.²³ Schulcz a templom egy mérművét is lerajzolta, és egynek a részlete Rómer Flóris úti jegyzőkönyvében is megtalálható.²⁴ Hogy ez(ek) a hajó vagy a szentély ablakaiban volt(ak)-e látható(ak), egyikőjük sem jelölte. Schulcz déli homlokzatrajzának szinte résablakként ábrázolt szentélyablakai, továbbá az, hogy a hajóablakok záradékrészen a mérmű rajzán látható megoldásokkal összeegyeztethető formákat jelölt, inkább arra utal, hogy legalábbis nála a hajó egyik ablakának a mérművéről van szó. Mind az ő, mind Rómer mérműről készült rajza kétosztatú ablak részletét mutatja, a vállvonalnál az ablaknyílások félkörívesen záródnak, és Schulcznál ezek felett a két ívet összefogó, csúcsívként értelmezhető forma jelenik meg.²⁵ Rómer a rajz mellé a következőt is feljegyezte: *Maßwerk az ablakokban téglából mindenhol*. Ha az anyagmegjelölés itt a mérművekre, és nem esetleg az ablakbélletekre vonatkozik, az azt jelenti, hogy Csegöldön idomtégglából készítették az ablakok rácsait.

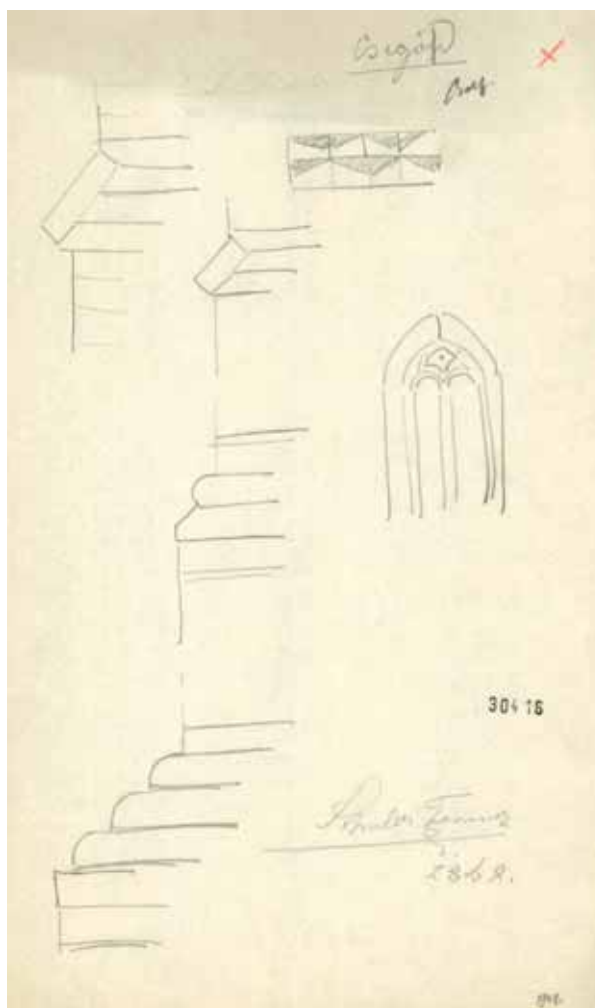

6. A templom alaprajza 1923-ból (Láczai-Fritz Oszkár)

A négyzetes nyugati toronynak – melynek mai megjelenése kevésbé utal középkori eredetére – Schulcz rajzai alapján az épülettel egykorúnak kell lennie. Falának téglamintázatáról már volt szó, nyugati, csúcsíves kapujának záradéka hasonló téglasorral – feltehetően mintásan – volt kirakva, mint a szentély középkori ablakai. Felette sátor-tetős lezárású résablak látható a rajzokon, ami a legfelső szinten megismétlődik.²⁶ A torony nyugati homlokzatán az első és a második emeletet téglából kirakott, a rajzok alapján egyértelműen nem értelmezhető, fogrovatszerű díszítésű választotta el egymástól.²⁷ A torony nyugati sarkait támasztó, eredetileg valószínűleg kétosztagú pillérek középkori eredete aligha lehet kétséges, alsó részük erősen kiugró, inkább újkorinak tűnő bővítése 1864-ben már megvolt. A toronysisak középkori formája nem ismert. Schulcz homlokzatokat mutató manuáléjában barokk sisak jelenik meg, de kiserkesztett rajzán enyhén hasasodó, magas, nyolcszögű csúcs látható, négy sarkán egy-egy

tornyocskával.²⁸ Cédulaanyagában Rómer is ez utóbbi formát írta le. Soraiból azonban kiérezhető – amire tulajdonképpen utal is –, hogy jegyzőkönyvével ellentétben, melybe a helyszínen a saját maga által látottakat jegyezte le, céduláján Schulcz szóban forgó rajzát szem előtt tartva írta le a templomot.²⁹ Schulcz-nál valószínűleg ugyanarról az eljárásról van szó, amely bécsi professzoránál, Friedrich Schmidtnél Vajdahunyaddal (Hunedoara) kapcsolatban jól ismert.³⁰ A feltehetően egy Rómerrel közös publikációhoz kiserkesztett rajzba az építész egy általa ideálisnak tartott részletet toldott be, akár rekonstrukciós javaslatot is megfogalmazva.³¹

A templom datálásánál a fent említett, mára eltűnt két évszám csak részben van segítségünkre. Az 1448-as feliratról nem tudjuk, hogy az épület melyik részére vonatkozott, és hogy új építkezésről, esetleg csak átalakítási munkálatokról tudósított-e. A másik évszám, amely nem

7. Részletrajzok, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

8. A templom nyugati és déli homlokzata, Schulcz Ferenc rajza, 1864

feltétlenül a fallal együtt, hanem annál később is keletkezhetett – de amelynek a középkori eredete formai alapon aligha vitatható³² –, arra bizonyosság, hogy a ma látható szentélynek legkésőbb 1467 körül valamilyen formában már állnia kellett. A templom építészeti megoldásai ennél valamelyest konkrétabb felvilágosítással is szolgálnak a datálást illetően. Polygonális záródása nyilvánvalóvá teszi, hogy a szentély a XIII–XIV. század fordulójánál korábban nemigen épülhetett. A mázas téglákból mintásan rakott falazat többi, környékbeli példáját (Baktalórántháza, katolikus templom; Szamostatárfalva, református templom; Csenger, református templom) ugyan szintén nem tudjuk pontosan keltezni, de ezen emlékek alapján e technika megjelenése a XIII. század második felétől már elképzelhető, és a XIV. század második negyedében még kimutatható.³³ Noha teljes mértékben azt sem lehet kizárni, hogy a XV. vagy még a XVI. század elején is alkalmazták az eljárást, a régió jó néhány, késő

gótikus templománál sehol nem találkozunk már ezzel a megoldással.³⁴ A szentély datálásának kérdésében Csegöldön a csúcsíves ablakok játszhatnak még szerepet. Mérmű felhasználását is sejtető nagyságuk ugyanis későbbi időre utal, mint a csengeriek még román korhoz köthető formája és mérete. Mindezek alapján a szentély keletkezését, legalábbis körítőfalát a XIV. század középső harmadára – második felére tehetjük, teljességgel még azt sem kizárva, hogy a tizedjegyzékekben közvetetten említett épületről van szó. E datálás még akkor is valószínű, ha a szentély egyéb részletei egyértelműen későbbi időszakra utalnak.

9. A templom alaprajza és nyugati homlokzata, Schulcz Ferenc rajza, 1864

E részletek a boltozatra és annak elemeire korlátozódnak. A kétszer hornyolt bordatípus a XV. század vége felé, a XVI. század elején vált általánossá a falusi templomoknál. Nagyjából szintén ebben az időszakban terjedt el a boltozat csupán feltételezett alaprajzi formája, annak ellenére, hogy első ismert hazai példája az 1430-as években már megépült.³⁵ A már korábban felépült csegöldi szentélyben e formáknak a megjelenésével tehát legin-

kább az 1500 előtti és utáni néhány évtizedben számolhatunk.

A hajó és a torony középkori állapotának datálásához még ennyi fogódzónk sincs. Előbbi mérműves ablakai a XIV. századra vagy annál későbbre utalnak, utóbbinál a fogrova-dísz és a sátorrető résablakok román kori formák, melyeket azonban valameddig még a XIV. században is használtak a környéken.³⁶

A templom egyes fázisainak építetőit illetően közvetlen adatokkal nem rendelkezünk. A település többé-kevésbé ismert tulajdonviszonyai alapján így csak indirekt feltevéseket lehet megfogalmazni. A fennmaradt források

szerint a középkorban a falut egyéb kisebb birtokosok mellett a Drágfiak folyamatosan bírták, akik a XVI. századra már egyedüli tulajdonosai voltak.³⁷ Az építkezéseket így legvalószínűbben még hozzájuk lehet kötni, noha valamilyen szintű részvétel a többi birtokos esetében sem zárható ki.

A fényképeket Kollár Tibor (3.) és Papp Szilárd (5.) készítette, a rajzok és az archív felvétel őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: 864 (1.), 30417 (2.), 863 (6.), 30416 (7.), 30415 (8.); KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 8146 (4.); MTA Könyvtár, Kézirattár K 1219/31. (9.).

JEGYZETEK

- ¹ NÉMETH 2008. 46–47.
- ² A felekezeti váltásra ld.: Kiss K. 1878. 395.
- ³ TERDIK 2007a. 180.
- ⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 864. Noha a szentély külseje jelenleg nincs vakolva, az évszámot nem sikerült megtalálni.
- ⁵ A templomra ld.: TERDIK 2007a. 177–192.; továbbá MMT X.: 452–453. (Entz Géza).
- ⁶ Az 1897-es munkálatokra ld.: TERDIK 2007a. 180–182. Schulcz rajzai: KÖH Tervtár, ltsz.: 30415–30417.; MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31.
- ⁷ A déli és északkeleti falszakasz ablaka felett megjelenik egy-egy kereszt is a falszövetben, melyeket sötétre égetett felületű téglákból raktak ki.
- ⁸ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 8146.
- ⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 30416.
- ¹⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 30415., 30417.; MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31. Az északkeleti szakaszon ugyan egyik említett felmérési rajz sem jelöl ablakot, de a mai nyílás körül elég világosan kirajzolódik egy a többiekkel teljesen megegyező méretű és elhelyezési ablak körvonala. Talán a rajzok készültkor ez már el volt falazva. A záradékablak Schulcz egyik alaprajzáról szintén lemaradt, elképzelhető, hogy 1864-ben ez is be volt falazva.
- ¹¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 30415.
- ¹² KÖH Tervtár, ltsz.: 30417.; MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31.
- ¹³ TERDIK 2007a. 180.
- ¹⁴ E boltozatforma a prágai óvárosi hídtorony kapuátjárójában jelent meg legkorábban, 1380 után, ld.: SCHURR 2003. 137.
- ¹⁵ Elképzelhető az is, hogy a feltételezett átalakítás során teljesen újraképezték a középkori boltozatot.
- ¹⁶ TERDIK 2007a. 181–182. A középkori, a millenniumi és az 1930 körül létrehozott állapot egybevetéséhez ld. a templom három alaprajzát ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30417., 863., 63773.
- ¹⁷ Az 1897-es átépítés utáni állapotot a részben már említett archív fotóanyag is megőrizte, KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 8110., 8146., 8149., 8203., 8373.
- ¹⁸ MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31.; a nyugati homlokzatot mutató vázlatrajzára (KÖH Tervtár, ltsz.: 30415.) fel is jegyezte, hogy a téglaminta olyan, mint (Szamos)Tatárfalván.
- ¹⁹ HENSZLMANN 1864. 143.
- ²⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 30415–30416.
- ²¹ A beregszászi összefüggésre ld.: TERDIK 2007a. 181.; az ottani templomra, ld.: DESCHMANN 1990. 105. és 123–124. kép.
- ²² Atya, református templom; Nagykároly (Carei), zsinagóga; Ombod (Ambud), református templom; Szaniszló (Sanislău), református templom, ld.: *Szatmár* 2007. 17., 25., 50., 99. A XIX. századi kialakításokra Terdik Szilveszter hívta fel a figyelmet.
- ²³ KÖH Tervtár, ltsz.: 30415., 30417.
- ²⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 30416.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 124.
- ²⁵ Hasonló, csak alul csücsívekkel kialakított mérmű látható a szamosbecsi református templom déli hajófalának nyugati ablakában.
- ²⁶ A torony belsejében az első emeleti ablak eredeti kialakítása jelenleg is látható.
- ²⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 30416.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 123. – ld. még: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/4., ahol *kettős zízeg-dísz*-ről van szó. Hasonló díszítősávok pl. a gacsályi templomtorony felső részén láthatók.
- ²⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 30415; MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/31.; a torony 1897 előtti fotóját a barokk sisakkal ld.: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 8373
- ²⁹ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/4.
- ³⁰ LUPESCU 2006. 39–40.
- ³¹ TERDIK 2007a. 179. Ld. ugyanezt az eljárást Schulcztól a csengeri és az erdódi templomnál is.
- ³² Vö.: TERDIK 2007a. 180. Az évszám minden számjegye megfelelt a 15. században használatos formáknak, ld. pl. a veszprémi Vétési-kő azonos évszámát (VÁRADY Z. 2002. 17/1. kép), vagy a közeli Szamosbecs református templomában előkerült, 1481-es évszámú téglát, ahol az egyes számjegyek azonosságán túl a felirat jellege is nagyon hasonló. Az A és n betűk formája szintén nem vet fel kétséget a felirat hitelességét illetően.
- ³³ Utóbbira ld.: a csengeri református templomot.
- ³⁴ Az egyik végén túlégetett téglát típusát megtaláljuk ugyan késő gótikus, sőt, még barokk építményeknél is, de a falazatban minden rendszer nélkül elhelyezve, ld. pl. Nagyszekeres, illetve Csengerbagos református templomát.
- ³⁵ A pozsonyi vár keleti kaputornyának átjáróboltozatára, amely amúgy a csegöldihez hasonlóan szintén hiányosan maradt fenn, ld.: FIALA 1969. 25–28., VII/2. kép. A forma hazai elterjedésének konstatálása, ld.: CSÁSZÁR 1988. 127.
- ³⁶ Előbbi formára ld. pl. a gacsályi, a sátorrető résablakra pedig a csengeri templomtoronyt.
- ³⁷ NÉMETH 2008. 46–47; MAKSAI 1990. II.: 722; MMT X.: 445. (Entz Géza).

Vetés, református templom

A Szatmárnémeti és Csenger között, a Szamos bal partján található falu a XIII. századból már ismert. A település az 1320-as években többször is helyet adott bírói és részben nádori közgyűlésnek. 1458-ban a Kaplony nemzetségből származó, magát a faluról nevező Vetési család számára a király rév és vám felállítását engedélyezte itt, a Szamoson. Szent Miklós tiszteletére szentelt templomáról 1265-ből van a legkorábbi adatunk. Az erdélyi püspökség szatmári főesperességéhez tartozó egyháznak a pápai tizedjegyzékekben 1333-ban Kozma, 1334-ben pedig Miklós nevű papját említik. 1325-ben és 1334-ben kegyúri jogaival kapcsolatban kerül szóba a templom, s 1433-ban, illetve 1455-ben a pápa jóváhagyja az innen származó Vetési Albert (†1486) későbbi veszprémi püspök által az egyház számára igényelt búcsút.¹

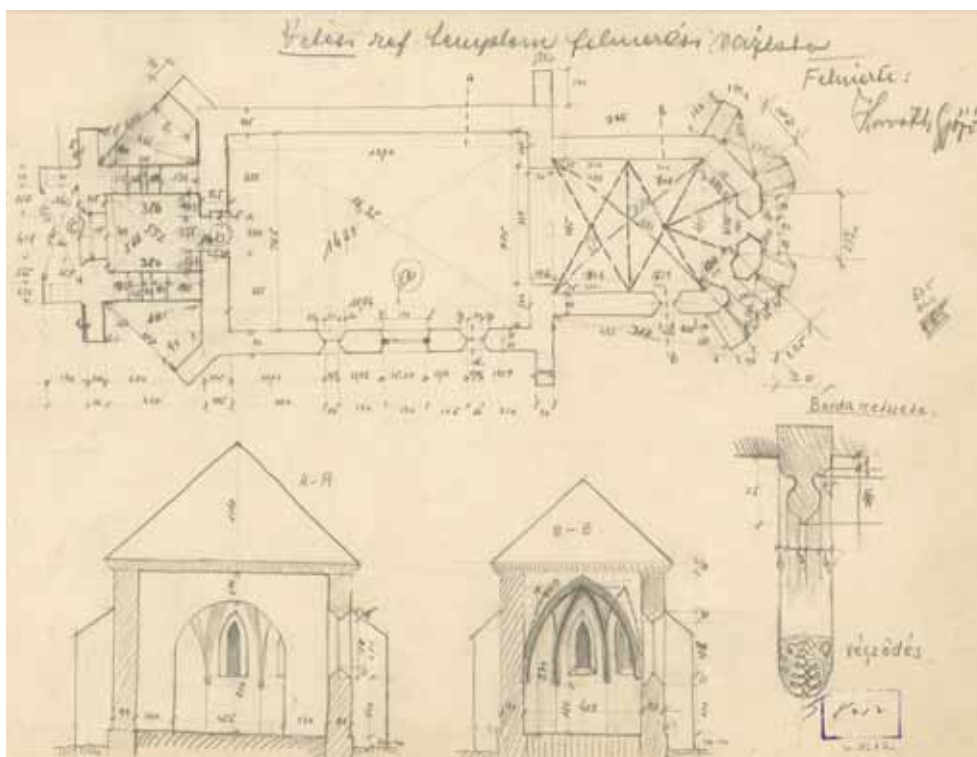
A templom az újkori átalakítások ellenére jórészt megőrizte középkori formáját.² A neogótikus átépítés előtti állapotáról 1864-ben, illetve 1868-ban közölt metszetek (alaprajz, déli nézet, nyugati kapu), továbbá Schulcz Ferencről fennmaradt rajzanyag is szolgál információkkal.³ A templom falainak építőanyaga, amely a vakolás és meszelés miatt jelenleg nem látható, annak ellenére téglá lehet, hogy az ezzel kapcsolatos korábbi beszámolók ellentmondanak egymásnak.⁴ Középkori szerkezeti elemei részben kőből, részben téglából készültek. A keletelt épület nyugaton négyzetes toronyból, hozzá csatlakozó, téglalap alaprajzú hajóból és a nyolcszög öt oldalával záródó, a hajónál egy-egy falszélességgel keskenyebb, kétszakaszos szentélyből áll. Az épület sarkain támpillérek láthatók, melyeken középkori részletformák már nem jelennek meg. A torony nyugati sarkait kettő-kettő, a falakra merőleges elhelyezkedésű, kétoszlatú tám erősíti. A hajón és a szentélyen alacsonyabb és vaskosabb, egyoszlatú pillérek jelennek meg. Előbbi nyugati sarkain átlós irányú, a keletin a falra merőleges helyzetűek állnak, s északi falának középső szakaszát is támasztja egy merőleges elhelyezkedésű pillér.⁵ A szentély záradéksarkain ezekhez hasonló, átlós irányú pillérek vannak, de északi falának keleti végén a falra merőleges helyzetű tám látható.⁶ E pozíciónak bizonyosan az a magyarázata, hogy a szentély északi falához egykor sekrestye

csatlakozott, amelynek keleti falából alakították ki a bontás során a támpillért. A sekrestye egykori meglétére az is utal, hogy a szentély északi fala kb. három méteres magasságig vastagabb, majd a falsík e magasságban némileg visszaugrik, egy boltváll kialakításának megfelelően.⁷

A templomon ma kőlapokból összeállított, modern lábazat, a hajón és a szentélyen újkori koronázópárkány fut körbe. Eredeti párkányprofilokat azonban némi eltéréssel Schulcz és Rómer is lerajzolt.⁸ A Rómer megjegyzése alapján idomtégglából készült lábazati párkány nála alul részükből, felette egymáshoz képest visszaugratott két félpálcátagból áll, Schulcznál a középső tagozat élszedést mutat.⁹ A főpárkány kőanyagára szintén Rómer utal, alul

1. A templom délről

2. Alaprajz és metszetrajzok, Horváth Győző felmérése

negyedhomorlatból, majd vékony pálcátag felett szímatagból álló profilja a két rajzon megegyezik.

Noha a templom tornyának külseje ma neogótikus formákat mutat, biztosan a középkorból származik, amit az eddig említett, XIX. századi ábrázolásokon túl belsejének kialakítása is alátámaszt. Nyugati oldalának eredeti, elpusztult kapujáról három ábrázolás is fennmaradt, melyek részben eltérő kidolgozottságúak, de ugyanazt mutatják.¹⁰ A falvastagságban elhelyezkedő, oszlopok nélküli és négy bélletlépcsővel kialakított kapu csúcsívesen záródott, s nem volt timpanonja. Alul lábazat futott rajta végig, szárköveit és archivoltját a bélletnek megfelelő, lépcsőzetes vonalú, vízszintes párkány választotta el egymástól, melynek az alja negyedhomorlattal volt kialakítva. A kaput két jóval magasabbra nyúló lizéna keretezte, közöttük egy díszítetlen, a szerkezetet felülről lezáró vimpergával. E felett résablak helyezkedett el, amely ma is látható a jelenlegi bejárat felett. Belső oldalán rézsús béllettel és szegmensíves lezárással van kialakítva, s két ugyanilyen megformálását, de pillanatnyilag befalazott ablak a torony déli és északi falában is megjelenik ezen a szinten.¹¹ Felettük további két vagy három szinten kettős résablakok bontották meg a torony nyugati, déli és északi falát, melyeket a jelenlegi neogótikus ablakok építéskor részben elbontottak, de a torony belsejében ma is

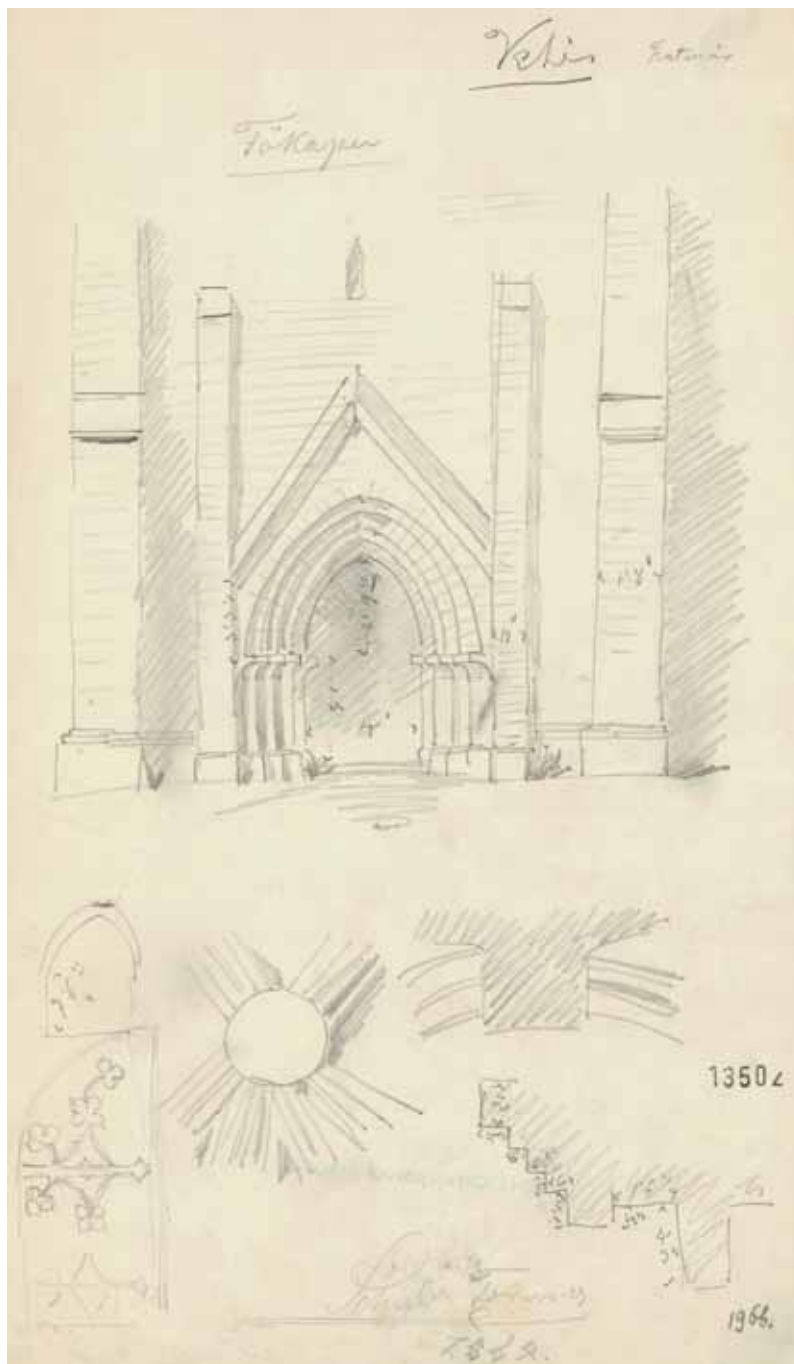
jól kivehetők a befelé csúcsívekkel záródó maradványaik.¹² A tornyot felül a mainál összetettebb formájú, reneszánsz pártázat, s eredetileg egy enyhén domborodó oldalakkal kialakított, falazott, nyolcszögű gúlasícsak zárta le.¹³

A hajó nyugati falán, kétoldalt a toronytól egy-egy kisméretű, csúcsíves ablak látható fent, melyek inkább az újkorból származnak, s a karzattal összefüggésben keletkezhettek.¹⁴ A hajó déli falát két ablak s közöttük egy ajtó bontja meg, elrendezésük egymáshoz képest szabályos, de a homlokzaton aszimmetrikusan helyezkednek el. A rézsús bélletű, külső keretükön élszedéssel kialakított, csúcsíves és mai formájukban bizonyosan újkori ablakok helyett Henszlmann még félköríves lezárási nyílásokról beszél, s cikkének metszetén is ilyenek jelennek meg.¹⁵ A csúcsíves ajtó a falsíkra merőleges oldalaival szintén újkori kialakítású, s ha egyáltalán volt itt a középkorban bejárat, annak a formájára nézve nincs információnk.¹⁶ Nagyjából az ajtó felett, közvetlenül a főpárkány alatt provinciális faragású, háromszögű címerpajzs jelenik meg a falban. Szélén pálcátag fut körbe, egyszerű formákkal kidolgozott címerábrája közepén talán koronára utaló, homorú ívekkel lezárt, heraldikailag jobbra néző csőr(?)sisakból, ennek alsó széléről lenyúló, legyező alakban vésett vonalakkal érzékeltetett „sisaktakaróból” és

a sisak tetején faágon álló, jobbra forduló, szárnyát fel-emelő madár alkotta sisakdíszből áll. A pajzs heraldikai értelemben vett jobb felső sarkában korai humanista kapitális típusú betűkkel írt A és V monogram jelenik meg, háromszög alakú interpunkcióval. A bizonyosan másodlagos elhelyezésű címer eredeti helye ismeretlen, s az sem

világos, hogy milyen összefüggésben jelent meg egykor. A hajó északi falát nem bontják meg nyílások.

A szentélyen három ablak látható, déli falának keleti szakaszán, délkeleti-, valamint záradékfalán egy-egy. A déli ablak kerete vakolt felületű, kialakítása arányaitól eltekintve – melyek a szentély többi ablakáét követik –

3. A templom egykori nyugati kapuja részletrajzokkal, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

4. Ablak a torony belsejének első emeletén

megegyezik a hajón megjelenő ablakokéval. A másik két szintén csúcsíves, rézsús bélletű ablaknak kőből faragott, középkori kerete van. E két ablak egykori mérműves kialakítására a bélletük közepén felfutó mérműtagozat utal, s nyílásszélességük alapján kétosztatúak lehetnek.¹⁷

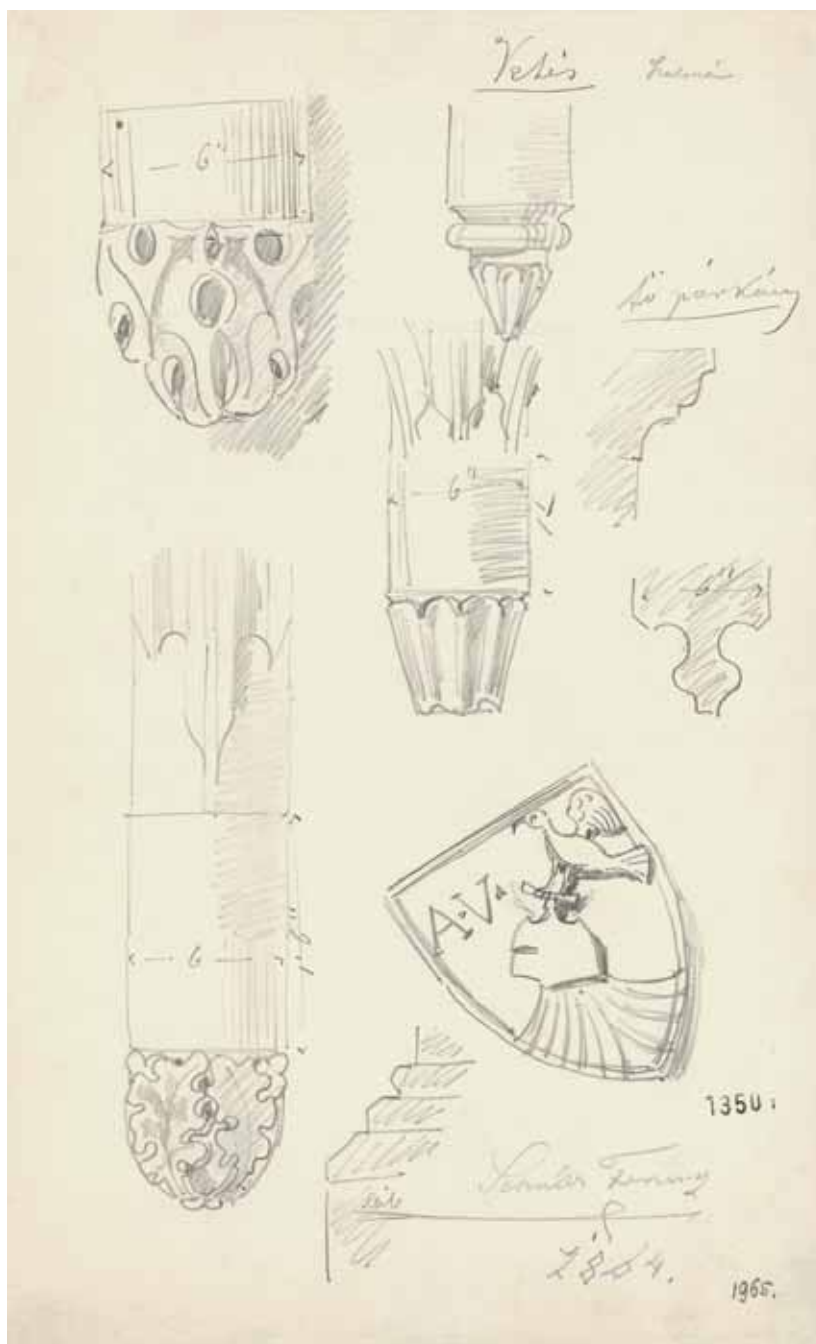
A hajóba nyugatról a toronyalj csúcsíves, élszedett kialakítású ajtókeretén keresztül lehet belépni.¹⁸ Belsejében az említett nyílásokon túl nem látható több középkori részlet. Az alacsony, nyomott arányú szentélyt szegmensíves lezárású, tagolás nélküli diadalív választja el a hajótól, s kétszakaszos, bordás keresztboltozat fedi. A tövüknél élszedéssel indított, körtetagos profilú bordák konzolról felfutó, hengeres faloszlopok felületéről válnak ki, s hengeres, aljukon ma legalábbis díszítetlen zárókövekbe futnak be. A profil nélkül kialakított konzolokon geometrikus – legyezőszerű, illetve virágkehelyhez hasonlítható formák – vagy növényi díszítés látható.¹⁹ Utóbbi minden esetben két, páronként azonos, összeboruló levélből áll.

A vetési templom első, meghatározható periódusáról a torony csak rajzokról ismert nyugati kapuzata árulkodik

a legvilágosabban. A bélletlépcsős kaputípus 1100 körül jelent meg Magyarországon, és hosszú, a XIV. századba is benyúló karriert futott be.²⁰ Szatmárban és környékén szinte tipikusnak mondható a timpanon, oszlopok és leginkább vízszintes tagolások nélküli, háromszögű oromzattal lezárt szerkezet (ld. pl.: Csaroda, Csengersima, Gacsály, Gyügye, Levelek, Székely, Zajta).²¹ Ezeket az emlékeket a XIII. század második és a XIV. század első felére szokás datálni – újabban leginkább a XIV. század elejére²² –, melyen belül a vetési kapu bizonyosan egy késői típushoz tartozik. Csúcsíves archivoltja, a lábazati- és fejezetpárkány jelenléte, valamint a kaput közrefogó lizénák már mind a gótikus építészet felé mutató megoldások, melyek a vetési szerkezetet szinte a fiatornyok által keretezett, gazdagon tagolt bélletű, XIV. századi gótikus kaputípussal teszik összevethetővé.²³ A hozzá bizonyos szempontból legközelebb álló emlék nem Szatmárból, hanem Segesvárról ismert, ahol a domonkosok templomának nyugati kapuján a keretező pillérek tetején már fiatornyos végződés jelenik meg.²⁴ A bizonyosan 1300 utáni erdélyi példát szintén nem tudjuk pontosabban keltezni, de a fentiek alapján a vetési kapu a XIV. század első feléből, s annak aligha az elejéről származik. Nem lehet ezzel kapcsolatban figyelmen kívül hagyni a templomhajó mennyezetének 1794-es feliratát, amely szerint

5. Átalakított ablaknyílás a torony belsejének második emeletén

6. Részletrajzok, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

az épületet *ex fundamento tekintetes Vetési Ambrus úr 1325-ben építtette*. A torony eredeti kettős ablakai önmagukban nehezen datálhatók, de nem mondanak feltétlenül ellent ennek a kekezésnek, főleg ha belső oldaluk csúcsíves záródására gondolunk.²⁵ A hajó ablakai, akár az 1868-ban közölt metszeten látható, félköríves záródással

rendelkeztek eredetileg, akár a ma láthatókhoz hasonlóan csúcsívesrel, készülhettek a toronnyal egy időben. Utóbbi esetben azonban származhatnak a szentély építésének idejéből is.

A szentély egyértelműen későbből származik, ami azt is jelenti, hogy a templom egy korábbi szentélye, pontosan

7. Konzol a szentélyben

sabban annak maradványai a föld alatt valószínűleg még megtalálhatók. A jelenlegi épületrész datálásához pusztán boltozata, leginkább még növényi és geometrikus díszítésű konzolai adnak némi támpontot. De ezek alapján is nehéz pontosabban meghatározni a keletkezését, mint nagyjából a XIV. század közepe és a XV. század közepe közti száz év.²⁶ E tág határokat legfeljebb akkor tudjuk szűkíteni, ha a szentély építését hozzákapsoljuk a templom egy további részének a keletkezéséhez – ami persze alig több pusztá hipotézisnél. Egyedülálló megoldás falusi templomok esetében a toronysisak domború oldalú, kupolaszerű formája. E kialakítás nem teljesen ismeretlen a gótikus építészetből.²⁷ Ilyen formával tervezték meg a frankfurti (am Main) dóm 1415-ben elkezdett tornyát, s építették meg 1429 körül a bécsi Maria am Gestade-templom tornyának lezárását.²⁸ Utóbbi hatásaként Magyarországon is számon tart a kutatás egy hasonló sisakformát, a pozsonyi ferences templom tornyát.²⁹ Ha a vetési sisak egyáltalán a középkorból származik, valamilyen módon nyilván Bécs lehetett az előképe, s ezt az összefüggést figyelembe véve keletkezését leginkább a XV. század harmincas-negyvenes éveire lehet tenni.³⁰ A templomnak ennél későbbre datálható középkori részlete nincs.

A XIV. század első feléből származó épületet nyilvánvalóan a falut birtokló, megyei szinten jelentősebb szere-

pet játszó Vetési család építtette. Figyelemreméltó, hogy a XVIII. század végi mennyezetfelirat 1325-ös évszáma megegyezik annak a birtokmegosztásnak az időpontjával, amikor a falu egyik felét megkapó János és Endus a templom kegyúri jogait is megszerezte.³¹ Nem kizárt, hogy a feliratban építtetőként megjelenő Ambrus az okiratban szereplő Endus nevéből hagyományozódott, s így az építkezéssel kapcsolatban leginkább a család e tagjaira lehet gondolni.

Szirmay Antaltól származik az az ismeretlen eredetű adat, hogy a templomot Vetési Albert 1460-ban építtette, s Vetési neve azóta hagyományosan összekapcsolódik az épület történetével.³² A veszprémi püspököt (1458–1486), aki előtte hosszabb ideig gyulafehérvári kanonok, főesperes, majd nagyprépost is volt, valóban összefüggésbe lehet hozni a templommal, több konkrét adat alapján is.³³ 1433-ban, amikor Itáliában tanulva Rómába utazott, hogy részt vegyen Zsigmond király császárrá koronázásán, *supplicatió*ban kért búcsúengedélyt a templom számára a pápától.³⁴ Az ekkor körülbelül húsz éves Vetési azonban kevésbé (csak) saját elhatározásából nyújthatta be a kérelmet – noha az engedély a templom patrónusának nevezi –, mint inkább Vetésen élő rokonai kívánságára. Az ilyen jellegű kérvényeket ugyanis csak személyesen lehetett a kúriában beadni, ezért általános volt, hogy a más céllal, leginkább zárandoklat miatt Rómába utazó

8. Konzol a szentélyben

9. Konzol a szentélyben

rokonokat bízták meg az intézésével.³⁵ Mindenesetre a búcsúengedély kelte összecseng a XV. századi építkezésnek a részben persze csak hipotetikus idejével. Így aztán ha bizonyítani nem is lehet, még akkor is felvethető a templom átépítésének és Vetési római beadványának az összefüggése, ha búcsúengedélyek kérése amúgy nem feltétlenül csak építkezések miatt történhetett. Konkrétabb kapcsolatra utalhat Vetési és a templom átépítése között egy szintén csak feltételezésként megfogalmazható összefüggés, amely – tekintve, hogy ezzel már a többszörös feltevések mezejére tévedtünk – óvatosan kezelendő. Vetési 1430–1431-ben a bécsi egyetemen tanult, nagyjából tehát akkor, amikor a Maria am Gestade-templom toronysisakját, amely különös alakjával a kortársak között is nagy feltűnést kelthetett, befejezték. Teljesen nem kizárt tehát, hogy e megoldás valamilyen formában a későbbi püspök közreműködésével jutott el a szatmári faluba.³⁶ Vetési a továbbiakban is szíven viselhetette a család központjában álló egyház sorsát. 1455-ös római útján, amikor több kiváltságot is kapott a pápától, újabb búcsút nyert a templom számára.³⁷

A templom és a püspök közötti valamiféle, nehezen értelmezhető kapcsolatra a déli bejárat felett látható címer is utal. A pajzs felületén meglehetősen szervesen elhelyezett és bizonytalan vonalvezetésű A és V betű lát-

ható, melyek nyilvánvalóan Vetési monogramját hivatottak megjeleníteni. A pajzs nyomott arányú, háromszögű alakja összeegyeztethetőnek is tűnik Vetési személyével és a XV. századi építkezés feltételezett időpontjával.³⁸ A pajzsban ábrázolt sisak és sisakdísz ugyanakkor meglehetősen különös megoldás, legalábbis a kőfaragásból nem ismert, a címerpajzs nélküli sisak-sisakdísz kompozíció pedig tipikus XIV. századi forma, noha a XV. század közepéről is találunk még rá példát.³⁹ Az oldalról megjelenített, ágon álló madár ráadásul nem egyezik Vetési sok helyről ismert, egységes címerábrájával, a szemből ábrázolt, szárnyait szétáró madárral (karvaly).⁴⁰ A vetési faragvány feltehetően a régi családi címet mutatja, amely a Kaplony nemzetségből leszármazó egyéb családoknál is kimutatható.⁴¹ Az ábra eltérését lehetne még azzal magyarázni, hogy veszprémi püspöksége előtt talán Vetési is ezt használta, de a címeren látható betűk egyértelműen későbbi idősakra utalnak.⁴² A tulajdonos monogramjának megjelenése a címerpajzson, vagy azzal kapcsolatban a XVI. század első felétől vált valamelyest használatossá.⁴³ Vetési monogramja ráadásul korai humanista kapitálissal van írva, s e betűtípusnak a magyarországi elterjedésével – noha a XV. század utolsó negyedében néhány fő emléknél már kimutatható –, a XVI. század elejénél korábban, legalábbis falusi környezetben, aligha számolhatunk.⁴⁴ Mindezt leginkább talán úgy magyarázhatjuk,

10. Címerpajzs a hajó déli homlokzatán

hogya a családi címet a templom XV. század első felében történt átépítésekor helyezték el az épületen – aligha az ifjú Vetési, mint inkább a falut birtokló rokonai közül valaki(k) –, de a püspököt megjelenítő monogram csak halála után, valamikor a XVI. század első évtizedeiben került fel rá. Teljesen azonban az sem kizárt, hogy az Albertet megjelenítő címerkő egésze valamikor az utóbbi időben készült, s a jóval korábbi pajzsforma, a sisak-sisakdísz kompozíció, de a sisak és a takaró akkorra már vélhetően szintén régies formája mögött esetleg historizáló szándék (is) meghúzódott. Akár így történt azonban, akár úgy, a XVI. század első felében a Vetésiek központ-

jában a püspök megjelenítésével azon családtag emlékének a fenntartása lehetett a cél, aki messze a legsikeresebb pályát futotta be a familiából, s egyedülként került be az ország arisztokráciájának a soraiba. Nem mellékesen egy olyan személyről volt szó, aki a köztudatban nagyjából ekkor, a XVI. század elején megszépülni kezdő Hunyadi-érának volt az egyik kiemelkedő alakja.⁴⁵

A fényképeket Mudrák Attila készítette, a rajzok őrzési helye: KÖH Tervtár, K 8212(2.), K 13502(3.), K 13501(6.).

JEGYZETEK

- ¹ NÉMETH 2008. 343–344.; MEZŐ 2003. 337.; CSÁNKI I. 489.; a búcsúengedélyekre ld. LUKCSICS 1938. 108.: No 263., 119.: No 313.; FRAKNÓI 1898. 391.
- ² Az épület rövid ismertetését ld.: HENSZLMANN 1868. 91–93.; *Szatmár* 2007. 155–156. (Terdik Szilveszter).
- ³ HENSZLMANN 1864. 132.; HENSZLMANN 1868. 90., 92–93.; Schulcz rajzait ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13501–13502. Az 1864-ben és 1868-ban is közölt alaprajzról Henszlmann előbb úgy nyilatkozott, hogy *Mellékeljük a magyar falusi templom típusának alaprajzát, melyhez legközelebb áll a vetési templom* (HENSZLMANN 1864. 131.), majd másodszori közlésénél a metszetet már egyértelműen a vetési templom alaprajzáként határozta meg (HENSZLMANN 1868. 90–91.). Az ábrázolás több ponton is eltér a ma láthatóktól, de a többi közölt metszet hitelessége is megkérdőjelezhető bizonyos részletek esetében. Egyértelmű továbbá az is, hogy Henszlmann 1868-as cikkében a templomot részben már nem a saját, a helyszínen szerzett emlékei, hanem e metszetek alapján mutatja be, ld. erről alább.
- ⁴ Henszlmann 1864-ben, amikor a helyszínen járt, téglaeépületről írt (HENSZLMANN 1864. 133.), és Rómer Flóris is ezt jegyezte fel vázlatkönyvébe, megadva a téglák méretét, s megemlítve, hogy sötétvörösre vannak égetve (KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 115–116.). 1868-ban Henszlmann az épület anyagával kapcsolatban már faragott kőről beszélt, s a cikkében közölte, a templomot ábrázoló metszeten valóban teljesen kváderkövekből rakott épület jelenik meg (HENSZLMANN 1868. 92., 93.). Ő is megjegyzi azonban, hogy ez ritkaság, és emellett Rómernek az építőanyagról közölt konkrét megfigyelései inkább arra utalnak, hogy a kváderanyag feltehetően a metszetet készítő fantáziájának lehetett a szüleménye – esetleg egyszerűen a téglák felnagyításából eredt –, ami évekkel később Henszlmann saját helyszíni tapasztalatait is elhomályosította. Ráadásul a templomtorony középkori falai a belsőben jelenleg is vakolatlanok, s az eredeti ablaknyílásokkal együtt téglából vannak építve. Természetesen az sem teljesen kizárt, hogy a templom egyes részei eltérő anyagból készültek, de a kváderkő használata akkor is feltűnő ritkaságnak számítana egy falusi templom esetében.
- ⁵ Ez utóbbi nem teljesen az északi fal közepén, hanem attól kicsit keletebbre áll, nagyjából a déli fal bejáratával szemben.
- ⁶ A metszeten elrendezés minden bizonnyal ideális állapotot mutat. A délről felvett metszeten a pillérek homlokoldalán vízvetők jelennek meg, profiljuk azonban nem vehető ki. Rómer lerajzolta az egyik tárnál téglákkal borított, vízvető nélküli lefedését, ami persze lehet

- újkori kialakítás is. Szintén ő felvázolta egy pillér oldalnézetét, melynek tetején a kettős homorlattal való lezárás nehezen értelmezhető (KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 115., 116.).
- ⁷ Szintén összefüggésben lehet az egykori sekrestyével, hogy a hajó északkeleti sarkán álló támpillér nem átlós irányú, hanem merőleges a falra, igaz, déli párja is ilyen helyzetű.
- ⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: K 13501.; KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 115–116.
- ⁹ Bár nem tűnik túl valószínűnek, teljesen nem zárható ki, hogy a két rajz az épület két különböző részének lábazati párkányát mutatja, s az eltérés ebből adódik.
- ¹⁰ HENSZLMANN 1868. 93.; KÖH Tervtár, ltsz.: K 13502. (Schulcz rajza); KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 116.
- ¹¹ Ezek az ablakok Henszlmann 1868-as cikkének metszetén nincsenek feltüntetve.
- ¹² Az eredeti ablakok azonos tengelyben álltak a formáikat nagyjából átvevő maiakkal, de részben eltérő magasságban helyezkedtek el. Rómer említi a kettős ablakokat, és egyet közülük – félköríves lezárásokkal – fel is vázolt (KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 116.). Henszlmann cikkének metszetén, csakúgy, mint szövegében, szintén félkörívrrel záródó ablakok jelennek meg, három egymás feletti szinten is (HENSZLMANN 1868. 92–93.). Elképzelhető, hogy nála az alsó ablakok a ma is meglévő „első emeleti”, egyszerű résablakokat helyettesítik, de az sem kizárt, hogy a jelenlegi ablakok közötti sávban valóban volt még egy nyílásokkal megbontott szint. Ennek pontos feltérképezéséhez épületfelmérésre és -kutatásra lenne szükség.
- ¹³ Miután Henszlmann már 1864-es cikkében is megemlékezik a toronysisak íves oldalú kialakításáról, tehát e részletet nem az 1868-ban közölt metszet alapján mutatta be, a jelenlegi, szintén falazott gúlasísnak az egyenes vonalú oldalai miatt későbből kell származnia, ld.: HENSZLMANN 1864. 156.; HENSZLMANN 1868. 92–93. Rómer a torony sisakjával kapcsolatban csak annyit írt, hogy *a tető 8gon téglából*, ld.: KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 116.
- ¹⁴ Ezeket már Rómer is megemlíti, igaz, rajzán félköríves lezárással (*nyugatnak a karon két keskeny ablak*, KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 116.). Eredeti kialakításuk így nem származhat a neogótikus átépítésből.
- ¹⁵ HENSZLMANN 1868. 92–93.
- ¹⁶ Henszlmann csak annyit említ, hogy e bejáratnak újkori előcsarnoka van, amely a metszeten látható is, ld.: HENSZLMANN 1868. 92.
- ¹⁷ Ahogy a hajó és a szentély déli ablakainál, e két ablak külső keretén is megjelenik élszedés. Egyértelműen látni azonban, hogy itt utólagos lefaragásról van szó, ami feltehetően akkor készült, amikor a többi ablakot az újkorban hasonló élszedéssel alakították át vagy ki. A szentélyen Rómer is három ablakról számol be, s alaprajzán

- elhelyezkedésük is megegyezik a ma láthatókkal (KÖH Tudományok Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XV. 114.). Henszlmann a templomot délről mutató metszetet követve csak egy ablakról tesz említést – a képen látható nyílás megegyezik a maival –, de az alaprajzon a déli fal nyugati felén is megjelenik ablaknyílás (HENSZLMANN 1868. 92.). Noha itt valószínűleg megint csak az ideális kialakítást akarták bemutatni, logikusnak tűnik, hogy e helyen valóban volt ablak a középkorban.
- ¹⁸ Az élszedés alul rézsűs felületből válik ki, amely középkori forma. Az ajtónyílásnak a nyugati oldalát is díszíti élszedés, de a meglehetősen bizonytalan vonalú tagolás, amely a keretnek csak a vállvonaláig tart, utólagos kialakításnak tűnik.
- ¹⁹ Eltérően a többitől, a záradékkal északi sarkában lévő konzol felső részén pálcát fut körbe. Az északnyugati sarokkonzolon nincs díszítés, felülete alapján valószínűleg utólag faragták le róla. A konzolokat vastag mészréteg fedi, mely díszítésük formáit erősen tömpti.
- ²⁰ Legkorábban a somogyvári bencés apátság templomán jelent meg e típus, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 237., 16. kép (Tóth Sándor).
- ²¹ Csarodára, ld.: MMT X.: 337–339. (Entz Géza); a kapu fotóját, ld.: KOMJÁTHY-BÉCSI-PINTÉR 1984. 246. kép. Levelekre, ld.: MMT XI.: 44–45., 52. kép (Gerőné Krámer Márta); Székelyre, ld.: MMT X.: 385–386., 294. kép (Gerőné Krámer Márta). A többi templomot ld. e kötet katalógusában.
- ²² A típusra és kronológiájára ld. Szakács Béla Zsolt tanulmányát e kötetben.
- ²³ E gótikus típus erdélyi emlékeiről ld.: ENTZ G. A. 1982a. 182–189.
- ²⁴ A kapura ld.: MM 1987. I.: 328., II.: 56. kép. A kolostorra: LUPESCUNÉ 2004. 371–375.; SANDA SALONTAI 2002. 228–257.
- ²⁵ Hasonló jellegű, félköríves záródású kettős ablakokat ld. Felsőörs prépostsági templomán, majd száz évvel korábbi, ld.: ERDEI F. 1998. 6.
- ²⁶ E datálás a konzolok csekély, de annál általánosabb formát mutató levéldíszéből következik. Az északi és déli fal közepén, egymással szemben elhelyezkedő, geometrikus díszű két konzol jóval egyedibb formát mutat, ami megfelelő párhuzamok esetén reményteljesen pontosabb datálásukhoz. Ilyen párhuzamok azonban pillanatnyilag – legalábbis a számomra – nem ismertek.
- ²⁷ Az építésmenet szempontjából kézenfekvőnek tűnne, hogy a sisak a torony reneszánsz, a neogótizálás során átalakított pártázatával készült együtt (az eredeti pártázat rajzát ld.: HENSZLMANN 1868. 92.). A XVI–XVII. századból azonban nem ismerünk ilyen toronysisakot.
- ²⁸ A frankfurti sisakra, melyet az egykorú tervek alapján csak a XIX. században építettek meg, ld.: RINGSHAUSEN 1968. 143–148., 22., 45–46. kép. Bécsben és környékén a XV. század első harmadában több helyen is felbukkan az építészetben a kupolaforma, melyek közt a legkiemelkedőbb emlék a Maria am Gestade-templom mérművekkel áttört toronylezárása, ld.: HASSMANN 2002. 311–320., 49. kép.
- ²⁹ A toronyvégződésre ld.: MM I.: 516–517., II.: 940. kép. A pozsonyi sisak lezárásának újabb megkérdőjeleződött az eredetisége, s formáját 1900 körülnek vélik, ld.: HASSMANN 2002. 317.
- ³⁰ Óvatosságra int, hogy e sisakforma a XIX. századi templomtornyoknál újra kimutatható, legalábbis ácszerkezetű sisakok esetében. Ld. pl.: az 1812–1817 között épült pétervárai római katolikus templom sisakjainak felső részét: KOMÁRIK 1978. 266–274., 30. kép.

- ³¹ A birtokmegosztó oklevélre ld.: NÉMETH 2008. 343.
- ³² SZIRMAI 1809/1810. II.: 134–135.
- ³³ Vetési életére vonatkozó, különböző időben készült tanulmányok gyűjteményét ld.: *Vár ucca tizenhét negyedévkönyv*, No 6. 1998.
- ³⁴ LUKSICS 1938. II.: 108.; No 263., 119.: No 313.; RAINER 1986. 228.
- ³⁵ CSUKOVITS 1998. 11–35., főleg 20–21., 24. Az sem kizárt, hogy Vetési 1433-as római útjának éppen az engedély beadása volt az egyik, ha nem is a legfontosabb oka.
- ³⁶ A bécsi templomnak, ahogy a frankfurti dómnak a toronysisakjával kapcsolatban is részben itáliai előképek merültek fel (összefoglalóan ld.: HASSMANN 2002. 314–319.). Hosszasabb itáliai tartózkodása miatt Vetésivel kapcsolatban is kézenfekvő lenne erre az összefüggésre gondolni. Az Alpoktól délre azonban tornyoknál ez a megoldás ismeretlen, így a szatmári templom esetében logikusabbnak tűnik a lehetséges bécsi összefüggésnél maradni.
- ³⁷ FRANKÓI 1898. 391. Felmerülhet, hogy a szentély és a toronylezárás készítését ennek a búcsúengedélynek az időpontjához kössük. Noha ezt teljes mértékben nem lehet kizárni, az építészeti formák alapján csekélyebb a valószínűsége, mint az 1433-as dátum körüli időszaknak.
- ³⁸ A háromszögű pajzsformát a hazai kőfaragásban csak a XV. század harmadik negyedében kezdték el felváltani összetettebb formák (MM 1987. I.: 695. – Lővei Pál).
- ³⁹ WALCZAK 2006. 57–68. Pecséteken ld.: RAINER 2004. 446.
- ⁴⁰ Vetési címereit ld. a következő emlékeken: az 1467-es, ún. Vetési-kő: KOPPÁNY T. 1984. 184–186., 1. kép; a veszprémi Szent György-kápolna kapuja: H. GYÜRKY 1963. 346., 382–383., V–VI. t.; rekonstrukcióját ld.: MRT 2.: 229., 52. kép; Vetési sírköve: H. GYÜRKY 1963. 346–347., 383–384., IX–XII. t.; sümegi címerkőve a várból, legutóbb ld.: LAHU 7.: 13., 8. kép; miseruháján, ld. legutóbb: *Hunyadi Mátyás* 2008. 439–440. (Semsey Réka); festett címere 1476-os adománylevelén: *Pannonia regia* 1994. 466–467. (Mikó Árpád); pecsétje 1479-es oklevélén: BÁRCZAY 1897. 147–148., 401. kép. A három veszprémi kőemlékre együtt legutóbb ld.: Mikó 2005. 209–212.
- ⁴¹ RAINER 1998. 73–75.
- ⁴² A fenti, Vetésivel kapcsolatos emlékek mind veszprémi püspökségének időszakából (1458–1486) származnak. Érdemes lenne ezzel kapcsolatban az esetleg a korábbi éveiből fennmaradt pecsétjeit is megvizsgálni.
- ⁴³ A vetésivel összevethető, legkorábbi ilyen ábrázolás 1476-ból származik (Píber Benedek címerlevele), ezt követően pedig a XVI. század első feléből ismert feltűnően hasonló monogram címerekkel kapcsolatban, ld.: SULICA 1932. 55–57. Ld. még sírköveken egy császári töredék kapcsán, Lővei Pál: Késő középkori sírkőtöredék Csázmán, in: Dél-Magyarország 2010, 288–291.
- ⁴⁴ A típus jellegzetessége és egyik, a kapitális antikva betűformától való megkülönböztető jegye az A betű keresztzárának v alakja. Erre és elterjedésére ld.: VÁRADY Z. 2002. 23–27., 33–35.; *Váradi kőtöredékek* 1989. 171. (Lővei Pál). Noha az A betűnek ez a formája a gótikus maiuscula betűtípusban is használatos volt, e betűtípust 1400 után már nem használták, ld.: VÁRADY Z. 2002. 54.
- ⁴⁵ Ha a teljes faragvány a XVI. század első felében készült, további kérdés, hogy a címeren látható faág, melyen a madár áll, nem a Hunyadiak heraldikájából került-e Vetésre, s hogy van-e esetleg valamilyen kapcsolata a vajdahunyadi (Hunodeara) vár XV. század közepi kápolnájának zárókövén látható, kompozícióját illetően a vetésivel jól összevethető sisak-sisakdíszes Hunyadi címerrel. Képtét ld.: VARJÚ 1905. 76.: 66. kép.

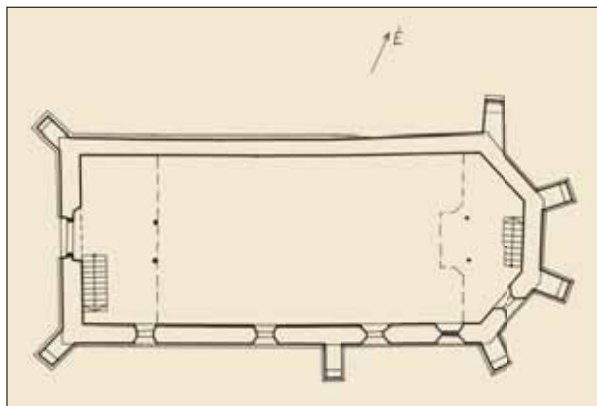
Szamosújlak, református templom

A Szamos jobb partján fekvő, a középkorban Újlak, illetve Zombokújlak néven ismert faluban 1329-ben már állt egy Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templom. Az erdélyi püspökség szatmári főesperességéhez tartozó egyház a pápai tizedjegyzékekben is szerepel: Péter nevű papja 1334-ben 32 dénár, egy évvel később pedig 15 garas tizedet fizetett.¹ 1429-ben a templom Sebestyén nevű plébánosát említik egy oklevélben.²

A kisméretű, keletelt épület jórészt jelenleg is középkori formájában áll.³ Téglalap alaprajzú hajójához keletről azonos szélességű, a nyolcszög öt oldalával záródó, kétszakaszos szentély csatlakozik. A szentély északi oldalán az 1990-es évek első felében visszaépített, négyszög alaprajzú sekrestyeépület emelkedik, melynek kiterjedését, dongaboltozatának egykori létét és szentélybe vezető ajtónyílását ásatással és falkutatással tisztázták.⁴ A templomot kívülről kétoszlatú támpillérek támasztják: a sarkokon átlós elhelyezkedésűek, a szentély és a hajó határán – mind az északi, mind a déli oldalon –, illetve a szentély déli falának közepén pedig a falakra merőlegesek.⁵ A támpokon részletformák nem jelennek meg, felső részük

rövid szakaszát a legutóbbi helyreállításkor falazták vissza.⁶ Az épület téglából készült, faragott követ jelenleg csak a sekrestyeajtó kereténél látni.

A templomon egységes lábazat fut körbe, párkányát két, visszaugratott idomtéglasorból alakították ki.⁷ Koronázópárkánya nincs az épületnek. A hajó nyugati falán, középen, egy csúcsíves ajtó, felette egy kisméretű „káróablak” nyílik. Az élszedett keretű ajtó ma téglából van

2. Alaprajz

1. A templom északnyugat felől

falazva, de eredetileg valószínűleg kőkeretes volt.⁸ A hajó déli falát két azonosan kialakított, vékony, rézsús bélletű és csúcsíves záródású ablak bontja meg, záradékokat egy-egy orrtag díszíti.⁹ A hajó északi falát nem bontják meg nyílások. A szentélynek a déli falán kettő, a délkeletin egyetlen ablaka van, a többi, szabadon álló szakaszán nincsenek nyílások. Az ablakok kialakítása és mérete nagyjából megegyezik a hajóablakokéval. A déli fal keleti ablaka a helyreállításig be volt falazva, a rekonstrukció során valószínűleg ennek a záradékában kerültek elő *in situ* a többi ablaknál is alkalmazott orrtagok.¹⁰

A hajó belsejében az említett nyílásokon túl nincs középkori részlet. A szentélyt ma nem választja el semmi a hajó terétől, az újkorban elbontott diadalívnek azonban feltárták az alapozását.¹¹ A szentély északi falának a köze-

pén helyezkedik el a szemöldökgyámos lezárású, élszedett profilú, kőkeretes sekrestyeajtó, az északkeleti falszakaszon pedig kisméretű, sátoztetővel záródó fulke mélyed a falba. Előkerült az egykori, félköríves lezárású és élszedéssel profilozott, falazott ülőfulke is a déli fal keleti ablaka alatt. A körítőfalak vakolatában, az egykori falívek mentén bekarcolt csúcsívek jelzik a szentély elpusztult középkori, bizonyosan bordákkal kialakított boltozatát.

A templom épületkutatása során előkerült további részletek arra utalnak, hogy a ma látható szentély egy korábbi szentély átalakításával keletkezett. A fent leírt diadalívpillérektől másfél méterre keletre feltárták egy korábbi diadalív mindkét pillérének az alapozását, a déli körítőfal külső oldalán egy vele nagyjából egy vonalba eső támpillér alapjával együtt.¹² A szentély két déli ablaka közt pedig előkerült egy korábbi ablaknak az elfalazott csúcsíves záradéka. Állítólag egy régebbi, a záradék három oldalán fiókokkal (?) kialakított dongaboltozat maradványa is napvilágot látott volna a szentélyben. Mindezek azt mutatják, hogy a korábbi, szintén boltozott és a sekrestyével együtt épített szentély rövidebb volt a mainál, és déli, illetve délkeleti falszakaszán egy-egy ablakkal volt csak tagolva. E régebbi szentélyt körítőfalának megtartásával, de diadalíve elbontásával és új építésével – amelyet kívülről támpillérekkel is megtámasztottak – nyugat felé némileg megnyújtották, s déli oldalán egy helyett két ablakot alakítottak ki, köztük új támpillérrel.

3. A templom kelet felől

Utóbbira a kétszakaszos bordás boltozat építése miatt lehetett szükség, s talán emiatt emelték meg ekkor az épület falkoronáját is.¹³

A templom két középkori periódusának pontosabb keltezése a kevés és nagyon egyszerű részletforma alapján alig lehetséges.¹⁴ A szentély poligonális záródása miatt az első periódus nem származhat sokkal korábbról, mint

4. A templom belseje nyugat felől

a XIII. század vége – XIV. század eleje. Ha azonban a hajó két déli és a szentély délkeleti ablakának formái eredetiek, az az építés lehetséges alsó időhatárát inkább felfelé tolja el. Hogy ez az épület azonos lehet-e az 1329-ben említett Keresztelő Szent János-templommal, egyértelműen nem zárható ki. A mind méretét, mind kialakítását illetően jóval jelentősebb, nagyjából ekkor épült csengeri plébániatemplom régiesebb részletmegoldásai azonban inkább arra utalnak, hogy az újlaki templom nemigen keletkezhetett a XIV. század közepe előtt, de

felépítése akár a XV. században is elképzelhető. Az átalakítás felső időhatára a stílusváltás és a reformáció miatt nagyjából a XVI. század közepe. Az öt ablak ma egységes formája és arányai az orrtagos bővítéssel együtt a nagy-szekeresi református templom délkeleti szentélyfalán jelenik meg az 1500 körüli időszakból.

A fényképeket Mudrák Attila (1., 3.) és Papp Szilárd (4.) készítette, a rajz őrzési helye: KÖH Tervtár.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 323–324.

² MMT XI.: 318. (Gergelyffy András).

³ Az épületre ld.: MMT X.: 318–320. (Gergelyffy András) – továbbá az 1990-es évek első felében történt, Szekér György által vezetett helyreállítás kivitelezési dokumentációját: KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.; SIPOS 2007. 235–239. Az ekkor történt ásatásnak és falkutatásnak – legalábbis pillanatnyilag – nem ismert dokumentációja, így az épület eredeti kialakítását illetően sajnos több ponton csak bizonytalanságokat lehet megfogalmazni. A templom korábbi és felújítás alatti állapotáról a jelenleg a sekrestyében látható tablók fotói és rajzai adnak még felvilágosítást, ahogy pillanatnyilag ásatási alaprajza is csak itt található meg.

⁴ A sekrestye déli falában, a szentélyajtótól keletre előkerült egy csúcsíves záródású, kisméretű filke, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.

⁵ Az északi oldalon a sekrestyétől közvetlenül nyugatra álló támpillér, a délin pedig a szentély déli falának pillérét az újkorban elbontották, de a legutóbbi helyreállítások mindkettőt visszafalazták, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.

⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.

⁷ A párkány profilja nem vehető ki teljesen egyértelműen a meszelés alól, a felső téglasor leginkább negyedhengertagot, az alsó pedig rézsűs felületet mutat (KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.). A sekrestyében kitett, a feltárás közben készült fotókon is ez a forma gyanítható. A párkány a nyugati fal ajtájának mindkét oldalán merőlegesen befordul a talaj felé.

⁸ A helyreállítás előtt a kapunak egyenes volt a lezárása. A XIX. század végén azonban még tudták, hogy korábban csúcsívvel záródott (Kiss K. 1878. 748.), s ez az ív elő is került a falkutatás során. Az eredeti, kőkeretes kialakításra a szentély ülőfülkéjében elhelyezett két, minden bizonnyal az épületkutatás során, másodlagos elhelyezésben

megtalált faragott kőtömb utal, melyek egy-egy oldalába számos párhuzamos, függőleges barázdát karcoltak bele utólagosan. Ilyen bekarcolások viszonylag gyakran láthatók templomkapuk kőkeretein (Szatmárban ld. pl.: a szamosbecsi vagy a sárközújlaki (Livada Mică) református templom nyugati kapukeretén), s így a szamosújlaki kövek nemigen származhatnak máshonnan, mint a nyugati ajtóból.

⁹ A helyreállítás előtt orrtagok nem gazdagították az ablakokat. Hogy egykori létükre találtak-e bármilyen nyomot, csak sejteni lehet (ld. erről alább, a szentély ablakaival kapcsolatban).

¹⁰ A befalazott állapotra ld.: MMT XI.: 319. (Gergelyffy András). A helyreállítási dokumentációnak (KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.) a templom déli homlokzatát mutató rajzán az ablakbellek belső része az orrtagokkal együtt mindenhol kiegészítendőként van feltüntetve. Ilyen jelölés a szóban forgó, szintén orrtagokkal ábrázolt ablaknál azonban nem látható.

¹¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 30618. – ld. továbbá a templom ásatásának a sekrestyében látható alaprajzát. A templom külsején a diadalívpillérekkel egy vonalba eső északi és déli támpillér utólagosan lett hozzáépítve a körítőfalakhoz (ennek okáról ld. alább). Az ásatási alaprajz a déli diadalívpillér északi oldalához csatlakozva egy négyzetes alapozási tömböt is jelöl, amely szószerkezhez készülhetett.

¹² Az északi oldalon ebben a vonalban csatlakozik a szentélyhez a sekrestye nyugati fala.

¹³ Ld. minderre csupán összefoglaló jelleggel: KÖH Tervtár, ltsz.: 30618., valamint a sekrestye tablójának rajz- és fotóanyagát. A dokumentáció szerint a szentély átépítésekor a korábbi épület meghagyott három ablakát is átalakították. Hogy ez pontosan mit jelentett, sajnos nem derül ki.

¹⁴ A helyreállítási dokumentációban a két fázist indoklás nélkül a XV. és a XVI. század elejére helyezték, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30618.

Fehérgyarmat, református templom

A Szatmári-síkságon fekvő, a késő középkorban mezővárosnak számító településnek az 1334-es pápai tizedjegyzékben található az első említése. Ebben az erdélyi püspökséghez, azon belül az ugocsai főesperességhez tartozó egyház Miklós nevű papja jelentősebb összeggel szerepel, ami azt mutatja, hogy Gyarmaton ekkor már kellett állnia templomnak. Az épület konkrét középkori említése egy 1436-os okiratban fordul elő, ahol kő, vagyis tartós anyagból készült templomként jelölik meg.¹

A jelenlegi, keletelt épület alaprajza megfelel a gótikus templomok egyik legegyszerűbb formájának. Nyugaton négyzetes torony látható, tőle keletre egyetlen hajó húzódik, melyhez vele azonos szélességű, a nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik.² Noha a templom XVIII. század végi famennyezetének egyetlen fennmaradt kazettáján a felirat arról tudósít, hogy az épület keleti részét 1794-ben alapjaitól építették újjá, a szöveg megfogalmazása általánosabb értelemben is felfogható. A mai poligonális záradék ugyanis inkább középkori eredetre vall.³ Ennek az azonos szélességű hajó és szentély sem mond feltétlenül ellent. A kettő határán egykor ugyanis valószínűleg diadalív állt, melyet több környékbeli templom diadalívéhez hasonlóan az újkorban bonthattak el.⁴ Az alaprajzi formán túl a mai épületnek csak csekély részletei sejtetik, hogy a templom középkori eredetű. A tornyának és hajójának nyugati sarkain látható, átlós, kétosztatú támpillérek valószínűleg a középkorból származnak, ahogy a nyugati, csúcsíves és bélletének egyetlen lépcsőjében hengertaggal gazdagított bejárat kialakítása is utalhat korai előzményre.⁵ A torony első emeletének déli és északi ablaka belül egyértelműen eltér a külső keretek újkori kialakításától, s téglából készült, sátozottos lezárású formájuk alapján szintén lehetnek középkoriak. Mindezen, több-kevesebb valószínűséggel eredeti részletek közelebbi datálása azonban teljesen bizonytalan.⁶

A templom többi megoldása mind kívül, mind belül újkori formákat mutat. Műemléki kutatással azonban nem csak a fenti, középkorinak vélt megoldások megítélése válhatna egyértelműbbé, de újabb középkori részletek is napvilágra kerülhetnének.⁷

Annak a templommal kapcsolatban felmerült elképzelésnek, amely szerint az épületet Bátori István országbíró, erdélyi vajda a kenyérmezei csata zsákmányából építtette, és az 1486-ban befejezett munkálatokat Mátyás király építész, „János mester” is megtekintette volna, semmilyen ismert történeti alapja nincs.⁸ Bár Gyarmatot a XV. század végén az ecsedi Bátoriak bírták, a vajda esetleges itteni építkezéséről és a munkálatok időpontjáról írott forrással nem rendelkezünk.⁹ A kenyérmezei csata zsákmányának építkezésekhez való felhasználása a nyírbátori Szent György-templommal és az ottani ferences kolostorral kapcsolatban is gyakran felmerül. Ez a csak jóval később, újkori forrásokban feltűnő, s inkább

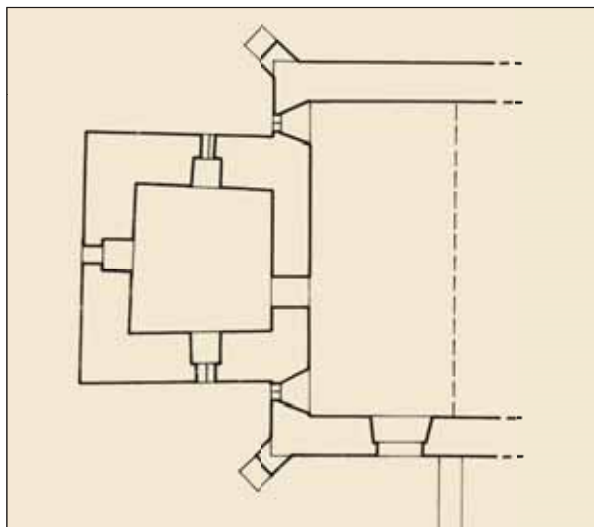
1. A templom tornya északnyugatról

a legendák körébe sorolható történet valószínűleg Bonfini egy megjegyzése alapján született, amely szerint Bátori a csata emlékére annak helyszínén emeltetett egy kápolnát.¹⁰ Ráadásul a János nevű szerzetesnek, aki egyedül Mátyás egy 1490-es, a kolozsvári obszerváns templommal kapcsolatos oklevelében tűnik fel, csak feltételeesen tulajdoníthatunk építész-kőfaragó képzettséget, így aztán a kolozsvárin túl források hiányában pillanatnyilag aligha érdemes a személyét egyéb építkezésekkel is összefüggésbe hozni.¹¹

A fényképet Mudrák Attila készítette, az alaprajzot a KÖH őrzi.

2. A torony első emeleti ablaka

3. A torony alaprajza a nyugati résszel

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 104–105. A mezővárosi rangra ld.: MAKSAJ 1990. II.: 717.

² A templomra ld.: MMT X.: 399–401. (Gergelyffy András); HAMAR 1999. Az épület terméskőből és téglából készült, ld.: KISS K. 1878. 475.

³ A kazetta feliratának idevonatkozó része: *Ezen Isten házának napkelet felől való része ex fundamento újonnan építettett ... 1794-dik esztendőben* – idézi: VÁRADY J. 1991. II.: 607. – fotóját ld.: HAMAR 1999. 4. A templom keleti részének újjáépítése ismeretlen forrás alapján 1761-es dátummal is feltűnik, ld.: KISS K. 1878. 475.

⁴ Ld. pl.: a szintén azonos szélességű hajóval és szentéllyel, határán pedig egykor diadalívvel rendelkező Kiszszekeres vagy Kölcs református templomát.

⁵ A hajó déli és északi falán látható, alacsony táмок középkori eredete kétséges. A nyugati kapu Kiss Kálmán szerint faragott, tehát valószínűleg kőből kell lennie, ld. KISS K. 1878. 476.

⁶ Az azonos szélességű hajó és szentély plébániatemplomok esetében leginkább az 1500 körüli időszakban volt elterjedt.

⁷ Rómer Flóris úti jegyzőkönyvébe feljegyezte, hogy *a gyarmatin agnus Dei van zárkővön* – KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 10. A jegyzőkönyvben a szatmárcsekei és a beregszászi templom hosszabb leírása közt tűnik fel a gyarmati templommal kapcsolatos egyetlen információ, ami utalhat arra, hogy az nem magától Rómer-től származik. Utazása alatt Rómer ugyanis sokszor feljegyzett másoktól hallott adatokat is. Fehérgyarmaton nem feltétlenül járt, s ez az információ mondjuk a könyve ezen oldalának a tetején említett csekei plébánostól is származhatott. A templomban az 1860-as években már régóta famennyezet volt, s bár szórvány kőfaragványok akkori meglétét nem lehet kizárni, könnyen elképzelhető az is, hogy az adat téves.

⁸ VÁRADY J. 1991. II.: 607.; HAMAR 1999. 3.

⁹ A birtoklásra ld.: CSÁNKI I.: 468.; NÉMETH 2008. 105.

¹⁰ BONFINI 1936/1976. 114.: Decade IV., liber VI. 108. – BONFINI 1995. 848. A kérdéshez ld. még: PAPP 2005. 67.

¹¹ PAPP 2005. 46–48.

Tiszakóród, református templom

A Tisza partján, a mai ukrán határnál elterülő falunak 1344-ből ismert az első említése, amikor a Kölcsi család tagjait megerősítik a település és az itteni révvám felének a birtoklásában.¹ A falu templomáról nem ismerünk a középkorból írott adatot. A hajó délnyugati sarkának lábázat feletti sarokkváderén, egymás alatt egy 152?-as és egy 1566-os, bekarcolt évszám vehető ki.

Az átlagos falusi méretű, keletelt templom középkori eredetűre ma már csupán alaprajzi elrendezése és csekély, töredékesen fennmaradt részletformája emlékeztet.² Falainak jó része azonban bizonyosan a középkorból származik. A téglalap alakú hajóhoz egy-egy falszélességnivel keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik keletről. A hajót nem támasztják támpillérek, az északkeletitől eltekintve sarkain kváderekből készült, a falfelületekhez hasonlóan jelenleg meszelt armírozás fut fel a főpárkányig. A szentély sarkait kétszintű, átlós helyzetű támpillérek erősítik. Ezek sarkai szintén armírozással vannak kialakítva, ahogy tetejük felett a szentély körítőfalainak sarkai is. A pillérek homlokoldalán a betonból készített fedlapok alatt mindkét szinten megvannak a rézsűbe metszett félhomorlattal profilozott középkori vízvetőpárkányok. Csak az északkeleti sarok támpillére kivétel ez alól, amelynek ilyen párkányai nincsenek, és nem is a sarokra átlósan helyezkedik el, hanem az északi falra merőlegesen. Mindez arra utal, hogy a támpillér utólagos kialakítású, és eredetileg a középkorban itt álló sekrestye keleti falának volt a része. A sekrestyére más részletek is utalnak: a szentély északi falának lábazata jóval magasabban húzódik, mint a templomon körbefutó, amúgy egységes lábázat, s az északi fal nyugati felén, valamelyik modern felújítás során a vakolatba bekarcolva jelölték a szentélybe vezető egykori ajtó befalazott nyílását. A sekrestye nyugati fala a hajó északkeleti falának fúthatót neki, itt ugyanis a hajó többi sarkától eltérően armírozás csak közvetlenül a főpárkány alatti szakaszon jelenik meg.³ A korábban állítólag torony nélküli templom hajójához a XIX. század elején nyugatról kétemeletes tornyot építettek.⁴ Szabadon álló sarkait a középkoriakra emlékeztető, de méreteikben eltérő, s nem kőből készült vízvetőpárkányokkal tagolt támpillé-

rek támasztják. A templom falainak anyaga a meszelésrétegek miatt ma nem látszik, de a kváder armírozás és a falaknak a meszelés alól kitűnő, egyenetlen felületképzése alapján inkább törtkőre, mint téglára gondolhatunk.

Eltekintve a toronytól és a szentély már említett északi falától, a templomon egységes kialakítású, jelenleg meszelt középkori kő lábázat fut körbe, egyszerű, rézsűre faragott párkánnyal. Az újkorból származik az épület főpárkánya. A hajó déli falát két, azonos méretű és elhelyezkedésű ablak bontja meg. A rézsűs bélletű ablakok közül a keletinek

1. A templom délkeletről

2. Ablakok a déli homlokzaton

csúcsíves, a nyugatinak nyilvánvalóan utólag átalakított, félköríves záradéka van. Az ablakok kőből faragott könyöklője és szárkövei még az eredeti kialakítást mutatják, és jól kivehető az is, hogy belső részükön tokhornyukat utóbb lefaragták. Az ablakok záradékrészen a bétlet már nem köelemekből van összeállítva, hanem falazott ív. A XIX. század vége felé a templom ablakaiban még lehetett látni mérműmaradványokat, és kapui is csúcsívesek voltak.⁵ A hajó északi fala tagolatlan. A szentélynek a déli falán két középkori eredetű, csúcsíves ablak látható, melyeknek nemcsak kialakítása, méretei és elhelyezkedése, de fennmaradásuk mértéke is teljesen egyezik a hajón lévő ablakokéval. A szentély záradékfalán újkori, már a református birtoklás idejéből származó ajtónyílás jelenik meg.

A templom belsejében az eddig leírtakon túl semmilyen középkori részlet nem látható. Az egykor majdnem biztosan létező diadalívet elbonthatták, s a támpillérek mellett a szentély középkori boltozatára a XIX. század vége felé már csak *bizonyos kiszögellések* utaltak körítőfalának felső részén.⁶ 1864-ben a belsőben előkerültek falfestmények, de a református gyülekezet gyorsan le is meszeltette őket, félve attól, hogy visszaveszik tőlük a templomot.⁷

A fennmaradt szűkszavú megoldások és formák alapján az épület a XIV. század – inkább a második fele – és a XVI. század első fele között bármikor keletkezhetett. A templomon érdemes lenne műemléki kutatást végezni, ez ugyanis majdnem biztosan napvilágra hozna még középkori részleteket, vagy legalábbis ezek nyomait, s az egyszerű már megfigyelt falfestmények is újra előkerülhetnek.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 154.

² Az épületre ld.: MMT XI.: 362–363. (Gergelyffy András).

³ A sekrestyének még az alapfalait is kiszedték, talán a torony építésekor, ld.: Kiss K. 1878. 861.

⁴ Kiss K. 1878. 861.

⁵ Kiss K. 1878. 861. Miután Kiss Kálmán kapukról beszél, felmerülhet, hogy a toronyaljban lévő, újkori kialakítású, de bizonyosan a középkorra visszanyúló bejárat mellett a templomba máshol is be lehetett jutni. Az sem kizárt persze, hogy Kiss a toronynak és a toronyaljnak az ajtóira gondolt.

⁶ Kiss K. 1878. 861.

⁷ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 114.

Halmi, református templom

A középkorban Ugocsa megyéhez tartozó, annak déli részén fekvő Halmi (Halmeu) az egyik legkorábbi települése volt a megyének. Első ismert, a Váradi Registrumban található említése 1217-ből származik.¹ A késő középkorra jelentősebb településsé fejlődő Halminak 1493-ban országos vásártartó joga volt.² Az erdélyi püspökség ugocsaai főesperességéhez tartozó egyházát Herbordus, illetve Péter nevű plébánosával az 1332-es és 1334-es pápai tizedjegyzékben már említik.³ Ekkor tehát kellett állnia templomnak a településen, melynek Szent György-titulusát egy 1451-es oklevélből ismerjük.⁴

A törtkőből, szerkezeti elemei egy részénél pedig faragott kőből épült, keletelt templomnak téglalap alaprajzú hajója, és hozzá keletről csatlakozó, egy-egy falvastag-

ságnival keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélye van.⁵ A kétszakaszos szentély északi oldalán egykor sekrestye állt, melyre ma csupán a szentélybe vezető, csúcsíves, elfalazott ajtaja utal.⁶ A hajó nyugati homlokzatához 1858–1863 között épült a mai, neogótikus torony.⁷ A templomot nagyméretű, vaskos, azonosan kialakított, kétosztatú támpillérek veszik körbe. A szentélynek minden sarkát és déli oldalának közepét támasztja pillér. A hajón a hosszfalak közepén látható egy-egy pillér, de nyugati sarkain ma nincsenek táмок, ehelyett azoktól keletre, kb. 1–1,5 méterre nőnek ki a falból a pillérek, átlósan elhelyezkedve. A torony építéskor ugyanis a templom eredeti nyugati falát elbontották, s hajóját némileg meghosszabbítva építették vissza e falat

1. A templom délről

a toronnyal együtt. A támpilléreken középkori részletek nem láthatók, tetejüket és homlokoldaluk visszaugratásánál rézsűjüket beton fedlapok borítják.⁸

A torony kapujának kerete állítólag a hajó nyugati falából került áthelyezésre, azaz a templom középkori nyugati bejárata lenne.⁹ A keret profilja a nyílás felé félkörtagból, félhomorlatból, vékony, rézsús lemezből, újabb félpálcátagnál és félhomorlatból, végül élszedésből áll. A profil kétoldalt eltérő, de bizonyosan nem középkori lábazati részből indul felfelé.¹⁰

A templomot ma egységes, felül rézsúvval lezárt betonlábazat fogja körbe.¹¹ A szintén körbefutó főpárkány újkori kialakítású.¹² A hajó torony által nem takart nyugati falszakaszain megjelenik egy-egy csúcsíves ablak, de ezek a fallal együtt a XIX. század közepén készültek. A hajó déli falát a támpillérek mellett két ablak, s a középtámtól közvetlenül keletre egy ajtó bontja meg. A kisméretű ablakok csúcsívesek, bélletük enyhén rézsús, és rajtuk az ablaktáblák illeszkedésénél a középkori mérnökökre emlékeztető profil fut körbe.¹³ Minden bizonytalanság nélkül részben átalakított középkori nyílásokról van

2. A hajó déli kapuja

szó. A csúcsíves ajtó kőből készült keretének azonos a profilja a torony már leírt ajtókeretének a tagolásával. A befelé eső pálcátagnál a rézsús lemezzel, valamint az élszedés a záradéknál azonban áthatást alkot, a vállvonalnál pedig kettéválik, s részben egyenesen fut felfelé, hogy a szomszédos homorlatba beleolvadjon.¹⁴ A profil a keret lábazati részének felső, a nyílás felé forduló, rézsús felületéből nő ki. A hajó északi falán az eddig leírtakon kívül nem látható más részlet. A szentélynek a déli falát kettő, a délkeletit egyetlen csúcsíves ablak töri át. Az előbbieket kialakítása, elhelyezkedésüket és méretüket illetően is nagyjából azonos. A nyílásszélességük alapján eredetileg is egyosztagú ablakok rézsús béllete a záradékrésztől eltekintve kőből faragott. A béllet középső sávjában még látszik a körbefutó mérműprofil, az ablakok mérműve azonban már nincs meg. A délkeleti szakasz szintén csúcsíves ablaka némileg alacsonyabb és vékonyabb is, mint az előzőek, hasonlóan rézsús bélletének anyaga a festés miatt nem látszik. A szentély többi falszakaszán további részlet nincs.

Egy korábbi síkmennyezetet felváltva a hajót ma a torony építésekor, a XIX. század közepén készült, gipszkonzolokon nyugvó, kétszakaszos bordás boltozat fedi.¹⁵ A szentélyt csúcsíves, profil nélküli diadalív választja el a hajótól. Az északi diadalív pillér homlokoldalába, a vállvonal alatt kőből faragott fülke mélyed. A csúcsíves fülkét záradéka felett hármaskarjé keretezi, melyet középső karjájának belsejében, illetve szélső ívei felett egy-egy kisméretű négykarjé gazdagít. A fülke külső, lemeztaggal kiugró kerete álló téglalap alakú. A szentély északi falának nyugati felén látható a befalazott sekrestyeajtó, melynek kőből készült csúcsíves keretét élszedés tagolja. Az északi és északkeleti fal csatlakozásánál díszítetlen, négyzetű (szentség?)fülke mélyed nagyjából fejmagasságban a falba. A fülke belsejében alul bekarcolt, olvashatatlan írás látható.¹⁶ A szentély déli falában egy kisméretű és emiatt ülésre használhatatlan, szegmensíves záródású fülke jelenik meg.

A szentélyt kétszakaszos, bordás keresztboltozat fedi. A bordák profilja mindkét oldalukon rézsúbbe metszett homorlatból áll. A boltozatot a szentély két nyugati sarkában és az északi fal közepén pontosan ugyanolyan öntött gipszkonzolok támasztják alá, mint a hajó boltozatát.¹⁷ A négy záradéksarokban tagolatlan, gúla alakú konzolok láthatók, a déli fal közepén pedig egy nyelvet kiöltő torzfej jelenik meg. A konzolokról hengeres faloszlopok indulnak felfelé, melyek felületéről közvetlenül a gyámok felett, visszametszéssel válnak ki a bordák. A két zárókő nagyméretű, aljukat egy-egy hatalmas, tagolatlan tárcsa díszíti.

A templom csekély számú középkori részletformájának többnyire nehéz datálhatósága miatt az épület, illetve

3. A szentély belseje nyugat felől

egyes elemeinek keltezése leginkább még a formák méretei és arányai alapján lehetséges. A nagyméretű és vaskos támpillérek a gótikus építészet korábbi időszakára jellemzők, s Szatmárból a csengeri református templom pilléreivel vethetők össze. Szintén a XIV. századra utalnak a hajónak és a szentélynek a templom méreteihez képest kicsi és egyosztatú, de csúcsíves ablakai. Az északi diadalívpillér fülkéjének összetett formát mutató belső lezárása leginkább azokra a főként polgárházakon jelentkező nyíláscsoportokra emlékeztet, melyek a XIV. század második felében és a XV. század elején mutathatók ki az ország nyugati részén.¹⁸ Közvetlen összefüggés vonható a boltozat nyelvét kinyújtó, torzfejes gyámja és a nagybá-

nyai (Baia Mare) Szent István-templomhoz köthető, feltűnően hasonló torzfejjel kialakított konzolkó között, melyet leginkább az 1430-as évekre lehet keltezni.¹⁹ E datálások talán arra utalnak, hogy a falak a támpillérekkel együtt egy korábbi, a XIV. század első, esetleg második felében bekövetkezett építkezésből származnak, de a jelenlegi szentélyboltozat egy korábbi (sík)lefedés helyett már egy XV. századi periódusban készült. Egyetlen eleme van az épületnek, amely ezeken is későbbi korszak felé mutat, a hajó déli kapuja. Keretének tagozatátmetesződései és -szétválásai az 1480-as éveket követő évtizedekben terjedtek el a hazai építészetben, hogy egészen a gótika végéig használják őket.²⁰

4. Kőkeretes fülke az északi diadalívpillérén

A települést a Káta nemzetség, majd döntően a belőle leszármazó Csarnavodai és Surányi család birtokolta a középkor folyamán.²¹ Miután azonban a birtoklástörténetről ugyanúgy nincsenek közelebbi adataink, ahogy a templom építésének és átalakításainak időpontjairól sem, a donátorok személyének megállapítása ennél pontosabban egyelőre nem lehetséges.

Az 1. képet Kollár Tibor, a továbbiakat Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

- ¹ REG. VAR. 1903. 216.: No 171.
- ² CSÁNKI I.: 433.
- ³ EO II.: 418.: No 1152., 1154.
- ⁴ MEZŐ 2003. 98.
- ⁵ Az épületre számos pontatlansággal ld. BARA 1999. 214–219.; ld. még rövid ismertetését: *Szatmár* 2007. 72–73. (Terdik Szilveszter).
- ⁶ Miután az ajtó közvetlenül a hajó keleti fala mellett található, és a hajó északkeleti sarkánál nincsen támpillér, a sekrestye nyugati fala e sarokhoz csatlakozhatott. Keleti fala valószínűleg a szentély északkeleti saroktámpillérétől nyugatra futott neki a szentély északi falának.
- ⁷ BARA 1999. 215.; VÁRADY J. 2004. 429.
- ⁸ Már Rómer Flóris azt jegyzi fel 1864-ben, hogy az *esetők romlottak*, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 56.
- ⁹ BARA 1999. 215–216.
- ¹⁰ A keretet jelenleg vastag festésréteg (és vakolat?) fedi. A profil azonos a templom déli kapujának profiljával, beleértve méreteit is. Miután egy templom kapui közt ilyen fokú egyezés nem túl szokványos, továbbá a torony kapuján a déli keret tagozatsztválsai és -átmetsződései elmaradtak, felmerülhet, hogy nem a középkori nyugati kapuról van szó, hanem a déli bejáratnak a toronnyal egyidős másolatáról. A kérdést falkutatással valószínűleg el lehetne dönteni.
- ¹¹ A középkori lábazati párkány ennél bonyolultabb lehetett, Henszlmann Imre ugyanis azt írja, hogy *Az épülettalaj párkányzata csinosabb a szokottnál*, ld.: HENSZLMANN 1864. 147.
- ¹² Erre profilformáján túl az is utal, hogy Rómer szerint a szentély alacsonyabb volt a hajónál, ma azonban azonos magasságban fut körbe a templomon a koronázópárkány, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 57.
- ¹³ Az ablakkeretek anyaga a vastag festés miatt nem állapítható meg.
- ¹⁴ Ez az utóbbi részlet a keret nyugati oldalán már nincsen meg, az ottani réteggő nagyobb felületén ugyanis pótlás látható.
- ¹⁵ BARA 1999. 216.
- ¹⁶ Az irodalomban több helyen is idézett 1417-es évszám jelenleg nem olvasható ki e feliratból, és az is kétséges, hogy valaha kivehető volt-e, vö.: BARA 1999. 215–216.
- ¹⁷ Noha azonos formájuk alapján e konzolokat a hajógyámokkal egy időben, azokkal közös negatív formákból kellett önteni, mégis felmerült, hogy a szentély konzoljai a templom 1954-es helyreállításakor készültek volna, ld.: BARA 1999. 217.
- ¹⁸ Az elsősorban fűthető, fűtőszobákkal kapcsolatos ablakcsoportokat ld. leginkább Sopronban, de Budán, Kőszegen, Székesfehérváron vagy Pozsonyban is, ld.: DÁVID F. 1970. 117–120.; MM 1987. I.: 421., 423., 513., 893., II.: 581–584., 897–901. kép. Közép-európai összefüggésben, főleg várakkal kapcsolatban ld.: MENCLOVÁ 1963. 245–267.
- ¹⁹ Ld. szerző tanulmányát a nagybányai templomról e kötetben, s a tanulmány utáni kőfaragvány-jegyzék 9. számú tételét.
- ²⁰ PAPP 2005. 87–89., 97–101. Ha a torony kapuja valóban középkori, és nem a déli kapu XIX. századi másolata, akkor a teljes profilazonosság miatt szintén erre az időszakra keltezhetjük.
- ²¹ SZIRMAY 1805. 158–159; CSÁNKI I. 437., 440.; MAKSAI 1990. II.: 831.

Sárközújlak, református templom

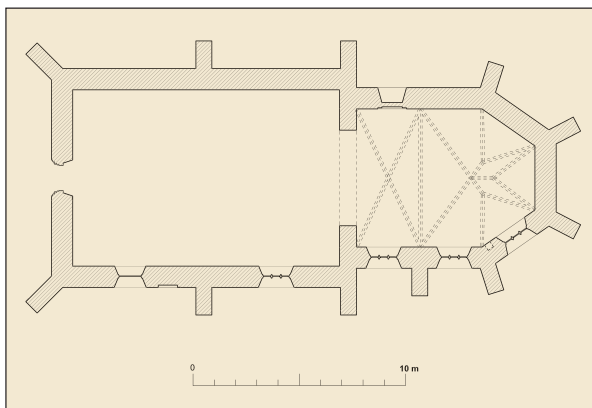
A Szamos és a Túr közötti síkon, Szatmárnémetitől (Satu Mare) északkeletre, a Sárköz (Livada) nevű faluval ma egybeépült település XIV. századi forrásokban tűnik fel. Miután Szatmárban a falutól negyven kilométerre, nyugatra, egy (Szamos)Újlak nevű település is található, a két falura vonatkozó középkori adatokat nem lehet mindig világosan szétválasztani egymástól. Az 1334–1335-ös pápai tizedjegyzékben feltűnő *Vylak*-i pap inkább Szamosújlaknak, és nem a sárközújlaki egyháznak volt a plébánosa. Utóbbi papját az erdélyi püspök egy 1486-os oklevelében említik.¹ A templomot állítólag Meggyesi Mór országnagy felesége, Bátori Zsuzsanna építtette volna a XV. század közepén, akinek még számos környékbeli templommal kapcsolatban felmerült az építtetői szerepe.²

A nagyobbak közé tartozó, keletelt falusi templom jórészt megőrizte középkori formáját.³ Falai törtkőből, szerkezeti elemei faragott kőből készültek. Téglalap alakú hajójához egy-egy falvastagságnival keskenyebb, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik keletről. Az épületet azonosan kialakított, vaskos, kétszattatú támpillérek veszik körbe. Átlós elhelyezkedésű pillérek állnak a hajó nyugati sarkain, a keleti sarkokon és hosszfalainak közepénél pedig a falra merőlegesen. A szentély sarkait is pillérek támasztják, s déli falának közepén szintén megjelenik egy tám. A támpillérek tete-

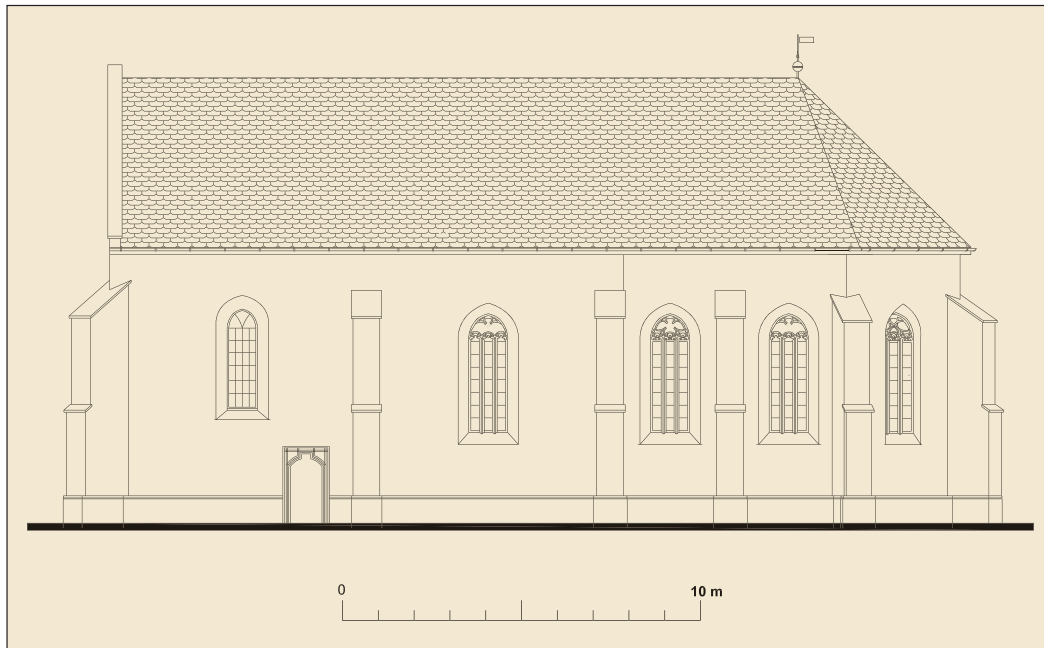
1. A templom délnyugat felől

jén és homlokoldaluk közepén a bádогоzás alatt részben vakolatból, részben talán még kőből kialakított fedlapok és vízvetők láthatók. Utóbbiak profilja rézsűbe metszett félhomorlatból áll, s 1864-ben Rómer Flóris is ezt a formát rajzolta le.⁴ A szentély északi falának közepén a támpillér hiányát az egykori sekrestyeépület magyarázza. Erre utal még az északi falban lévő, elfalazott, szemöldökgyámos sekrestyeajtó, a falsíknak körülbelül három méteres magasságban történő csekély elvékonyodása – ez a sekrestye boltvállának a nyoma –, továbbá a szentély északkeleti támpillérétől nyugatra látható, derékmagasságig fennmaradt, kis kiugrású falcsont, melyen a templom lábazata megszakad. A sekrestye nyugati fala feltehetően nekifutott a hajó északkeleti sarkának, az itt látható, valószínűleg a sekrestyefalból kialakított támpilléren a templom középkori lábazata szintén megszakad.⁵

2. Alaprajz

Az épületen a középkori lábazat körbefut, csak az egykori sekrestye helyén szakad meg. A lábazat párkánya alulról vékony rézsűből, félpálcátagból és ebből kinövő negyedhomorlatból áll.⁶ A párkány a hajó nyugati és déli ajtajának oldalainál merőlegesen lefordul a föld felé és a lábazat négyzetes sarokkialakítását felülről lezáró, egy-egy gúlás formába olvad bele.⁷ A templomnak ma nincs főpárkánya. A hajó nyugati falát középen csúcsíves, gazdagon tagolt bélletű bejárat bontja meg. A kapukeret

3. A templom déli homlokzata

4. A hajó déli ajtaja

kétszer megtörő lábazati tömbjének felső, rézsús felületéből válik ki a profil, amely a nyílás felé élszedéssből, félhomorlatból, félpálcatabból, újabb félhomorlatból, vékony rézsűből, körtettagból, félhomorlatból, félpálcatabból és vékony rézsűből áll. A nyugati homlokzaton több középkori részlet nincs, oromzata vakolatból alakított, neogótizáló tagolást mutat. A hajó déli falát mindkét szakaszban egy-egy csúcsíves, rézsús bélletű ablak, s köztük – a középső támpillértől közvetlenül nyugatra – szemöldökgyámos lezárású, befalazott ajtó töri át. A nyugati ablak mind széltében, mind magasságát tekintve kisebb,

5. A szentély nyugati ablakának mérműve

mint a másik.⁸ Eredetileg kétosztatú volt, amiről a könyöklőjén ma is látható ablakosztó-indítás árulkodik. Hiányzó mérművére a kőkeret középső sávján körbefutó mérműtagozat is utal. A szintén kőkeretes keleti ablak széles, háromosztatú, nyílásait összeérő orrtagokkal bővített egy-egy félkörív zárja le felül.⁹ Mérműve a felett csupán a záradékrész tetejéről lenyúló egy-egy orrtagból áll. A déli kapu profilját befelé rézsűbe metszett félhomorlat, körtetag, újabb félhomorlat és vékony rézsű alkotja. A szemöldökrészen a rézsűk élei többszörös, merőleges áthatást alkotnak. A hajó északi falán nyílások nincsenek. A szentélyt déli falán kettő, a délkeletin egy, azonos elhelyezkedésű és kialakítású, csúcsíves, háromosztatú ablak töri át, melyek a hajó keleti ablakával nagyjából azonosak.¹⁰ Csak a mérműveknél van némi eltérés: a középső teljesen megegyezik a hajó említett ablakáéval, a nyugati annival van bővítve, hogy záradékrészen egy-egy alulról kinövő orrtag is megjelenik a felsők párjaként, a keleti viszont a gótikus mérmű félreértéséből származó, a XVI. vagy a XVII. században készült pótlás.¹¹

A hajó belsejében a nyílásokon túl nincs középkori részlet. A csúcsíves diadalív pilléreit a vállvonaltig törtekől falazták, innen gúlás átmenet felett félnyolcszögű az

6. A szentély középső ablakának mérműve

ív keresztmetszete. A két boltszakaszos szentély északi falának nyugati felén látható a szemöldökgyámos záródású, elfalazott sekrestyeajtó. Az élszedett profillal kialakított kőkeret felső részén bizonytalan olvasatú, arab számjegyekkel írt, bevésett évszám jelenik meg: 1407 vagy 1457.¹² Az északi fal keleti végén a vakolat alól előkerült egy lefaragott felületű szentséggház, amely nem egyszerűen az álló téglalap alakú fülke kőkeretéből, hanem alatta egészen a földig lenyúló, szintén lefaragott felületű bekötési tömbökből áll. Ezek a fülke csekély mélységével együtt arra utalnak, hogy falpillér vagy faloszlop tartotta,

7. A szentély belseje nyugatról

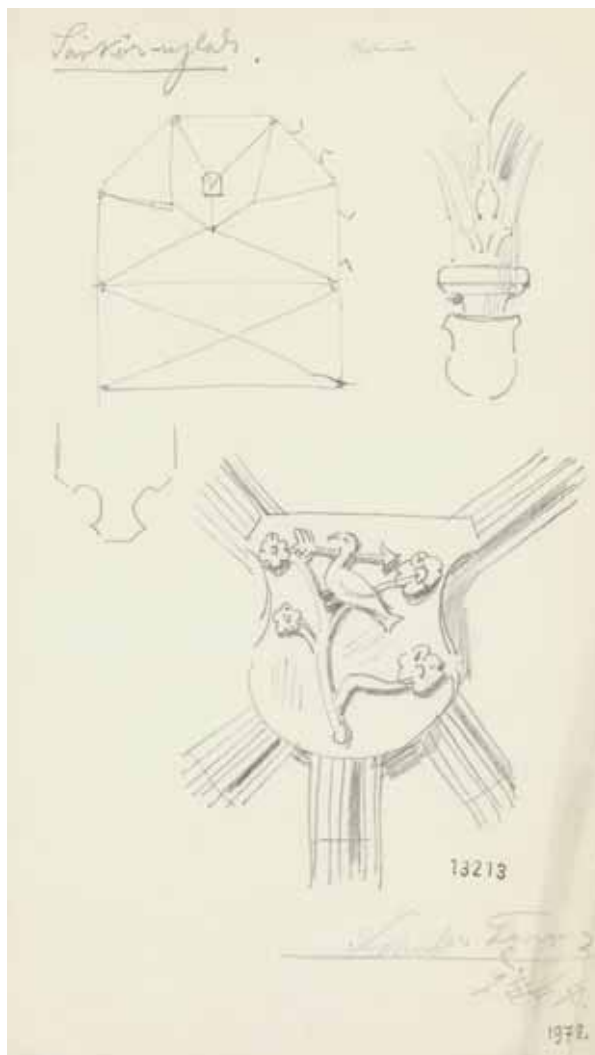
a falsíkból jelentősebb mértékben kiálló szentséggház maradványáról van szó. A szentély délkeleti falának nyugati sarkánál kisméretű, kőkeretes, számárhátíves lezárású fülke mélyed a falba. Közvetlenül mellette, de már a déli falon, szegmensíves, falazott ülőfülke körvonala vehető ki. A szentély bordás boltozatának nyugati szakasza keresztboltozat, a keleti szakaszban ennél valamivel bonyolultabb, záradékrészen kettős bordaíndításokat és három bordacsomópontot is felhasználó lefedés látható.¹³ A boltozat tagolatlan tölcserkonzolokon nyugszik, melyeket kerekaltalpu, bal szélükön enyhén homorú oldallal megformált pajzsok díszítenek. Az északi és a déli fal középső indításánál a pajzsok helyett egy-egy erősen töredékes, faragott büszt jelenik meg. Az északinak csak a vállrésze maradt fenn, fejéből mára csupán egy csont látható, a délinek az utólag lefaragott fején még érzékelhető az arc és kétoldalt a vállig érő haj formája. A konzolokon hengeres faloszlopok ülnek, ezek felületéről válnak ki visszametszéssel a bordák, közvetlenül a konzolok teteje felett. A bordák mindkét oldala rézsűbe metszett homorlattal van tagolva. A boltozat két zárókövét egy-egy kerekaltalpu

pajzs díszíti, a keletinek ugyanúgy homorú az egyik oldala, mint a konzolok pajzsainak. E pajzs domborműví címerára is látható, virágzó faágon álló, oldalról ábrázolt madár, melynek nyílvevesszővel át van löve a nyaka.¹⁴ A nyugati pajzs a nemrég történt kutatás előtt festett felirat volt olvasható: *Újítva/tott/1899*, amely alatt három csillag helyezkedett el. A festés alól nem került elő korábbi címerára.¹⁵

A templombelsőben falelválás nélküli, egységes fal-szövet látható jelenleg, miután körben nagyjából négy méternyi magasságig a fal vizesedése miatt már régebben leverték a vakolatot.¹⁶ Ebben a sávban az is egyértelműen kivehető, hogy a falazatba annak építésekor helyezték be az itt látható szerkezeti elemeket. A kívül körbefutó egységes lábazattal és az ablakok feltűnően hasonló kialakításával együtt mindez arra utal, hogy a mai épület egyetlen építkezés eredményeként jött létre. A sekrestyeajtó építési évszáma így az egész templomra vonatkoztatható. Hogy 1407-ről vagy 1457-ről van-e szó, a részletmegoldások alapján viszonylag egyér-

8. Sekrestyeajtó

9. Részletrajzok a szentélyből, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

telműen el lehet dönteni. Az ablakok középkori mérműveinek formája, a nyílászárások felett csak orrtagokat mutató záradékrész nehezen köthető egyetlen periódushoz, több korszakban is idézett megoldás volt.¹⁷ Büsztökkel díszített konzolok a térség két másik templomában is feltűnnek. A kisvárdai katolikus templomnak a XV. század második, illetve harmadik negyedére datált szentélyében többek közt apostolokat ábrázoló gyámok láthatók, a sárközüjlakiakkal valamelyest összevethető bordaíndításokkal.¹⁸ Csavart díszű faloszlopaik alapján legkorábban a század utolsó negyedéből származhatnak azok a mellszobrokat ábrázoló konzolok, amelyek Tiszabezdéd református templomának a szentélyében maradtak fenn.¹⁹ A sárközüjlakiakhoz a leginkább hasonló, részben szintén címerpajzsral díszített boltindítá-

sokat Szatmárban Kölcse református templomában alkalmaztak. A kölcsei indítások a keresztboltozatnál bonyolultabb egykori boltozatuk alapján legkorábban a XV. század második negyedében keletkezettek. A sárközüjlaki konzolok és a keleti zárókő pajzsformái, melyek enyhén homorú oldalukkal már a tárcsapajzsokra emlékeztetnek, a XV. század közepe körül jelentek meg a magyarországi művészetben.²⁰ Noha szemöldökgyámjának arányai még inkább a Zsigmond-korra utalnak, a profiltagok egyes eleinek átmetsződése későbbi idők-

10. Boltindítás a szentély északkeleti sarkában

hoz kötik a hajó déli ajtaját. Mindezek az összefüggések amellet szólnak, hogy a sárközüjlaki templom építése nemigen képzelhető el 1400 körül, beleillik viszont a szatmári és a tágabb környék XV. század közepi építészetébe – azaz a sekrestyeajtó évszámát 1457-nek kell feloldanunk. Ezt az is alátámasztja, hogy feliratok esetében az arab számjegyek csak kivételesen fordulnak elő a XV. század közepe előtt, s használatuk a század második felében lesz egyre gyakoribb.²¹

Az 1457-es datálás nem mond feltétlenül ellent a fenti, Batori Zsuzsannára vonatkozó adatnak sem, ame-

11. Figurális konzol a szentély déli falán

lyet azonban csak a szatmári püspökség 1833-as, a püspökség levéltárának valamely kéziratára hivatkozó Schematismusából ismerünk.²² Személyével, mint építte-

12. A szentélyboltozat keleti zárókőve

tövel azonban nehezen hozható közös nevezőre egyrészt a falu birtoklástörténete – amennyit legalábbis ismerünk belőle –, másrészt a szentély boltozatának a legfontosabb helyén megjelenő címer. A középkorban Sárközüjlak birtokosaiként a településről nevezett Újlakiakat ismerjük, egyéb családokat gyakorlatilag nem.²³ A címer pedig nem a Bátoriaké, de még csak Zsuzsanna férjének családjáé, a Pok nemzetségből származó Meggyesi Móroczoké sem

lehet.²⁴ Egy XVII. századi pecsét alapján azonban egyértelmű, hogy e meglehetősen egyedi címerábrát a Sárközüjlaki Újlaki család használta – nyilván a középkorban is.²⁵

A fényképeket Mudrák Attila (4., 5–8., 10–12. sz.) és Kollár Tibor (1. sz.) készítette, a felmérések Emődi Tamás és Jakab Rita (2., 3. sz.) munkái, a rajz (9. sz.) őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13213.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 324.

² Az adat legkorábbi felbukkanását ld.: *Schematismus* 1833. 93–94.; ld. még: HENSZLMANN 1864. 129.

³ Rövid ismertetését ld.: HENSZLMANN 1864. 152.; *Szatmár* 2007. 80. (Terdik Szilveszter).

⁴ Rómer csak a felső részsűt és a homorlatot tüntette fel, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 41.

⁵ Nem világos, hogy a lábazat a pillér nyugati oldala után miért húzódik még végig a homlokoldalon is, hisz az egykori sekrestyefalnak elvileg ennek folytatásában kellett állnia. Teljesen az sem kizárt azonban, hogy a fal közvetlenül a tám mellett futott be a hajó és a szentély által alkotott sarokba, s a lábazat a támpillér homlokoldaláról fordult át a falra.

⁶ A profil rajzát ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 41.

⁷ A lábazati párkányt ma vastag vakolat és festésréteg fedí, amit nemrég a hajó nyugati és déli kapujánál kis felületen eltávolítottak róla, s így láthatóvá vált a középkori köfűület, ld. Kiss Lóránd jelentését a Szatmár Megyei Múzeum (Muzeu Județean Satu Mare) és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület felkérésére 2010 szeptemberében végzett kisebb mértékű falkutatásról (*A sárközüjlaki református templom falkutatása*. Marosvásárhely, 2010. 10. 18.).

⁸ Az ablak záradéka azonos magasságban van a keleti ablak záradékaival, de könyöklője jóval feljebből indul, amit magyarázhat az alul, közvetlenül mellette kialakított ajtó. Az is elképzelhető azonban, hogy a hajó nyugati falánál a középkorban is húzódtott karzat, s ezzel állt összefüggésben az ablak méretének eltérő kialakítása.

⁹ Az ablakosztók újkori pótlások.

¹⁰ Az ablakosztók itt is mind utólagosak.

¹¹ Utóbbi mérmű könyve egyébként azonos azzal, amit a középkori szerkesztetekhez is használtak. Rajzát ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 42.

¹² A harmadik számjegy ma egy 0, amelynek a belsejében megjelenik egy ferde átkötés. Az így nem egészen értelmes forma vagy úgy alakult ki, hogy egy nullába utólag bevésték az átkötést, de azt sem lehet kizárni, hogy egy 5-ös számjegyet véstek körbe, nullává alakítva. Más számjegy nem jöhet számításba.

¹³ A boltozat alaprajzát ld.: Schulcz Ferenc 1864-es felmérésén is: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13213.

¹⁴ A címerpajzsot ld. Schulcz felmérésén (KÖH Tervtár, ltsz.: K 13213) és Rómer rajzán is (KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 113.). Nem véletlen, hogy a többi pajzsall ellentétben, melyeken festett címerábrák jelenhettek meg, az oltár felett, a legfontosabb helyen lévő pajzsak van domborműves ábrája.

¹⁵ Kiss Lóránd idézett 2010. szeptemberi jelentése.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ld. pl. a szilágynagyfalui (Nușfalău) református templom hajójának déli oldalán, a keletről számított második ablak mérművét a XV. század középső harmadából (ENTZ 1996. 112–113., 176. kép), vagy a selmecbányai Szent Katalin-templom szentélyzáradékaának ablakait a XV. század végéről (*Gotika* 2003. 656.: No 1.3.40 – Juraj Žary, és 262a. kép). A mérművek rajzát ld.: SIKLÓSI 1998. 30/5., 10. tábla; ld. még uo. a 10/9. (Szakolca [Skalica]) és a 39/14. (Kiscsúr [Șura Mică]) táblák hasonló mérműveit is.

¹⁸ MMT XI.: 22–25., 11–16. kép (Gulyás Gyula) – datálásukra ld.: MMT X.: 192–193. (Entz Géza), illetve: NÉMETH 1983. 15., 20., 58. jegyzet.

¹⁹ MMT XI.: 347–349., 436–438. kép (Gulyás Gyula).

²⁰ Címeresleveleknél e formát legkorábban ld. pl.: Sánkfalvi István 1455-ös (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 417.: No 4.140 – Jékely Zsombor), a Szentgyörgyiek és Baziniak két 1459-es (RADOCSEY 1957. 282., 292–293., 15. kép; NYULÁSZINÉ 1999. 21., 22. t.), vagy Csapi András 1418-ban kiállított, de csak a század közepének másolatában fennmaradt armálisán (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 345–346.: No 4.46 – Jékely Zsombor). Valószínűleg a század közepének igen hiányos emlékegye miatt sírköveknél az egyik legkorábbi példa Szentgyörgyi és Bazini György (†1467) pozsonyszentgyörgyi (Jur pri Bratislave) síremlékén látható (LŐVEI-VARGA 1990/1992. 136–137., 32. kép), melyre a címerábrázolást bizonyosan a család fenti armálisának egyike alapján faragták rá.

²¹ KLOOS 1980. 63.; LŐVEI 1982/1986. 25–26. A kérdéses harmadik számjegy bal alsó részén az ív vonalvezetése némileg megszakad, azaz itt végződhetett az 5-ös számjegy alsó íve.

²² Ld. fent. A szöveg szerint Zsuzsanna férje halála után vagyonát különböző egyházakra hagyta, és hét templomot építtetett. Személyéről alig tudni valamit, de 1416-ban még hajadon volt, ld.: ZsO V. 645.: No 2403.; C. TÓTH 2009. 13.

²³ SZIRMAY 1809/1810. II.: 321–322.; CSÁNKI I.: 501.; MAKSAI 1990. II.: 738.; NÉMETH 2008. 324. Megjegyzendő, hogy 1463-ból és 1491-ből van arra adatunk, hogy éppen a Móroc-család bírja a település egy részét, ld. MAKSAI 1940. 226.

²⁴ A Pok nemzetség rózsás címerére ld.: CSOMA 1904. 1284–1288. – A Móríchidai, másként Meggyesi Móroczok középkori címerét Meggyesi bán-fi János 1402-es pecsétlenyomatából ismerjük, melynek pajzsában a Pok nemzetség heraldikus rózsája vehető ki, ld.: LŐVEI 2009. 152., 165–166.: No 40. – a pecsétre Lővei Pál hívta fel a figyelmemet.

²⁵ ESZTERHÁZY 1870. 157.; a címerábra rajzát ld.: SIEBMACHER IV.: 691., 475. t. (Ujlaky II.).

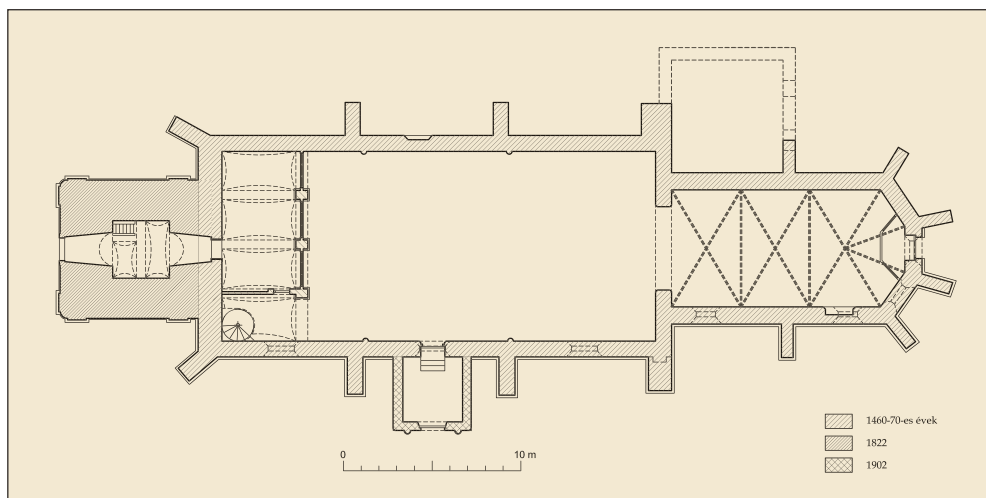
Tasnád, református templom

Tasnád (Tășnad) és plébániája életében a teljes középkor folyamán meghatározó szerepet játszott földesura, az erdélyi püspök. Nem ismeretes, hogy a település mikor került birtokába, és kérdéses, hogy már a tatárjárást megelőzően jelentősebb helységgé nőtte-e ki magát. Mindenesetre a püspök, újraélesztési törekvései jegyében, már közvetlenül a tatárjárás után, 1246-ban kiváltságokkal igyekezett előremozdítani Tasnád benépesítésének folyamatát, kijárván a királytól, hogy kivegye birtokát a vajda és a megyés ispán joghatósága alól, és a püspök, illetve saját *villicus*aik bíraskodási hatáskörébe rendelve, amit utódai is megerősítettek.¹ Ettől kezdve fokozatosan teremtődtek meg a feltételek ahhoz, hogy az egyházszerkezet talán legfontosabb Erdélyen kívüli bázisává váljon. Az erdélyi püspök 1301-től adatolható Meszesen túli helynökének tisztét ugyanis a XV. századtól több alkalommal is a tasnádi plébános látta el, míg korábban a szatmári és a németi. A helynök joghatósága viszonylag nagy területre, a krasznai, szatmári, szolnoki és ugocsai főesperességekre terjedt ki.²

Az Anjou-kortól kezdve a mindenkori gyulafehérvári püspökök különös hangsúlyt fektettek vármegyei birtokaik megszilárdítására, elindítva körülöttük az uradalomszervezést, s ennek jegyében Tasnád környékén számta-

lan falut szereztek meg.³ A település idővel Közép-Szolnok vármegye második legjelentősebb mezővárosává vált Zilah (Zalău) után, mely szintén a püspöké volt. Számára, noha Zilah jóval jövedelmezőbb volt,⁴ a vikáriusi székhely bírt nagyobb jelentőséggel – itt székelt az uradalmat irányító udvarbíró, majd a várnagy –, s ez nem csak az uradalomszervezési törekvésekben nyilvánult meg, hanem abban is, hogy 1474-ben *castellumot* szándékoztak itt emelni, 1498 táján pedig alighanem fel is építették azt.⁵

A gyulafehérvári püspöki udvartól távol eső északi, északnyugati vidékek számára hosszú időszakon át Tasnád jelentette a középkorban a helynöki bíraskodás helyszínét, ahol a többé-kevésbé megfelelő jogi jártassággal bíró vikáriusok a szomszédos plébánosokat vonták be bírótársként a perekbe, világi felek esetén pedig világi tanácskozókat.⁶ Okleveleiket a szolgálatukban működő közjegyzők ellenjegyezték. Arról is van adatunk 1494-ből és 1517-ből, hogy a helynöki széket a tasnádi Szent Mihály-plébániatemplom sekrestyéjében tartották, 1494-ben egy császári közjegyző és egy pápai küldött bíró előtt, azt azonban nem tudjuk, hogy ez mennyire volt gyakori.⁷ Az idézéseket a tasnádi templom ajtajára függesztették ki, amint az egy 1520. évi oklevélből kitűnik.⁸

1. Alaprajz

Az egyház védőszentje Szent Mihály arkangyal volt – ugyanaz, aki a székesegyházé –,⁹ az ő álló alakja szerepelt a vikárius pecsétjén is.¹⁰ Plébánosai közül viszonylag sokat ismerünk név szerint: 1316-ban¹¹ és 1341–1342-ben¹² Vincét, 1402-ben Mihályt (egyben vikárius),¹³ 1426-ban Simont,¹⁴ 1435-ben Istvánt,¹⁵ 1439-ben Lukácsot,¹⁶ 1455–1456-ban Forrói Istvánt,¹⁷ 1460-ban Antalt,¹⁸ 1468-ban Mihályt,¹⁹ 1486-ban Hercegszántói Mihályt – aki egyben vikárius, illetve korábban hunyadi főesperes és budai kanonok –,²⁰ 1499-ben és 1507-ben Vincét,²¹ 1512-ben Andrást (egy személyben vikárius),²² 1520–1523 közt Gergelyt (egyben vikárius)²³ említik, oltárigazgatói közül legkorábban, 1417-ben Albertet, Pált és Ambrust,²⁴ 1494-ben István segédplébánost, László és István *presbitereket* és Ferenc káplánt, továbbá Mihály és Imre *scholasticusokat*,²⁵ 1517-ben Imre káplánt.²⁶ A helynöki tisztség magasabb fokú, jogi ismereteket is jelentő képzettséget igényelt, ezért e hivatalt többnyire egyetemet végzett személyek viselték. 1494-ben például a tasnádi helynök – egyben krasznai főesperes – Jakobus de Vienna *doctor medicorum et artium*,²⁷ 1520–1523-ban pedig az Itáliában tanult Sziléziai Gergely *decretorum doctor*, tasnádi plébános és püspöki helytartó.²⁸

2. A templom délkeletről archív felvételen

Tasnádon a plébániatemplomon kívül a XVI. század elején felépült egy kápolna is. 1508-ban a gyulafehérvári káptalan megengedi a görögkeletiről katolikus vallásra tért Csehi Vajda János fiának, Péternek, hogy a Szarvad utca végében János evangélista tiszteletére kápolnát – *sacellum seu capellam illam lapideam* – emeltessen, melyet a város plébániatemplomának joghatósága alá von, és amely a skizmatikusok megtérítését fogja szolgálni.²⁹ E kápolna rektora, Balázs, 1520-ban a helynök helyettese volt.³⁰

Kétségtelenül a plébániatemplom egyházszerkezeti rangjának köszönhető, hogy nagy számban álltak benne oltárok. Forrásaink tizenöt oltárról szólnak, ezek a következők: Szent Katalin (1460, 1507, 1517, 1520, 1543), Mindszontek (1507, 1543), Halottak (1507, 1517, 1543), Szentháromság (1507, 1543), Krisztus teste (1507, 1517), Szentlélek (1507, 1517), Szent Mihály főangyal megjelenése (1507, 1543), Mária Magdolna (1507), Keresztelő Szent János (1517, 1543), Péter és Pál apostolok (1517), Mária mennybemenetele (1543), Szent Miklós (1543), Krisztus színeváltozása (1543), Szent István király (1543) és Szent Kereszt (1543) oltárok.³¹ Egyik oltárnak sem ismerjük az alapítóját, zömük nyilván helynöki vagy püspöki alapítású lehet. Az egyetlen oklevelesen is adatolt püspöki támogatás Várdai Ferenc pénz- és terményadománya a templom és altaristája számára, 1524-es végrendeletében.³² 1468-ból van viszont adatunk a Szatmár megyei Tótfaluból a tasnádi egyházat megillető javakról, ezeket Dombói Mihály özvegye, Margit adományozta.³³ Az 1549. évi tasnádi adóösszeírásban 18 papi házat is nyilvántartásba vettek, egy részük alighanem az oltárigazgatóságokhoz tartozó ingatlan volt.³⁴

A reformáció igen korán tért hódított Tasnádon – ebben Szegedi Kis Istvánnak volt komolyabb szerepe, aki külföldi tanulmányútjáról hazatérve, 1544 elejétől iskolatanítói állást vállalt – s ez készíthette a püspököt vagy a ferences őrséget, hogy szerzeteseket delegáljanak a mezővárosba: 1542-ben Nádasdi Bálint, 1548–1550-ben Szántói András szolgált itt.³⁵ Nem zárható ki, hogy az erdélyi püspöki javak szekularizációja után még egy ideig közös használatban volt a középkori plébániatemplom, mindenesetre plébániája még az 1560-as években is működött.³⁶

Az egykori Közép-Szolnok vármegye legnagyobb középkori egyházi épülete³⁷ a Szilágysági-dombvidék és az Alföld találkozásánál húzódó dombhát peremén áll, tornya messziről belátható az Érmellék felől. A 12,5 × 27 m-es, téglalap alaprajzú hajóból és a nyolcszög öt oldalával záródó, 14,3 m hosszú, három boltszakasznyi szentélyből álló épülethez nyugaton zömök, háromszintesnek mutatkozó, 1822-ben épült késő barokk torony, délen pedig egy historizáló portikusz csatlakozik. A középkorban

3. A szentély mérművei

a szentély északi oldalánál egy nagyméretű, $7,6 \times 8$ m-es sekrestye állt, ennek alapjait nemrég tárták fel, és előkerült a szentélyből nyíló bejárata is. A hajó és a szentély falait is magasra nyúló, kétszattatú támpillérek támasztják – a sarkoknál átlós állásúak, a két épületrész illeszkedésénél viszont a diadalív vonalában állnak és kétszeres vastagságúak –, melyek igen széles falmezőkre osztják a homlokzatokat. A teljesen vakolt felületű épület alapozása vegyes, téglát és törtkövet egyaránt használtak hozzá, a felmenő falak téglafalazásúak, s csak az ablakok, illetve kapuk alkotóelemeit faragták homokkőből. Az északi oldal kivételével másfél-két téglányi kiülésű, több helyütt koponyezett és javított lábazat fut végig a templomon,

főpárkánya nincs. A támpillérek felső vízvetői a szentélyen homorlattal tagolt rézsűs profilozásúak, a hajón nem ismerjük az eredeti kialakítást, nincs viszont vízvető a támpillérek visszaugrásán, mely mindenütt kevesebb, mint egy téglányi széles. További tagoló eleme is volt eredetileg a szentély homlokzatainak: az ablakok könyöklőinek vonalában ismeretlen profilú – vélhetően a vízvetőkéhez hasonló – párkány futott végig az egykori sekrestye keleti faláig, amit utólag teljesen lefaragtak.³⁸ A szentély összképe ettől jelentősen módosult. A hajó déli homlokzatán minden támpillérközbe nyílik egy-egy ablak, összesen három, a szentély déli oldalán, valamint a keleti zárófalban szintén, míg az északi falakat nem töri át egyetlen ablak-

4. Méművek a hajón

nyílás sem. Aszimmetrikusan helyezték el az ablakokat a déli szentélyfalban, a középső támpillértől mindkettő távolabbra esik, mint ahogy a falmezők tengelye megkívánná. Nyugaton a torony takarásába került majdnem a teljes középkori homlokzat, a tengelyében lévő, csúcsíves záródású ablak keleti felét a külső részülig befalazták, s csak a torony keleti falába vágott ajtónyílás felől látható.

Viszonylag egységes homlokzati megjelenést nyújt az ablakok hasonló megoldása: mindenütt háromosztatúak – a szentélyen arányosan keskenyebbek –, tagolatlan részüvel mélyülnek a falba, és záradékuk nagyjából egyazon magasságban van. A szentélybelieknek az alsó párkánya mintegy 80 cm-rel magasabbban van, a hajó középső ablakának nyílása pedig az ott felépült portikusz takarásában, annak nyeregteteje gerincvonaláig fel van falazva, belül viszont fülkeszerűen jelentkezik. Az ablakosztók mindenütt hiányoznak.³⁹

Különbözik a mérművek stílusa, míg a hajóablakoknál jellemző a két vagy három halhólyagból alkotott, szimmetrikus kombináció, azzal a sajátos megoldással, hogy a másodlagos mérművek orrtagjai mindenütt összeérnek, zárt szemeket hozva így létre, addig a szentélyben egyszerűbb, a záradékrésznél a másodlagos mérműveket és a halhólyagot teljesen nélkülöző, elsősorban ívháromszögekből összeállított formákkal találkozunk.

Három bejárat nyílik jelenleg a templomba, a toronyalj felől és a déli portikuszból – ezeknek lehet középkori előzményük, de kereteiket kiszedték, vagy vakolat takarja azokat –, valamint a keleti szentélyfalon keresztül, utóbbit a XX. század elején vágták. Északról is megközelíthető volt eredetileg a hajó, egy kőkeretes kapun át, mely a középső támpillérközbe nyílt. Ez vált láthatóvá az 1902. évi tatározáskor,⁴⁰ majd visszafalazták, és 1995-ben buk-

5. A hajó északi ajtaja feltárás közben

kant elő ismét. A kissé nyomott számárhátíves, részben most is elfalazott nyílás bélletét keskeny horony, háromnegyed pálca és homorlatok által közrefogott körtetag, valamint egy lemeztág alkotják. A körtetagok a záródásban összemetsződnek, és egymáson túlfutva belesimulnak a külső homorlatba. A kőkeret külső felülete és a régészeti feltáráskor láthatóvá vált lábazati rész erősen romcsolt, így csak annyi állapítható meg, hogy a kapunak a profil befoglaló formáját követő, törtsíkú lábazata volt, azonban egy furcsa sajátosságként a síkok nem élben találkoznak, hanem a ferde sík ívesen hajlik bele egy vékony, ékszerűen vésett horonyba.

A kapura nyitott ásatási szelvényben, közvetlenül a jobb oldali szárkő mellett két olyan rétegkő vált láthatóvá, melyeket a templomhajó lábázatának derékszögben leforduló szakaszához tartozónak gondolunk. A falsíkból mintegy 18–20 centivel kiugró lábázat profilozását a homloksíkból beforduló pálca, széles homorlat és lemeztág alkotják, melyek ferde síkra metsződnek.

A $24,3 \times 10,7$ m-es belterű hajó ma síkmennyezetes, egykori háromszakaszos boltozatából csak a falpillérek és a falívek maradtak meg. A karcsú, félhengeres metszetű, padlószintről induló falpillérek a bordaíndítások alatt mintegy 75–80 cm-rel megvastagszanak, hogy a rájuk metsződő, könyökben megtörő, hornyolt profilú bordákat befogadhasák. Az átmenetet homorlatból és felpálcából álló, gyűrűs gyámok alkotják. A boltozati falívek jelenleg nem közvetlenül a pillérekről, hanem egy-egy echinus és abakusz alkotta, újkori kialakítású fejezetről indulnak, kivéve a hajó sarkait, ahol nem találunk pilléret, hanem csak a hengeres konzolok lefaragott csonkjait. Ezek látszólag valamivel rövidebbek lehettek a falpillérek felső, vastagított szakaszainál. A nyugati falon nem látszik a falív és a konzolok sem, itt a szondázó kutatás egy téglányi vastag köpenyezést mutatott ki, melynek szerepe nem világos.

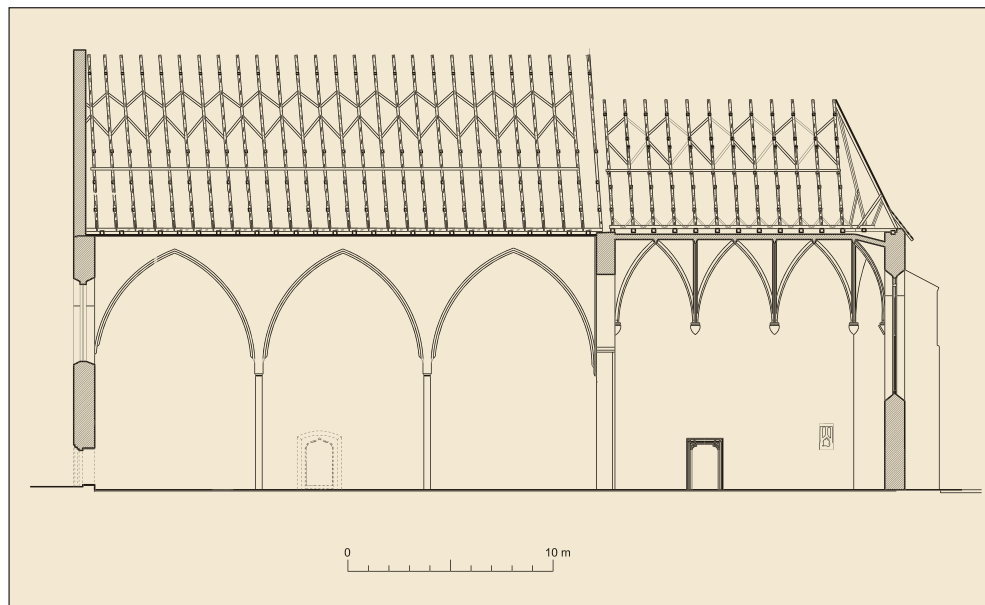
A hajót a szentélytől magas, csúcsíves diadalív választja el, melynek pillérei élszedettek. A záradék vállánál elhelyezett konzolok vastag vakolattal fedett profilja rézsűbe metszett homorlattal tagolt, fedlapja kissé íves vonalú.

A szentély magasságarányai jóval látványosabb teret takarnak, itt a 6,6 m-es szélességhez majdnem kétszeres,

12,2 méteres magasságú beltér társul (azonos a hajó magasságával). A háromszakaszos keresztboltozat igen magasról, 7,8 m-ről indul, és azonos kiképzésű, félnyolcszög metszetű, rézsűs fedlapú, lemezből és homorlatok által közrefogott pálcából képzett konzolokon nyugszik, kivéve a két nyugati sarkot. Mindegyikhez üres, csücskös talpú címerpajzs tapad, a záradékban levők kisebbek, egyenes tetejűek, a többiek valamivel nagyobbak, felső részükön íveltek, és szintén ívelt felületük közepén bordaszerű él (osztás) van. A rézsűbe metszett homorlatokkal tagolt (trapézorru) bordák, melyek a gyámokról enyhén kihajolva indulnak, a szentélyzáradék boltszakaszát kivéve szintén üres címerpajzsokban futnak össze. Egyetlen címerábrás pajzs van, az északi fal első konzolján, osztott pajzsának felső, körülbelül kétötödét – a pajzsfelet – 1476-os, a mélyített alapsíkból kidomborodó évszám foglalja el, alatta az osztott mező jobb fele ötször vágott, a bal üres.⁴¹

A szentélyben 2010-ben végzett szondázó falkutatás során kibontották a déli falban az ülőfülke záradékát, az északiban pedig a szentségtartófülkét és részben a középkori sekrestyeajtót.⁴²

A déli szentélyfal keleti szakaszában kialakított papi ülőfülke egyenes záródású, a homorlatból, lemeztaggal illeszkedő pálcából és széles rézsűből alkotott profilozás a szárköveken ferde síkra metsződik. A szemöldök homloksíkjának tengelyébe csekély mélységű, csúcsívbe íródó vakmérművet faragtak: a hármaskarú csúcsa kis számárhátívű csücsökkel záródik, egymással szembeni ujjai pedig liliumvirágokban végződnek. A vakmérmű két olda-

6. Hosszmetszet

lán, a profilozás tetején egy-egy lefaragott alakzat csonkjai láthatók. Kontúrjaik szabálytalanok, csak a tetejüknel vehető ki némi szabályosság: a jobb oldalié egyenes, a bal oldalié kissé magasabban, háromszögben végződik. Minden bizonnyal címerpajzsok lehettek, s a bal oldalt ez esetben talán pajzs fölé helyezett mitra lenyomataként értelmezhetjük.

A szentségtartó a szentélyzáródás északkeleti szögletétől mintegy másfél méterre került elő, csonkított állapotban, ugyanis domborúan kiálló részeit lefaragták, hogy egy síkba hozzák az újkori vakolattal. A lenyomatokból ítélve kúszóvirágokkal díszített vimpergapárkányos keretelésű nyílása számárhátíves, melyben a másodlagos mérművek háromkaréjos kialakításúak, vállvonaluk magasabban van, mint a nyílásé. A homloklapon a nyílás záradékrészét egy vékony pálca kísérte, míg kétoldalt anynyi még kivehető a nyomokból, hogy kívülről befelé egy vastagabb és két vékonyabb tagozat (pálcák?) kísérte a fiülkét. A kettő között, a vállvonalban valamilyen fejezetzónának kellett lennie, mert e fölött a szélső tagozatok nem folytatódnak felfele. Mivel a faragvány alsó részét nem bontották ki, nem tudjuk, hogy a tagozatok milyen típusú lábazatra metsződtek. A fiülkét három fiálé koronázta – a középsőnél a keresztvirág helye is kivehető –, közéjük két félköríves záródású, homorlattal és keskeny lemezzel tagolt vakárkád mélyül.

A szemöldökgyámos sekrestyeajtó profilozását két, homorlatokkal összefűzött körtetag alkotja, ezek lemezekkel illeszkednek a keret homloksíkjaihoz. Mindkét tagozat áthajlik a gyámra, de csak a külső körtetag függőleges szakaszai futnak túl és metsződnek össze a szemöldök vízszintes körtetagozatával, a belső megtörve követi a nyílás formáját.

Kívül ugyanennek a nyílásnak a szegmensíves teherkiváltó íve került elő az 1995. évi munkálatok alatt, és te-

7. A hajó belseje kelet felé

8. Boltindítás a hajóban

hettünk néhány további megfigyelést az elbontott sekrestyével kapcsolatban is.⁴³ Első fázisában a sekrestye síkfödemes és talán emeletes volt, majd dongaboltozattal látták el, ennek válla az északi szentélyfalon, dongájának íves lenyomatai pedig a támpillérek oldalain voltak megfoghatók. A szentély két északi támpillére egyértelműen a sekrestye oldalfalainak képezi visszabontott csonkját. Mindkettőnél láthatóvá vált egy-egy ablak maradványa: a keletinél egy csúcsíves, élszedett kőkeretes, a sekrestye földszintjébe nyíló sekrestyeablak bélletének a fele, a diadalív vonalába eső nyugatinál pedig a támpillért teljes szélességében áttörő, egykor a sekrestye emeletébe vagy padlásába nyíló, félkörívesen záródó ablak. Utóbbi támpillér vastagságában egyébként függőleges cezúra jelzi, hogy legalábbis alsó része két ütemben épült, keleti fele a sekrestyéhez, a nyugati a hajóhoz tartozik.

Szintén a falszövet-vizsgálat során derült ki, hogy a hajó falai egységesen, valamint az északi szentélyfal és egyúttal az egykori sekrestye alsó néhány sora azonos méretű téglákból épült, míg a szentély többi falát ettől eltérő méretű, vastagabb téglákból rakták.⁴⁴

9. Boltindítás a hajó északi falán

A templom fedélszéke egyike Erdély legszebb középkori típusú fedélszékeinek, szaruállásait a sárgerendákra támaszkodó áthidaló, a szarupár, alsó sarokkötők, az oszlophoz csatlakozó ferde kötőgerendák és alsó könyökök, valamint két vízszintes torokgerenda merevítik, míg a hosszrácsot a teljes magasságot átfogó oszlopok alsó könyökei, a két torokgerenda közti szinten elhelyezett ferde dúcok és egy hosszanti vízszintes gerenda. Elkészítésének időpontjára nincsenek megbízható adataink.

Az alaprajzot vizsgálva szembetűnő, hogy sem a hajó, sem a szentély támpillérei nem esnek pontosan egybe a boltszakaszok határaival, a hajónál az eltérés a falpillérek és a táмок közt 20–60 cm között van, a szentélynél teljesen eltérő. A hajó esetében ez csak úgy képzelhető el, ha a két szerkezeti elemet nem egyszerre falazták, azaz a falpillérek később kerültek helyükre. Az eltolódást a hajó keleti támpillérpárjának vastagsága eredményezhette (északon a sekrestyefal és az északkeleti támpillér – mint említettük – külön fázisban épült egymás mellé), ami miatt a falpilléreket keletebbre kellett helyezni az egyenlő boltszakaszok kedvéért (a nyugati még így is rövidebb).

A megfigyelésekből az következik, hogy előbb épült meg a hajó, vélhetően a korábbi templom körül, kis időközönként a sekrestye és az északi szentélyfal alsó része, majd az új szentély és a sekrestye felmenő falai. Utóbbinál igazodtak ugyan az előzőleg kialakított alaprajzi struktúrához, és a déli támpillért a másikkal átellenesen építették fel, de a szakaszosztást túlméretezettnek gondolván, a tervmódosítást már az ablakok helyének meghatározásakor megejtették: ezek éppen az új kiosztású boltozat szakaszainak tengelyébe esnek. Ha megfigyeléseink helytállóak, akkor a relatív kronológiát a szentélyboltozat évszámos gyámjához igazítva a teljes építkezést 1476 elé tehetjük, aminek a szerkezeti elemek műformáinak vizsgálata sem mond ellent.

A hengeres törzsű pillérek és a belőlük kihajló borda-indítások meglehetősen általános formák szinte a teljes XV. századon át, a hajó boltozatának rendszeréről pedig, ami elsődleges fontosságú volna a térszerkezet megítélésében, egyelőre semmit nem mondhatunk.⁴⁵ A szentélytartó szerkezete a bonyhai⁴⁶ (Bahnea) és nagyenyedi⁴⁷ (Aiud) tabernákulumára emlékeztet, de itt hiányzik a hangsúlyosabb vízszintes lezárás.

A szemöldökgyámos sekrestyeajtó szerkezete és profilformája a XV. század közepén már széles körben elterjedt megoldás, az ennél bonyolultabb, profiláthatásokban gazdagabb változatok az 1470-es években kezdtek megjelenni Kolozsváron (Cluj–Napoca), majd más erdélyi

10. Ülőfülke részlete a szentély déli falán

emlékeken is. Ugyanez mondható el a számárhátíves északi kapuról, s az ülőfülke tagozatsora is megjelenik már a Zsigmond kori ablakok kereteinél, igaz, épp fordított sorrendben.⁴⁸ Ami a két sajnálatosan lefaragott címerkert, legkézenfekvőbb a püspök és helynöke címerpárosa lenne. Más megoldás is elképzelhető, ám a középkori heraldikai mitrahasználat korlátai okán még a vikárius esetében sem lehetünk biztosak a jogosultságban. Festettek lehettek a szentélyboltozat gyámjainak és záróköveinek pajzsai is, és alighanem az évszámos címer bal oldali mezője is, kézenfekvően egészítve ki a faragott vágásos mezőt a kettős kereszttel. Az irodalom az 1476-os évszámot s ennek kapcsán az építkezéseket Geréb László erdélyi

lyi püspökhöz köti, ám a székét az év szeptemberben elfoglaló főpaprak legfeljebb a szentély munkálatainak befejezése juthatott. Komolyabb szerepet a templomépítésben elődje, a többnyire a királyi udvarban tartózkodó

11. Szentségfülke a szentély északi falán

főkancellár, legátus és diplomata Veronai Gábor sem igen játszhatott, előtte pedig 1468-tól széküresedés volt, így talán nem tévedünk, ha jelentősebb szerepet tulajdonítunk ebben maguknak a helynököknek, közülük is az 1457–1468 között hivatalt viselt Eszenyi Gergelynek,⁴⁹ illetve Simon *decretorum doctornak*,⁵⁰ beszercei (Bistrița)

12. A sekrestyecajtó részlete a szentély északi falán

plébánosnak, aki 1470-től volt vikárius.

Az egyhajós mezővárosi plébániatemplomok sorába tartozó tasnádi templom méreteivel és szentélyének a koldulórendi alaprajzokra emlékeztető hosszúságával tűnik ki. Utóbbit magyarázhatná az egyházszervezeti rang és az ezzel járó népesebb asszisztencia (gondolunk itt az oltárigazgatói funkciókat ellátó áldozópapokra), továbbá a reprezentációs igény, s ugyanezek a szempontok érvényesülhettek a sekrestye 6,3×6,3 m belméretű, hozzávetőleg 5 m magas termének kialakításában, amit alighanem eredetileg is a helynöki (*vicarius in spiritualibus*) ítélőszék helyszínének szántak.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, a rajzok Emődi Tamás és Kosdi Attila munkái, az archív fotó őrzési helye: KÖH Fotótár, pos. ltsz.: 63.882

JEGYZETEK

¹ EO I.: 190.: No 201., 256–257.: No 391.; PETRI 1901/1904. IV.: 634.; JAKÓ 2001. 102.

² KARÁCSONYI 1911. 38–46. – ld. még: BÓNIS 1997. 638–639.

³ Kegye falu felét 1345-ben, Cégényt és Kisnagyalut 1406-ban, Kenc egy részét 1453-ban, Csögöt 1467-ben, Hídvéget és Szilvást 1496-ban vásárolták vagy kapták meg csereképpen, 1475–1476 körül Magyar- és Középcsaaholyn, 1491-ben Oláhcsaaholyn is birtokosok. A püspöki birtokokra: JAKÓ 2001. 100., 104–105.; Doc. TRANS. IV.: 640–641., 688–689.; DRHT X.: 278–279., 384–388.; ZsO II/1.: 536.: No 4366., III.: 221.: No 722., 242.: No 839., 264.: No 958.; BEKE 1892. II. 511.: No 657., 641.: No 691., 692., 642.: No 697., 643.: No 700., 645.: No 711., 646–647.: No 715., 716.; BEKE 1897. 498–499.: No 212., 499–500.: 217–220., 501–502.: No 227–228., 734–735.: No 294–297., 742.: 331., 746–747.: No 357–358.; CSÁNKI I. 565., 571.; PETRI 1901/1904. III.: 203.

⁴ Az 1475–1476 körüli adójegyzék szerint Közép-Szolnoki egész- és részbirtokai után összesen 333 forinttal adózott a püspök, ebből 106 forint esett a Tasnád körüli uradalom falvaira, 227 forint a zilahiakra. 1494-ben a püspök Közép-szolnoki birtokai több, mint egyötödét fedezték a vármegyére kivetett adónak. CSÁNKI I. 571.; JAKÓ 2001. 98.; SZABÓ I. 1960. 368.

⁵ BEKE 1892. 650.: No 730., BEKE 1893. 99.: No 760.

⁶ Bonyolultabb esetekben püspökeikhez fordultak: BÓNIS 1997. 648.

⁷ Az 1494. évi adatra: BÓNIS 1997. 485.: No 3654. (DL 65163.), 1517-re: BÁNFFY OKL. II.: 474–476 – idézi: ENTZ 1996. 483.

⁸ DL 65473.

⁹ BÓNIS 1997. 485.: No 3654.

¹⁰ PETRI 1901/1904. I.: 608–609. Vö.: MOL, V2. Varjú Elemér gipszmásolat-gyűjteménye, No 274. 1491. Felirata: S VICARII THASNAD ECCLESIE. (DL 65094.).

- ¹¹ *procuratore decimarum de extra Meszes* – EO III.: 57: No 73., 58.: No 75., 60–61.: No 86.
- ¹² DOC. TRANS. IV.: No. 56., 76. (DL 3422.), illetve: ANJ. OKL. XXVI.: 2007. 149–150.: No 173. A plébános a tasnádi egyházhhoz tartozó, Valkóval határos földeket, illetve a Rubenhegyet védte egy határjárás kapcsán. Alighanem azonos a krasznai főesperessel, aki az erdélyi püspök nevében jár el 1345-ben: BEKE 1889. 755.: No 116., 756.: No 119.
- ¹³ BÁNFFY OKL. I. 477.; DL 53143.
- ¹⁴ BÓNIS 1997. 267.: No 2262. (DL 54520/a.) – a plébános erősíti meg a helynök oklevelét.
- ¹⁵ DL 30794.
- ¹⁶ FEKETE NAGY 1930/1931. 85.: No 99.; BÓNIS 1997. 300.: No 2502. (DL 39551.) – ebben a *commissarius* a helynöki pecsét híján a plébános pecsétjével lát el egy oklevelet.
- ¹⁷ BÓNIS 1997. 341.: No 2827. (DL 65079.); JAKÓ 1990. I.: 504.: No 1214.
- ¹⁸ JAKÓ 1990. I.: 573.: No 1479.
- ¹⁹ DL 65094., FEKETE NAGY 1930/1931. 102.: No 158.
- ²⁰ DL 65129., DL 68076.
- ²¹ WASS LYT. 2006. 360.: No 499.; DL 30974. – idézi: ENTZ 1996. 483.
- ²² DL 65200.
- ²³ DL 65473.
- ²⁴ ENTZ 1996. 482.
- ²⁵ DL 65163. – idézi: ENTZ 1996. 482.
- ²⁶ DL 30974. – idézi: ENTZ 1996. 483.
- ²⁷ BÓNIS 1997. 482.: No 3639. (DL 65160.); DL 30328.
- ²⁸ DL 65473. (egyben győri kanonok); VERESS 1941. 420.
- ²⁹ DL 30974. – ENTZ 1996. 165–166., 482–483.
- ³⁰ DL 65473. – ld. még: DL 37144. – idézi: ENTZ 1996. 483.
- ³¹ Az adatokra: DL 30974., DL 65473. (1520); PETRI 1901/1904. I.: 504–508.; EEML. IV.: 252–253.; II.: 474–475.; ZsO II/1.: 192.: No 1611.; JAKÓ 1990. I.: 504.: No 1214., I.: 573.: No 1479., II.: 159.: 3034.; ENTZ 1996. 482–483. Az 1507, 1520 és 1543. évi adatokban név szerint említik az oltárigazgatókat is.
- ³² BALOGH 1943. 204.; DL 89199.
- ³³ DL 65094. (Becsky család levéltára), illetve DL 45174. – utóbbit idézi: NÉMETH 2008. 309.
- ³⁴ EEML.V.: 133. Elképzelhető, hogy a később a református lelkésznek kiutalt jövedelmeknek szintén volt középkori, az oltárjavadalmakhoz köthető előzménye. A XVII. század elején Bethlen Gábor a tasnádi és a szomszédos balázsházi tized harmadát a lelkésznek adományozza, 1647-ben pedig Széchi Mária adja neki három falu dézsmájának egy részét: PETRI 1901/1904. II.: 258., 279., IV.: 649.
- ³⁵ EEML. III.: 496., 510., 513.
- ³⁶ PETRI 1901/1904. I.: 543., IV.: 650.
- ³⁷ BUNYITAY 1887. 28–29; PETRI 1901/1904. I.: 608.; GERECEZ 1906. 854.; BALOGH 1939. 531–532.; ENTZ 1944. 206.; VĂTĂȘIANU 1959. 549.; ENTZ 1996. 165–166., 482–483. és 92. ábra, 308–309. kép; Felmérések: Kolozsvár, Erdélyi Református Püspökség, Debreczeni László 1933. évi vázlatfüzete: No 008., 012. (másolatai: KÖH Tervtár); fényképfelvételek Lux Kálmán hagyatékából: KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 11755., 23529–23533, 23540–23542., 25446., 25453., 67603., 67802., neg. ltsz.: 3254–3255., 3257–3263. (Németh Albert felvételei).
- ³⁸ Ezt a megfigyelést az 1995. évi tatarozási munkálatok alatt tettük, amikor a vakolatokat részben eltávolították a falakról.
- ³⁹ Az ásások során talált ablakosztó töredék klasszikus tagolású, profilját mindkét oldalon homorlatok közé fogott lemezes orrtagok alkotják, a két fél találkozásánál tokhoronnyal.
- ⁴⁰ Schulek János az 1902. évi templom helyreállításról készült jelentésében említi. KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1902/559., 593.
- ⁴¹ Erről Bunyitay a következőket írja: „E címeres pajzs tehát szakasztott mása annak, mely még nem régen is Budavárban, Nagyboldogasszony egyházának toronyablakában állt. Még az évszám is csaknem ugyanez. Mint ott, úgy itt is jobbról a két pólya áll, a másik kettőt az évszám takarja. A bal mezők alsó része üres, a kettős kereszt tehát, bármi okból, hiányzik.”. BUNYITAY 1887. 29. Nem tudjuk, mire gondolhatott, ugyanis a Nagyboldogasszony tornyáról egyetlen címeres faragványt ismerünk, Mátyás király 1470-es évszámú címerkövét, melyet a Schulek-féle átépítéskor a templom belsejébe helyeztek át, erre viszont biztosan nem vonatkozhat a leírás. NÉMETHY 1876. 52.; CSEMEGI 1955. 106.; BALOGH 1966. II.: 301. kép.
- ⁴² A sekrestyének és az ülőfülkének csupán a felső részeit bontották ki, a lábazati részeket jelenleg is takarja a templomban végigfutó lambéria. A templom helyreállítását megelőző kutatások jelentései KISS LÓRÁND: *Studiu de parament*. 2010 noiembrie. [falképre Restauratori jelentés] Kézirat.; EMÓDI TAMÁS: *Studiu arheologic și de istoria artei*. 2010 noiembrie. [régészeti és művészettörténeti jelentés]. Kézirat. Falképeknek nem találtak nyomát, de figyelemreméltó egy 1809. évi adat, miszerint az északi hajófalon látható volt egy „Kő faragó Mesterséggel” készült felirat. Ld. erre: REF. EGYH. JEGYZ. 242.
- ⁴³ EMÓDI TAMÁS: *Studiu arheologic și de istoria artei*. 2010. 4. [régészeti és művészettörténeti jelentés]. Kézirat.
- ⁴⁴ A hajó tégláinak mérete 27–28×13,5–14,5×5 cm, a szentélyé 25–26×11×6–6,5 cm.
- ⁴⁵ A konzolok és a lefáragott rámtszódések közelebbi vizsgálata legalább a bordaíndítások számának és irányának ismeretét hozhatná. Az ásások során bordacsomópont nem, csupán egy innen származó egyetlen bordatöredék került elő. A hasonló pillérmegoldásra az egyik legközelebbi példa a kusalyi (Coșciu) egykori ferences templom.
- ⁴⁶ ENTZ 1996. 81.
- ⁴⁷ ENTZ 1996. 122.
- ⁴⁸ LAHU 2. 35., 119–120., 125., 168., 320. kép.
- ⁴⁹ Ő szolnoki főesperesi tiszttet is viselt: DL 55967., DL 39604., DL 65094.
- ⁵⁰ Korábban igeni plébános: DL 65100., DL 55100., DL 70971.

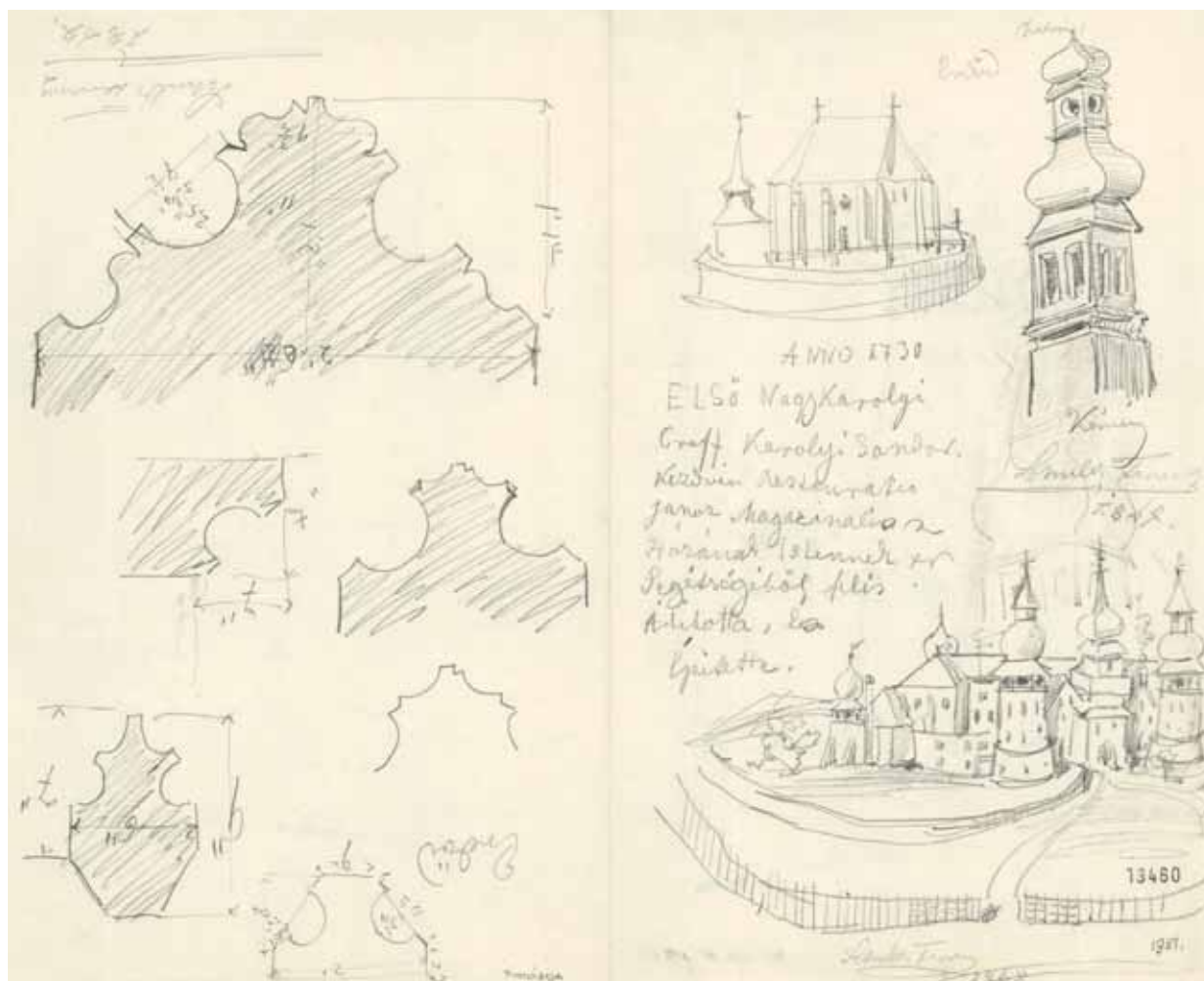
Erdőd, római katolikus templom

A Szatmárnémetitől (Satu Mare) délre fekvő település a XIV. század első harmadáig annak a királyi erdőispánságnak volt a központja, amely a Bükk hegységben és környékén alakult ki.¹ A későbbiekben Szatmár megyéhez tartozó Erdőd a XIV. század végén került uralkodói tulajdonból a Drágfi család őseinek a birtokába, s XVI. század közepi kihalásáig e család központi települése volt.² Erdőd (Ardud) kiemelt szerepe az egyházszervezettel kapcsolatban is megmutatkozik, legalábbis a korai időszakban. Az erdőispánsághoz ugyanis 1215-től kimutathatóan főesperesség is tartozott, Erdőd központtal, ami egyben azt is jelenti, hogy a település már a XIII. század elején sem képzelhető el egyházi épület nélkül. Az erdődi főesperesség valószínűleg a tatárjárás előtt megszűnt, mindenestre amikor a pápai tizedszedők 1332-ben és 1333-ban Miklós nevű papját említik, egyháza már az erdőlyi püspökség

szatmári főesperessége alá tartozott.³ A feltehetően Szűz Máriának szentelt templomot 1391-ben és a település 1424-es felosztásakor említik.⁴ Egy XVI. század közepéről származó, a Drágfi családdal kapcsolatos eseményeket megörökítő „krónika” szerint 1483 *ezthendőben hogy yrnanak nagy Bodog azzony octauayara Dragffy Berthalan az erdődy Szent egyházat ely wegezthethe.*⁵ Bertalan fia, az országbíróságig vivő János 1524-es végrendeletében kétszáz forintot, két kelence méhest, kétekényi földet, húsz barmot és egy szőlőt hagyott a templomnak és *kápolnának*, hogy jövedelmükből két papot és nyolc (!) káplánt tartsanak.⁶ A Mohácsnál a csata előtt kétszer is kiegészített végrendeletben Erdőd dézsmáját, Hikófalvát és Mindszentben, illetve Szakácsiban lévő birtokait is az egyházra hagyta, továbbá lelki üdvének biztosítása érdekében megerősítette a miserendjét.⁷

1. A templom rajza északról, Illincz 1864

2. Az erdődi vár és a templom kőfaragványok felméréseivel, Schulcz Ferenc rajza, 1864

A középkori épületet az 1720-30-as években Károlyi Sándor némileg átalakíttatta, majd egy földrengés után, 1860 körül Károlyi Lajos neogótikus stílusban építtette újjá.⁸ A templom ma is ebben a formájában áll. A középkori állapotról egy 1864-es tusrajzon, Henszlmann Imre és Rómer Flóris szintén abban az évben, tehát már a neogótizálás után írt feljegyzésein, a társaságukban a templomnál járt Schulcz Ferenc néhány vázlatán, illetve egyetlen, az utóbbi időkben (újra) előkerült kőfaragványon túl gyakorlatilag nincsenek adataink.⁹

A fősperesség alapján már a XIII. században is feltételezhető erdődi egyház korai épületére nézve egyetlen, többé-kevésbé biztos információval rendelkezünk. Henszlmann és Rómer feljegyezte, hogy a középkori templomból fennmaradt kövek között *régibb idomzással* készültek is vannak, többek közt egy *csaknem román stílű, emberfőt* [ábrázoló], *mely valaha gyámköként szolgált*.¹⁰ Hogy e ko-

rai templomot csak a középkor végén váltotta fel valami-
lyen mértékben egy újabb épület, vagy már előtte is tör-
téntek rajta változtatások, nem tudni. Mindenesetre a
templommal kapcsolatban fennmaradt többi, az alábbi-
akban tárgyalandó információ jórészt már mind egy késő
gótikus építkezésre utal.

A templom egészére vonatkozó két legfontosabb forrás a már szóba került 1864-es tusrajz, illetve Schulcz Ferenc egy rajza, amely szintén az erdődi vár említett termének a XVIII. század első feléből származó, még jobbára a középkori templomot ábrázoló, elpusztult képe alapján készült, ugyanúgy 1864-ben.¹¹ Az apróbb eltérésektől eltekintve azonos képet mutató rajzok alapján nyilvánvaló, hogy a vár barokk, valószínűleg meglehetősen sematikus festményét az építészethez, illetve épületábrázoláshoz kevésbé értő személy készítette. A templomot északról megjelenítő rajzok részletformákat gyakorlatilag nem, csak az

épület körülbelüli tömegét ábrázolják, ráadásul az egyes részek egymáshoz való viszonya sem mindig világos rajtuk. A nagyjából egyetlen tömbként megjelenő épület közepéből a tetőtagolás alapján észak felé ugrik ki egy három, esetleg négy támpillérrel megtámasztott bővítmeny. Ettől keletre látható a polygonális záródásúnak tűnő szentély, amelynek egyik sarkát a tusrajzon a többihez hasonló, osztatlan, a tetőig felnyúló támpillér támasztja. A templom nyugati, tagolatlan végéhez északról vagy nyugatról egy kisméretű, sátoztetős, négyszögű tér csatlakozik. Az épület nyílásai középkor utáni formákat mutatnak, egyedül az északi bővítmeny körablaka származhat ebből a korszakból. A szentély mögött bizonyosan fából készült harangtorony áll, s az együttest kerítés veszi körbe.

A rajzok alapján nehéz eldönteni, hogy az épület hajója és szentélye pontosan hogyan viszonyult egymáshoz, s teljesen még az sem zárható ki, hogy többhajós építményről volt szó. Annyi tűnik biztosnak, hogy a hajó északi falának keletre eső nagyobb részéhez egy vele azonos magasságú bővítmeny csatlakozott. Ezt a bővítmenyt barokk kori források alapján azzal a sírkápolnával lehet azonosítani, melybe a Drágfiak temetkeztek. A kápolnát Károlyi Sándor a szentély északi oldalán lévő, a rajzokon – úgy tűnik – nem ábrázolt sekrestyével egybenyitva az általa betelepített katolikus svábok számára átalakíttatta, hogy a reformátusok kezében lévő templom északi részét az új lakosok is használni tudják.¹²

A középkori templomról Henszlmann és Römer feljegyzéseiben mindehhez viszonylag kevés információt találunk még. Az egykori templomot jelentős építménynek nevezik, és fennmaradt faragott kőanyagát mindketten elsőrendű munkának tartják. A plébánián, illetve a (várhoz tartozó) *vadaskertben* heverő, részben homokkőből, részben mészkőből készült faragványok közül Römer mérművekből, boltozatokból, kapuzatokból és egy keresztvirággal díszített szentségtartóból származó darabokat említ konkrétan is.¹³ Ugyanő lerajzolta egy reneszánsz konzol profilját, és feljegyezte, hogy a faragványokon szerkesztési vonalakat lehet látni. Szerinte az új templom lábazati párkánya, illetve támpillérpárkányai a régiét utánozzák, s két oldalhajója új, de főhajója eredeti. Valószínűleg a korábbi templomról jegyezte meg, hogy négy oltára volt, s némi malíciával azon is elmerengett, hogy a téglából emelt új épület jóval kevésbé lesz tartós, mint a kőfaragványokkal épített középkori.¹⁴

Ezeket az információkat Schulcz néhány, 1864-ben még meglévő faragványról készített vázlata egészíti ki. Azon a lapon, amelyre lemásolta a vár barokk festményét a templomról, a következő rajzok jelennek meg: egy keresztvirággal és felette párkánnyal díszített fiatorony-végződés rajza;¹⁵ egy kétoldalt részsíbe metszett félhomorlattal tagolt, valószínűleg árkádból vagy hevederívől származó rétegtű profilrajza; egy kétszerhornyolt, a hor-

3. A templom belseje északkelet felé a szentély és az északi kápolna részletével

4. Fiatorony csúcsának felmérése, Schulcz Ferenc rajza, 1864

nyok közt ferde lemeztaggal kialakított borda profilja; egy részübe metszett félhomorlatot mutató profilrajz, valószínűleg lábazati párkányé; egy mindkét oldalán ugyanilyen tagozást mutató ablakbélletrétegkő profiljának a rajza (ennek középső, mérműtagos része a rajz felett külön is megjelenik); és végül egy jóval összetettebb tagozású, szimmetrikus ablakbélletprofil, amely mindkét oldalán az egykori nyílás felé részsűs lemeztagból, homorlatból kinövő félpálcátagnál, részübe metszett, nagyméretű félhomorlatból és félkörletagnál áll.¹⁶ Az egyszerűbb ablakbélletprofiltól eltekintve a rajzok méretadatokkal is el vannak látva, melyek nyilvánvalóan (bécsi) lábban és hüvelykben értendők. Ebből kiderül, hogy a borda kb. 19 cm vastag és kb. 28,5 cm magas volt, amely méretek a faragványnak nagyobb térben történt felhasználására utalnak.¹⁷ A bonyolultabb profilú ablakbélletkő kb. 82,5 cm-es vastagsága pedig megadja annak a falnak – nyilván a templom körítőfaláról volt szó – a vastagságát, amelybe egykor be volt helyezve. Schulcznak a krasznabélteki (Beltiug) templom részleteit ábrázoló lapján néhány további erdői részlet is látható még: egy fiatorony felső része a sisak indításával, amely egy párkányprofilal kezdődő, homorlatokkal és köztük kiálló, már letört ta-

gozatokkal profilozott réteggővel volt egybefaragva; felett és alatta pedig megjelenik egy-egy homorlatokat, illetve pálca- és körtetagokat mutató profilrajz, a fenti szintén egy fiatoronyhoz kapcsolódóan, az alsó pedig párkányprofilal indítva.¹⁸ A három, méretadat nélküli rajz alighanem olyan faragványok emlékét őrizte meg, amelyek egy fiatornyok által közrefogott kapukeretből származtak. Még egy rajza maradt fenn Schulcznak az erdői templomról, amely az épület összképét mutatja északnyugat felől.¹⁹ Tömegelrendezését tekintve – nem beszélve most a nyugati torony hiányáról – ez megegyezik a ma álló épülettel: a rajzon egy egyhajós, poligonális szentélyzáródású templom látható, sarkain háromszögletű támpillérekkel, s minden falszakaszon egy-egy magas, vékony, csúcsíves ablakkal. A hajó északi oldalának keleti részéből egy háromszakaszos, szintén támpillérekkel és ablakokkal tagolt kápolna ugrik ki, melynek középső sza-

5. Profilozott kő fiatoronnyal, Schulcz Ferenc felmérése, 1864

6. A templom észak felől, Schulcz Ferenc rajza, 1864

kaszában vimpergával lezárt, csúcsíves kapu nyílik a belső felé, felette mérműves ablakkal. A kapu talán arról árulkodik, hogy Schulcz az általa látott kőfaragványokból levonható információkat is igyekezett felhasználni a rajzánál, a hajó felett megjelenő, jelentős méretű huszárterny pedig alighanem teljesen az építész képzeletének a szüleménye. Schulcz tehát itt a középkori épületnek a fennálló templom mellett a várbeli barokk festményt és talán a faragványokat is számításba vevő, rekonstruktív képét vetette papírra, hasonlóan ahhoz, ahogy csengeri vagy csegöldi templomrajzainak egyes részleteit is összeállította.

A középkori épületből jelenleg egyetlen kőfaragványt ismerünk, melyre valószínűleg a sekrestye 2004-ben történt padlócsereje során figyeltek fel.²⁰ A fekvő téglalap

alakú, keskeny kőlapnak majdnem biztosan Buda környéki márga az anyaga, mérete 48,5 x 104 cm, és a szélein körbefutó keretnek két lemeztag közötti kímátagból áll a profilja. Ez a keretprofil a faragvány két rövidebb oldalán is megjelenik, míg alsó és felső oldala illesztésre van faragva, háta pedig durván elnagyolt, illetve töredékes. A homlokoldal mélyített tükrű közepét dombormű díszíti, reneszánsz körvonalú, csücskös talpú pajzsban a Gutkeled nemzetség három oldalékes címerábrája látható, s a pajzsot a Sárkányrend állatalakja fogja körbe. Állapota ellenére a reliefen jól érzékelhető, hogy a sárkányalak kidolgozása feltűnően naturalisztikus, továbbá hogy a dombormű kifejezetten jó minőségű. A faragvány eredeti funkciója nem egyértelmű. Elképzelhető esetleg egy falból valamelyest kiálló vízmedence előoldalának, amely lehetett

a része egy sekrestye lavabónak, de valószínűbbnek tűnik, hogy tumba-síremlék rövidebb oldalához tartozott.²¹

Míg a román kori erdői templomépület(ek) pontosabb datálása a XIX. századból származó egyetlen információ alapján lehetetlenség, a Schulcz által lerajzolt kőfaragványprofilok – noha egy részüket csak jóval tágabb időhatárok között lehet keltezni – jól összeegyeztethetők az egyház írott forrásból ismert át- vagy újjáépítésének 1483-as befejezési dátumával.²² A részübe metszett fél-

7. Reneszánsz kőfaragvány

homorlat akár ablakbéllet, akár árkádív vagy párkány esetében szinte kötelező profilformája volt a 15. század végének, de e forma túl általános, és korábbi, illetve későbbi is jól ismert ahhoz, hogy szorosabb összefüggések feltevésére alkalmas legyen. Azt a kétszerhornyolt bordaprofil, ahol a homorlatok lemezzal kapcsolódnak egymáshoz, szintén ismerjük már a XIV. századból, a típus azonban feltűnik az 1480-as évek meghatározó emlékeinél is.²³ Nem ismert viszont korábbi az a tagozatcsoport, melynél homorlatból kinövő pálcátagot részübe metszett (vagy két lemezzal által közrefogott) félhomorlat követ. E profilforma alapvető megoldása volt a székesfehérvári prépostsági templom átépítésének, Mátyás uralkodásának a végén. Szintén megtalálható a fehérvári anyagban, de az egri székesegyház valószínűleg már 1490 előtt elkezdett szentélyének külső, lábazati párkányán is a két, egymásnak fordított félkörtet, amely Erdődön mérműprofilként jelenik meg az egyik ablakbéllet közepén.²⁴

E néhány összefüggés arra utal, hogy az erdői templom 1480 körüli megújítása az időszak udvari építkezéseivel kapcsolódott. Nyilvánvalóan az építető személyének, Drágfi Bertalan erdélyi vajdának (1493–1498) köszönhető ez, aki 1468–1480 közt néhány év megszakítással a pohárnokmesteri méltóságot töltötte be, azaz már az építkezés előtt az ország főméltóságainak a körébe tartozott.²⁵ Az Erdőddel kapcsolatban szóba került emlékeken, ahogy az uralkodó és az arisztokrácia egy részének egyéb építkezésein is, ekkor jelent meg egy új, késő gótikus stílus.²⁶ Noha e stílus jellegzetes, a korábbiakban

idehaza nem ismert megoldásai feltehetően a pusztulás miatt csak csekély mértékben mutathatók ki az erdői templommal összefüggésben, nélkülük is joggal merülhet fel az az elképzelés, hogy az udvarhoz tartozó Drágfi is az új stílussal dolgozó mestereket szerződtetett a családi temetkezőhelynek kiválasztott templomához. E feltevéshez egyébként támaszként szolgálhat a szamosbecsi református templom, ahol e stílus jobban megfogható elemei 1481 körül, tehát az épület jelentőségéhez képest feltűnően korán jelentek meg, minden bizonnyal az azal összefüggésben, hogy a település az építkezés idején a Drágfiak birtokában volt.

A középkori templom egyetlen fennmaradt kőfaragványa azonban bizonyosan nem ebből az építkezésből, hanem későbből, a XVI. század első néhány évtizedéből származik. Erre egyrészt a Gutkeled-címer utal, amely Erdődön ekkor tűnhetett fel, leginkább Drágfi János országbíró házasodásával kapcsolatban. János 1500-ban vette el Várdai Annát, aki 1517-ben még gyermeket szült neki.²⁷ De ugyanerre az időszakra utal a címerpajzs formája és a sárkányalak is. Hasonló alakú pajzsok ugyan már a XV. század végén feltűntek a magyarországi művészetben, de a forma a következő század első harmadában volt tipikus, ahogy a szakállas, előre felé álló fülű sárkányalak is ennek az időszaknak volt a jellegzetes formája a kőfaragásban.²⁸ Ha a kőlap anyaga valóban Buda környéki márga, az a dombormű feltűnő kvalitása mellett önmagában is egyértelművé teszi a faragványnak az ország valamely központi, budai vagy pesti, esetleg esztergomi műhelyből való származását. Amennyiben pedig síremlék részét képezte, leginkább Várdai Anna számára készülhetett.²⁹

A fennmaradt információk csekély száma ellenére sem kétséges, hogy a késő gótikus erdői plébániatemplom

8. Reneszánsz kőfaragvány részlete

nemcsak Szatmár megyében, de az ország építészetét tekintve is jelentős épület lehetett. Majdnem bizonyosan ahhoz az emlék-együtteshez tartozott ugyanis, amellyel az 1470-es évek végén – 1480-as évek elején egy új, s a következő évtizedek magyarországi építészetét nagyobb mértékben meghatározó, jobbára délnémet eredetű, késő gótikus stílus jelent meg a magyar királyság területén. Ha Szatmárban vagy a környékén a XV. század végén e stílussal találkozunk, joggal merülhet fel lehetőségként Drágfi Bertalan építkezésének előkép-szerepe.

A ma álló neogótikus építménynek legalábbis a tömegalakítása számos hasonlóságot mutat a középkori

templomról még alkotható képpel. Logikusnak tűnik tehát feltételezni, hogy ez utóbbinak minél nagyobb részét igyekeztek felhasználni az átalakítás során, azaz igen valószínű, hogy a jelenlegi épület falai számottevő mértékben őriznek még középkori maradványokat. Ezek feltárása az egykori templom jelentősége és a róla pillanatnyilag rendelkezésünkre álló információk csekély volta miatt fontos feladata lenne a műemlékvédelemnek.

A felvételeket Papp Szilárd (3., 7., 8.) készítette, a rajzok őrzési helye: MTAK Kézirattár, ltsz.: K1219/34 (1.); KÖH Tervtár, ltsz.: K 13460 (2., 4.), K 13197 (5.), K 13459 (6.)

JEGYZETEK

¹ KRISTÓ 1988. 489–490.

² NÉMETH 2008. 78–79; MAKSAI 1990: II.: 733.

³ NÉMETH 1999. 97.; EO II.: 409.: No 1129., 1130.

⁴ MEZŐ 2003. 418.; NÉMETH 2008. 78–79.

⁵ HORVÁTH S. 1898. 566. A krónikás feljegyzés számos későbbi másolatból is ismert, főként annak köszönhetően, hogy 1730 után az újjáépített erdői vár egyik termébe is felfestették a szövegét, különféle ábrázolásokkal együtt (ezekről ld. még alább). E festett változat szerint a templom építésének befejezése 1482-ben volt, ld. minderre TERDIK 2006/2007. 250–252.; TERDIK 2010b.

⁶ *Középkori leveleink* 1991. 94–95.: No 50.

⁷ MEDNYÁNSZKY 1818. 27.; ZOLNAI 1894. 256.

⁸ A templomra, főként XVIII. századi átépítésére ld.: TERDIK 2010b. Az 1860 körüli munkálatok a helyi hagyomány szerint Ybl Miklós tervei alapján készültek, ld.: uo. Erre már Rómer is utalt 1864-ben, KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 49. (*Ybl műve a restauratio*). Noha Károlyi János megrendelőként bizonyosan kapcsolatban állt az építéssel ebben az időben, hisz 1863-tól vele készítette el pesti palotáját (Ybl M. 2002. 76–79.), az Ybl-szakirodalomban az erdői templom átépítésének említését nem találtam.

⁹ Az 1864-es lavírozott tusrájzot, melyet nem a templomépület, hanem az erdői vár fent említett, feliratokkal ellátott ábrázolásai közül a település templomát mutató kép alapján készítettek, ld. MTA Könyvtár, Kézirattár, ltsz.: K 1219/34.; a többire ld.: HENSZLMANN 1864. 144.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 46–50, 52; Schulcz rajzai: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13197., 13459., 13460. A fennmaradt faragványra ld. alább.

¹⁰ HENSZLMANN 1864. 144.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 49 (*igen finom kőből, console emberfő hosszú hajjal, látszik románokból valónak*).

¹¹ Schulcz rajza: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13460. A két rajznak és várbeli előképeknek a viszonyára, a tusrájzon látható feliratokra, továbbá utóbbi készítettjére ld.: TERDIK 2010b.

¹² Bizonyosan ezt a kápolnát említi Drágfi János 1524-es végrendeletében, ld. fent. Egy csak jóval későbből ismert adatot talán a kápolna építésére lehet vonatkoztatni. 1736-ban Károlyi Sándor a templomban egy feliratot készíttetett, amely szerint Drágfi a templomot 1481-ben emelte és szentelte Szűz Mária tiszteletére, majd saját maga és utódai számára 1484-ben még valamit csinált (*UT DRAGFIUS PRINCEPS TRANSYLVANIAE HAS ECCLESIAS TUTUS EREXIT, ET DIVAE VIRGINI EXTRUCIT ANNO 1481 ARTEMQUE SIBI ET POSTERIS E REGIONE ALTERA SUCCESSIVE INCOEPIT, POSUIT AC FINIVIT ANNO 1484!* – legutóbb közölve, a felirat keletkezésének körülményeit is tárgyalva: TERDIK 2010b). A szöveg második

mondatának *artem* szava ebben az összefüggésben nehezen értelmezhető, mindenesetre Rómer másolatában *aram*-ként (is) lehet olvasni (KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 49). Ebben az esetben is furcsa azonban, hogy egy oltárt mondjuk egy szent helyett a maga és utódai számára készíttetett valaki, melynek a létrehozását ráadásul három, együttesen az oltárállításnál nagyobb szabású munkálatra utaló igével ír körbe a szöveg. Ráadásul nem világos, hogy erre miért vártak volna a templom 1481-es elkészülte után még három évig. Sokkal inkább arra lehet tehát gondolni, hogy a családi sírkápolnára vonatkozó építési adatról van szó, amely esetben az elkészítésre vonatkozó ígék, a templom befejezésétől eltelt három év és az utódok említése is értelmet nyer. Ezt az információt Károlyi nyilván valamely korábbi forrásból ismerte, amely származhatott szintén a 16. századból, de az értelme esetleg már a XVIII. században sem volt teljesen világos. A kápolnába eredetileg valószínűleg csak a templom hajójából nyílt bejárat. A rajzokon látható ajtót Károlyi alakította ki akkor, amikor a két felekezetet szétválasztandó, a templom ezen északi részét a hajótól elfalaztatta, ld. minderre: TERDIK 2010b. Nem kizárt, hogy az északi bővítmeny keleti szakasza az eredeti sekrestyét foglalta magába (ahogy ez egyébként a mai templomnál is látható), csak az átépítés után készült rajzokon az egybenyitott két teret már nem különböztették meg egymástól.

¹³ Henszlmann *sikárkő-porphyr* anyagú faragványokat is említ, ami alatt talán vörös színű követ, esetleg vörösmarványt értett, ld.: HENSZLMANN 1864. 144.

¹⁴ HENSZLMANN 1864. 144.; HENSZLMANN 1887. 264.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 48–50. Rómer feljegyzéseiből az ide vonatkozó részek: (48. p.) *rovat a köveken, melyre a felső reá teendő, Werkrijs [...] a régi díszes tagozatok – pontosan mivelve a plebánia lak előtt hevernek esvetők és talapfedő a régít utánosza [...] két mellékhajó új – a középhajó eredeti – Muschelkalkból sok maßwerk, a boltokból és kapuzatokból. Kár hogy az ívezetek szétromboltattak, mert vagy itt vagy másutt felhasználható volt volna. Ezen csinos meszelt téglá templom alig ha fog csak egy 20ad részét annyin tartani mint a díszes kő faragványú régi solid kőművészet (49. p.) console díszes szentségtartó volt finom kőből Kreuzblume legdíszesebben pontosabban dolgozva [...] hasonlítaná valaki össze a régi kőtagozatokat – és nézze a téglaféle meztelenséget! (50. p.) volt benne négy oltár [...] a vadaskertben vannak érdekes kövek a templomból. A téglaféle meztelenség talán arra is utalhat, hogy Rómerék ottjártakor az új épület már állt, de még nem volt bevakolva. A templomnak az 1777-es vizitációjakor is négy oltára volt, ld.: TERDIK 2010b.*

¹⁵ A *Tabernaculum* felirattal ellátott rajz talán a Rómer által is említett szentségtartó egy részletét mutatja.

- ¹⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 13460.
- ¹⁷ Vö. pl. az 1483 körül épült nagyvázsonyi pálos kolostorral, ahol a szentélyben nagyjából ilyen méretű bordákat alkalmaztak, ld.: PAPP 1995. 51., 64. No 8–9., 12d. kép.
- ¹⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: K 13197.
- ¹⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: K 13459. – a lap alján az egri református templom déli homlokzata és egy mérművének rajza látható, s felette jelenik meg az erdődi templom felirat nélküli képe.
- ²⁰ TERDIK 2010b A faragvány 1864-ben is látható volt, mivel Rómer feljegyezte, hogy a *sekretyében kőlap Báthory címerrel* – KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 49. A faragvány pillanatnyilag az északi „mellékhajó” külsején, a falhoz támasztva található. A homlokoldalát borító számos piros festécsík a felette lévő ereszszaakaz legutóbbi festésének a következménye. E tanulmány elkészülte után, a templomon végzett kisebb méretű falkutatás alkalmával még két további kőfaragvány is előkerült, ld. erről alább Kiss Lóránd jelentését.
- ²¹ Lavabókra ld. egy városi reneszánsz vízmedence kapcsán: PAPP 2004. 405–412. Mindenesetre a kőlap hátoldalának faragott felületein vízkőlerakódásnak semmilyen nyoma nincs. Ami egy tumba oldalát illeti, a kőlap 48,5 cm-es magassága első látásra túl kicsinek tűnik. Lövei Pál hívta fel ugyanakkor a figyelmet arra, hogy az oldallapot alul és fölül keretezhetette még párkány is. A hasonló keretelésű, minden bizonnyal Horváth Márk (†1508) tumbájának oldalaihoz tartozó nagyvázsonyi töredékeknek, vagy Hunyadi János 1533-ban készült gyulafehérvári tumba-oldallapjainak a párkányok nélküli magassága gyakorlatilag megegyezik az erdődiének a méretével (47, illetve 48 cm), ld.: *Pannonia regia* 1994. 365. (Mikó Árpád); *Történelem – kép* 2000. 297. (Ritoókné Szalay Ágnes). Az erdődivel összevethető, tumbaoldalon elhelyezkedő reneszánsz címerkompozíció Székely Jakab (†1504) egykori ormosdi (Ormož / Friedau, Szlovénia) síremlékéről ismert egyedül, ld.: PAPP 2010. 134–135., 11. kép.
- ²² A forrás szövegének a fogalmazása, vagyis hogy Drágfi Bertalan a Nagyboldogasszony ünnepét követő nyolcadik napra az egyházat elvégeztette, az építési munkálatok végére utal. A napra pontosan megadott dátum (1483. augusztus 23.) az új épület felszentelésének lehetett a dátuma.
- ²³ XIV. századi emlékre ld. a budai királyi palota kápolnájának hajóboltozatát: GEREVICH L. 1966. 300. kép; a XV. század végére pedig a visegrádi palotakápolna 1480-as években beboltozott sekrestyéjének bordáit: LAHU 2.: 36, 42., 300. c) kép.
- ²⁴ Székesfehérvárra, ld.: PAPP 2005. 163–165., 167–168., No 12–13., 15., 19., 33., 39., 67–68., 70., 77., 91., 118. kép; Egerre: *Mátyás király öröksége* 2008. 188–189., 6. kép (Havasi Krisztina).
- ²⁵ Bertalan 1468–1474 és 1479–1480 közt mutatható ki pohárnokmesterként, majd 1490–1493 közt kamarásmesterként, ld.: KUBINYI 1988. 204. – ld. még: BALOGH 1943. 177.
- ²⁶ PAPP 2005. – főleg: 89–91.
- ²⁷ HORVÁTH S. 1898. 566–567. A Gutkeled nemzetségből származó Várdai család címerére ld. pl.: Anna testvérenek, Várdai Ferenc gyulafehérvári püspöknek a címerait az 1510–20-as években az ottani székesegyházban (BALOGH 1943. 202–204., 241–243., 109. kép; PATTANTYÚS 2000. 176., 4, 6. kép). A család címereire a Sárkányrend jelével ld.: *Zsigmond király* 1987. II.: 155–156. (Lövei Pál). Nagyjából a szóban forgó időszakban Várdai Anna mellett további két feleség is feltűnt a Drágfiakkal kapcsolatban, akiknek a családja a Gutkeled címet használta a Sárkányrend jelvényével együtt. Drágfi János testvérenek, Györgynek Gutti Ország Borbála volt a felesége (ENGEL 2001.; címerükre: *Zsigmond király* 1987. II.: 155–156. – Lövei Pál), fia, Gáspár pedig 1539-ben Somlyói Batori Annával házasodott össze (HORVÁTH S. 1898. 567.; címerükre: *Zsigmond király* 1987. II.: 155–157. – Lövei Pál). E személyek azonban kevésbé jöhetnek szóba az erdődi címerrel kapcsolatban, mivel György a testvérénél jóval kisebb szerepet játszott a családban, Gáspár házassága pedig túl későnek tűnik a dombormű stílusához (utóbbira ld. alább).
- ²⁸ Az erdődi domborműhöz típusát illetően legközelebb talán a nyírbátori Szent György-templom XVI. század elejéről származó ülőfülkéjének (KOROKNAY 1958. 255., 2. kép), illetve az 1510 körülre datált, a pécsi székesegyházban található Szatmári-szentségtartónak (FARBAKY 2002. 40–44., 25. kép) a címerkompozíciója áll. Minőségben az erdődi e példákat felülmúlja.
- ²⁹ Megjegyzendő, hogy Drágfi Bertalan (†1501) anyja Batori Katalin volt (ENGEL 2001.). Az elvi lehetősége tehát annak is fennáll, hogy János a nagyanyja számára utólag egy jelentősebb síremléket készíttetett.

Kiss Lóránd

Az erdődi római katolikus templom falkutatása

Papp Szilárd kéziratának lezárása után történt meg a templom falkutatása, amely elsősorban a templom szentélyére, nyugati homlokzatára, sekrestyéjére és északi mellékhajójára összpontosult.

A torony első emeletéről látható a hajó nyugati homlokzati falának egy része, a homlokzat tengelyében befalazott gótikus ablaknyílással. Az ablaknyílás alsó részét elbontották, ebből alakították ki a nyugati karzat bejáratát. A gótikus ablak részsíjében nyitott kutatóablakból kiderült, hogy az téglából van kialakítva, a részsíj a jelenlegi vakolat alatt folytatódik, a hajdani homlokzati fal felületéig. Jelen állapotában a részsínek csak a belső harmada látható, mivel a tornyot utólag építették a befalazott ablakú nyugati homlokzathoz.

9. A lefaragott szentségtartó a szentély északi falán

10. A nyugati homlokzat befalazott ablaka

A szentély padlásán egy gótikus jellegű kőkeret töredéke látható: a kerettöredék egyik felén kétszer hornyolt béllet látható.

Az északi mellékhajó keleti zárófalán egy nagyméretű, csúcsíves repedés rajzolódik ki. A repedésre nyitott kutatóablakból egyértelművé vált, hogy az egy befalazott nyílást jelöl. A nyílás vakolt béléte is felszínre került. A nagyméretű nyílás a jelenlegi sekrestye fele nyílt. Feltételezzük, hogy a nyílás a hajdani Drágfi-kápolnával állhat összefüggésben, vagy a XVIII. századból származik, mikor a Károlyi grófok az akkor még református templom északi mellékhajóját és sekrestyét átalakították.

A sekrestye nyugati falán nyitott kutatóablakban is előkerült a befalazott ív és az eredeti falazat találkozási pontja.

A szentély falazata feltűnő hasonlóságot mutat az északi mellékhajó és a jelenlegi sekrestye falazatával. Nagyméretű téglából áll, melyeket sárgásszürke falazóhabarcs fog össze. A keleti farsaroktól 80 cm-re két nagyméretű kötőmű látható. Felületük síkba faragott, középrészük domborművű faragását utólag durván eltávolították. A kőlapok plasztikája arra utal, hogy egy szentségtartó szekrény alsó részének töredékei. Lent a kehelyszerűen széles talprész elkeskenyednek, a lábmező közepén egy nódusz volt, majd fennebb a lábmező újra kehelyszerűen kiszélesedik.

Az északi szentélyfal keleti sarkánál szintén kőtömböket láthatunk, melyek a padlószinttől indulnak. A kőtömböknek síkba faragott a széle, közéső részükön lefaragott felület látható. A lefaragott felületből arra következtünk, hogy a csorbázatok a hajdani gótikus boltozat lefutó kőpillérei lehettek. Ezt támasztja alá az, hogy a szentélyzáródás másik két sarkában is megtaláltuk a lefaragott kőpilléreket. A szentélyzáródás délkeleti sarkában 6 m magasan is megtaláltuk a lefaragott kőtömböket.

A szentély délkeleti oldalának ablakbélletei téglából lettek kialakítva. Az ablak és az oldalfalak falazata között nincs elválás, vagy bármilyen különbség, ugyanolyan méretű téglából áll, ugyanolyan habarcs van a téglák között. Az ablakbélletek derékszögű tagozatát utólag faragták a bélletek tégláiba, valószínűleg a templom XIX. századi átépítésekor.

A szentély déli oldalán egységes téglafalazat van, nem találtunk ülőfülkére utaló nyomot.

A külső lábazat egyetlen része lehet eredeti, talán még a középkorból származó: a sekrestye szentélyhez csatlakozó részén, 150 cm hosszúságban.

Kutatásainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy az eredeti szentélyt nem bontották le, a felmenő falak és ablaknyílások eredetiek. Építőanyaga téglá, kőelemeket még az ablakkereteknél sem alkalmaztak. Hasonlóképpen a sekrestye és az északi mellékhajó is középkori eredetű. A mellékhajó és a sekrestye között nagyméretű nyílás volt, melyet utólag elfalaztak. A déli mellékhajót feltehetően az 1860-as évek bővítésekor építhették. A belső falfelületeken a kutatott részeken a korábbi vakolatokat maradéktalanul eltávolították.

11. Góikus kőkeret töredéke a szentély padlásán

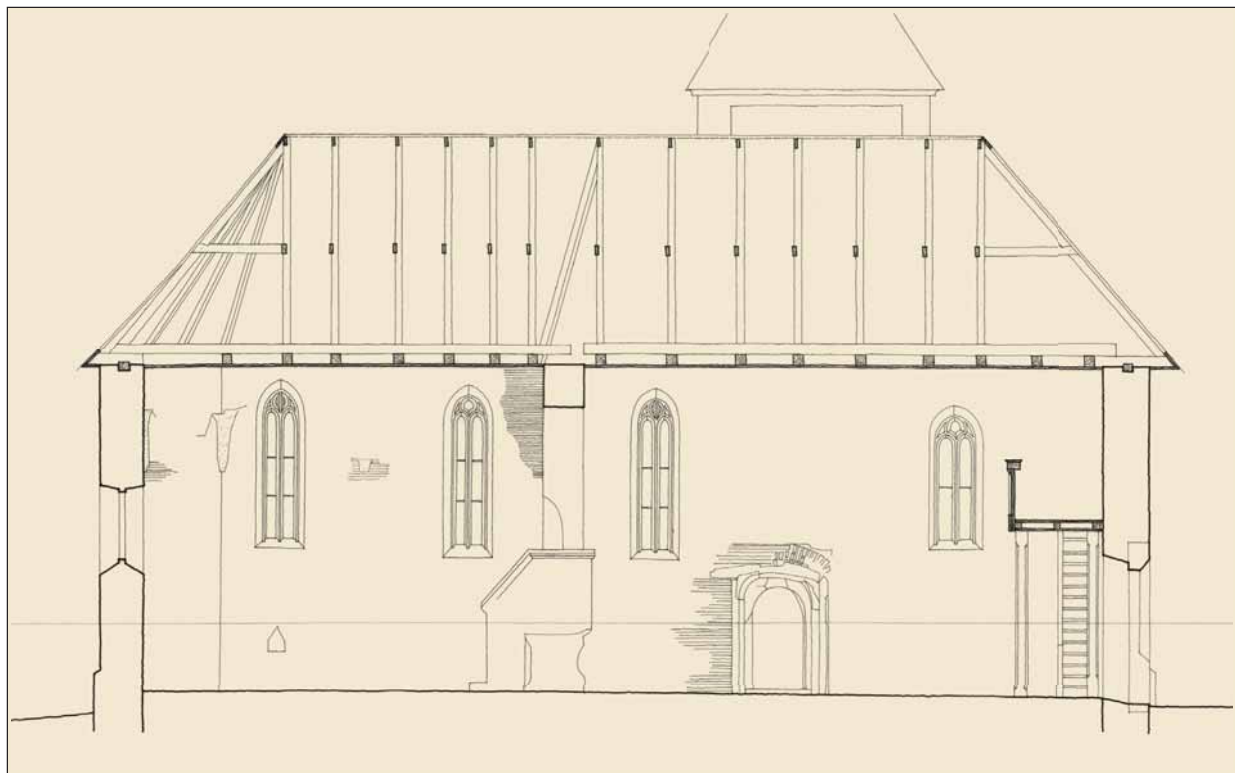
Szamosbecs, református templom

A Szamos partján fekvő, a XIV. század utolsó negyedéig királyi kézben lévő település első ismert említése egyházzal kapcsolatos. Az 1332–1334-es pápai tizedjegyzékek Tamás, majd Péter nevű papját említik, s így az erdélyi püspökség ugocsai főesperességének a területére eső faluban ekkor már kellett állnia templomnak. Ezen túl nem ismert több középkori említése a település egyháznak.¹ Az 1980-as évek első felében, a templom felújítása során azonban ismeretlen helyről előkerült egy téglá, melybe a felületet majdnem teljesen kitöltő 1481-es évszám van belevésve.² A hajó egy 1638-as felirata alapján az akkor helyreállított épületet a Szentháromság tiszteletére szentelték újjá, s nem kizárt, hogy középkori titulusa is ez volt.³

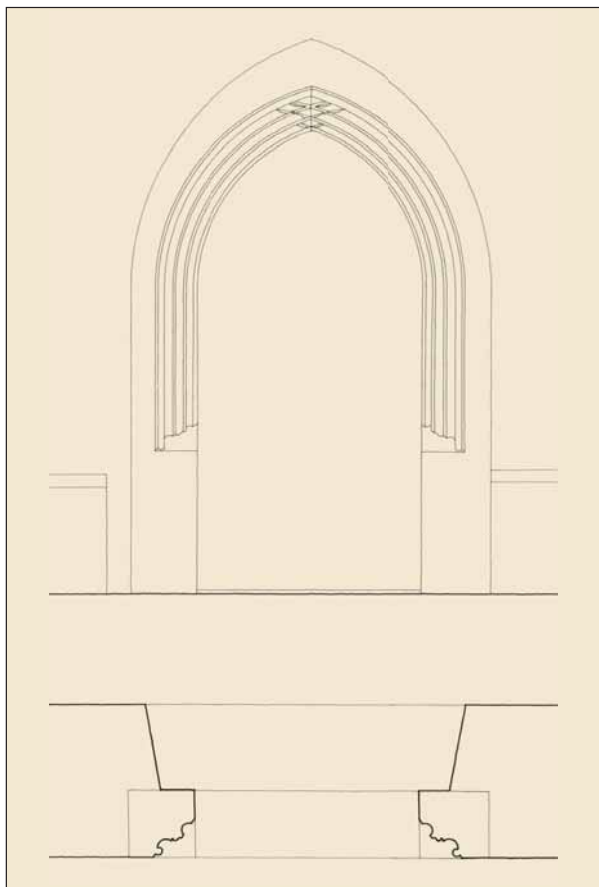

1. Évszámos téglá a szentély északi falának belső oldalán

Eltekintve a jórészt javításokra és felújításokra korlátozódó későbbi beavatkozásoktól, a kisméretű, keletelt templom középkori formájában áll ma is.⁴ Téglalap alaprajzú hajójához keletről egy-egy falszélességnivel keske-

2. A templom hosszmetsete

3. A nyugati kapu felmérése

nyebb, két boltszakaszos és a nyolcszög öt oldalával záródó szentély járul. A szentély északi oldalához épült, az újkorban elbontott sekrestye kiterjedését az 1979-es kutatás tisztázta, melynek során néhány részletformája is előkerült.⁵ A hajó déli oldalához épített torony 1837-ben készült, középkori előzménye a templom más helyén sem volt.⁶ A hajó és a szentély sarkait egykor átlós támpillérek erősítették, s pillér támasztotta középen a szentély déli falát is.⁷ Az épület falai téglából, szerkezeti elemei kőből készültek.

A templomon egykor minden bizonnyal körbefutó lábazati párkányt valamikor az 1979-es kutatást megelőzően levésték. A ma látható, idomtéglaakat is felhasználó lábazat az 1980-as években készült; kialakításához az eredeti formára utaló információk már nem álltak rendelkezésre.⁸ Nem ismerjük az épület középkori főpárkányát, a falkoronát ugyanis az egyik újkori renoválásnál jelentősebben visszabontották.⁹ A hajó nyugati homlokzatát egyetlen, középen elhelyezkedő, csúcsíves ajtó töri át. Keretének alsó része erősen roncsolt, profilja a nyílás felé vékony, rézsús lemeztágból, félpálcátágból, negyed-

homorlatból, vékony pálcával indított félkörletágból, félhomorlatból és rézsús lemeztágból áll. A tagozatok alul a lábazatot záró rézsús felületről indulnak, a záradékból a profil élei többszörösen átmetsződnek egymáson. A hajó déli falát két ablak, s ma a torony belsejében elhelyezkedő ajtó tagolja. Az ablakok kialakítása, méretei és elhelyezkedésük megegyezik: csúcsívesek és kétosztatúak, bélletük rézsús és záradékukban mérmű látható. Az orrtaggal nem bővített mérművek formája majdnem azonos: a nyílásokat lezáró csúcsívek felett újabb csúcsíves, illetve a keletinél mandulaszerű forma jelenik meg. Utóbbit a záradékgig felfutó osztópálca tagolja.¹⁰ A déli kapu szintén csúcsíves, keretének elpusztult jobb felét fával pótolták ki. Profilja a nyílás felé rézsús lemeztágból, félpálcátágból, homorlatból és újabb rézsús lemeztágból áll. Ez utóbbi tagozat a záradékban átmetsződik egymáson. A hajó északi fala tagolatlan. A szentély déli falán a hajóéval mindenben, még mérműformájukban is megegyező két ablak látható.¹¹ A szentély záradékfalán kisméretű, vékony ablak jelenik meg, belsejében téglából kialakított, sátoztetős záradékkal, bélletében pedig szegmensívszerű lezárással.¹² A szentély északi falán előkerült a sekrestye ajtónyílása.¹³

4. A szentély belseje nyugatról

5. A templom keleti része délről

A hajó belsejében az eddig leírtakon túl nincs középkori részlet. A falkutatás alapján egyértelmű, hogy a templomnak ez a része eredetileg sem volt boltozott.¹⁴ A diadalívet téglából falazták, északi pillérének homlokoldalán íves záródású lábazat volt megfigyelhető a kutatás során. A vállvonal felett a diadalív félköríves záródása újkori beavatkozás eredménye; középkori formája ismeretlen.¹⁵ A szentély északi falának nyugati felén látható a sekrestye befalazott ajtajának csúcsíves, élszedett profilú kőkerete. A déli fal keleti ablaka alatt kisméretű, sátozottós lezárású fülke mélyed a falba. A szentély egykori boltozatának lenyomatai és lefaragott indításai előkerültek a kőritőfalon. Ezek alapján a bordák valószínűleg visszametszéssel indítva váltak ki a falsíkról, s állítólag kétszerhornyolt profiljuk is megfigyelhető volt még a lefaragott felületeken.¹⁶

A szentélyben az ásátás feltárta a középkori oltár téglából rakott alapját.¹⁷

A templom mérműves ablakaival és állítólag hajójának ajtajaival kapcsolatban is ugyanaz a jelenség volt megfigyelhető a kutatás során, mint a nagyszekeresi és a túrri-csei templomnál. E szerkezetek számára a fal építéskor kihagyták a helyet, majd az építkezés egy későbbi fázisában illesztették beléjük a köelemeket és falazták ki a köztetes részt.¹⁸

A templom középkori épülete a kutatás alapján egyetlen periódusban épült ki.¹⁹ Noha a templomon belül nem ismert a pontos előkerülési helye, semmilyen indokunk nincs rá, hogy az 1481-es téglá évszámát ne az építkezésre vonatkoztassuk. Ennek a templom többé-kevésbé datálható formakincse, leginkább az ajtók záradékaiban lát-

ható, részben összetett tagozatátmetsződések és az orrtagokkal egyáltalán nem díszített mérművek tulajdonképpen nem mondanak ellent. Megjegyzendő azonban, hogy az 1480-as évek e formakincs magyarországi használatának ismert időszakán belül a legkorábbi periódust jelentik, s főként főúri megrendelésre készült emlékeket érintenek, ami a felhasználás helyét, a kisméretű szatmári falusi templomot illetően elgondolkodtató.²⁰ Nem kizárt azonban, hogy e korainak tűnő dátum egyrészt a nyílások

kőelemeinek a falazatba történt utólagos behelyezésével, azaz minden bizonnyal nem a helyszínen történt készítésükkel áll összefüggésben; megrendelői oldalról pedig a falut ebben az időben birtokló, az arisztokráciához tartozó Drágfiak szolgálhatnak magyarázatul.²¹

A felvételeket Mudrák Attila, a felmérési rajzokat Lukács Zsuzsa és Juan Cabello készítette.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 25–26.

² CABELLO–LUKÁCS 1983b. 119.: 26. jegyzet (az itt megjelenő 1482-es évszám félreírás). A téglá ma a szentélyben, a sekrestyeajtó mellett látható befalazva.

³ A vakolat alól kibontott feliratnak ma már csak a töredékes második fele olvasható, de leírta Rómer Flóris, és közli Kiss Kálmán is, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 120.; KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/12.; Kiss K. 1878. 732–733.

⁴ Az épületre ld.: MMT X.: 374–377. (Tombor Ilona); CABELLO–LUKÁCS 1983b. 113–119.; KOMJÁTHY 1983. 86–87.; KOPPÁNY 1996. 370.; ld. továbbá az 1977-es kőrestaurálás, az 1979-ben Lukács Zsuzsa és Juan Cabello által végzett ásatás és falkutatás, illetve a felújítási tervzet (Koppány Tibor) dokumentációját: KÖH Tervtár, ltsz.: 34202., 25763., 34199.

⁵ A sekrestye nyugati fala a hajó északkeleti sarkához csatlakozott, keleti fala a szentély északkeleti pillérétől nyugatra futott neki a szentélyfalnak. Lefedésére és tetőzetére vonatkozó információkat nem sikerült találni. KÖH Tervtár, ltsz.: 25763; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 117.

⁶ Kiss K. 1878. 733. A torony eredetileg kétszintesnek épült, majd a XX. század elején még egy szinttel megemelték, ld.: CABELLO–LUKÁCS 1983b. 115–116.

⁷ Egyedül a hajó délkeleti sarkánál állt a falra merőleges tám. A pilléreket a torony építésekor bontották el, hogy anyagukat felhasználják hozzá, ld.: HENSZLMANN 1864. 133. Helyüket és méreteiket az 1979-es kutatás során meghatározták: KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 117.

⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 113., 117. Kizárásos alapon leginkább a lábazatra, annak lezárására vonatkozhat Rómer egy rajzzal kísért megjegyzése vázlatfüzetében, a templom leírásánál. A függőleges vonalból és annak tetejéről tompaszögben, azaz részsíusen folytatódó, szintén egyenes vonalból álló rajz mellett a *fedő téglából* szavak olvashatók. Az eredeti lábazat teteje tehát

téglából kialakított, egyszerű részsível záródhatott, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 119.

⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763. Ma betonkoszorú fogja körbe a falak tetejét.

¹⁰ Az ablakok hiányzó osztóit, ahogy a szentélyen láthatókét is, először az 1970-es években faragták újra, majd miután ezek kivitelezésével kapcsolatban alapvető problémák léptek fel, az 1980-as évek elején történt helyreállításakor kicserélték őket, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 25763., 34199.

¹¹ Minimális eltérést jelent, hogy a nyugatabbra eső ablakmérmű záradékrészén nem csúcsív jelenik meg, ahogyan az a hajó nyugati ablakánál, hanem szintén mandulaszerű forma.

¹² Az ablak, esetleg csak záradékrésze másodlagos kialakítású a falszövevhez képest, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 118.

¹³ CABELLO–LUKÁCS 1983b. 117.

¹⁴ CABELLO–LUKÁCS 1983b. 118.

¹⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 118. Az északi diadalívpillér mai lábazatának részsívs, kétlépcsős párkány-kialakítása nem tükrözi a kutatás során megfigyelt állapotot.

¹⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 118. A lefaragott felületek kontúrjai alapján a bordák konzolról való indítása nem valószínű. A visszametszésre utaló körvonal leginkább az északi fal középső és az északkeleti sarok indításánál érzékelhető.

¹⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 116.

¹⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 117. Az ajtók esetében a dokumentáció fényképanyagán függőleges elválások nem érzékelhetők, és a téglából rakott íves áthidalás csak rövid, a nyílás közepére kiterjedő szakaszon van meg, illetve közvetlenül ül rá a kőkeretekre.

¹⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 25763.; CABELLO–LUKÁCS 1983b. 117.

²⁰ A szóban forgó formákra ld.: PAPP 2005. 87., 97–101. és 91., 134–135.

²¹ A birtoklásra ld.: CSÁNKI I.: 493.; MMT X.: 355.; MAKSAY 1990. II.: 738.

Jánkmajtis, római katolikus templom

A Szatmári-síkságon fekvő településről már a XIII. századból is van adatunk, a következő században pedig számos oklevél emlékezik meg róla. A XV. század második felében oppidumként említik, s vámszedőhely is volt. Szent Márton tiszteletére szentelt templomának középkori említései 1433-ból és 1448-ból ismertek. Egy 1500-ban készült birtokbecsűben is feltűnik, mint kőből – azaz tartós anyagból – készült, torony nélküli és temetővel rendelkező templom.¹

A jelentősebb méretű, keletelt épület középkori formájában áll ma is.² Téglalap alaprajzú hajójához keletről csatlakozik az egy-egy falszélességnyivel keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó, két boltszakaszos szentély. Ennek északi oldalához épült a dongaboltozatos sekrestye, melynek keleti fala a szentély, nyugati pedig a hajó északkeleti sarkához csatlakozik. Az 1500-as birtokbecsű alapján a középkori épületnek falazott tornya nem volt, és erre a helyszínen sem utal semmilyen nyom.

A meszelés miatt a templom falainak anyaga jelenleg nem látható, de minden bizonnyal téglából épültek, a szintén meszeléssel borított szerkezeti elemeket pedig kőből faragták. A hajó és a szentély sarkait egy kivétellel átlós helyzetű, azonos kialakítású, kétosztatú támpillérek támasztják, s ugyanilyen, de a falból merőlegesen kiálló pillér jelenik meg a hajó északi falának közepétől némileg keletre eltolva, illetve a szentély déli falának közepén is.³ A pilléreket tetejükön és homlokoldaluk visszaugratásának részsűjén modern kialakítású betonlapok fedik. Szintén betonból készült, egységes lábázat fut körbe az egész templomon.⁴ A főpárkány középkori formája nem ismert, ma újkori, összetett profilú párkány zárja az épületet a fedélszék alatt.

A hajó nyugati homlokzatát közepén csúcsíves kapu, felette kisméretű ablak tagolja. A kapukeret profilja a nyílás felé részsűbe metszett félhomorlatból, körtetagból, félhomorlatból átforduló félpálcatagból és részsűs lemez-

1. A templom dél felől

2. A templom délkeletről

3. A szentély déli ablakainak mérművei

tagból áll. A tagozatok a kétszer megtörő oldalsíkú lábazati tömb felső részűjéből válnak ki. A kapu feletti ablaknak négykaréjos a nyílása, eredeti formájában talán egy négy orrtaggal díszített körablak lehetett.⁵ A déli homlokzaton két magas, csúcsíves ablak, köztük egy befalazott ajtó látható. A rézsús bélletű ablakok kétosztatúak,

záradékukban egyszerű, részben orrtagos, részben anélkül kialakított mérművel.⁶ Az ajtó csúcsíve lapos, lábazati kialakítása megegyezik a nyugati kapuéval, profilja a nyílás felé rézsűbe metszett félhomorlatból, félpálcatagból, újabb rézsűbe metszett félhomorlatból, körtetagból, majd még egy homorlatból áll, melynek már csak az

4. Az északi diadalív pillér részlete a szentély északkeleti sarkának boltindításával

indítása vehető ki a befalazás miatt. A hajó északi falát kívül a már említett támpillér erősíti.

A szentélyt délkeleti falszakaszán egy, déli falán két ablak tagolja, melyek méretükben, elhelyezésükben és formáikban is azonosak a hajó ablakaival. Eltérést csupán orrtaggal gazdagított mérművük mutat, de a déli fal keleti ablakában látható ebben is megegyezik a hajó nyugati ablakáéval. A záradékfal-szakaszt körablak díszíti, melynek négy, egymással összeérő orrtagú kialakítása a nyugati homlokzaton látható ablakot juttatja az eszünkbe.

A hajó belsejében a déli fal ablakaitól eltekintve ma nem látható középkori részlet.⁷ A szentélyt elválasztó diadalív csúcsíves, pillérei a vállvonalig tagolatlanok, onnan gúlás átmenet után profilozottak. A szimmetrikus profil közepén körtetaggból, kétoldalt egy-egy rézsűbe metszett homorlatból áll. A szentély északi falának nyugat felé eső részén élszedett keretelésű, csúcsíves ajtó látható, amely a sekrestyébe vezet. Déli falában vakolattal és meszeléssel takart *gót* ülőfülke rejtőzik.⁸ A magas, nyújtott arányú szentélyt az egyik legegyszerűbb formájú hálóboltozat fedi, bordáinak kétszer hornyolt profilját élszedés köti össze a bordatővel. Mind a nyolc boltindítás azonos: az ablakok alsó felének magasságából lapos, pro-

fil nélküli, címerpajzzsal díszített gúlakonzolról félnyolcszögű falpillérek indulnak felfelé, melyek oldalaiból átmenet nélkül, azonos magasságban válnak ki a bordák. A bordacsomópontokat csücskös, a keletre eső zárókövet nagyobb méretű, kerek talpú címerpajzs díszíti. A megszelt felületű pajzsokon ma nem látható ábra, a nyugati zárókő lyukkal van átfúrva a közepén.

A szentély északkeleti falszakaszán kisméretű, kőkerekes szentségfülke látható. A fülke a falból kiálló, konzolszerű, tagolatlan lábazatra támaszkodik, álló téglalap alakú kerete rézsűbe metszett félhomorlattal és félpálcataggal profilozott, melynek felső sarkain tagozatátmet-szódések jelennek meg. Ezt kétoldalt fiatoronnyal, csúcsán keresztrózsával díszített, felületén két orrtaggal gazdagított, számárhátíves timpanon zárja le.

Amennyire ez falkutatás és ásátás nélkül megállapítható, a templom egységes építkezés eredményének tűnik, noha természetesen nem zárható ki, hogy falai egy korábbi épület maradványait is őrzik. A jobban datálható részletek többsége mindenesetre egyazon korszak felé mutat. A szentélyboltozat kétszerhornyolt profilú bordái, noha már korábban is elképzelhetők, a XV. század közepe előtt aligha jelenhettek meg Jánkon, az országban ez a bordaprofil csak a század vége felé, a 16. század elején

5. A szentély boltozata

6. Szentélgfülke a szentély északeleti falán

tartozott hozzá az általános építészeti formakincshez. Hasonló időszakra utal a szentély hálóboltozat-formája is. Legkorábbi hazai példáját az 1430-as évekből, a pozsonyi vár keleti kaputornyából ismerjük, elterjedésére azonban csak a század utolsó harmadában-negyedében került sor, hogy még a XVI. század első harmadában is

közkedvelt forma legyen.⁹ Jánkon tehát leginkább a XV. század utolsó és a 16. század első néhány évtizedében számolhatunk felépülésével. A diadalív profilja is mutat erre az időszakra, az 1480-as évektől ugyanis több esetben is feltűnik e szerkezeteknél.¹⁰ Ezen a nagyjából öt évtizedes időhatáron belül nehéz pontosabb keltezést megjelölni. A szentélgfülke keretén feltűnő, többszörös tagozatáthatások vagy a hajó keleti ablakának egyetlen orrtagot sem mutató mérműve a környéken már az 1480-as években kimutatható (ld.: Szamosbecs, református templom), de bizonyosan használták e megoldásokat egészen a gótika korának végéig. A többi ablak mérműve, vagy az ajtókeretek profilja ugyan ennél korábbi időszakban is elképzelhető, de nem mondanak ellent a fenti datálásnak sem. Mindez azt is jelenti, hogy a ma álló templom – amennyiben valóban egységes építkezés eredménye – nem lehet azonos a XV. század első felében kétszer is említett épülettel.

A templom építésének a fenti, nagyjából körülhatárolt időszakában a település fele-fele arányban a Várdai család és a váradi káptalan tulajdonát képezte.¹¹ A fent említett 1500-as birtokbecsű, melyben a templom a felsorolt javak közt található, Várdai László lánya, Judit számára készült. Hogy az épület emelésének pontosan kik voltak a donátorai, arra a szentélyboltozat pajzsainak egykor esetleg festett címei utalhattak. A pajzsok jelentős száma – 18 darab – a fent említett birtokviszonyoknál mindenesetre jóval összetettebb képet sejtet. Könnyen elképzelhető, hogy a birtokosok mellett a mezőváros lakói is jelentősebb szerepet vállaltak az építkezésben. Teljesen persze azt sem lehet kizárni, hogy a pajzsok vagy egy részük soha nem mutatott címerábrát, csak egy kor divatirányához alkalmazkodva, pusztán dekoratív céllal került fel a boltozatra.

A fényképeket Mudrák Attila (1–3., 5–6.) és Papp Szilárd (4.) készítette.

JEGYZETEK

¹ CSÁNKI I.: 468.; MAKSAJ 1990. II.: 717.; MEZŐ 2003. 260–261.; NÉMETH 2008. 122–123. A birtokbecsűt ld.: DL 20991.; MMT X.: 191–192. (itt 1501-es évszámmal) és 204.: 48. jegyzet (Entz Géza).

² A templomra ld.: MMT X.: 447–449. (Gergelyffy András).

³ A hajó délkeleti sarkának táma nem átlós elhelyezésű, hanem merőleges a déli falra. Talán azért építették így, hogy a szentély közvetlenül mellette lévő ablakát ne takarja el, de az is elképzelhető, hogy a diadalívvél egy vonalba eső pillérnek az ívet is megtámasztó, statikai szerepet is szántak. A hajó északi falán lévő tám szabálytalan elhelyezkedésének indoka nem világos, de feltűnő, hogy ha a déli falat is támasztotta egykor pillér, az az itt lévő nyílások miatt leginkább épp az északkal szemben helyezkedhetett el.

⁴ E lábazat a templom felújításának 1979–1980-as tervezésekor már megvolt. Felmerült az elbontása is, de technikai okok miatt utóbb lemondtak róla. KÖH Tervtár, ltsz.: 29988., 36132.

⁵ Az ablak az 1980–1981-es felújításkor került elő, ld.: OLTAI 1983. 93.

⁶ Az ablakok osztója, ahogy a templom többi ablakánál is, az 1980–1981-es felújítás során készült. KÖH Tervtár, ltsz.: 29988.; OLTAI 1983. 93.

⁷ A nyugati fal kisméretű ablakát az orgona takarja.

⁸ Ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 29988.

⁹ A pozsonyi kaputoronyra boltozatával együtt ld.: FIALA 1969. 25–28., VII/2. kép. A boltozatforma hazai elterjedésére ld.: CSÁSZÁR 1988. 127.

¹⁰ Ld. a nagyvázsonyi pálos és a kolozsvári (Cluj–Napoca) obszerváns templom diadalívét: PAPP 1995. 51., 16. kép, No 19.; PAPP 2005. 92., 200. kép.

¹¹ CSÁNKI I.: 468., 501.; MMT X.: 443–444. (Gergelyffy András); MAKSAJ 1990. II.: 727.; NÉMETH 2008. 123.

Kölcse, református templom

A szatmári Erdőháton, a Túr folyó és egy mellékága által körbefogott település a középkorban vámszedőhely és a szűkebb környék központja volt.¹ Egyházáról az 1332-es pápai tizedjegyzékből értesülünk először. Az erdélyi püspökség ugocsai főesperességéhez tartozott, s plébánosát ekkor Tamásnak hívták.² Mindez azt jelenti, hogy a településen a XIV. század első felében már kellett állnia templomépületnek is.

Az átlagos falusi méretekkel rendelkező, keletelt templom jórészt ma is középkori formájában látható.³ Falait törtkővel vegyes téglából építették, legalábbis a hajó északi

zó sekrestye egykori léteire több jel is mutat. Ellentétben a többi saroktámmal, az északkeleti sarkon álló támpillér nem átlós helyzetű, hanem az északi falra merőleges, azaz valószínűleg a sekrestye keleti falából alakították ki annak elbontása után. A szentély északi falának közepén a délivel ellentétben nem áll támpillér, és e falszakasz kb. másfél méteres magasságban némileg elvékonyodik, feltehetően a sekrestye egykori (donga)boltozatának vállvonalát mutatva. A középkori templomhoz valószínűleg nem tartozott falazott torony, egykori léteire ma mindenestre nem utal semmi. A déli előcsarnok újkori építmény.

1. A templom északkeletről

falának külsején látható nagyobb, vakolathiányos felület alapján.⁴ Szerkezeti elemei minden bizonnyal szintén kőből készültek, ami azonban az ezeket is vastagon fedő jelenlegi meszelés miatt alig látszik. A templom hajójához a nyolcszög öt oldalával záródó, ugyanolyan széles szentély csatlakozik. Előbbi csak északi falának közepén, nagyjából a déli bejáratnál szemben, valamint tőle keletre, a hajó és a szentély határát kijelölve (erről ld. alább) támasztja pillér. A szentélynek minden sarkán és déli falának közepén is áll támpillér. A pillérek kialakítása teljesen azonos: magasságuk megegyező, kétosztatú, és feltételezhető középkori részleteikre – fedlap, vízvető párkány – ma már nem utal semmi. A szentély északi oldalához csatlako-

2. A hajó déli kapuja

3. A szentélybelső kelet felé

A templomot jelenleg egységes, tagolatlan betonlábazat és újkori, fa koronázópárkány fogja körbe. A középkori lábazat a déli előcsarnokban azonban még megfigyelhető, a déli kapu két oldalán, a kapu szárkövei előtt ugyanis merőlegesen a föld felé forduló, rézsús párkánnyal lezárt lábazat jelenik meg.⁵ A hajó nyugati homlokzatának közepét rézsús kávájú, csúcsíves kapu bontja meg, benne fából készült tokkal és egyenes lezárási nyílással. A káva záradékformája és kialakítása visszanyúlhat a középkorra, a XIX. század végén ugyanis leírták, hogy a kapu egykor csúcsíves volt, de záradéka beomlott, és nyílását egyenes szemöldökkel építették vissza.⁶ A hajó déli kapuja szintén csúcsíves. Keretének profilja lábazatának nyílás felé forduló, rézsús tetejéből válik ki. A profil két, rézsúbe metszett homorlat közt elhelyezkedő, átlós körtetaggból áll.⁷ A templom déli falát négy csúcsíves ablak bontja még meg, kettő a hajón, a másik kettő pedig a szentélyben. Az ablakok kialakítása, méreteik és elhelyezkedésük teljesen egységes. Szélességük alapján egykor merművesek és kétszárúak lehettek, rézsús bélletük középső sávjában még kivehető a körbefutó tokhorony.

A templombelső jelenleg egységes teret a középkorban diadalív osztotta ketté. Az északi fal külsején látható, már említett támpillérrel egyvonalban, belül ugyanis

fennmaradt egy rövid szakaszon a diadalívpillér csonkja és vele együtt az általa kialakított merőleges falsarokban a szentély északnyugati boltindítása.⁸ A hajó belsejében ma nem látható középkori forma. A szentélyben a délnyugati saroktól eltekintve megmaradt a két boltszakaszos egykori boltozat indításainak alsó egy-két réteggöve. A sokszögű, tagolatlan tölcserkonzolokról szögletes faloszlopok indulnak felfelé, s oldalaiokról, közvetlenül a konzolok felett, visszametszéssel válnak ki a kétoldalt rézsúbe metszett homorlattal profilozott bordák. Az északi és a déli fal közepén elhelyezkedő indítások konzolain egy-egy csücsköstálpú pajzs jelenik meg. Az indítások bordáinak számából és irányából egyértelmű, hogy a szentélyt a keresztboltozatnál bonyolultabb rendszerű boltozat fedte. Bár nem igazolható, a legvalószínűbb az, hogy a két legegyszerűbb hálóboltozat-forma valamelyikéről volt szó.⁹ A szentély déli falába szemöldökgyámos lezárási, élszedett keretű, kettős ülőfülke mélyed. Az északkeleti falszakaszon is látható középkori részlet, a szentségfülke. Az álló téglalap alakú, keretelés nélküli fülkét felül fiatornyok által közrefogott, kereszttrózsával díszített csúcsú, számráthátíves timpanon zárja. A timpanon zárópárkányán kúszólevelek láthatók, felületét vakmémű töltik ki. A mermű közepén orrtagokkal gazdagí-

4. A szentségfülke záradékrésze

5. Ülőfülke a szentély déli falában

6. Boltindítás a szentély északi falán

tott körből, s ahhoz két oldalról hozzásimuló halhólyagokból áll.

A középkori épületen pillanatnyilag semmilyen megoldás nem utal arra, hogy a ma álló templom ne egységes építkezés során jött volna létre. Nem lehet azonban kizárni, hogy a jelenlegi szentélynek valamilyen előzménye már volt, vagy hogy a hajó falai – részben vagy egészben – egy korábbi épületből származnak. Ez azért is felmerülhet, mert a fennmaradt részletformák jó része biztosan későbbi időszakból származik, mint a településen már templomépületre utaló pápai tizedjegyzék.¹⁰ E formákat elvileg köthetjük egyetlen építkezéshez, még akkor is, ha egy részük meglehetősen egyszerű kialakítása keltezésüket illetően bő időhatárokat enged meg. Az ülőfülke és

a déli kapu formái a XIV. századtól a gótika korának végéig gyakorlatilag bármikor elképzelhetők.¹¹ Némileg szűkíti ezt a tág időszakot a szentségfülke timpanonjának vakméműve. A kört közrefogó halhólyagok a XV. századból és a XVI. század elejéről ismertek.¹² A datáláshoz leginkább felhasználhatónak az egykori szentélyboltozat tűnik, amely indításai alapján majdnem bizonyosan hálóboltozat volt. Függetlenül attól, hogy pontosan milyen volt a formája, hálóboltozattal itt a XV. század második negyede-közepe előtt aligha számolhatunk, de falusi templomainkat inkább már e század második felétől-végétől fedték ilyen boltozatokkal.

Miután a település a középkorban a Kölcsei család birtokközpontja volt, a templom építésében leginkább e család tagjai vehették ki a részüket.¹³

A felvételeket Mudrák Attila készítette.

7. Boltindítás a szentélyben

JEGYZETEK

¹ CSÁNKI 1890. I.: 479.; MMT XI.: 31–32. (Gergelyffy András).

² NÉMETH 2008. 156–157.

³ Az épületre ld.: MMT XI.: 33–35. (Gergelyffy András).

⁴ A falak Kiss Kálmán szerint is terméskőből és téglából készültek, ld.: KISS K. 1878. 579.

⁵ A párkány profilja eredetileg talán tagoltabb volt, a vastagon meszelt rézsűn ugyanis íves felületeket is lehet érzékelni.

⁶ KISS K. 1878. 579–580.

⁷ A ma nehezen kivehető, nyílás felé eső rézsűt a keret sokszoros meszelése tüntette el.

⁸ Ezzel szemben, a déli falon a pillért és a boltindítást valószínűleg az itt elhelyezkedő szószerék miatt teljesen lefáragták.

⁹ E két boltozatforma legkorábbi példáit ld.: NUSSBAUM–LEPSKY 1999. 230–232., 238–239. kép. Óvatosságra int azonban, hogy például a nagyszekeresi református templom szentélyében a kölcseivel azonos boltozatindításokhoz az itt feltételezetteknel egyértelműen bonyolultabb hálóboltozat-forma járult a fennmaradt töredékek alapján.

¹⁰ Ezekre a kérdésekre a mostanában kezdődő épületkutatás adhat választ.

¹¹ A kapu lábazatának az a ritka megoldása, hogy felső rézsűje nem hátrafelé, hanem a kapu nyílása felé dől, Szatmárban a halmi református templom déli, egyéb megoldásai miatt biztosan 1500 körülre keltezhető kapuján látható még.

¹² Ld. pl.: Pásztó plébániatemplomának déli kápolnáján, valószínűleg a XV. század elejéről (MM 1987. I.: 529–531., II.: 1001. kép); a kolozsvári (Cluj–Napoca) Szent Mihály-templom déli hajófalának lépcsőtornyától nyugatra eső ablakban, a század második negyedéből (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 658–659. – Emődi Tamás; képét ld.: MM 1987. I.: 688/d. ábra); vagy a berethalmi erődt templom szentélyének záradék-falszakaszán a XVI. század elejéről (a templomra ld.: GERMAN 2004. 226).

¹³ CSÁNKI 1890. I.: 496–497.; MMT XI.: 31. (Gergelyffy András); MAKSAI 1990. II.: 730.; NÉMETH 2008. 156–157.

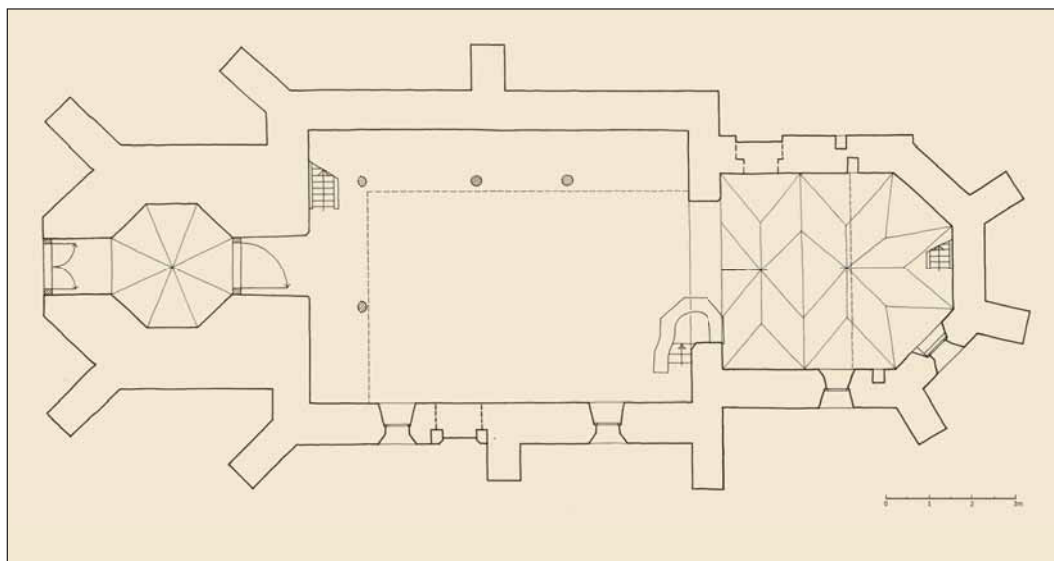
Vámosoroszi, református templom

A Szatmári-síkságon, a Tapolnak folyó partján fekvő település a XIV. század első felétől híddal és hozzá tartozó vámmal rendelkezett.¹ Templomának a középkorból nem ismerjük írásos említését.

A falu közepén található, kisebb méretű, keletelt épület jórészt ma is középkori formájában áll.² Téglalap alaprajzú hajójához egy-egy falszélességnyivel keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó, két boltszakaszos szentély csatlakozik keletről. A hajó nyugati végén álló, 1820 körül épült torony esetleges középkori előzményére semmilyen adatunk sincsen.³ A templom sarkait átlós elhelyezkedésű, kétszartatú támpillérek erősítik, csupán a hajó délkeleti sarkának pillére áll merőlegesen a déli falra. Hasonló, a falra merőleges helyzetű pillérek támasztják a hajó északi és déli falának közepét. A támpilléreken középkori részletek ma már nem láthatók, vízvezőik jelenlegi formája bizonyosan újkori kialakítás eredménye. Nincs pillér a hajó és a szentély északkeleti sarkán, ami arra utalhat, hogy a szentély északi oldalán egykor sekrestye állt, melynek keleti és nyugati fala a templom két sarkához csatlakozott. A sekrestye egykori létét tá-

masztja alá az is, hogy az északi szentélyfal külsején a szentélybe vezető, félköríves záródású, befalazott ajtónyílása, továbbá ettől keletre egy kisméretű, sáttortetős lezárású, falba mélyedő fülkéje ma is látható. A templom falainak építőanyagát a vastag, a kőszerkezeteket is mindenhol beborító meszelés miatt a helyszínen pillanatnyilag nem lehet meghatározni.

A hajónak és a szentélynek jelenleg nincs se lábazata, se főpárkánya, és nem tudni, hogy a középkorban tagolták-e ilyen elemek az épületet. A hajó déli falán két ablak és a köztük lévő támpillértől közvetlenül nyugatra egy elfalazott ajtó látható. Noha az azonosan kialakított és elhelyezkedő ablakok nyílásának félköríves a lezárása, arányaik, rézsús béléstük és a béllet csúcsívre emlékeztető, felül lekerekített záradéka arra utal, hogy átalakított középkori nyílásokról van szó. Ezt támasztja alá a béléteknek a fa ablakkeretek mellett körbefutó középső sávja is, amely minden bizonnyal az egykori tokhornyot is tartalmazó mérműprofil lefaragásával keletkezett. A kisméretű, szemöldökgyámos ajtó keretének élszedett a profilja. A hajó északi falát az említett támpilléreken kívül más

1. Alaprajz

2. A szentély belseje nyugatról

nem tagolja. A szentélyen két ablak látható, a déli fal keleti szakaszán és a délkeleti falon. Kialakításuk, elhelyezkedésük és méretük teljesen egyezik a hajón láthatókkal, minden bizonnyal ezek is átalakított, középkori ablaknyílások. A délkeleti ablak bélének záradékrészére vörös-sötét színű, sakktábla mintázatú sávot festettek a XVI–XVII. század fordulója körül, amely némileg emlékeztet a csengeri és a csegöldi templomon hasonló elhelyezésben, az ablakbélletek záradékaának külső szélén látható, eltérő színűre égetett téglákból kirakott mintázatra.⁴

A hajó belsejében nem látható középkori részlet, de a déli falon a befalazott ajtó körül egy jóval nagyobb, félköríves lezárású keret rajzolódik ki a falban. A szentélyt a hajótól elválasztó diadalív záradéka csúcsíves, pilléreként északkeleti és délnyugati sarkán minden bizonnyal újkori élszedés fut különböző hosszúságban felfelé. A szentély északi falának keleti részén álló téglalap alakú szentségfülke mélyed a falba, rézsús lemeztaggal kiálló kerete felül sima felületű, félköríves mezővel záródik. Ennek tetejéből – az itt húzódó karzat által részben elfedve – nagyméretű, levélszerű formákból kialakított keresztvirág nő ki. A déli falon, a szentségfülkével nagyjából szemben, kisméretű, sátozott lezárású fülke látható.

A szentélyt az egyik legegyszerűbb hálóboltozat-forma fedi. Az oldalakon rézsűbe metszett homorlattal profilozott bordái a nyugati és a záradéksarkokban visszametszéssel indulnak, utóbbiakban egyetlen pontból. Az északi és a déli fal közepének boltindításainál szintén egy pontból válnak szét a bordák, előttük csücsköstalpú pajzsok jelennek meg.⁵ Az északkeleti és a délkeleti sarokban a pajzsok helyett – amennyire ez a vastag meszelésréteg ellenére érzékelhető – igen egyszerűen, tagolatlan formákkal kialakított, háromszögletű emberfejek láthatók. A boltozat nyugati zárókövének kerek tárcsáján hasonló jellegű, valószínűleg Krisztus-fejet ábrázoló dombormű jelenik meg. A keleti zárókövet csücsköstalpú pajzs díszíti, rajta körre tekeredő, farkát nyaka köré csavaró, s lábával a Gutkeled nemzetség címerábrájával díszített pajzsot tartó sárkányalak domborműve látható.⁶ A zárókövek egymás felé futó bordái röviddel kiindulásuk után megszakadnak. Ez eredeti középkori megoldás is lehet, de az sem teljesen kizárt, hogy a köztük lévő, a hevederív által

3. Szentségfülke a szentély északi falán

keresztezett bordaszakasz valamikor kihullott, és nem helyezték vissza.⁷

Műemléki kutatás hiányában nehéz megítélni, hogy a középkori épület egyetlen periódusból származik-e. A boltozat és az azon kívül megjelenő, csekély mennyiségű és csak nagyon tág időhatárok közé datálható részletforma az egyidejűséget mindenesetre nem zárja ki. A keleti zárópajzs Sárkányrendes címere a boltozatot 1408, azaz a rend alapítása utánra keltezi.⁸ E datálást Szatmárban a jánki és valószínűleg a csegöldi templomból is ismert boltozati forma alapján lehet pontosítani.

A magyar királyság területén legkorábban Pozsonyban, a Luxemburgi Zsigmond által átépített vár 1430-as évekből származó keleti kaputornyának átjárójában kimutatható megoldás csak a XV. század utolsó harmadában-negyedében és a XVI. század első harmadában vált idehaza elterjedté.⁹ Ha a zárókövek egy-egy bordaindításának megszakadása eredeti megoldás, akkor a boltozat semmiképpen sem készülhetett az 1490 körüli időszaknál korábban, s amennyiben tudatos kialakítás eredménye, ugyanerre az időre mutat *post quem*-ként az ablakkönyöklő íves megformálása is.¹⁰

4. A szentély boltozata

5. A szentélyboltozat keleti záróköve

A falu nagy része a XV. század harmincas éveitől a Bátor család tulajdonában volt, s még a XVI. század közepén is majdnem teljes mértékben a család birtokolta.¹¹ Miután a település ismert kisebb birtokosai közt – egyetlen példától eltekintve – nem tudunk a Gutkelek sárkányfogas címerét használó családról, legalábbis

a boltozat bizonyosan, de lehet, hogy az egész középkori templom a Bátoriak donátorságának köszönheti felépültét.¹²

A felmérés Gilyén Sándor (1. sz.) munkája (KÖH Tervtár, ltsz.: 8198), a felvételeket Mudrák Attila (2–6. sz.) készítette.

6. Konzol a szentély északkeleti sarkában

JEGYZETEK

¹ MMT X.: 325. (Gergelyffy András); NÉMETH 2008. 205–206.

² A templomra ld.: MMT X.: 325–328.; OLTAI 1983. 92–93.

³ Kiss K. 1878. 887.; MMT X.: 325.

⁴ MMT X.: 326., 211. kép. Ennek az ablaknak belül még csúcsíves a bélletzáradéka, és eredeti, kő ablakkönyöklőjének nyugati fele töredékeiben látható. A könyöklő enyhén homorú kialakítású, ahogy az a déli ablak feltehetően szintén középkori könyöklőjén is érzékelhető.

⁵ Az északi falon lévő pajzs felülete nincs meszelve, rajta a szélekig kifutó szárú, festett András-kereszt látható vöröses alapon. Különböző színű, talán középkori festésmaradványokat a másik, boltindítást díszítő pajzson, az alább szoba kerülő fejek és a bordákon is lehetett korábban érzékelni, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 25894.

⁶ A címerábrát a vastag mészréteg alatt ma már alig lehet sejteni, de korábban kivehető volt, ld.: MMT X.: 326.

⁷ A hevederív záradékanak mindkét oldalán, ott, ahová utóbbi esetben a bordák csatlakoztak, nem simára faragott, hanem sérült felületek

sejthetők a meszelésrétegek alatt. Az eredeti kialakítást mindenesetre csak falkutatással lehetne egyértelműen eldönteni.

A szentély két fülkéjének, a bordák profiljának és a boltozat további részleteinek felmérését ld. KÖH Tervtár, ltsz.: 17505.

⁸ A Sárkányrendre ld.: *Zsigmond király* 1987. I.: 148–179. (Lövei Pál) – a vámosoroszi címer említése uo.: 156.

⁹ Pozsonyra ld.: FIALA 1969. 25–28., VII/2. kép; a boltozatforma hazai elterjedésére ld.: CSÁSZÁR 1988. 127.

¹⁰ E két megoldás hazai megjelenésére ld.: PAPP 2005. 89.

¹¹ NÉMETH 2008. 205–206.; MAKSAI 1990. II.: 734.

¹² Az 1549-es adójegyzékben Bátor András mellett a falu minimális részét birtokoló Kun László is feltűnik, akinek a családja szintén a Gut-Kelek címerábráját használta (CSERGHEŐ 1891. 9–15., képtábla: No 31., 37., 44.). Miután azonban a család korábbi birtoklásáról nincsen adatunk, és László része a településből Bátoréhoz képest elenyésző volt, ráadásul arról sem tudunk, hogy használta volna a Sárkányrend jelvényét, aligha jöhet szóba a templom kegyuraként, ld.: MAKSAI 1990. II.: 734.

Túrricse, református templom

A középkorban két részből, Bel- és Külricséből álló, a szatmári Erdőháton fekvő falu közvetett adatok alapján a XIII. század közepén már létezett. Templomáról az egyetlen középkori említés 1500-ból való: egy birtokbecsűben torony nélküli, kőből (azaz tartós anyagból) készült, temetővel rendelkező épületként említik.¹

A jelenlegi, kisméretű és keletelt templom lényegében középkori formáját mutatja.² Téglalap alaprajzú hajójához fél-fél falszélességnivel keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik. A szentélyt északról egykor sekrestye kísérte, melynek kiterjedését és bizonyos részleteit ásatással és falkutatással tisztázták.³ A templomnak sem a hajóját, sem a szentélyét nem erősítették kívül támpillérekkel, csupán a hajó nyugati sarkain jelenik meg egy-egy átlós elhelyezkedésű, a lábazatnál alig magasabb, gúlában végződő és kerékvetőre emlékeztető tömb.⁴ Az épület alapozása törtkőből, felmenő falai téglából készültek, bizonyos szerkezeti elemeit pedig faragott kővekből építették.⁵

A templomon ma is körbefut a középkori, téglából épült lábazat, melynek egyszerű rézsút mutató párkányát

úgy alakították ki, hogy két visszaugratott téglasorra vonatkoztatva hordták fel.⁶ A hajó északkeleti sarkánál, a fal felső részén előkerült egy átlósan elhelyezett téglákból rakott, rövid szakasz, amely fogrovatos párkányra emlékeztetett.⁷ Az eredetileg nagyjából fél méterrel alacsonyabb falú szentély koronázópárkányáról nem maradt fenn információ. A hajó nyugati homlokzatát egyedül a középtengelyében álló ajtó bontja meg, melynek két oldalán a lábazat rézsús párkánya merőlegesen befordul a föld felé. A kőkeretes kapu profilja a nyílás felé kímatagból, negyedpálca- és lemeztagból áll, a profil alul mindkét oldalon a nyílás felé befordulva végződik. A kapu szemöldökköve összetett ívű, két szélső részének negyedkörívét közepén háromszögű, felfelé kiugró forma kapcsolja össze. Az ívek és a háromszög csatlakozási pontjainál a profil teljes szélessége átmetsződik egymáson. A hajó déli falát két vékony, téglából falazott és rézsús béllettel kialakított, íves lezárású ablak tagolja, s ugyanilyen látható a szentély déli falának keleti felén is. Az ablakok nyílása némileg ugyan át lett alakítva – kiszélesítették őket, és könyöklőjüket megemelték –, de ettől eltekintve középkori formájukat őrzik.⁸ A kutatás szerint Túrricsén is ugyanazt az építéstechnikai eljárást alkalmazták, mint Szamosbecsen és Nagyszekeresen, azaz az ablakoknak és a hajó nyugati ajtajának a helyét kihagyták, s legalábbis részben a fal megépítése után, utólag alakították ki őket.⁹ A hajó északi fala tagolatlan, ahogy a szentély záradékrésze is, utóbbit csak a déli falon keresztül világítja meg a már említett egyetlen ablak.¹⁰ A sekrestye keleti fala a szentély északkeleti, nyugati fala a hajó északkeleti sarkához csatlakozott. A szentély északi falán előkerült a sekrestye dongaboltozatának vállrésze és szentélybe vezető ajtaja is.¹¹

A hajó belsejében nincsen középkori részlet. A templom diadalívét valamikor az újkorban elbontották, a kutatáskor csak a nyomait sikerült megtalálni.¹² A szentély északi falán ekkor került elő a sekrestye kőkeretes ajtaja. A keret a vállvonalig élszedett, számárhátíves szemöldökkövének profilja rézsúbe metszett félhomorlat. A számárhátívet felül élszedett profilú, négyzetes lezárás keretezi,

1. A templom délről

2. A hajó nyugati ajtaja

melynek közepén az ív csúcsa túlfut. A szentély északkeleti falán feltárták az álló téglalap alakú szentségfülkét, egykori, feltételezhető körkeretéből azonban nem maradt fenn semmi. A déli fal keleti szakaszán szegmensíves lezárási ülőfülke is előkerült.¹³ A szentélyt egykor bordás boltozat fedte, melynek lefaragott indításait megtalálták, közelebbi formájára vonatkozóan azonban semmilyen információ nem áll a rendelkezésünkre.¹⁴

A kutatások alapján a templom a szerkezeti elemeivel együtt egyetlen periódusban épült.¹⁵ Miután korábbi épületekre utaló nyomok nem kerültek elő, az 1500-as forrás *terminus ante quem*-ként vonatkoztatható a ma álló építményre.¹⁶ Hogy mennyivel keletkezhetett 1500 előtt a templom, leginkább a nyugati kapu formái alapján határozható meg. Ezen az alapvetően gótikus szerkezetű kapukereten reneszánsz megoldás is feltűnik: kímátagos profilja, amely alsó végén merőlegesen befordul a nyílás felé.¹⁷ A helyszínt és az épület jelentőségét figyelembe véve mindez az 1500 előtti néhány évre korlátozza a datálást.¹⁸

A falu a XV. század második felében, de még a XVI. század közepén is a váradi püspök, illetve káptalan és a Várdai család tulajdonában volt.¹⁹ Miután a fent említett 1500-as birtokbecsű az elhunyt Várdai László leánya, Judit részére készült, a templom közvetlenül ezt megelőző építését leginkább ennek a családnak lehet tulajdonítani.

A felvételeket Kollár Tibor (1.) és Papp Szilárd (2.) készítette.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 248–249. A birtokbecsűt ld.: DL 20991.; MMT X.: 191–192., 48. jegyzet – itt 1501-es évszámmal (Entz Géza).

² Az épületre ld.: MMT X.: 323–325. (Gergelyffy András); CABELLO 2002. 146–148.; CABELLO 2007. 79–86.; ld. továbbá a Juan Cabello vezetésével 2001-ben végzett épületkutatás dokumentációját, KÖH Tervtár, ltsz.: 41944.

³ CABELLO 2007. 84.

⁴ E tömbök a hajó falaival együtt épültek, és felettük a falsarkokon nem jelentkezett utólag lefaragott felület, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 41944.

⁵ Kiss K. 1878. 703.; CABELLO 2007. 84.

⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 41944.

⁷ CABELLO 2002. 146.; CABELLO 2007. 84.; KÖH Tervtár, ltsz.: 41944.: „A hajó északkeleti sarkánál [...] a feltehetően fogrovatos főpárkány felismerhetetlenségig szétvésett rövid, mintegy 40 cm hosszan húzódó szakaszát bontottuk ki. Annyit azonban megállapíthattunk, hogy a téglákat eredetileg sarkával kifelé helyezték el.”

⁸ CABELLO 2002. 146.; CABELLO 2007. 84–85.

⁹ CABELLO 2007. 85., 30. jegyzet; KÖH Tervtár, ltsz.: 41944. A kutatás során nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy az ablakoknál eredetileg használtak-e köelemeket. Mindenesetre a bélétek egy részének későbbi kialakítását leginkább a faragott réteggövek és a mérmű utólagos behelyezése indokolhatja.

¹⁰ A szentélyzáradékokban ablakra utaló nyomokat sem találtak, ld.: CABELLO 2002. 146.

¹¹ CABELLO 2007. 83–85.

¹² CABELLO 2007. 83.

¹³ CABELLO 2007. 85.

¹⁴ CABELLO 2002. 147.; CABELLO 2007. 83., 85.

¹⁵ CABELLO 2007. 84.

¹⁶ Teljes mértékben nem zárható ki, hogy az 1500-as adat e templom feltételezhető előzményét említi, amelynek vagy a korlátozott kutatás miatt, vagy azért nem kerültek elő a maradványai, mert máshol állt. Ennek az esetnek azonban igen csekély a valószínűsége.

¹⁷ A kapu ritkaságnak számító, megtört ívének formája végső soron Angliából származik (FISCHER 1964. 35–36., 58. jegyzet). Magyarországon a kassai Szent Erzsébet-templom nyugati, középső kapuján tűnik fel 1400 körül (TÓTH S. 1993. 125., 21. kép). A kaput nem csak megtört vonalú záradékíve, de profiláthatásai miatt sem lehet reneszánsz szerkezetként jellemezni. Összképét ugyanis ezek a részletek sokkal inkább meghatározzák, mint kímátagos profilja. A sekrestye nyilvánvalóan ugyanabban a műhelyben készült ajtókeretén nem jelenik meg reneszánsz forma, vö.: MMT X.: 191. (Entz Géza); CABELLO 2002. 147.; CABELLO 2007. 85.

¹⁸ A reneszánsz köemelek igen szűk körben való elterjedésére 1490 előtt ld.: MIKÓ 2009. 59–60. Figyelemreméltó a hajó főpárkányának állítólag *fogrovatos* kialakítása, amely a román kori építészetben tipikus volt, s még a XIV. században is kimutatható, de 1500 körüli példáját nem ismerjük.

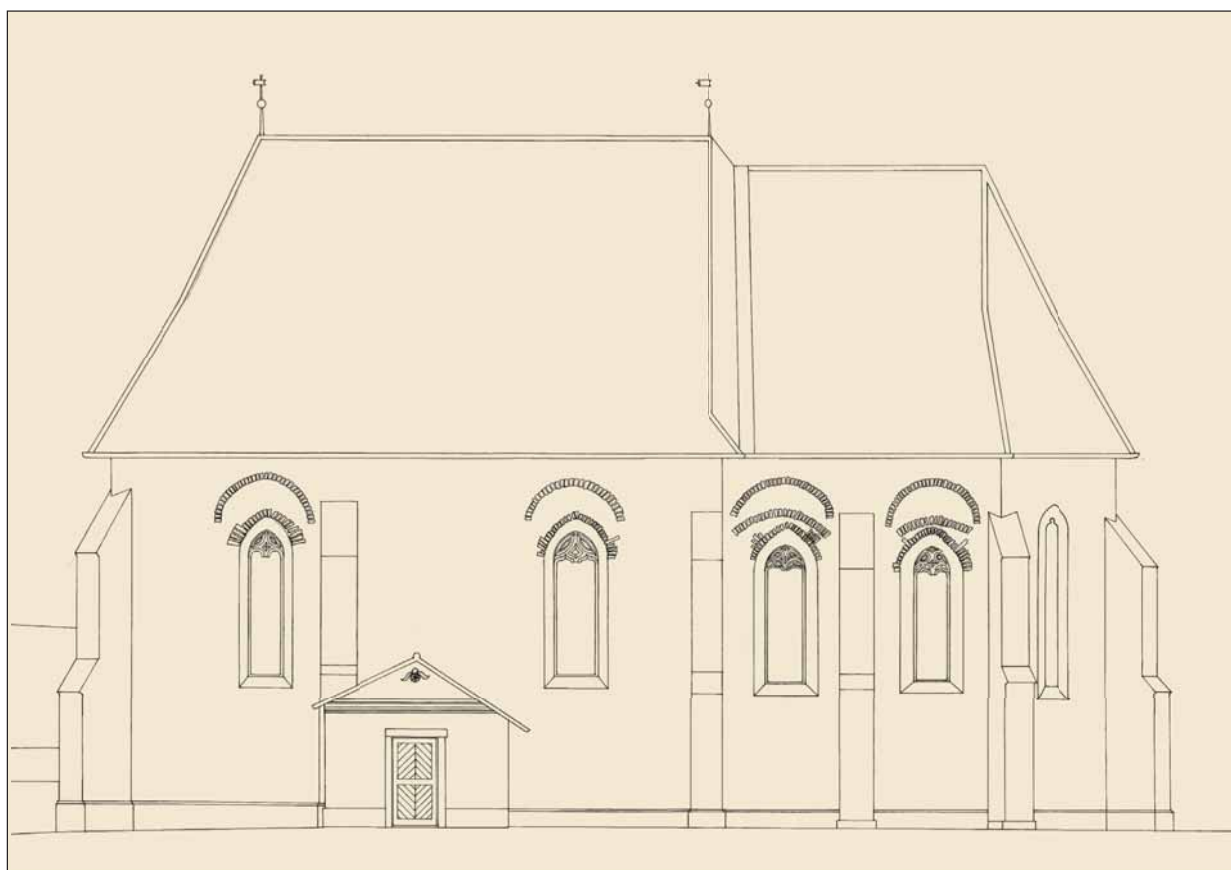
¹⁹ MAKSAI 1990. II.: 737.; CABELLO 2007. 80.; NÉMETH 2008. 248–249.

Nagyszekeres, református templom

A Szamosháton fekvő és a XII. század végétől ismert, elnevezése alapján királyi szolgálónépek, szekeresek által lakott településnek csak nemrég sikerült a középkori említéseit a körülötte fekvő, s történetével szorosan összefonódó másik három, szintén Szekeresnek hívott település adataitól valamelyest megnyugtatóan szétválasztani. Így ma már biztosnak tekinthető, hogy az 1332–1334-es pápai tizedjegyzékek szekeresi papjai nem idevalósiak voltak, hanem a kisszekeresi templom után fizették a tizedet. Annak a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt, 1351-ben említett szekeresi kápolnának viszont, amely

számára Szekeresi László fiai az erdélyi püspöktől ekkor kaptak engedélyt, hogy misézhessenek benne és papot is tarthassanak, Nagyszekeresen kellett állnia. Az engedélyben említett anyaegyház, melynek jogai nem sérülhettek, azaz amely alá a nagyszekeresi kápolnát rendelték, a kisszekeresi templom volt.¹ Miután a középkorban nem ismerjük több említését a nagyszekeresi egyháznak, nem tudjuk megmondani, hogy mikor vált önálló plébániává.

A középkori formáját jórészt megtartó, átlagos méretű, keletelt falusi templom a Gőgő-patak által körbefogott, kisméretű szigeten áll.² A templom téglalap alapraj-

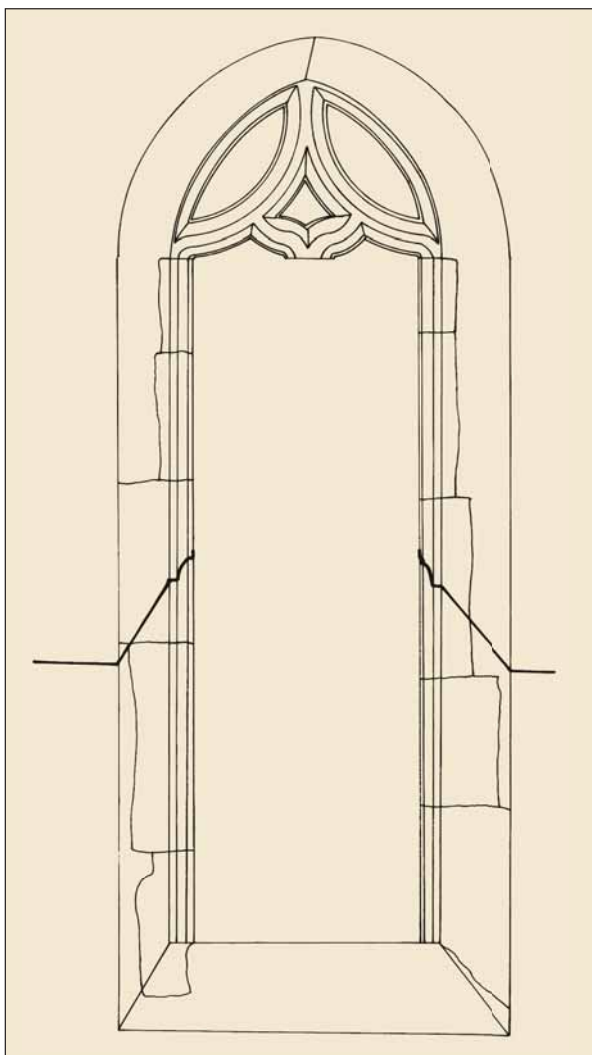
1. A templom déli homlokzata a falkutatás során

2. A hajó déli ajtaja

zú hajóból és hozzá keletről csatlakozó, nagyjából egy falszélességgel keskenyebb szentélyből áll. A nyolcszög öt oldalával záródó szentély két boltszakasz hosszúságú. A templomnak falazott tornya nincs, és a középkorban sem volt. A szentélyhez északi oldalánál egykor sekrestye is tartozott, melynek alapfalait feltárták, szentélybe vezető ajtaját és tőle keletre egy sátoztetős lezárású, kis méretű fülkéjét kibontották.³ Mind a hajót, mind a szentélyt a sarkokon átlós elhelyezésű támpillérek támasztják.⁴ Támpillér épült továbbá a hajó északi és a szentély déli falának középehez, valamint a hajó déli falához is. Utóbbi a hajó déli ajtaja miatt a középtengelytől némileg nyugatra eltolva, ma részben az előcsarnok nyugati falába beépülve látható. A támpillérek teljesen egységes, kétszattú kialakításúak, fedlapjuk és vízvetőjük eredeti formáját nem ismerjük. A templom alapozása alul egy-két sor kőből, felette téglából készült, s a lábazati részen is vegyesen alkalmaztak törtkövet és téglát. A lábazat felett a falakat téglából emelték, amihez felhasználtak rövidebb végükön sötétebbre égetett téglákat is, de a falban minden rendszer nélkül elhelyezve őket.⁵ A szerkezeti elemeket kőből faragták.

A templomon egységesen körbefutó lábazat párkányát a téglák kétlépcsős visszaugratásával alakították ki. A középkori főpárkányra vonatkozóan nincsenek információink, ma a falak tetejére közvetlenül ül rá a tetőszervezet.⁶ A hajó nyugati homlokzatát egyetlen, középen elhelyezkedő, csúcsíves ajtó bontja meg. Keretének profilja a nyílás felé félhomorlatból, vékony rézsűből, félpálcatagból és rézsűbe metszett félhomorlatból áll. A pálcatag a záradékból átmetsződik egymáson, a vállvonalnál pedig szétválik, hogy részben kövesse tovább a nyílás ívét, részben pedig függőlegesen fusson tovább felfelé, beleolvadva a mellette lévő homorlatba. A profil a lábazat rézsűs felületű lezárásából válik ki. A hajó déli falán két csúcsíves ablak, s köztük egy, ma az újkori előcsarnokban lévő ajtó látható. Az ajtó szemöldökgyámos záródású, profilja két rézsűbe metszett félhomorlat között egy kör-

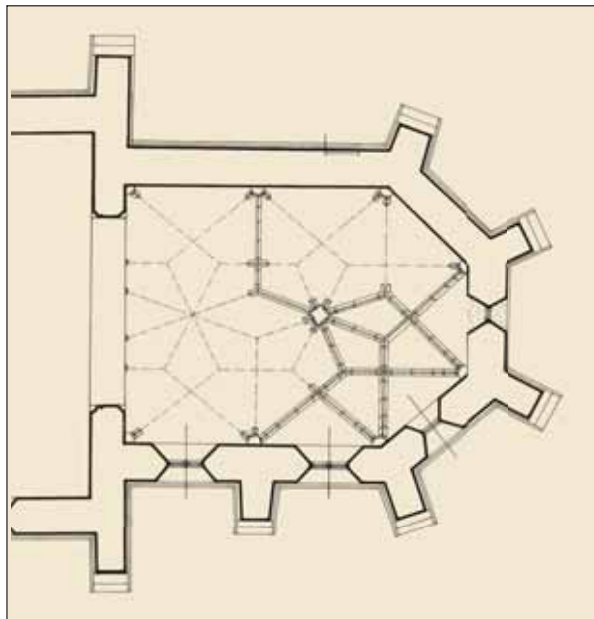

3. A hajó keleti ablakának felmérése

4. A templom délkelet felől

tetagnál áll.⁷ A szemöldökrészen nem csak a körtetag metsződik át egymáson a nyílás ívének megfelelően, hanem a szélső részből kiválva egy párkányprofilú tagozat is. A keretprofil részsűs felülettel záródó lábazati tömbből indul felfelé. A kaput a középkorban is védte valamiféle nyitott előépítmény, melynek lábazati részét és gerendafészekait a kutatás során megtalálták.⁸ A hajó ablakainak kialakítása, mérete és elhelyezése megegyezik. Részsűs bélések, kétszattúak, és záradékrészüket orrtagokkal nem díszített, részben eltérő formájú mérmű tölti ki. A keletrebbre lévő nyílásai félkörívvvel, a másikéi nyomott számráthátívvvel vannak lezárva.⁹ A falkutatás során az ablaknyílásokkal kapcsolatban egy nem teljesen ismeretlen, de legalábbis ritkán dokumentált jelenség volt megfigyelhető, ami a szentély déli falának ablakainál és a szentségfülkénél is jelentkezett.¹⁰ Az ablakbélések két oldalától nagyjából egy-egy téglányira függőleges falelválás húzódik felfelé, melyet jóval az ablakok záradéka felett téglából falazott, félköríves áthidalás zár le. E felület közepén helyezkednek el az ablakok, a köztük és az elválás között lévő részt ugyanolyan téglákkal és habarccsal falazták ki,

5. A szentély alaprajza a rekonstruált boltozattal

mint amit a templom falazatainál máshol is használtak. A félkörös áthidalás és az ablakok záradéka közti falba belebontva az derült ki, hogy a falnak itt csak a külső és a belső falsíkját építették meg téglából, a köztes részt homokkal és törmelékkel töltötték ki. Mindez arra utal, hogy az építkezés során az ablakoknak – és a szentség-háznak is – először kihagyták a helyét, és később, de még a munkálatok befejezése előtt alakították ki az ablakká-vákat, és helyezték el benne a faragott kőelemeket.¹¹ A bélétek kőelemei ráadásul nem fogják át a teljes falszélességet, hanem külső és belső oldalukon téglával vannak kipótolva.¹² A hajó északi falán az említett támpilléreken kívül más részlet nem látható.

A szentély déli felét ablakok nyitják meg. Egy-egy csúcsíves ablak helyezkedik el déli falának mindkét szakaszában, melyek a hajón lévőkől csak merműveik formájában térnek el. Itt mindkét merműnél ötvözték a nyílásoknak a hajóról már ismert, félköríves és nyomott számárhátíves lezárását, felettük két-két, „összeborul” halhólyag látható. Orrtagok itt sem tűnnek fel. A délkeleti falszakaszon az eddigiektől eltérő, keskenyebb, egyosztagú, jóval magasabb és záradékában egy-egy orrtaggal díszített, csúcsíves ablak jelenik meg. Végül a záradékfalszakaszt is megbontja közvetlenül a tető alatt egy kisebb méretű körablak. A szentély északi falán az egykori sekrestyére utaló, már említett részletek jelennek meg. A sekrestye feltehetően dongaboltozattal volt fedve, melynek boltvalla és tetőzetének lenyomata az északi szentélyfalon előkerült.¹³

A hajó belsejében az eddig leírtakon kívül középkori részlet nincs. A csúcsíves diadalív pillérei a vállvonalig téglából falazottak, és tagolatlanok. Itt homorúan íves felületből válik ki a szentély felé élszedett, a másik oldalon félpálcátagból és nagyméretű negyedhomorlatból álló profil. Az északi szentélyfal nyugati szakaszában a legutóbbi helyreállítás során érzékeltették az elfalazott sekrestyeajtó körvonalát. Az északkeleti falszakaszon reneszánsz szentségfülke látható.¹⁴ Az álló téglalap alakú fülkét konzolkő támasztja alá, melynek felületét utólag simára faragták le. A fülkekeret profilja két lemeztág között laposan kidolgozott negyedpálcátagból áll, a profil lábazat nélkül indul a keret aljáról. A keret felül vízszintes párkány, felette félköríves lunetta zárja. Előbbi profilja fogrovtárból és szímatagból áll, a lunetta felületét kagylódísz tölti ki. A déli szentélyfal keleti szakaszában szegmensíves záródású, falazott ülőfülke látható, a délkeleti falszakaszon sátor tetős lezárású, kisméretű fülke mélyed a falba.

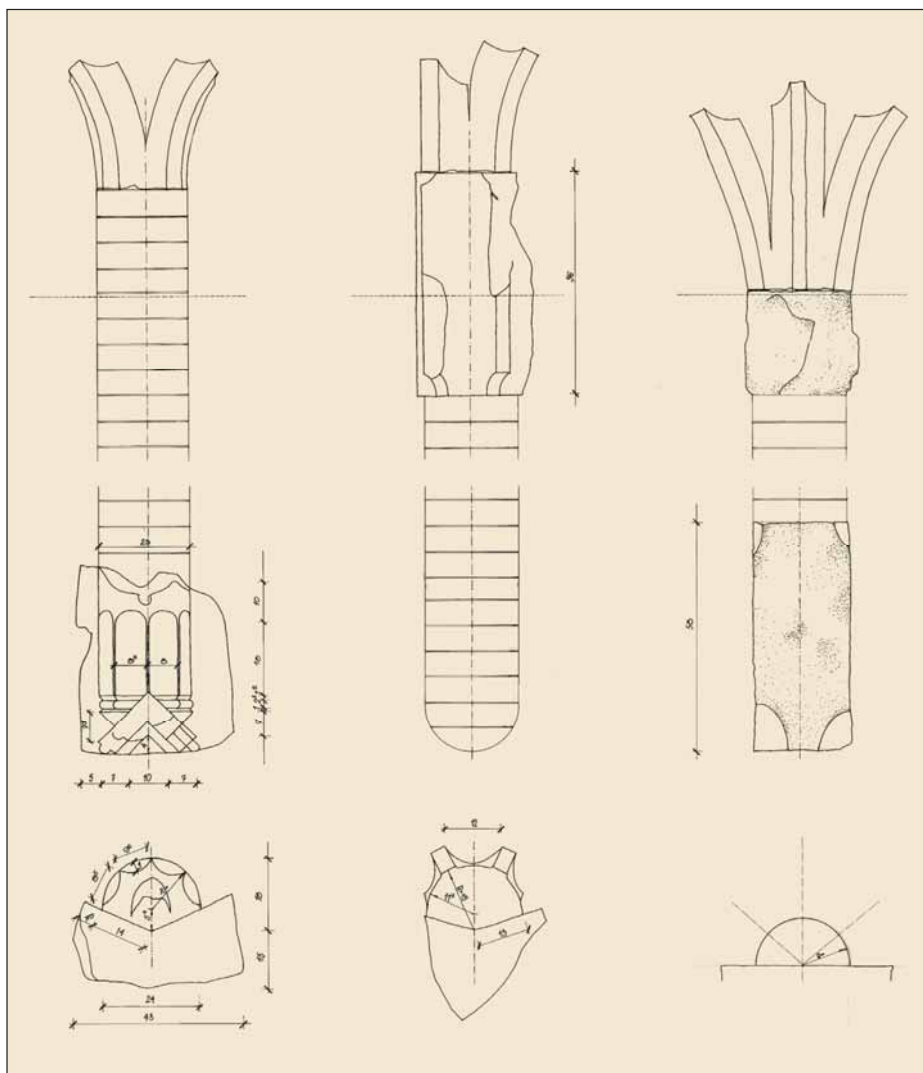
A szentély eredetileg bordás boltozattal volt fedve, melynek elemeit a boltozat újkori lebontása után a déli előcsarnok falainak építéséhez használták fel.¹⁵ Az innen kiszedett, nagyobb mennyiségű kőanyag és a szentélyben

lévő lenyomatok alapján az egykori boltozatot elvben rekonstruálták, és bordarendszerét részben vissza is építették.¹⁶ A szentélyben a boltindításoknál ugyanaz a jelenség volt érzékelhető, mint az ablakok és a szentségfülke esetében. Az indítások helyeit függőleges sávban kihagyták, s a kőelemek behelyezésével együtt falazták ki

6. Szentségfülke a szentély északkeleti falán

e sávokat.¹⁷ A boltozat az ablakok könyöklőjének a magasságában konzolokról indult. A nyolc konzol közül ma hat látható visszaépítve. Az északnyugati sarokban profilozott tölcserkonzol jelenik meg üres felületű pajzsral. Ugyanilyen, csak legalábbis ma pajzs nélküli, erősen roncsolt felületű konzol van az északi fal középső indításánál, és profil, illetve eredetileg is pajzs nélküli a délkeleti sarokban. Az északkeleti sarok erősen töredezett konzolja egykor talán figurális díszű volt, a két záradéksarokban pedig egy-egy térbe kihajló, profilozott számárhátív díszíti a konzolok elülső részét. A déli fal közepén, illetve a délnyugati sarokban a konzoloknak csak a lefaragott

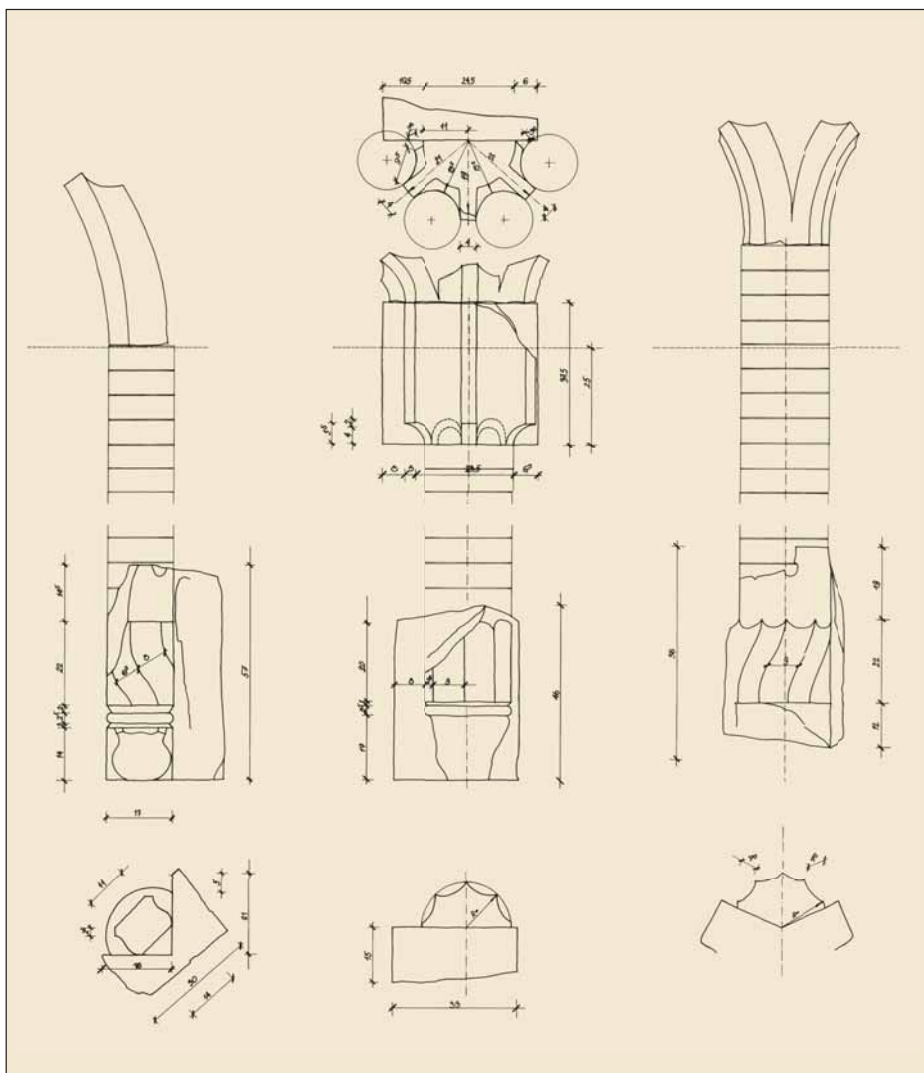

7. Konzolos falpillér boltindítással a szentélyből

felülete maradt meg.¹⁸ A konzolokról hengeres falpillérek futnak fel, melyek alsó, közvetlenül a konzolok feletti, rövid szakasza kannelúrázott, illetve csavart kialakítású. Nagyjából az ablakok magasságának a felénél a falpillérek felületéről visszametszéssel válnak ki az egyszer hornyolt profilú bordák. A boltozatból a bordaíndítások és egyes bordaszakaszok mellett egy négykaréjosra kiegészíthető keretben címerpajzs kis töredékét mutató zárókőnek a harmada-fele és hat, különböző megoldású, részben töredékes bordacsomópont került elő.¹⁹ Ezek alapján, a felújítás során többféle rekonstrukciós megoldás is született a boltozat egykori formájára, mielőtt a jelenlegi, visszaépített rekonstrukciót Székér György kidolgozta.²⁰

A két zárókő körül csillagformákat mutató hálóboltozatnak a környékről nem, de Magyarország egyéb területeiről és Közép-Európából számos példája ismert.²¹

A kutatások alapján a templom – eltekintve újkori toldalékaitól: előcsarnokától és fa harangtornyától – egyetlen periódusban jött létre. Ez nem csak falaira, hanem részletmegoldásaira is érvényes.²² A késő gótikus ajtókeretek és mérművek, illetve a hálóboltozat együttes megjelenése a reneszánsz szentségtartóval az 1500 körüli és utáni időszakra mutat.²³ Ha sorba vesszük az egyes szerkezeteket, azok formái szintén ezt a periódust jelölik ki a templom építési idejének. Az ajtókeretek profiljának együttes tagozatátmetsződései és -szétválásai némi előz-

8. Konzolos falpillérek boltindítással a szentélyből

mény után az 1480-as évek udvari építkezésein jelentek meg, és terjedtek el széles körben, hogy egészen a gótika végéig használják őket.²⁴ Az orrtaggal egyáltalán nem bővített mérmű leginkább szintén ennek az időszaknak a jellegzetessége, ahogy a konzolok, vagy a rekonstruált boltozatforma hazai párhuzamai is.²⁵ Kivételes megoldása a templomnak a szentély záradékának konzoljain látható, térbe kihajló számárhátív, amely angliai gyökerek után a XV. század első harmadában jelent meg német földön, de Magyarországon a Mátyás-kornál korábbiáról nem ismert.²⁶

E datálás miatt a ma álló templom nem lehet azonos az 1351-ben említett kápolnával, melynek a nyomait sem

fedezték fel a jelenlegi épületben, vagy annak a helyén.²⁷ A kápolna tehát vagy nem maradandó anyagból készült, és így teljesen elenyészett, de az sem teljesen kizárt, hogy más helyen állt. A fenti időszakban Nagyszekeresnek számos középnemesi (Bornemissza, Cégényi, Kende, Kölcsei, Kömörei, Nagy, Rozsályi-Kun, Újhelyi) és főnemesi (Bátori, Drágfi, Perényi) tulajdonosa volt, így a fennálló templom építtetőjének vagy építtetőinek meghatározása erre vonatkozó konkrét adat nélkül nem lehetséges.²⁸

A felméréseket Sedlmayr János, a felvételeket Mudrák Attila (2., 6., 9–11. sz.) és Papp Szilárd (4. sz.) készítette.

9. Konzol a szentély délkeleti sarkában

10. A szentélyboltozat kiegészített záróköve

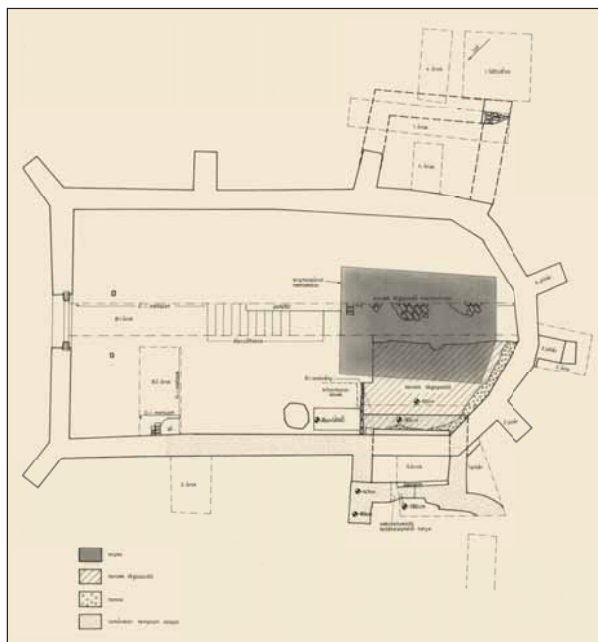
11. A rekonstruált szentélyboltozat

JEGYZETEK

- ¹ NÉMETH 2008. 283–284.; MEZŐ 2003. 443. (a pápai tizedjegyzékek adatai itt még Nagyszekeres alatt); MMT XII.: 113. (a pápai tizedjegyzék, s az 1345-ös birtokmegosztó oklevél adatait – itt 1315-re datálva – még Nagyszekeresre vonatkoztatva).
- ² A templomra ld.: MMT XI.: 113–116. (Gergelyffy András); LUKÁCS 1983. 35–43.; LUKÁCS 1996. 366–367.; továbbá az 1981–1983 között Lukács Zsuzsa vezetésével történt ásatás és falkutatás dokumentációját: KÖH Tervtár, ltsz.: 24062., 25307., 25308.
- ³ A sekrestye keleti fala a szentély északkeleti támpillérétől kevéssel nyugatra csatlakozott a szentély falához, nyugati fala pedig a hajó északkeleti sarkának futott neki. Ezen a helyen korábban nem állt támpillér, a jelenlegit az 1970-es árvíz után építették betonból. Erre és a sekrestye részleteinek előkerülésére ld.: LUKÁCS 1983. 36, 40.; KÖH Tervtár, ltsz.: 25307.
- ⁴ Ez alól csak a hajó délkeleti pillére kivétel, amely merőleges a déli falra.
- ⁵ LUKÁCS 1983. 36.
- ⁶ LUKÁCS 1983. 40.
- ⁷ A topográfiában látható profilrajz körtetag helyett pálcatagot ábrázol, és a nyílás felé eső vékony rézsű nem jelenik meg rajta, ld.: MMT XI.: 114., 139. ábra – balra eső rajz.
- ⁸ LUKÁCS 1983. 37., 39.
- ⁹ A hajóablakok és a szentélyablakok elfalazott mérművét az 1980-as években történt helyreállításkor bontották ki, s ekkor pótolták a mindenhol hiányzó ablakosztókat is, ld.: LUKÁCS 1983. 37.
- ¹⁰ Ld. még a szamosbecsi és a túrlicsei református templomnál is.
- ¹¹ LUKÁCS 1983. 37.; KÖH Tervtár, ltsz.: 24062. Ellentétben a szentélyablakokkal, ahol az áthidalás közvetlenül az ablakok záradéka felett ível, a hajó ablakainál ezek jóval a nyílások bélletzáradéka felett húzódnak. Utóbbiaknál eredetileg talán magasabb ablakokat terveztek.
- ¹² KÖH Tervtár, ltsz.: 24062.
- ¹³ LUKÁCS 1983. 40.
- ¹⁴ A keret korábbi állapotára és kiegészítésére ld.: LUKÁCS 1983. 41.; LUKÁCS 1996. 366.; KÖH Tervtár, ltsz.: 25307.
- ¹⁵ LUKÁCS 1983. 37–39., 41.
- ¹⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 24062., 25307.
- ¹⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 24062.
- ¹⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 24062. A szentélyfalakból a boltozat megszünte után a köveket majdnem mind kiszedték, hogy felhasználják őket a déli előcsarnok építéséhez. Az egyes konzolok és pillérelemek eredeti helye a falban lévő fészkekben megmaradt, a kövek különbözőképpen kialakított falazási tömbjének formáját felvevő habarcsmaradványok alapján egyértelműen meghatározható volt. E meghatározást alátámasztották a faragványok illesztési síkján található elhelyezési számok is, melyek az elemek újrendezésénél kiadták a megfelelő számsort (Szekér György szóbeli közlése).
- ¹⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 24062.
- ²⁰ Arról, hogy a rekonstrukció pontosan min alapul, közlés nem jelent meg, és pillanatnyilag erre vonatkozó dokumentáció sem található a KÖH Tervtárban. A megépített verzióban mindenesetre meglehetősen szokatlan, hogy a csak négy bordaíndítással fennmaradt zárókő címert magába foglaló négykaréja a jelenlegi beépítésben a szentély és a boltozat semelyik tengelyéhez nem igazodik – ahogyan az egyébként szinte törvényszerű lenne –, hanem azoktól kis mértékben eltér.
- ²¹ BUZÁS–LASZLOVSKY–PAPP–SEKÉR–SZŐKE M. 1994. 291.
- ²² LUKÁCS 1983. 35–43.; KÖH Tervtár, ltsz.: 25307.
- ²³ LUKÁCS 1983. 37., 42.
- ²⁴ PAPP 2005. 87–89., 97–101.
- ²⁵ Orrtag nélküli, körívekből szerkesztett mérművekre ld.: PAPP 2005. 91., 134–135. A leginkább tagozatok lábazatairól ismert kannelúrázott és csavart díszítés konzoloknál a pannonhalmi kolostor kerengőjében látható (PAPP 1996. 244–245., 7a., i. kép). Tölcsérkonzol feletti csavart díszű faloszlopindítás előfordul a nyírségi Tiszabездé református templomának szentélyében (MMT XI.: 347–349., 436–438. kép), és a somogyi Törökkoppány plébániatemplomában is, ahol a boltindítások megoldása is feltűnően hasonló a Nagyszekeresen láthatókhoz (KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 105692.). A boltozat párhuzamaira ld.: BUZÁS–LASZLOVSKY–PAPP–SEKÉR–SZŐKE M. 1994. 291.
- ²⁶ A forma angliai eredetűre ld.: FISCHER 1964. 35., 58. jegyzet. Németországban legkorábban a frankfurti dómtorony 1410-es években kivitelezett kapuinak támpillérein és baldachinjain (RINGSHAUSEN 1968. 114–115., 123–125.), illetve monumentális formában a landshuti Szent Márton-templom hosszházának 1430 körüli kapuin jelent meg (NUSSBAUM 1994. 223–224., 158. kép). Ilyen számárhátívekkel díszített baldachin ismert a budai vár ásatásából, Mátyás vagy II. Ulászló idejéből (PAPP 2005. 154., No 12., 36. kép); a bártfai (Bardjov) plébániatemplom Kassai István által készített szentségházáról az 1460-as évekből (MM 1987. I.: 668., II.: 1606. kép), és talán szintén tőle, valószínűleg az 1470-es évekből a diósgyőri vár egy fülkeboltozatáról is (MM 1987. I.: 668., II.: 1592. kép).
- ²⁷ LUKÁCS 1983. 42.
- ²⁸ A birtokosokra ld.: MMT XI.: 112.; MAKSAI 1990. II.: 734.

Kisszekeres, református templom

A településre vonatkozó középkori adatokat csak a legutóbbi időben választották szét a Nagyszekeresrel és két további, utóbb beléjük olvadt, szintén Szekeres nevű településsel kapcsolatos adatoktól. A középkorban Szekereskápolnának vagy Kápolnásszekeresnek hívott falunak a neve is mutatja, hogy már korán egyházi építménnyel kellett rendelkeznie. Az 1332-es pápai tizedjegyzékben Péter, az 1334-esben Pál nevű papját említik. A kápolna egy 1345-ös birtokmegosztó oklevélben is szóba kerül. Az 1351-ben említett, a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt szekeresi kápolna azonban nem lehet azonos a kisszekeresi épülettel, hisz előbbi számára Szekeresi László fiai csak ekkor kaptak engedélyt az erdélyi püspöktől, hogy benne misézhessenek és papot tarthassanak – mégpedig az anyaegyház jogainak megsértése nélkül. Épp ennek az anyaegyháznak kellett lennie a már jóval korábban kimutatható kisszekeresi templomnak, s az 1351-es adatot Nagyszekeresre lehet vonatkoztatni.¹

1. A templom alaprajza

A falusi méretekkal rendelkező, keletelt templom kisebb változtatásoktól eltekintve ma is középkori alakjában áll.² Ez az épület azonban nem azonos a XIV. századi forrásokból ismert kápolnával, melynek alapfalait részben a mai alatt, részben tőle délre az 1980-as évek-

2. Mérműves ablakok a szentélyen

ben történt ásatások során megtalálták. A korai épületből előkerült hajójának északi fala – melyre utóbb ráépült a mai templom hajójának déli fala –, északi diadalívpillére, és a hajónál keskenyebb szentélyének szintén északi fala, félköríves apszisának indításával együtt. Részben a mai szentély déli része alatt tárták fel a korábbi sekrestyéjének az alapfalait. A téglából emelt, apszisformája alapján az Árpád-korra keltezhető templom nyugati és déli részének falait nem találták meg, azok anyagát feltehetően kitermelték, hogy a mai templom építéséhez használják fel.³

A kutatások szerint egyetlen periódusban felépült jelenlegi templomnak téglalap alaprajzú a hajója, hozzá azonos szélességű, a szabálytalan tizenkét szög hét oldalával záródó szentély járul.⁴ Utóbbi északi oldalához egykor sekrestye csatlakozott, melynek alapfalait feltárták.⁵ Falazott torony létéről nincs tudomásunk. A téglából épített, ma egyterű templomot a középkorban dia-

dalív választotta ketté.⁶ Mind a hajót, mind a szentélyt kívül támpillérek erősítik. A hajó nyugati sarkain átlós pillérek láthatók, s északi falának közepén is áll egy utólag épített pillér.⁷ Egyik északkeleti sarkától és sekrestyéjének falcsatlakozási helyeitől eltekintve a szentélynek minden sarkán található támpillér.⁸ Az azonos kialakítású támok kétosztatúak, középkori részletformák nem figyelhetők meg rajtuk.

Meglehetősen szerény képet mutat a templom kevés középkori részlete. Lábazata és főpárkánya már nincs az épületnek. A valószínűleg 1936-ban, cementből készült előbbi a legutóbbi felújítás során távolították el, a főpárkányt pedig szintén a két háború közötti munkálatok alkalmával bonthatták vissza a falkoronával együtt.⁹ A templom jelenlegi nyugati bejárata is az 1936-os felújítás eredménye, de e helyen a korábbiakban is volt már

3. A templom belseje kelet felé

kapu.¹⁰ Talán ehhez tartozott az ásatások során előkerült, reneszánsz profilú keretkő.¹¹ A kapu felett a legutóbbi kutatáskor előkerült egy csúcsára állított négyzetet formáló, újkori ablak, melynek létéről korábbról is van információnk.¹² A hajó befalazott déli kapunyílását az 1980-as években bontották ki, és a befalazásból, de máshonnan is előkerült keretkövei alapján a bejáratot rekonstruálni lehetett.¹³ A lapos csúcsívvű kapu keretének profilja a nyílás felé vékony, rézsús lemeztagnál, felpálcagatagnál, a falsíkkal párhuzamos újabb lemeztagnál és nyújtott negyedhomorlatból áll, a profil a lábazat felső, rézsús felületéből nő ki. A hajó e déli falán két szegmensíves lezárású ablak látható, melyeket e falszakasz nagyobb mérvű felújítása során akkor alakíthattak ki, amikor a köztük lévő, a hagyomány szerint a Rozsályi Kun család sarkányfogas címerét mutató, XVII. századi (?) epitáfiumot is elhelyezték itt.¹⁴ A nyugatabbra eső ablak felett a kutatás során megtalálták a középkori nyílás félköríves záradékat.¹⁵ A szentélynek a déli és délkeleti falszakaszán

maradtak fenn eredeti ablakok. A kívül félkörösen, a mérműnél csúcsívesen záródó, rézsús béléttű nyílások kőből készültek, s kétosztatúak.¹⁶ A bizonytalan formájú és feltűnően gyenge kivitelezésű, kört és halhólyagszerű formát mutató mérművek egyetlen kőlapból vannak kifárgva.¹⁷ A szentélyzáradékon látható körablak a falhoz képest utólagos kialakítású, nehezen értelmezhető, furcsán elhelyezett hengertagjai vakolatból készültek.¹⁸ Az 1980-as években történt kutatások során előkerült a sekrestye

4. Szentséggház a szentély északkeleti falán

szentélybe vezető ajtónyílása és mellette egy négyzetes falifülkéje.¹⁹ Keleti és nyugati falának a szentélyhez csatlakozó csonkját kiegészítették, falainak többi részét térdmagasságig felfalazták.²⁰

A templom belsejében egyetlen további középkori részlet látható. Északkeleti falszakaszán álló téglalap alakú szentségtartófülke került elő, kőből készült keretezésének egy részével.²¹ A keret felületét utólag lefaragták, ahogy az alatta lévő konzolét is.²² Felül háromszögű, stilizált rozettával díszített, kő oromzat zárja a keretet, tetején kereszttel.²³ Az oromzatot kétoldalt kúszóleveles

fiálékat utánzó, a falra festett tornyocskák keretezik, s közepén, a keresztet magába foglalva egy számárhátívre emlékeztető, festett forma is látható.²⁴ E részletek színezése az oromzaton is megjelenik. A templom esetleges középkori boltozatára utaló nyomok – eltekintve persze a támpillérektől, amik azonban önmagukban nem jelentenek bizonyítékot – nem kerültek elő.

A kevés és részben gyengén kivitelezett forma szerencsére szolgál a számunkra annyi információval, hogy az épület keletkezésének ideje bizonyos határok között megállapítható. A valamelyest datálható részletek származhatnak egyetlen építési időből. A déli kapu nyomott csúcsíve és lapos, reneszánsz jellegű profilja, a keletebbre eső szentélyablak mérművének félköríves nyíláslezárást kettős halhólyaggal kombináló formája – akár közép-

kori, akár csak azt utánzó megoldásról van szó –, s a reneszánsz kerettörök együttesen a XVI. század első néhány évtizedére utal. Leginkább erre az időszakra jellemző a szentély és a hajó azonos szélességű kialakítása is.

Miután a XVI. század közepén a falu a Rozsályi Kun családnak már kizárólagos birtokát képezte, s a későbbiekben kimutatható a család itteni temetkezése is – a szentély alatti sírboltot legalábbis hagyományosan hozzájuk kötik –, leginkább nekik tulajdoníthatjuk a mai templom felépítését.²⁵

A fényképeket Mudrák Attila (2–4.) készítette, a rajz őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: 54903.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 283–286.; MEZŐ 2003. 443. (a pápai tizedjegyzék adatai itt még Nagyszekeres alatt); LUKÁCS 1996. 367.

(a Boldogságos Szűz titulus, azaz az 1351-es adat itt Kisszekeresre vonatkoztatva).

² Az épületre ld.: MMT XI.: 116–118. (Gergelyffy András); KALÓ 1993. 26–27.; KALÓ 1994. 38–41.; KALÓ 1999. 13.; SIPOS 2000. 31–35. – ld. továbbá a Lukács Zsuzsa vezetésével 1983–1987 között a templomnál folytatott, s a helyreállítást előkészítő ásások és falkutatások dokumentációját, KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 21470., 21956., 25615., 25616., 30037.

³ Ld.: Lukács Zsuzsa kutatási jelentéseit, KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 21470., 25616.; valamint LUKÁCS 1996. 366–367.

⁴ Az egységes építésre ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.

⁵ LUKÁCS 1996. 366.

⁶ Alapjait az ásások során megtalálták, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 25615., 25616.

⁷ Utóbbira ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.

⁸ A szentély délkeleti és záradékfal-szakaszának déli támpillért az újkorban elbontották, és a templom legutóbbi helyreállításakor építették vissza, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 30037.; KALÓ 1994. 38.

⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 21956.

¹⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.; Römer Flóris és Henszlmann is említi, hogy a nyugati kapu be van falazva, ld. HENSZLMANN 1864. 153.; KÖH Tudományos Irattár, Römer-hagyaték, ltsz.: 402/13.

¹¹ A két kőtag között lemeztaggal kialakított, derékszögben beforduló profilú faragványt az északi diadalív pillér alapozása körül találtak. Mérete alapján ajtónyíláshoz kellett tartoznia, KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 25615., 30037.

¹² KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.; Römer és Henszlmann körablakot említenek itt, ld.: HENSZLMANN 1864. 153.; KÖH Tudományos Irattár, Römer-hagyaték, ltsz.: 402/13.

¹³ Az ajtónak a küszöbköve maradt meg in situ, keretkövei közül pedig csak záradékrésze van teljesen újonnan faragva, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 30037.; KALÓ 1994. 38–41., 3. kép.

¹⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.; a Rozsályiak címerére ld.: CSERGHEŐ 1891. 9–15. képtábla; No 31., 37., 44. Az epitáfiumot Rozsályi Kun László szatmári várkapitányhoz szokás kötni (ld. pl.: KISS K. 1878. 565.; KALÓ 1994. 38.), alig kivehető felirata azonban közöletlen. A felirat már a 19. század közepén is rossz állapotú volt, mert Römer feljegyezte, hogy *a déli ajtó fölött, oldalt Kun czímeres,*

nehéz olvasású sírkő van, melynek fejtegetése több időt vett volna igénybe, mint a mennyyivel rendelkezhettem. – ld.:

KÖH Tudományos Irattár, Römer-hagyaték, ltsz.: 402/13.

¹⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.; 1987-ben a hajó belsejében ázott kutatóárokban talán ennek vagy ezeknek a középkori ablak(ok)nak találtak meg a maradványait, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 25616.

¹⁶ A templom legutóbbi felújítása során hiányos keretüket kiegészítették, osztójukat újrafaragták, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 30037.

¹⁷ Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy előre gyártott elemekről van szó (KÖH Tervtár, ltsz.: 21956.; KALÓ 1994. 38.), sőt, a nagyon alacsony, kontár minőség inkább helyben való készítésüket valószínűsíti. Tekintve, hogy a déli kapu kerete rendes kőfaragómunka, valamint hogy a mérművek egy kölönből való kifárgása arra utal, hogy készítőjük nem volt tisztában a mérművek előállításának gyakorlatával, még az is felvethető, hogy a jelenlegi darabok esetleg későbbi időszakból származó, a korábbiakat másoló pótlások. A keletebbre lévő ablak mérművében fennmaradtak eredeti, önkeretes üvegszemek, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 21469.

¹⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 25615.

¹⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 21956.; LUKÁCS 1996. 366.

²⁰ A sekrestye ajtaja felett ma megjelenik egy sátor tetős lezárású ablaknyílás. Hogy ennek volt-e bármilyen előzménye, és mi célú szolgált, a kutatási dokumentációból nem derül ki.

²¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 21469., 25615. A fülkét közvetlenül körbefogó keretből csak könyöklőrése maradt meg a szárkövek rövid indításával. Ez alapján tehát nem teljesen egyértelmű a jelenlegi kiegészítés, noha leginkább tényleg az a valószínű, hogy eredetileg is egyenes lezárással rendelkezett a tetején.

²² A konzol felületén utólag (?) befárgott M M szignatúra (?) látható.

²³ A rozettát utólagosan is rávésték a timpanonra, e forma a XII. századi feltűnése után teljesen időtlené vált, ld.: ENTZ 1994. 31.

²⁴ E festés talán inkább már a reformáció utánról, s nem a szentségfülle elhelyezésének idejéből származhat. Nem tűnik ugyanis logikusnak, hogy ha a fülle tetejére egyszer már faragott oromzatot helyeztek, miért festettek volna e fölé ugyanakkor még egy további, oromzatszerű formát is.

²⁵ MAKSAI 1990. II.: 729. 1515-ben birtokos volt még a faluban Cégényi Kende Péter, 1524-ben pedig a Drágfiak is, ld.: SZIRMAY 1809/1810. II.: 244–247. A sírboltra ld. pl.: KISS K. 1878. 565. Állítólag e templomból származik Rozsályi Kun Anna ma a Magyar Nemzeti Galériában őrzött epitáfiuma. Ld.: MNG 1984. No 131.

Sonkád, református templom

A Túr mellett, annak torkolatához közel fekvő település első említése – de legalábbis Sonkád földrajzi névként való legkorábbi felbukkanása – 1181-ből való.¹ Templomáról egyetlen írott adatot sem ismerünk a középkorból.

A falusi méretekkal rendelkező, keletelt épület jórészt ma is eredeti formájában áll.² Téglalap alaprajzú hajóházhoz egy-egy falszélességnyivel keskenyebb, kétszakaszos, a szabálytalan nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik keletről. A szentély északi oldalán a középkorban sekrestye állt, melyet keleti és nyugati falának a szentély északi falán és a hajó északkeleti sarkán talált csatlakozási nyomai, illetve feltárt alapfalai alapján a legutóbbi helyreállításakor visszaépítettek.³ A hajó nyugati oldalához a XIX. század elején tornyot emeltek, melynek középkori előzményére nincsenek adatok.⁴ A templom sarkain kényszerű, átlós elhelyezkedésű, azonos kialakítású támpillérek állnak.⁵ Támpillér tagolja a szentély déli falának közepét is, és egykor pillérek támasztották a hajó két hosszfalának középső szakaszát, melyek közül az északit a legutóbbi felújításnál visszaépítették, a délinek pedig kibontották a korábban vakolattal fedett bekötési csonkját.⁶ A táмок eredeti lefedése és vízvetőik egykori kialakítása nem ismert, utóbbiak mai formája újkorinak tűnik. A templom falait törtekőből emelték, a szerkezeti elemeket sárgás-szürkés színű riolittufából faragták.⁷

A templom hajóján és szentélyén egységes, egyszerű rézsús kialakítású, kőből faragott lábazati párkány fut körbe, amely – bár jelentős szakaszai cserélt kövekből állnak – a középkori állapotot mutatja. Az eredeti főpárkány nem maradt fenn, a falkoronát valamikor az újkorban több téglasorral megmagasították. A templom egykori nyugati, ma a tornyaljban található kapuja erősen átalakított.⁸ Záradékrészét elbontották, s profilozott szárköveinek a nyí-

lás felé eső oldalát lefaragták. Fennmaradt profilja kívülről vékony, rézsús lemeztáglából, félpálcátáglából, újabb, a fallal párhuzamos lemeztáglából és egy homorlat indításból áll.⁹ A profil a felülről rézsúvval záródó lábazati tömbből nő ki. A templom egykori nyugati homlokzatának nem ismerjük több középkori részletét. A hajó déli falát két ablak és a lefaragott támpillértől közvetlenül keletre egy ajtó bontja meg. Az azonos méretű, elhelyezkedésű és kialakítású, részben átalakított ablakok középkoriak. Kőelemekből összeállított, rézsús bélletük felül csúcsívesen záródik, a nyílás záradékból azonban a mérmű már hiányzik. Méreteik alapján eredetileg kényszerű ak lehettek.¹⁰ Az 1759-ben készített fa szélfogó a déli ajtót részben eltakarja.¹¹ Az ajtó szemöldökgyámos lezárású, profilja a nyílás felé vékony, rézsús lemeztáglából, félpálcátáglából, a falsíkkal párhuzamos újabb lemeztáglából és nyújtott negyedhomorlatból áll. A profil a lábazatot felülről lezáró rézsús felületből válik ki.¹² A profiltagok a záradékrészen átmetsződnek egymáson, a pálcátágl a négyzetes, külső keretlezárás sarkaiban is áthatást alkot. A hajó északi falán nem jelennek meg nyílások. A szentély

1. A templom délkelet felől

2. A szentély belseje nyugatról

lyen két ablak látható, mindkettő a déli falon. Kialakításukon, elhelyezkedésükön és méreteiken túl fennmaradásuk mértéke is megegyezik a hajóablakokéval.¹³

A hajó belsejében az eddig említetteken kívül nincs több középkori részlet. A csúcsíves diadalív pilléreit a váll-

vonalig nem tagolja profil, onnantól a hajó felé néző oldalukon élszedés fut. A pillérek egy-egy, építésükkel feltehetően egyidős, festett felszentelési kereszt látható.¹⁴ A szentély északi falának nyugati szakaszán helyezkedik el a lapos számráthátívvá záradékkal kialakított sekrestyeajtó. Profilja a nyílás felé félfecskefarkokból, félhomorlatból és félpálcátagból áll, amely vékony, rézsús lemeztaggal záródik. A profil a keret lábazatának rézsús, felső síkjából válik ki. A szentély északi falának keleti szélén szentségtartófülke mélyed a falba. Az álló téglalap formátumú fülke kőkeretének a felületét utólag lefaragták, ma már csak annyi látható rajta, hogy a nyílást követve valamilyen profil futott körbe rajta. A szentély körítőfalain egykori bordás boltozatának lenyomatát is feltárták. A boltozat kétszakaszos volt és konzolokra támaszkodott.¹⁵

A toronytól eltekintve a templom egyetlen periódusban épült.¹⁶ Közelebbi datálására csupán a három ajtókeret áll rendelkezésünkre. Ezek együttesen a XV–XVI. század fordulójánál korábbra nemigen tehetők – főleg ha figyelembe vesszük a déli kapu profiljának lapos, reneszánsz jellegű megformálását –, és a XVI. század nagyjából első harmadában, felében bármikor elképzelhetők.

Noha úgy tűnik, ebben az időszakban a Csaholyi család már nem volt olyan mértékben kizárólagos birtokosa a falunak, ahogy a korábbiakban, a jó néhány egyéb birtokos mellett még a XVI. század közepén is övék volt a település legnagyobb része.¹⁷ Így aztán a templom emelésében a legmeghatározóbb szerepe ennek a családnak lehetett, még akkor is, ha egyéb, a faluban birtokos személyeket sem zárhatunk ki az építkezést támogatók köréből.

A felvételeket Papp Szilárd (1.) és Mudrák Attila (2.) készítette.

JEGYZETEK

¹ BALÁZSIK 1999. 655.; NÉMETH 2008. 267.

² A templomra ld.: MMT XI.: 37. (Gergelyffy András); BALÁZSIK 1999. 655–658.; MIKLÓSI-SIKES 1999. 22–26.; ROMÁN 1999. 90–92.

³ BALÁZSIK 1999. 656.; MIKLÓSI-SIKES 1999. 24–25. A sekrestyét az északi szentélyfalon megtalált boltváll alapján egykor dongaboltozat fedte, ld.: ROMÁN 1999. 92.

⁴ BALÁZSIK 1999. 658.

⁵ Kivételt a hajó délkeleti sarkának támszárnya jelent, amely merőlegesen áll a déli falra.

⁶ BALÁZSIK 1999. 657. – alaprajz.

⁷ Az újonnan visszaépített részeket a megkülönböztetés miatt téglából készítették.

⁸ Az átalakításra a torony építésével kapcsolatban kerülhetett sor, ld.: BALÁZSIK 1999. 658.

⁹ A profilt a sekrestyeajtó keretének profilja alapján a templom legutóbbi helyreállításakor kiegészítették, töredékes homorlata után a nyílás felé ma félfecskefarkos tagozattal záródik (a sekrestyeajtón ez a tagozat a profil külső szélén fut körbe).

¹⁰ A szarkövek középső részén még látható a függőlegesen felfutó, a tokhornyot is magába foglaló mérműprofil.

¹¹ BALÁZSIK 1999. 658.

¹² A keret profilja teljesen megegyezik a kisszekezeresi templom déli kapuján és a nagygyéci templom sekrestyeajtóján láthatóval.

¹³ Záradékrészük csúcsa enyhén lekerekített, ami arra utal, hogy bélietük e részükön már nem az eredeti kőelemekből áll, hanem részben valószínűleg falazott.

¹⁴ BALÁZSIK 1999. 657.

¹⁵ BALÁZSIK 1999. 656.

¹⁶ BALÁZSIK 1999. 656. Az egységes építkezésnek az sem mondható feltétlenül ellent, hogy a szentély és a hajó alapozásának mélysége 15–20 cm-rel eltér egymástól (ezt az adatot a templomnál feltárást végző Balázsik Tamásnak köszönöm). A mélyebb hajóalapozás szóllhat esetleg a nagyobb méretű térnek, vagy akár a hajó felett feltételezhető fa harangtoronynak is.

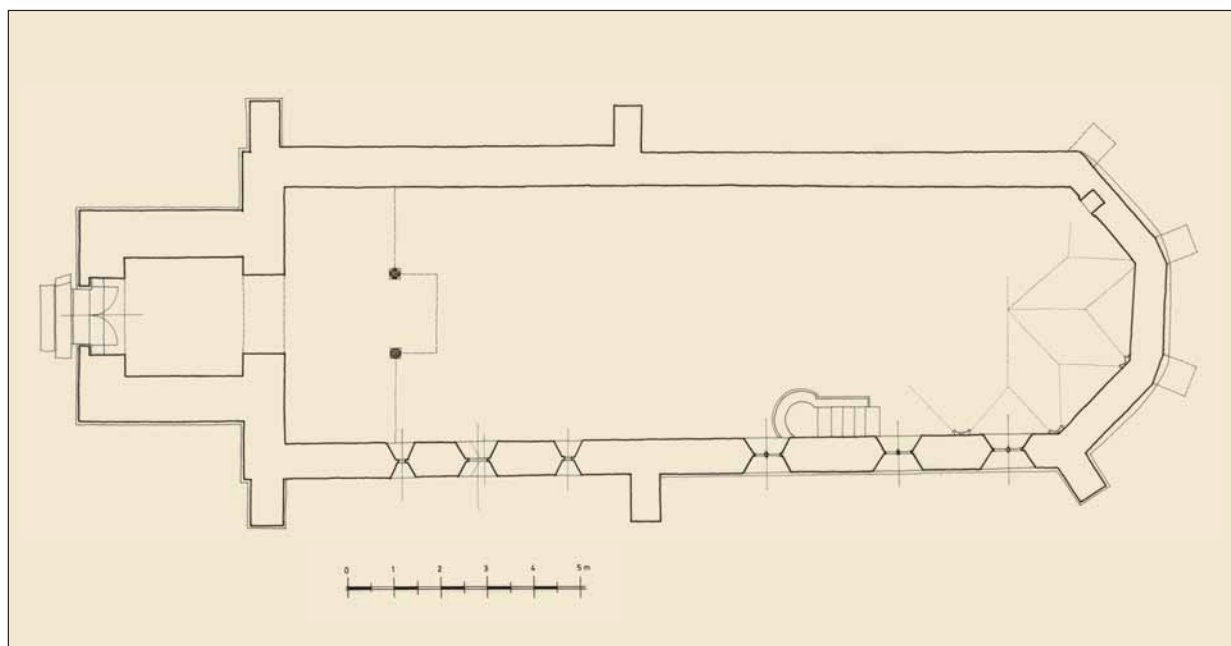
¹⁷ MAKSAI 1990. II.: 738.; BALÁZSIK 1999. 655–657.; NÉMETH 2008. 267.

Nagygéc, volt református templom

Géc írásos múltja éppen 730 évre vezethető vissza: 1280-ban említik a magát a faluról Gécinek nevezett Simon fia Miklóst, aki a határ túlsó oldalán fekvő Petét (Petea) tartotta zálogban. Néhány évtizeddel később az idevaló Ábrahám, Szatmár megye egyik szolgabírája, s nem véletlen, hogy ez időben néhányszor a megye is itt tartotta üléseit. A pápai tizedjegyzékek szerint az erdélyi püspökség ugocsai főesperessége alá tartozó egyházának Miklós papja 1332-ben 4, 1333-ban 2, 1336-ban 6 garas pápai tizedet fizetett, tehát a falu az átlagos méretű szatmári falvak közé tartozott. Egy 1339. évi birtokosztás alkalmával megnevezik a templom titulását: eszerint Géc templomát az egyik apostolfejedelem, Szent Péter tiszteletére szentelték. A géci nemesek a XV. század elején kihaltak, birtokaikat a Csákiak, Daraiak, Piliskeiek örökölték meg, bizonyára a beházasodások következtében.¹ Közülük kerültek ki a géci templom XV. század végi bővítői is. Nagygéc község református temploma az 1970.

évi árvíz óta üresen álló, funkcióját veszített, elhagyott épület. 1986–1987-ben Németh Péter vezetésével régészeti és műemléki kutatást végeztek a templomban abból a célból, vajon áttelepíthető-e a nyíregyházi Sóstói Múzeumfaluba az épület, értékeinek veszélyeztetése nélkül? Politikai nyomásra azonban ez az idea elvetélt.²

A géci, Szent Péter tiszteletére dedikált templom a XIII. század második felében – közelebb a századfordulóhoz – épült. Ebből a téglából rakott hajó falai maradtak fenn mára, melyek közül a délit három félköríves záródású, keskeny résablak töri át. Az északi oldalhoz sekrestye csatlakozott, ennek ajtaját a templom XV. századi bővítéskor befalazták, s az elbontott sekrestye alapfalai által határolt területet csontkamrának (*ossarium*) használták. A templom bejárata a nyugati oldalon volt, Henszlmann Imre leírásából tudjuk, hogy félköríves záródású volt, többszörösen tagolt idomtéglaívből rakva. 1896-ban a ma is álló, háromszintes, zömök, gúlisasakos torony emelése-

1. A templom alaprajza

2. A templom déli homlokzata

kor a bejárat bővítésével tüntették el a román kori kaput. A géci első templom szentélyzáródását nem ismerjük, ezt a gótikus bővítéskor az alapokig kiszedték, s a templomba történő temetkezésekkel lehetetlenné tették annak régészeti módszerekkel történő kikövetkeztetését. A templomépületet kívülről eredetileg nem vakolták, így szépen érvényesült a hosszú, lapos téglákból rakott falszövet, amelyben itt-ott mázas téglák is láthatók. A belsőt erősen meszes, aprókavicsos durva vakolattal takarták. A XV. század végén vagy az 1500-as évek elején került sor a templom keleti irányú bővítésére. Ekkor a román kori szentélyt elbontották, diadalívét lefaragták, s a hajót eredeti szélességének megtartásával meghosszabbították. Az így kialakított teremtemplom mindkét külső oldalán a régi és az új (tehát a román kori és a késő gótikus) falak csatlakozását háromosztású támpillérral takarták, ugyanakkor a román kori templom támpilléreit elbontották. A déli oldalon három mérműves, csúcsíves ablakkal áttört falszakasz csatlakozik a román kori hajóhoz. Az ablakok egyszerű, halhólyag motívumos kőrácsait a barokk korban kitördelték, s az ablakbéllet záródását is félkörívesre alakították. A nyolcszög három oldalával záródó szentély négy sarkának támpillérei közül ma csak egy áll, a többit a XVIII–XIX. században lefaragták. Az északi oldalon épített új sekrestyét is elbontották a reformáció idején, az odavezető, kőből faragott, körtetagozatos számárhátívben záródó sekrestyeajtót befalazták.

A hajó román kori részének mennyezete síkfedéses volt, a gótikus bővítést eredetileg hálóboltozat fedte, melynek faragott kőből készült bordaindításai a szentélyben még láthatók. A déli oldalon a falban szegmensíves záródású ülőfülkét alakítottak ki a földesúri család számára. A szentély északkeleti zárófalába kora reneszánsz, fogsordíszes szentségtartó fülkét építettek be. Nyílása pálcatagozatos keretezésű, lent háromszögű lapos gyámmal, amelyen a kerettagozatok folytatódnak. A gótikus belsőt csontszínű meszes vakolattal borították.

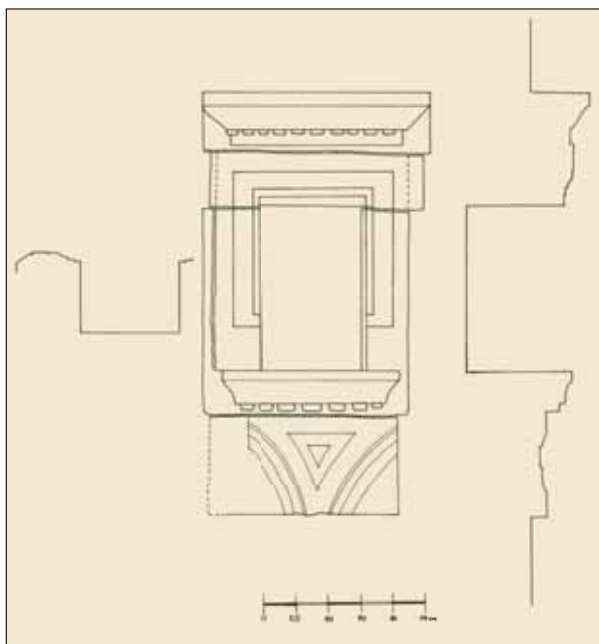
A két gótikus ablak közötti szószerket a XVIII. században építették téglából, illetve gótikus faragott kövekből (talán az egykori karzattartó oszlopok lábazatából?).³

N. P.

Az épület első periódusának részleteiből a hajó déli falának ablakai maradtak csak meg. A két szélső, azonos magasságban elhelyezkedő nyílás vékony, félköríves lezárású és rézsús bélletű. A középső, felül kosár-, vagy szegmensíves záródó ablak széltében és lefelé is nagyobb. Mai formájában minden bizonnyal újkori kialakítás, de záradékának nagyjából a közepén némi törés érzékelhető ívében, ami arra utal, hogy a másik két nyíláshoz hasonló, rézsús ablakból alakították át, s az eredeti ablak a mainak a jobb felén helyezkedett el.⁴ Az 1864-ben a helyszínen járt Heszlmann Imrétől és Rómer Flóristól rendelkezünk még némi információval e korai templom lábazati kiala-

kításáról, illetve nyugati bejáratáról is, melyek ma már nincsenek meg.⁵ A lábazat párkányát Rómer vázolta fel jegyzetfüzetében: az alul derékszögű beugrásból, fölötté félpálcátagból álló profil mellé azt is odaírta, hogy téglából készült.⁶ A félköríves nyílású és archivoltú, bélletes nyugati kapu szintén téglapítmény volt, és felül háromszögű oromzat zárta le. Béléte két derékszögű beugrásból, bennük egy-egy háromnegyedoszlopból állt, melyek Rómer profilrajza alapján bizonyosan nem monolit oszlopok voltak.⁷

A hajóhoz később hozzáépült szentély szerkezeti elemei jobbra faragott kőből készültek. Lábazati párkányáról már volt szó, főpárkánya barokk formát mutat. Egyetlen, délkeleti sarkán fennmaradt, kétosztatú támpilléren kőből faragott fedlapja és vízvetői is láthatók, melyeken a profil már nem vehető ki. Rómer azonban ezek közül is lerajzolt egyet, ami a szokványos, rézsűbe metszett félhomorlatot mutatja.⁸ A szentély déli falán három azonosan kialakított és azonos elhelyezkedésű, rézsűs bélletű, csúcsíves nyílású ablak látható. A kétosztatú ablakok záradékában fennmaradtak a mérművek, osztója azonban egyiknek sincs már meg. A középső és a nyugatra eső ablak kőrácsa azonos, a félköríves nyíláslezárások felett két, egymásnak támaszkodó mandulaforma jelenik meg. A keleti ablakban itt összeboruló halhólyagpár látható. A mérműveket nem gazdagították orrtagokkal. A bélletek rétegekövei sehol nem adják ki a teljes falvastagságot, hanem kívül-belül téglával kipótolták. Valószínűleg ezzel függ össze az a jelenség is, hogy az ablak-

3. A szentséggház felmérése

bélletek két szélén falelválások láthatók, és az ablakzáradékok felett attól független téglathidalások jelennek meg.⁹ Mindez arra utal, hogy az ablakkereteket valószínűleg az építkezés egy későbbi fázisában, utólag helyezték el a falban.¹⁰

A hajóban középkori részlet nem látható. A szentély belsejében, az északi falon előkerült a nyomott számárhátívvel záródó sekrestyeajtó. Keretének laposan kidolgo-

4. Boltindítás a szentély záradékfalának déli sarkában

zott profilja befelé vékony, rézsűs lemeztagból, félpálcátagból, a falsíkkal párhuzamos újabb lemeztagból és nyújtott negyedhomorlatból áll. A profil alul merőlegesen befordul a nyílás felé, a számárhátív csúcsát egy vízszintes félpálcaszakasz metszi át. A szentély északkeleti falán reneszánsz szentségfülke látható. Alul íves oldalú, háromszögű konzolra támaszkodik, melynek a szélén

profilozás fut körbe. E felett vízszintes, fogrovatból és szímatagból álló profilú párkányra ül rá a fülkekeret. A keret profilja kímatagból és lemeztagból áll, s alul merőlegesen befordul a nyílás felé. A szerkezetet fent újabb vízszintes párkány zárja le, két negyedhomorlat közt fogrovatból álló profillal. A szentély déli falán, a keletre eső ablak alatt szegmensíves lezárású, falazott ülőfülke mélyed a falba. A boltozatból négy indításnak maradt fenn az alsó szakasza. Valamennyi két-, egyszer hornyolt profilú bordából áll, melyek alsó része meglehetősen különös, részben a fecskefarkas boltindításra visszavezethető for-

5. Boltindítás a szentély déli falán

mát mutat. A két keleti sarokban lévő indítás azonos kialakítású, a falból visszametszéssel kiváló bordaorrlemez egy rövid szakaszon egymás mellett párhuzamosan futnak felfelé, majd anélkül, hogy átmetsződnének egymáson, kétszer megtörő vonalban szétválva folytatódnak tovább. A déli falon lévő indítás ettől csak annyiban különbözik, hogy a bordák itt átmetsződnének egymáson, és ez alatt hosszabb szakaszon futnak lefelé párhuzamosan, mint a záradéksarkoknál. A délkeleti sarokban három, visszametszéssel induló orrlemezt látunk egymás mellett, majd a középső rövid szakasz után kettéválik és beleolvad a két szélső bordába. Az indítások elhelyezkedése alapján a szentély boltozata eredetileg háromszakaszos volt, a bordák számából pedig egyértelmű, hogy a keresztboltozatnál bonyolultabb formával, majdnem bizonyosan hálóboltozattal kell számolnunk.¹¹

A templom első periódusának a keletkezése a formák alapján – s itt leginkább még a kapu jön szóba – csak tágabb határok közt adható meg. Típusát, melyre legalábbis oszlopok nélkül számos példát találni Szatmárban (ld. pl. Csaroda, Csengersima, Gacsály, Gyügye, Vetés, Zajta), a XIII. század második felére, a XIV. század első felére szokás datálni. Nem csúcsívvél, hanem félkörívvél lezárt nyílása e perióduson belül inkább a román korhoz köti a nagygyéci kaput, de talán nem a legkorábbi évtizedekre. Azt sem zárhatjuk ki azonban, hogy építése már átcsúszott a 14. század elejére. A késő gótikus szentély részletmegoldásai mind ugyanabból a korszakból származnak. A teljesen orrtag nélküli, halhólyagformát is felhasználó mérművek 1500 körül és az azt követő évtizedekben mutathatók ki a magyarországi építészetben.¹² A fecskefarkas boltindítás ugyan az 1480-as években már megjelent, de a Nagygyécen látható, ennek félreértéséből keletkezett, provinciális ízü formák aligha készülhettek a századforduló előtt.¹³ Ha az 1490-es évek vége elvileg szintén nem zárható ki, sokkal inkább a XVI. század első két-három évtizedére mutatnak a szentélyben feltűnő reneszánsz formák is: a sekrestyeajtó keretprofilja és a szentségfülke.¹⁴

A XVI. század első harmadában bekövetkezett építkezés patrónusának vagy patrónusainak a meghatározásához nem ismert elegendő adat. Habár a XV. században a falu birtokosai közt kimutathatók a Becskiek, a Csákiak, a Daraiak vagy a Drágfiak is, a XVI. század közepén a településnek már Becski István az egyedüli tulajdonosa.¹⁵

P. Sz.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, a rajz őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: 37009 (1.).

6. Boltindítás a szentély délkeleti sarkában

JEGYZETEK

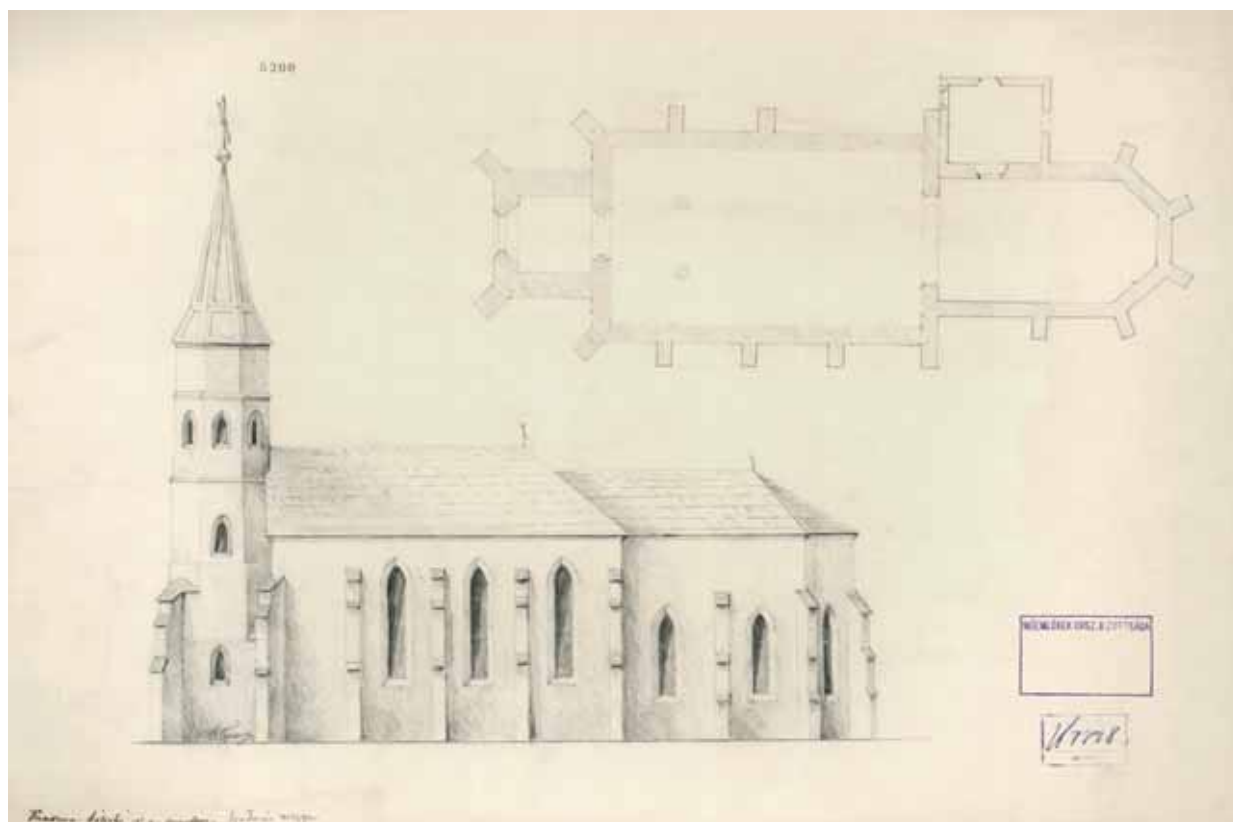
- ¹ A történeti adatokat ld.: NÉMETH 2008. 94–96.
- ² Ld. *A múlt emlékei* 1989. c. kötet 5. oldalán olvasható ajánlását.
- ³ A régészeti és a műemléki kutatás képei a fenti kötetben (3–16. kép), s ugyanott olvasható NÉMETH PÉTER: A nagygyéci református templom ismertetése című előzetes beszámolója, 35–36.
- ⁴ Erre utalhat az is, hogy a mai ablak függőleges tengelye a két szélsőhöz képest nem teljesen középen helyezkedik el, de ha jobb bélietéből kiindulva a feltételezett eredetit kiegészítjük, annak tengelye éppen a szélsők közti táv felére fog esni. Megjegyzendő mindenestre, hogy az erősen fugázott falszövetben a nyílás megnagyobbításának jelei jelenleg nemigen érzékelhetők.
- ⁵ A kapu akkor tűnt el, amikor 1896-ban a templom nyugati homlokzatához tornyot építettek. Az építkezéshez a település a MOB támogatását is igyekezett elnyerni, de Sztéhló Ottó véleménye alapján a MOB a torony építést nem támogatta, bár nem is kifogásolta: „a többszörösen átépített templom műemléki jelleggel többé nem bír s a hitközség által a templom elé tervezett torony felépítése – ámbár az épület csinosítása céljából ezen építkezés nem indokolt – művészeti szempontból rajta rontani nem fog.” Ld.: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1895/87., 102., 199., 205.
- ⁶ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 126. Noha Rómer nem jelölte, hogy a párkányt a hajóról, vagy a templom jóval későbbi szentélyéről rajzolta-e le, azért köthetjük inkább az előbbihez, mert a szentélyen – ellentétben a hajóval – ma is megvan a lábazati párkány. Ez két, visszaugratott téglasorból áll.
- ⁷ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 126–127.; HENSZLMANN 1864. 146.
- ⁸ KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 126.
- ⁹ A falelválás mindhárom ablaknál egyértelmű, az áthidalás a középső ablak felett világosan látható, a keletinél a vakolat miatt csak a nyugati indítása vehető ki, a nyugatinál pedig vakolat fedi a felületet.
- ¹⁰ Ld. ugyanezt az eljárást Szatmárban Nagyszekeres, Szamosbecs és Túrlicse református templomainál is.
- ¹¹ A bordák valamelyest érzékelhető iránya alapján nem kizárt, hogy a legegyszerűbb hálóboltozat fedte a szentélyt, amely Magyarországon a pozsonyi vár kaputornyának átjárójában jelent meg legkorábban, ld.: FIALA 1969. 25–28., VII/2. kép.
- ¹² PAPP 2005. 91., 134–135.
- ¹³ PAPP 2005. 88–89. – a forma előtörténetére uo., 93–97.
- ¹⁴ Évszámos reneszánsz szentségházaink mind a 16. századból valók. A nagygyéci kizárólag reneszánsz formákat mutat, vö. MIKÓ 2005. 205–208.
- ¹⁵ CSÁNKI I.: 491–494.; MAKSAI 1990. II.: 733.

Krasznabéltek, római katolikus templom

A Kraszna egyik jobb oldali mellékpatakjáról elnevezett, a megye déli részén fekvő település a XIV. század végén lett királyi tulajdonból földesúri birtok. Az ekkor országos vásár tartására is engedélyt kapó Béltek (Beltiug) a XV. század közepén már mezőváros. András nevű plébánosát 1333-ban említi a pápai tizedjegyzék, az erdélyi püspökség szatmári főesperességének területén fekvő településen ekkor tehát már kellett állnia templomnak. Egy 1424-es oklevélből tudomásunk is értesülünk: Szűz Máriának volt szentelve.¹ Drágfi János országbíró 1524-ben kelt végrendeletében száz forintot és egy eke földet hagyott a bélteki egyháza, s a Mohácsnál, a csata előtt

kiegészített testamentumában a templom miserendjéről is szó esik.²

A középkori, jelentősebb méretű épület ma már csak részben áll. A templomot az 1910-es években Foerk Ernő tervei alapján ugyanis nagyobb mértékben átalakították és kibővítették.³ Hajójának nagy részét elbontották, helyére rá merőleges, észak–déli kiterjedésű hosszházat építve ki. A templom középkori kinézetéről azonban szerencsére fennmaradt egy 1866 előtti ábrázolás, amely az alaprajzát és a déli homlokzatot mutatja.⁴ Miután a templomon 1730 körül folytak bizonyos munkálatok – tetőszerkezetét legalábbis újraépítették –, s 1862-es

1. A templom alaprajza és déli homlokzata, R. Feiser (?) rajza, 1866 előtt

leégéséről is tudunk, a rajzon megjelenhetnek későbbi időszból származó részletek is.⁵

A jelentősebb méretű középkori szentélyt nem bontták le, az ma mellékkápolnaként a Foerk-féle templom közepéből ágazik el kelet felé. Az átépítés ellenére fennmaradt néhány részletformája, s részben tagolása is. A téglából emelt, a nyolcszög öt oldalával záródó épület-rész kétszakaszos.⁶ Kívül a körbefutó modern lábazat kőlapokból van összeállítva, a koronázópárkány pedig szintén újkori. A templom déli homlokzatát ábrázoló rajzon a főpárkány azonban nem a mai formáját mutatja, hanem talán még a középkorit. Amennyire kivehető az ábrázoláson, profilja alulról pálcatabból, homorlatból és rézsűből állt.⁷ A szentély sarkait és déli falának középső szakaszát háromosztatú, részletformák nélküli támpillérek támasztják, melyek kialakítása megegyezik a rajzon láthatókéval.⁸ Az északi oldalon nincs pillér, ide csatlakozik egy négyszög alaprajzú, középkori részleteket nem mutató melléktér, amely minden bizonnyal az eredeti sekrestye épületére vezethető vissza.⁹ A szentélyt a déli falán kettő, délkeleti és záradékfalán egy-egy csúcsíves, rézsűs bélletű, magas ablak tagolja, melyek kialakítása, méretei és elhelyezkedése azonos. Az ablakok közül csak a déli fal keletre eső ablaka szolgál jelenleg is nyílásként, a többinek a külső, illetve belső oldala, vagy maga a nyílása ma el van falazva.¹⁰ Belül a keleti fal ablakának a záradékában épen maradt az orrtagok nélküli mérmű is, amely egyenes szakaszok által felosztott három mezőben eltérő helyzetű, de azonos formájú, hármas halhólyagokat mutat.¹¹ Ezt, esetleg egy ugyanilyen mérművet Schulcz Ferenc is lerajzolt, amikor 1864-ben Rómer Flórisssal és Henszlmann Imrével a helyszínen járt.¹² A szentély belsejében a 2011-es falkutatások előkerült még néhány további, középkori részlet is.¹³ Az északkeleti sarokban láthatóvá vált az egykori szentségtartó téglából falazott fülkéje, a déli falon pedig szintén téglából falazva egy szegmensíves lezárású ülőfülke került elő. A szentély keleti végén álló, vastagon vakolt oltármenza, melyet előlről és oldalról neogótikus foglalat takar, lehet középkori eredetű, ahogy csúcsíves záródású diadalívnek falazata is, melynek azonban díszítése, profilozása – legalábbis részben – a XX. század elejei átépítésből származik. A templomról fennmaradt ábrázolás alaprajzán, a diadalívpilléreken mindkét irányban élszedéses profilt jelöltek, s kelet felé ma is élszedés fut rajtuk végig.¹⁴ A szentély a középkorban majdnem bizonyosan boltozva volt, aminek ma már a padlástérben sem látni nyomát.

A templom hajójából az átépítés miatt csak nyugati végének egy rövid szakasza maradt meg.¹⁵ A hajó többi részéről a szóban forgó ábrázolás szolgál információkkal. A rajz téglalap alaprajzú teret mutat, amely majd két-két falvastagsággal szélesebb, mint a szentély.¹⁶ A hajót kívül

2. A szentély délkeletről

támpillérek támasztják. Nyugati sarkain egy-egy átlós, a keletiekén a hosszfalakra merőleges elhelyezkedésű pillérek állnak.¹⁷ Ezeken kívül a déli falat három pillér, s velük azonos tengelyben az északit kettő támasztja.¹⁸ A támpillérek a szentélyen lévőkhöz hasonlóan háromosztatúak, de tagolásuk arányai mások. Felső lezárásuk alatt feltűnően rövid szakasz után következik homlokoldaluk első visszaugratása. A középkori támpillérekhez képest ez meglehetősen szokatlan arány, s azzal együtt, hogy a pillérek a csúcsíves ablakoknak csak a záradékszakaikig nyúlnak fel, utólagos beavatkozásra utal.¹⁹ Majdnem bizonyos, hogy a hajó falkoronáját talán az 1730 körüli tetőépítés során, vagy az 1862-es tűzvészt követően visszabontották, s ekkor kerülhetett sor a támpillérek megkurtítására is, kialakítva nem túl szerencsés arányaikat.²⁰ Ebből az is következik, hogy a hajó eredetileg magasabb lehetett a szentélynél, továbbá hogy a rajzon látható főpárkány nem lehet középkori.²¹ A támpillérek között a déli hajófal három keleti szakaszában egy-egy csúcsíves, rézsűs bélletű, a szentélyen láthatókhöz hasonló, de azoknál jóval magasabb ablakot ábrázolt a rajz szerzője. Mérművek itt sem jelennek meg a záradékok-

3. A szentély belseje kelet felé

ban. A hajó északi oldalát nem bontották meg ablakok.²² Annak okáról, hogy a déli fal nyugati szakaszában miért nem jelenik meg ablak – itt egyébként ma sem látható nyílás –, az alaprajz ad felvilágosítást. A hajó belsejében, e szakasz keleti támpillér vonalától kissé keletre, két négyzetes pillér látható, melyek nyilvánvalóan nyugati karzatot hordtak.²³ A hajóból ma rézsűs bélletű, csúcsíves ajtón lehet belépni a toronyba, amely valamelyest őrizheti még a középkori formát.²⁴ Az egykori hajó nyugati falának belső oldalán, a karzat szintjén nagyméretű, rézsűs bélletű és csúcsíves záradékú, elfalazott ablaknyílás jelenik meg középen. Hogy ennek a fal azon szakaszán, amelyhez kívülről a torony csatlakozik, mi volt a funkciója, nem világos.²⁵

A templom tornya középkori, de a külsejét részben átalakították.²⁶ Alaprajza a földszinten négyszögű, de már a legalsó ablakok záradéka felett nyolcszögbe megy át. E nyolcszögletű, fokozatosan keskenyedő részén három vízszintes osztás látható: az alsó csak minimális falsík-

visszaugratásként jelentkezik, középen vékonyabb, majd feljebb vastagabb párkány fogja körbe a tornyot. A formája alapján bizonyosan újkori sisak alatt koronázópárkány is megjelenik. A három párkány pálcátagos profilja eltér egymástól, de pontos alakjukat nem lehet kivenni a rajzon.²⁷ A tornyon három szinten jelennek meg ablakok. Legalul a négyzetes részen, majd a nyolcszögű szakasz vékonyabb párkánya alatti és feletti szinten. Míg az előbbi két esetben egy-egy ablakot látni, a két párkány által közrefogott, s már ezzel is kiemelt felsőbb szinten mindhárom megjelenő toronyoldalon áttöri a falat ablaknyílás. A mai kialakítás nagy valószínűséggel azt is megmutatja, hogy a tornynak a rajzon nem látható oldalain hol voltak az ablakai. A négyzetes rész mindhárom szabadon álló oldalát áttöri ablaknyílás, ezek felett középen szintén vannak ablakok, de itt az átlós falakon még nem, a legfelső, ablakos emeletnek pedig már minden oldala nyílással tagolt. A rajzon az összes ablak nagyjából azonos méretű és kialakítású. Formájuk miatt biztos, hogy középkori részletekről van szó: rézsűs könyöklőpárkányukról profilozott bélletek indulnak felfelé, s felül csúcsívesen záródnak.²⁸ A torony két nyugati sarkát egy-egy átlós elhelyezkedésű támpillér támasztja. A pillérek háromszatúak, és arányaiuk hasonlóak a hajón látható pillérekéhez. Felső harmaduk

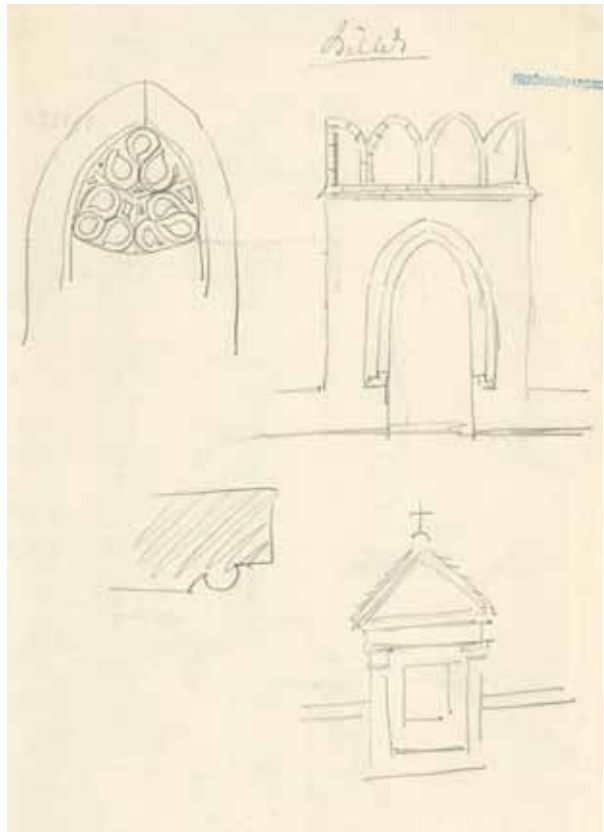
4. Címertábla a hajó nyugati bejárata fölött

elvileg már a torony nyolcszögletű részére esik, de éppen a velük való csatlakozás miatt a torony e sarkai itt még négyzetesek, s csak a pillérek lezárásának folytatásaként, gúlás átmenettel változnak nyolcszögletűvé.²⁹ A torony jelenlegi, egyszerű kialakítású nyugati bejárata bizonyosan nem középkori.³⁰ A toronyaljban a hajóba vezető ajtó felett kőből faragott, enyhén íves felületű, háromszögű pajzs látható. A pajzsról és a körülötte lévő falmezőről a 2011-es munkálat során az utólagos festésréteget eltávolították. Előbbi felületének legkorábbi rétegén vörös színű vonalakból álló, töredékes „ábra” került elő, a falmezőn a pajzsot körbefogó, festett, reneszánsz babér(?)koszorú és alatta egy sávban leveles indadísz.³¹

A templommal összefüggésben két kapuábrázolás is fennmaradt, melyek egyikének sem teljesen világos az értelmezése. Schulcz az említett mérmű mellé lerajzolt egy reneszánsz pártázattal lezárt, csúcsíves nyílású kapu(építmény)t, amelynek egyszerű, pálcatagos profilját is felvette.³² Erről a kapuról beszél Henszlmann is, amikor azt írja – sajnos pontosabb helymegjelölés nélkül –, hogy *eredeti a fő kapuja fölötti két egész és két fél csúcsívből álló fries*.³³ A rajz a kaput fal elé kiugró, pontosabban a két oldalról hozzá csatlakozó alacsony, falszakaszként értelmezhető részletek miatt inkább szabadon álló építményként ábrázolja. Erre utal pártázata is, melyet nehezen lehet elképzelni falsíkkal összefüggésben. A középkori épületbe ilyen építményt sehova sem lehet beilleszteni.³⁴ Leginkább a templomot keletről és délről máig körbevevő, alacsony kerítésnek lehetett a XVI. századnál nem korábbi, toronyszerű bejárata.³⁵

A másik kaput egy archív, a rajta látható plakát alapján az 1940-es második bécsi döntés után készült fénykép őrizte meg a számunkra.³⁶ A tagolatlan lábazatból kinövő, három vaskos hengerrel profilozott bélletű és csúcsíves záródású kapu ugyan középkorias formákból van összeállítva, de leginkább a Foerk-féle épület megoldásaival vethető össze. Ma a templomon ilyen kapu nem található. Ha a fénykép hátoldalának helymeghatározása helyes, leginkább még az képzelhető el, hogy a torony XX. század elején kialakított nyugati ajtajáról van szó, melyet az 1940-es évek után valami miatt átépítettek.

Épületkutatás nélkül nem dönthető el, hogy a részben fennmaradt és a rajzról ismert középkori templom egységes építkezés eredménye volt-e. A szentély és a hajó részleteinek (ablakok, támpillérek) hasonlósága utalhat azonos időszakra, de a torony könnyen épülhetett ezektől eltérő időben is, amit esetleg a padlástérben megjelenő párkánya és a hajó nyugati falának elfalazott ablaka is jelezhet. Az előbbieket terének és részletmegoldásainak főként az arányai a XIV. századnál korábban nem képzelhetők el, de még az sem valószínű, hogy az 1333-as pápai tizedjegyzékben említett András nevű pap ebben az

5. Részletrajzok, Schulcz Ferenc, 1864

épületben szolgált volna. A templom egyetlen, viszonylag jól datálható középkori részlete a szentély záradéklakának mérműve. Az orrtag nélküli halhólyagokból összeállított mérművek 1500 körüli építészetünkből ismertek.³⁷ Bélték kapcsán két közelebbi emlékre is érdemes utalni ezzel összefüggésben. Tasnád (Tășnad) református templomának a hajóján láthatók nagyon hasonló mérműformák, s a keletre eső ablakban – igaz, orrtagokkal bővítve – megjelenik ugyanaz a hármas halhólyagcsoport, mint Béteken. Noha a tasnádi szentély egyik konzolján 1476-os évszám olvasható, a szentélyablakok mérműitől jellegzetesen eltérnek hajójának mérművei, melyeknek szerkesztési elve időben egyértelműen későbbre is helyezhető. Az ezekkel az elvekkel szerkesztett mérművek a nyírbátori Szent György-templomon jelennek meg meg, köztük a nyugati kapu feletti ablak záradék részének tetején az orrtag nélküli bélteki hármas formával. E templom építésére nagyjából az 1494 és 1511 közötti időszakban került sor.³⁸

A Béteken fennmaradt mérmű keltezése sajnos még a szentélyt sem datálja feltétlenül, mivel azt utólag is be lehetett helyezni egy jóval korábban készült ablakba.

6. A templom tornya északnyugatról

Mindenesetre arra azért utal, hogy 1500 környékén valamilyen komolyabb építőtevékenység folyhatott a templom, és persze azt sem lehet kizárni, hogy a rajzról ismert és részben fennmaradt épület – leszámítva a tornyot – ekkor keletkezett egy korábbi helyén. Miután úgy tűnik, hogy a települést ebben az időben már teljes egészében a Drágfi család birtokolta, az építtető vagy Drágfi Bertalan (1447–1501) erdélyi vajda volt, vagy az országbírói tisztséget is betöltő fia, János (†1526), aki végrendeletében két jelentősebb tételt is hagyott a bélteki egyházra.³⁹ Az egykori templom nagysága és a fennmaradt mérmű minősége egyébként szintén az arisztokráciához tartozó megrendelőre utal. A középkori épület jó részének eltűnte azért is érzékeny veszteség, mert a templom meghatározó emlék lehetett a környék egykorú egyházi építkezései számára.

A fényképeket Mudrák Attila (2., 3.), Kiss Lóránd (4.) és Kollár Tibor (6.) készítette, a rajzok őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528 (1.), K 13197. (5.).

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 27–28. A névadás hagyományára ld.: TERDIK 2010.

² Az 1524. június 7-én kelt végrendeletet ld.: *Középkori leveleink* 1991. 94–95.: No 50. Az 1526. augusztus 24-én, illetve 27-én kelt kiegészítést ld.: MEDNYÁNSZKY 1818. 27.; ZOLNAI 1894. 256. – ld. még: TERDIK 2010b.

³ A templomra, főleg XVIII. századi felújítására ld.: TERDIK 2010. – továbbá Kiss Lórándnak a jelentését a Szatmári Római Katolikus Püspökség és a Szatmár Megyei Múzeum (Muzeul Județean Satu Mare) kérésére 2011 februárjában végzett falkutatásról (*A krasznabélteki római katolikus templom falkutatása*. Marosvásárhely, 2011. 02. 11). Foerk Ernő terveinek 5 lapja a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményében található, ld.: *Lapis angularis* II.: 94.

⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528. A rajzot Haas Mihály (†1866) szatmári püspök küldte az Archaeológiai Bizottságnak (ld. a krasznabélteki templom MOB-féle törzsvén, illetve GERECE 1905. 366.). A templom déli homlokzatrajzának bal alsó sarkában bizonytalan olvasatú szignatúra látható: *R. Feiser*. (?) A szignatúrát semmiképp sem lehet „R. Ferencz”-nek olvasni, vö. uo. A rajzon méretskála vagy aránypár sajnos nem jelenik meg, de a templom ma is fennálló

középkori részeivel összevetve az elbontottaknak is kiszámolhatók a méretei.

⁵ Az újkori munkálatokra ld.: TERDIK 2010b.

⁶ Az építőanyagra ld.: Kiss Lóránd fentebb idézett 2011. februári jelentését.

⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528. A rajzon a templomnak nincs lábazata. Majdnem kizárt azonban, hogy a középkorban ne készítették volna lábazatot egy ilyen méretű templomnak.

⁸ Részletformák a rajzon (KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528.) látható támpilléreken sem jelennek meg, az elnagyolt vonalak alapján csak sejteni lehet, hogy ekkor esetleg voltak még faragott vízvetőik. A jelenleg a déli oldal nyugati végén, az újkori sekrestye fölött látható, s az új templomfállal összeépített támpillér, amelynek magassága és lezárása eltér a szentély többi pillérétől, a középkori hajó keleti falának és talán a dél felé azt meghosszabbító támpillérnek a felhasználásával készült. A szentély déli falának középső támja szintén össze van építve az újkori sekrestyével.

⁹ Hogy a középkori sekrestyét elbontották-e, és a mai épület annak csak a helyén áll, vagy pedig őriz még részleteket az előzményből, épületkutatás nélkül nem állapítható meg. Az alaprajzon ábrázolt

- sekretye talán még a középkori állapotot mutatja, bár némileg logikátlan, hogy nyugati fala nem a hajó északkeleti támpilléreinek folytatásában áll, hanem közvetlenül mellé van építve. Az sem kizárt persze, hogy a rajzoló itt nem pontosan a látottakat vetette papírra. A rajzon a sekrestyének mind a három falán jelöltek nyílást, s szentélybe vezető ajtaja is megjelenik. A jelenlegi épületrész északra nyíló ajtaja és keletre néző ablaka mai formájában modern kialakítás.
- ¹⁰ A záradéklablaknak csak a nyílását falazták be, béléte mind kifelé, mind befelé szabadon áll. A délkeleti ablak a szentély belsejében egyáltalán nem jelenik meg, a déli fal nyugati ablakát pedig a külső oldalon falazták el teljesen. Utóbbi könyöklője belül ma némileg magasabban húzódik, mint a többi ablaké. Valószínűleg akkor emelték meg, amikor a jelenlegi sekrestyébe ez alatt az ablak alatt ajtót nyitottak, s erre utal az ablak könyöklőjének vízszintes, a középkori rézsűs megoldástól eltérő kialakítása is. A középkori épület rajzán (KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528.) megjelenő szentélyablakok azonos elhelyezkedésűek és kialakításúak. Az ablakokat az alaprajzon nem jelölték.
- ¹¹ A mérmű profilja a mezőket felosztó egyenes szakaszokon lemeztaggal bővített a halhólyagok egyszerű mérműprofiljához képest. Az ablak béléte téglából van falazva, ld.: Kiss Lóránd idézett 2011. februári jelentését.
- ¹² KÖH Tervtár, ltsz.: K 13197. Miután nemigen volt szokás egy épületen belül egymással teljesen megegyező mérműveket alkalmazni, főleg ha bonyolultabb formákról, azaz jelentősebb építkezésről volt szó, a Schulcz rajzán látható valószínűleg a fennmaradt mérművet ábrázolja. Henszlmann is említi a templom déli oldalán egy mérművet, melyben *tuynomó a hólyag minta (Fischblasen-Maasswerk)*, ld.: HENSZLMANN 1864. 142. Ez valószínűleg szintén a fennmaradt mérművel azonos, s az égtáj megjelölése inkább elírás. A déli homlokzatot ábrázoló, szóban forgó rajzon ugyanis az ablakokban nincs mérmű, s ha lett volna még több, azt valószínűleg Henszlmann megjegyzi, de feltehetően Schulcz is lerajzolja.
- ¹³ Kiss Lóránd idézett 2011. februári jelentése.
- ¹⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528b.
- ¹⁵ E szakasz a torony és a Foerk-féle, keresztbe fordított hajó között helyezkedik el, nyugati zárófalát azonban újrépítették. Boltozata bizonyosan az 1910-es évekből származik, mivel padlasterében a falaknak még látható a 18. századi, falpilléres tagolást ábrázoló festése (Kiss Lóránd idézett 2011. februári jelentése). A jelenlegi hajó belsejében egy-egy nagyméretű, csücsíves hevederív húzódik a középkori hajó hosszfalainak a vonalában.
- ¹⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528.; HENSZLMANN 1864. 142.
- ¹⁷ Ma már csak az északnyugati sarkon áll pillér, a délit az ide épített lépcsőtorony és földszintes melléktér miatt bonthatták el. A rajzon láthatókhoz képest a megmaradt északi pillér alacsonyabb és négyosztagú, ami átalakítására utal.
- ¹⁸ Utóbbi falon, a keleti helyén nem mutat pillért az alaprajz. Hogy e helyen soha nem is állt pillér, vagy csak utóbb elbontották, nem tudni. Nem kizárt, hogy a pillér hiánya a Rómer által a templomnak ezen az oldalán említett egykori csontházal állhat összefüggésben: *A templom északi oldala mellett négy fal közt igen sok csontra akadtak, ez tehát carnarium, csontház lehetett.* – KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/2.; ld. ugyanezt: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 53.
- ¹⁹ A táмок felső szakaszának rövidege Rómernek is feltűnt, ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/2
- ²⁰ A szentélyen a támpillérek az ablakok záródása fölött végződnek, s efelett a falsík még hosszabban folytatódik.
- ²¹ Noha a rajzon a hajó főpárkánya megegyezik a szentélyével, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy utóbbié sem eredeti. A visszabontott falkoronán ugyanis alkalmazhatták a szentély középkori párkányának profilját.
- ²² Ablakokat az alaprajzon a hajó esetében sem ábrázolt a szerző, így a rajz alapján nem dönthető el, hogy az északi oldalon voltak-e egykor. Rómer azonban leírja, hogy *Az északi hajófal, az ördög oldala, teufelsteite, ablak nélkül maradt, a netáni festmények számára.* KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/2.; ld. még hasonlóan: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 51. A fennálló nyugati szakasz északi falának felső részén ma látható egy rövid, csücsíves ablak, amely a belül kialakított, 20. századi karzathoz igazodik. Az épület Foerk-féle részén más helyen is látni ugyanilyen elhelyezkedésű és kialakítású ablakot (ld. pl. a hajó északi végének nyugati és keleti oldalán, szintén karzattal kapcsolatban).
- ²³ Teljesen ugyan nem lehet kizárni, hogy a karzat újkori építmény lett volna, és így a déli falszakasz eredeti ablaka esetleg csak elfalazott állapotban volt a rajz készítésekor, de ez nem túl valószínű. A korábbi kialakítást követve e szakaszba egyébként a Foerk-féle átalakításkor új karzattal építettek, amely alul egyetlen, szegmensíves, fent pedig csücsíves árkáddal nyílik kelet felé.
- ²⁴ Az alaprajzon mindkét oldal felé egylépcsős béléttű nyílást jelöltek, amelynek nem egyértelmű az értelmezése, de inkább írható a rajzoló fantáziájának a számlájára, minthogy valós, akár középkori megoldás lenne.
- ²⁵ Ha az ablak eredeti, akkor a toronynak hozzá képest később kellett a templomhoz épülnie. Teljesen nem kizárt azonban az sem, hogy Foerk tervezett ide egy vakablakot, bár az ablak szárkövei egészen lefutnak a karzat járószintjéig. Mindenesetre a nyugati hajófal és a torony egymáshoz való viszonya nem igazán világos, ennek tisztázására nagyobb mértékű falkutatásra lenne szükség.
- ²⁶ Ld.: Kiss Lóránd idézett 2011. februári jelentését. Az itt következő leírásban elsősorban a rajzon (KÖH Tervtár, ltsz.: K 1528.) láthatókat követem, s ezekhez képest utalok a jelenleg attól eltérő megoldásokra. A rajz ugyanis körülbelül százötven évvel korábbi állapotot dokumentál, így közelebb kell állnia az eredetihez is.
- ²⁷ Miután a torony jelenlegi párkányai nem azonosak a rajzon láthatókkal, biztosan nem lehetnek középkoriak. Az alsó, pálcattaggal profilozott párkány eredeti szakasza a torony keleti falának a padlástérben megjelenő felületén még látható. A torony mai sisakja szintén eltér az ábrázolttól, valószínűleg a Foerk-féle átalakításakor készült.
- ²⁸ Ahogy az a toronybelsőben látható, a jelenlegi ablakok a középkoriak átalakításával keletkeztek. Csücsíves alapformájukat meghagyták, de könyöklőjük vízszintes, béléttük profil nélküli, a felső szinten pedig meg is nagyobbították a nyílásaikat.
- ²⁹ A jelenlegi nyugati pillérek négyosztagúak, s felső lezárásukra egy-egy vaskos, tagolatlan fiatornyot építettek.
- ³⁰ Ld. erről még alább.
- ³¹ Kiss Lóránd idézett 2011. februári jelentése.
- ³² KÖH Tervtár, ltsz.: K 13197.
- ³³ HENSZLMANN 1864. 142.
- ³⁴ A szentély esetében méretei és kialakítása miatt nem jöhet szóba. A hajó déli oldalán nem tudunk bejáratról, s a torony nyugati falán szintén nehéz elképzelni ilyen építményt.
- ³⁵ *Az épület alacsony fallal volt körülkerítve, melyben kalvaria stációk léteztek, ezeket is újítják jelenleg.* – HENSZLMANN 1864. 142. A kerítés ma is meglévő stációk közül Schulcz egyet lerajzolt a kapu ábrája alá, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13197.
- ³⁶ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 27203., hordozójának hátoldalán KRASZNABÉLTEK /Szatmár vm / R. k. templom kapuja felirattal.
- ³⁷ PAPP 2005. 91. 134–135.
- ³⁸ PAPP 2005. 67–69., 272. kép.
- ³⁹ A birtoklásra ld.: SZIRMAY 1809/1810. II.: 155–164.; CSÁNKI I.: 468.; MAKSAY 1990. II.: 721.

Túristvándi, református templom

A szatmári Tiszaháton, a Túr torkolatához közel fekvő települést a középkorban Istvándinak nevezték.¹ A Kölcsi család egy 1345-ös osztályoslevelében a faluban lévő kúriájukat és annak kápolnáját – *capellam curialem* – említik.² Erről Pesty Frigyes 1864-ben úgy tudta, hogy Szent Egyed tiszteletére volt szentelve.³ Az 1345-ös oklevél későbbi részében szó esik az Ered folyó egy mal-máról is, melyet az istvándi Szent Kereszt egyház – *Ecclesiae Sanctae Crucis* – birtokol.⁴

A templom mai, a falusi viszonyokat tekintve inkább a nagyobbak közé sorolható, keletelt épülete jórészt a középkorból származik.⁵ Alapozása törtkőből készült,

1. A templom délkelet felől

felmenő falai téglából vannak rakva.⁶ Téglalap alaprajzú hajójához a szabálytalan nyolcszög öt oldalával, feltűnően laposan záródó szentély kapcsolódik keletről, melynek déli fala nagyjából a hajó déli falának vonalában épült fel, északi fala pedig egy falvastagságnival délebbre húzódik a hajó megfelelő falánál. A szentély északi oldalán egykor négyszög alaprajzú sekrestye állt, melynek kiterjedését az 1991-es feltárás meghatározta.⁷ Nyugati fala a hajó északi-keleti sarkához, a keleti pedig a szentély északi falának keleti részéhez csatlakozott. Az északi szentélyfal külsején előkerült a sekrestye dongaboltozatának válla, fedélszéknének gerendafészkei, egy kisméretű, négyzetes fali-fülke és a sekrestyét a szentéllyel összekötő ajtó nyílása is. A hajó nyugati végén az 1863–1868 között épített, észak és dél felé a hajó szélességében mellékterekkel is bővített torony áll, amelynek esetleges középkori előzményére nincs adatunk.⁸ A hajót és a szentélyt azonosan kialakított, kőoszlopú támpillérek erősítik. Átlós elhelyezkedésű pillérek támasztják a hajó egykori nyugati sarkait, a dél-keleti sarkon pedig a déli falra merőleges támpillér áll. A szentélynek a négy záradéksarkát támasztják pillérek. A támpillérek megmaradt a kőből faragott fedlapjuk és részübe metszett homorlatos profilal kialakított vízvezetők is.⁹

Az épület középkori részén egységes, kőből faragott, egyszerű részsűs profilú lábazati párkány fut körbe, amely csak az egykori sekrestye helyén szakad meg. Koronázópárkánya jelenleg nincs a templomnak, de 1991-ben még ismertek voltak az épületből származó szórványkövek, melyek tartozhattak az egykori főpárkányhoz is.¹⁰ A XIX. századi torony nyugati kapujának a keretét a torony építéskor rakták át a középkori hajó nyugati falából.¹¹ A csúcsíves záródású kapu bélletének gazdag kialakítású profilja van: a nyílás felé részübe metszett félhomorlatból, körtettagból, ezt kísérő vékony pálcáttagból, újabb félhomorlatból, részsűs lemezzel kísért félpálcáttagból, kisméretű félhomorlatból, végül vékony, részsűs lemezttagból áll.¹² A béllettagok a homlokoldalán háromszor megtörő síkú, tetején részsűs felülettel záródó lábazati tömbből indulnak felfelé. A kapu záradékjában a befelé eső lemezttag átmetsződik egymáson. A hajó déli falát

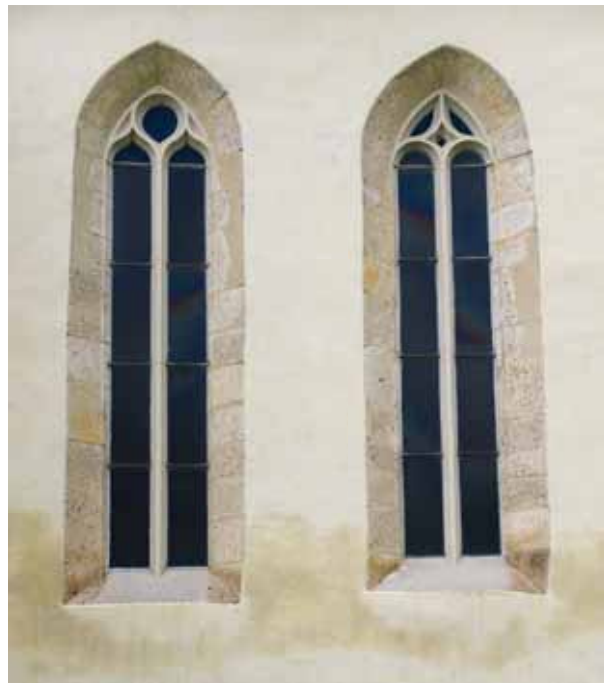

2. A templom nyugati kapuja

azonosan kialakított, magas, rézsűs bélletű és csúcsívvél záródó két ablak tagolja. A kétosztatú ablakok záradékaiban megmaradtak az orrtag nélküli mérművek is, a nyugatiében a számárhátíves nyílászáródások közé halhólyag ékelődik, a másikonál félkörívesek a nyílászáródások, és felettük egy alul ívesen szétváló, a záradéka befutó, függőleges párca osztja a mezőt két részre.¹³ A hajó északi fala a lábazati párkánytól és a saroktámoktól eltekintve tagolatlan.¹⁴ A szentélynek csak a déli falát töri át egymás mellett két ablak, melyek mindenben megegyeznek a hajó ablakaival. Kőrácsaik azonban, melyek a hajó mérműveit másolják, modern pótlásnak tűnnek.¹⁵ A szentélyfal záradékszakaszaiban nyílások nem jelennek meg.

A hajó belsejében, eltekintve déli falának ablakaitól, középkori részlet nincs. A diadalív csúcsíves, pilléreit nagyjából másfél méteres magasságig nem tagolja profil. Innen felfelé kőből rakták, s profilja a vállvonalig gúlás átmenet után félnyolcszögű, majd efelett középen széles orrtaggal, két oldalán egy-egy szímaával és rézsűvel van profilozva.¹⁶ A pillérek belső oldalának közepén, a vállvonal magasságában egy-egy négyzetes, mély lyuk látható, melyek a diadalívkeresztet egykor hordozó gerenda fészkei lehetnek. A déli diadalívpillérnél feltárták a középkori

szószék vele egybeépített alapozását.¹⁷ A szentély északi falának nyugati részén helyezkedik el a sekrestyeajtó, szemöldökgyámos lezárású kőkeretén egyszerű élszedés fut körbe. Az északi fal keleti felén a falazatban nagyobb méretű, a járószintről induló fészket találtak az 1991-es kutatás során, amely valószínűleg egy szentségház számára készült. A szentély déli oldalának falában egy ülőfülke nyomai is előkerültek, s a boltozatindítások fészkeire is rátalálták.¹⁸ Hogy a szentségház, a *sedilia* és a boltozat meg is épült-e, vagy csak tervezték őket, nem volt eldönthető.¹⁹ Mindenesetre ettől függetlenül a jelentés alapján úgy tűnik, hogy itt ugyanarról, a köelemeket a falba utólagosan behelyező építéstechnikai eljárásról volt szó, amely a nagyszekeresi, a szamosbecsi és a túrriecsei templomnál is kimutatható.

3. A szentély ablakai

Nem világos, hogy az 1345-ös oklevélben említett kápolnának, illetve egyháznak mi volt a viszonya. Az eltérő megjelölés ellenére inkább egyazon intézményről lehetett szó, de teljesen az sem kizárt, hogy a kápolnától függetlenül utóbbi a falu plébániatemploma volt. Mindenesetre ilyen, a XIV. század első feléből vagy még korábbi szarmazó templom nyomaira a mai épület kutatása során nem találtak rá.²⁰ A jelenlegi templom egységes építkezés eredménye.²¹ Keltezése leginkább a több helyen is feltűnő szímatag alapján lehetséges. E reneszánsz tagozatot a XV. század legvége, de inkább

1500 előtt aligha lehet elképzelni egy szatmári falusi templomban, még ha birtokközpontról van is szó. A többi, valamelyest datálható részlet, a mérműformák, illetve a diadalív kialakítása ennek a keltezésnek nem mond ellent.

A birtokviszonyokra vonatkozó, meglehetősen gazdag és feldolgozott forrásanyag ellenére sajnos nem határozható meg pontosabban, hogy a templom építésének ki vagy kik voltak a donátorai. A XIV. század közepén a falun még a Szentemágócs nemzetségből leszármazó Kölcsiek osztoztak, e család azonban az idők folyamán több ágra szakadt, és a XV. század második felétől szá-

mos egyéb, jelentősebb birtokos is kimutatható a településen. A XVI. század elején például az Újhelyieknek, a Perényieknek és a Bátoriaknak is volt már része a faluban. Miután azonban a település a fenti nemzetség számára szolgált birtokközpontul, s a XVI. századtól kimutathatóan, de valószínűleg már korábban is ők temetkeztek a plébániatemplomban – azaz ők rendelkeztek az egyik legfontosabb kegyúri joggal –, az építésben a legmeghatározóbb szerepet mégis az e nemzetségből leszármazó családoknak kell tulajdonítanunk.²²

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

4. A belső kelet felé

JEGYZETEK

- ¹ A falu (középkori) történetére ld.: BALÁZSIK 1993. 4–13.; NÉMETH 2008. 120.
- ² FEJÉR VIII/1. 580.; ld. még: NÉMETH 2008. 120.; BALÁZSIK 1993. 6.
- ³ MEZŐ 2003. 72. Míután az 1345-ös oklevélben a titulusról nincs szó, viszont az irat éppen Szent Egyed napján lett kiállítva (BALÁZSIK 1993. 6.), Pesty meghatározása minden bizonnyal félreértésen alapult.
- ⁴ FEJÉR VIII/1. 580–581.; ld. még: NÉMETH 2008. 120.; MEZŐ 2003. 186.
- ⁵ Az épületre ld.: MMT XI.: 308–311. (Gergelyffy András); továbbá Balázsik Tamás és Székér György jelentését a templom 1991-ben történt részleges ásatásáról és falkutatásáról: KÖH Tervtár, ltsz.: 37226.
- ⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 37226. Rómer Flóris megjegyzi azt is, hogy *van itt haragos vörös és vasas téglá, de alakok nélkül összekeverve*. Ez arra utalhat, hogy túlégetett végű téglát ennél a templomnál is használtak, de mintás falazatot nem raktak belőle, ahogyan pl. a zajtai, vagy a nagyszekeresi templomnál sem, ld.: KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/8.; KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 4., 7.
- ⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 37226.
- ⁸ Kiss K. 1878. 531.
- ⁹ E részleteket 1977-ben részben újrafaragták, illetve javították. Míután a munkálatnak csak az építési naplója ismert, pontosan nem lehet tudni, hogy melyik támpilléren mit cseréltek, és hogy az újrafaragott formákat mi alapján határozták meg, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 16322. A hajó két nyugati támpilléren a felső szakasz homlokoldala kváderköből van rakva.
- ¹⁰ A köveknek kétféle, rézsűvel és homorúval, illetve szírával tagolt profiljuk volt, ld. MMT XI.: 367. kép; KÖH Tervtár, ltsz.: 37226.
- ¹¹ HENSZLMANN 1864. 148–149.
- ¹² MMT XI.: 365. kép.
- ¹³ Az elfalazott mérműveket 1986 előtt bontották ki, amikor az ablakok hiányzó osztóit is pótolták, ld.: MMT XI.: 310. A kettős nyílások záradékformáját az osztók nélkül Rómer is lerajzolta, ld.: KÖH Tudományos Irrattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 7.
- ¹⁴ A sekrestye nyugati fala és az északi fal által bezárt sarokban egykor állítólag egy csontház foglalt volna helyet, melynek a templomhajóba vezető ajtaját megtalálták, ld.: SZATMÁRINÉ 2000. 97.
- ¹⁵ Noha a műemléki topográfia leírása alapján a szentélyablakok mérművei is eredetiek lennének (MMT XI.: 310.), a szöveg ezeket az ablakokat egyosztatúnak mondja – nyilván az ablakosztók egykori hiánya miatt –, ráadásul a ma megjelenő mérművek az osztójukkal együtt ugyanúgy mésztejjel vannak bevonva, mint ahogy a hajóablakok pótoló osztói is, ellentétben eredeti mérművükkel. A mésztejjel való borítást majdnem bizonyosan éppen a templom valamelyik felújítása során. Az 1977-es munkálatok alatt az építési napló alapján ablakosztókat,

5. A diadalív indítása

- könyöklőköveket és mérművet is faragtak újra, ld. KÖH Tervtár, ltsz.: 16322.
- ¹⁶ MMT XI.: 366. kép.
- ¹⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 37226.
- ¹⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 37226. Boltozathérszkek a szöveg fogalmazása szerint ugyan mind a hajóban, mind a szentélyben előkerültek, de könnyen lehet, hogy itt félreírásról van szó, és ilyen maradványokat csak a szentélyben találtak.
- ¹⁹ A szentségház hiányára esetleg utalhat, hogy fészke mellett, a szentély északkeleti falán egy utólag bevéselt kis fülke is előkerült, ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: 37226.
- ²⁰ BALÁZSIK 1993. 6.
- ²¹ BALÁZSIK 1993. 6.
- ²² BALÁZSIK 1993. 5–24.

Egri, református templom

A Szatmárnémetihez (Satu Mare) közel, tőle északkeletre fekvő, s nevét a Nagyégre patakról kapó település talán már a XIII. században is létezett. Első biztos említését mindenesetre csak 1339-ből ismerjük.¹ A máig falusias Egri (Agris) templomáról a középkori források nem beszélnek.

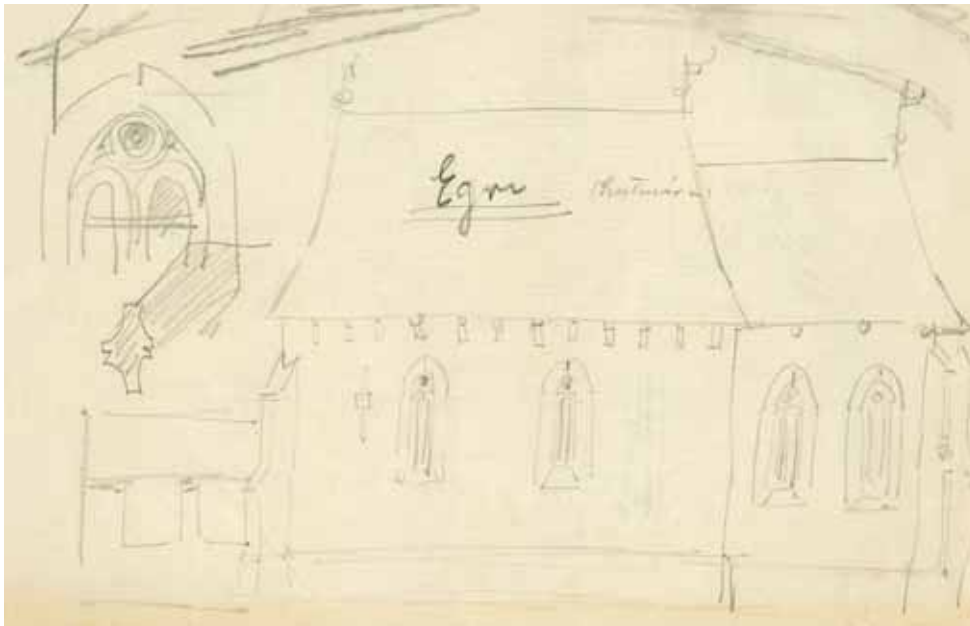
A kisméretű, keletelt épület jórészt ma is eredeti alakjában áll.² Téglalap alaprajzú hajójához egy-egy falszélességnivel keskenyebb, a nyolcszög öt oldalával záródó, egyszakaszos szentély csatlakozik. A hajó nyugati homlokzatához a korábbi fa harangláb helyére 1955-ben építettek neogótikus tornyot.³ A szentélyt és a hajót a sarkain – eltekintve utóbbi délkeleti sarkától – kétosztatú, átlós elhelyezkedésű, azonosan kialakított támpillérek támasztják.⁴ Homlokoldalukon két-két, részübe metszett homorlattal tagolt vízvető húzódik.⁵ A hajó és a szentély északkeleti sarkán álló táмок némileg eltérnek a többitől. Nem átlósan, hanem az északi falra merőlegesen állnak,

méreteik részben mások, és nem fut rajtuk körbe a templom lábazati párkánya sem. Miután lábazat a szentély köztük húzódó északi falán sem látható, e két pillér bizonyosan az egykor itt álló sekrestye keleti és nyugati falából lett kialakítva.⁶ A templom szerkezeti elemeinek egy részét biztosan faragott kőből készítették, az épület falazatának anyaga a vastag festésréteg miatt nem látható.⁷

A templomon, beleértve XX. századi tornyát is – de eltekintve a szentély előbb tárgyalt északi falától és két támpillértől –, egységes, felül részsűs felülettel lezárt lábazat fut körbe.⁸ Az épület jelenlegi koronázópárkánya modern kialakítású.⁹ A hajónak a középkorban valószínűleg a nyugati falán volt a bejárata, a délin ugyanis az ablakok között alig van hely ajtónyílásnak, és bejáratra utaló nyomokat Schulcz Ferenc déli homlokzatot ábrázoló rajzán sem látni. A talán csak a torony építésekor átalakított bejárat formájáról azonban semmilyen információ sincs. A hajó déli falán két azonosan kialakított

1. A templom délről

2. A templom déli homlokzata egyik ablakának részletével, Schulcz Ferenc rajza, 1864

3. A hajó nyugati ablaka

4. A szentély belseje nyugat felől

5. A szentély boltozata

és elhelyezkedő, csúcsíves, rézsús bélletű, kétosztatú ablak látható. Az ablakok osztói nem maradtak fenn, de megegyező formájú mérművük fennmaradt: kettős nyílásuk felül egy-egy orrtag nélküli félkörívvel záródik, ezek felett középen ugyancsak orrtag nélküli, egyszerű kör látható.¹⁰ A hajó északi falát nem bontja meg semmilyen részlet. A szentély déli falán a hajóéval mindenben, még fennmaradásuk mértékében is megegyező két ablak látható, többi falszakaszán azonban nem jelennek meg középkori nyílások.

A templom hajójának belsejében a két déli ablaktól eltekintve nincs más középkori részlet. A szentélyt csúcsíves diadalív választja el a hajótól. Pilléreinek a sarkait mindkét oldalon élszedéssel alakították ki, de a keletin e profilozás csak a vállvonalig fut fel.¹¹ Ebben a magasságban mindkét pillér homlokoldalának a közepén egy-egy négyszögű kópótlás látható, melyekkel minden bizonnyal az egykori diadalívkereszt gerendafészkeit próbálták elfedni. A szentélyben ma sem sekrestyeajtó, sem szentségtartó-, illetve ülőfülke nem látható, de majdnem biztos, hogy falkutatással előkerülnének ezek a részletek, vagy legalábbis maradványaik. A szentélyt egyszerű, négyágú csillagboltozat fedi, melynek keleti bordacso-

mópontjához a két záradéksarokból egy-egy bordaszakaszk fut fel. A boltozat profil nélküli, kúp alakú konzolokon nyugszik. Elülső részükön kisebb méretű, lefaragott felület mutatja, hogy egykor valamivel, leginkább címerpajzsokkal voltak díszítve. A konzolokról hengeres faloszlopok indulnak felfelé, felületükről válnak ki a mindkét oldalukon rézsúbe metszett homorlattal profilozott bordák.¹² Azoknál a boltindításoknál, ahol a faloszlopról több, azaz két borda indul felfelé, ezek eltérő magasságban válnak ki az oszlop felületéről. A boltozat csillagformájának közepén zárókőgyűrű látható, melynek külsején körbefut a bordaprofil.¹³ A déli bordacsomópontnál a délkeleti irányból érkező borda orrtagja átmetszi a csomópontot, és egy rövid szakaszon még továbbfut.

Noha épületkutatás hiányában természetesen nem lehet kizárni, jelenleg semmi nem utal arra, hogy a szentély és a hajó ne egységes építkezés eredménye lenne. Az a néhány részletforma, amely valamelyest alkalmas datálásra, szintén egyetlen időszakra utal. A teljesen orrtag nélküli, köríveket felhasználó mérmű az 1500 körüli évekből, illetve az azt követő néhány évtizedből ismert hazai építészetben.¹⁴ Az eltérő magasságból indított bordák a szegedi ferences vagy a dési (Dej) plébániatemplom

1500 körül készült hajóboltozatánál jelennek meg félhengeres oszloppal összefüggésben.¹⁵ Annak a megoldásnak pedig, ahol a bordák a csomópontban átmetsződnek egymáson, 1490 körüli időből származik a legkorábbi, jól keltezhető hazai példája, és a XVI. században terjedt el szélesebb körben is.¹⁶ Mindezek alapján Egri ma álló középkori templomát az 1500 körüli évek és a gótikus építészeti vége közötti időszakban emelték.

A település a XVI. század közepén teljes egészében a magát régóta a faluról nevező Egri család birtokában volt.¹⁷ Noha e kizárólagos tulajdonlást a század első harmadában és az előző század végén nem tudjuk egyértelműen kimutatni, a plébániatemplom építésében nyilvánvalóan a település fő birtokos-családjának a tagjai játszották a meghatározó szerepet.¹⁸

A fényképek Mudrák Attila (1, 3–5.) és Papp Szilárd (6.) munkái, a rajz őrzési helye: KÖH Tervtár, ltsz.: K 13459.

6. Boltindítás a szentély délnyugati sarkában

JEGYZETEK

¹ NÉMETH 2008. 73–74.

² Rövid ismertetését ld.: *Szatmár* 2007. 16–17. (Terdik Szilveszter).

³ VÁRADY J. 2004. 411.

⁴ Henszlmann azt írja, hogy „A hajó elveszté támjait, kivéve ama kettőt, mely diagonal irányban nyugati két sarkán áll.” – ld.: HENSLMANN 1864. 144. Hogy ezt mire alapozza, és eredetileg tényleg több támja volt-e a hajónak, épületkutatással lehetne kideríteni.

⁵ A vízvetők anyaga az őket borító vastag festékréteg miatt nem állapítható meg.

⁶ A pillérek pontosan ugyanolyan megformálású vízvetők láthatók, mint a többi pilléren, ami utalhat arra, hogy a templom támpilléreinek jelenlegi vízvetői nem középkoriak, hanem újkori utánzatok. A vízvetők profilrajzát közli Rómer Flóris – ld.: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 54.

⁷ A festett szerkezeti elemek (pl. lábazat, vízvetők) anyaga jelenleg szintén nem határozható meg.

⁸ A párkány részűs kialakítását Rómer feljegyezte és le is rajzolta: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 402/5. és Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 54.

⁹ A templom déli homlokzatáról és egyik mérművéről rajzot készítő Schulcz Ferenc nem tüntetett fel koronázópárkányt az épületen, KÖH Tervtár, ltsz.: K 13459. (az e lap túloldalán látható rajzok a felirat szerint „Akli és Egri” templomának részleteit ábrázolják, de az utóbbi helységnév a kötőszóval más kéz írása, s a részletek mind az egykori Ugocsa megyei Akli [Окли] ma is álló, középkori templomában láthatók).

¹⁰ Schulcz még le tudta rajzolni az ablakok osztóit, és profiljukat is felvázolta, KÖH Tervtár, ltsz.: K 13459. Az ablakkereteknek csak a szárkövei maradtak fenn kőből, könyöklőjük és a bélétek záradékrésze ma falazva van.

¹¹ Az élszedés lefelé befut a padló alá, ami arra utal, hogy a templom középkori járószintje a mainál lejjebb húzóódott.

¹² A bordaprofil rajzát némi pontatlansággal közli Rómer: KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 55.

¹³ Pesty Frigyes helynévtárában a szentélyboltozat kapcsán a következő szerepel: „Menyezete igen szép faragot kőből van közeppen A’ Szent tüzet tartó juh.” PESTY 2001. 303. Talán egy Agnus Dei-ábrázolásról lehetett szó (vö.: NÉMETH 2008. 74), de hogy ez középkori volt-e, kérdéses. A boltozat bordacsomópontjain nincs semmilyen nyoma egykori díszítésnek, a zárókőgyűrűn pedig nehezen képzelhető el bármilyen ábrázolás. Esetleg a gyűrű nyílását elzáró, festett falapról lehetett szó, ahogy az máig fennmaradt pl. a Schwäbisch Gmünd-i Szent Kereszt-templom hosszházában (TRIPPS 1998. 157., 60b. kép).

¹⁴ PAPP 2005. 91., 134–135.

¹⁵ Szegedre ld.: SZŐKE B. 2005. 885–887., 17. kép; Désre: ENTZ 1942. 7–9. – a dési boltozatot a hajó nyugati falának belső oldalán, közvetlenül a mai síkmennyezet felett látható 1504-es, festett – és közöletlen – évszám datálhatja.

¹⁶ Az okolicsnói (Okoličné) ferences templom északi mellékkápolnijában látható megoldásra ld.: PAPP 2005. 89., 178., 170. kép.

¹⁷ MAKSAI 1990. II.: 723.

¹⁸ A birtoklásra ld. még: CSÁNKI I.: 494.; SZIRMAY 1809/1810. II.: 294–296.

Nagyar, református templom

A Tisza felső folyása mellett fekvő Nagyar a szomszédos Kisarral már a XIV. században feltűnik forrásainkban, elsőként 1374-ben. 1387-ben Matucsinai Demeter fiaitól Zsigmond király elkobozta a birtokot, és azt Szántói Pető fiainak és másoknak adományozta. 1395-ben Matucsinai László és Ferenc is visszakapták itteni birtokrészeiket, amelyeket leszármazottaik 1436-ig birtokoltak. Ezt a részt akkor Bátori István országbíró kapta meg. A Bátoriak más területeket is bírtak itt: Bátori Péter fia János 1403-ban kapja meg a Matucsinaiai másik ágából származó Gyarmati Lőrinc fia Domokostól elkobzott területet, 1418-ban pedig Zsigmond a gyarmati uradalomhoz tartozó Nagyar egynyolcadát adományozta Bátori János fia Istvánnak és testvéreinek. Ezek után a falu a Bátoriak birtoka maradt.¹ Feltehetően a Zsigmond kori adományozások után épült fel a mai templom elődjeként szolgáló középkori plébániatemplom, amelynek titulását nem ismerjük. Ebből a középkori templomból gyakorlatilag csak az északi és a déli hajófal maradt meg a mai református templom épületébe foglalva, ezek a mai szentélyrész falai. A templomot ugyanis korábbi felújítások (1642, 1748) után egy nagyszabású átépítés keretében, 1836-ban egy hatalmas és széles nyugati térrészel bővítették, egyenes záródású szentélyét pedig elbontották.²

A templom épületének kutatását 1990-ben Székér György végezte. Ekkor előkerültek a mai szentélyzáródást megelőző, egyenes záródású szentély alapfalai, a déli falon pedig egy gótikus ablak és egy kőkeretes, szemöldökgyámos kapu. A templom legkorábbi kifestéséből csak felszentelési keresztek maradtak meg – az északi és a déli oldalon is egy-egy. A kutatás során tárták fel az északi hajófal falképeit, amelyek a korábbi felszentelési keresztet is fedték. Az északi fal falképciklusának restaurálást az ART4 Restaurátor Művészeti Kft. végezte 1992-ben, Boromisza Péter vezetésével.³

A restaurálás nyomán – amely a teljes feltárás, tisztítás és konzerválás után tömítéseket és retusokat is alkalmazott – a falképek továbbra is töredékesen, ám részben jól olvashatóan állnak a szemlélő előtt. A képek két sávba elrendezve összesen 10 jelenetből álló Passió-ciklust al-

kottak. A kettős képsáv közepén egy nagyméretű, feltehetően a XIX. századi átalakítás során kialakított ablak okozott súlyos károkat, és nagyon erősen károsodott a teljes alsó sáv. A két első, nagyrészt megmaradt képen kívül a többiből csak részletek ismerhetők fel, két kép pedig teljesen elpusztult. A teljes ciklust egy szélesebb, zöld leveles keretsáv vette körül (ennek maradványa a bal szélén figyelhető meg), és hasonló választotta el egymástól a két regisztert is; az egyes jeleneteket egyszerű vörös keretek határolják.

A ciklus a bal felső sarokban kezdődik; a feltárt jelenetek témája a következő: felül Bevonulás Jeruzsálembe, Utolsó vacsora, Krisztus az Olajfák hegyén (?), elpusztult), Krisztus elfogatása, Krisztus Pilátus előtt, majd az alsó sorban: Krisztus megcsúfolása (Ecce homo), Keresztvitel (?), Keresztrefeszítés, Krisztus sírbatétele, Feltámadás (?), elpusztult). Több kép felső részén további kis mellékjelenetek is helyet kaptak.

A képsor a jeruzsálemi Bevonulás ábrázolásával kezdődik. Középpontban a számon ülő, kezével áldást osztó Krisztus alakja uralja a képet. Mögötte és előtte egy-egy embercsoport: Krisztust követve a tanítványok dicsőfényes serege, előtte pedig a Krisztust a jeruzsálemi városkapuban fogadó sokaság. Az emberek leveles ágakat tartanak, egyvalaki leteríti köpenyét Krisztus elé. Bár a kép több évszázados ábrázolási konvenciókat követ, a kompozíció egyes elemei pontosan levezethetők XV. század végi német metszetekből. Az Utolsó vacsora képe szintén ilyen metszetelőképeket követ: Krisztus és a tanítványok szögletes asztalt ülnek körbe, János Jézus mellére borul. Jelentőségteljes motívum, ahogy Krisztus egy falatot nyújt az őt később eláruló, sárga ruhában ábrázolt Júdásnak. Az asztal közepén lévő pászka-barány egyben Krisztus áldozati szerepére is utal. A kép háttérében ablakokon át két kisebb jelenetre látunk rá: baloldalt fent Krisztus búcsút vesz anyjától, középen pedig egy árkados épületben a Lábmosás jelenete zajlik.

A harmadik nagy jelenet gyakorlatilag teljesen elpusztult, csak sejthetjük, hogy témája Krisztus az Olajfák hegyén volt. Az ablak mellett a negyedik jelenet töredékes, de azonosítható állapotban került elő: jobbszáron katoná-

kat látunk, akik mind a kép középe felé fordulnak. A jelenet Krisztus elfogatását ábrázolta. Az ötödik (a felső sorban az utolsó) ábrázolás ismét épebb: Krisztust látjuk itt Pilátus előtt. Krisztust (akinek arca elpusztult) katonák fogják közre, és a bal szélén trónon ülve ábrázolt Pilátus elé vezetik. Hátul egy kis mellékjelenetben (töredékes állapotban) tűz körül melegedő alakokat és egy sodronyinges katonát láthatunk – ez annak ábrázolása, amint Péter megtagadja Krisztust.

A második sor egy töredékes jelenettel indul, amelynek csak a bal felső része maradt meg. Itt egy csoport előkelő alakot láthatunk, akik Krisztust (töviskoronájáról azonosítható) vezetik maguk előtt. Az *Ecce homo* jelenetről lehet szó, amint Pilátus Krisztust a nép előtt közszemlére bocsátja. A dühödt tömeg egykor a kép bal alsó részét tölthette ki. A következő jelenetből csak a bal felső kis mellékjelenet maradt meg: itt az öngyilkosságot elkövető, felakasztott Judást láthatjuk, sárga köpenyben. A központi ábrázolás témája a Keresztvitel lehetett. Az ablak melletti képnek, a Keresztrefeszítésnek csak néhány

jellegzetes töredéke maradt fenn. Látszik Krisztus keresztje (rajta feje és jobb karja), illetve az egyik lator ábrázolásának részlete. A képmező jobb felét az ablak elpusztította, csak alul látszik a szemtanúk közül néhánynak a köpenye. A következő képből éppen ez az alsó zóna őrzött meg fontos részleteket: ez Krisztus siratását ábrázolja a kereszt tövében. Krisztusnak a keresztről leemelt teste és az őt közrefogó siratók jól látszanak. Az utolsó kép teljesen elpusztult, témája a Feltámadás lehetett.

A kopott állapot, illetve a hiányok – és kiegészítések – miatt a falképek stílusáról sokat nem lehet mondani, a jobban megmaradt képek kompozíciós típusai azonban igen jó támpontokat kínálnak. Olyan, németalföldi eredetű kompozíciókról van szó, amelyeket a XV. század végén Közép-Európába elsősorban német metszetek (Israhel von Meckenem, 1445 körül – 1503, és mások) közvetítettek.⁴ A nagyari képek több ilyen metszettel közvetlenül is összevethetők. Ugyanakkor a két első kép kompozíciója nagyfokú hasonlóságot mutat a hasonló

1. Falképek a hajó északi falán

2. A templom külső nézete

előképekből táplálkozó bécsi Schottenaltar megfelelő képeivel is (Bevonulás Jeruzsálembe és az Utolsó vacsora). A bécsi műhelyben 1469 körül készült főoltár vezető mesterének újabb Hans Siebenbürgert tartja a kutatás, és egyre nagyobb figyelem esik a Schottenaltar erdélyi követőinek munkáira is (medgyesi [Mediaș] és berethalmi [Biertan] főoltárok, stb.).⁵ Sajnos a medgyesi Passió-ciklusból éppen az a két kép hiányzik, amelyek Magyarországon a leginkább tanulmányozhatók. A Schottenaltar követői közé tartozott az a festő is, aki 1488-ban a segesvári (Sighișoara) Hegyi templom előcsarnokában lévő Passió-ciklust festette.

A Schottenaltar műhelyéből kikerült egyéb erdélyi követők – így a medgyesi főoltár Passió-ciklusának festői – kompozícióikban elsősorban Israhel van Meckenem Nagy Passiójának megoldásait követik, és a nagyari festő számára is ez volt a legfontosabb előkép.⁶ A Nagy Passió 1480 körül készült el, és a metszetek az 1500 körüli évekig töretlen népszerűségnek örvendtek. Hazai hatásukat tekintve a leghíresebb példát a lőcsei főoltár nyolc szárnyképe jelenti (XVI. század eleje). A nagyari falképekkel rokon a szepességi Nagyőr (Strážky) 1500–1510 körül készült Passióciklusa: itt a hajó nyugati falán felül két sávban összesen szintén tíz (felül négy, alul hat) jelenet látható, bár ezek témája a nagyariakkal nem pontosan egyezik.⁷ Hasonló metszetelőképeken alapul a Barcaroznyón (Râșnov) előkerült Passió-ciklus, amely a szentély északi falán található, egy 1500-as évszám társaságában.⁸ Itt a narratíva is jól összevethető: a részben még vakolat alatt rejtőző képek az Utolsó vacsorától a Feltámadásig illusztrálják Krisztus Passióját. A valamennyire összevethető ábrázolások (például a Krisztus sírbatétele) minden apró különbség ellenére is hasonló felfogásról és hasonló előképekről árulkodnak. Figyelemreméltó az is, hogy a barcaroznyói képeket ugyanolyan, két keretsáv közé fogott apró levelekkel díszített keret választja el egymástól, mint amilyen Magyarországon az egész képsorozat bal szélén fennmaradt. Mindezen analógiák alapján a nagyari falképciklust is 1500 körülire datálhatjuk. Nem kizárt, hogy a magas színvonalon dolgozó mester a Bátoriak kegyuraságának köszönhetően jutott el a Tisza-menti kis faluba.

A fényképet Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ A falu középkori történetéről lásd bővebben: NÉMETH 2008. 194.

² SZATMÁRINÉ 2000. 82.

³ FABÓ ÉVA – SZTRAKAI JUDIT – BOROMISZA PÉTER: *Nagyvarasdőlt, restaurátori dokumentáció*. Budapest, ART4 Restaurátor Művészeti Kft., 1992. KÖH Tervtár, ltsz.: 16608. Az emlék korábbi közlése: JÉKELY–LÁNGI–MAROSI 2009. 252–265. (Jékely Zsombor) – értékelésükhöz ld. még: uo., 23. (Marosi Ernő).

⁴ A témáról általában és legújabban: *Van Eyck bis Dürer* 2010.

⁵ SUCKALE 2004. 363–384.

⁶ SCHNACK 1979.

⁷ DVOŘÁKOVÁ–KRÁSA–STEJSKAL 1978. 145–146.

⁸ JENEI 2007. 116–119.

Avaslekence fatemploma, Avasfelsőfalu – Skanzen

A történeti Szatmár és Ugocsa vármegye határán, az Avas-hegységben fekszik Lekence település. Először 1490-ben, a Meggyesaljai Móroc család Szinyér várához tartozó birtokai között írták össze.¹ Ekkor ugyanis a gyermektelen Meggyesi (vagy Meggyesaljai Móroc) István, Bátori István országbíró (†1493) és Perényi János királynéi ajtónállómester (†1493) a székesfehérvári keresztesek konventje előtt kölcsönös örökösödési szerződésre léptek. Meggyesi 1492 végén meghalt, így az ecsedi Bátoriak és a Perényiek hamarosan be is vonultak a szerződés szerint őket illető javakba, és mindenen megosztottak. Két

évvel később, a Meggyesi-örökségre szintén igényt tartó Drágfi család elérte, hogy a birtokok egyharmad részébe – kivéve Szinyér várát és Meggyes mezővárost – iktassák be. Az 1494-es birtokosztály során öt lekencei jobbágyot név szerint is említenek.² Az örökségre szintén komoly jogigényt tartó Bátori Szaniszlófiak – a család somlyói ága – ekkor semmit sem kapott, végül hosszú pereskedés után, 1520-ban sikerült az ecsedi Bátoriakkal és a Drágfiakkal megegyezniük, aminek köszönhetően éppen a szinyéri uradalomban nyertek jelentős birtokokat, de a Perényiekkel szemben ekkor sem sikerült tartós eredményt

1. A lekencei Szent Paraszkéva templom összképe délnyugat felől.

2. A fatemplom tornácának részlete

elérniük.³ Lekencének az újkorban is számos különböző birtokosa volt, Szirmay Antal 1810-es megyei monográfiájában nem kevesebb mint kilenc családot sorolt föl, bár a település a legkisebb avasi falvak közé tartozott, ekkoriban mindössze 79, szétszórva elhelyezkedő házból állt.⁴

A falu fatemplomának első részletes leírása és leltára 1775-ben, a vármegyei hivatalnokok által végzett, a görög katolikus egyházközségek anyagi viszonyait rögzítő összeírás során készült. A templom szerkezetéről följegyezték, hogy szilárd, négyszögletűre bárdolt gerendából áll, félig új, emberemlékezetet meghaladó időben épült, de miután ismét megrongálódott, a közelmúltban megújították. A torony a templom tetejére épült, amelyben két, egy 44 és egy 26 font súlyú harang függött. Felszerelési közül egy vörös posztóból készült miseruhát, egy aranyozott réz kelyhet, fa cibóriumot és két réz gyertyatartót emelnek ki. Az ikonosztázion régi volt, a szokásos három helyett csak két ajtóval, nagyobb és kisebb ikonokkal – úgy mint a 12 apostolé – fel volt díszítve. A szükséges liturgikus könyvek egy része is megvolt, aztán említenek még két keresztet, egy vászonra festett zászlót, két réz füstölőt. A templomot belül a nép létszámához viszonyítva megfelelően tágasnak ítélték,

zárját és a temető kerítését – amely a templom körül lehetett – erősnek találták.⁵

Az összeírás során a templom pontos építési idejére már nem emlékeztek, csak a még frissnek látszó felújítást emelték ki. A későbbi görög katolikus sematizmusok sem mindig adtak meg pontos építési dátumot,⁶ bár a XX. század elején már a XVII. századra keltezték a templomot,⁷ míg a vármegyei monográfia 1735-öt adja meg az építés dátumaként.⁸ Újabban ismét a 17. század első felére keltezik az épületet, egy dendrokronológiai vizsgálat segíthetne a pontosabb datálásban.

A XVIII. századi átépítés mértékét nehéz meghatározni, bár az 1775-ös leírásban szereplő, a templom szerkezetére vonatkoztatható „seminova” / „félig új” kifejezés arra utal, hogy nagyobb változtatásokkal lehet számolni. Szirmay egyébként Tartolc (Tárşolt) fatemplomával kapcsolatban jegyezte föl a következő történetet: „Temploma leglaposabb részébe a’ falunak, alkalmatlan helyen [fekszik], melyről a’ lakosoknak ez az előadások: hogy Lekenczin, mely jó messszire esik ide, a’ szélvész a’ tornyot széjjel hányván, egy tsmó sindelyt ezen helyre vitt; a’ Tartócziak elhítekék magokkal: hogy olly messziről vetődvn oda, nekik oda kell építeni Templomot.”⁹

3. A fatemplom hajójának nyugati fala

A szélvész pontos időpontja nem derül ki, mindenesetre a tartolciak szerint a lekencei templom tornya akkor súlyosan megsérült. Azt sem lehet kizárni, hogy az 1770-es években Lekencén zajló újjáépítést éppen a tartolciak által emlegetett vihar tette szükségessé.

A lekencei fatemplom kisméretű, terméskő alapra, négyszögletűre bádolt, borona falazattal épült. A megmunkált gerendákat a fészkelési és lapolási technika együttes alkalmazásával illesztették egymáshoz,¹⁰ a sarkokon a boronavégek néhány centiméterrel egymáson túlfutnak, a felső gerendák esetében olyannyira, hogy lépcsőzetes konzolokat hoznak létre. A hajó és a szentély zsindelemmel fedett tetőzete szép arányú, a hajó nyugati felét a tetőgerincire ülő, tömzsi, álgalériás toronytest uralja, amelynek oldalai a fűrészelt mintákkal díszített galériakorlát alatt zsindelezettek. A toronysisak négyzetes alaprajzzal indul, de magas, hegyes vége már nyolcszögű.

A templom belső tere háromosztatú. A nyugati homlokzaton egyszárnyú ajtón keresztül lehet a hajóba lépni, amely előtt nyitott, négyszlopos tornác található. A tornác oszlopainak nyugati oldalán és a keresztgerendán faragott kötélmintá fut végig, a tornác északnyugati sarkában egy létra vezet a toronyba. A hajó két egyforma szakaszra osztott: nyugati fele a nők, keleti fele a férfiak temploma (előbbi megszokott elnevezése a babinec), a két szakaszt elválasztó falon az egyszárnyú ajtón kívül nincs más nyílás. A nők templomának nincs ablaka, igaz a férfiak része is csak az északi oldal egy, illetve a déli fal két nagyon kicsi ablakán keresztül kap fényt. A szentély a hajónál keskenyebb, négyszögletű alaprajzzal, három

oldalfalán kicsiny ablakkal. A szentélyt boronából épített kolostor-, a hajót dongaboltozat, míg a nők templomát síkmennyezet fedi.

A templom eredeti berendezése nem maradt fenn. A kétajtós ikonosztázió szerkezete és ikonjai az újjáépített templomban nincsenek meg (valószínűleg már korábban elpusztultak), a szűk diadalív szépen bádolt gerendából összerakott kerete így viszont megcsodálható. A fatemplom különösen szépen díszített része a főbejárat, az ajtószárny külső oldalán, a négy sarokban nagyméretű, bekarcolt, geometrikusan szerkesztett, körbe írt, ötszirmú rozetta látható.

A templom egyszerű szerkezete megerősítheti XVII. századi eredetét, de a torony formája és szerkezete, valamint a nyugati tornác inkább a XVIII. századi átalakítások eredményének tekinthető.

A lekencei templomot 1967-ben lebontották,¹¹ majd 1978–1979-ben építették újjá jelenlegi helyén, a Skanzenben. Eredeti falfestése – ha egyáltalán volt – nem ismert, mostani gazdag belső festését a máramarosi fatemplomokban található falképek ikonográfiáját követve, a férfiak templomának bejárata fölött olvasható festett felirat szerint 2006-ban készítették.

A lekencei, Szent Paraszkéva (Piroska) vértanúnőnek (október 28.) szentelt fatemplom az Avas-vidék utolsó egyházi faépülete, csupán hírmondóként emlékeztet a régió egykor virágzó faművészétére.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ BOROVSZKY 1908. 109., 572. Ennek és az üggyel kapcsolatos többi oklevélre alapvető: TRINGLI 2008. 301–302., 305–306., 312., 314–316., 319–323., 401–402.

² Michael Faara, Michael Walkan, Johannes Kormos, David és Georgius Lyban. Ld.: TRINGLI 2008. 320.

³ A megyesi-szinyéri uradalom településeiről: MAKSAI 1940. 82–107. A középkori birtoklástörténet alakulására: NEUMANN 2006. 290–304.; HORVÁTH R. 2006. 310., 318–320.; HORVÁTH-NEUMANN-C. TÓTH 2006. 344–358.

⁴ SZIRMAY 1809/1810. II.: 328.

⁵ „Ecclesiae structura. Ex solidis quadriangulariter dolatis trabibus constans, seminova, ante memoriam hominum erecta, iterum ruinata at tamen nunc recenter renovata, turris praeterea cacumini templi super aedificata, campanas habet 2 quarum 1ma 44 libris, 2da vero 26. Casulam antiquam ex rubro panno. Calicem aereum inauratum, cyborium pixidem ligneam, candelabria 2 aerea, Iconostas antiquum,

duobus portis constans, iconibus ubi majoribus, ita et minoribus, 12 apostolorum exornatum. Libros habet Novum Testamentum, Octoichum, Oroligium, Liturgia 2, Ritualementum 1, cruce 2, vexillum 1 in tella pictum. Turribula 2 aerea, templum intrinsecus respectu populi sat amplum, clausuram non debilem, cincturam coemeterii non indebilem.” MOL, C 99. 105., görög katolikus összeírások 1774–1782. Szatmár vármegye.

Az egyházközség az Avasi esperesi kerületben a legkisebb volt, összesen 170 hívővel: BENDÁSZ-KOI 1994. 80.

⁶ Régi parókia, fatemplom Szent Paraszkéva tiszteletére szentelve. *Schematismus* 1900. 212.

⁷ Avaslekence: „Par. Ant. Eccl. Lign. Ad Nativitatem M.V.M. aedific. A. 1635.” *Schematismus* 1914. 237.

⁸ BOROVSZKY 1908. 110.

⁹ SZIRMAY 1809/1810. II.: 329.

¹⁰ A két technikáról: DOMANOVSKY 1936. 19–20., 7–10. ábra.

¹¹ GODEA-CRISTACHE-PANAIT 1978. 414.

Szilágykorond, ortodox templom

Az erdélyi Bükk-hegység Erdély felé eső oldalán, a történeti Szatmár és Közép-Szolnok (később Szilágy) vármegye határán fekszik a közigazgatásilag egykor az utóbbi vármegyéhez tartozó Szilágykorond község. A középkorban és a kora újkorban különböző előnevekkel (Kis-, Nagy-, Oláh-, Tóth-, Felső-) szerepelnek Korond településnevek a környékre vonatkozó történeti forrásokban. Valószínűleg több egymáshoz közel fekvő, szomszédos faluról van szó, amelyeket előnevekkel különböztettek meg egymástól. A forrásszövegekben szereplő települé-

1. A Szent Mihály és Gábor arkangyalok fatemplom délnyugatról

seknek a jelenlegi községhez való viszonyát még további kutatásoknak kell tisztáznia.¹

Korondon 1494-ben említik először a románok fakápolnáját.² A ma is álló fatemplom építési ideje pontosan nem ismert, korábban 1750-re,³ mostanában inkább 1723-ra datálják.⁴ A II. József császár idejében megkezdett parókiarendezés folyamán a fogarasi görög katolikus püspökség egyházközségeit is összeírták, hogy pontosan föl tudják mérni az igényeket, hol kell új parókiát alapítani, régieket összevonni. Az adatokat 1796-ban összesítették, egy kötetbe gyűjtötték. Az összeírók a szilágykorondi fatemplomot újonnan épültnek, 180 ember befogadására alkalmasnak mondják (a hívek száma 424 volt).⁵ Ezek alapján feltételezhető, hogy a templom mai megjelenési formáját a XVIII. század utolsó évtizedeiben nyerte el, ami nem zárja ki, hogy az építése folyamán a korábbi épület faanyagát is újra hasznosították. Eredetileg a falu fölötti dombon, a temető közepén állt, jelenlegi helyére a XIX. század második felében, több mint egy évig tartó munkával, ökrökkel vontatták át. A helyi hagyomány szerint a templomot a vontatás alatt is használták, a liturgiát mindig ott tartották, ahol éppen meg kellett pihenniük az átszállítás közben.⁶

A fatemplom egyhajós, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, a hajó déli és nyugati oldala előtt L alakú, árkádos tornáccal. Négyszögletesre bárdolt gerendákból építették, végeiket a fészkelés és lapolás együttes alkalmazásával illesztették össze, a sarkok túlfuttatott gerendavégei lépcsőzetesen kialakított konzolokat alkotnak. A külső falon, középmagasságban domború, faragott kötélmotívum fut körbe, amely a tornác korlátján is megjelenik. A tetőzete szép arányú, törtvonalú, a hajó nyugati végére galériás, négy fiatornyos, hegyes sisakkal ellátott torony ül, amelyet a hajó délnyugati sarkában a tornácra helyezett létráról lehet megközelíteni.

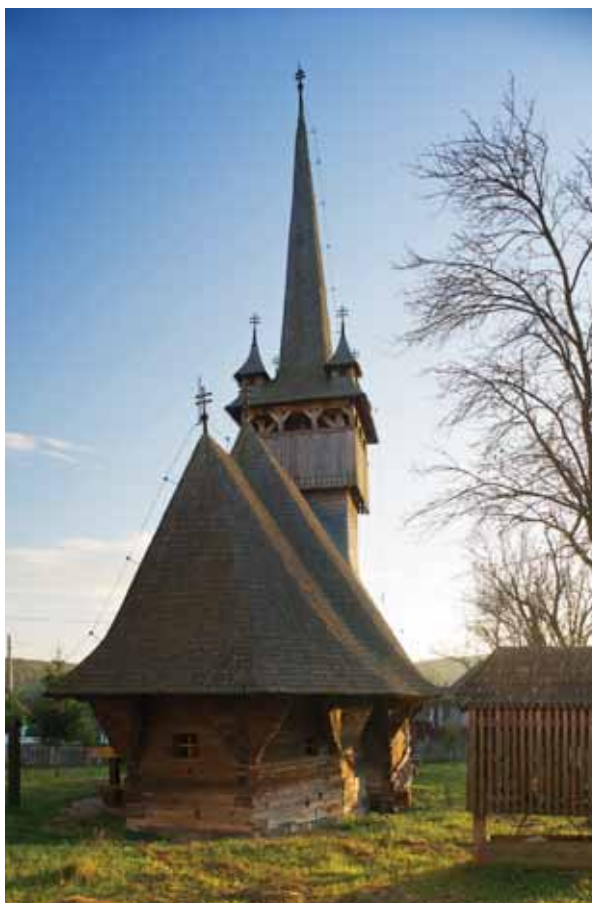
A templomhajóba a nyugati oldalon kétszárnyú ajtó vezet. A hajó első szakasza a síkmennyezetes előcsarnok vagy „nők temploma”, amelynek keleti falán egy szárny nélküli ajtó vezet a hajó keleti felébe, vagyis a „férfiak templomába”. A női rész keleti falán, az ajtó két oldalán betekintő nyílások is vannak, amelyek a korábbi gyakor-

lathoz képest már közvetlenebb bekapcsolódási lehetőséget biztosítottak a szertartásokba a nők számára is. A női rész déli falán egy kis ablak nyílik. A hajó keleti fele, a férfiak temploma dongaboltozatos, északi és déli falán két-két ablakkal, a nyugati végébe később épített karzatot néhány évtizede kibontották. A szentély négyszögletű része dongaboltozatos, poligonális része viszont síkmenyyezetes, az egész szentély három kisméretű ablakon keresztül kap fényt.

A korondi templom alaprajzi formája a máramarosi, szatmári és szilágysági templomok többségéhez hasonlóan az úgynevezett gótizáló típusú templomok csoportjába tartozik. Már a XIX. században, a szatmári fatemplomokkal elsőként foglalkozó kutató, Haas Mihály szatmári római katolikus püspök (1858–1866) is úgy gondolta, hogy a környékbeli fatemplomok alaprajzi formája középkori előképekre nyúlik vissza, gótizáló jellegüket a királyi városokban megjelenő német telepések által épített templomok hatásának tekintette.⁷ A gótikus kőépítészetnek a fatemplomok formájára gyakorolt hatását a modern kutatás is elfogadhatónak tartja.⁸

A szilágyskorondi fatemplom belsejét falfestés díszíti, amelyet nem közvetlenül a boronafalra, hanem egy nagyon erős krétaalapozással elkészített, szinte az egész belső falfelületet beborító vastag vászonra festettek. A vászoncsíkokat igyekeztek úgy fölragasztani, hogy a boronafák csatlakozásaiból adódó felületi hibákat is kiküszöböljék.

A képi program sok részletében híven őrzi a bizánci templomokra jellemző, évszázadok folyamán kikristályosodott, teológiai jól átgondolt ikonográfiai rendet. A szentélyben az oltár fölötti boltozaton egy mandorlában Szűz Mária kitárt kezű (orans) alakja jelenik meg, keble előtt Krisztus Emmánuel félalakos medalion képével, fölöttük a Szentlélekre utaló galamb lebeg. A dongaboltozaton, az Istenszületőtől délre angyalok állnak, akik ugyancsak Emmánuel medalion képét tartják, ez az ábrázolás az Angyalok gyülekezete néven ismert a bizánci ikonográfiában. A szentélyboltozat északi harmadában a Jézus Krisztus születése jelenet kapott helyet. Az Istenszülető két oldalán szereplő kompozíciók az isteni gyermek, a Fiú kettős természetére utalnak: az Angyalok gyülekezete ikon mutatja, hogy Jézus Krisztus valóságos Isten, aki az Atyától született anélkül az idők kezdete előtt, akit az angyalok már teremtésüktől kezdve ismernek; a Születés ikon viszont azt jeleníti meg, hogy Ő a megtestesült Ige is, aki mint ember atya nélkül született Szűz Máriától az idők teljében. A szentély dongaboltozata és síkmenyyezete találkozásánál, az oltár fölött kialakított félköríves mezőben (lunettában) az Újszövetségi Szentháromság látható, amely az újkori nyugati ikonográfiából átvett kompozíciónak számít: az Ősz Atya mellett trónol a szen-

2. A fatemplom szentélye

vedés jeleit magán viselő Fiú, fölöttük a Lélek lebeg galamb képében. A Szentháromsággal szemben, vagyis a szentély nyugati falán, az ikonosztázion hátoldalán, az ajtók fölött az Ábrahám-történetből az Izsák föláldozása jelenet szerepel, mint az oltártérben folyó eucharisztikus áldozat ószövetségi előképe.

A szentély oldalfalain szent főpapok és diakónusok egészalakos, díszes liturgikus öltözetet viselő ábrázolásai láthatók, egymástól bábos oszlopokkal elválasztott arkádívek alatt. Az északi falon Szent Miklós myrai püspök és Szent Metód konstantinápolyi pátriárka jelenik meg. Az utóbbi szent főpap ábrázolása elég ritka, az ő idejében fejeződött be végleg 843-ban a képrombolási vita Bizáncban. Az északkeleti falszakaszon Szent Lőrinc diakónus áll, mellette a Szent Liturgiában följánlott kenyér és bor előkészítésére szolgáló asztal (protheszisz) fölött egy kehely ábrázolása látható, amelynek kupája fölött, Emmánuel két kézzel áldást osztó, félalakos ábrázolása tűnik föl. A kehely egyik oldalán a diszkoszra helyezett kenyér (proszfora), másik oldalán az eucharisztia alap-

3. Szent Szilveszter római pápa képe a szentély déli falán

anyagára utaló szőlő és búzakalász. A szentély keleti falán, a kis ablak két oldalán Nagy Szent Bazil püspök, illetve Szent István diakónus, első vértanú ikonja szerepel, míg a délkeleti falszakaszon Aranyszájú Szent János, illetve Nazianzoszi Szent Gergely egyházatyák állnak. Az utóbbi három főpap közül Nagy Szent Bazilnak és Aranyszájú Szent Jánosnak tulajdonítja a hagyomány azt a két liturgiát, amelyet mai napig a legtöbbször végeznek a bizánci egyházban. A déli falon Dallamszerző Szent Rómán (Romanosz Melodosz) diakónus és Szent Szilveszter pápa kapott helyet, az utóbbi a kisebb templomok képi programjában ritkán szokott szerepelni. A bizánci templomok szentélyében a szent főpapok már a IX. századtól kezdve, a földivel „párhuzamosan” folyó Mennyei Liturgia kitüntetett képviselőiként jelennek meg.

A hajó keleti végét az ikonosztázion uralja, a szó szoros értelmében vett képfalként, mivel itt nem önálló, mozdítható szerkezet, hanem a hajó keleti boronafalán kialakított nyílások és a falra festett, illetve helyezett ikonok összessége. Ezen az ikonosztázionon a korai fatemp-

lomoktól eltérő módon már nem kettő, hanem három ajtó nyílik, a középső az úgynevezett Királyi Kapu, amelyen csak a pap léphet be a liturgikus cselekmények folyamán. Az ajtó szárnyain az áttört faragású, gazdag kialakítású növényi ornamentikában a négy evangélista medallion képe tűnik föl, a faragványokon a vörös, illetve kék színezés dominál. A diakónusi kapuk nem faragottak, hanem az egész nyílást kitöltő deszka ajtószárnyak, amelyek külső oldalán a szokásostól eltérő módon, diakónusok helyett főpapok álló alakjai jelennek meg: a délin Szent Jakab az Úr rokona, vagyis Jeruzsálem első, vértanú püspöke, az északon pedig Római Szent Kelemen vértanú, aki Szent Péter harmadik utóda volt a pápai trónon. Úgy tűnik, mintha ők nyitnák a szentély falain ábrázolt főpapok sorozatát. Az ikonosztázion négy fő ikonja (alapképek) valószínűleg még a korábbi templomból származnak, ezek nem a falra, hanem önálló táblára vannak festve (jelenleg a Szatmár Megyei Múzeumban), és félalakosan ábrázolják a szenteket, balról jobbra haladva a következő sorrendben: Szent Mihály arkangyalt, a templom védőszentjét (ünnepe november 8.), az Istenszüllőt a gyermekkel, a Tanító Krisztust és Szent Miklóst. A négy alapkép alatt a falra festve a következő jelenetek szerepelnek még: Szent Mihály kolosszei csodája, amikor csodálatosan megmentett egy templomot a vízártól (ünnepe szeptember 6.); Szent Anna tanítja a gyermek Szűz Máriát, amely egy nyugati típusú kompozíció; Jézust megkísérti a Sátán; Szent Miklós megsegit a három leányt.

4. Hal a férfiak templomának nyugati falán

Az ikonosztázionon az alapképsort lezáró párkányként, valamint az ajtók ívei körül megjelenik a külsőt is díszítő, faragott kötélmotívum. A képfalon a második, vagyis ünnepsor kereteit aranyra és vörösre festették, a felső elemre fehérrel, cirill betűs román feliratokban az ünnepek nevét is fölírták. Balról jobbra haladva a következő hat ünnepet helyezték el: Szűz Mária születése, Szűz Mária bevezetése a templomba, Örömhírvétel (Angyali üdvözlés), Jézus bemutatása a templomban, Királyok imádása, Jézus körülmetélése. A Királyi Kapu fölött, az

ünnepsor közepén a Mandylion, vagyis Jézus Krisztus nem kézzel festett ikonja szerepel, amely már a nyugati típusú Veronika kendő ábrázolás hatását is mutatja, mivel Krisztus töviskoronát visel a kompozícióban. A Mandyliontól jobbra még hat ünnep ikonja következik: Jézus keresztelese, Urunkiszíneváltozása, Jézus bevonulása Jeruzsálembe, Jézus Feltámadása, Jézus mennybemenetele, a Szentlélek alászállása (Pünkösöd). Az ünnepek fölötti sorban, szokásos módon az álló apostolok ikonjai következnek, félkörívesen záródó, a falra szegezett egyszerű fa keretekben, a Tanító Krisztus trónon ülő ikonjának két oldalára rendezve. Az ikonosztázion záró eleme az apostolsor fölötti lunettát kitöltő Keresztre feszítés jelenet, amelyen a szokásos három főalak (Krisztus, Szűz Mária, János apostol) mellett a két lator ábrázolása is helyet kapott. Az egész kompozíció háttérét Jeruzsálem látképe tölti ki.

A hajó dongaboltozatán öt kelet-nyugat irányú sávban különböző kompozíciók kaptak helyet. A középső sávban a Szentháromság személyei önállóan, mandorlában jelennek meg: az ikonosztázion előtt az Atya, aki kezében nyitott könyvet tart, majd a Fiú következik, mint tanító Krisztus, végül a Szentlélek galamb képében (ez utóbbi elég töredékes). Krisztus és a Szentlélek között

helyet kapott még Szent Mihály arkangyal is – szintén mandorlában –, akit katonaként, kezében kardot, illetve kelyhet tartva ábrázoltak. A középső sáv két oldalán hét-hét térdelő, kezükben csukott könyvet tartó próféta látható, akiket a szentély falain sorakozó főpapok már említett ábrázolásai körül alkalmazott, árkádives keretezés választ el egymástól. A hajó nyugati végére eső három-három próféta képe rendkívül töredékes, a festésréteget a később beépített karzat használata idején bekarcolásokkal roncsolták. A próféták egyébként az ikonosztázion legfelső sorát szokták alkotni, itt valószínűleg helyhiány miatt kerültek át a mennyezetre. A próféták alatt Jézus szenvedéstörténetének egyes epizódjait ábrázolták, összesen tizennégy jelenetben. A történet a déli oldal keleti végén az Utolsó vacsora jelenetével kezdődik, és szemben, a Sírbatétellel végződik. A szenvedéstörténet nyugati részre eső jelenetei nagyrészt elpusztultak, csak felső részeikből maradtak töredékek. Az Atya és a Szenvédestörténet kompozíciói alapján feltételezhető, hogy a mesterek nyugati előképeket, valószínűleg metszeteket is használtak munkájuk során. A szenvedéstörténetben a katonák viselete a korabeli katonai egyenruhákra emlékeztet.

5. Lucifer fogadja a kárhozottakat, az Utolsó ítélet részlete a nők templomának nyugati falán

A hajó oldalfalait huszonegy-huszonegy álló vértanú alakja borítja, akik háromnegyed profilban, meglehetősen sematikus módon, egyforma vonásokkal és öltözetben, kezükben keresztet tartva vonulnak a szentély felé, csak felirataik alapján lehet megkülönböztetni őket. A hajó nyugati végén az egykori festett dekorációból csak a bejárat és a betekintő nyílások fölött látható, egyelőre tisztázatlan szimbolikus tartalommal bíró, halakat ábrázoló sor maradt meg. A nyugati fal többi díszítése a később beépített karzat miatt valószínűleg elpusztult. A környékbeli fatemplomok képi programját alapul véve feltételezhető, hogy a nyugati falon a Teremtéstörténet jelenetei szerepeltek. A mennyezeten az egyes sávokat változatos növényi, illetve geometrikus elemekből komponált díszítő sorok választják el.

6. A Halál, A Pestis és a Lustaság allegóriája, az Utolsó ítélet részlete a nők templomának nyugati falán

A női templom síkmennyezetét növényi ornamentika díszíti. A férfiak templomába vezető ajtó déli oldalán Szent Pál apostol álló alakja látható. A déli falon hét női szent áll, az északon az okos és a balga szüzek példabeszéde jelenik meg: középen Krisztus maga nyitja meg a Menny kapuját a mögötte álló öt okos szűznek, akik kezükben égő lámpásokat tartva követik a Völégényt. A szüzek a XVIII. század végére jellemző polgári ruházatot viselnek.

A női templom nyugati falát a bejárat két oldalán és az ajtó feletti sávban az egyes bűnök, illetve az értük járó büntetések ábrázolásai töltik ki. Az egész kompozíciót Utolsó ítéletnek szokták nevezni, bár a hagyományos értelemben vett Utolsó ítélet ábrázolások számos eleme hiányzik: az apostolokkal együtt ítélkező Krisztus, az üdvözültek csoportja, a Menny, illetve a Pokol részletes bemutatása. Ezen a falképen csak az alvilág képviselői és a bűnösök láthatók, akikért életük végén eljönnek az ördögök. A nyugati fal déli sarkában Lucifer hatalmas, fekete ördög képében ül a pokol íves, kváderköves kapujában,

amelynek tetején egy kisebb ördög trombitát fúj, és zászlót tart kezében – az Ítélethirdetés. Lucifer kezében piszkavasat (?) tartva várja a bűnösöket, akiknek egy részét az ördögök már a hátukon cipelik, vagy rabszíjon vezetik feléje. Lucifer és a templom bejáratí aijtája között, két sorban rendezve, olyan bűnösök is szerepelnek (paráznák, rágalmozók, torkosok stb.), akiknek büntetéseit az ördögök már el is kezdték végrehajtani. A gyermekeiket elhajtó nőkkel az ördögök gyermeket etetnek, a szüleiket szidalmazókat nyelvükönél fogva kampóra akasztják stb.. A nagyszabású kompozíció fölso, harmadik sávja az ajtó fölött is folytatódik. Ezt a jelenetsort egy alvó pár ágya végénél ülő, dudát fújó ördög nyitja, miközben egyik társa már az ágytakarón kaparászik. A felirat szerint így járnak azok, akik az imádság idején alszanak. A következő jelenetben két térdelő és pipázó ördög egy nagy üst alatt lobogó tüzet fújtatókkal élesztget, hogy az üstben lévő meztelen alakok minél jobban főjenek. Így járnak az igazságtalan bírák. A mások földjeit elszántó embereket az ördögök eke elé fogva, állat módjára dolgoztatják, a hamis molnár nyakába malomkővet akasztanak, a csaló kocsmáros megkötözik, s hordóját az ördög veri csapra. A fal északi részén három nagy allegorikus alak tűnik föl: a bejáratí aijtó mellett közvetlenül egy koponyákkal teli dézsa és keresztbetett lábszárcsontok mellett a Halál ül csontváz képében, jobbájában kelyhet, baljában kaszárt tartva. A Halál felé számárháton ülve a Pestis (Ciuma) közelít, hosszú fekete hajú, meztelen nő képében. Jobbjával megragadja a számár sörényét, baljával a vállára vetett eszközöket (seprűket, gereblyét) tartja. Az utolsó alak a Lustaság (Lenea), egy dézsán ülő, rövid, borzos hajú, meztelen nő, kezében guzsalyt tart, lábainál ledobott orsó hever. A három alak fölött az ördögök egy csoportja mérlegeléssel foglalkozik, a mérleg tálcájában nehéznek látszó hármast keresztet igyekeznek ellensúlyozni, egyikük hatalmas buzogánnyal közelít, mögötte egy ördög a tolvajlásban vétkes emberfiát igyekszik megbüntetni.

Hasonló ikonográfiai program díszíti, illetve díszítette a környékbeli fatemplomok belsejét is, de egyik helyen sem volt teljesen egyforma a belso festés. A szentély falait mindenütt a főpapok és diakónusok ábrázolásai töltik meg, időnként Ábrahám áldozata is megjelenik. A hajók mennyezetén gyakori Krisztus szenvedéstörténete, az oldalfalakon pedig a vértanúk sorozata. A hajó nyugati falán látható hal-sorozat Szilágykorondon kívül megvolt még Kisszokondon (Soconzel),⁹ Bikácfalván (Bicaz) is.¹⁰ Bikácfalván az előcsarnok nyugati falán Lucifer és a bűnösök, a délin a Halál és a Lustaság allegorikus alakja tűnik föl,¹¹ akárcsak Középarcán (Orțița), ahol a nyugati falon a Halál, a Pestis és a Lustaság allegóriái jelennek meg, de itt a Pestist egy koronás férfi szimbolizálja.¹²

Szilágykorondhoz hasonlóan a két utóbbi helyen az előcsarnok északi falán a tíz szűzről szóló példabeszéd ábrázolása villantja föl a büntetések sorozata mellett az üdvözölés reményét.

Nagyon valószínű, hogy a környező fatemplomokban a XVIII. század végén ilyen népszerű, nagyszabású Ítéletkompozíciók egyazon, feltételezhetően valamelyik közismert, az apokrif apokalipszisek közé tartozó, a kutatók által eddig még pontosabban meg nem határozott irat alapján készültek. A festett dekorációban fontos szerepet kapnak a cirill betűs román feliratok, ami azt is mutathatja, hogy a festők írástudó mesterek lehetettek, gyakran egyébként maguk is falusi papként szolgáltak, akik önállóan is képesek lehettek olvasmányaik alapján megszerkeszteni ezeket a hívek számára lelki tükröként szolgáló, összetett kompozíciókat.

Szilágykorondon a festők nem hagytak maguk után készítési feliratot, csak a hajó boltozatán, az Atyaisten könyvében szereplő 1798-as évszám jelzi a festés egy részének befejezési dátumát. A korondi falképeket jellemző stílus különbségek alapján a kutatók szerint a festmények több fázisban készültek, a XVIII. század utolsó évtizedeiben, illetve a XIX. század elején.¹³ A szentély és a hajó dongaboltozatának festése szoros stílus kapcsolatot mutat, ami a figurák megformálásában, a színezett háttér alkalmazásában, a drapériákon megfigyelhető gazdag színhasználatban, a hasonló keretmotívumok és díszítőelemek (pl. a vázába helyezett szegfűcsokrok) alkalmazásában mutatkozik meg. Ezek alapján feltételezem, hogy ez a két részt talán egy időben, ugyanaz a mester, vagy műhely festette ki. A női templomban, és a férfiak

templomának oldalfalain látható falképek, valamint az ikonosztázion bizonyos részei (a diakónusi kapuk, a négy alapkép alatti kisebb képek) szintén szoros stílus kapcsolatot mutatnak. Ezeken a festményeken a hátttereket nem színezték, az alakok gyakran egyformák, a színek használata a drapériákon is visszafogott, inkább csak a kontúrok hangsúlyosak, az arcok sematikusak, az ornamentika is redukáltnak tűnik a szentélyhez és a boltozathoz képest. Elképzelhető, hogy ez egy másik mester, vagy műhely munkája, bár túl nagy időbeli különbségek a két kifestés között nem nagyon valószínűek. Az Utolsó ítéletet egyébként stíluskritikai alapon a közelben, Szilágykövesden (Chieșd) is dolgozó, Țipla Popa és Ioan Zugravul munkájának tartja a kutatás,¹⁴ bár újabban az is fölmerült, hogy a főntebb stílusanalógiaként fölsorolt falvak templomainak teljes festését ennek a két völcsi (Elciu) eredetű (egykor Szolnok-Doboka vármegye) mesternek lehet attribuílni.¹⁵ Ha helytálló ez a stílusanalógia, akkor valószínűleg nekik tulajdonítható a szilágykorondi templom teljes belső festése is. Az egy időben dolgozó, de két különböző mester jelenléte magyarázatul szolgálhatna a korondi festésen belül jól észrevehető stíluskülönbségekre is. A festés pontos periodizációját korszerű technikai vizsgálatok bevonásával csak egy szakszerű restaurálás folyamán lehetne elvégezni, s akkor talán az is eldönthető volna, hogy valóban ez a két mester alkotta-e a szóban forgó emlékcsoportra jellemző, az ősi bizánci és a korabeli nyugati ikonográfia elemeit frappánsan ötvöző ciklusokat.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ PETRI 1901/1904. III.: 681–686.

² ENTZ Géza ezt a települést a mai Szilágykoronddal tekinti azonosnak. ENTZ 1996. 198., 203., 357.

³ *Schematismus* 1886, 181.; *Schematismus* 1900. 201.; *Schematismus* 1914. 227.; PETRI 1901/1904. III.: 686.; IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 201.

⁴ DRĂGUT 1976. 108.; GODEA 1996. 171.; GODEA–CRISTACHE–PANAIT 1978. 465.; BĂRNUȚIU–KISS 1999. 581.

⁵ MOL, C 104. 57. kötet, 205.

⁶ GODEA–CRISTACHE–PANAIT 1978. 457. Nem csak a fatemplomokat, hanem a fatornyokat is el tudták húzni. Így tettek a Bereg megyei Tivadaron a reformátusok is 1820-ban, amikor egy árvíz után a más helyen újjáépített templomuk mellé vontatták a korábbi fatornyot. DOMANOVSKY 1936. 102.

⁷ HAAS–SCHULCZ 1866. 1–14. Néhány szatmári fatemplomot le is rajzoltatott. A kismajtényi (Moftinu Mic) és az esztrói (Istrău) fatemplom rajzait publikáltam: TERDIK 2009c. 120–123., 147–148.: 1–2. kép.

⁸ BABOȘ 2004. 282–294.

⁹ IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 182. Ez a Szatmár megyei fatemplom 2009 októberében leégett.

¹⁰ IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 186.

¹¹ IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 186.

¹² IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 188.

¹³ Egyesek szerint a hajó és a szentély festése a legrégibb, amelyek a XVIII. század utolsó két évtizedénél nem régebbiek, míg a női templom festése a XIX. század legelején készülhetett. IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 183. Másik vélemény szerint a festés három fázisban készült: a női templom (ponaosz) és az ikonosztázion először, aztán a hajó mennyezet 1798-ban, végül a szentély. GODEA–CRISTACHE–PANAIT 1978. 458.

¹⁴ IURAȘCIUC–ȘAINELIC 1975. 194. A kövesdi templomban, ahol hasonló Ítélet kompozíciót készített, a hajó bejárata fölött egy feliratban öröközte meg magát és a készítés dátumát (1796) a festő. GODEA–CRISTACHE–PANAIT 1978. 291.

¹⁵ PORUMB 1988. 885–888.; PORUMB 1998. 436–437.

Bikszád, ortodox templom

A Szatmár megyét északkeletről határoló Avas-hegység lábánál terül el Bikszád község. A falu mellett emelkedő szép fekvésű dombon 1699-ben kezdett monostort építeni a görög származású Izajás szerzetes, aki a munkácsi görög katolikus egyházmegyét irányító – szintén görög származású – Johannes Josephus De Camillis püspök (1690–1706) közvetlen munkatársa lehetett. Izajás mielőtt Bikszádra telepedett, a partiumi görög kereskedők között szolgált, később De Camillis püspöktől kapott esperesi megbízást a bihari és szatmári román parókiák egy része felett.¹ A bikszádi monostor általa kezdeményezett építését a falubéliek is támogatták: 1700. február

25-én hat helyi lakos (három Veres és három Kecskés vezetéknévű) azt a dombot, amelyen Izajás építkezni kezdett, a rajta lévő mezővel együtt a monostornak adták, amiről magyar nyelvű adománylevelük tanúskodik.² A monostort alapító szerzetesnek hamarosan komoly ellenfelei is akadtak; a következő évben ugyanis Izajás brutális meggyilkolásáról tudósít I. Lipót császár 1701 augusztusában kelt levele, amelyben a vármegyétől a tettesek méltó megbüntetését kéri.³ Két hónappal korábban a nagybányai esperesi kerület papjai írtak De Camillis püspöknek egy levelet, amelyben arra kérték a főpásztort, hogy ne küldjön többé a megboldogult Izajás archi-

1. A Szent Péter és Pál kolostortemplom összképe délkelet felől

mandritához hasonló előjárót, mert tőle bizony sokat szenvedtek, mivel szegénységüket nem tekintve, gyakran többedmagával élösködött rajtuk. Ezek szerint a gyilkosságának a levél dátuma, június 3-a előtt kellett történnie.⁴ A XVIII. század végén és a XIX. század folyamán készült történeti munkák Izajás meggyilkolását 1703-ra teszik, a főnti adatok alapján tévesen. A monostor későbbi szerzetesei és a szóban forgó történeti művek – valószínűleg erősen megszépítve a valóságot – a tragikus véget ért szerzetest a hívek erkölcsi életének megtisztításáért, illetve az egyházi unió megerősítéséért folyó küzdelem áldozataként mutatják be.⁵

Az első, fából épült monostor és templom az alapító szerzetes halálakor még nem volt teljesen kész. 1706-ban Illés, ugocsai görög katolikus esperes, részletes kimutatást készített arról, hogy az esperesi kerülethez tartozó Biksza környéki falvak pontosan milyen munkával, milyen anyagi áldozatokkal segítették a monostor megépítését. Megemlíti, hogy a templom alapjául szolgáló követet ő hozatta Gécéről (Kis- vagy Nagygerce [Gherța Mare/Mica]), de a faanyag beszerzésében is részt vállalt. Illés azt is leírja, hogy Izajás halála után a monostor javainak egy részét katonák hordták szét, többi jószágát az áldozat testvére, Konstantin vitte el a püspök utasítására. Ennek ellenére a környékbeli papok és hívek a templom építését 1702-ben befejezték, július 12-én megáldották, és a miszticei (Имстичово) bazilita kolostorból igument (házfőnököt) is hívtak. 1703-ban, majd két évvel később ismét, gróf Károlyi Sándor szatmári főispán engedélyezte, hogy különböző egyházi személyek szabadon gyűjthesse nek adományokat a monostor javára.⁶ A következő évtizedekben is lakott egy-két szerzetes a monostorban, de a monasztikus életet nem sikerült megszilárdítani, a hívek és a környék világi papsága ennek ellenére sem adta föl a reményt, hogy a biksza kolostor benépesüljön. Kérésükre Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök (1743–1767) 1757-ben hat szerzetest küldött a Munkács melletti Csernek-hegyi kolostorból (két papot, egy diakónust és három laikus testvért); ettől kezdve tekinthető a monostor szabályosan működő, görög katolikus bazilita kolostornak.⁷

A monostor fatemplomáról az 1770-ben folytatott egyházi kivizsgálás jegyzőkönyveiben olvashatunk, bár az épület formájáról nem sok derül ki: boltozati gerendái között befűjt a szél, és az egész nagyon nedves volt. A kivizsgálást a templom Istenszülő ikonjának állítólagos könnyezése miatt folytatták le, ezért részletes leírás készült a képről is. Hasonló, ikont ismertető képleírás alig ismert a korszakból, ezért bővebben idézzük. Az ikon a görög rítus szokásainak megfelelő helyen, az ikonosztázi onon volt elhelyezve, öreg hársfátáblára festették, amely a közepén meg volt repedve, a festő neve (Dionysius) rá

volt írva. Ismertették az ikon festésmódját is: a kompozíció vászonalapozás nélkül, közvetlenül a táblára felhordott festéssel készült, amely már több helyen darabokban hullott. Az ikon kompozícióját is leírták: Mária zöld színű trónon ült, ruhája zöld, a köntöse pedig vörös színű volt; a gyermek Jézus ruhája fehér, illetve zöld színű

2. A kolostortemplom építési felirata, 1771

volt, utóbbit ezüstsínű virágok díszítették. Mária hosszú arca nyers színekkel, fehérrel és kevés pirossal festett, kicsit meghajolva, kedvesen, szeretetteljesen a távolba nézett. Megfigyelték, hogy Mária bal szeménél a szénnel húzott előrajz is előtűnt. A táblát száraznak találták, majd a hátoldalát erősítő merevítőket is megemlíti, pontos méreteit is följegyezték.⁸

A könnyezés tényét az egyházmegyei hatóság nem hitelesítette,⁹ a kolostor mégis a környék kedvelt zarándokhelyévé vált. A kivizsgálás idején már folyt az új kőtemplom építése, ami valószínűleg a régi templom közelében, 1765 körül kezdődhetett.¹⁰ A tanúk között négy kőműves neve is szerepelt, az egyik Jacobus Simmeth, a munkácsi építőmester fia volt.¹¹ Az új barokk templom keletelt, nyugati homlokzati tornyos épület, hajójának keleti felén két oldalapszis, ún. *klirosz* is megjelenik, amelyek a kántorhelyek befogadására alkalmas épületrészek a korszak bizánci templomaiban. A munkácsi egyházmegyében először a máriapócsi kegytemplom tervén jelennek meg oldalapszisek (1730-ban), igaz nem *klirosz* céljából, hanem mellékoltárok befogadására szánt térként, kereszthajó funkcióban. Az 1739-ben, Nagykarolyban befejezett parokiális templom esetében viszont már egyértelműen kántorhelynek szánták a két apszist. Ez az épületforma a XVIII. század végén épülő bazilita kolos-

3. A kolostortemplom kegyképe

torokra is jellemző lesz.¹² A bikszádi templom szentélyét egy, hajóját két csehsüveg boltozattal, a kliroszokat félkupolákkal fedték. A templom bejárat kapuja fölött olvasható, faragott kő felirat szerint az építkezést 1771-ben

fejezték be: „Az Úr dicsőségére, Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére az avasi lakosok minden igyekezetével és a Nagy Szent Bazil Rendi szerzetesek sok munkájával épül ez a templom Mária Terézia császárnő uralkodása alatt, Bacsinszky András püspök és Benjámin igumen idejében.”¹³

Ismert a templom első toronygombjának latin, egyházi szláv és román nyelven írt, ma már csak töredékesen olvasható felirata. A latin változat szerint az új templomot 1775-ben építették,¹⁴ bár ez inkább a teljes befejezésének, illetve a toronykereszt fölhelyezésének dátuma lehet. A XIX. században a templomot többször átalakították, a szentély keleti falához sekrestyét, a toronyhoz két további mellékteret, a kőkeretes, szegmensívvvel záródó nyugati bejárat fölé timpanonos portikuszt emeltek, a század végén a torony új sisakot kapott.

Romániában 1948-ban a görög katolikus egyházat betiltották, a bikszádi monostort is bezárták, a bazilita szerzeteseket elűzték. A bezárt templomot 1988–1989 között följújíttatta az ortodox egyház, rövidesen néhány szerzetes is ide költözött. A felújítás során a hajó tetőformája megváltozott, a kliroszok fölött kúp alakú tetőket építettek, a szentélyt és a sekrestyét díszítő huszártornyokat nem állították vissza, ahogy a barokk templom vakolatdíszait sem. A templomba új kifestés és teljesen új berendezés készült. Az ikonosztázion előtt álló tartóban elhelyezték a kegyképet is, így a templom újra fontos zarándokhellyé vált.¹⁵ Ez a kegykép a XVIII. századi leírásban ismertetett ikon másolata, eredetije állítólag Kolozsváron, a baziliták tulajdonában van, akik az üldöztetések alatt gondosan elrejtették.¹⁶

A felvételeket Mudrák Attila készítette.

JEGYZETEK

¹ Izajás életéről, a kolostor történetéről lásd még: TERDIK 2008. 321–345.; TERDIK 2009a. 295–317.

² CIUBOTĂ 2007. 72–73.

³ Kelt Bécsben, 1701. augusztus 25-én. Ld.: HODINKA 1911. 405.; HODINKA 1909. 421.

⁴ LUTSKAY 1990. 86–87.

⁵ BASILOVITS 1799/1805. II.: 118–119.; SZIRMAY 1809/1810. II.: 332. Ezt a dátumot adja még a kolostorban található, Izajást ábrázoló XVIII. vagy XIX. századi portré magyar nyelvű felirata is. Ld.: RUS 1995. 29.

⁶ CIUBOTĂ 2007. 90–91., 97–100.

⁷ BASILOVITS 1799/1805. III.: 100.

⁸ A kivizsgálási jegyzőkönyv latin szövege megjelent: TERDIK 2008. 328–338.; TERDIK 2009a. 306–316.

⁹ Ennek okáról: TERDIK 2008. 323–326.; TERDIK 2009a. 302–304.

¹⁰ BASILOVITS 1799/1805. III.: 100.

¹¹ Ő készített terveket 1782-ben a kisbereznai (Малий Березний) bazilita kolostorhoz is. A tervet közli: PUSKÁS 2002. 134., 4. kép.

¹² TERDIK 2007b. 365–367., 4–5. kép.

¹³ A feliratot először közölte: RUS 1995. 23. A magyar fordításban nyújtott segítséget Mordovin Maximnak köszönöm.

¹⁴ Máriapócs, Nagy Szent Bazil Rend Levéltára, jelzet nélkül.

A torony jelenlegi sisakja 1897-ben készült, ekkor emelhettké ki az eredeti gombfeliratot. A templom XIX. századi átalakításáról: TERDIK 2008. 326.: 68. jegyzet; TERDIK 2009a. 304.: 59. jegyzet. Feltehetően még az eredeti sisakforma látható a kolostort távolból mutató, XIX. század végi fotón, ld.: VAJAY 1886. 7.

¹⁵ RUS 1995. 18–21.

¹⁶ Az 1920-as években Agustin Pop bikszádi bazilita testvére, Aurel Pop (1879–1960) szatmári festő három másolatot készített az ikonról: az egyik Szatmárra, a másik Kolozsvárra, a harmadik Bikszádra került, ld.: HAIDUC VĂMEANUL 2005. 30–32.

Bibliográfia

RÖVIDÍTÉSEK

- DL Budapest, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
 DF Budapest, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképtár
 KÖH Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
- ANDREPOULOS 2005.
 ANDREPOULOS, ANDREAS: *The Transfiguration in Byzantine Theology and Iconography*. New York, 2005.
- AO
 Anjou-kori okmánytár. *Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis* I–VII. 1333–1339. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- AOKL.
 Anjou-kori oklevéltár 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula et al. I–XXXI. Szeged, 1996–2007.
- ÁOKI.
 Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Ford., jegyzetekkel ellátta Kondorné Látókóczi Erzsébet. Eger, 1997. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 4.)
- Architektura gotycka w Polsce* 1995.
Architektura gotycka w Polsce. Pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arsyńskiego. I–III. Warszawa, 1995. (Dzieje sztuki polskiej, 2.)
- ARION 1974.
 ARION, GHEORGHE: *Sculptura gotică din Transilvania*. Cluj, 1974.
- Árpád-kori kőfaragványok 1978.
 Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest, 1978.
- BAKÓ 1993.
 BAKÓ ZSUZSANNA ILDIKÓ: *Gerecse Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993. (Forráskiadványok)
- BABOŞ 2004.
 BABOŞ, ALEXANDRU: *Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maremureş until the turn of the 18th century*. Lund, 2004.
- BALASSA LEV. 1990.
 A Balassa család levéltára 1193–1526. Szerk. Fekete Nagy Antal kézirat alapján sajtó alá rend. és szerk. Borsá Iván. Budapest, 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 18.)
- BALÁZSIK 1993.
 BALÁZSIK TAMÁS: Kegyúri temetkezés Túrístvándiban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1993, 1. 5–24.
- BALÁZSIK 1999.
 BALÁZSIK TAMÁS: A sonkádi református templom. *Élet és Tudomány*, 1999. május 21. 655–658.
- BALÁZSIK 2001.
 BALÁZSIK TAMÁS: A túronyi református templom. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 7–43.
- BALOGH 1939.
 BALOGH JOLÁN: A késő-gótikus és korarenaissance-kor művészete. *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. II. Budapest, [1939.] 509–584.
- BALOGH 1943.
 BALOGH JOLÁN: *Az erdélyi renaissance* I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.
- BALOGH 1966.
 BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. Budapest, 1966.
- BALOGH 1982.
 BALOGH JOLÁN: *Varadinum – Várad vára*. I–II. Budapest, 1982. (Művészettörténeti füzetek, 13.)
- BALOGH–OSZÓCZKY 2001.
 BALOGH BÉLA – OSZÓCZKY KÁLMÁN: *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt*. Miskolc – Rudabánya, 2001.
- BÁNYFFY OKL.
 A Tómai nemzetségbeli losonczy Bányffy család története. Oklevéltár a Tómai nemzetségbeli losonczy Bányffy család történetéhez. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Budapest, 1908–1928.
- BARA 1999.
 BARA CSABA: A halmi református templom. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transilvania*. Coordonatori Kiss Imola, Szócs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 214–219.
- BARA 2010.
 BARA JÚLIA: *Pádauai Szent Antal ferences templom és rendház*. Kaplony, 2010. <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=249>
- BARABÁS 1892.
 BARABÁS SAMU: Erdély történetére vonatkozó regesták. *Történelmi Tár*, 15. 1892. 142–158., 267–291., 474–492., 651–683.
- BÁRCZAY 1897.
 BÁRCZAY OSZKÁR: *A heraldika kézikönyve*. Budapest, 1897.
- BÁRNUŢIU–KISS 1999.
 BÁRNUŢIU, ELENA – KISS, IMOLA: Die Wandmalerei der Kirche in Corund – zwischen der postbyzantinischen Tradition und dem Einfluss des westlichen Barocks. *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent = Interetnische Beziehungen in rumänisch-ungarisch-ukrainischen Kontaktraum vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart = A román, magyar és ukrán népcsoportok egymáshoz való viszonya a 18. századtól napjainkig*. Trad. Hans Gehl, Viorel Ciubotă. Satu Mare – Tübingen, 1999. 580–589.
- BARRAL I ÁLTET 2000.
 BARRAL I ÁLTET, XAVIER: *La cathédrale du Puy-en-Velay*. Milan, 2000.
- BARTOS–FÜLÖP 2004.
 BARTOS GYÖRGY – FÜLÖP ANDRÁS: A lónyai református templom műemléki kutatása. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 341–348.
- BASILOVITS 1799/1805.
 BASILOVITS, JOANNICIUS: *Breviis notitia fundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkács, pro religiosis ruthenis ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkács, anno 1360 factae*. I–VI. Cassoviae, 1799–1805.
- BAŠO 1991.
 BAŠO, MIKULAŠ: *Architektúra Velkej Moravy a románskeho Slovenska*. Bratislava, 1991
- Bátori István 2010.
 Politikatörténeti források Bátori István nádor első helytartóságához (1522–1523). Közteszt: C. Tóth Norbert. Budapest, 2010. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 50.)
- BAXA–FERUS–GLASER–OPITZOVÁ–KATKINOVÁ 2006.
 BAXA, PETER – FERUS, VIKTOR – GLASER–OPITZOVÁ, RENATA – KATKINOVÁ, JANA: Great Moravian graves at Church of St. Margaret of Antioch in Kopčany. *Pamiatky a Múzeá*, 53. 2006. Special issue in English, 66–68.
- BEKE 1889.
 BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. *Történelmi Tár*, 12. 1889. 555–587., 753–772.
- BEKE 1892.
 BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. *Történelmi Tár*, 15. 1892. 493–512., 635–650.
- BEKE 1893.
 BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. *Történelmi Tár*, 16. 1893. 92–108., 291–306., 459–473., 617–630.
- BEKE 1897.
 BEKE ANTAL: A kolosmonostori konvent levéltára. *Történelmi Tár*, 20. 1897. 339–360., 496–512., 733–748.
- BÉKEFI 1907.
 BÉKEFI REMIG: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest, 1907.
- BELTING 2000.
 BELTING, HANS: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Ford. Schulz Katalin. Budapest, 2000.
- BENCZE–SZÉKÉR 1993.
 BENCZE ZOLTÁN – SZÉKÉR GYÖRGY: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. Budapest, 1993. (Monumenta historica Budapestinsensia, 8.)
- BENDÁSZ–KOI 1994.
 BENDÁSZ ISTVÁN – KOI ISTVÁN: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza, 1994.
- BENKŐ J. 1834/1835.
 Benkő, Josephus: *Transilvania. Sive Magnus Transilvaniae Principatus. Olim Dacia Mediterranea dictus. Orbi nondum satis cognitus multifariam, ac strictim illustratus*. I–II. Claudiopoli, 1834–1835.
- BENKŐ L. 2002.
 BENKŐ LORÁND: *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest, 2002. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 29.)
- BÉRES 2000.
 BÉRES MÁRIA: A Hódmezővásárhely–csomorkányi egyház. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 193–217.
- BEREY 1937.
 BEREY JÓZSEF: *Nagyecsed nagyközség hajdan oppidum, a nagyecsed református egyház, az eszedi-vár és az eszedi-láp története 1930-ig*. Mátészalka, 1937.
- BEREY 1988.
 BEREY JÓZSEF: *Nagyecsed története és néprajza*. Debrecen, 1988. (Folklor és etnográfia)
- Bernward von Hildesheim 1993.
 Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Hrsg. von Michael Brandt, Arne Eggebrecht. I–II. Hildesheim, 1993.
- BERTALANNÉ 1970.
 BERTALAN, HERTA: *Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnisons-kirche) in der Budaer (Ofner) Burg. Acta Technica*, 67. 1970. 227–248.
- BÍCZÓ 2001.
 BÍCZÓ, PIROSKA: *Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte der Stiftskirche Unserer Lieben Frau zu Szekesfehervar. Acta Historiae Artium*, 42. 2001. 283–295.

- BINDING 1987.
 BINDING, GÜNTHER: *Bischof Bernward als Architekt der Michaelskirche in Hildesheim*. Köln, 1987.
- BINDING 1989.
 BINDING, GÜNTHER: *Maswerk*. Darmstadt, 1989.
- BINDING–UNTERMANN 1985.
 BINDING, GÜNTHER – UNTERMANN, MATTHIAS: *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordenbaukunst in Deutschland*. Darmstadt, 1985.
- BLAŽIČKOVÁ 1973.
 BLAŽIČKOVÁ, NADĚŽDA: Tympanon od Panny Marie Sněžné. *Staletá Praha*, 6. 1973. 106–115.
- BODÓ 2004.
 BODÓ BALÁZS: A pécsvárad kolostor I. István korában. *Értudök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2004. 21–33.
- BODÓ 2010.
 BODÓ BALÁZS: A pécsvárad bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében. *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. I–II. Budapest, 2010. I.: 349–366.
- BODOR 1981.
 BODOR IMRE: A csarodai református templom 1971. évi régészeti kutatása. *Építés-Építészettudomány*, 13. 1981. 85–101.
- BOGNÁR 2004.
 BOGNÁR GÁBOR: Genthon István és a műemléki topográfia. *Ars Hungarica*, 32. 2004. 51–58.
- BOGYAY 1941.
 BOGYAY TAMÁS: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban. *Dunántúli Szemle*, 8, 1941, 1/2. 88–93.
- BOGYAY 1944.
 BOGYAY TAMÁS: Az ákosi református templom. *Magyar Építőművészet*, 43. 1944. 67–70.
- BOGYAY 1992.
 BOGYAY TAMÁS: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára című tanulmányához”. *Zalai Múzeum*, 4. 1992. 169–177.
- BOGYAY 1993.
 BOGYAY TAMÁS: Ják és Bamberg. *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993. 11–20.
- BONFINI 1936/1976.
 BONFINI, ANTONIUS DE: *Rerum Ungaricarum decades*. Ecliderunt Iosephus Fögel, Bela Iványi, Ladislaus Juhász. I–V. Lipsiae – Szeged – Budapest, 1936–1976. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)
- BONFINI 1995.
 BONFINI, ANTONIO: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- BÓNIS 1997.
 Szentszéki regeszták. *Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Összeáll. Bónis György. Szerk. Balogh Elemér. Budapest, 1997. (Jogtörténeti tár, 1/1.)
- BORG 1967.
 BORG, ALAN: The Development of Chevron Ornament. *Journal of the British Archaeological Association*, 30. 1967. 122–139.
- BORGELTE 1985.
 BORGOLTE, MICHAEL: Stiftergrab und Eigenkirche. Ein Begriffspaar der Mittelalterarchäologie in historischer Kritik. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 13. 1985. 27–38.
- BOROVSKY 1895.
 BOROVSKY SAMU: A ferenciek történetéhez. *Történelmi Tár*, 18. 1895. 749–755.
- BOROVSKY 1908.
 BOROVSKY SAMU: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye és Szatmár-Németi*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1908.
- BORSA 1946.
 BORSA IVÁN: A középkori oklevelek regesztázása. (Függelék: A Kölcsy család levéltárának középkori oklevelei.) *Levéltári Közlemények*, 24. 1946. 47–70.
- Breslau 1930/1934.
 Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Hrsg. von Ludwig Burgmeister, Günther Grundmann. I–III. Breslau, 1930–1934. (Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien / Niederschlesischer Provinzialverband)
- BROWE 1933.
 BROWE, PETER: *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*. München, 1933.
- BUNYITAY 1883/1884.
 BUNYITAY VINCE: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884.
- BUNYITAY 1887.
 BUNYITAY VINCE: *Szilágymegye középkori műemlékei*. Budapest, 1887. (Értekezések a történettudomány köréből, XIII/6.)
- BURA 2005.
 Szatmárnémeti kialakulása és fejlődése épületei és műemlékei tükrében. Írta és szerk. Bura László et al. Szatmárnémeti, 2005.
- BURMEISTER 1930.
 BURMEISTER, WERNER: *Norddeutsche Backsteindome*. 2. Aufl. Berlin, 1930. (Deutsche Dome)
- BURNICHIOIU 1999.
 BURNICHIOIU, ILEANA: Despre tipologizare în arhitectură: bisericile gotice din Transilvania cu inchideri de altar în ax. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészeti erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transilvania*. Coordonatori Kiss Imola, Szűcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 107–120.
- BUZÁS 1994.
 BUZÁS GERGELY: A budai királyi palota déli nagyszarnoka. *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pámer Nóra. Budapest, 1994. 109–128.
- BUZÁS 2004.
 BUZÁS GERGELY: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. 5–44.
- BUZÁS–DEÁK–BODÓ 2003.
 BUZÁS GERGELY – DEÁK ZOLTÁN – BODÓ BALÁZS: *A visegrádi királyi palota Anjou-kori kőtára*. Visegrád, 2003. (Visegrád régészeti monográfiái, 5.)
- BUZÁS–LASZLOVSKY–PAPP–SZEKÉR–SZÓKE M. 1994.
 BUZÁS GERGELY – LASZLOVSKY JÓZSEF – PAPP SZILÁRD – SZEKÉR GYÖRGY – SZÓKE MÁTYÁS: A visegrádi ferences kolostor. *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 281–304.
- CABELLO 2001.
 CABELLO, JUAN: A csengersimai református templom kutatása. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 43. 2001. 389–410.
- CABELLO 2002.
 CABELLO, JUAN: Türricse, református templom. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12, 2002, 2. 146–148.
- CABELLO 2004.
 CABELLO, JUAN: A nyírkáti református templom régészeti feltárása. *Értudök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2004. 75–86.
- CABELLO 2007.
 CABELLO, JUAN: A türricsei református templom műemléki vizsgálata. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42. 2007. 79–86.
- CABELLO 2008.
 CABELLO, JUAN: A vajai reneszánsz kastély. *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. Feld István, Somorjay Selysette. Budapest, 2008. 107–130.
- CABELLO–LUKÁCS 1981.
 CABELLO, JUAN – LUKÁCS SZUSZA: A vámosatyai református templom kutatása. *Építés-Építészettudomány*, 13. 1981. 103–135.
- CABELLO–LUKÁCS 1983a.
 CABELLO, JUAN – LUKÁCS SZUSZA: A nyírmihálydi református templom kutatása. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 17/20. 1983. 80–93.
- CABELLO–LUKÁCS 1983b.
 CABELLO, JUAN ALBERTO – LUKÁCS SZUSZA: A szamosbecsi református templom kutatásának eredményei. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 113–119.
- Casa domnului 2000.
 Casa Domnului, casa omului. *Valori patrimoniale multiculturale. Catalogul arhitecturii religioase din județul satu mare = Űr háza a mi hajlékunk. Nemzeti értékeink a multikulturalitás jegyében. Szatmár megye egyházi műemlékeink katalógusa = Haus Gottes, Haus der Menschen. Multikulturelle Erbschaft. Das Katalog der kirchlichen Architektur vom Kreis Sathmar*. Red. Imola Kiss, Daniela Blu. Satu Mare, 2000.
- CHIERICI 1978.
 CHIERICI, SANDRO: *La Lombardia*. Milano, 1978. (Italia Romanica, 1.)
- CIUBOTĂ 2007.
 Episcopia greco-catolică de Munkacevo. *Documente*. Volum coordonat de Viorel Ciubotă, Mihai Delean, Ovidiu Ghitta, Vasile Rus. Satu Mare – Ujgorod, 2007.
- CLAUSSEN 2006.
 CLAUSSEN, PETER CORNELIUS: Magistra Latinitas – Opus Romanorum. Aspekte kirchlicher Reform in der Sakralarchitektur und liturgischen Ausstattung in Rom. *Canosa 1077. Erschütterung der Welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Anfang der Romanik*. I. Hrsg. von Christoph Stiegemann, Matthias Wemmhoff. München, 2006. 297–308.
- CLEMEN 1916.
 CLEMEN, PAUL: *Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden*. Düsseldorf, 1916. (Publikationen der Gesellschaft fuer Rheinische Geschichtskunde, 32.)
- CNA I.
 KOCH, BERNHARD: *Corpus Nummorum Austriacorum*. I. Mittelalter. Wien, 1994.
- CONRAD 1990.
 CONRAD, DIETRICH: *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung*. Leipzig, 1990.
- CORMACK 1985.
 CORMACK, ROBIN: *Writing in Gold, Byzantine Society and its Icons*. London, 1985.
- CROSSLEY 1985.
 CROSSLEY, PAUL: *Gothic Architecture in the Reign of Kasimir the Great. Church Architecture in lesser Poland, 1320–1380*. Kraków, 1985. (Biblioteka wawelska, 7.)
- CZAICH 1899.
 CZAICH Á. GILBERT: Regestak a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból I. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. *Történelmi Tár*, 22. 1899. 1–17., 235–272.
- CZEGLÉDI 1985.
 CZEGLÉDY ILONA: Az isaszegi római katolikus templom feltárása és műemléki helyreállítása. *Studia Comitatus*, 17. 1985. 431–450.
- CZEGLÉDY–ÁGOSTHÁZY 1967.
 SZ. CZEGLÉDY ILONA – ÁGOSTHÁZY LÁSZLÓ: Berhida középkori temploma. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 217–237.
- CZEGLÉDY–MENDELE 1972.
 CZEGLÉDY ILONA – MENDELE FERENC: Szamosatárfalva ref. templom és faharangláb. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 129–132.

- CZEGLÉDY–SEDLMAJR 1970.
CZEGLÉDY ILONA – SEDLMAJR JÁNOS: A csengeri református templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 79–94.
- CSÁKY OKL.
A körösségi és adorjáni gróf Csáky család története. 1/1–2. Oklevéltár. Sajtó alá rend. Bártfai Szabó László. Budapest, 1919.
- CSÁNKI
CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- CSÁNKI 1889.
CSÁNKI DEZSŐ: A városi bizottság jelentése. A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–31-iki vidéki kirándulása Máramaros vármegyében és Nagy-Bánya városban. *Századok*, 23. 1889. 91–101.
- CSÁNYI 1943.
CSÁNYI KÁROLY: Műemlékvédelmi szemle, 20. Isaszeg, R. k. templom. *Technika*, 24. 1943. 528.
- CSAPODI–CSAPODINÉ 1988/1994.
CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–III. Budapest, 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 23., 31–33.)
- CSÁSZÁR 1988.
CSÁSZÁR LÁSZLÓ: Késő gótikus boltozatípusok Közép-Európában I–II. *Építés-Építészettudomány*, 19. 1988. 93–168., 407–447.
- CSEMEGI 1935.
CSEMEGI JÓZSEF: Az egri székesegyház jelentősége a XII. században. *Archaeologiai Értesítő*, 48. 1935. 217–223.
- CSEMEGI 1936a.
CSEMEGI JÓZSEF: Antik díszítő elemek továbbélése román építészeti ornamentikánkban. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 373–379.
- CSEMEGI 1936b.
CSEMEGI JÓZSEF: A koronázó-főtemplom építésének története. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 277–283.
- CSEMEGI 1940.
CSEMEGI JÓZSEF: Krisztus az Olajfák hegyén. *Dunántúli Szemle*, 7. 1940. 43–53., 144–153.
- CSEMEGI 1942.
CSEMEGI JÓZSEF: Két, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló ismeretlen erdélyi dombormű a XV. századból. *Erdélyi Múzeum*, 13. 1942. 407–408.
- CSEMEGI 1949.
CSEMEGI JÓZSEF: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. *Antiquitas Hungarica*, 3. 1949. 1/2. 92–107.
- CSEMEGI 1950.
CSEMEGI JÓZSEF: Egy román kori kapuzat maradványai. *Archaeologiai Értesítő*, 77. 1950. 130–131.
- CSEMEGI 1955.
CSEMEGI JÓZSEF: *A budavári főtemplom*. Budapest, 1955.
- CSEMEGI 1958.
CSEMEGI JÓZSEF: Az araci kő. *Archaeologiai Értesítő*, 85. 1958. 175–176.
- CSEMEGI 1960.
CSEMEGI JÓZSEF: Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. *Művészettörténeti tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve*, 1956/1958. Budapest, 1960. 7–33.
- CSEMERGHEŐ 1891.
CSEMERGHEŐ GÉZA: A Guthkeled nemzetség címere. *Turul*, 9. 1891. 9–15.
- CSOMA 1904.
CSOMA JÓZSEF: *Magyar nemzeti és címerek*. Budapest, 1904.
- CSUKOVITS 1997.
CSUKOVITS ENIKŐ: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle*, 39. 1997. 363–386
- CSUKOVITS 1998.
CSUKOVITS ENIKŐ: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete). *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 11–35.
- CSÜRY 1935/1936.
CSÜRY BÁLINT: *Szamosbáti szótár*. I–II. Budapest, 1935–1936.
- J. DANKÓ–SZEKÉR 1994.
J. DANKÓ KATALIN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki ferences kolostor kutatása. *Koldulorendi építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 359–376.
- DÁVID F. 1970.
DÁVID FERENC: Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 95–123.
- DÁVID L. 1981.
DÁVID LÁSZLÓ: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.
- DERCSÉNYI 1943.
DERCSÉNYI DEZSŐ: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. *Budapest Régiségei*, 13. 1943. 257–293
- DERCSÉNYI 1947.
DERCSÉNYI DEZSŐ: Az Árpád-kori magyar művészet problémái. *Antiquitas Hungarica*, 1. 1947. 1. 84–91.
- DERCSÉNYI 1972.
DERCSÉNYI DEZSŐ: *Románkori építészeti Magyarországon*. Budapestm, 1972.
- DESCHMANN 1990.
DESCHMANN ALAJOS: *Kárpátalja műemlékei*. Budapest, 1990. (Tájak, Korok, Múzeumok könyvtára, 2.)
- DIVÁLD 1906.
DIVÁLD KORNÉL: *Szepesvármegye művészeti emlékei*. II. Szobrászat és festészet. Budapest, 1906.
- DOC. TRANS.
Documente privind istoria României. C. Transilvania. Veacul XI–XIV. C. Transilvania. I–IV. București, 1953–1954.
- DOMANOVSKY 1936.
DOMANOVSKY GYÖRGY: *Magyarország egyházi építészete. Bereg megye*. Budapest, 1936. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 32.)
- DRÁGUŢ 1976.
DRÁGUŢ, VASILE: *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*. Bucureşti, 1976.
- DRHT.
Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X–XI. Red. Ştefan Pascu. Bucureşti, 1977–1981.
- DURLIAT 1990.
DURLIAT, MARCEL: *La sculpture romane de la route de Saint-Jacques*. Mont-de-Marsan, 1990.
- DVOŘÁKOVÁ–KRÁSA–STEJSKAL 1978.
DVOŘÁKOVÁ, VLASTA – KRÁSA, JOSEF – STEJSKAL, KAREL: *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. Praha–Bratislava, 1978.
- DČVU I.
Dějiny českého výtvarného umění. 1/1–2. *Od počátků do konce středověku*. Véd. red. Rudolf Chadraha, Josef Krása, Vladimír Denkstein. Praha, 1984.
- ÉBLE 1890.
ÉBLE GÁBOR: A kaplonyi sírbolt. *Vasárnapi Újság*, 1890. december 7. 802.
- EEML.
Egyháztörténeti Emlékek a Magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince, Karácsonyi János, Rapaics Rajmund. Budapest, 1902–1912.
- EITELBERGER 1856.
EITELBERGER, RUDOLF VON: Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. *Jahrbuch der K. u. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1. 1856. 91–140.
- ELSNER 1988.
ELSNER, JOHN: The Transfiguration. The visual Evidence. Image and Iconoclasm in Byzantium. *Art History*, 11. 1988. 471–491.
- EMŐDI 1996.
EMŐDI TAMÁS: *A szilágycséli református templom*. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi műemlékek, 21.)
- EMŐDI 2004.
EMŐDI TAMÁS: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület műemlék templomai. *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emődi Tamás. Nagyvárad, 2004. 7–54.
- ENGEL 1996.
ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. *Historia* könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.)
- ENGEL 2001.
ENGEL PÁL: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Budapest, 2001.
- ENTZ 1942.
ENTZ GÉZA: *A dési református templom*. Kolozsvár, 1942. (Erdélyi tudományos füzetek, 141.)
- ENTZ 1944.
ENTZ GÉZA: Szolnok-Doboka műemlékei. *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1944. 191–230.
- ENTZ 1958.
ENTZ GÉZA: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958.
- ENTZ 1959a.
ENTZ, GÉZA: Deux pierres sculptées a décor de palmettes de Sződ. Két palmettadíszes kő Szödről. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, No 15. 1959. 27–33., 81–84.
- ENTZ 1959b.
ENTZ GÉZA: Nyugati karzatok a román kori építészettünkben. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 130–142.
- ENTZ 1960.
ENTZ GÉZA: Az esztergomi királyi kápolna oroszlanos festménye. *Esztergom Évlapjai*, 1. 1960. 5–10.
- ENTZ 1964.
ENTZ, GÉZA: Un chantier du XIe siècle à Zalavár. XI. századi kőfaragó műhely Zalaváron. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, No 24. 1964. 17–46., 109–124.
- ENTZ 1965.
ENTZ GÉZA: *Kőtár*. [Móra Ferenc Múzeum] Szeged, 1965.
- ENTZ 1966.
ENTZ, GÉZA: L'architecture et la sculpture hongroises à l'époque dans leurs rapports avec l'Europe. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 9. 1966. 209–219.
- ENTZ 1968.
ENTZ, GÉZA: Die Baukunst Transilvaniens im 11–13. Jahrhundert (I–II. Teil). *Acta Historiae Artium*, 14. 1968. 3–48., 127–175.
- ENTZ 1972.
ENTZ GÉZA: A debreceni Szent András-templom. *Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete*. Szerk. Szöllősi Gyula. Debrecen, 1972. 47–53.
- ENTZ 1975.
ENTZ GÉZA: A csengeri református templom. *Csengeri krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára*. Szerk. Dankó Imre. Csenger, 1975. 139–146
- ENTZ 1976.
ENTZ GÉZA: A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján. *Ars Hungarica*, 4. 1976. 21–26
- ENTZ 1978.
ENTZ GÉZA: Árpád-kori kőfaragványok kiállítása Székesfehérváron. *Művészet*, 19. 1978. 10. 5–7.
- ENTZ 1980.
ENTZ GÉZA: Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés-Építészettudomány*, 12. 1980. 133–141.

- ENTZ 1984.
ENTZ GÉZA: *Csaroda, Református templom*. Budapest, 1984. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 155.)
- ENTZ 1994.
ENTZ GÉZA: *Erdély építéset a 11–13. században*. Kolozsvár, 1994.
- ENTZ 1996.
ENTZ GÉZA: *Erdély építésete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996.
- ENTZ 1998.
ENTZ GÉZA: *Csaroda, Református templom*. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1998. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 155.)
- ENTZ G. A. 1982a.
ENTZ GÉZA ANTAL: Egy 13. századi kaputípus továbbélése. Erdély építészetiében a 14–15. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 31. 1982. 182–190.
- ENTZ G. A. 1982b.
ENTZ GÉZA ANTAL: A kolozvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya. *Ars Hungarica*, 10. 1982. 243–287.
- ENTZ G. A. 1984.
ENTZ, GÉZA ANTAL: Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Baugeschichte und Stilbeziehungen. *Acta Historiae Artium*, 30. 1984. 65–81.
- EO
Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanias illustrantia. I–III. 1023–1359. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 1997–2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 26., 40., 47.)
- ERDEI F. 1998.
ERDEI FERENC: *Felsőörs. Prépostsági templom*. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1998. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 118.)
- ERDEI I. 2009.
ERDEI IBOLYA: *Adatok a nagykárolyi-kastély 18. századi építéstörténetéhez. (Barokk átépítési tervek.) etdk. adatbank.transindex.ro/pdf/muvt_erdei.pdf*
- ERDÉLYI 1974.
ERDÉLYI GIZELLA: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Budapest, 1974. (Apollo könyvtár, 5.)
- Esztergomi Vármúzeum* 2004.
Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004.
- ESZTERHÁZY 1870.
ESZTERHÁZY JÁNOS: Adalékok a Sárkány-Ujlaki Újlaky család nemzékisméjéhez. *Századok*, 4. 1870. 155–160.
- Európa közepe* 2000.
Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk. Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. A tanulmánykötet magyar változatának szerkesztője: Marosi Ernő. Stuttgart, 2000.
- Europas Mitte* 2000.
Europas Mitte um 1000. Hrsg. von Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. Bd. I–II. Handbuch zur Ausstellung. Bd. III. Katalog. Stuttgart, 2000.
- Van Eyck bis Dürer* 2010.
Van Eyck bis Dürer. Altneiderländische Meister und die Malerei in Mitteleuropa 1430–1530. Hrsg. von Till-Holger Borchert. Stuttgart, 2010.
- FABINI 1998.
FABINI, HERMAN: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I–II. Hermannstadt – Heidelberg, 1998–1999.
- FARBÁKY 2002.
FARBÁKY PÉTER: *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*. Budapest, 2002. (Művészettörténeti füzetek, 27.)
- FEJÉR
FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- FEKETE NAGY 1930/1931.
FEKETE NAGY ANTAL: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. *Levéltári Közlemények*, 8. 1930. 190–264.; 9. 1931. 38–111.
- FELD 2009.
FELD ISTVÁN: A Bátoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületregészeti kutatások értékeléséhez. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 42. 2009. 155–158.
- FÉNYES 1851.
FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülírményesen leíratik*. I–IV. Pesten, 1851.
- FEUERNE 1977.
FEUERNE TÓTH RÓZSA: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. *Ars Hungarica*, 5. 1977. 7–24.
- FIALA 1963.
FIALA, ANDREJ: Z nových výskumov na Bratislavskom hrade. *Vlastivedný časopis*, 12. 1963. 125–127.
- FIALA 1969.
FIALA, ANDREJ: Gotická architektúra Bratislavského hradu. *Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského*, 20. 1969. 7–52.
- FISCHER 1964.
FISCHER, FRIEDHELM WILHELM: *Unser Bild von der deutschen spätgotischen Architektur des XV. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1964.
- FLUM 2001.
FLUM, THOMAS: Zur Baugeschichte der Freiburger Münsterturns. *Umnä*, 49. 2001. 256–261.
- Forschungsfragen* 1979.
Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn am 22. Mai 1978 in Székesfehérvár. Hrsg. von Jenő Fitz. Székesfehérvár, 1979. (István Király Múzeum közleményei. A. sorozat, 24.)
- FORSTER 1905.
FORSTER GYULA: A Műemlékek országos Bizottságának működése 1902-ben. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 158–170.
- FALLA CASTELFRANCHI 1991.
FALLA CASTELFRANCHI, MARINA: *Pittura monumentale bizantina in Puglia*. Mailand, 1991.
- FRANKÓI 1898.
FRANKÓI VILMOS: Mátyás király magyar diplomái III. Vetési Albert. *Századok*, 32. 1898. 385–404.
- FÜGEDI 1965.
FÜGEDI ERIK: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle*, 8 1965. 477–498.
- FÜGEDI 1982.
FÜGEDI ERIK: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok*, 116. 1982. 484–506.
- FÜGEDI 1986.
FÜGEDI ERIK: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest, 1986. (Nemzet és emlékezet)
- FÜGEDI 1991.
FÜGEDI ERIK: Sepelieunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti síki monostor. *Századok*, 125. 1991. 35–67.
- GBKÖ I.
Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich I. Früh- und Hochmittelalter. Hrsg. von Hermann Fillitz. München – New York, 1998.
- GBKÖ II.
Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich II. Gotik. Hrsg. von Hermann Fillitz, Günter Brucher. München – New York, 2000.
- GENTHON–LUX–SZENTIVÁNYI 1939.
GENTHON ISTVÁN – LUX GÉZA – SZENTIVÁNYI GYULA: *Szabolcs megye művészeti emlékei*. Budapest, 1939.
- GENTHON 1961.
GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei*. II. Budapest, 1961.
- GERE 2000.
GERE LÁSZLÓ: A gyűgyei református templom kutatása. *A Nyíregyházi József Attila Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 171–187.
- GERE–KALÓ–RADOVICS–JANÓ 2008.
GERE LÁSZLÓ – KALÓ JUDIT – RADOVICS KRISZTINA – JANÓ IRÉN: *Gyűgyei református temploma. A templom műemléki helyreállítása – monográfia*. Somorja, 2008.
- GERECZE 1905.
GERECZE PÉTER: A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 173–543.
- GERECZE 1906.
GERECZE PÉTER: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906. (Magyarország Műemlékei, 2.)
- GEREVICH L. 1954.
GEREVICH, LÁSZLÓ: Prager Einflüsse auf die Bildhauerkunst der Ofener Burg. *Acta Historiae Artium*, 2. 1954. 51–63.
- GEREVICH L. 1966.
GEREVICH LÁSZLÓ: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.
- GEREVICH T. 1938a.
GEREVICH TIBOR: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest, 1938. (Magyarország művészeti emlékei, 1.)
- GEREVICH T. 1938b.
GEREVICH TIBOR: Magyarországi művészet Szent István korában. *Szent István emlékkönyv*. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. III.: 83–110.
- GERMAN 2004.
GERMAN, KINGA: Die spätgotische Pfarrkirche zu Birtihalm in Siebenbürgen. Überlegungen zur Bauchronologie. *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526)*. Kunst, Kultur, Geschichte. Hrsg. von Evelin Wetter. Ostfildern, 2004. 225–234.
- GODEA 1996.
GODEA, IOAN: *Biserici de lemn din România (wood-vestul Transilvania)*. București, 1996.
- GODEA–CRISTACHE–PANAIT 1978.
GODEA, IOAN – CRISTACHE–PANAIT, IOANA: *Monumente istorice bisericesti din Eparcia Oradiei, Județul Bihor, Sălaj și Satu-Mare*. Oradea, 1978.
- GOMBOSI 2008.
GOMBOSI BEATRIX: *„Köpenyegem pedig az én irgalmasságom...” Köpenyes Mária ábrázolásai a középkori Magyarországon*. Szeged, 2008. (Devotio Hungarorum, 11.)
- Gotika 2003.
Gotika. *Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dušan Buran et al. Bratislava, 2003.
- GRABAR 1976.
GRABAR, ANDRÉ: *Sculptures byzantines du moyen âge. II. (XIe–XIVe siècle)*. Paris, 1976.
- GRÓH 1893.
GRÓH ISTVÁN: A nyírbátori ev. ref. templom. *Archaeológiai Értesítő*, 13. 1893. 413–425.
- GYÖNGYÖSI 1983.
GYÖNGYÖSI GERGELY: *Arco a magyar középkorból*. Ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Budapest, 1983. (Magyar ritkaságok)
- GYÖNGYÖSSY 2003.
GYÖNGYÖSSY MÁRTON: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. (Doktori mestermunkák)
- GYÖRFFY 1963.
GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest, 1963.
- GYÖRFFY 1977.
GYÖRFFY GYÖRGY: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). *Történelmi Szemle*, 20. 1977. 533–564.
- GYÖRFFY 1993.
GYÖRFFY GYÖRGY: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, 1993.

- GYÖRFFY 2000.
GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. 3. bőv. és jav. kiad. Budapest, 2000.
- H. GYÜRKY 1963.
H. GYÜRKY, KATALIN: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. *Acta Archaeologica*, 15. 1963. 341–408.
- HAAS-SCHULCZ 1866.
HAAS, MICHAEL – SCHULCZ, FRANZ: Die Holzkirchen im Bisthume Szatmár. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 11. 1866. 1–14.
- HAIDUC VÁMEANUL 2005.
HAIDUC VÁMEANUL, GHEORGHE: *Monografia Mănăstirii Bixad din Țara-Oașului*. Cluj-Napoca, 2005.
- HAMAR 1999.
HAMAR PÉTER: *Fehérgyarmat. Látnivalók*. Budapest, 1999. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 601.)
- HASSMANN 2002.
HASSMANN, ELISABETH: *Meister Michael. Baumeister der Herzoge von Österreich*. Wien – Köln – Weimar, 2002.
- HAVASI 2003.
HAVASI KRISZTINA: „1200 körüli” faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria*, 39. 2003. 113–188.
- HAVASI 2004.
HAVASI KRISZTINA: A középkori egri székesegyház emlékei a XII–XIII. század fordulójáról. Szakdolgozat. Budapest, ELTE Művészettörténeti Intézet, 2004. tavaszi félév.
- HEKLER 1937.
HEKLER, ANTON: *Ungarische Kunstgeschichte*. Berlin, 1937.
- HENSZLMANN 1864.
HENSZLMANN IMRE: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. *Archaeologiai Közlemények*, 4. 1864. 125–157.
- HENSZLMANN 1865.
HENSZLMANN, IMRE: Eine archäologische Reise in der Szatmár-Beregi Ungarns. *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben*, 6. 1865. 161–169., 202–209., 243–245., 306–310.
- HENSZLMANN 1868.
HENSZLMANN IMRE: A magyar faluk templomai. *Magyarország Képekben*, 1, 1867, 2. 89–93.
- HENSZLMANN 1876.
HENSZLMANN IMRE: *Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, 1876.
- HENSZLMANN 1880.
HENSZLMANN IMRE: *Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei. Győr, Sopron, Pozsony, Sz.-György, Bazin, Modor és Nagy-Szombat*. Budapest, 1880.
- HENSZLMANN 1887.
HENSZLMANN IMRE: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. VI. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 7. 1887. 263–267.
- HHS 2003.
Handbuch der historischen Stätten. Siebenbürgen. Hrsg. von Harald Roth. Stuttgart, 2003.
- HODINKA 1909.
HODINKA ANTAL: *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Budapest, 1909.
- HODINKA 1911.
HODINKA ANTAL: *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*. I. 1458–1715. Ungvár, 1911.
- HOKL.
HOKL OKLEVÉLTÁR 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest, 1879.
- HOLL 1997.
HOLL IMRE: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. *Budapest Régiségei*, 31. 1997. 79–99.
- HOLST 2005.
HOLST, JENS CHRISTIAN: Material und Farben mittelalterlicher Backsteinarchitektur im südlichen Ostseeraum. *Licht und Farbe in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*. Hrsg. von Ernst Badstübner, Gerhard Eimer. Berlin, 2005. 348–387.
- HORVAT 1959.
HORVA, ANDELA: Die Skulpturen mit Flechtbandornament aus Syrmien. *Südost-Forschungen*, 18. 1959. 249–264.
- HORVAT 1978.
HORVAT, ANDELA: Zur Problematik der mittelalterlichen Kunst im kroatischen Binnenland und ihrer Verbindungen mit dem Küstengebiet. *Südost-Forschungen*, 37. 1978. 122–129.
- HORVÁTH R. 2000.
HORVÁTH RICHÁRD: Gyűgye község középkori és kora újkori története az írott források alapján. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 123–131.
- HORVÁTH R. 2006.
HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. 2006. 305–326.
- HORVÁTH S. 1898.
HORVÁTH SÁNDOR: Egy régi feljegyzés 1545-ből. *Történelmi Tár*, 21. 1898. 566–567.
- HORVÁTH-NEUMANN-C. TÓTH 2006.
HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – C. TÓTH NORBERT: Oklevelek a Bátori család történetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. 2006. 327–368.
- Hunyadi Mátyás 2008.
Hunyadi Mátyás, a király. *Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Szerk. Farbak Péter, Speker Enikő, Szende Katalin, Végh András. Budapest, 2008.
- IPOLYI 1861.
IPOLYI ARNOLD: Magyar régészeti repertorium. *Archaeologiai Közlemények*, 2. 1861. 187–282.
- IPOLYI 1865.
IPOLYI ARNOLD: Az egri megye Sz. János apostol és evangelistáról nevezett régi székesegyháza az egri várban. *Emlékkönyv kis-apponyi Bartakovics Béla érsek aranymiséjének ünnepére*. Eger, 1865. 95–171.
- IPOLYI 1873.
IPOLYI ARNOLD: Egy hazai vidék. Heves és Külső-Szolnok megyék őskori régiségleletei és középkori műemlékei vázlata. (Elhangzott a magyar orvosok és természetvizsgálók Egerben tartott XIII. gyűlése alkalmából 1868-ban) In: *Ipolyi Arnold kisebb munkái. I. Magyar műtörténelmi tanulmányai*. Budapest, 1873. 471–511.
- IPOLYI 2004.
IPOLYI ARNOLD: *A deákmonostori XIII. századi román bazilika. Hely- és műtörténeti monográfia Deákiról*. Pozsony, 2004.
- IURAȘCIUC-SAINELIC 1975.
IURAȘCIUC, I. – SAINELIC, SABIN: Monumente de arhitectură populară. Biserice de lemn din zona Codru. *Satu Mare. Studii și Comunicări*, 3. 1975. 165–203.
- IVÁNYI 1929.
IVÁNYI BÉLA: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára. (Részletek a magyar dominikánus provincia múltjából.) *Levéltári Közlemények*, 7. 1929. 1–30.
- JAKAB 2005.
JAKAB ATTILA: A téglavetésről. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 47. 2005. 345–365.
- JAKÓ 1990.
A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és bev. Jakó Zsigmond. I–II. Budapest, 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 17.)
- JAKÓ 2001.
JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 231. *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Kolozsvár, 2001. 98–115.
- JANKOVICS 2010.
JANKOVICS NORBERT: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai. *Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. CebtrArt Művészet-történeti Műhely Tanulmányok. Primus Gradus Tanulmányok*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2010. 329–332.
- JANÓ 2003.
T. JANÓ IRÉN: Gyűgye, református templom. A belső berendezések kutatása és restaurálása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13, 2003, 2. 47–49.
- JANÓ-KALÓ 2003.
JANÓ IRÉN – M. KALÓ JUDIT: A gyűgyei református templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 405–409.
- JÉKELY-LÁNGI-MAROSI 2009.
JÉKELY ZSOMBOR-LÁNGI JÓZSEF: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Bev. Marosi Ernő. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2009.
- JENEI 2007.
JENEI, DANA: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. București, 2007.
- KAHN 1991.
KAHN, DEBORAH: Canterbury Cathedral and its Romanesque Sculpture. London, 1991.
- Kaiser Heinrich II. 2002.
Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Hrsg. Josef Kirmeyer, Bernd Schneidmüller et al. Augsburg, 2002. (Veroeffentlichungen zur bayerischen Geschichte und Kultur, 44.)
- KÁLLAY LEV.
A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai). Összeáll. Gouth Klámán, Czobor Alfréd, Papp László, Borsai Iván, Bottló Béla. I–II. Budapest, 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai, 1–2.)
- KALÓ 1993. M. KALÓ JUDIT: A kiskiszei református templom műemléki helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 43, 1993, 1/2. 26–27.
- KALÓ 1994. KALÓ JUDIT: A kiskiszei református templom. *Műemlékvédelem*, 38. 1994. 38–42.
- KALÓ 1999.
KALÓ JUDIT: A kiskiszei református templom. *Műemléklap*, 3, 1999, 6. 13. *Kaplony 2009. Kaplony. Történelmi és kulturális kalauz*. Szerk. Szócs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2009.
- KARÁCSONY 2001.
KARÁCSONY ISTVÁN: A bonchidai református templom építéstörténete. *Erdélyi Múzeum*, 63, 2001, 3/4. 51–65.
- KARÁCSONYI 1900/1902.
KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Budapest, 1900–1902.
- KARÁCSONYI 1911.
KARÁCSONYI JÁNOS: Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főesperességei. *Bathyanicum*, 1. 1911. 38–46.
- KARÁCSONYI 1922/1924.
KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Budapest, 1922–1924.
- KARÁCSONYI 1995.
KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. [reprint kiadás, folyamatosan oldalszámozással] Utószó: Kubinyi András. Budapest, 1995.
- KARAMAN 1930.
KARAMAN, LJUBO: *Iz kolijevke brvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o staroboravatskim spomenicima*. Zagreb, 1930.
- Karl IV. 2006.
Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. *Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437*. Hrsg. von Jiri Fajt. München – Berlin, 2006.
- KÁROLYI OKL.
A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. *Codex diplomaticus comitum Károlyi de nagy-Károly*. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. I–V. Budapest 1882–1897.

- KELEMEN 1984.
KELEMEN LAJOS: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Bev., jegyzetek: B. Nagy Margit. Bukarest, 1984. 114–115.
- KERNY–THALER 2008.
KERNY TERÉZIA – THALER TAMÁS: *Középkori templomok a Felső-Tisza-vidéken*. Budapest, 2008.
- KISS K. 1878.
KISS KÁLMÁN: *A szatbmári református egyházmegye története*. Kecskemét, 1878.
- KISS L. 1988.
KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4. bőv. jav. kiad. I–II. Budapest, 1988.
- KISS-TÓTG G-I. 1996.
KISS IMOLA – TÓTH GÉZA-IVOR: *Ákos. Református templom*. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi műemlékek, 18.)
- KLOSS 1980.
KLOOS, RUDOLF M.: *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt, 1980.
- KMTL 1994.
Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula, Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- KOMÁRIK 1978.
KOMÁRIK DÉNES: *A korai gótizálás Magyarországon. Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978. 209–300.
- KOMÁROMY 1903.
KOMÁROMY ANDRÁS: *Levéltári kutatások I. Történelmi Tár*, Úf. 4. 1903. 118–137.
- KOMJÁTHY 1983.
KOMJÁTHY ATTILA: *ORSZÁGOS Műemléki Felügyelőség Szabolcs-Szatmár megyei helyreállításai (1975–82)*. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 72–87.
- KOMJÁTHY-BÉCSI-PINTÉR 1984.
KOMJÁTHY ATTILA – BÉCSI JÁNOS – PINTÉR ATTILA: *A csarodai református templom*. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 279–314.
- KOPPÁNY A.–LÁSZLÓ-P. SAMU-RÁCZ 2010.
KOPPÁNY ANDRÁS – LÁSZLÓ CSABA – P. SAMU VIKTÓRIA – RÁCZ MIKLÓS: *A bakonyszentlászlói evangélikus templom kutatása és helyreállítása*. *Műemlékvédelem*, 45. 2010. 82–87.
- KOPPÁNY T. 1984.
KOPPÁNY TIBOR: *A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete*. *Ars Hungarica*, 12. 1984. 183–232.
- KOPPÁNY T. 1996.
KOPPÁNY TIBOR: Szamosbecs, Kossuth u. Református templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 370.
- KOROKNAY 1958.
KOROKNAY GYULA: *A mátészalkai reneszánsz Báthory címer*. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 253–256.
- KOROKNAY 1960.
KOROKNAY GYULA: Egyenes szentély-záródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 1. 1960. 98–128.
- KOSZTA 2000.
KOSZTA LÁSZLÓ: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 41–80.
- KOVÁCS É. 1973.
KOVÁCS ÉVA: *A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése*. *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. Timár Árpád. Budapest, 1973. 13–39.
- KOVÁTS 1942.
Magyar református templomok. Szerk. Kováts J. István. I–II. Budapest, 1942.
- KOZÁK É. 1992.
MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: *Kutatások a zánkai református templomban. Műemlékvédelmi Szemle*, 1992, 1. 39–43.
- KOZÁK É. 1993.
MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: *A vértesszentkereszti apátság*. Budapest, 1993. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 5.)
- KOZÁK É. 2002.
MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: *A zánkai református templom kutatása*. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 119–142.
- KOZÁK K. 1965a.
KOZÁK KÁROLY: Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 5. 1965. 223–257.
- KOZÁK K. 1965b.
KOZÁK KÁROLY: Győr-Sopron megye középkori egyeneszáródású templomairól. *Adatok az Árpád-kori építészet történetéhez*. *Arrabona*, 7. 1965. 133–156.
- KOZÁK K. 1966a.
KOZÁK KÁROLY: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. *Archaeológiai Értesítő*, 93. 1966. 47–67.
- KOZÁK K. 1966b.
KOZÁK KÁROLY: *A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról*. *Magyar Műemlékvédelem*, 3. 1966. 111–133.
- KOZÁK K. 1967.
KOZÁK KÁROLY: *A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építési korszaka*. *Székesfehérvár Évszázadai*, 1. 1967. 141–155.
- KOZÁK K. 1973.
KOZÁK, KÁROLY: Églises a abside en hémicycle dans la Hongrie de XIe siècle. *Acta Archaeologica*, 25. 1973. 177–204.
- KOZÁK K. 1983.
KOZÁK KÁROLY: *A román kori székesegyház kőfaragványai (XI–XIII. század)*. *Egri Vár Híradója*, No 18. 1983. 5–10.
- Középkori leveleink 1991.
Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila, Papp Lajos. Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár, 1.)
- KRALOVÁNSZKY 1988.
KRALOVÁNSZKY ALÁN: *Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése*. *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest, 1988. 166–172.
- KRALOVÁNSZKY 1989.
KRALOVÁNSZKY ALÁN: *Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye*. *Folia Archaeologica*, 40. 1989. 155–173.
- KRISTÓ 1974.
KRISTÓ GYULA: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, 1974.
- KRISTÓ 1988.
KRISTÓ GYULA: *A vármegyek kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (Nemzet és emlékezet)
- KRISTÓ 1995.
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.)
- KRISTÓ 1998.
KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 1998.
- KRUSE 1982.
KRUSE, KARL BERNHARD: *Zu Untersuchungs- und Datierungsmethoden im mittelalterlicher Backsteinbauten im Ostseeraum*. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 12. 1982. 555–562.
- KUBACH–HAAS 1972.
KUBACH, HANS ERICH – HAAS, WALTER: *Der Dom zu Speyer*. Mainz, 1972. (Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz, 5/1–3.)
- KUBINYI 1988.
KUBINYI ANDRÁS: *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében*. *Századok*, 122. 1988. 147–215.
- KUBINYI 2000.
KUBINYI ANDRÁS: *Városfejlődés és vásárházak a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok, 14.)
- KUBINYI 2001.
KUBINYI ANDRÁS: *Ernusz Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén*. *Századok*, 135. 2001. 301–361.
- KUMOROVITZ 1964.
KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: *A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése)*. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 16. 1964. 43–81.
- KUTAL 1974.
KUTAL, ALBERT: *O reliéfu od P. Marie Sněžné a některých otázkách českého sochařství první poloviny 14. století*. *Umění*, 21. 1973. 480–494.
- LAHU 2.
Lapidarium Hungaricum. *Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk. Horler Miklós. 2. Pest megye I. Buzás Gergely: Visegrád, Királyi palota I. A kápolna és az északkeleti kápolna. Bev. Horler Miklós. Budapest, 1990.
- LAHU 4.
Lapidarium Hungaricum. *Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk. Horler Miklós. 4. Budapest I. Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek. Írta: Végh András. Előszó: Horler Miklós. Budapest, 1998.
- LAHU 5.
Lapidarium Hungaricum. *Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk. Horler Miklós. 5. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Belsovat–Kőszegszerdahely. Budapest, 2002.
- LAHU 6.
Lapidarium Hungaricum. *Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk. Horler Miklós. 6. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszecsőd–Zseny. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2002.
- LAHU 7.
KOPPÁNY TIBOR: *A siemegi vár és a devocseri kastély reneszánsz kőfaragványai*. Budapest, 2009. (Lapidarium hungaricum, 7. Veszprém megye, I.)
- LÁNGI 1999.
LÁNGI JÓZSEF: *Erdély középkori falképeinek állapotvizsgálata*. *Műemlékvédelmi Szemle*, 9. 1999, 1/2. 257–266.
- LÁNGI 2003.
LÁNGI JÓZSEF: *Gyűgye, református templom*. *Falképkutatás*. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003, 2. 46–47.
- LÁNGI 2004.
LÁNGI JÓZSEF: *Partiumi falképek kutatása és restaurálása*. *Örökségünk védelmében*. *Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emőd Tamás. Nagyvárad, 2004. 55–93.
- LÁNGI 2006.
LÁNGI JÓZSEF: *A Köpönyecs Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltárt freskó ürügyén*. *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2006. 50–64.
- LÁNGI-MIHÁLYI 2004.
LÁNGI JÓZSEF – MIHÁLYI FERENC: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. Budapest, [2004].
- Lapis angularis II.
Lapis angularis. II. *Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Szerk. Hajdú Virág, Prákalvi Endre. Budapest, 1998.
- LÁSZLÓ 1980.
LÁSZLÓ CSABA: *A balatonszőlősi református templom kutatása*. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 15. 1980. 113–124.
- LAUER 2004.
LAUER, ROLF: *Die Parler stecken im Detail (Teil II) – Maßwerk am Petersportal des Kölner Domes*. *Parlerbauten. Architektur, Skulptur, Restaurierung*. *Internationales Parler-Symposium Schwäbisch Gmünd 17–19. Juli 2001*. Red. Richard Strobel, Annette Siefert. Stuttgart, 2004. 63–71.

- LEFFLER 1915.
LEFFLER BÉLA: A nyirbátori ref. templom. *Archaeologiai Értesítő*, 35. 1915. 261–287.
- LEVÁRDY 1969.
LEVÁRDY FERENC: Abraham et les trois ans. L'iconographie du relief de «Kalocsa». Ábrahám és a három angyal. A «kalocsa» dombormű ikonográfiája. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, No 32/33. 1969. 31–43., 161–168.
- LIONNET 2001/2002.
LIONNET, MARIE: Le culte de la croix au coeur de l'ensemble peint a Sântămărie Orlea. *Medievalia Transilvanica*, 5/6. 2001/2002. 65–82.
- ŁOS 2004.
ŁOS, WLADYSŁAW: Forschungsprobleme des Gaudenzer Altars. *Malerei und Skulptur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit in Norddeutschland. Künstlerischer Austausch im Kulturraum zwischen Nordsee und Baltikum*. Hrsg. Hartmut Krohm, Uwe Albrecht. Wiesbaden, 2004. 89–95.
- LŐVEI 1982/1986.
LŐVEI PÁL: Hindu-arab számjegyek a 14. század Magyarországon. *Matematikai Lapok*, 33, 1982/1986, 1/3. 25–26.
- LŐVEI 2009.
LŐVEI PÁL: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek. *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Budapest – Piliscsaba, 2009. 149–182.
- LŐVEI-VARGA 1990/1992.
LŐVEI, PÁL – VARGA, LÍVIA: Funerary Art in Medieval Hungary. *Acta Historiae Artium*, 35. 1990/1992. 115–159.
- LUDIKOVÁ-MIKÓ-PÁLFFY 2006.
LUDIKOVÁ, ZUZANA – MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A lőcsi Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 327–410.
- LUKÁCS 1983.
LUKÁCS ZSUZSA: Beszámoló a nagy-szekeresi református templom kutatásáról. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 18. 1980. 75–83.
- LUKÁCS 1996.
LUKÁCS ZSUZSA: Kisszekeres, Kossuth u. Református templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 366–367.
- LUKÁCS 2000.
LUKÁCS ZSUZSA: A Szegecd-alsóvárosi középkori ferences kolostoregyüttes. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szegecd, 2000. 143–192.
- LUKCSICS 1931/1938.
LUKCSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelei. I–II. Budapest, 1931–1938. (Olaszországi magyar oklevéltár)
- LUPESCU 2006.
LUPESCU, RADU: *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában*. PhD Disszertáció. Budapest, 2006.
- LUPESCUNÉ 2004.
LUPESCUNÉ MAKÓ MÁRIA: A Domonkos Rend középkori erdélyi adattára. *Történelmi Szemle*, 46. 2004. 339–384.
- LUTSKAY 1990.
LUTSKAY, MICHAEL: Historia Carpatho-Ruthenorum. Sacra, et Civilis, antiqua et recens usque ad praesens tempus. Ex probatissimis authoribus Diplomatus Regiis, et Documentis Archivi Episcopalis Dioecesis Munkaciensis elaborata. *Науковий Збірник Музею української культури в Свидиуку*, 16. 1990. 29–256.
- LUX 1940.
LUX GÉZA: A Nyírség középkori építészeti emlékei. [1–2.] *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönlője*, 74. 1940. 47/48. 234–238., 242–245.
- MAGYAR 1977a.
MAGYAR KÁLMÁN: Monostor a gyeplővonalon. *Művészet*, 18, 1977, 9. 4–7.
- MAGYAR 1977b.
MAGYAR KÁLMÁN: A nagyecsed-i Sárvár története és régészeti kutatása I. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 12, 1977, 1. 61–74.
- MAGYAR 1978a.
MAGYAR KÁLMÁN: A magyarországi állam- és egyházszervezet kérdéseire. Egy ispánsági, nemzeti központ kutatása. *Valóság*, 21, 1978, 4. 26–34.
- MAGYAR 1978b.
MAGYAR KÁLMÁN: A Nagyecsed-Sárvári palmettás kövek. *Művészet*, 19, 1978, 5. 32–35.
- MAGYAR 1982.
MAGYAR KÁLMÁN: Nagyecsed-Sárvár nemzeti monostora. *Műemlékvédelem*, 26. 1982. 9–16.
- MAGYAR 1984.
MAGYAR KÁLMÁN: Nagyecsed-Sárvár nemzeti központ kutatása. *Communicationes Archaeologiae Hungaricae*, 1984. 147–184.
- MAGYAR 1993.
MAGYAR KÁLMÁN: *A honfoglalás- és az Árpád-kor régészeti emlékei*. Kaposvár, 1993. (Nemzeti történelmünk, 1.)
- Magyar történelmi ötvösmű-kiállítás* 1884.
A magyar történelmi ötvösmű-kiállítás lajstroma. Megnyitottat 1884. év február hó 17-én. Összeáll. Pulszky Károly, Radics Jenő et al. Budapest, 1884.
- MAKSAY 1940.
MAKSAY [MAKSAY] FERENC: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.)
- MAKSAY 1990.
MAKSAY FERENC: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Budapest, 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 16.)
- MÁLYUSZ 1971.
MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.
- MAROSI 1969a.
MAROSI ERNŐ: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez. I. *Művészettörténeti Értesítő*, 18. 1969. 1–45.
- MAROSI 1969b.
MAROSI, ERNŐ: Die zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau (Kassa, Košice). Studien zur Baugeschichte der Pfarrkirche St. Elisabeth um 1400. *Acta Historiae Artium*, 15. 1969. 25–75.
- MAROSI 1971.
MAROSI ERNŐ: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez III. *Művészettörténeti Értesítő*, 20. 1971. 261–291.
- MAROSI 1974.
MAROSI, ERNŐ: Einige tendenziöse Planänderungen. Beiträge zur Stilgeschichte der ungarischen Architektur des vierzehnten Jahrhunderts. *Acta Technica*, 77. 1974. 297–354.
- MAROSI 1975.
MAROSI ERNŐ: *Magyar falusi templomok*. Budapest, 1975. (Építészeti hagyományok)
- MAROSI 1979.
MAROSI ERNŐ: *Magyar falusi templomok*. 2. átdolg és bőv. kiad. Budapest, 1979. (Építészeti hagyományok)
- MAROSI 1980.
MAROSI ERNŐ: Magyarországi művészet Szent László korában. *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. Mezey László, Budapest, 1980. 207–219.
- MAROSI 1983.
MAROSI, ERNŐ: Der Triumph des Historismus im ungarischen Denkmalwesen. *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*. Red. Ernő Marosi. Budapest, 1983. 32–37.
- MAROSI 1984.
MAROSI, ERNŐ: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.
- MAROSI 1994.
MAROSI ERNŐ: Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – Tíz év múltán. *Limes*, 7, 1994, 3. 13–28.
- MAROSI 1999.
MAROSI ERNŐ: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettipológiájához. *Architectura religiosa medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. Coordinatori Kiss Imola, Szócs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 10–32.
- MAROSI 2007.
MAROSI ERNŐ: A tihanyi bencés apátság a 11. század építészetében. *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólévél tiszteletére*. Szerkesztette: Érszegi Géza. Tihany, 2007. 77–90.
- MAROSI 2010.
MAROSI ERNŐ: Zágráb, az internacionális gotika szobrászatának központja. *Építészeti a középkori Dél-*
- Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010. 59–101.
- MAROSI-WEHLI 1997.
MAROSI ERNŐ – WEHLI TÜNDÉ: *Az Árpád-kor művészeti emlékei. (Képes atlasz)*. Budapest, 1997.
- Matthias Corvinus 1982.
Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Hrsg. von Gottfried Stangler, Moritz Csáky et al. Wien, 1982.
- Mátyás király öröksége 2008.
Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). I–II. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest, 2008.
- MAYER 1974.
MAYER JOSEF: Poznámy k reliéfum brány u kostela P. Marie Sněžné na Novém Městě pražském. *Umění*, 22. 1974. 426–431.
- MAYER 1984.
MAYER JOSEF: Kostel Panny Marie Sněžné. Středisko pražské chudiny. *Staletá Praha*, 14. 1984. 95–101.
- MEDNYÁNSZKY 1818.
MEDNYÁNSZKY ALAJOS: Drágffy Jánosnak 1526. eszt. ben Mohácsí Táborból költ utolsó rendelése. *Tudományos Gyűjtemény*, 2, 1818, 8. 24–32.
- MENCL-HOMOLKA-KRÁSA-PEŠINA-PETRAŇ 1984.
MENCL, VÁCLAV – HOMOLKA, JAROMÍR – KRÁSA, JOSEF – PEŠINA, JAROSLAV – PETRAŇ, JOSEF: *Pozdné gotické umění v Čechách (1471–1526)*. 2. doplnění vyd. Praha, 1984. (Edice České dějiny, 51.)
- MENCLOVÁ 1963.
MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: Blockwerk-kammern im Burgpalästen und Bürgerhäusern. *Acta Historiae Artium*, 9. 1963. 245–268.
- D. MEZEY-SZENTESI 1996.
D. MEZEY ALICE – SZENTESI EDIT: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 47–67.
- D. MEZEY-SZENTESI 1999.
D. MEZEY ALICE-SZENTESI EDIT: A kapuépítmény oromzatának kutatása. *A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják*. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Budapest, 1999. 191–224.
- MEZŐ 2000.
MEZŐ ANDRÁS: Árpád-házi szentek templomai a Felső-Tisza vidékén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 35, 2000, 3. 257–286.
- MEZŐ 2003.
MEZŐ ANDRÁS: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. (METEM könyvek, 40.)
- MIKLÓSI-SIKES 1999.
MIKLÓSI-SIKES CSABA: Szatmári tündöklés. A sonkadi református templom. *Szalón*, 3, 1999, 3/6. 22–26.

- MIKÓ 2005.
MIKÓ ÁRPÁD: Stílus és felirat. Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jegellő-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 54. 2005. 205–244.
- MIKÓ 2009.
MIKÓ ÁRPÁD: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009. (Stílusok – korszakok)
- MILLET 1960.
MILLET, GABRIEL: *Recherches sur l'icongraphie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*. 2. éd. Paris, 1960.
- MIZIOLEK 1990.
MIZIOLEK, JERZY: Transfiguratio Domini in the apse at Mount Sinai and the symbolism of light. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 53. 1990. 42–60.
- MM 1987.
Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. I–II. Budapest, 1987. (A magyarországi művészet története, II/1–2.)
- MMA 2002.
Magyar múzeumi arcképcsarnok. Főszerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Szerk. Élesztős László. Budapest, 2002.
- MMT V.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. V. Pest megye műemlékei. I–II. Budapest, 1958.
- MMT VII.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. VII. Heves megye műemlékei I. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Budapest, 1969.
- MMT VIII.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. VIII. Heves megye műemlékei II. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Budapest, 1972.
- MMT X.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. X. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986.
- MMT XI.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. XI. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1987.
- MNG 1981.
A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei. Szerk. Mojzer Miklós. Budapest, 1984.
- MÓDY 1984.
Módy György: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között. Debrecen, 1984. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei, 42.) – újraközölve: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2006. 155–229.
- MÓDY 1988.
MÓDY GYÖRGY: A szabolcs megyei két Gut falu története a XVIII. századig. *Folia Historica et Ethnographica*, 2. 1988. 61–85.
- MÓDY 1989.
MÓDY GYÖRGY: Árpád-kori falusi templomépítészet Hajdú-Biharban. *Építészet az Alföldön*. Szerk. Novák László, Selmeczi László. *Acta Musci de János Arany Nominati*, 6/1. 1989. 41–56.
- MOLNÁR J. 1970.
MOLNÁR JÓZSEF: Adalékok a csengeri műemlék-templom történetéhez. *Műemlékvédelem*, 14. 1970. 65–71.
- MoMT 1964.
A magyarországi művészet története. Szerk. Fülöp Lajos. I–II. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. 3. jav. kiad. I–II. Budapest, 1964.
- MoMT 1975.
A magyarországi művészet története. Főszerk. Fülöp Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. 5. átdolg. kiad. I–II. Budapest, 1975.
- MON. VAT.
Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I., Tom. I. *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375. Ed. Ladislaus Fejérfpataky. Budapest, 1887.
- Monografia municipiului Baia Mare 1972
Monografia municipiului Baia Mare. Coord. Mitrofan Boca. I. Baia Mare, 1972.
- MORVAY 1896.
MORVAY GYÖZÖ: A közepoktatás története Nagybányán. Nagybánya, 1896.
- MOT 1869.
Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1868. augusztus 21–22-ig Egerben tartott XIII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerk. Kátai Gábor, Montedégói Albert Ferenc. Eger, 1869.
- MÖLLER 1905.
MÖLLER ISTVÁN: Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 121–129.
- MRT 2.
Magyarország régészeti topográfiája. Főszerk. Gerevich László. 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk. Éri István. Budapest, 1969.
- MTK I/IV.
Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Benda Kálmán. I–IV. Budapest, 1981–1982.
- MUK–NOVOSADOVÁ 1984.
MUK, JAN – NOVOSADOVÁ, OLGA: Bývalý klášter karmelitánů u Panny Marie Sněžné ve středověku. *Staletá Praha*, 14. 1984. 103–110.
- A múlt emlékei 1989.
A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből. A nagygéci templomért... Szerk. Czágány Kálmán, C. Kürthy Szusanna. Budapest–Nyíregyháza, 1989.
- MÜLLER 1877.
MÜLLER, FRIEDRICH: Die Incunabeln der Hermannstädter „Capellenbibliothek“. I. Abschnitt. Von 1469–1500. I. Lieferung. 1469–1490.
- Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 14. 1877. 293–358.
- Művészet I. Lajos király korában 1982.
Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia. Budapest, 1982.
- Művészettörténeti ABC 1961.
Művészettörténeti ABC. Szerk. Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál. Budapest, 1961.
- B. NAGY 1970.
B. NAGY MARGIT: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970.
- NAGY E. 1973.
NAGY EMESE: Előzetes jelentés a kaposzentjakabi apátság feltárásáról. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 1. 1973. 335–339.
- NAGY S. 1974.
NAGY SÁNDOR: *Dombó*. Újvidék, 1974. (Kövek)
- Nagybányai képes naptár 1877.
Nagybányai képes naptár 1877. évre. Szerk. Havasy Mihály. Nagybánya, 1877.
- NÉMETH 1968a.
Németh Péter: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1966–67/2. 1968. 127–138.
- NÉMETH 1968b.
NÉMETH PÉTER: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori (XI–XIII. századi) földvárjai és monostorai. II. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 10. 1968. 91–102.
- NÉMETH 1983.
NÉMETH PÉTER: A kisvárdai római katolikus templom Szent László ábrázolása. *Tanulmányok Kisvárdai történetéből*. Szerk. Ács Zoltán. Kisvárdai, 1983. 12–23.
- NÉMETH 1986.
NÉMETH PÉTER: A besztekeri románkori monostor és görög feliratok aspersoriuma. *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Szerk. Farkas József, Németh Péter. Debrecen, 1986. 115–128.
- NÉMETH 1997.
NÉMETH PÉTER: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.
- NÉMETH 1999.
NÉMETH PÉTER: Szatmár vármegye a 14. század első felében. *Architectura religiosa medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transilvania*. Coordinatori Kiss Imola, Szócs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 97–106.
- NÉMETH 2001.
NÉMETH PÉTER: Szarva, arany nyílveszővel. *Vaja*. Szerk. Németh Péter. Budapest, 2001. 14–31.
- NÉMETH 2008.
NÉMETH PÉTER: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejétől*. Nyíregyháza, 2008. (A Nyíregyházi Jós András Múzeum kiadványai, 60.)
- NÉMETHY 1876.
NÉMETHY LAJOS: *Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári jütemplom történelme*. 2. bőv. kiad. Esztergom, 1876.
- NEUMANN 2006.
NEUMANN TIBOR: Verbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 41. 2006. 290–304.
- NETOLICZKA 1926.
NETOLICZKA, OSKAR: *Figurenschmuck der Schwarzen Kirche*. Braşov, 1926.
- NUSSBAUM 1994.
NUSSBAUM, NORBERT: *Deutsche Kirchenbaukunst der Gotik*. 2. völlig überarb. Neuauf. Darmstadt, 1994.
- NUSSBAUM–LEPSKY 1999.
NUSSBAUM, NORBERT – LEPSKY, SABINE: *Das gotische Gewölbe. Eine Geschichte seiner Form und Konstruktion*. Darmstadt, 1999.
- NYULÁSZINÉ 1999.
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos levéltár címeres levelein*. 2. kieg. kiad. Szekszárd, 1999.
- OLTAI 1983.
OLTAI PÉTER: Szabolcs-Szatmár megyei műemlékek helyreállítása OMF támogatással 1978–1982. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 88–95.
- OMM XX.
Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képen XX. Magyarországi VII. Délkeleti Magyarországi. Erdély és a szomszédos hegyvidékek. Budapest, 1901.
- OSWALD 1969.
OSWALD, FRIEDRICH: In medio ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde. *Frühmittelalterliche Studien*, 3. 1969. 313–326.
- ÓKT 40.
Österreichische Kunsttopographie 40. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart. Bearb. von Adelheid Schmeller-Kitt, nach Vorarbeiten von Julius Fleischer. Wien, 1974.
- PALMER K. 1894.
PALMER KÁLMÁN: *Nagybánya és környéke*. Nagybánya, 1894.
- PALMER, M. 1998.
PALMER, MATTHEW: A tendentious Plan. Towards an Understanding of St Michael's Kolozsvár (Cluj-Napoca). *Acta Historiae Artium*, 40. 1998. 1–39.
- PALUGYAY 1852/1855.
PALUGYAY IMRE: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*. I–IV. Pest, 1852–1855.
- Pannonia regia 1994.
Pannonia regia. *Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994.
- PAPP 1995.
PAPP SZILÁRD: A nagyvázsonyi pálos kolostor. *Művészettörténeti Értesítő*, 44. 1995. 43–77.

- PAPP 1996.
PAPP SZILÁRD: Késő gótikus építkezések Pannonhalmán. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I.: 237–271.
- PAPP 2004.
PAPP SZILÁRD: Forráskritika – két faragvány a lövöldi karthauzi kolostorból. *Quasi liber et pictura? Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 405–413.
- PAPP 2005.
PAPP SZILÁRD: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, 2005.
- PAPP 2010.
PAPP SZILÁRD: Határtalan történet – két szentségház a Muraközéből. *Építész a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 123–163.
- Paradisum plantavit 2001.
Paradisum plantavit. Benécs monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001.
- Parler 1978/1980.
Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Hrsg. von Anton Legner. I–V. Köln, 1978.
- PASQUINI 2002.
PASQUINI, LAURA: *La decorazione a stucco in Italia fra tardo antica e alto medioevo*. Ravenna, 2002.
- PATTANTYÚS 2000.
PATTANTYÚS MANGA: Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez. *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. 2. jav. bőv. kiad. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Budapest, 2000. 175–184.
- PÉNZES 2007.
PÉNZES SZABOLCS: Alvinczi Eduárd tévhite, avagy a Gutkeled nemzetség eredete a családi hagyományokban. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 42. 2007. 135–153.
- PERÉNYI LEV. 2008.
A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi: Tringli István. Budapest, 2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 44.)
- PESTY 2001.
Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi helységnevétárában. Közzéteszi: Mizser Lajos. Nyíregyháza, 2001. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 24.)
- PETRI 1901/1904.
PETRI MÓR: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Budapest, 1901–1904.
- PHILIPP 1987.
PHILIPP, KLAUS JAN: *Pfarrkirchen. Funktion, Motivation, Architektur. Eine Studie am Beispiel der Pfarrkirchen der schwäbischen Reichsstädte im Spätmittelalter*. Marburg, 1987. (Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte, 4.)
- PITI-NEUMANN-C. TÓTH 2010.
PITI FERENC – NEUMANN TIBOR – C. TÓTH NORBERT: *Szatmár megye hatóságának oklevelei 1284–1524*. Nyíregyháza, 2010. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai, 65.)
- CS. PLANK-CSENGEL 1996.
CS. PLANK IBOLYA – CSENGEL PÉTER: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 21–45.
- POESCHKE 1998/2000.
POESCHKE, JOACHIM: *Die Skulptur des Mittelalters in Italien*. I–II. München, 1998–2000.
- PÓK J. 1998.
Szatmár vármegye 1783–1785. [I. sz. katonai felmérés] Közreadja: Pók Judit. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1998. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 15.)
- PORUMB 1988.
PORUMB, MARIUS: Noi date privind activitatea unor pictori români în Sălaj în secolul al XVIII-lea. *Acta Musei Porolossiensis*, 12. 1988. 883–892.
- PORUMB 1998.
PORUMB, MARIUS: *Dictionar de pictură veche Românească din Transilvania sec. XIII–XVIII*. București, 1998.
- PUSKÁS 2002.
PUSKÁS BERNADETT: Adalékok a XVIII. századi görög katolikus egyházi építészeti kutatásához. *Posztbizánci Közlemények*, 5. 2002. 122–137.
- QUINTAVALLE 2006.
QUINTAVALLE, ARTURO CARLO: *Il Medioevo delle Cattedrali. Chiesa e Impero: la lotta delle immagini (secoli XI e XII)*. Parma–Milano, 2006.
- RADIĆ 2010.
RADIĆ, MLADEN: Az eszéki Szlavón Múzeum középkori kőfaragványai. *Építész a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010. 527–553.
- RADÓ 1939.
RADÓ POLIKÁRP: Hazánk legrégibb liturgikus könyve: a Szelepcshényi-kódex. *Magyar Könyvszemle*, 63. 1939. 354–412.
- RADOCSAY 1957.
RADOCSAY DÉNES: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 271–294.
- RAINER 1986.
RAINER PÁL: Vétési Albert veszprémi püspök. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. 1986. 227–233.
- RAINER 1998.
RAINER PÁL: Vétési Albert püspök származása, családja, rokonsága. *Vár ucca tizenhét*, No 6. 1998. 71–78.
- RAINER 2004.
RAINER PÁL: Zichy Paska mester pecsétymója. Középkori eredetű-e a Zichy család címe? *Quasi liber et pictura? Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 437–448.
- REF. EGYH. JEGYZ.
„Mellet még az régi atyáink is birtanak” – Bereg, Ugocsa és Középszabolca református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Sajtó alá rend., bev. és szerk. Szabadi István. Debrecen, 2001. (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transtibiscani, 9.)
- REG. ARP.
SZENTPÉTERY IMRE-BORSA IVÁN: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II. Budapest, 1923–1987.
- REG. VAR. 1903.
Az időrendbe szedett váradi tüzevaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás bő hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum suptibus capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboribus Ioannes Karacsony et Samuelis Borovszky editum. Budapest, 1903.
- Relatio 1822.
Relatio a' Nyir-Bátori Rcf. Templomról, az abban lévő Báthori Gábor Fejedelem Márvány Képeről és más ottan találtat dolgokról Bédádott a' Fő Tiszt. Superintendentiale Consistoriumba. *Tudományos Gyűjtemény*, 6, 1822, 2. 47–54.
- Rhein und Maas 1972.
Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400. Hrsg. von Anon Legner. Köln. 1972.
- RINGHAUSEN 1968.
RINGSHAUSEN, GERHARD JOHANNES: *Madern Gerthener. Leben und Werk nach den Urkunden*. Diss. Göttingen, 1968.
- RITOÓK Á. 2010.
RITOÓK ÁGNES: A zalai (zalavári) benécs monostor. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. I.: 333–347.
- ROMÁN 1999.
ROMÁN ANDRÁS: A sonkádi református templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 43, 1999, 2. 90–92.
- Romanik in Böhmen 1977.
Romanik in Böhmen. Hrsg. von Erich Bachmann. München, 1977.
- RÓMER 1864.
RÓMER FLÓRIS: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények*, 4. 1864. 158–173.
- RÓMER 1866.
RÓMER FLÓRIS: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények*, 6. 1866. 98–111., 164–187.
- RÓMER 1869.
RÓMER FLÓRIS: A tatáralfi református templom. *Archaeologiai Értesítő*, 1. 1869. 157–162.
- RÓMER 1876.
RÓMER FLÓRIS: Rolandszobrok hazánkban. *Archaeologiai Értesítő*, 10. 1876. 9–20.
- F. ROMHÁNYI 2000.
F. ROMHÁNYI BEATRIX: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000.
- RUMINSKI 1976.
RUMINSKI, K. W.: Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels. *Acta Historiae Artium*, 22. 1976. 21–54.
- RUPP 1870/1876.
RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetes városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyéik szerint rendezve*. I–III. Pest, 1870–1876.
- RUS 1995.
RUS, EMANUIL: *Mănăstirea Bixad*. Oradea, 1995.
- SANDA SALONTAI 2002.
SANDA SALONTAI, MIHAELA: *Mănăstiri dominicane din Transilvania*. Cluj–Napoca, 2002. (Bibliotheca Ars Transilvania)
- SARKADI 2010.
SARKADI MÁRTON: „s folytatva magát a régi művet”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Budapest, 2010.
- SCHAICH 2008.
SCHAICH, ANNE: *Mittelalterliche Sakristeien im deutschsprachigen Gebiet. Architektur und Funktion eines liturgischen Raums*. Kiel, 2008. (Bau + Kunst, 17.)
- Schematismus 1833.
Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi MDCCCXXXIII. Agriae, 1833
- Schematismus 1884.
Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis ad annum Jesu Christi MDCCCLXXXIII. Szatmarini, 1864.
- Schematismus 1886.
Schematismus dioecesis Szamosújváriensis graeci ritus catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCLXXXVI. Gherla, 1886.
- Schematismus 1900.
Schematismus Dioecesis Szamosújváriensis graeci ritus catholicorum pro anno a Christo MDCCCC. Gherla, 1900.
- SCHEMATISMUS 1904
A Szatmári Püspöki Egyházmegye Emlékönyve fennállásának századik esztendejében (Schematismus centenarius) 1804–1904. Szatmár, 1904.
- Schematismus 1914.
Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosújváriensis romenor graeci ritus catholicorum pro anno a Christo MCMXIV. Gherla 1914
- SCHENKLUNH 2000.
SCHENKLUNH, WOLFGANG: *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt, 2000.
- SCHILLER 1971.
SCHILLER, GERTRUD: *Iconography of Christian art. I. Christ's Incarnation*. New York, 1971.

- SCHNACK 1979.
SCHNACK, JUTTA: *Der Passionszyklus in der Graphik Israhel van Meckenem und Martin Schongauers*. Münster, 1979. (Bocholter Quellen und Beiträge, 2.)
- SCHÖNERNÉ 1994.
SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA: A zánkai református templom rekonstrukciója. *Magyar Építőipar*, 44. 1994. 170–173.
- SCHÖNHERR 1892.
[SCHÖNHERR GYULA] DÉCSÉNYI GYULA: A nagybányai Szent-István templom I–II. *Archaeológiai Értesítő*, Úf. 12. 1892. 289–298., 390–402.;
- SCHÖNHERR 1893.
[SCHÖNHERR GYULA] DÉCSÉNYI GYULA: *A nagybányai Szent-István-templom maradványai*. Budapest, 1893.
- SCHÖNHERR 1910.
Schönherr Gyula dr. emlékezete. Szerk. Morvay Győző. Budapest, 1910.
Nagybánya régi pecsétjei. [1886] 85–93.
A megkerült nagy pecsét. [1904] 93–96.
Nagybánya város legrégibb pecsétje. [1906] 96–112.
A nagybányai Szent-István-templom maradványai. [1892] 123–151.
A Szent István-toronyról. [1899] 151–155.
Vince mester (Egy nagybányai plébános a XV. századból). [1886] 211–217.
Nagybánya sz. kir. bányaváros monografiája (töredék). 345–414.
- SCHULEK 1991.
Schulek Frigyes építész (1841–1919) önéletrajza 1895. február 22-én. Szerk. Horváth Alice. Budapest, 1991.
- SCHURR 2003.
SCHURR, MARC CAREL: *Die Baukunst Peter Pavlers. Der Prager Veitsdom, das Heilighausmünster in Schwäbisch Gmünd und die Bartholomäuskirche zu Kolin im Spannungsfeld von Kunst und Geschichte*. Ostfildern, 2003.
- SCHÜRER–WIESE 1938.
SCHÜRER, OSKAR – WIESE, ERICH: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn – Wien – Leipzig, 1938.
- SCHWARZ 1988.
SCHWARZ, MARIO: Die architekturgeschichtliche Analyse bis 1626. *St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien 1288–1988*. Hrsg. von Albrecht-Karl Weinberger. Wien, 1988. 106–119.
- SEDLIMAYR 1970.
SEDLIMAYR JÁNOS: A csengeri református templom építészeti leírása és helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 14. 1970. 78–84.
- SEDLIMAYR 1998.
SEDLIMAYR JÁNOS: *Csenger. Csengersima. Református templomok*. Budapest, 1998. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 582.)
- SIEBMACHER
J. *Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn samt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*. I–IV. und Supplementum Band. Nach Originalquellen bearbeitet von Géza Cserghő de N.-Taszkánd. Nürnberg, 1887–1894.
- Sigismundus rex et imperator* 2006.
Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2006.
- SIKLÓSI 1998.
SIKLÓSI GYULA: Mérműves ablakaink és kronológiai rendszertük. *Alba Regia*, 27. 1998. 123–204.
- SIMON 2009.
SIMON ZOLTÁN: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 42. 2009. 135–154.
- SIMON 2010.
SIMON ZOLTÁN: Ásatás és falkutatás középkori falusi templomainkban. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. I.: 289–314.
- SINKEVIĆ 2000.
SINKEVIĆ, IDA: *The church of St. Pantaleimon at Nerezi. Architecture, programme, patronage*. Wiesbaden, 2000. (Spätantike, frühes Christentum, Byzanz. B., 6.)
- SIPOS 2000.
SIPOS LÁSZLÓ: A kisszekerési református templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 31–35.
- SIPOS 2007.
SIPOS LÁSZLÓ: Europa Nostra-díjas templomaink. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 42. 2007. 235–239.
- SISA 1999.
SISA, JÓZSEF: Franz Schulcz. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. 54. Lieferung. Schöblik Friedrich - [Schwarz] Ludwig Franz. Hrsg. von Peter Csendes. Wien, 1999. 345–346.
- SISA 2002.
SISA, JÓZSEF: Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Building in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School. *Journal of Society of Architectural Historians*, 61. 2002. 170–187.
- SKIBIŃSKI 1996.
SKIBIŃSKI, SZCZESNY: *Polskie katedry gotyckie*. Gniezno, 1996.
- SOLTÉSZ 1902.
SOLTÉSZ JÁNOS: *A nagybányai reformált egyházmegye története*. Nagybánya, 1902.
- SOMOGYI 1941.
SOMOGYI ZOLTÁN: *A középkori Magyarország segényügye*. Budapest, 1941. (Palaestra Calasanciana, 37.)
- SOÓS 1985.
SOÓS IMRE: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest, 1985. (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 2.)
- SÓREGI 1938.
SÓREGI JÁNOS: Jelentés a Déri Múzeum 1937. évi működéséről és állapotáról. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1937. Debrecen, 1938. 5–118.
- SÖRÖS 1912.
SÖRÖS PONGRÁC: *Az elenyészett bencés apátságok*. Budapest, 1912. (A Pannonhalmi Szent Benedek rend története, XII/B.)
- SRH
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum. Edendo opero praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937/1938.
- STANOJEV 2000.
STANOJEV, NEBOJŠA: A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 383–428.
- STANOJEV 2010.
STANOJEV, NEBOJŠA: A dombói Szent György-monostortemplom román kori árkádjai. *Építész és a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 635–669.
- STOCKER 2001.
STOCKER, MONA: *Die Schottenkirche St. Jacob in Regensburg. Skulptur und Stilistische Umfeld*. Regensburg, 2001. (Regensburger Studien und Quellen zur Kulturgeschichte, 12.)
- Stotinu kameniča* 2007.
Stotinu kameniča izgubljenoga raja. Romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave. A hundred stones from a lost paradise. Romanesque sculptures in museums and collections between the Sava and the Drava rivers. Autor stručne koncepcije: Vladimir P. Goss. Zagreb, 2007.
- SUCKALE 2001.
SUCKALE, ROBERT: Beiträge zur Kenntnis der böhmischen Retabel aus der Zeit Kaiser Karls IV. *Entstehung und Frühgeschichte des Flügelaltarschreins*. Hrsg. Hartmut Krohm, Klaus Krüger, Matthias Weniger. Berlin, 2001. 247–265.
- SUCKALE 2004.
SUCKALE, ROBERT: Der Maler Johannes Siebenbürger (um 1440–1483) als Vermittler Nürnberger Kunst nach Ostmitteleuropa. *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst, Kultur, Geschichte*. Hrsg. von Evelin Wetter. Ostfildern, 2004. 363–384.
- SUGÁR 1980.
SUGÁR ISTVÁN: *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban 1245–1521*. Miskolc, 1980.
- SULICA 1932.
SULICA SZILÁRD: A betű szerepe a magyar címerképeken. *Turul*, 46. 1932. 52–61.
- SZABÓ F. 1936.
SZABÓ FERENC: *Borsod megye Árpád-kori templomai*. Miskolc, 1936. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány-Égyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 39.)
- SZABÓ I. 1960.
SZABÓ, ISTVÁN: *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449–1526*. Budapest, 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 49.)
- SZABÓ J. GY. 1985.
SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. *Agria*, 21. 1985. 5–76.
- SZABÓ T. 2004.
SZABÓ TEKLA: Az őraljaboldogfalvi falfestmények feltárása és korabeli másolatai. *Műemlékvédelmi Szemle*, 14. 2004. 39–68.
- SZAKÁCS 2004a.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához. *Maradandóság és változás*. Szerk. Bodnár Szilvia et al. Budapest, 2004. 25–37.
- SZAKÁCS 2004b.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: A templomok nyugati térelrendezése és a „nemzeti-ségi monostorok” kérdése. *Architectura religiosa medievalis in Transylvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. III. [konferencia, Szatmárnémeti, 2002. november 15–16.] Koordinatori Daniela Marcu-Istrate, Adrian Andrei Rusu, Péter Levente Szőcs. Satu Mare, 2004. 71–98.
- SZAKÁCS 2007a.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Homlokzatok színessége a romanikában. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 222–227.
- SZAKÁCS 2007b.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Toronyalak és toronyközők a magyarországi romanikában. *Architectura religiosa medievalis in Transylvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Koordinatori Péter Levente Szőcs, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2007. 7–36.
- SZAKÁCS 2008.
SZAKÁCS, BÉLA ZSOLT: County of Country: regional aspects in the research of romanesque art in Hungary. *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 35–62.
- SZAKÁCS 2010.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Dombó és a korai altéplomok Magyarországon. *Építész és a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest, 2010. 671–715.
- SZAKÁL–ENTZ 1969.
SZAKÁL ERNŐ – ENTZ GÉZA: *István király szarkofágja*. Székesfehérvár, 1969. (István Király Múzeum Közleményei. A. sorozat, 11.)
- SZÁSZ 2000.
SZÁSZ KÁROLY: A nagybányai Szent István-templom. *A nagybányai Szent István templom. Szász Károly emlékére*. Szerk. Metz József. Nagybánya, 2000. 12–63.
- Szatmár* 2007.
Szatmár egyházi építészete. Szerk. Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2007.
- SZATMÁRI 2005.
SZATMÁRI IMRE: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba, 2005.

- SZATMÁRINÉ 2000.
SZATMÁRINÉ MIHUCZ ILDIKÓ:
Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Bev. Németh Péter. Nyíregyháza, 2000.
- SZEBENI-VÉGH 2002.
SZEBENI ANDREA – VÉGH ANDRÁS:
A budavári volt Helyőrségi-templom.
Budapest Régiségei, 25. 2002.
427–457.
- SZENTESI 1992.
SZENTESI EDIT: Bevezdék a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből. II. Haas Mihály levelei Rudolf von Eitelbergerhez az 1850-es évek közepéről.
Műemlékvédelmi Szemle, 2, 1992, 1. 68–76.
- SZENTESI 2006.
SZENTESI, EDIT: Die Anfänge der institutionellen Denkmalpflege in Ungarn. (Die 1850–1860er Jahre). *The Nineteenth-Century Process of „Musicalization” in Hungary and Europe.* Ed. by Ernő Marosi, Gábor Klaniczay. Budapest, 2006. 235–248.
- SZIRMAY 1805.
SZIRMAY, ANTONIUS: *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis.* Edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kováchich. Pestini, 1805
- SZIRMAY 1809/1810.
SZIRMAY ANTAL: *Szatmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete.* I–II. Buda, 1809–1810.
- SZMRECSÁNYI 1932.
SZMRECSÁNYI MIKLÓS: *Az egri érseki léceum lapidáriumának tárgymutatója.* Eger, 1932.
- SZÓCS 2003.
SZÓCS, LEVENTE PÉTER: The Abbey of Ákos. An Architectural and Functional Analysis of “Kindred Monastery Church. *Annual of Medieval Studies*, 9. 2003. 155–180.
- SZÓKE B. 2005.
SZÓKE BALÁZS: A Szeged-alsóvárosi ferences templom hajóboltozata. *A ferences lelkiség hatása az újkor Közép-Európa történetére és kultúrájára.* Szerk. Óze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba – Budapest, 2005. II.: 875–890.
- SZÓKE B. M. 2009.
SZÓKE BÉLA, MIKLÓS: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsenkongresses und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittel-donauraum.* Hrsg. von Uta von Freedon, Herwig Friesinger, Egon Wamers. Bonn, 2009. 395–416.
- TAKÁCS 2000.
TAKÁCS IMRE: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* *Tanulmányok.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 305–336.
- TEMPFLI 1996.
TEMPFLI IMRE: *Kaplony.* Szatmárnémeti, 1996. (Szatmári füzetek, 5.)
- TEMPFLI 2002.
TEMPFLI IMRE: *A kaplonyi monostor-templom.* Szatmárnémeti, 2002. (Orthonom Szatmár megye, 17.)
- TERDIK 2006/2007.
TERDIK SZILVESZTER: Károlyi Sándor építkezései az erdődi várban. *Satu Mare – Studii și Comunicări. Seria Arheologie*, 23–24/1. 2006/2007. 239–288.
- TERDIK 2007a.
TERDIK SZILVESZTER: Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblalépek. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 62. 2007. 177–192.
- TERDIK 2007b.
TERDIK SZILVESZTER: Rác Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 49. 2007. 333–380.
- TERDIK 2008.
TERDIK SZILVESZTER: A bikszádi monostor kegyképeinek eredete. *„Rómából Hungáriába”. Nemzetközi konferencia Ioannes Josephus De Camillis (1641–1706) munkái püspök halálának 300. évfordulóján.* Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, 2008. 321–345.
- TERDIK 2009a.
TERDIK, SZILVESZTER: L’origine dell’icona miracolosa del monastero di Bikszád. *Da Roma in Hungaria. Atti del convegno nel terzo centenario della morte di Giovanni Giuseppe De Camillis, vescovo di Munkács/ Mukačevo (1689–1706).* A cura di Tamás Véghseő. Nyíregyháza, 2009. 295–317.
- TERDIK 2009b.
TERDIK SZILVESZTER: Kaplony monostorának újjáépítése Károlyi Sándor (1669–1743) korában. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 51. 2009. 335–369.
- TERDIK 2009c.
TERDIK SZILVESZTER: Újabb eredmények a Munkácsi Egyházmegye művészetének feltérképezésében. *Athanasiana*, 30. 2009. 119–150.
- TERDIK 2010a.
TERDIK SZILVESZTER: Középkori eredetű görög katolikus templomok a történeti Szatmár vármegyében. *Athanasiana*, 32. 2010. 122–126
- TERDIK 2010b.
TERDIK SZILVESZTER: A krasznabéltéki és az erdődi templom újjáépítése a XVIII. században. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 52. 2010. – megjelenés alatt.
- TOMASZEWSKI 1974.
TOMASZEWSKI, ANDRZEJ: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier.* Wrocław–Warszawa–Kraków, 1974. (Studia i historii sztuki, 19.)
- TOMBOR 1968a.
TOMBOR ILONA: *Magyarországi festsztű fiamennyezetek és rokonemlékek a XV–XVI. századtól.* Budapest, 1968.
- TOMBOR 1968b.
TOMBOR ILONA: A zajtai (Szabolcs-Szatmár m.) középkori templom látképe a XVIII. századból. *Műemlékvédelem*, 1968. 95–97.
- TOMBOR 1970.
TOMBOR ILONA: A csengeri középkori templomtorony és építészeti kapcsolatai. *Műemlékvédelem*, 14. 1970. 71–77.
- TOMBOR 1980.
TOMBOR ILONA: A gacsályi ref. templom restaurálástörténete. *Építés-Építészettudomány*, 12. 1980. 410–424.
- TÓTH F. 2000.
Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk. Tóth Ferenc. Szeged, 2000.
- TÓTH M. 1974.
TÓTH MELINDA: *Árpád-kori falfestészet.* Budapest, 1974. (Művészettörténeti füzetek, 9.)
- TÓTH M. 1983.
TÓTH MELINDA: A pécsi székesegyház nyugati karzata. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 429–455.
- TÓTH M. 1987.
TÓTH, MELINDA: Die Umbauung des Heilgkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. *Sculptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt.* Hrsg. von Friedrich Möbius, Ernst Schubert. Weimar, 1987. 81–108.
- TÓTH M. 1992.
TÓTH MELINDA: A somogyvári bencés apátság temploma az Árpád-korban. *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére.* Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1992. 211–250.
- TÓTH M. 1994.
TÓTH MELINDA: A pécsi székesegyház márványkapuja. *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 1994. 5–12.
- TÓTH S. 1980.
TÓTH SÁNDOR: Felsőörs késő román templomtornya. Rekonstrukció. *Művészet*, 21. 1980. 2. 22–26.
- TÓTH S. 1993.
TÓTH, SÁNDOR: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 113–139.
- TÓTH S. 1990.
TÓTH SÁNDOR: A kesztelyi Balatoni Múzeum középkori kótára. *Zalai Múzeum*, 2. 1990. 147–187.
- TÓTH S. 1995.
TÓTH SÁNDOR: Volt egyszer egy titeli vállkő. *Ans Hungarica*, 18. 1995. 227–232.
- TÓTH S. 1998.
TÓTH SÁNDOR: Pillér és ív a magyar romanikában. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 49–73.
- TÓTH S. 2000a.
TÓTH SÁNDOR: Az araci kő rokonsága. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 429–447.
- TÓTH S. 2000b.
TÓTH SÁNDOR: Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet. *Strigonium antiquum IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt.* Szerk. Hegedűs András, Bárdos István. Esztergom, 2000. 121–154.
- TÓTH S. 2000c.
TÓTH SÁNDOR: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10, 2000, 1/2. 53–71
- TÓTH S. 2007.
TÓTH SÁNDOR: Kálmán király és a borbás keresztboltozat. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 1–28.
- TÓTH S. 2010a.
TÓTH SÁNDOR: Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 717–741.
- TÓTH S. 2010b.
TÓTH SÁNDOR: *Római kori kőfaragványok a magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében.* Sajtó alá rend., szerk. és előszó: Mikó Árpád. Budapest, 2010. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai I. Régi Magyar Gyűjtemény, 1.)
- C. TÓTH 2000.
C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 93–111.
- C. TÓTH 2006.
C. TÓTH NORBERT: A Bátor-család csesdi ága az 1440-es években. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 41. 2006. 266–289.
- C. TÓTH 2009.
C. TÓTH NORBERT: Ki kicsoda az csesdi Bátori családban. A Bátori család csesdi ágának tagjai 1377–1541. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 43. 2009. 5–47.
- TÖRÖK 1970.
TÖRÖK LÁSZLÓ: XI. századi palmettás faragványaink és a Szekszárdi vállkő. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 1. 1970. 96–154.
- Történelem – Kép 2000.
Történelem – Kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest, 2000.
- TRIPPS 1998.
TRIPPS, JOHANNES: *Das handelnde Bildwerk in der Gotik. Forschungen zu den Bedeutungsschichten und der Funktion des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Hoch- und Spätgotik.* Berlin, 1998.
- U ET C 2004.
Urbáriumok és ősszeírások a Magyar országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptiones). CD–ROM. Összeállította: Fülöp Éva. Szerk. H. Németh István, Tuza Csilla. Budapest, 2004.
- URBÁRIUMOK 1959.
Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerk. és bev. Makay Ferenc. Budapest, 1959. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 7.)
- Útmutató 1904.
Útmutató a Nagybányai Városi Múzeum gyűjteményeihez. Budapest, 1904.

- VAJAY 1886.
VAJAY IMRE: *A bikszádi gyógyfürdő Szatbmármegyében*. Szatmár, 1886.
- VALTER 1985.
VALTER, ILONA: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, 1985.
- VALTER 1996.
VALTER ILONA: A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága és annak működése (1858–1872). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 69–77.
- VALTER 2004.
VALTER ILONA: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004. (METEM könyvek, 43.)
- Váradi kötöredékek 1989.*
Váradi kötöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharmegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Kerny Terézia. Budapest, 1989.
- VÁRADY J. 1991.
VÁRADY JÓZSEF: *Tiszántúli református templomai*. I–II. Debrecen, 1991.
- VÁRADY J. 2004.
VÁRADY JÓZSEF: *Királybágómelék református templomai*. I. Debrecen, 2004.
- VÁRADY Z. 2002.
VÁRADY ZOLTÁN: *Humanista capitalis feliratok a Dunántúlon*. Szekszárd, 2002. (PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar társadalomtudományi monográfiatorozata, 9.)
- VARGA 1984.
VARGA LÍVIA: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. Budapest, 1984. (Művészettörténeti füzetek, 16.)
- VARJÚ 1901.
VARJÚ ELEMÉR: A gyulafejrvári Batthyány-könyvtár VIII. *Magyar Könyvszemle*, Úf. 9. 1901. 256–279.
- VARJÚ 1905.
VARJÚ ELEMÉR: A Hunyadiak síremlékei a gyulafejrvári székesegyházban. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 75–97.
- VĂTĂȘIANU 1959.
VĂTĂȘIANU, VIRGIL: *Istoria artei feudale în Țările Române*. București, 1959.
- VÉGH 2008.
VÉGH ANDRÁS: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest, 2006. [2008!].–2008. (Monumenta historica Budapestinensia, 15/16.)
- VERES 2000.
M. VERES LUJZA: Gyűgye református templomának története és belső díszítése. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 189–206.
- VERESS 1941.
VERESS, ANDREAS: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221–1864*. Budapest, 1941.
- Visegrád 2005.*
Visegrád. Szerk. Buzás Gergely. 2. átdolg. kiad. Visegrád, 2005. (Altum castrum, 5.)
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000.
VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, DIANA: A középkori Újlak és műemlékei. *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 475–500.
- WALCZAK 2006.
WALCZAK, MAREK: On Heraldic Stylisation in 14th Century Architectural Sculpture. Between Buda, Bratislava and Cracow. *Galeria. Ročenka Slovenskej Národnej Galérie v Bratislave*, 2004/2005. (2006) 57–68.
- WASS LVT. 2006.
A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bev. tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi: W. Kovács András. Kolozsvár, 2006. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 3.)
- WEISZ 2007.
WEISZ ATTILA: *Nagybánya – történelmi belváros*. Kolozsvár, 2007. (Erdélyi műemlékek, 44.)
- WEITZMANN 1973.
WEITZMANN, KURT: *Illustrated manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Collegeville/Minn., 1973.
- WERTNER 1897.
WERTNER MÓR: Az Árpád-kori megyei tisztviselők okirati kútfők nyomán I. *Történelmi Tár*, 20. 1897. 439–486.
- WERTNER 1909.
WERTNER MÓR: Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. 1. *Századok*, 43. 1909. 377–415.
- WINKLER 2005.
WINKLER GÁBOR: Finoman, káprázat nélkül. A gyűgyei református templom helyreállítása, Europa Nostra-díj 2005. *Régi-új Magyar Építőművészet*, 2005, 4. 46–47.
- WINTERFELD 1999.
WINTERFELD, DETHARD VON: Bamberg és Ják. *A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják*. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Budapest, 1999. 499–511.
- WOLF 2002.
WOLF, NORBERT: *Deutsche Schnitzretabel des 14. Jahrhunderts*. Berlin, 2002.
- YBL E. 1956.
YBL ERVIN: *Ybl Miklós*. Budapest, 1956.
- YBL M. 1991.
Ybl Miklós építésze 1814–1891. Szerk. Kemény Mária, Farbaky Péter. Budapest, 1991.
- YBL M. 2002.
Ybl Miklós. Szerk. Gerle János, Maróczy Kata. Budapest, 2002.
- ZÁGORHIDI 2001.
ZÁGORHIDI CIGÁNY BALÁZS: A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. *Tanulmányok. A magyar domonkosok lapja*, 2001, 2. 81–95.
- ZARNECKI 1979.
ZARNECKI, GEORGE: 1066 and Architectural Sculpture. [1966] In: ZARNECKI, GEORGE: *Studies in Romanesque Sculpture*. London, 1979. 88–104.
- ZARNECKI 1992.
ZARNECKI, GEORGE: *Further Studies in Romanesque Sculpture*. London, 1992.
- ZARNECKI–HENRY 1958.
ZARNECKI, GEORGE – HENRY, FRANÇOISE: Romanesque arches decorated with human and animal heads. *The Journal of the British Archaeological Association*, 3. Ser. 20/21. 1958. 1–34.
- ŽÁRY–BAGIN–RUSINA–TORANOVÁ 1990.
ŽÁRY, JURAJ – BAGIN, ANTON – RUSINA, IVAN – TORANOVÁ, EVA: *Der Martinsdom in Bratislava*. Bratislava, 1990.
- ZICHY OKM.
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghegy Dezső, Kammerer Ernő, Dóry Ferenc, Lukács Pál. Pest – Budapest, 1871–1931.
- ZSOLDOS 2010.
ZSOLDOS ATTILA: A Dráva–Száva köze az Árpád-korban. *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 13–21.
- ZSOLDOS 2011.
ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011. 282 p. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 11.)
- ZOLNAI 1894.
ZOLNAI GYULA: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894.
- Zsigmond király 1887.*
Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. I–II. Budapest, 1987.
- ZsO
Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Összeáll. Mályusz Elemér. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsai Iván. VIII–IX. Összeáll. Borsai Iván, C. Tóth Norbert. X. Összeáll. C. Tóth Norbert. XI. Összeáll. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2009. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.)

Abstract

Historical Szatmár County is not generally considered one of the richest in Árpád-period architecture. The reason for his omission may be that the more important buildings from the period did not survive. Although there were five monasteries within the borders of the county, not one stands today, and of three (Cégény-, Csaholy- and Császlómonostora) almost nothing is known in terms of art history. However, the remaining monuments for which there is archaeological evidence or old documents deserve special attention.

One of the most prominent Árpád-period monuments in the northeastern part of the Alföld is the church of Ákos. Although restorations at the end of the 19th century left their mark, the church still preserves its original form and arrangement. The main apse of the three-aisled basilica is in the shape of a semi-circle, and the aisles are terminating in a flat end with a niche in the eastern wall. A pair of towers stands on the west side of the church, whose ground floor opens onto side aisles, while their upper floor extends into a continuous gallery over the western bay. This arrangement of an open tower base with a western gallery was widespread in the central part of the country beginning in the mid-12th century, and by the end of the century it was used throughout the country. The decoration was extraordinarily restrained. No figural or floral ornaments were used, with stone carvings appearing only on simple cornices and the divisions of the portals of the otherwise brick architecture. These latter features are typical of architecture in the eastern regions of the country, with the most intact example the 12th century church of Boldva. This, however, has no towers on the west, only on the east, at the end of the side aisles, and the upper stories of the towers open with wide arches onto the main sanctuary. Although recent excavations suggest the church of Ákos probably never had eastern towers, there were still small spaces of upper floors built above the side apses, with large arches opening onto the main sanctuary. Similar features can be seen in the church of Harina, too, in Transylvania. Thus Ákos is the most intact, typical example of 12th century monastery churches in eastern Hungary.

The organization of the eastern part may have been similar to that found in the monastery church of Kaplony. Between the sanctuaries of the three-aisled basilica are two spiral staircases leading to now unknown spaces. During the rebuilding of the church an upper-story oratory clearly reminiscent of the eastern galleries in Ákos and Boldva was built in their place. In this respect the monastery of Kaplony can be seen as continuing the traditions of eastern Hungary. In other respects, the church's architecture is consistent with 13th-century Benedictine architecture. The pair of western towers was built with open tower bases, and presumably a western gallery was also present. Its sanctuaries, corresponding to the so-called Benedictine type of ground plan, ended in three semi-circular apses.

These prominent buildings reveal Szatmár as a region where Árpád-period artistic influences from the central part of the country appeared together with unique local features, resulting in remarkably high quality architecture. It is difficult, however, to reconstruct a historical continuity from these monuments, which appear more as isolated examples of the various architectural periods, especially if we fail to consider the backdrop of local architecture. In any case those village churches which have Árpád-period features are without exception from the later period, the second half of the 13th century and the first third of the 14th.

The earliest example of these is the first period of the church of Csengersima. The church with its original semi-circular sanctuary had a small, square nave. The pointed arch of the niche in the sanctuary suggests a construction date in the middle of the 13th century. This church therefore shares similarities with mid-thirteenth century churches with semi-circular sanctuaries from Szabolcs County, such as Nyírtét or Nyírmihályd. Not one apse contains an eastern window. Instead light enters the church from the north and northeast, another unique feature. The church of Csengersima was expanded by the addition of a larger new nave in the first half of the 14th century, becoming the only church in the entire region to have a two-part sanctuary: this and the building's brick architecture (sedilia, jambed door) bear witness to the particularly high standards of the builders.

When the church of Gyügye was excavated, a small church with a single nave and a straight terminating wall was found. This church was completely demolished and a building with similar structure, but considerably larger, was erected, whose characteristic square ground plan and barrel-vaulted sanctuary was typical of local church architecture. The semi-circular arch of the western portal, its stepped jambs, and its saw-toothed cornice were typical of Árpád-period architecture. Scholars have sought its analogies in the churches of Bereg and Szabolcs counties. The group of churches from Bereg, with their groin-vaulted sanctuaries (Csaroda, Lónya, Vámosatya) probably date to the early 14th century, while the churches from Szabolcs, (such as Baktalórántháza, Napkor, Nyírbétek, Nyírácsád, and Nagyút), which have barrel vaults above the sanctuary and a buttress midway along the eastern wall, date back to the second half of the 13th century. Gyügye is somewhere between the two and thus was probably built around 1300.

Among the Árpád-period churches of Szatmár, which have sanctuaries ending in straight walls, there are no groups as tightly-knit as those mentioned above from the neighboring counties. For example, while the churches of Gyügye, Piricse, and Ópályi all have just one window in the eastern wall of the barrel-vaulted sanctuary, as opposed to the two found in the Szabolcs County churches, the number of windows in the southern wall varies. The churches of Gyügye and Piricse each have two, while Ópályi has three. Piricse also has older elements such as a saw-tooth cornice and Romanesque windows, which suggest it was built before Gyügye. Ópályi, on the other hand, is usually assigned a later date of construction (since we know a wood church stood in its place in 1327). As we see, while these churches are linked because of their window arrangement in the east wall, this connection is very loose. As far as the sanctuary of Nyírkáta (known as Gebe in the Middle Ages) is concerned, unfortunately, only the irregular square-shaped plan of it is known. There is another group of churches in the eastern part of Szatmár (Gacsály and Zajta) from the first third of the 14th century. These churches were originally built with square ground plans, but this type was expanded on with towers and a western gallery.

The earliest churches from Szatmár with a polygonal ending were essentially contemporary to these examples. At the top of the list is the church of Szamostárfalva with its consistent use of simple details and Romanesque-style openings. The Calvinist church of Csomaköz from the Romanian part of Szatmár County, whose semi-circular triumphal arch and above all its western portal bestow a feeling of oldness on the church, presumably belongs to this group. The church of Pap also fits in this group. In addition to the window openings and the niches uncovered in the sanctuary, the stone carvings of the reconstructed portal in particular allow for an earlier dating to before 1317. Thus, the earliest churches of Szatmár with sanctuaries ending in a polygon appear to have been built around the end of the 13th or beginning of the 14th century. Given the general circumstances in Hungary, this would not be considered early, but as far as the region is concerned, we know of no other such early examples.

Use of these Romanesque characteristics did not cease at the end of the 13th century, but continued for several more decades into the 14th century. The year 1300 did not mark a stylistic boundary in the northeastern region of the Alföld, which includes not only Szatmár, but Szabolcs and Bereg counties, too. What makes the monuments of Szatmár stand out, however, are their variety, unique combinations and their demand for higher standards. To experience this richness, however, the excavations of the past few decades were necessary, and today still many more monuments await discovery. Szatmár, as one of the northern counties of the Alföld, was better protected from Turkish attacks than the southern territories, where little remains of Árpád-period structures. The monuments of Szatmár County thus provide hope that with greater understanding of these works, we will have a glimpse into a lost world.

Béla Zsolt Szakács

Mihály Haas, the Roman Catholic bishop of Szatmár (1858-1866), was the first to take note of the wooden churches of Szatmár County. The Gothic-style of their floor plans, he felt, had been inspired by medieval city churches. Modern research has also accepted the influence of Gothic stone architecture on wooden churches. In 1747 the county had nearly ninety churches, while today there are less than five still standing.

The name of the Lechința first appeared in historical sources at the end of the 15th century. The first detailed description and inventory of the wood church were made in 1775 when a survey of the Greek Catholic community of the diocese of Mukachevo was compiled. When the survey was conducted, no one could remember the exact year the church was built.

The wood church of Lechința was built on a small, ashlar foundation with log walls. At the corners the log ends cross over each other by a few centimeters, and the upper beams thus create a stepped console. The western half of the nave is dominated by a thick tower with false loft resting on the ridge of the roof. The steeple is square at the base but rises to an octagonal point.

The interior space of the church is divided into three parts. Through the single door in the western façade, one can pass from the vestibule with four columns into the nave. A carved rope motif runs along the western side of the porch columns and along the cross beam. The nave is divided into two uniform sections: the western half was for women and the eastern for men. The wall dividing the two sections contains no other openings aside from a single door. The women's church has no windows. The ground plan of the sanctuary is square and narrower than the nave. A groin vault of logs covers the sanctuary, while a barrel vault covers the nave, and a smooth flat ceiling the women's church. The original furnishings of the church have not survived. The simple structure of the church supports a dating of the church to the 17th century, but the form and structure of the tower, as well as the western porch, are more likely to be 18th century constructions. The church of Lechința was torn down in 1967 and rebuilt in 1978-79 in its current location in the open-air museum at Negrești-Oaș. The original wall painting is unknown, the present rich interior painting was made in 2006.

The Romanian's wooden chapel was first mentioned in Corund in 1494. The date for the construction of the still-standing wood church is not known exactly. The 1796 survey of the Greek Catholic Diocese of Făgăraș describes the building as recently built.

The sanctuary consists of one bay and terminates with three sides of an octagon. An L-shaped porch with an arcade wraps around the southern and western sides of the nave. Square beams were used in the building, and the ends are joined through a combination of nesting and notching. The ends overlap to form stepped consoles. Running along the outer wall at medium height is a protruding carved rope motif, which also appears on the barrier of the porch. A tower with a pointed spire and four pinnacles and loft stands at the end of the western nave. The first section of the nave has a flat ceilinged vestibule, or "women's church," through which one can reach the barrel-vaulted "men's church." The eastern wall of the women's section, on either side of the door, has two openings through which one can peer into the men's section. The square part of the sanctuary has a barrel vault, while the polygonal section has a smooth ceiling.

Adorning the interior of the church are wall-paintings on a thick canvas which was primed with a very thick chalk base. The details of the pictorial program faithfully preserve the iconographic system of the Byzantine churches. In the sanctuary, on the ceiling is the Holy Trinity, scenes referring to the embodiment of Christ, while on the side walls full-length depictions of the holy prelates and deacons of the Church in ornate liturgical dress can be seen.

The eastern end of the nave is dominated by the iconostasis, which consists of three rows. The final image is a large-scale Calvary image. In the five bands running east/west of the barrel vault in the nave are five different compositions. In the central band the figures of the Holy Trinity appear in separate mandorlas along with the archangel, Michael. On either side of the central band appear seven kneeling prophets holding closed books. Below them are depicted individual episodes from the passion of Christ totaling fourteen scenes all together.

The western wall of the women's church on either side of the entrance and in the section above the door is covered in depictions of various sins and the prescribed punishments. In the southern corner of the western wall Lucifer is shown as an enormous black devil sitting in a gate to hell fashioned from ashlar with a rounded arch, and on the top a smaller devil blowing a trumpet with a flag in hand – the proclamation of Judgment. Lucifer, holding a pitchfork (?), waits for the sinners, of whom a portion are already being carried on the backs of devils, or led in shackles. Between Lucifer and the entrance to the church such sinners (fornicators, defamers, gluttons, etc.) are arranged in two rows whose punishments the devils have already begun to mete out.

On the northern part of the wall three large allegorical figures appear: directly next to the entrance is seated Death in the form of a skeleton, holding a chalice in his right hand and a scythe in the left. The Plague, in the form of a naked woman with long black hair, approaches Death on the back of a donkey. In her right she clutches the donkey's mane, while her left hand holds tools placed on her shoulder. The last figure is Sloth, a naked woman with short disheveled hair sitting on a bucket with a distaff in her hands and a discarded spindle at her feet. Above the three figures a group of devils are busy with a scale, trying to balance an apparently heavy triple cross. One of them approaches with a huge club, behind him a devil attempts to punish a thief. Most likely at the end of the 18th century in the wood churches in the vicinity such popular, large-scale Judgment compositions were made based on the very same, presumably well-known writing from the apocryphal apocalypses not yet definitively identified by scholars.

In Corund the painters did not leave behind any inscriptions except on the vaulting of the nave, where the date 1798 appears in the book of God the Father, signifying the completion date of a portion of the painting. In any case, stylistic analysis of the Last Judgment, researchers have attributed the work to Țipla Popa and Ioan Zugravul, who worked nearby in Chieșd. Recently, however, it has been suggested that the entire set of paintings from the churches listed above as stylistic analogies can be attributed to the two master.

The community of Bixad lies at the foot of the Oaș. On a nicely situated hill next to the village, the monk Isaiah, of Greek origins, who may have been a close colleague of Johannes Josephus De Camillis (1690-1706), bishop of the Greek Catholic diocese of Mukachevo, began building a monastery in 1699. The construction work initiated by the monastery was supported by the villagers too: on 25 February 1700, local residents donated the hill on which Isaiah had begun to build and the field next to it to the monastery. Series rivals to the monks who founded the monastery quickly surfaced, and Isaiah was brutally murdered in August 1701.

The Virgin Theotokos' icon of the first wood church attracted many pilgrims in the area. Construction of the new stone church may have begun in 1765. The Baroque church was oriented towards east, and had towers on the western façade. According to the date above the entrance portal to the church, the building was completed in 1771.

Closed in 1948 the church was renovated by the Orthodox Church in 1988-1989, and it was at this time that the present-day iconostasis and other interior decoration were painted.

Szilveszter Terdik